

प्रकाशक— { पण्डित-ओआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-ओनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट, ह्यारिसन
रोड—पोष्ट अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट, कलिकाता ।

मृच्छकटिकस्य नवीनायाः समालोचनायाः सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
भासुपरीत चारुदत्तस्य ..	१८	स्नान्ती शूद्रकाविभावसनय खूटीय	
चारुदत्त हि मृच्छकटिकोपजीव्यम्	२६	नवमधिकशततमसप्तमस्य ..	१७
कात्यायनचतुष्टयेषु तयो मातृग्राम	२६	प्रीताब्दे चतुर्विंशतीयभूष यज्ञश्री	१८
मृच्छकटिके कथञ्चिदनादरहेतुः .	२६	यज्ञश्री मृच्छकटिककविषय शीव इति	२८
श्रुष्टपञ्चद्वाना शूद्रकरचित्तत्वे मतभेद	२७	साम्यात यज्ञश्रीमृच्छकटिककृती 'अमत्यन्त	
चारुदत्तस्य खण्डितत्वे पाद्यो हेतुः	२७	सुश्रवः'	२९
चारुदत्तस्य खण्डितत्वे द्वितीयो हेतुः	२७	द्वितीयशताब्दीर्षये मृच्छकटिकरचना	
चारुदत्तस्य खण्डितत्वे तृतीयो हेतुः	२१	कालः	२९
शूद्रकस्य कथिते पति नष्टताभिगीर्षे	२१	अज्ञीकात परमेव मृच्छकटिककाल	
सत्तेषु चेतुषु पादस्य खण्डनम् .	२१	इत्युदापत्तिः	२९
विद्वद्वादिना द्वितीयहेतोः खण्डनम्	२१	कविरेख नाट्याचार्यभरतमतानुसरणम्	५०
तत्र तृतीयस्य हेतोः खण्डनम् ..	२४	भरतौगनाख्यशास्त्रकालनिर्णय	५०
मृच्छकटिकस्य अमत्यन्ते कथञ्चलम्बनेन		मृच्छकटिक खण्डपूर्वशताब्द्याः विरचितस्य	
विरचितत्वे प्रस्तावनादानामाप्त	२५	नाट्यशास्त्रस्य पराचीनमेव .	५१
प्रीतिविचारस्य सुखिनिर्माणम् .	२७	सम्पूर्णप्रस्तावनायाः शूद्रककृतित्वे वितर्कः	५१
मृच्छकटिकचारुदत्तयोः परस्परनाम्नवैषम्यम्	२८	परवर्त्यभिन्नये प्रस्तावनायाः परिवर्तनम्	५२
चारुदत्तमृच्छकटिकयोरेकैकविभिन्नता	२८	प्रस्तावनायाः अथ उपक्रमस्य च परस्पर	
मृच्छकटिकाद्यै बहुशूद्रकदर्शनात् तत्काल		सम्बन्धः	५२
निर्णयद्वयहेतुः	२८	मृच्छकटिके तत्कालममानसम्बन्धः	५३
पतिः खण्डितः 'दिर्घः' इत्याद्यायापक्रम		मृच्छकटिके चरिताङ्गवैशिष्ट्यम् .	५४
मन्तः 'दण्डः' एव 'दण्डः' इति तत्तु		प्रकरणद्वयम् .. .	५५
चतुर्विंशतम्	२४	'मृच्छकटिकम्' इति समाख्यायाः का	
शूद्रकस्य द्वैविध्यम्	२५	दि नाम सादृशता ? ..	५६
मृच्छकटिके शूद्रकाशूद्रकालप्रमाणम्	२५	पञ्चाङ्गस्य प्रधानतावीजम् ..	५७

विषय	पृष्ठे	विषय	पृष्ठे
अद्वयमन्तरा कालान्तरवधाननिर्णय	६२	अमवर्णविवाद	७२
मृच्छकटिकवटना पञ्चमसं दिवसे		वेद्यानां समृद्धिः समर्पणचलनञ्च	८०
सम्पन्ना	६६	वेद्याभवनचित्रम् .	८०
दृश्यकालव्यपु भरताऽऽदिष्टसमयनिर्द्धारणम्	६६	तात्कालिकाचार ..	८१
मृच्छकटिके भाषाव्यवहार नाट्यशास्त्र		मृच्छकटिक राष्ट्रिय समाजस्य च	
सम्भव	६७	उत्कृष्ट चित्रम् . . .	८१
वर्णनावाहुल्यम्	६८		
घटनावचनायां शूद्रकस्य नैपुण्यम्	६८	चारुदत्त ।	
घटन वल्लीनां साधक्यम् ..	६८	चारुदत्तस्य दारिद्र्यम् . ..	८२
प्रवेशस्थलविचार . . .	६८	तदीया भक्ति धम्मनिष्ठा च	८२
पादादीनां सटसन्निधितचारवाङ्मयम्	७०	च रुदतीया गुणावली	८४
कवेर्नीचवनेषु सहानुभूति ...	७०	चारुदत्तस्य नागराचारः	८४
मापचित्रम्	७०	चारुदत्तस्य संयम . . .	८४
विसदृशचित्राङ्गणम्	७१	चारुदत्तस्य भावप्रवणत्व दोषत्वञ्च	८५
दृश्ययोगनायामसङ्गति ...	७१	चारुदत्तस्य मत्यामृता तज्ज्वलिता च	८५
शुद्धघटनामामसामञ्जस्यम्	७२	चारुदत्तस्य हृदय तदीयमौदाय्यञ्च	८६
शब्दाद्यदोषवाहुल्यम् .. .	७२	चारुदत्तस्य सान्त्वना	८६
आलङ्कारिकाणामनादर तत्र च कारणम्	७२	चारुदत्तस्य प्रेम	८७
मृच्छकटिकमालङ्कारिककल्पनाविनिर्मुक्तम्	७४	वसन्तसेनाऽनुरागे तस्य मृगय	८७
मृच्छकटिके कविकल्पितराष्ट्रीयवस्था	७४	वसन्तसेनाविरहान् चारुदत्तस्य मनीषा	८७
यूतक्रीडायां प्रचलनम् .. .	७६	मृगयभङ्गन तत्रोन्मिलनञ्च	८७
विचाररीति	७६	चारुदत्तस्य वैदग्ध्यम्	८७
ब्राह्मेण्य कायिकदण्ड .. .	७६	गणिकायामपि वसन्तसेनायः तत्पुनराग	८७
अमाकालान्तरमेव प्रणीतमेतदिति मतस्य		हन्	८७
खण्डनम्	७७	चारुदत्तस्य धृता प्रति सदावधार	८७
मृच्छकटिकादनुमिता सामाजिकावस्था	७८	शरणागतवाङ्मयञ्च	८७
ददुरक	७८	वसन्तसेन द्वे तस्य उच्छ्वा	८७
श्रीतदाभवप्रथा	७८	तस्य दौर्भाग्यं च अनिनायक्यञ्च	८७
श्लोकाभिप्रेय	७८	प्रदा	८७

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
पुष्पाव यशसुवदानम् ..	८४	मिलनाकौशल्य चारुदत्तपरिजने	
चारुदत्तस्य शवावपि चमा .	८४	ग्रहाभावश्च	१०८
कृत्स्ने धन एव विजयनेतराम् ..	८५	धृतायै रत्नावलीप्रदानं तस्या	
<hr/>		तदनङ्गीकारश्च ..	१०९
वसन्तसेना ।		वसन्तसेनाया विस्मय धृताया	
वसन्तसेनाया एकानुरक्तिः	८६	ग्रहाप्रकर्षश्च	११०
वेद्यागदिकप्रोर्भेद .	८६	तस्या चारुदत्तभाग्यविषय्यै कातरता	११०
नदिकाविषये भरताभिमितम् ..	८७	तस्या मातृपदवाक्यत्वाधिगतौ स्पष्टा	१११
वसन्तसेनाया कृष्णार्धम्	८७	वसन्तसेनाया विपत्तौ तेजस्विता वेगव्यञ्ज	११२
मञ्चकटिके चारुदत्तवसन्तसेनायो		व्यसमानाविनिमय ..	११३
प्रथममन्त्रजनम्	८८	नायिकाप्राधान्यम्	११३
चारुदत्तस्य इन्द्रपदवासप्रयोगवत्	८८	<hr/>	
तस्या निराश्रमेन भावाभिमता च	८८	धृता ।	
सत्कण्ठः .	१००	स्निग्धजनवाक्कल्यम् ..	११४
विपद्ग्रस्तं प्रियानुरागिता च	१००	रत्नावलीप्रदानम्	११४
चारुदत्ते वसन्तसेनाया प्रेमप्रकृष	१०१	भोजयिता ..	११५
अलिप्तनारदस्तदोद्यमप्रयत्न	१०२	चित्ताऽऽरोहणप्रयत्न	११५
पुरषान्तरे उपेक्षा निर्लोभता च	१०२	<hr/>	
समिधा शिष्टाचारश्च	१०२	मैत्रेयः ।	
सद्व्यवसति	१०३	विदूषकमन्त्रणम् .	११६
प्रदयापुद्गात्मा .	१०४	मैत्रेयस्य चारुदत्तपक्षपात .	११६
नक्षत्रपदभागा विलासप्रवाह .	१०४	चारुदत्तदारिद्र्याजनितचीम ...	११६
सौकुमार्यवैतम् ..	१०४	तेजस्विता .	११७
दृष्टिने स्यात्समिधा	१०५	चारुदत्तस्य मैत्रेयात् सञ्चकटिकमैत्रेयस्य	
चाकरीद्वितादिना अनुरागप्रदर्शनम्	१०५	वैशिष्ट्यम्	११८
परम्यानुरागे निमग्नता	१०७		

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
चारदत्तमुक्तिलाभे मैत्रेयस्यानन्द	१२१	विटस्य दृजेन निरीक्षिता गुणग्राहिता च	१२४
मैत्रेयश्चरित कवेरभिनवा मृष्टि	१२१	न्यागानुरागिता ..	१२६
<hr/>		विटस्य जणिकम्भाल्या चारुदत्तवसन	
शकारः ।		सेनयो विपत्ति ..	१२७
शकारस्य नीचकुलोद्भवत्वे प्रमाणम्	१२२	विटस्य अपावे मिथता	१२७
शकारलक्षणम्	१२२	<hr/>	
शकारस्य मदमूर्खत्वाभिमाना ...	१२३	स्थावरक ।	
शकारस्य असूयापरवशता ...	१२४	चेटशकाराणी प्रभेद .	१२७
शकारस्य चेष्टावैफल्यम् ...	१२४	चेटस्य तेजस्विता ..	१२८
<hr/>		तस्य समुन्नतचित्तता मत्थानुरागिता च	१२८
विटः ।		शर्जिलक	१३०
विटस्य लक्षण व्युत्पत्तिश्च .	१२५	उपसंहार	१३१

समालोचनायाः शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्
२८	१३ अधिजगौ	... अधिजगाम
२८	१४।१५ विगृह्णा आसीत्	... विगृह्णा
२८	१५ अधुनातनै तवत्यै	. शास्त्रिगृह्णतयेन
३४	२० तेन	. तद्वचनया
३४	२४ आत्मनश्चैव्यापवादपरिहाराय	आत्मनश्चैव्यापवादपरिहाराय इव
३६	५।६ आत्मानभागस्यान्तरा	. आत्मानभागमन्तरा
३७	८ वास्तवौ	. वास्तवे
३७	१२।१३ सुवधार.	प्रभावनाया पार्श्ववर्तक
३७	२१ ठट्ट— ^४	. ठट्ट— ^४
३७	२५ विरच्य	. विरच्य
३८	१५ यस्मावन्नायक	यस्मावन् नायक
३८	१५ अभिहित, स तु	अभिहितस्तु
४०	५।६ मृच्छकटिकम्	वसन्तमन्त्रावर्धनम्
४२	११ चारदत्ते	.. चारदत्त

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्
४५ ४ भभदापह	.. भभरापह
४६ २२।२१ एकविंशत्यधिकविंशततमै सवस्वरे	{ एकविंशत्यधिकविंशततमसवस्वरादौ वाक् श्रुटक
४६ १५ रुद्रदमनी नाम	... रुद्रदामनाम
४६ २४ रुद्रदमन नृप	... रुद्रदाननृप
४७ ४ रुद्रदमननृपति	... रुद्रदाननृपति
४८ १६।१७ रुद्रदामनामा पुलनादिना	.. पुलनायी रुद्रदामनामा
४८ १७ पुनरुत्पन्निध	... पुनरिद
४८ ६ रुद्रदमननृपति	... रुद्रदाननृपति
५० २२।२३ पूर्वरेङ्ग पावप्रवेशचालरा	.. पावप्रवेशनन्तरेप
५४ १ सम्पादित	.. सम्पादित
५५ ४ किन्तु	... अन्यतश्च
६० १४ ऐहिकदृष्ट्यनिषयाभिमुखौ भक्तिं शत्रुतादपि सा	{ ऐहिकविषयाभिमुखौ अपि
६० १५ चिरप्रचलितप्राचीनपञ्च लक्ष्मीलनजनितपञ्च- प्रतिफलतामुपगताऽपि	{ चिरप्रचलितपञ्चतित किञ्चित्प्रादक्प्रसुपगताऽपि
६४ २ अन्यथा	अन्यथा
६० २६	.. ?
७० ८	.. ,
७१ ८	.. ,

७८ २४ २५ परिगृहेतम्

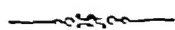
परिगृहीतम्, अपि च काममृदौघौपनिष
दाधिकरणस्य प्रथमाध्यायेऽपि गणिकाया
पाठिरूपेणापाठस्य उत्पत्तिदृष्ट्यात् एवमन्
नीयते इतः, अत्रशक्तया अनादृताऽपि तादृशी

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अगुडम्	गुडम्
८७	१	तस्यासाते इति	तस्यासाते
८७	३	अभग्नम्	अभग्नदिति
१११	२६	इति ।	।

ग्रन्थस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अगुडम्	गुडम्
६	२७	सुरत	सुरसम्पत्
७३	६	रमयितु	रन्तु
७४	२१—२७	इति परम् भवतीति	[“रमिदुमिच्छामि इत्यत्र रमयितुमिच्छामि” इत्यनुवदन्तं केचित् इदं प्राचक्ष्मन्त्याहुः, तत्र समीचीनं, सृच्छकटिकप्रकरणस्य आदशभूतं भासकृतदरिद्रचारुदत्तेऽपि एतदगस्य दृष्टत्वात्, स्वमुखिनेदृशच्छाप्रकटनस्य रमणीजनविरुद्धत्वे ऽपि परमप्रेमास्पदाद्या मत्त्या समापे तत्- प्रकाशस्य सख्यया मन्मायमानताञ्जलि मुपौ भिविम्भायम् ।]
१४४	२७	वर्त्तयिष्य ।	
१४७	१२	भवतीति	[वर्त्तयिष्य । [“परात्ययानुज्ञा” इत्यत्र “पार- त्ययादिमुञ्चो” इति पाठान्तरं “पौरुषाभा- सुख” इति संस्कृतं पृथ्यादगवन्निमित्तात् इत्यर्थश्च, पृथ्वाभ्यर्त्तव दानशङ्कस्य राज्ञा विहितत्वादिति] ।
१४७	१२	भवतीति	[भवतीति वीपद्वैतमतस्य दोग्धतस्य “प्राद- र्भट्टीकार्येष्वपि” (वा ७) इत्यस्य आख्या- नावसरं “द्वैत्य प्र० ” इति पदद्वय- वभिन्नवाक्यानां प्रकारभेदेन निर्यादितवान् इति
१४६	२१	स्त्रियश्च इ	स्त्रियश्चान्नाह
१४६	६	विदया	वसन्तेनाया

कविसमयनिरूपणम् ।

नृच्छकटिकप्रणेता शूद्रक ब्राह्मणो राजा च आसीत्, यतोऽनौ ऋक्नामवेदयोः अधीतो अश्वमेधयाजी चान्यूयत । तेन खलु स्वकीयं पुत्रं राज्येऽभिषिच्य दशदिनाधिकं वर्षाणां शतम् आयुःपरिमाणं लब्ध्वा अग्निप्रवेशं कृतः । कोऽसौ राजा ? इति प्रश्ने.—शातकर्णीविंशतन्भवः अन्ववशीयः प्रथमो राजा शिशुकः शिशुक-निम्बुकेत्यन्यतमनामधेयः इति प्रत्युत्तरयाम । सोऽपि च शिशुकः शातकर्णीगीव्रोत्पन्नो ब्राह्मणो बहुतरयज्ञकर्त्ता प्रबलो दीर्घायुश्च राजा आसीत् । राज्यञ्च तस्य दक्षिणस्यां दिशि नविस्तौर्गं बभूव । नृच्छकटिके ग्रन्थकारस्य द्रविडादिभाषासु प्रावीण्यं, कर्णाटकलक्षे, च अतीव पाटवं लक्ष्यते ; तेन चैतदनुमीयते यत् कविरनौ दक्षिणदेशीयः इति । दृश्यन्ते च शातकर्णीगीव्रोत्पन्नानां राज्ञां बहवः शिलालेखाः, तेषु च शिशुकानुजस्य कृष्णस्य लेखः प्राचीनतमः ; अस्ति च तस्मिन् लेखे शिशुकस्य कृष्णस्य च प्रतिमूर्तिः, शातकर्णीनां प्रायशः यज्ञानुष्ठानस्य यज्ञदक्षिणायाश्चोद्धेखः इति ।

एवञ्च यदि नृत्यमेव शूद्रकः ब्राह्मणो राजा अन्ववशीयः हविस्तौर्गस्यान्ववशीयः प्रवर्त्तयिता, तदा तस्य आविर्भावः समग्रः सुगमः एव । अनौ राज्ञः अशोकस्य नृत्यो पञ्चाशद्वत्सरेभ्यः पूर्वात् सौख्यवशीयानां राजत्वमुच्छ्रिय अन्ववशीयः स्वार्धानं राज्यं स्थापयामास, तेन च खट्वप्रादुर्भावात् हिमवतवत्सरेभ्यः पूर्वमस्य प्रादुर्भावकालः इति नृच्छकटिकप्रकरणपाठे मूलतया प्रतिभाति । खट्वप्रादुर्भावात् पञ्चमः शताब्द्यां भातनामा प्रसिद्धः कविः बह्वनि रूपकाणि रचयामास, तेषु च दरिद्रचारुदत्तः नृच्छकटिकस्य मूलतया अवततमर्थः । दरिद्रचारुदत्ते चारुदत्तस्य नृत्यं महाहकः सभिकः

हस्तात् परित्रातः परित्राट् बभूव, मृच्छकटिके तु असी शाक्य-
भिचुरिति । अनुमीयते चैतेन, यत् दरिद्रचारुदत्त-मृच्छकटिक-
रचनाकालयोरन्तरा बौद्धानां प्रादुर्भावः आसीदिति । अशो-
कस्य च बौद्धधर्मप्रचारक राज्य, दरिद्रचारुदत्तम् अशोकप्रादु-
र्भावात् पूर्वं, मृच्छकटिकञ्च तदनन्तरम्, अशोकेन स्वकीयेषु
अनुशासनेषु सर्वत्र विजिते दण्डसमता व्यवहारसमता च प्रव-
र्त्तिता ; तथा च तेन जातिनिर्विशेषेण समाने अपराधे समानो
दण्डो देय इति आज्ञा प्रचारिता । तत्पूर्वं ब्राह्मणानां कायिको
दण्डो नासीत् । मृच्छकटिके तु दृश्यते, यदैव राज्ञा पालकेन
ब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य वधदण्ड आज्ञप्तः, तस्मिन्नेव मुहूर्त्ते राज्यं
विप्लवो जातः, हतश्च दुरात्मा पालकः । नवीनेन च राज्ञा आर्य-
केण शर्विलकमुखेन वध्यभूमावेव चारुदत्ताय वेणानटे कुशावती
राज्यदानवार्त्ता प्रचारिता । यतश्च पूर्वं ब्राह्मणानां वधदण्डो
नासीत्, यतश्चाशोकेनैव प्रथमतः ब्राह्मणानां प्राणदण्डाय
निर्वन्धः कृतः, यतश्च मृच्छकटिके तादृगदण्डाज्ञाप्रचारानन्तरं
मेव राज्यविप्लवो जातः, अतः प्रतीयते अशोकराज्यध्वमानन्तरं
ब्राह्मणानां राज्यकाल एव प्रकरणमिदं प्रणीतम् ।

तीक्ष्णबुद्धिना प्रव्रतत्त्वपारगेण आसता काशीप्रसादत्रय-
श्यालेन लिखितं खृष्टप्रादुर्भावादेकादशाधिकद्विगतवत्सरंभ्य
पूर्वं शूद्रकनरपते राज्यं मृच्छकटिकस्य च प्रणयनमिति,
एतादृशीं मृच्छाणुमृच्छगणनां तु भारतवर्षीयतिहासं कुत्रापि न
कृता, अतः साऽच न गृहीता, दीर्घायुप्लवस्य राज्ञः क्रियति
वयं परिमाणे नाटकलिखने प्रयत्नः, तत् न केनापि कथयितुं
शक्यते इति तत्त्वम् ।

मृच्छकटिकप्रकरणीयकथासङ्क्षेपः ।

तत्र अलङ्कारन्यासाख्यप्रथमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

तवभवान् महाकवि चित्तिपति शूद्रक किल मृच्छकटिक नाम प्रकरणमेतन्
न्यरचयत् । अवन्तीपुरीवास्य साधवाहसधम्ना दरिद्र हिज चाबटत अस्य
नायक नायिका तद्गुणानुरागिणी साधारणी वसन्तसेना, स्वकीया कुलजा धृता
चेति । प्रकरणस्यास्य वर्णनीयवस्तुन प्रारम्भे तवभवान् कवि कृतमङ्गलाचरण
प्रस्तावनाया मूवधारमुखेन कविप्रशंसापुरस्सर एतत्प्रकरणोयनायकादीनामुक्तरूप
सङ्क्षेपत पारचयमदात् ।

ततश्च मूवधार समाप्तसङ्ग्रातक्रिय दुमुचाप्रपीडित किञ्चित् प्रातराशमिच्छन्
गृहं प्रविष्टः, एकस्मादसम्भाषित भोजनादयोगमाखीक्य विस्मित स्वपत्नीमाह्वय,
इदानीमशितव्यं किञ्चिदस्ति न वेति अपृच्छत् । सा च तस्मै अस्तीति विज्ञाप्य, पुन
तेनैव आकस्मिकभोजनोदयोगकारणं पृष्ट्वा अनुष्ठितोपवासव्रतारुद्राङ्गणभोजनमेव
तदयोगहेतुतया निर्दिशन्तो निश्चयकामः । मूवधारश्च स्वावस्थानुरूपं ब्राह्मणमेक
निमन्त्रयितुं बाह्यगत्वा, समन्वृतं यान्त ब्राह्मणं मैत्रेयमानीक्य तं निमन्त्रयितुम्
आज्ञाहव । स च स्वकायव्ययतामुल्लिखन् तं प्रत्यादिदेश । मूवधारोऽपि तेनैव
प्रत्यादिष्टं अन्यं ब्राह्मणं निमन्त्रयितुम् अन्यद गतः । इतश्च मैत्रेयं प्रियमुहद
आवाहयत् । अनियतकालमपिसाक्षिषु अश्विसर्जनजनित विभवचयमनुस्मरन्
नतरं, लज्जयता बहुधा विललाप ।

मातृकाभ्य वलिमुपहर्तुमादिदेश । मैत्रेय्य “यदि एन प्रव्यमाना अपि देवता ३
त प्रसीदन्ति, तदा किं दैवैरञ्जिते १ अपि च एतस्मिन् प्रदीपसमये राजपथे गणिक
राजवल्लभा विटायानिग सखरन्ति, अह तेपामभिमुखोपतितयेन वञ्च भविष्यामि’
इति वदन् तेभ्य भोत्या तत्कार्यं निर्वर्त्तयितुं नैच्छत्, चारुदत्तस्तु “भवत्वेवम्”
इत्युक्ता सायात्रिकीं क्रिया सम्पादयितुं प्रवहने ।

अबालन्ते, विटपेटशकारैरनुगम्यमाना वसन्तसेना चारुदत्तगृहसमीपवर्तिना पथा
प्रचलितुमारब्धा । शकारं प्रति अनुरागमुत्पादयितुं तैर्मुहुरनुभूयमाना वसन्तसेना तु
तान् स्वानुसरणप्रवृत्तान् विस्तीक्ष्य भोत्या बालकदलीव दरकास्पन्नी बभूव, आज्ञाव
च “पल्लवक ! परभृतिके ।” इत्युक्ता स्वानुचरान् स्वानुसरणप्रवृत्तेभ्यस्तेभ्यो रक्षितुम् ।
बहुधा चैवम् आह्वयामि कमपि शरणसप्राप्य स्वयमेव आत्मानं रक्षितुं यत्नवती बभूव ।
शकारस्तु तदानामपि वसन्तसेनामननुरागिणी मत्वा बलादव ता धरयितुमिच्छेत् ।
भद्रवशीय, विटस्तु तदा तां तथा विपन्नार्थार्थक कथञ्चित् रक्षितुमयत्नत । वसन्तसेना
तु स्वालङ्करणयष्ट्यायमेवैतया समानुसरणमिति विभाव्य विटं तदथमगृह्यत, स तु
“पुष्पिता-ल्लतिका न पुष्पापहरणाद्या, तत्कृतमलङ्करणे” इत्युक्ता रिरम् शकार
स्वशरीरदानेन प्रीणयितुं ता बहुधा अनुरोध । ततश्च ता मत्तया तताननुरागिणीं
चारुदत्तानुरागिणींश्च विदत्वाऽसौ तदनुरागं भूयसा प्रशस्य मदेतन ता वामत
स्थित तत्प्रथम चारुदत्तस्य भवनं दर्शितवान् । तदवलीक्यैव वसन्तसेना “भागादवाह
प्रियभवनसमीपमुपागता” इति आत्मानं कियदि प्रियवाक्य, तया पुन परामर्श
ऽऽगच्छया विटोपदेशत तस्मिन् घनात्मकारं नृपराणि दादभ्यामुन्मुष्य, मात्मानं
चापनीय, रुद्धे चारुदत्तपक्षद्वारेनभृता तृणो स्थिता ।

समाप्तमायन्तनकृत्यस्तु चारुदत्त, मातृकाभ्य वलिमुपहर्तुं भूय विदूषकमार्निदेश,
स तु पुष्पवटव तन्नाङ्गीकृतवान् । तत स्वकीयम् अन्तरङ्गजनमपि आजापरिपालन
विमुखं विज्ञाय, नितरा खिन्नमना दारिद्र्यमेवैतस्य मूलकारणं निश्चयमासी बभूव
व्यस्यत् । तच्छ्रुत्वा मलञ्ज मैत्रेय पुनस्तदादेशमनुपालयितुं काम “यदि मया मत्तय,
तदा रदनिका स सहायिका भवतु” इति ययाचे, चारुदत्तोऽपि “तथा, एव” इत्यन
मोदितवान् ।

तद्गृहीता रदनिका तु भीता सती “आय्येनित्रै कथमेवमकाय्येनगृहीयते ?” तम इति तिरस्कृतवती । अथ प्रदीप गृह्येता प्रत्यागत मैवेथोऽपि तेषां तद्याविध दुर्व्यवहार दृष्टा नितरां क्रुद्ध तान् दण्डकाष्ठेन ताडयितुमेषकमे । विटस्तु अनेन मञ्जित “अन्यजनममकृतमेतत् भवत्यग्निजनघषणम्” इत्यभिधाय तमनुमनाय, सायहमन् रुरोष च त चारुदत्तसकाशमेतत्कस्मिन्मुपवर्णयितुम् । तद्दर्शनाच्च साम्येन शकारेण “कथ त्वमस्य पादयोर्निपतित , कस्माद्वा भीत ?” इति पृष्टोऽसौ “आय्यचारुदत्त-गतेष्व ण्वाह जिमेमि” इत्युक्ता वदान्यस्य तस्य बहुधा प्रशमानकरोत् । शकारे तु “वसन्तसेनामगृहीत्वा न गमिष्यामि” इत्युक्तवति विट त विसृज्यैव प्रातिष्ठत् । अथ शकार “वसन्तसेनानात्री काचित् गणिकादागिका त्वदमरुक्ता अस्माभिर्बहुधाऽनु-नीयनानाऽपि तव नेह प्रविष्टा, ता यदि न दास्यसि, तदा नूनमह त्वां राजदण्डेन दण्डयिष्यामि” इति चारुदत्तमावेदयितुं दिदूषकमादिशत्, एव बहुविध त भीषयित्वा तत्स्थानात् सत्वरमपातरच्च । स्वपरिजनानामेवमवमाननावात्तामुपश्रुत्य सखा मे दिगुपतर दृग्बिती भविष्यतीति सत्वा मैवेय रदनिका तद्वर्षणहत्तान्तजात चारु दत्ताय विज्ञापयितुं न्यषेधत् , साऽपि तद्यैव करिष्यामीत्यङ्गोक्तवती ।

अतान्तरे चारुदत्त शीतार्त्तं रोदसेनानाच्छादयितुं रदनिकाभमेण वसन्तसेनाया उपरि स्वकीय प्रावारक निषिच्येप । तच्च जातिकुसुमसुगन्धि प्रावारकमाग्राय, वसन्त सेना—दीनोऽपि चारुदत्त शौषनमुखोपभोगे अनुदासीन एवेति विभावयामास ।

तदानामैव च मैवेयेण सह प्रत्यागता रदनिकामालोक्य “कथमपरा स्त्री, रदनिके-लभिमानता मया मद्रावावसक्तेन वाससा दूषिता ?” इति पृच्छते चारुदत्ताय मैवेय “कामदेवायतनीयाने दशनात् प्रभृति त्वयि अनुरक्ता वसन्तसेना नाम गणिका त्वां नीवितुं समुपागता” इत्यभिधाय शकारीकं सर्वं विज्ञापयामास । तदुपश्रुत्य चामौ चारुदत्त परिजनीयितीपचारजनित स्वापराध क्षामयितुं ता सादरमनुमनाय । तत धमकमेना एवमकस्मान् आगत्य प्रियभवममधिवस्तुमनुचितमिति विचिन्त्य “एते पापा अमरुदण्डलोभादेव नामनुसरन्ति, अत एतत् सर्वमेव मेऽलङ्करण भवदगृहे निद्वेषमिच्छामि” इति हृल्लसेकमनुसृतवती । चारुदत्तस्तु स्वगृहस्य व्यासरचना पर्वता तस्य वदन्नपि तदनुगोधातिप्रत्येन अनिच्छन्नेव मैवेय तदल्लितुमुपादिशत् । अथ सौमदीयश्रीकृतदिदण्डले चन्द्रमण्डले मायकपण सुधानिव चन्द्रिकाधारा विकिरते चारुदत्तमैवेयाभ्याननरम्यमाना वसन्तसेना स्वगृह प्रति चचाल । इतिष्टायाऽतस्त स्वगृह, तावपि स्वभवन प्रत्यागतामिति ।

अथ द्यूतकरसेवाहकाख्यद्वितीयाह्निकयासङ्क्षेपः ।

अथ चारुदत्तनिमित्तमुत्कण्ठितायां वसन्तसेनायां, मदनिकया सह विविधनग्न-
भूयिष्ठा चारुदत्तविषयिणी वाचमभिधातु सम्प्रवृत्ताया नेपथ्यात् द्यूतक्रीडकाणां
सहान् कोलाहलमादुरासीत् । द्यूतक्रीडायां हारितदशसुवर्णकानां कृतं चक्रं
द्यूतकरे सवाहके पलायिते, द्यूताध्यक्ष माथुर अन्वेन द्यूतकरेण सह तमनसमार ।
स च इतस्ततो बहुधाऽन्वित्य, गूढदेवमन्दिराभ्यन्तरे प्रच्छन्नं स्थितं तमुपलभ्य च
हारितदशसुवर्णकानां कृते बहुधा ताडयामास ।

अत्रान्तरे मार्गवशात् तत्र समागतं दट्टुरकनामा अपरं कथितं द्यूतकरं,
द्यूतकरमाथुराभ्यां ताडयमानं सवाहकं विलोक्य दयापरवशं तेषां कलहं निराकृत्य
चेष्टमानोऽपि तव विपक्षमनोरथं सन्नसौ पुनः कृतकृतककलहं, माथुरस्य चतुराणां
पाशुभिः पुरयित्वा, सवाहकाय सत्वरं पलायितुं सज्जामदात्, सोऽपि उचितमवसरं
प्राप्याप्रसङ्गम् । दट्टुरकोऽपि प्रधानसभिकमाथुरं विरुध्य, तदानीं तस्मिन्नात्र
स्थाने अयुष्मन्महाशङ्कमानः, “आर्यको राजा भविष्यति” इति प्राक्श्रुतं प्रियमुद-
ञ्चर्विलकवचनमनुस्मरन्, “अशरणा अस्मादिषां सर्वे एव इदानीं तमेवायमनीयह-
मपि तवैव गच्छामि” इति निश्चित्य, भाविमं राज्ञं आर्यकस्य मसौपमाजगाम ।

सवाहकोऽपि तदा पुरं स्थितसपाहतं वसन्तसेनापक्षद्वारं निरीक्ष्य, तदभ्यन्तरे
प्रविष्टं तस्यां शरणागतोऽभूत् । वसन्तसेनाऽपि शरणागताय तस्मै अमरं दत्त्वा
पक्षद्वारमावृतमकरोत् । माथुरद्यूतकरौ च सुटिप्रद्वारं भयायां सवाहकस्य
नामिकायां निरुद्धस्य रक्तस्य लिङ्गमनुसृत्य वसन्तसेनापक्षद्वारद्वेषं पुनः तत्र
रोधाशयां तस्थुः । आत्मपरिचयकथाप्रसङ्गाच्च सवाहकं कदाचित् आश्रयार्थं
गृध्रद्वारेण ज्ञात्वा तमं आमननानादिना व्यज्जनेन च सादरं सन्निवृत्तवान्, तस्मिन्नेव
वर्तौ च तं सभिकायां दशसुवर्णमूल्योदितहज्जामरणं दत्त्वा कृण्वन्मनात् । सभिका
द्यूतकरौ च ततः गृहीत्वा मानन्दं निष्क्रान्ताः । सवाहकस्य ततः प्रसक्तं च द्यूत-
करापमानमनुस्मरन्प्रतिनिविष्टः शाक्यस्यैव मन्त्रः ।

अहमेव लौकिकेन तं सत्तत्त्वमिदं प्रहस्य सवाहकप्राणान् रक्षितवान्, तदा
रानपक्षे गच्छन् कश्चित् महद्य नश्यन्ति प्रावारक स्वगातादभीक्ष्य दत्तवान्” इत्यपि
नवेद्यत । आतिकुसुमवासितं तच्च प्रावारकसान्नीक्यं स्वप्रियतमस्य चारुदत्तस्यैवाय
मिति प्रत्यभिज्ञाय अनन्दोत्फुल्लवदना वसन्तसेना स्वगृहपार्श्ववर्तिना मार्गेण गच्छत
मित्रतमस्य दर्शनेनात्मानं विमोदयितुम उपरितनमस्तिन्दमाकरोह ।

अथ सन्धिच्छेदाख्यतृतीयाङ्ककथासङ्ग्रहः ।

गाम्बै श्रोत रतस्य सनहद चारुदत्तस्य अङ्गरजस्यान् अतिक्रान्ताया, तष्पि
चारक वृत्तमानकं वहिर्द्वारशालिकायां सुषाप । अथ संज्ञीतमाकस्य चारुदत्ते
विदूषकेन सह भावगमिलस्य गृहान् प्रतिनिवृत्ते विदूषकाह्वानेन प्रतिबुद्धं वर्द्धमानकं
धारकुशाट्टमानं तौ च गृहं प्रविश्य स्वदितुमुपक्रान्तौ । “वसन्तसेनया निजिप्त
तदनङ्गराणां दिवा वर्द्धमानकश्चेद रक्षति, रात्रौ च विदूषकः” इति नियमान्
नारिण चारुदत्त आगतनावनेव “भवानिदानीमिदमलङ्कारजातं गृहाण” इति
मिश्रकम्पादिष्टम् । विदूषकस्तदा स्वयं तदलङ्कारनिष्कृत् अन्तः परे रक्षितुम तमन्-
करोष । चारुदत्तस्य साधारण्यमङ्गीकृततया निजितं तत् वहिः प्रकीर्त्ते एव स्थापयितु-
मिच्छन् प्रत्यपि तमेव रक्षितुमादिष्टम् । अगत्या विदूषकस्य तदलङ्कारजातं स्वसमीपे
स्थाप्य निवृत्तौ ।

ततः तयोः प्रगाढप्रसङ्गयोः शर्विलुकनामा कश्चित् तत्क्षरं चोरयितुमागतः
तद्वृत्ते सन्निष्क्रान्ततत्प्राप्त्यन्तरप्रविश्य अपहरणोचितं किमपि द्रव्यमनवनीक्य,
चौरशब्दादुत्तारित्वा परीक्षया च सृजनिस्वातन्त्र्यं धनादिकं किमपि नास्तीति
विचार्य ‘परमार्थदृष्टि एव चारुदत्तः’ इति हस्तनिययं हताशं सन् यदा अप-
हृतवस्तुमुपक्रमे तदा तस्यै, ‘गृहे सन्निभित्वा चौरं प्रविष्टः’ इत्येव स्वप्ने दृष्ट्वा
तदङ्गराणां भागापहरणदृष्ट्वा तदवस्थायां निष चारुदत्ताय तत् प्रदातुमुत्तममस्य
विदूषकस्य वचनमाकर्त्त प्रतिनिहितं दीपप्रदीपशोभनलङ्कारभाण्डं दृष्ट्वा निवृत्तुरपि
अन्तः तद्वृत्ते कदाचिदप्यप्रवृत्तं ना दृष्ट्वा चौरत्वेन विज्ञानीयात्” इति शङ्का
प्राप्य तदा तमेव विदूषकाद्विद्वेष्टेन विज्ञाय च द्रष्टुं तत् तस्य हस्तादपहृत-
वस्तुं परीक्षया तन्मा कदाचिदपि ना निवृत्तव्यं इत्यन्तरेण गृहनायगमः ।

इति तृतीयाङ्ककथासङ्ग्रहः ।

विदूषकमपि प्रबोधयामास । रदनिकामुखात् विदितवृत्तान्तं विदूषकोऽपि चारुत्वं
 जागरयामास । स तु तन्मात्रात् अपहरणवार्तां श्रुत्वा उज्जयिनीवासिभिः सर्वैरन-
 स्वदीनताया विज्ञाततया तन्तु पश्यतोऽहर सुदूरदेशादागतं निश्चिन्त्य च स्वग्रन्थ-
 निर्दशनतया तं कृतव्यथप्रयासं मन्यमानः परं विषादमुपगच्छन् पश्चात् तदलङ्कारप-
 हरणवार्तां ज्ञात्वा आपन्नवत्सलोऽसौ तं सफलमनोरथमाकलयन् नितरामहणत ।
 ततस्तु तत् न्यासभृतमासीदिति विदूषकेणानुस्मारितं स परं मोक्षमुपागतः । समा-
 श्रुत्य विदूषकेण प्रस्तावितं मिथ्याऽपलापेन आत्मदाणं चारुत्वमङ्कारणतया
 अतिघृण्य मन्यमानः प्रत्याचख्यौ ।

इतश्च चारुदत्तवधू धूताऽपि रदनिकामुखात् एतत्सर्वं वृत्तान्तमाकण्य मोक्ष-
 मुपागता, पुनस्तथैव किञ्चित् समाश्रुता आश्रयस्थं चारिव सन्त्यश्च अकलङ्कितमन-
 सस्थापयितुं स्वमातृदत्ता रत्नावलीं न्यामप्रतिक्रियार्थं दातुमिच्छन्ती यदि प्रिय-
 अतिशौण्डीरतया न गृह्णातीत्याशङ्कमाना मेवेवमाह्वयं स्वपत्नीततदानामपेक्षं तया
 तां समर्पितवती, विदूषकोऽपि तस्माभवात्तांम् अचिरादत्र प्रियमुद्दत्तं याजत्रपत् ।
 चारुदत्तोऽपि परन्वा तादृशीं महानुभावतामवलीका अतिदारुद्रमात्मानमधिनिष-
 समनन्तरमेव “नासी प्रकृतं दरिद्रं, यस्यास्ति निवर्तं दारुद्रमुत्पन्नमा दृष्टुमी गणवता
 भाव्या” इति विभाव्य धन्यमेवात्मानममन्यत । अयमासौ तत्क्षणमेव मरणसाग-
 विनिमयेन वसन्तमेनायं रत्नावलीं प्रत्यपात्रतं विदूषकसात्त्विकं उपदिष्टम् ।
 स्वदारिद्र्यात् प्रकृताशकथने यदि सा न विश्वसार्दति मयाभूतमाप “ननु आत्मा
 आत्मायमिति कृत्वा न्यासाभूतं तत् सुवर्णभाग्यमस्माभिः दत्तं चारितं, भावो तद-
 विनिमयेनेदं गृह्णातु” इत्यभिधातुम् । तथाविवा चतुस्रसदमारभता रत्नावली
 अल्पमूल्यद्वयविनिमयेन वसन्तमेनायं दातुमिच्छत विदूषका । “तदासमयेन सत्यं
 दीयत, न त्वपहतधनस्य” इति विचाष्य, असौ वसन्तमेनायं रत्नावलीं प्रदानायक-
 अरूपगणशृङ्गायमभिधातुं पुनरपि उपदिशत । अतः च विदूषकः चारुदत्तं न
 मानकं सन्निर्देशं सुमहत्तं कर्तुमुपदिष्टं कृतञ्चैव सन्तान्तां नितरामहणत ।

अथ रदनिकाशखिलकास्यचतुर्थादृकश्रामः ॥

मुद्रादानेन स्वामाप्तीया कर्तुंकामस्य कामपरवशस्य राजग्यालकसंस्थानकस्य प्रभावमस्वीकुर्वाणा स्थिता, तदा शर्विलक वसन्तसेनासदनं प्रविश्य स्वप्रियतमा नदनिकानन्विष्यन् वसन्तसेनाऽऽदेशेन तालवृन्तं गृहीत्वा तत्समीपं प्रत्यागच्छन्ती तानपश्यत् । दृष्ट्वा च ता तथा निजने स्थाने, अन्त्योऽन्यसम्मेलनात् परमानन्दितः, वसन्तसेना निष्क्रियेण त्वा मीक्षति न वेति तामपृच्छत् । इतश्च वसन्तसेना तालवृन्तं नानेतुं गतानपि मदनिका सुदोषकालनापि पुनरप्रत्यागता गवाक्षमार्गेण पश्यन्ती, केनचित् पुरुषेण तां स्वविषयमालपन्तीमाकण्य निभृतं स्थिता तयोः सर्वं रहस्यं नगृणात् । मदनिकया च स्वनिष्क्रियचितविभवागमोपायं पृष्ट्वा शर्विलकं चौक्यमेव तदुपायं विनिर्दिशन् चारुदत्तगृहाद्भूतमलङ्करणजातं नदनिकाहस्ते समर्पितवान् । सा हि तत् चारुदत्तगृहादपहतं श्रुत्वा नीहसुपगता पुनस्तेनैव सज्जां लब्धिता, अपहरणमनये तेन चारुदत्तपरिजनस्य कापि शारीरिकी चति न कृतेति श्रुत्वा कथांश्च दाशकां ज्ञाता । शर्विलकस्तु मदनिका चारुदत्तपरिजनस्य निरापहान्ताथवरेण प्रहृष्टा दृष्ट्वा ता तद्गतदृष्ट्या मन्यमानं सामूयं ता स्वीजातीश्च सर्विशेषम् अधिचित्तेपं पश्चाच्च मदनिकात् सर्वं रहस्यं ज्ञातं श्रुत्वा भृशं ललज्जे । स्वनिष्क्रियार्थं वसन्तसेनाहमे तद्वातुं शर्विलकेनानुरुद्धा मदनिका, “तद्धि सर्व्वमलङ्करणं वसन्तसेनाया एवति एतस्मिन् तद्वत्सगते चा नूनमेव प्रत्यभिज्ञास्यति” इति तस्यै तद्दानस्य कर्मापन्नाधूपायं निणेतुमक्षमां पारिशील्यात् “चारुदत्त एव अलङ्करणं प्रत्यपयितुं मा प्रेरित्वान्” इति कथयित्वा वसन्तसेनार्थं स्वयमेव तद्वातुं, शर्विलकमुपदिष्टवती । सोऽपि तदुपदेशानुसारं वसन्तसेनासमीपं गत्वा, तत्रैव आगमनकारणं पृष्ट्वा “मायं वाहं जज्ञरत्वात् गृहस्य दूरत्वमित्थं सर्वं मत्वा तुभ्यं दातुं मा प्रेषयामास” इत्युक्त्वा तत्समापवसित्ये मदानकार्यं तत्समं प्रस्थातुमुपचक्रमे । वसन्तसेनाऽपि रहसिं श्रित्वा प्राग्वदिताखलदृष्टान्ततया मदनिकाम् कृणान् विभीष्य वधूमिवावशुश्रूता हत्वा नसौतुकां शर्विलकहस्ते उपानयन्त्वेन समर्पितवती । मदनिकाऽपि तेनातिहृष्टा गमनमनये प्रस्थानिकीं संसृचिता वसन्तसेनाया मत्कृतिं विधाय शर्विलकेन सह अवगमनं करोति ।

प्रस्थितं शर्व्वलोकं, ततः प्रभृति राज्ञः प्रकृतिपुञ्जान् तं प्रति विरञ्जयितुं, विरक्तान् राजपरिजनांश्च उत्तेजयितुं विविधकृतकमणिं मनो निविवेश ।

अत्रान्तरे चारुदत्तेन प्रेषितं मैत्रेयं अपहृतनिक्षेपविनिमयरूपेण रत्नावलीं दत्ता वसन्तसेनागृहमागत्य तस्या अष्टप्रकीर्णसमन्वितसतिरमणीयं सुरपतिभवनतुल्यमात्मानं पश्यन् विस्मितेन चेतसा सविस्तरं वर्णयन् तस्या समीपमुपस्थाप्य सूर्यपादप्रकारेण सर्व्वमभिदधत् तद्वत्त्वावलीं तस्यै प्रायच्छत् । सा तु तन्मुखात् स्वकीयमालं दूरणजातं द्यूतं हारितमित्याकर्ण्य, राजादृशात् स्थानान्तरं प्रस्थितस्य रिजितं सभिकस्य कस्या अपि वार्त्ताया अनवगते, तस्य मुकाशात् हारितालङ्करणस्य कथं सपि पुनलाभायोगात् तद्विनिमयेन रत्नावलीप्रदानोद्यमरूपस्य चारुदत्तमन्देशस्य च रहस्यं मन्यगवबुध्य, सर्व्वं कुलिकमेतदिति ज्ञातव्यमपि स्फुटया वाचा किमप्यनभिधातुं तस्मात्ता रत्नावलीं गृहीत्वा “विनापय तमपृथ्व्यद्यूतकरं, यदहं सत्वरमेव तं ददुं नागच्छामि” इत्येतावन्मातमेव मपरिहाममुक्त्वा मैत्रेयं विममण्य, ममनन्तरं चामौ सहसा अकालदुर्दिने समुपस्थितेऽपि तदगणप्रित्वेन हारं गृहीत्वा चेटीशानुगलं नादिश्य चारुदत्तदर्शनाय निष्क्रान्ता इति ।

अथ दुर्दिनाख्यपञ्चमाङ्ककथामङ्गेप ।

तेन पद्यांताप्रस्थाभावात् स्वगावादुक्तुष्य स्वक प्रावारक प्रायच्छत्, सीऽपि त गृहीत्वा स्वामिन प्रणम्य च यथास्थान प्रतस्थे ।

विट्पक्षस्तु तस्या आगमनवात्तोनाकण्यं “अपि जानासि किमर्थम असौ इदृशे दुष्टिने आगता ” इति चारुदत्त पृच्छन्नपि सदुत्तरमप्राप्य पन “तस्या सुवर्णभाग्यं बहुल्यमासीत्, तेन हि अल्पमूल्यया रत्नावल्या अपरिगत्य इयमप्यर्मागीयत नागच्छति इत्युक्तवान् तदुपश्रुत्याप्यसौ नौनौ एव तस्थौ ।

इतश्च अभिसारात्कुलसमुच्चलवेशविभूषितशरीरा रतरङ्गीत्पुका वसन्तसेना, यदि विटेन हवधारिता चानगम्यमाना विटेन साई नवीदितजलधरम्बभाव बहुधा वल्यन्ती यथाकाल प्रियतमगृहमुपतस्थौ । अथ वेशीपचारकुशल विट नञ्जलकलाभिमानपि वसन्तसेना स्नेहातिरेकात् सुरतविधौ समधिकमभिमानमकर्तुं नुपदिष्टेन सुरतानुरागमनुसन्ध्याय काले ईषत प्रणयकोप विधातु, तथा प्रियतमस्य प्रसादनाय यत्र कर्तुमनुकरोष च । तत आर्यचारुदत्तसकाश द्वारप्रान्तवर्तिनी त विनापयितुमुद्देश्य विट तथा निपण रमनायानुनोदित तत प्रतस्थे ।

वसन्तसेनाऽपि प्रसिद्धेव प्रियतमगृहाभ्यन्तर “कुत ते यूतकरस्मिष्ठति ?” इति विट्पक्षमपृच्छत् सीऽपि “अद्वैत गुफहृत्वाटिकाया तिष्ठति” इति प्रत्यवोचत । तव प्रसिद्धैव चारुदत्त पद्मेनाडयन्ती सा “यूतकर ! अपि मुखमे प्रदीप ?” इत्यादिका नञ्जलजिहा वाचनीरितवती । सीऽपि “मुख न नीत प्रदीप, परन्विदानी सौभाग्य-वशादप्राप्तोपमता त्वानभिगतैव मुखेन नेष्यते” इति सहर्षं प्रत्युवाच । तत चारु-दत्तादेरेन चेष्टा वसन्तसेनाया मितवसने परिवर्तिते विट्पक्ष “किमिति घनान्ध-कारे ततभवती एव समानता ?” इति वसन्तसेनानपृच्छत्, चेटी तु “एषा खलु अद्या भवद्दत्ता रत्नावली आर्कोयेति क्त्वा यूनेन हागिता” इत्यादि पूर्वोक्तविट्पक्ष वसन्तसेनातुल्यमेव कृत्वा तदपहतमेव सुवर्णभाग्यं रत्नावलीविनिमयेन प्रादात्, विट्पक्षस्तु तदुक्त विस्मितोऽभवत् । अथ चेटी तत्सर्वमुदलजात शङ्खिलकापहरण मद्गाल विमुखा- तस्मै नवेदयत् सीऽपि विदितहृत्वा नवं चारुदत्ताय विना-यदानम् । तेन च तुष्ट चारुदत्त तस्मै पारितोषिकत्वेन स्वीयम् अङ्गुरीयक दातु नदयन्तुस्मिन् अङ्गुरीयकानामुल्लिखनवन्ति क्त्वा लज्जित सन् नितरा विलम्ब विट्पक्षेन समाश्रित । पञ्चमस्तु तदानीं योग्यतः सर्वत्र चारुदत्त सम्यक् उपपत्तिवान् । अथ च तद् विमदना वसन्तसेना प्रदग्धनी चारुदत्तानिहितवती, विट्पक्ष प्रत्युच्यते तद्वा च त गृहाभ्यन्तरमनाय निष्काल इति ।

अथ प्रवहणविपर्ययाख्यपष्टाङ्ककयामङ्गेषु ।

अथ प्रभाने चेष्टा विधीयता वसन्तसेना चारुदत्तादेशेन पथकरणकजीर्णो गान
गत्वा तत्र स्थितम्याय्यचारुदत्तस्य दर्शनेन आत्मानं कृतार्थं कर्त्तुमभिलषन्ती, चेष्टा मत्र
चारुदत्तपरिजनविषयकालापप्रसङ्गेन तां रक्षावलीं धूतायै प्रत्यपयितुं चेष्टीं माननय
मथितवती । चेष्टी तु तत्कर्तुमनिष्कन्त्यपि वसन्तसेनाया आग्रहातिगम्येत तां रक्षा
वलीं गृहीत्वा धूतामकाशं गत्वाऽनन्तरमेव प्रत्यागत्य “आयुपुत्तेण युष्माकं प्रमादीकृता,
न युक्तं समैतां गृहीतुम्, आयुपुत्त एव समाभरणविशेष इति जानातु भवती” इत्य
वैदग्ध्यभूषिष्ठं धूताया प्रतिवचनं निवेद्य च पुनस्तथै तां प्रत्यर्पितवती ।

अनन्तर चारुदत्तदारक रोहसेन रटनिकया भृशं प्रयोधितोऽपि प्रतिवर्गिकगण
पतिपुयस्वानिकस्य सौवर्णशकटस्य कृते रीरुद्यमानं वसन्तसेनामभीपं वदिरुह
मानीत । वसन्तसेनाऽपि ततो रटनिकासुखात् तं चारुदत्ततनयं ज्ञात्वा अत्यन्त
खेदाद्वा तमुच्छिन्ने निदधौ, ततश्च रटनिकासुखात् बालस्य रात्र्यन्तकरणं विनाशं भृशं
दुःखिता तं सान्त्वयामास । “का एषा ?” इति प्रच्छन्न दारक रटनिका “एषा
तव जननी” इति अभिहितवती । अथ बालकमुखात् “एषा न हि मज्जममी, यत
अवभवती सालङ्कारा” इत्याकण्य वसन्तसेना भयणविरहिता तत्जननीं भक्तिमेव
स्वशरीरात् अलरुरणजातमुन्मुच्य तेन सच्छकटं प्रपुण्य सौवर्णशकटं निम्नात् तस्या
तमं सर्व्वमदात् । ततश्च दारकमहिता रटनिका तस्मात् निष्क्रान्ता ।

अथ कियदनन्तरं पुनः प्रविष्टया रटनिकया “चेष्टं प्रवहणं पनसारं मध्याह्न
भवती प्रतीक्षते” इति विज्ञापिता वसन्तसेना “महत्तं नित्यं यान्त्रिकं आत्मानं
प्रमाधयामि” इत्युक्त्वा प्रमाधनमविधानरता अभूत् । इतश्च रटनिका वसन्तसेनाऽदृश
चेष्टं न्यवेदयत् । एवमभिहितं सोऽपि वदमानकचेष्टः,

एव वसन्तसेनायां चारुदत्तप्रवहणभ्रमेण स्यावरकप्रवहणमारुह्य प्रस्थिताया
पुत्रमेव निहादेष्टुमव्ययात् राजा पालकेन घोरि कारागारी अवकट गोपालदामक
आयुक् शक्तिनकसाम्राज्येन बन्धन भित्त्वा गड्डलानयतपाद एव कथञ्चित्
पलाय अपावतचारुदत्तपद्धारपार्श्वे प्रच्छन्न तस्थौ । इतश्च वर्द्धमानकश्येत् स्वगृहमात्
दानान्तरणमानीय पूज्यत् शक्ये चारुदत्तपद्धारि सस्यापयामास । शकटायवर्त्ता
चासौ बह्वनामक पद्धारपार्श्ववर्तिन आयुक्कस्य पादलप्रशङ्खलधनौ नूपुरगन्धमान्त्वा
वसन्तसेना एव दानमारुदुमागतिति मत्वा, अग्रतो क्लीवह्रांसमणभीत्वा ता पथा-
ज्ञानेन दानमारुदुमुपादिशत । आयुक्कस्तु तत्प्रवहणमालीक्य “वह्निर्वाग्निमिदं मम
भाद्रवगादिह सनागतम्” इति मन्यमान, पथाज्ञानेन सुगुप्तं तदाकरीड । समाकटे
च तस्मिन् प्रवहण भाराकालं विज्ञाय, वसन्तसेना समाकटेति मत्वा वर्द्धमानक
स्थानं जीर्णोद्यानं प्रत्यवालयत् ।

अथ कारागृह भङ्क्ता आयुक्के पलायिते दण्डपालस्यादेर्जनं तदवरोधाय तदानीं
नव एव रत्निपुरुषा राजपदे स्वस्वस्थानेनावहितमतिष्ठन् । ततः स्तनियोगे सावधानौ
चन्दनकवीरकनामानौ द्वौ राजपुरुषौ वर्द्धमानकपालित-प्रवहणं सम्मुखगतं दृष्ट्वा तत्
परोक्षितुमिच्छन्तौ “कस्य इदम् ? कोऽवाकट ? कुत्र वा इदं गच्छति ?” इत्यादिकं
प्रश्नैः पप्रच्छन् । ततश्च “आयुक्चारुदत्तप्रवहणमिदं, वसन्तसेनाऽवाकटः,
पुष्करणक जीर्णोद्यानं गच्छति चारुदत्तसमापे” इति चेदोक्तमुत्तरं वीरकमुखात्
शुभ्रा चन्दनक चारुदत्तं प्रति विश्वासात् अपरीक्ष्यैव यानं चालयितुमादिदेश ।
वीरकेषु तु तदाऽपि रुद्धिहानेन चन्दनकमुखात् चारुदत्तगुणगाथाऽऽकर्णनेनापि
अपरितुष्टता तदा मान्सानि । तेन हि वीरकप्रीणनाथं चन्दनकं स्वयमेव प्रवहणं
परोक्षितुमुपेत्य तत्र सुगुप्तं स्थितम् आयुक्कसपश्यत्, आयुक्कस्तु तदानां नात्मानं
प्रकर्षितमात्रात् भूयः, तस्य शरणं ययाचे । शरणगतवस्तुन चन्दनकोऽपि
प्रसन्नं तस्मै वसन्तसेना प्रवहणादवतोऽयं वीरकसनीयं मत्वा च “आयुक्कं कृष्टा” इति
वक्तुमानोऽपि रङ्गकसेन “आयुक्कं कृष्टा” इत्युवाच । तस्य भावविकृतिं वचनवैपरीत्यञ्च
अदोऽहं मयाज्ञे वीरके स्वयमेव परोक्षितुं प्रवहणमारुह्यति, चन्दनकं पुनः
प्रवहणं प्रवहणं कदापि तं निवर्त्तयितुमसमं किञ्चु गृहीत्वा भनौ निपाल्य पादौ
तडमानात् । तेनैवापमानेन क्रुद्धं वीरकं चन्दनकं बहुधा भीषयमात्रं अभियोग-
मनेतुं रजाधिकरणं प्रत्ये ।

तदा दृष्ट्वा च तस्मिन् चन्दनकं वर्द्धमानक “यदि पथि कोऽपि पृच्छति, तदा
तत्र वसन्तसेना चन्दनकवीरकसाम्राज्येन च नेतुं प्रवहणं गच्छति” इत्युपदिष्ट

प्रवहण चालयितुमादिश्य, वसन्तमेनाव्यपदेशेन तत्र स्थिताय आयकाय स्नेयं परोक्षेण च अभिज्ञानभूत स्वस्वङ्ग ददौ । आयकस्तु सद्यै समादाय चन्दनकमभिनयं तथैव निष्क्रान्त । चन्दनकोऽपि वीरकविरोधात् राजदण्डसागङ्गमान पुनर्भावादिभिः परिहृत प्रियवधस्य शल्विलकमेवागुगन्तुमिच्छन् ततः प्रस्थित इति ।

अथ आर्यकापहरणाख्यसप्तमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथ प्रियवृद्धा मैत्रेयेण साह कश्चित् शिलातलमुपविश्य रमणीयाया पुण्य करण्डकजोर्णोद्यानशोभाया निरीक्षणेन वसन्तसेनाऽऽगमनतिलम्बजनितां कण्ठ्या व्याकुलस्य मनसः कथञ्चित् स्वस्थतामापादयति चारुदत्ते, वर्द्धमानकथेयै समागत्य प्रवहणागमनवार्त्ता मैत्रेयाय व्यञ्जितपत् । सृष्टव्यत्वात् वसन्तसेनाया आगमनवार्त्ता मधिगम्य चारुदत्तेनापि ता मत्वर प्रवहणात् अवतारयितुमनुकूप मैत्रेय प्रवहणमसाप गत्वा पुरुषाकृतिं दृष्ट्वा “नेय वसन्तसेना, वसन्तसेन खल्वेय” इति चारुदत्तमकथयत् । स त मैत्रेयस्य वचनम् उपपन्नसंभूत मत्वा स्वयमेव प्रवहणमसाप गत निगडमदपान सायकं यानाभ्यन्तरस्थितमपश्यत् । “को भवान् ?” इति चारुदत्तस्य पृष्ट्वा, सो मोत मन्मै आत्मपरिचयं विनाप्य सकातरं शरणं ययाचि । शरणागतत्वात्प्राप्तो शरणा धिने तस्मै अभयं प्रदाय वर्द्धमानकेन तत्पादात् निगडमुन्मोचयामास । दिदृशस्तत् तद्दृष्ट्वा राजाटिशविकृष्टाचरणात् स्नेया राजरोपवशवर्तिततामाह इत, ततः च वसन्तस्य आरुदत्तं त भवयामास । ततः प्रवहणाटवकण्ठं जिगमिषति आयकः, आरुदत्तः प्रणयसम्भाषणम् त समुचितं सुस्वहृद् पथि रनिगण्डटिपवनमित्रा तत्तव राजपुत्रस्य पुनर्दंशनाय गन्तुमनुश्राप्य च वरुणा सौजन्यं प्रकाशयामास । सोऽपि तस्मात् आगत्य असीमं कृतवेदित्वं प्रकाशय यथाऽभिमतं प्रतप्य । प्रस्थितः च तापान् नाशयन् राजपुरुषदण्डमभिगम्य निगडं पुराणकूपे निनिधाय वसन्तसेनाया सदृशं च तत्तत् हृदयं चेष्टमैत्रेयाभ्यां सार्द्धं गृह्य गन्तुं निष्क्रान्त इति ।

अथ वसन्तसेनामोटनाख्याटमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

मनुनीतोऽपि दूष्यगन्धिचौवरप्रचालनेन कल्पदीकृतपानीयं तं बहुधा ताडयामास । तत्रासहायं श्रमणकमेव मुहुर्मुहुःकाङ्क्षितमालोक्य सञ्जातदयेन विटेन तं वराकं मीचयितुं पुनरप्युपमावन्वरोधि । शकारस्तु सप्तजन्मूर्वतया बहुधा असम्भावितं प्रस्तावमुत्थाप्य पुनरपि तमताडयत् । तेनैव मुहुः प्रहृतं भिक्षुरपि तमाकुश्र्यं स्वाभिमतदंशं प्रतस्थे ।

अथ विटेन सह जीर्णोद्यानरासणीयकं विलोकयति शकारि, विटस्तु सन्निहितं शिलातल्लुपवेष्टुमनुकरोध । ततोपविष्टयासीं विटसकाशम् आत्मनः वसन्तसेनाकृष्टचित्ता व्यजिज्ञपत्, अकथयच्च मध्याङ्गार्कतापतापितो बुभुक्षितं चिरायितस्य स्थावरकस्य अनागमनविषयिणीं वाक्ताम् । एव क्रान्तेणोत्कण्ठितः स, सङ्गीतेनात्मानं विनोदयितुकामं बहुधा गायन् विटेनातितरां सव्यङ्ग्यं प्रशशसे । इतश्च पथि विघ्नवशात् आगमनविलम्बेन शकारात् भीतस्य जीर्णोद्यानसुपतिष्ठमानस्य स्थावरकस्य स्वरमयी गच्छुवा “नायं वर्हमानकस्य स्वरमयी, तत् कस्येदं प्रवहणम् ?” इति भीतया वसन्तसेना स्वयमस्य कारणं बहुधा व्यतर्कि । तथा च समाकृष्टं प्रवहणमादाय तद्देशमागते स्थावरके शकारं तदं गतं सहसा तत्प्रवहणमारुह्यैव तदभ्यन्तरस्थितां वसन्तसेनां राक्षसीं मन्यमानं सभज्य विटसमीपमागत्य भीत्या विटं कण्ठे अवलम्ब्य च “प्रवहणे राक्षसी वा घोरौ वा तिष्ठति” इति तमकथयत् । विटस्तु हृषभयाने राक्षसीसञ्चारां सम्भवेन तद्वचनमविश्वस्य निर्णयं च मध्याङ्गार्कतापच्छन्नदृष्टितैव द्रष्टृशम्भकारणं, स्वयमेव यानं पथ्यवेचितुमाजगाम ।

इतश्च वसन्तसेना पुरतः तमेव चक्षुःशूलभूतं शकारमालोक्य स्वजीविते जातसंशयां किञ्चित्प्रविमूढां समजनि । विटस्तु यानमारुह्य तव वसन्तसेनां दृष्ट्वा विषण्णं “पूर्वे यौवनगल्वात् शकारं प्रत्यागच्छाय, इदानीं मातुरादेर्जनं धनलिप्सया तमेव भयमनुपपन्नाऽस्मि ?” इति तामन्वयुङ्क्ता । सा तु शिरःकम्पनेन तदस्वीकृत्य तस्मै प्रकृतं निवेद्य च उपस्थितार्यां विषदि शकारहृक्तात् आत्मानं रक्षितुं तस्य शरणमुपागच्छत् । शरणागतवत्सलशसौ तस्यै अभयं दत्त्वा दुष्टशकारकवलात् तां परिवातुं, नोदाशयं तं राक्षसीसंवादं वदयित्वा स्थानान्तरं नेतुं बहुधा चेष्टमानोऽपि न साफल्यमुपगच्छेत् ।

अथ उपायान्तरमपश्यन् प्रियवाक्प्रेमं शकारं सन्तोष्य वसन्तसेनां परिरक्षितुं न भिष्यन् विटः वसन्तसेनां त्वामभिसारयितुमागता” इति तमभाषयत्, तेन च अतीव दुष्टं शकारं पूर्वं भयं रोषिता ता पुनः प्रसादयितुं तत्पादयोरपतत । सा तु तस्य कण्ठस्थस्त्रावेन हुङ्क्ता तं पादेनात्पादयत् । तेनैव वसन्तानेन स्तुपज्जं तातिरोप, तथा च “एतद् राक्षसी—राक्षसीं प्रहरणविषयास्तेनाकारता, नाभिसारयितुमिच्छाम्य स्थानान्

ता सकेशयाहमवतारयितुकाम शकारं, तस्मान्निन्दितकर्मण कथमपि निताय विट
 स्वयमेव तस्मात्तामवतारयामास । वसन्तसेनाऽपि शानात् प्रवर्तनीय नि गन्तुमेकाले
 तस्थौ । अथैव सञ्जातविज्ञेय शकारं विट बहुधा प्रलोभ्य वसन्तसेनाङ्गनाय अन्
 करोध । स तु तथा प्रलोभितोऽपि “एवमकार्यं न करिष्यामि” इति तस्यानायासमात्र
 प्रत्याचक्ष्यौ । तेनैवं प्रत्याख्यात स पुनः स्थावरक चेटमनुनीय प्रलोभ्य च तां
 मारयितुमादिदेश, सोऽपि परलोकभीत आकाशमिति तत् साधयितुं कैच्छत् । तं
 हि अतिक्रुद्ध शकारं चेट बहुधा सन्ताड्य, तं स्थानान्तरं गन्तुमादिदेश । ततः
 सेनैवमादिष्ट चेट वसन्तसेनामनुनीय यथाभिमतदेशं प्रतस्थौ । अथ अनलोपाय
 शकारं यटा स्वयमेव वसन्तसेनां हन्तुकाम तस्मात्पीपसागरा, तदा विटिनं गन्तुं
 गृहीत्वा भूमौ निपातितोऽसौ मोहमुपागच्छत् ।

अथ कियत्कालानन्तरं सजां लब्ध्वा शकारं “केनचित् कलेन इतो विटमपमार्शं
 वसन्तसेना मारयिष्यामि” इति स्थिरौक्यं अचिरमत्र राज्ञिघासायाकूलं “मया
 वसन्तसेनाऽपि वसन्तसेना भवतः सकाशं मी रमयितुं लज्जान्, तस्य सत्याकारण
 पत्न्यायतस्य स्थावरकस्य सान्त्वयना पुनरिहानुत्तमिपिण कियत्कालामताऽपमर इति
 कथयन् विट स्थानान्तरं गन्तुमनुसरोध । युक्तियुक्ततया “वचनमस्य सत्यं भवितुमर्हति”
 इति विविच्य ततः स्थानान्तरं गन्तुमुद्यते विटे, भीता वसन्तसेना तं तस्यान्तर्यामी
 निववार । विटस्तु तस्यै अभयं दत्त्वा, शकारस्य मन्त्रशपथेन विग्रहं तदभावेन समं
 न्यासत्वेन नाचक्ष्य, ततः किञ्चिदपसृत्य च, “नमि गतं नमस्तयत्तं हन्तान्नाम” इति
 यन्दिहानं तच्चिकीर्षितं ज्ञातुम् एकान्ते प्रच्छद्र स्थितः ।

आत्मापराध गोपायितुं प्रवृत्तात शकारात् तत्कृतवसन्तसेनाध्वार्त्तां श्रुत्वा नितरा
निविन् बहुधा विलप्य च सुमीह । अथ कालेन कथञ्चित् संज्ञां लब्ध्वा “कदाचित्
पापोऽयं वसन्तसेनाहत्याऽपराधं मयि सङ्गमयेत्” इत्याशङ्क्य गन्तुमुद्यतः शकारिण
“स्वप्नं नारयित्वा तत्पराधेन ना दूषयन् कृतं पलायसे ?” इत्युक्तं । पदसेनेनैव
“वसन्तसेनाहत्याऽपराधं नयनारीष्य अन्यस्योपरि आरोपय” इति सविनयमनुकृत्य
शम्भौ विष्टं तं सविशेषं निभक्ष्य यदा पुनरपि गन्तुमिष्येत्, तदा शकार “नदीथोद्याने
वसन्तसेना नारयित्वा कृतं पलायसे ? एहि मम भगिनीपतेरगतौ व्यवहारः देहि”
इति ब्रुवन् तं दृष्टं जग्राह । विष्टोऽपि खड्गेन तं भीषयित्वा तस्मात् आत्मानमुन्मुच्य च,
स्त्रीधपातकिनमनु विहाय शर्विलकषन्तनकादिसकाशं गन्तुं ततो निश्क्राम ।

इतश्च शकार नयस्यमुतात् चैत्रात् राजाधिकरणे रहस्यप्रकाशमिथा तं निगड-
नियमितं कृत्वा प्रासादवात्यायप्रतीलिकायां मस्थापयितुं तत्र प्रेषितवान् । इतश्च
वसन्तसेना सस्यसेव सता न वेति स्वयं परीक्ष्य सुवृत्तेति निश्चित्य, स्वनामाङ्कित-
प्रावारकेदाञ्चादने राजपुरुषप्रत्यभिज्ञानाशङ्कया वातालीपुञ्जितैः युक्तपणैः तद्देहं
प्रक्ष्वाणं हत्याऽपराधं चासुदन्तस्य उपरि आरोपयितुं धम्माधिकरणं प्रति प्रतिष्ठमानः,
यदि भिद्युमेकमागच्छन्तनपश्यत् । अथ स्वयं ननु छिन्नेन प्राकृतनिकारममुं
प्रत्यभिज्ञाय “नानन्द दृष्ट्वा ब्रह्मेव अस्या हत्याकारोति यदि कदाचिदयं प्रकाशयेत्”
इति शङ्कमानः तद्दृशनपद्यादपमर्त्तुन् अर्हपतितप्राकारखण्डमुद्गृह्य पलायत ।

अथ यावदसौ भिद्युः सिक्तधीवरमातपतापेन गोपयितुन् अन्यत् सर्वं स्थानं
सान्तरायनाशङ्कमानः वातालीपुञ्जितयुक्तपवाणानुपरि सस्थाप्य समीपत एव उपा-
विष्टत् तावदेव तदभ्यन्तरे शयानायां शसन्त्या स्त्रिया अलङ्कारभूषितं रमणीयं
हृन् ततो निर्गच्छन्मवलीक्य सञ्जातविस्मयं तत्स्थलं गत्वा निर्वर्ण्यं च मृतकस्या
स्त्रिय वसन्तसेनात्मे प्रत्यभ्यजानात् । ततः तस्या पानीयं कामयमानायाम्, अर्शौ
स्नानाग्र्यं दूर्धर्षित्वा ततः पानीयानयने विलम्बे अनिष्टमिथा तदेव सिक्तधीवर-
गालं स्नानिलदानेन वाजनेन च तां कथञ्चित् मुष्टितानकरीत् । अथ तत्परिचयं
पुच्छन् वसन्तसेनार्थं अर्शौ ननु प्राप्तेन द्यूतकरविवरणं तदा तद्दत्तस्य आत्महारितदृशं
दृष्ट्वा वसन्तसेनं लङ्कारस्य विनिर्दिष्टेन साधुद्यूतकरहन्नात् स्वस्य विभीक्ष्णव्यापार-
सादयत् । अतः सौ विष्टकालेन मम धम्मभगिन्ना विहारं स्थिता समाश्रयमना
देहि न तदं न’ इति वसन्तसेनं विद्यात् तदा साह निजान् ।

अथ व्यवहाराख्यनवमाङ्ककथामङ्गलैः ।

अथाधिकरणिकैराज्ञप्त शोधनक अधिकरणमण्डप समागत्य तत्सम्मानं गत पर तवासनादिक विन्यस्य यावत् अवतस्ये, तावदेव शकार स्वावस्थाऽनुरूपवेगमसु ऋचल स्वयमेव स्वावस्थामुपवर्णयन्, चारुदत्ते हत्याऽपराव सङ्क्रम्य स्वदीप मञ्जीपा यितु धर्माधिकरण प्रविश्य अधिकरणिकानपेक्षाशक्ते । अत्रान्तरे त्रैलोक्याख्याऽऽ परिहृत समागत्याधिकरणिक व्यवहारपराधीनतया परचित्तगहनस्यातिदुष्करत्वमुप- वर्णयन् शोधनकेनोपदर्शितमार्गे अधिकरणमण्डपं प्रविश्य आसनपरिग्रहात् पर तद्वि कोऽपि काय्यार्थी अस्ति न वेति प्रष्टु प्रेरितात् शोधनकात् “शकार काय्यार्थी तद्वि- क्षिष्टति” इत्याकर्ण्य, तादृग्दुर्ज्जनस्य प्रथमत काय्यार्थित्वेन महदमद्रागमाशङ्कमान शोधनकमुखेनैव प्रथम त प्रत्याख्यातवान् । तेन च अतिक्रुपिते शकारे “भगिनोपति राजान विज्ञाप्य, सङ्गवहारदर्शने उदासीनम् एतमधिकरणिक दूरीकृत्य अधिकर- णिकान्तर नियोजयिष्यामि” इति भीषयित्वा गन्तुमुगत, भीत शोधनक त ततैव किञ्चित्काल प्रतीक्षितुमनुसृत्य शकारोक्तिम् अधिकरणिकाय विज्ञापयामास । शोधनकाच्च तत् सर्वं समाकर्ण्य, नास्ति खलु अकाय्य किञ्चित् मूर्खस्येति मन्यमान अधिकरणिक अगत्या त प्रवेशयितुमादिदेश ।

ततश्च शोधनकमुखात् पुन प्रवेशानुमतिमुपलभमान शकार सगवे तमुपसृत्य “सदीपजीर्णोद्याने काऽपि सृता स्त्री भूमौ निपतिता वर्तते” इत्यानिर्गमयमान । तत पुन “अपि जानामि का सा ?” इत्यधिकरणिकेन प्रष्टु स “जानामि न । नगरभ्रमणभृताम्, केनापि दुर्जनेन अथलोभेन वसन्तमेना नाम गणिका सदीप्य करण्डकजीर्णोद्याने नीत्वा बाहुपाशवलात्कारेण व्यापादिता” इत्युक्त्वा “न मया—” इत्यसम्पूर्णवाक्येन अस्त्रीकसमिदोगमार्गनाय ।

“त्रेष्ठित्वत्वरवाप्तव्यव्याय्यचारुदत्तस्य भवनं यौवनमुखमनुभवितुं गता” इत्यवदत् । तच्छ्रुत्वा शकार तस्या उक्तिं व्यवहारपदत्वेन लिखितुमनुसृत्य “चारुदत्त एव मम प्रवर्धितया विवादविषयः” इत्यधिकरणिकं अजिज्ञपत् ।

अथ विचारकः, चारुदत्तगृहे वसन्तसेनागमनवार्त्तामाकर्ण्य, शकारमुखात् चारुदत्तस्यैव प्रवर्धितं विज्ञाय च अनिच्छन्नपि तमाधिकरणे आकारितवान्, सोऽपि शोधनकेनाहृतं अकस्मादधिकरणिकाज्ञानस्य हेतुं बहुधा वितर्कयन्नपि किमपि निरूपेतुमशक्तः, शोधनकेनोपदर्शितमार्गं, पथि बहुविधमनिमित्तं पश्यन् सगदम् अधि-करणमल्पमाजगाम । ततः समागतं तं ससम्भ्रममासनदानादिना अधिकरणिके माभिमन्यितम् आलीक्य ईर्ष्यापरवशं शकारः, अपराधिनोऽस्य एवमभिमन्दनमतीव अन्याय्यं मन्यमानः, सुगर्वमधिकरणिकं प्रति कटाक्षमपातयत् ।

इतश्चाधिकरणिकेन, वसन्तसेनया सह भवतः प्रसक्त्यादिरस्ति न वेति पृष्ठशारुदत्तं लज्जामनाटयत् । ततः पुनरप्यधिकरणिके “अलं लज्जया, व्यवहारस्तां पृच्छति” इति कथयति, “केन सह मम व्यवहारः ?” इति तमसावपृच्छत् । तदाकर्ण्य केना-प्यनादिष्टोऽपि शकारः स्वतः एव “मया सह” इत्युत्तरयामास । तेन चातिमुन्मत्ते चारुदत्ते, पुनरप्यसौ ‘वसन्तसेना नारायित्वा साम्प्रतं निगृह्णति ?’ इत्युवाच । तच्चासम्बद्ध-प्रश्नापि न शकारनुपेत्य अधिकरणिकेन “सा गणिका तव मित्रं न वा ?” इति पुनरपि पृष्ठं चारुदत्तः, एवमेवेति प्रत्युत्तरयामास । “ज्ञानीदानौ वसन्तसेना ?” इति पुनः पृच्छन् प्राङ्निवाकाय, “सा हि गृहे प्रस्थिता” इत्यसौ न्यवेदयत् । तच्छ्रुत्वा शकारः “मर्दायजीवीशानं प्रवेक्ष्य अशनिमित्तं बाहुपाशवलात्कारेण वसन्तसेनां नारायित्वा साम्प्रतं गृहं गता इति वदसि ?” इत्यादिमिथ्याऽभिधीनेन सन्दृष्ट्य तमतल्लयत् । प्राङ्निवाकास्तु स्वमत्या “प्रख्यातधार्मिकं सुगृहीतनामा चारुदत्तं न कदाऽपि ईदृग्भयलाकविरोधिकर्म्मणोऽनुष्ठाता” इति स्थिरीकृत्य मिथ्यावादिनं शकारं तिरश्चकार । वसन्तसेनाजनस्यपि अलौकिकदानवीरस्य तस्य अर्धकव्यवर्त्तनमित्तम् ईदृगकायकरादीन्यत्र समदृढमाना तन्मिचित्ते ।

अथाधिकरणिकेन ‘किमसौ पश्चात् गता, उत प्रवहस्तेन ?’ इति पुनः पृष्ठशारुदत्तः ‘तस्मै ज्ञाने’ इति प्रत्युवाच । अत्रान्तरे रत्नाऽधिकृतं सानधौ वीरकं त्वरितपट-कं धरन्तमानस्य अधिकरणिकेनागन्तव्यं जनं पृष्ठं, “पलायितायाकात्पेपरिनिर्तो-
१९४ अथ गिराजस्य विहितं प्रवहणमन्त्रिकं कस्मिन् प्रवहणम् ? कीं वायव्य-
तिष्ठति ? इति १९४१ ईस्वीयं पत्रं । अथ चारुदत्तस्य दत्तं वसन्तसेना पुष्पकरशक-
१९४२ ईस्वीयं पत्रं । इति तच्छ्रुत्वा शकारः, रत्नायाऽपुनरुत्तरादुत्तोधादेव तत्ता-

प्रत्ययित. यदैव यानं परीक्षितुकामस्तदागोदृ प्रचक्रमे, तदैव चन्दनकेन पादाभ्यामस
विताडित " इति नवम् एकमभियोगमानिनाय ।

सुखैतत्सर्वं चारुदत्तपक्षपाती धर्माधिकरणिक चारुदत्तस्य विपदाशङ्का विषयो-
ऽपि स्वकर्तव्यानुरोधादेव "तवाभियोग पथात् द्रव्यामि, अपुना हारदेशस्थितमन-
भारुह्य पुष्पकरणकोशानं गत्वा, तत्र काचित् विपद्वा स्त्री अस्ति न वेति मय्यक् पश्य-
वेत्य द्रुतमागच्छ" इति वीरकमादिदेश । असौ तु तदादेशात् तद्देशं गत्वा शपटै
विलुप्यमानं सतशरीरमालोक्य, तच्च सुटीर्घकेशकलापादिभिलक्षणे स्त्रिया एवात
निश्चिन्वानं राजाधिकरणं प्रत्याह्वय यथायथमधिकरणिकसकाशमुपावणयत् । तत्र हि
तदैव च्छताया वसन्तसेनाया शरीरमिति मन्वमानं प्राङ्मुखात् चारुदत्तस्य माप
राधले सन्दिहानीऽपि शकारेणानुपुक्तं तं निरासनं कर्तुमादिदेश । ततः स्वप्रमेवा-
सनादवतीर्य भूमावुपविष्ट्यारुदत्तं पुनरपि निपुणतरविचारेण तत्त्वं निष्कृतमधिकर-
णिकमन्वर्धत्, व्यलपन्नं स्वगतं मैत्रेयादौमधिकृत्य नितराम् । अथासौ स्वयमत
कथयितुं आश्रित, वसन्तसेनासकाशात् मैत्रेयस्य कथमागमनविलम्बो जायत
इत्यधिस्रयत् ।

इतथ मैत्रेय शकटिकाकरणार्थं वसन्तसेनया रोद्धसेनाय प्रदत्तमलङ्करणजात
चारुदत्ताट्टीनेन तस्यै प्रत्यपयितुं गच्छन् पथि रेभिलमुस्मात् "चारुदत्त धर्माध
करणिकेन विचारान्वये समाहृत " इति गुण्याव । आकण्ठं चंतां ताता, गुरुणैव
कारणेन भवितव्यमिदमधिकरणिकान्नित्यतीव्रीदप्रवृत्तय द्वालादिभ वसन्तमना
भवममगलेव प्रत्याहृत विचारमण्डपमगात् । तत्र प्रविश्य "कथमवाहृतमम " इति
पृष्ट्वा, चारुदत्तमुखात् शकारानीतं तादृशं मिथ्याऽभियोगमाकर्ण्य च, शकारमनक ॥
निर्भस्मयन् क्रीधान्तं दण्डकाष्ठेन ताडयितुमुपचक्रमे । शकारणापि सक्रीवमनितन
ताडितं विदूषकं तं प्रतीपं ताडयामास । एवमन्त्याजस्य दण्डादिप्रदत्तं तं
विदूषकस्य कथदेशात् सहसा विच्युतानि तान्येवाभरणानि मुनी पतितानि दृष्ट्वा तदव-
गृह्यत्वा च तानि, शकारं विचारपतिमामन्त्रावदत्, — "भा मृदाभारा । यदात
एत एव चारुदत्तमिव कचच्युता तस्या अलङ्कारा, एतदेव चारुदत्तमिव तन्म २१ भा
वराको चारुदत्तेन कारिता " इति । तत्रावर्त्तकं सर्वे एवाविकारणं २५
अधोमुखा अतिष्ठन ।

कोऽपि विश्रुत्वा, परन्तु केवल दैन्यप्रदर्शनमेव भवेत् इति त विज्ञाय, प्रकाश न किमप्यवदत् । तदवभोक्त्य श्रेष्ठिकायस्थौ वसन्तसेनासातरमुद्दिश्य—“एतान्याभरणानि भवत्या दूहितु न वा ? इति पपञ्चत् । सा तु तदालोक्य “न ह्येतानि तानि, परन्तु तस्माद्दृश्यमानानि इति न्यवेदयत् ।

एव स्वाभिप्रेतविरुद्धमभिदधतौ तामधिचिपन्त शकार साऽपि अधिचिपेत् । ततः पुनरप्यधिकरणिकेन “भद्रे । अप्येतानि प्रत्यभिजानासि ?” इति पृच्छमाना सा तदवावदत् । तस्मात्कण्य अधिकरणिक पुनः “शिल्पिनैपुण्येन वस्त्ररसदृशमपि वस्तु भवितुमर्हति इत्युक्त्वा तद्वचनं चारुदत्तानुकूलमन्यत । अथ श्रेष्ठिकायस्थौ “एतानि अलङ्कारानि किं तव ?” इति पुनरपि चारुदत्तमपृच्छताम् । तेन च “न सम, अपि तु वसन्तसेनाया एव” इति प्रत्युक्त्वाभ्यां ताभ्यां “कथमेतानि तस्या वियोग गतानि ?” इति पुनरवावपृच्छत् । चारुदत्तस्तु विस्तरं किमपि अनुक्त्वा “सम गृहादेतानि आनीतानि इति जाने, नान्यत् किमपि” इत्यवोचत् । तस्यैवमपरिस्फुटमुत्तरमाकर्ण्य शकारे “तानुद्यानं प्रवेष्ट्य व्यापाद्य च साम्प्रतं निगूहसि ?” इति ब्रुवति, अधि करणिकेनापि तं भोषयता सत्यं वक्तुं समादिष्टचारुदत्त “सदृशीत्यत्रोऽहं न प्राप्नोयान्, तथाऽपि यदि भवन्त अपाप मा पापिनं मन्यन्ते, तदाऽलं सम एतेन क्लृप्तजोषनेन” इत्युक्त्वा वसन्तसेनाविरहितस्य आत्मन निष्प्रयोजनत्वं मन्यमाना भग्या शकारमुक्तेन हत्याऽपराधं स्वीचकार ।

ततः चारुदत्तवचसि विचारकाणां दृष्टिनाकषयता शकारेण निरपराधीऽपि चारुदत्तं तदानीं सापराधं प्रमापितं । प्रागज्ञातप्रत्ययैरपि विचारकैः इदानीं सवि श्लेषमालम्ब्यमाश्रित्य “स्त्रीघातुर्कोऽयं चारुदत्तः” इति निश्चायं यहीतुमादिष्टा राजपुरुषा तमगृह्णन् । इत्यथ अद्यापि वसन्तसेनानावां चारुदत्तं प्रति स्नेहेन “एतत् यदि समं कन्या व्यापादिता, व्यापादिता, तव अद्यापि समं नास्ति कोऽपि च भयोऽहं तन्मुञ्चते” इति अनुवर्ततेऽपि अधिकरणिकं तं न सुमोच, परन्तु राजपुरुषेण तत् दृष्टिपरिदामास ।

राजानम् अधिकरणीकांश्च विनिन्द्य मास्त्रे स्वाभिवादनं विज्ञापयितुं, रोहसेनं
पालयितुञ्च सखायं विदूषकमनुरोधः । तत्र तु आत्मानं मामय्याभावं विज्ञाप्य स्थितं
पुनरपि आत्मप्रतिनिधिभूतस्य रोहसेनस्य रक्षणार्थं प्रियसुहृदाऽनुरक्तं विदूषकं अस्ति
तु खितं सुहृद्विरहितस्य आत्मनीं निष्प्रयोजनतां निवेदयामास । ततः, तेन स्व राजसेन
प्रदर्शयितुम् अनुरक्तं कथमपि स्वसम्पत्तिं विज्ञापयन् शोधनकैश्च विचारकाटशादपि
सारितः । विचारपतिरपि एव राजाभिमतमाकर्ण्य चाण्डालेभ्यः चारुदत्तवधादपि
दत्त्वा विचारासनादुत्थाय च अन्यं सर्वं राजपुरुषं सह ततोऽगच्छाम । चारु
दत्ताऽपि मैत्रेयमामन्त्र्य बहु विलपन् राजकुलान्यभिगम्य रत्निभिः सह निक्रान्तः
इति ।

अथ संहाराख्यदशमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथ राजादेशाच्चारुदत्तं बध्यचिह्नवैष्टितं विधाय राजपथेन बध्यस्थानं गम्यन्तो
चाण्डालौ, तद्दर्शनार्थं समागतान् पौरान् सुजनवधस्यादर्शनीयत्वव्यापनपुरःसरमपि
सारयन्तो, दुर्विनीतान् शिञ्चयितुमेव नगव्यां पञ्चसु घोषणास्थानेषु आद्यमधिष्टाय,
ग्राणदण्डनिमित्तोभूतं चारुदत्तकृतमपराधं, राज्ञः पालकस्य दण्डार्दशश्च चारुदत्तस्य
वंशपरिचयोऽल्लखपुरं सरसुष्मापयामासतु । बध्यघोषणायां चाण्डालौ भोयविग्रहवशात्
घोषणमसौ आकण्ठ्य, तत्र पातित्यमाशङ्कमानं पिहितयवणीं बसन्तमीमांसादृश्य
सन्निवेदं बहुधा विललाप । चाण्डालावपि अस्य विपन्नस्य गुणावलीं वणयन्तीं
जगति विपन्नसहायस्य दुर्लभत्वं जगदतु । अथ विदूषकमामन्त्र्य विनययाकृतम्
निपथ्यात् आगच्छतोर्मैत्रेयरोहसेनयोर्विलापं श्रुत्वा चाण्डालावनुभूतं पुत्रसम्बद्धान्
मभ्यथयामास, ताभ्याञ्च तदन्वमन्यत । ततस्त्वाभ्यामनुमतं विदूषकं दारुकमाणां
चारुदत्तसमीपमुपगत्यो । वीन्य च तावुपस्थितौ चारुदत्तं शोकीच्छतिप्रत्ययं
विलपन्ननुपनीतं तनयं स्वयन्तोपवीतेन उपवीतितं विदधे ।

अथ द्वितीयघोषणाख्यानात् चण्डालाभ्यां पूर्ववदुद्घोषिता चारुदत्तस्य वधभूमि-
नयनवासा, दधटग्रादेजङ्गाकरा अतीव व्याकुल स्यावरक प्रासादायात् ताडुद्विग्न
वसनमेनाहवाविषयक प्रवृत्तकालमुद्गैरभयत परन्तु अतिव्यवहिततया तद्वचन
कोऽपि न श्रुयाव । ततः किञ्चित् विविच्य अनयोपायं स्वजीवननाशमप्यगपयन्
गङ्गातिरपाद पञ्च प्रासादबालादप्रतीलिकात् जीर्णवासेन कथञ्चिदात्मानमध-
पातयामास । तेनाप्यनुपगतस्य तस्य देववशात् दण्डनिगडं भण्डोऽभूत् । ततः
ललितपट्टेनामुना तमेव स्वरुधोगननृपस्य घोषणाख्यानमुपेत्य च तत् सर्वं यथाग्रथ
रुवेदि । तत्र कण्ठं चारुदत्तं अनेनात्मनः क्लीकापवाटधालनसम्भावनायां कथं
चिद्विद्वत् । “तदैतद्वचनं किं मूलम् ?” इति चण्डालाभ्यां पृष्ठं स्यावरकं पुनः
“मूलम्” इत्युक्त्वा, रहस्यप्रकाशमित्रां शकारिणं प्रासादबालादप्रतीलिकायां निज-
नयननीडलनपि तत्र प्राकाशयत् ।

इत्थं तदीयवाक्यमाकर्ण्य चारुदत्तवधस्यव्यभिचित्वनिश्चयेन प्रहृष्टः शकारः,
इदुविनाशदग्नेनात्मानं सन्तोषयितुं प्रासादबालादप्रतीलिकायां सुदुर्गतकृत् । तत्र
स्थित्यं तस्मै पञ्चदशमीं, जनतायां कालेन स्वभवनसमीपमागतायां, घोषणां क्रमेण
निमित्ता निवारिताश्च विज्ञाय “कथमेया निवृत्ता घोषणा ?” इत्युद्विग्नद्वयेन
तत्कारणमुदुम्ब्यात् प्रवृत्तं, तत्रैव प्रासादबालादप्रतीलिकायां मयस्य स्थापितं चेट-
नद्वजं पलादिनेन तेन रहस्यप्रकाशनागडमानं, तदन्वेषणाय ततो द्रुतमवतीर्थं
घोषणाख्यानमभिवृत्तम् । तद्वागच्छन्मालीका तत्र स्थिता सर्वे, दुर्जनसमागमा
दन्दितामृता मन्त्रा मन्त्रुः । इकारे च तदीयस्यायं मधुरवचनेन तस्यानात्
चेटनद्वजमारयितं प्रहमाने, चेट “अनाथ ! वसन्तसेना मारयित्वाऽपि अपग्नितुं यन्
इदानीं चारुदत्तमपि मारयितुं प्रवृत्तोऽसि ?” इति तमधिचिह्नेप । ततो नाश
नष्टं तं ति भण्यो वदन् तं तस्य सर्वे “तमेव वसन्तसेनाघातो, न चारुदत्तः” इति
नन्दनं तद्वचनं श्रुत्वा ।

द्याने वसन्तसेनामारणाटेशलक्ष्मणात् प्राप्त प्रहारचिह्नं, शकारकथितमुवणापहरणकृतं
मत्वा शकारोक्तिमेव यथायतया प्रतीयतु । तेन च खिन्नयेष्ट आत्मनो दामभावस्यैवायं
प्रभावः इति मन्यमानं चारुदत्ताय, तद्वक्ष्ये इतीऽधिकस्य स्वसामर्थ्यस्थानात् विज्ञाप्य
तत्पादयोर्निपपात । चारुदत्तेनापि तं करे धृत्वा उत्थापयता सकृन् कृतमात्मनो
ऽसी चेष्ट चाण्डालाभ्यामनुमतेन शकारेण तस्मान्निरकासि ।

अथ चारुदत्तस्य वधे विलम्बं दृष्ट्वा, तं शीघ्रं निहन्तु शकारेणादिग्यमानयो चाण्डा-
लयो, रीरुसेन पुनरपि आत्मविनिमयेन पितरं मोचयितुमयाचत । तदाकृण्व
शकारं सपुत्रमेव तं व्यापादयितुं तावादिदेश । श्रुत्वा च अस्मैवमनाय्यप्रभावं चारुदत्तः,
मूर्खे सर्वथैव सम्भाव्यतया पुष्टजीवननाशभीतः, रीरुसेनमितो गृहं गत्वा साक्षात्
सहाविलम्बेनैव आश्रयं गन्तुमुपदिश्य, बालं तं गृहीत्वा प्रस्थात मैत्रेयमनुगृहीध । स
तु प्रियवधस्यविरहितजीवनस्य दुःखं मन्यमानः, धृतार्थं रीरुसेनं सम्पद्य प्राणत्यागं
प्रियवधस्यमनुगन्तुमना “शौघमेव एनं नयामि” इत्युक्त्वा रुदता बालकेन साक्षं चारु-
दत्तस्य पादयोः पपात । तदालोक्य पुनरपि शकारेण सपुत्रं चारुदत्तं हनुमादिष्टौ
चाण्डालौ “नास्माकं एतादृशौ राजाजनि” इति तदादश प्रत्याख्याय, तस्मान्नातं
बालकं निष्क्रम्य तृतीये घोषणाख्याने डिण्डिममताडयताम् ।

अथ तदानीमपि चारुदत्तस्य सापराधत्वे अविश्रान्ता पीराणां विनाशोत्पादनाय
शकारं चारुदत्तं स्वमुखेन स्वापराधं स्वीकृतुमवदत् । चारुदत्तस्तु किमप्यभग्नं तृणा-
मास । तेन चानन्यगतिकं शकारं तं अज्जरवंशखण्डेन ताडयित्वा स्वीकारायत
चाण्डालावादिदेश । तथोक्तं तथा कर्तुमुपक्रमतो चारुदत्तं बहुधा अनुशील्य पुन-
र्वदेव भग्नं शकारं स्वमुखेन स्वापराधं स्वीचकार ।

अथ बध्यपालिकामवलम्ब्य अन्योऽन्यं विवदमानयोः साक्षात्प्राप्तौ प्रथमं
स्वजातिमुलभं विविधं लिख्य कृत्वा “ममैव बध्यपालिका चेत्, तदा किमन्य-
मपेक्षस्य” इति, स्वर्गं गच्छत स्वपितृमृत्याभुतसाटेशमुल्लिख्यब्रवीत् । “कृतं पिता-
त्वमेवमादिष्टं” इति पुनर्हितायेन पृष्टं प्रथमं, कदाचिद्राजपण्डितनादिना वक्ष्य-
मोचसम्भावनामेव तादृशपिवादेशकारणतया निदिदिष्टं ।

प्रदर्शयति, तत्स्थानस्य भीषणतामालोक्य नितरा विपत्तौऽसौ सावित्रमुपविवेश । त
तथाविधं दृष्ट्वा “किं भीतोऽस्मि ?” इति पृच्छति चाण्डाली सहस्रोऽप्यतीऽसौ “नाह
मरणात् विभेमि, किन्तु केवलमलीकापवाटादव” इति प्रत्युवाच । ततः प्रथम-
चाण्डालस्तथोक्तवन्त त वचनविशेषेण समाश्रय्य, चतुर्थे घोषणास्थानमालोक्य द्वितीय
चाण्डालान्न मिलितं पृथक् च सर्वमुदघोषयत् ।

अथान्तरं भिक्षु सबाहक धम्मभगिन्या सठात वसन्तसेनां तस्या णवामिप्रायेण
चारुदत्तभवनं नयन् पथि महात्त कोलाहलमाकाशे, कथमतदिति निर्णेतुकाम
तमेवानुसमार । किञ्चिदुपसर्पेयासौ विपुलजनसम्पार्द्धमभिगच्छन् पञ्चमघोषणा-
स्थानमुपेताभ्या चाण्डालाभ्यामुद्यमानां घोषणामाकर्ण्य, स्वकृते व्यापायमान
प्रियतम रक्षितुमतित्ययमा वसन्तसेनाऽनुगत दर्शकभ्योऽन्तरमवाचत । इतश्च
चाण्डाल राजादेशकतोऽयमस्मदपराध इत्युक्त्वा, पुनरपि अन्तिसम्पत्तव्यस्मरणाय
चारुदत्तमुपदिश्य च, वधसौकर्यायै तमुक्तानां भूत्वा सम स्थातुमादिदेश । तस्मिन्
तथास्थित खड्गमुत्तोल्य प्रहस्तुमुद्यतोऽसौ स्वहस्तात् खड्गं पतितं दृष्ट्वा विस्मित,
नूनं न विपद्यत चारुदत्त इति निश्चिकाय, यथाचे च स्वकुलद्वेता भगवती सख्य-
वामिनीस्य गौतम । एवमपि राजादेशमनुष्मृत्य यावत् तौ त शूले सनारीपयितुन्
इदं तावदव वसन्तसेनासमेतो भिक्षु तदालोक्य “आख्या । मा तावत् मा
तावत्” इति संसम्रममुञ्चैर्वदन् द्रुततरमुपससार, निपपात च वसन्तसेना भिक्षुश्च
यदाक्रम चारुदत्तस्य उरसि पादयोधेति ।

अथ भिक्षुर्वसन्तसेना च चाण्डालमुखत्वात् चारुदत्त जीवन्तमाकर्ण्य नितरा नन्द ।
दृष्ट्वा च तमकक्षात् समागता चाण्डाली, समयसंपत्त्य वाक्तामिना यज्ञवाटगताय
रान्ने पात्रकाय गिहैदयितुं द्वितीयेन सख्यं बहिर्निष्क्राम्यति, जकार पुरतः शरीरिणीं
यत्नतः समाश्रित्वा, अलीकाभिधौगेन चारुदत्तं घातयितुं प्रहस्तस्य आत्मन विपद
माश्रय पलायितुमुपचक्षमे । तच्च पलायमानमालोक्य चाण्डाली “येन वसन्तसेना
मारिता तर्हि मारयत इति राजाज्ञतिम अनुसृत्य तमेव राष्ट्रियशालमनुसन्धातु
मद्यतानम् ।

पृथया वसन्तसेनया अस्मी स्वजीवनरक्षकतया निरुद्दिशि । अथ तत्परिचयजिज्ञासुना चारुदत्तेन “कस्मैककारणवत्सु ?” इति जिज्ञासितोऽस्मी भिक्षु प्राक्तनतत्त्वज्ञमना हकत्वेनात्मपरिचय कथयन् श्लङ्कारविनिमयेन द्यूतकरिहतात् वसन्तसेनया आत्मन प्ररिचय प्रव्रज्याकारणञ्च न्यवेदयत् ।

अथ नेपथ्यात् कलकलशब्दात्यानानन्तरमेव स्पष्टमायकस्य जयघोषणायामुच्चारिताया, सहसा शर्विलक प्रविश्य, पालकवृत्तिविनाशन आय्यकराज्याभिषेकवाता सुषोषयन् चारुदत्तमोक्षणाय प्रवृत्त मग्नितजीवनमपि चारुदत्त प्रियतमया साहे जीवन्तमालोक्य, स्वप्रभोगार्थकस्य महतीं प्रीतिं सम्भाव्य नितरां ननन्द । ततः चारुदत्तगृहात् पूर्व्वकृताश्लङ्कारपहरणवृत्तान्तस्मरणेन क्षणितोऽपि तस्य लीलीतममाहात्म्यविश्वासात् तमुपसृत्य बद्धाञ्जलिं आय्यचारुदत्तम् ।” इत्यभाषत् । ततः “की भवान् ?” इति चारुदत्तेन पृष्टोऽस्मी स्वकर्मक्षेत्रेनात्मपरिचयमदात् । चारुदत्तेनापि सकण्ठग्राहं मिषत्वेन सम्भाषितोऽस्मी, आय्यकेण यज्ञवाटगतस्य राज्ञः पालकस्य हननं, तथा तस्य अभिनवराज्याभिषेकञ्च विज्ञाप्य, निवेद्य च ‘राज्ञः प्रतिष्ठितमात्रेण आय्यकेण प्रियमुद्ददे तुभ्य वेणातटस्य कुशावतीराज्यमतिमष्टम्” इति, प्रियमुद्दद, आय्यकस्य प्रथमप्रणयमविचारितं स्वीकर्तुं तमनुरोध । अथ शनिमकन, राष्ट्रियशाल तवानेतुमाज्जना राजपुरुषा, तदानीं पथाड्डवाह्यं शकारं ततानयन् ।

अथ तत्रानौतय शकारं, प्राणभयेन याकुलं अनन्यशरणं चारुदत्तनरणाया निपत्य, शरणागतवत्सलं तमेव शरणमयाचत । सोऽपि यदथ तमौ अभ्यसन्तान् । दृष्टव्यं तस्यानाय्यव्यवहारस्मरणेन प्रतिहिंसापरवशतया पौरिषु तदवाप्य याकुल्यं, शर्विलक शकारं दण्डयितुकाम “किमस्य प्रापकानुतापताम ?” इति चारुदत्तमपृच्छत् । वसन्तसेना तु, चारुदत्तकण्ठान् वयस्करवैरमात्मामपनीय शकारस्य पापं निक्षिप्रवतीति स्वबधभीतं शकारं, वसन्तसेनामनुनीय, तामात्मपरिवाणमभाषत । ततः कीदृशं दण्डेन दण्डयितव्योऽसौ पाप ?” इति शर्विलकेन पुनः पृष्टं चारुदत्तं सत्यङ्गिण शर्विलकं बद्धा, कृतापराधमपि शरणाग्निं तावता दण्डं मनुरोध । तेन चानन्तित शकारं राजपुरुषं सह ततो नियतकाम ।

तना धूतानुद्दिग्ग बहु विलपशान्दत्त सहसा सुमोह । अयानेन आकास्मिकप्रनादेन
किञ्चित्चविमूढे शञ्जिलके, वसन्तसेनया समाश्वसितयारुदत्त चन्दनकेन दग्धित-
मार्गं सर्वै नह तव गन्तु प्रवहते ।

अत्रान्तरे उपरिजना धूता तनयहृक्तात् अचलमाक्षिपन्ती ज्वलन प्रवेष्टु तदभिमुखं
परिचक्षात् । तदा रोहसेनेन विदूषकेण च बहुधा निवायेमाणाऽपि सा स्वसङ्ख्यात्
न कथमपि न्यवर्त्तत । ततो यावत् बालक सान्त्वयितुं परिरक्षितुश्च रदनिकाविदूषकी
अदुरुध्याऽप ताभ्या प्रत्याख्याता सा, पटभ्य तिलीदकदानाय स्वयमेव आत्मानं
पच्यध्यापेति बालकम् उपादिशत, तावदेव चारुदत्त तत्स्थानमागत्य, समालिख्य
च बालक बाहुभ्या प्राणसन्ता प्रियतमा ज्वलनप्रवेशञ्चवसायात् न्यवारयत् । सा
चाप्रत्याशित प्रियतमदर्शनमवाप्य नितरामनन्दत् । तयोश्चैव परस्परमेलनमासीक्य,
विदूषकीऽपि सतीप्रभावमेव पुन प्रियवयस्यदर्शनकारण निश्चित्य परा प्रीतिमवाप ।
अन्यता वसन्तसेना धूता च परस्परमालिख्य परा प्रीतिमविन्दत ।

इह शञ्जिलक रानादेशमुह्यन् वसन्तसेना बधूगन्धेन सवर्द्धा, अवगुण्ठा च
ता स्वरसेन, भिक्षुभक्तिमुह्यन् प्रीति कृतव्य चारुदत्तमपृच्छत् । ततश्च
दत्ताया अमौ भिक्षु सञ्जिविहाराणामध्यक्ष, स्थावरक विमुक्तदासभाव, घातुक
चाण्डाली सन्ध्यावाङ्मालानामधर्पता, चन्दनकक्ष पृथिवीदण्डपालक विदग्धे, केवल
शशाङ्ग पृथ्वत् स्वातन्त्र्य दातुमनिच्छन्, त व्यापादयितुं पुन चारुदत्ताय स्वाभि-
लाष व्याज्जपत् । स तु “अथ शरणागतस्य” इत्युक्ता त निरामाङ्गके । अथ
“इति न भूय प्रय कथमि ?” इति शञ्जिलकेन पृष्टश्चारुदत्त, शञ्जिलकादेरनुग्रहात्
सम्पन्न नन प्रियकायमुह्यन् ततोऽप्याधिकप्रियसम्पत्तये भरतवाक्यमुल्लिख्य इति ।

सृच्छकटिकस्य नवीना समालोचना ।

महाकविभामविरचिताना ग्रन्थानामविष्कृते पूर्वं, सम्स्त-
भाषानिवद्धेषु रूपकेषु सृच्छकटिक नामैतत्प्रकरणमेव सर्वेभ्यः
प्राचीनतया सर्वत्र प्रथितमासीत् । इदानीं
भासग्रन्थानाम् आविष्कृतिसमकालमेव प्रथिति
रसौ सर्वथा परिवर्तितमगात्, सृच्छकटिक-
कृत. शूद्रकात् भासकवे. प्राचीनतरताया नास्ति कस्यापि
वैमत्यमिति ।

भासप्रणीत
चारुदत्तम्

विचक्षण श्रीमान् गणपतिशास्त्री, भारतवर्षस्य दक्षिणाहि
स्थितस्य त्रिवाङ्गुरजनपदस्यान्तर्वर्तिन. पद्मनाभपुरपत्तनस्य
नातिदूरवर्तिन. मणलिकूराह्वयस्य मठस्य पुस्तकागारात्,
तथा कोट्टयप्रदेशान्तर्गत माड्डानस्थानवास्तव्यात् श्रीमत
नीलकण्ठशाक्याराञ्च महाकविभामविरचितस्य चारुदत्ताभि-
धेयस्य रूपकस्य आदर्शभूतं लिपिद्वयमधिजग्मौ । तयोस्तु
प्रथमा भ्रान्तिभूयिष्ठा, चरमा तु तदपेक्षया किञ्चित् विगडा
आसीत् । मूलभूत तदेव लिपिद्वयमवलम्ब्य प्राधुना तनै तत्रत्ये
चारुदत्त नाम प्रकरणं त्रिवान्द्रमाग्यप्रधाननगरात् सुद्रायन्त्येण
प्राकाशि ।

यद्यपि न दृश्यते तस्य आदर्शपुस्तकद्वयस्य प्रारम्भे नान्दा,
न वा कवेरात्मपरिचयोक्तात्तन, नापि च अन्ते भरतवाक्यादि
किमपि, तथाऽपि द्वितीयस्यादर्शपुस्तकस्यान्ते “अवामन चारु
दत्तम्” इत्येतावन्मात्रस्यैवोक्तेरुद्वेगदर्शनात् रूपकमिदं चतुर्भा
वाङ्मै समाप्तिमागतमिति शान्तिमहोदयस्याभिप्राय इत्यस्मै
भिरन्वमायि ।

अथ च रूपकस्य पाठादन्त्याभिरितदेव विज्ञायते यत्, राज-
कविना शूद्रकेण, स्वरचितस्य नृच्छकटिकास्यप्रकरणस्य
आदिमेषु चतुर्ध्वेवाङ्गेषु उपवर्णित वस्तु,
अन्योऽन्यमाभाषण, बहव. श्लोकाः, किं बहुना.
नायकनायिकादीना नामान्यपि च अविकृता-
न्येव महाकविभामविरचितात् चारुदत्तादेव अग्राहिषत : तथा
च भामरचित चारुदत्तमेव नृच्छकटिकस्य उपजीव्यतया
निरणायि ।

च रूपक इह नृच्छ-
कटिक पञ्चीकृतम्

चारुदत्त हि चतुर्भिर्वाङ्मैरवमितम्, नृच्छकटिकन्तु दशा-
ह्वाकक सुविस्तृत प्रकरणमिति अनयोर्द्वयोराकृतिगत न विद्यते
किमपि नादृश्यम् । यावदेव वर्णनीय वस्तु
चारुदत्ते चतुर्भिरेव परिममाप्त, तावदेव
अविकल सत् नृच्छकटिकेऽपि तावद्भिरेवाङ्गै-
रुपनिबद्धमिति चारुदत्तेन नृच्छकटिकस्य साम्यं तस्य आद्येषु
चतुर्ध्वेव अङ्गेषु नियमितम् . शिष्टाश्च षडङ्गा शूद्रकेण स्वीय-
प्रतिभयैव निरमायि । एतयोश्च रूपकयो. साम्यं वैषम्यञ्च वयं
यदाभ्यान प्रदर्शयितुं यतिष्यामहे ।

यथा इह नृच्छकटिक-
तयो न दृश्यते

अत्र दृश्ययोजनाया विविधामङ्गते, तथा श्लोकसमूहेषु च
नानादोषाणां सङ्गादपि, आसौत् किल संस्कृतमाहित्यानु-
रागिणाम् एतस्मिन् नृच्छकटिकप्रकरणे सुम-
हान् समादर, किन्तु भामकविविरचिते
चारुदत्ते विद्वज्जननयनातिथीभूते, मन्ये अस्मी
क्रमेण परिशीलनानुपगन्तुमुपक्रमते इति ।

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

इति चारुदत्त-चारुदत्तरूपकस्य आदर्शमेता प्राचा लिपि
रस्यापि नान्येन केनाप्यधिरता अन्येनानधिगतमपि स्वयं मङ्ग-
लान्तरं च समसद्वलस्य शूद्रकं पुरा नृच्छकटिकं चरदयदिति

शिष्टपङ्कानां
शूद्रकराचतले
मतभेद

ब्रुवन्तः, मृच्छकटिकस्य अवशिष्टाः पङ्क्ता
शूद्रकेण राज्ञा अभिनवया स्वप्रतिभया समु-
द्भास्य विरचिताः इति न स्वीकुर्वन्ति । तेषां
मते चारुदत्तप्रकरणस्य खण्डितत्वे, तथा

अन्यैरप्राप्ततच्छेषाशमुपजीव्यैव शूद्रकस्य शेषाङ्गपट्कप्रणयने च
क्रमेण तैरेवोपदर्शितं हेतुत्रयमुपन्यस्यते ; तथा हि,—

अन्यमात्रस्यैव वर्णनीयविषयस्य सीमावदतया, विषया-
काङ्क्षापरिसमाप्तेः पूर्वम्, अन्तरा यत्र कुत्रचिद्वा समाप्ति

चारुदत्तस्य खण्डि-
तत्वे आद्यो हेतु

नैव भवितुं युज्यते इति । चारुदत्तस्य
प्राचीनादर्शहस्तलिपिः एवंविधं स्थानं
समाप्तिमधिगता यत्, तथाविधे स्थले कस्यापि

अन्यस्य परिसमाप्तिर्न युज्यते, तथा हि,—“एहि, इमं अलङ्कारं
गह्विभ्रं अज्जचारुदत्तं अभिमरिम्भामो” एतावती साकाङ्क्षा
उक्तिः न हि कस्यापि रूपकस्य समाप्तौ प्रयोक्तुमुचिता, तादृश
साकाङ्क्षवाक्यमात्रस्यैव अवगणे “ततः किमभूत् ?” इति श्रौत्य-
जिज्ञासाया अविनिवृत्तेः, तादृशाकाङ्क्षामत्त्वे च वर्णनीयविषय
स्यापरिसमाप्ततया अन्यसमाप्तेः सुतरामसम्भवः इत्याद्य चारु-
दत्तस्य खण्डितत्वमाधकवीजम् ।

अस्य च चारुदत्ताख्यरूपकस्य अन्ते आलङ्कारिकमन्त्रस्य
नाटकरूपकादिममाप्तिमूचकस्य भरतवाक्यस्य असत्त्वेन, नाय

चारुदत्तस्य खण्डि-
तत्वे द्वितीयो हेतु

अन्य, चतुर्भिर्गवाङ्कैः समाप्तिमधिगतं, अपि
तु अस्य अगान्तरमप्यस्तीति प्राक्तनैरप्यनु-
मातुं शक्यते, तथा च—आमता गणपति

गास्त्रिमहोदयेन या आदर्शभृता हस्तलिपिर्गविगता, सा तु
खण्डितैवेति द्वितीय चारुदत्तस्य खण्डितत्वमाधकवीजम् ।

यो हि कविराद्येषु अङ्गवतुटयेषु भामोजचारुदत्तमप्युच्यते

स्वयत्वं विरचयितुमारभमाणः अन्यनिबद्धपात्राणां नामापि,
 (का कथा श्लोकादीनाम्) परिवर्तयितुं नैव
 प्रवभूव, स खलु किमप्यनुपजीव्य केवलं स्वीय-
 प्रतिभोज्जावितकल्पनाप्रभावमाश्रित्य सम्पूर्णा-
 नन्यान् पडङ्गान् व्यरचयदिति सर्व्वथा सर्व्वस्यैवाविश्वास्यमिति
 तृतीय चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकबोजम् ।

चारुदत्तस्य खण्डित-
 त्वे तृतीयो हत

प्रोक्तहेतुत्रयमुपजीव्य विरुद्धवादिनस्तावत् साटोपमेव-
 माहुः, यत् भासरचितचारुदत्तस्य वर्णनीयविषयान् बह्वनवि-
 कृतान् श्लोकान्, भाषामात्रपरिवृत्त्या परस्पर-
 मुक्तिप्रत्युक्तीः, किं बहुना, नायकनायिका-
 दीना तत्तन्नामान्यपि स्वग्रन्थेऽविकलमुप-
 न्यस्यन्, तत्र कुत्रापि तदुपजीव्यतास्वाकारमकुर्व्वंश्च सृच्छ-
 कटिककवि शूद्रक रूपकरचयितृषु स्वीयामनिर्वाच्या लघुता
 प्रख्यापयामासेति ।

गट्टकस्य कवित्व-
 प्रति लघुताऽभिधेयम्

प्रोक्तेषु त्रिषु चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकहेतुषु नाद्य-
 स्तावत् प्रमाणपटवोमारोढमर्हतीति समर्प्यमानैरस्माभिरादौ
 विरुद्धवादिन. पृच्छन्ते, यदेकस्यैव ग्रन्थस्य
 विभिन्नस्थानप्राप्ता द्विविधैव हस्तलिपिः
 कथमेकत्रैव समाप्ति गता ? तयोद्यादर्श-
 लिपिद्वयो. एकस्या भ्रान्तिभूयिष्ठत्वेन, अपरस्याः अपेक्षाकृत-
 विशुद्धिमत्त्वेन च विभिन्नतया. प्रोक्तलिपिद्वयमपि एकमेवा-
 दर्शमवलम्ब्य न लिखितमिति प्राक्तनैरप्यनायासेनानुमातुं
 शक्यते, एवञ्च भ्रमस्य भूयस्त्वात्पोयस्त्वाभ्या भिन्नाकारतया
 भिन्नादर्शप्रसृतयो, विभिन्नदेशप्राप्तयोश्च द्वयोरैव आदर्शहस्त-
 लिप्योरिवस्मिन्नेव स्थाने समाप्तिदर्शनात्, नाय ग्रन्थ. खण्डित,
 अपि तु कविरसो भाम प्रकरणमिदं यथाकामं समापयितु-

उक्तेषु हेतुषु
 आद्यस्य खण्डितत्व-
 साधकत्वम्

मीहमानो बलवद्गुरदृष्टरूप-अपरिहाय्यान्तरायवगात् आत्य-
न्तिकेच्छासत्त्वेऽपि चतुर्थाङ्कात् पर किमपि विरचयितुमशक्नु-
वन् असम्पूर्णावस्थायामेव तद्रचनातो विररामेति समीचीन-
सिद्धान्ते किमस्ति कस्यचित् विप्रतिपत्तिलेश ? सम्भवति वा
कस्यचित्, प्रतिपक्षोक्ते चारुदत्तस्य खण्डितत्वमाधके आद्यहेतौ
निर्भरः ?

अपि च, नाट्यगुरुभरतप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रस्य अष्टादशा-
ध्याये इति अधिकशततमसहस्रकलाकस्या “प्रकरणनाटकाविषये
पञ्चाद्या दशपरास्तथा चैव । अङ्का कर्त्तव्याः स्युर्नानारमभाव-
मयुक्ताः ॥” इत्युक्तिमभिलक्षयन्तः केचन “चारुदत्तस्य प्रकर-
णत्वं हि सर्व्ववादिसम्मतं, तच्च चतुरङ्गतया प्रोक्तप्रकरणलक्षणा
क्रान्तं न भवतीति खण्डितम्” इति मन्यन्ते, तेषामप्यागङ्गा-
मपनेतुकाभैरसाभिरेवमुच्यते, तथा हि,—प्रकरणस्यास्य रच-
यिता कविर्भासः सव्वलक्षणोपेततया सर्वाङ्गमुन्दरतया च
ग्रन्थमिमं रचयितुमुपक्रममाणोऽपि बलवद्गुरदृष्टवगात् मध्ये-
प्रस्तावमुपहततया असम्पूर्णावस्थायामेव व्यरमदिति बहुभि-
प्रकरणलक्षणैरूपितमध्येतत्र पञ्चादिकदशपराङ्गोपेतत्वलक्षणो-
पेतमिति । पञ्चादिकदशपराङ्गानुपेतत्वेऽपि अस्य प्रकरण-
तया प्रसिद्धिस्तु अपरविधबहुतलक्षणसम्बन्धकृतेति सुधोभि-
विभाव्यम् ।

अन्यच्च, विरुद्धवादिभिर्यदेव “एहि, इम—” इत्यादि साक्षात्
वाक्य चारुदत्तस्य खण्डितत्वमाधकत्वेनापन्यन्त सम्प्रदृष्ट्या
परिलक्ष्यते चेत्, तदा तदेवास्माकमनङ्गलतामापादयिष्यति ।
तथा हि,—यः किल कविः चतुर्थाङ्कं यावत् अस्मिन् प्रकरणे
अन्येषु च बहुषु, नाटकेषु, उपनिषद्भ्यां विविधरस-संज्ञाणां
लङ्कारममन्वितया स्वरचितया काव्यकल्पना कालेन

सम्मोदयन् तदानीन्तनेषु कविसमाजेषु नितरां ख्यातिमलभत ; स खलु तादृशेन साकाङ्क्षवाक्येन प्रकरणमिदं समापयदिति कल्पयितुमपि न शक्यते, तथा च बलवदन्तरायवशादेवायम् अस्यासम्पूर्णताऽवस्थायामेव विररामेति समीचीनः सिद्धान्तः ।

एवञ्च यदि शूद्रकः, विषयाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः पूर्वमेव कवे-
रस्य रचनातो विनिवृत्तिदर्शनात् ग्रन्थमिमम् असम्पूर्णं विभाव्य,
चतुर्थाङ्कं यावत् तमेव ग्रन्थमुपजीव्य च, अस्य परिसमाप्तिचिकौ-
पया चारुदत्तात् आख्यानभाग, श्लोकान्, पात्रादीनां नामानि
च अविहृतान्येव गृहीत्वा मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं व्यर-
चयत्, तदा न कथमपि तस्य कवेर्गौरवहानिम् ; न वाऽस्य
कवित्वं प्रति जनसाधारणस्य लघुताऽभियोगकारणं किञ्चिदपि
परिलक्ष्याम् ।

चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकहेतुषु द्वितीयस्याप्रमाणतायाम्
अस्माकमेतदेव वक्तव्यमस्ति यत्, चारुदत्तप्रकरणस्य अन्ते
ग्रन्थसमाप्तिसूचकस्य भरतवाक्यस्याभावे तत्र
तत्प्रयोगस्यानवसर एव हेतुः, तथा हि,—यदि
कविरतः परं कश्चिद्बलवदन्तरायः समुपस्थितः
रचनाविघ्नमुदपादयदिति बाधित एव तस्या-
सम्पूर्णतादशाया व्यरमत्, तदा कथमपि नास्ति तत्र भरत-
वाक्यस्यावसर इति सर्व्व एव निर्विवादं स्वीकरिष्यन्ति ।

विरङ्गवादमा-
द्वितीयदृष्टौ
खण्डनम्

अपि च, यदि अन्ते भरतवाक्यासत्त्वेन ग्रन्थस्यापरेऽपि
प्रप्राप्ता अशा सन्तीत्यनुमीयेत, तर्हि चारुदत्ते आदौ
काव्यपरिचयः नास्तीति भासोऽपि चारुदत्तस्य रचयिता
नाऽस्त्वातः सत्प्रतिपक्षस्यर्लीयमनुमानान्तरमपि प्रमज्येत ।
तथा च—यथा काव्यपरिचयः विनाऽपि अन्यद्वहुप्रमाणबल-
भाषित्य, चारुदत्तप्रणेता भास एवेति निर्धारि, तथैव

मीहमानो बलवद्दुरदृष्टरूप-अपरिहार्यान्तरायवशात् आत्यन्तिकेच्छासत्त्वेऽपि चतुर्थाङ्गात् पर किमपि विरचयितुमशक्नुवन् असम्पूर्णावस्थायामेव तद्रचनातो विररामेति समीचीन-सिद्धान्ते किमस्ति कस्यचित् विप्रतिपत्तिलेशः ? सम्भवति वा कस्यचित्, प्रतिपत्तोक्ते चारुदत्तस्य खण्डितत्वमाधके आद्यहेतौ निर्भरः ?

अपि च, नाट्यगुरुभरतप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रस्य अष्टादशाध्याये द्व्यधिकशततमसङ्ख्यकश्लोकस्था “प्रकरणनाटकाविषये पञ्चाद्या दशपरास्तथा चैव । अङ्गा कर्तव्याः स्युर्नानारसभाव-सयुक्ताः ॥” इत्युक्तिमभिलक्ष्यन्तः केचन “चारुदत्तस्य प्रकरणत्व हि सर्व्ववादिसम्मत, तच्च चतुरङ्गतया प्रोक्तप्रकरणलक्षणा-क्रान्तं न भवतीति खण्डितम्” इति मन्यन्ते, तेषामप्याशङ्कामपनेतुकामैरस्माभिरेवमुच्यते, तथा हि,—प्रकरणम्याम्य रचयिता कविर्भासः सव्वलक्षणोपेततया सर्वाङ्गसुन्दरतया च ग्रन्थमिमं रचयितुमुपक्रममाणाऽपि बलवद्दुरदृष्टवशात् मध्ये-प्रस्तावमुपहततया असम्पूर्णावस्थायामेव व्यरमदिति बहुभिः प्रकरणलक्षणैरुपेतमध्येतन्न पञ्चादिकदशपराङ्गोपेतत्वलक्षणो-पेतमिति । पञ्चादिकदशपराङ्गानुपेतत्वेऽपि अस्य प्रकरणतया प्रसिद्धिस्तु अपरविधबहुतलक्षणसम्बन्धकतेति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

अन्यच्च, विरुद्धवादिभिर्यदेव “एहि, इम—” इत्यादि साकाङ्क्ष-वाक्य चारुदत्तस्य खण्डितत्वमाधकत्वेनोपन्यस्त, स्रग्मदृष्ट्या परिनिक्ष्यते चेत्, तदा तदेवाम्नाकमनुकूलतामापादयिष्यति, तथा हि,—यः किल कवि चतुर्थाङ्गं यावत् अस्मिन् प्रकरणे, अन्येषु च बहुषु नाटकेषु उपनिबद्धया विविधरसध्वनिगुणालङ्कारसमन्वितया स्वरचितया काव्यकलया काव्यासीदिन

सम्प्रादयन् तदानीन्तनेषु कविसमाजेषु नितरां ख्यातिमलभतः । स खलु तादृशेन साकाङ्क्षावाक्येन प्रकरणमिदं समापयदिति कल्पयितुमपि न शक्यते. तथा च बलवदन्तरायवशादेवायम् अस्यासम्पूर्णताऽवस्थायामेव विररामेति समीचीन. सिद्धान्तः ।

एवञ्च यदि शूद्रकः, विषयाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः पूर्वमेव कवे-
रस्य रचनातो विनिवृत्तिदर्शनात् ग्रन्थमिमम् असम्पूर्णं विभाव्य,
चतुर्धाङ्गं यावत् तमेव ग्रन्थमुपजीव्य च, अस्य परिसमाप्तिचिकौ-
षया चारुदत्तात् आख्यानभाग, श्लोकान्, पात्रादीनां नामानि
च अविकृतान्येव गृहीत्वा मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं व्यर-
चयत्. तदा न कथमपि तस्य कवेर्गौरवहानिम् ; न वाऽस्य
कवित्वं प्रति जनसाधारणस्य लघुताऽभियोगकारणं किञ्चिदपि
परिलक्ष्याम ।

चारुदत्तस्य खण्डितत्वमाधकहेतुषु द्वितीयस्याप्रमाणतायाम्
अस्माकमेतदेव वक्तव्यमस्ति यत्, चारुदत्तप्रकरणस्य अन्ते
ग्रन्थसमाप्तिसूचकस्य भरतवाक्यस्याभावे तत्र
तत्प्रयोगस्यानवसर एव हेतुः, तथा हि,—यदि
कविरतः परं किञ्चिद्वलवदन्तरायं समुपस्थितः
रचनाविघ्नमुदपादयदिति बाधित एव तस्या-
सम्पूर्णतादशाया व्यरमत्, तदा कथमपि नास्ति तत्र भरत-
वाक्यस्यावसर इति सर्व्व एव निर्व्विवादं स्वीकरिष्यन्ति ।

विरड्वादिना
। इतोदहती
खण्डम्

अपि च, यदि अन्ते भरतवाक्यासत्त्वनं ग्रन्थस्यापरेऽपि
अप्राप्ता अशा सन्तीत्यनुमीयेत. तर्हि चारुदत्ते आदौ
काव्यपरिचयं नास्तीति भामोऽपि चारुदत्तस्य रचयिता
नाऽस्त्विति सत्यतिपक्षस्यर्त्तायमनुमानान्तरमपि प्रमज्जेत ।
तदा च—यथा कविपरिचयं विनाऽपि अन्यद्वहुप्रमाणबल-
माश्रित्य चारुदत्तप्रणेता भाम एवेति निरधारि. तथैव

पूर्वोक्तबहुप्रमाणबलात् भरतवाक्यस्यामत्त्वेऽपि अमम्पूर्णतया रचित चारुदत्तम् अखण्डितमेवेति निर्णेतुमपि शक्यते ।

तृतीयस्याप्रमाणतायान्तु अस्माभिरितदेवोच्यते, यत् मूर्ख-
तमोऽपि कश्चित् यदि कदाचित् ग्रन्थान्तरनिबद्धं वस्तु चोरयितु-

तत्र तृतीयस्य
हेतोः खण्डनम्

मिच्छति, तदाऽसौ प्रथमत एव तद्व्याक्त-
पात्रादेः नामधामादिक परिवर्तयति, तथा-
विधा मृच्छकटिककवेः कामपि चेष्टा न उय

पश्यामः । तदानीन्तनो हि जनममाज अस्मत्त समधिकरूपेण

भासकृतकाव्यानुशीलनपरायणः आसीदित्यस्माभिर्वक्ष्यमाणस्वर
सादवगम्यते, तथा हि,—अस्मत्पितामहपादैः शोमजीवानन्द

विद्यासागरमहोदयैः प्रकाशितकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तेः द्वितीय-
संस्करणे चतुःषष्टितमपृष्ठे “यामा वलिर्भवति महृहदेहलीनाम्”

इत्यादिश्लोकः उदाहरणतयोपन्यस्तो दृश्यते, श्लोकश्चैव भूयमा-
ऽशेनानुरूपः चारुदत्ते मृच्छकटिके च अस्ति, परन्तु अस्मिन्

चारुदत्तीयश्लोकस्य सादृश्यातिशयमत्त्वात् चारुदत्तादेवाय
श्लोकः उदाहरणत्वेन गृहीतः, इत्यस्माभिर्वचमनुमातुं शक्यते यत्,

वामन, चारुदत्तेन सह सुपरिचितः एवासीदिति । एव प्रमत्त-
राश्रवे “भामो हासः कविकुलगुरुः कालिदामो विजयः”

इत्यादिश्लोकदर्शनात् विज्ञायते यत्, अस्य रचयिता कवि जय-
देवोऽपि स्वग्रन्थे भासकवये प्राधान्यदानात् तेन माई सुपरि-

चित एवासीदिति । तथा च शूद्रकममकालिककविममाज
सर्व एवाय कवेर्भामस्य काव्यकलाप्रणयी आसीदित्यस्माक-

मनुमान न हि कथमप्यमङ्गति भजते । एवञ्च विद्वत्तमाम्ना
आत्मनश्चौर्यापवादपरिहाराय तदानीन्तनमब्जनावादितास्य

चारुदत्तप्रकरणस्य वृत्तना श्लोकानां, पात्रादनान्नाञ्च मृच्छ-
कटिके अच्युततया मस्यापनमेव, न केवलं शूद्रकस्य कवेः

चौर्यप्रवृत्त्यभावस्य, अपि तु सरलतायाः चित्तसमुन्नतेश्च प्रकष्टं निदर्शनमिति मन्यामहे ।

अपि च, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ते पञ्चविंशत्तमपृष्ठे “शूद्र काटिरचितेषु प्रबन्धेषु अस्य भूयान् प्रपञ्चा दृश्यन्ते” इति लेखोऽवलोक्यते, तथा च, अत्र वामनेन स्वग्रन्थे प्रमाणस्वरूपेण शूद्रक-नामोद्देश्यदर्शनादस्माभिरेतदनुमीयते यत्, तदानीं शूद्रकस्य कविसमाजेषु न तावत् चोरकवित्वेन प्रसिद्धिः, अपि तु प्रमाण-कविस्वरूपेण महतो प्रतिपत्तिरेवासीदिति । एवञ्च वामनस्य चारुदत्तमृच्छकटिकयोः द्वयोरेव सम्यगभिज्ञतासत्त्वेऽपि, तथा-ऽऽरोपितचौर्यविधौ नामौ किमप्यभ्यधात्, तस्य तदानीं शूद्रकं प्रति चौर्यविश्रामहेतुकाश्रयमत्त्वे स्वग्रन्थे प्रमाणतया तन्ना-मोपन्यामेन तं प्रति समादरं कथमपि न सम्भवतीति निपुणै-र्विभाव्यम् ।

अपि च —मृच्छकटिकं हि शूद्रकस्य अस्मद्वृष्टिविषयेषु एकैव कृतिः, साऽपि यदि चोरितान्यार्थघटिततया उपेक्षणीया भवेत्, तदा वामनेन स्वग्रन्थे कथमपि प्राधान्येन कवेः शूद्रकस्य नाम नाग्राहिः ।

यैस्तावत् पूर्वं भासेन सह सम्यगपरिचितैरपि, कालेन तस्य चारुदत्तप्रकरणाविष्कारात्परं मृच्छकटिकेन मार्दमस्य मौमा-
दृश्य दृष्ट्वैव अमशयं स्थिरीकृतं यत्, चारु-
दत्तादामूलं भाव-वृत्तान्त-नाम-श्लोकादीन-
विकलं चोरयता शूद्रकेण विरचितमिदं मृच्छ-
कटिकं नाम प्रकरणं, सर्वान् प्रकृततत्त्वा-
नभिज्ञान् प्रतार्य, काव्यामोदिसमाजेषु समा-
हतं सुचिरं सुख्यातिमन्वहतं, नो चेत् कथं न कुवापि मृच्छ-
कटिककृता स्वग्रन्थे चारुदत्तोपनीयतां स्वमुखेन स्वीकृता इति,

मृच्छकटिकम्
अ. ५८ क. ८
६८३-६८४ वि. १८
८८८-८८९ वि. १८
९८८

तानेकदेशदर्शिन प्रति ब्रूम,—शूद्रक चतुर्थाङ्क यावत् भाम-
 प्रणीतचारुदत्तमुपजोष्यैव मृच्छकटिक व्यरचयदित्यत्र नास्ति
 न' कोऽपि मतभेद, किन्तु मृच्छकटिके तस्य तादृशीं
 कामपि स्वीकारोक्तिमलभमानैः तैर्यदस्मिन् चौर्थाभियोग
 समुद्भावितः, तत्रैव नः प्रतिवादः, तथा हि,—आख्यानभागस्या-
 न्तरा स्वीकारोक्तिमत्त्वासम्भवात् प्रथमतः प्रस्तावनायामेव
 तत्तत्त्व न्यायत' सम्भवति ; किन्तु मृच्छकटिकस्य प्रस्तावनाया
 तादृशी काऽपि स्वीकारोक्तिरामीन वेति निर्णये, अभावपक्षेऽपि
 नास्ति किमपि बलवत् प्रमाणम्, यत इदानीं मृच्छकटि-
 कस्य या प्रस्तावना अस्माभिरधिगम्यते, तस्य सर्वाङ्गः शूद्रकेण
 न विरचितः, शूद्रकविरचितायाः मूलप्रस्तावनाया परवर्तिनि
 अभिनये तत्तत्कालानुरूप विपरिवर्तितत्वात् । सैव परिवर्तिता
 प्रस्तावना अस्माभिरधिगतेति । अस्माकमेतादृशाभिनवकल्पना-
 प्रसूतसिद्धान्तस्य कारणं वयं यथास्थानं प्रदर्शयिष्यामः ।

एवञ्च मृच्छकटिके शूद्रकस्य स्वीकारोक्त्यदर्शनात् त
 ' चौर्थापराधेनाभियोक्तुं कथमपि न शक्नुम । परन्तु अस्माभि
 सूक्ष्ममौच्यते चेत्, तदा शूद्रकेण पूर्ववर्तिन कस्यचित् कवे
 रचनामवलम्ब्य मृच्छकटिक विरचितमित्यस्याभासं वयं तत्रैव
 प्रस्तावनाया सूत्रधारोक्तपष्ठश्लोकादधिगन्तुं शक्नुमः, तथा हि,—
 तत्र “युवा दग्धिः किल चारुदत्त ” इत्येतद्वाक्यस्थित “किल”
 इति पदमस्माकं दृष्टिमाकर्षति । किलेत्यव्ययगच्ची हि निश्चये
 प्रमिद्वार्थे च वर्तते । अत्रत्यस्याय किलगच्च् निश्चयार्थं प्रयुक्तयेत्,
 तदा न कोऽपि विशिष्टोऽर्थ एतस्मादधिगम्यते, इति प्रमिद्वार्थं
 एवायं प्रयुक्त इत्यकामेनापि स्वीकार्यम्, तथा च, वमन्तमना-
 चारुदत्तनामानौ नायकौ तदानीं सर्वजनविदितौ आस्तामित्या-
 यातम्, सर्वजनपु तन्नामप्रमिद्विद्यं पृथ्विविरचितचारुदत्तादयं

समजनोत्पन्नीयते, तथा च, शूद्रकेण तत्र किलशब्द प्रयुज्य
इङ्गितेन “चारुदत्तप्रकरणे यच्चारुदत्त. नायकतया प्रसिद्धः, सोऽयं
मयाऽपि नायकरूपेणात्र गृहीतः” इत्याभिप्रायः प्रकटितः । न च
तत्त्वतः एव तन्नामानौ जनौ तदानीं विद्यमानौ आस्ता, तयोश्च
चरित्रमवलम्ब्य शूद्रकेण मृच्छकटिकप्रकरणं विरचितमिति
वाच्यं, चारुदत्तस्य प्रकरणत्वात्, प्रकरणस्य च काव्यकल्पितवस्तु-
विषयकत्वात् नाटकस्यैवैतस्य ख्यातवृत्तत्वासम्भवात्, तथा च
वसन्तमेनाचारुदत्तनामानौ वास्तवी जनौ काव्यपि नासाता,
तौ तु प्रकरणनायकतया नूनमेव कस्यापि कवेः कल्पनाप्रसूत-
चरित्रा. काल्पनिकं तच्चरित्रमवलम्ब्यैव च मृच्छकटिकमेतत्
विरचितमिति । ईदृशाभासस्य तत्रत्यप्रहञ्जोक्ते परिदृश्यमान-
त्वात् मन्यामहे. एतत्सर्वं सूत्रधारः तदाऽज्ञासोदिति ।

अपि च मृच्छकटिकस्य सूत्रधार भासरचितचारुदत्तमप्य-
जानादित्यस्माभिः एतत्प्रकरणीयमसमशीकादवगम्यते ; तथा
हि.—तस्मिन् श्लोके “नयप्रचारम्” “व्यवहारदुष्टता” “खलस्वभावम्”
इत्यादि वाक्यं ब्रुवन्नभावस्माकं विशेषेण दृष्टिमाकर्षति ; तेष्वेव
च विषयेषु चारुदत्तात् मृच्छकटिकस्य विशेषेण प्रार्थक्यदर्शना-
दस्माभिरेतदनुमायते यत्, असौ भासस्य चारुदत्त मनसि कृत्वैव
मसमशीके “नयप्रचारम्” इत्यादिकं ब्रुवन् चारुदत्तेन सह
मृच्छकटिकस्य वेशिष्यं प्रदर्शयितुं प्रायततेति ।

एवञ्च उल्लिखितरव प्रमाणैः सिद्धान्तपक्षे अस्माभिरेव दृष्ट-
तरं वक्तुं शक्यते यत्, भासेन बलवदन्तरायवशादसमापयता
विरचितं चतुरङ्गं साकाङ्क्षं चारुदत्तं नाम
प्रकरणमुपजोष्य शूद्रकः स्वकपोलकल्पितेन
विषयेण शेषमद्वयं विरच्य मृच्छकटिक
नामेतदभिनवमेव प्रकरणं व्यरचयदिति । स्वयमेव ग्रन्थकारेण

११५ ५५१४८
४२५६३१—

चारुदत्तोपजीव्यकत्वस्य कथमप्यनुज्ञेयस्तु अप्रमाणक इत्यस्मत्-
सिद्धान्तसङ्क्षेपः ।

इदानीमेतदेवास्माभिरालोचनीयं यत्, आद्येषु चतुर्ष्वङ्गेषु
चारुदत्तमृच्छकटिकयोः कुत्र साम्यम् ? कुत्र वा वैषम्यम् ? तत्र
शूद्रकेण किं किं नाम परिवर्तितम् ? तस्य तस्य वा परि-
वर्तनस्य किं बीजम् ? इति ।

एषु च विचार्यविषयेषु आद्यमेवादौ विचारयामः ; तथा
हि,—उभयोरेव रूपकयोः नाटकीयवस्तुनः उपस्थापनरीतिः ,

मृच्छकटिकचारु-
दत्तयोः परस्पर-
साम्यवैषम्य

उपाख्यानाशः, परस्परानापविषयश्च प्रायशः
तुल्यः एव । किन्तु अभिनवानामनेकेषां
स्वाकानां सन्निवेशात्, तथा कुत्रचित् नवो-
द्भावितानामापि दृष्ट्यानां योजनाच्च मृच्छ-

कटिकस्य चत्वार एव अङ्काः चारुदत्तत आकृत्या वृहत्तरा
परिदृश्यन्ते । पात्राणां नामानि तु उभयत्रैवाभिन्नानि , केवलं
चारुदत्ते यस्तावन्नायकः सञ्जलक इत्याख्यया अभिहितः, स तु
मृच्छकटिके शविलक इति नाम्ना अभ्यधायि । तथा मृच्छ-
कटिकोक्तं हस्तिपकः कर्णपूरकः, चारुदत्ते केवलं चेट इति
नामविशेषाविशेषित एव उल्लिखितः ।

एतत्तु पूर्वमेवोक्तं यत्, मृच्छकटिकवत् चारुदत्ते आदौ
नान्दी, कवेः परिचयः, तथाऽन्तः भरतवाक्यञ्च नास्तीति ।

प्रथमे अङ्गे, नानयोरुभयोरपि रूपकयोः तादृशं काश्चित्
विशेषो दृश्यते, केवलं चारुदत्तप्रकरणे—विटशकारो दावद
वमन्तसेनामनुमस्रतुरित्युक्तम् ; अत्र तु—तदनुसरणे विटचेट-
शकाराणां त्रयाणामवतारणां दृश्यते इति भेदः ।

द्वितीये अङ्गे, चारुदत्तप्रकरणे—भामेन द्यूतकारकाणां
मायुर द्यूतकर ददुर्गकादीनां नामापि नोदनेति, मृच्छकटिके

तु—तैरनुष्ठित द्यूतव्यापारमवलम्ब्य विरचित सर्व्वेवाभिनव
दृश्यमेकमालोक्यते इत्यनयोरत्र विशेष ।

अपि च, चारुदत्तप्रकरणस्यास्मिन्नेवाङ्गे, सवाहक वसन्त-
सेनातः प्रास्थानिकोमनुमति गृह्णीत्वा प्रचलितः, ततः परि-
व्राजक सहत्तश्च, सृच्छकटिके तु असौ ततः शाक्यश्रमणक-
संहत्तः इति विशेषः परिदृश्यते । ॥

तृतीयेऽङ्गेऽपि नानयो, किमपि विशेषतः पार्थक्य परि-
लक्षयाम ।

चतुर्थेऽङ्गे तु सृच्छकटिके प्रथमांशे एव चेटी वसन्त-
सेनासमीपमागत्य,—“अज्जए । अत्ता आस्सवेदि, गहिटा-
वगुण्ठण पक्खदुआरण मज्ज पवहणं । ता गच्छेत्ति” इति
राजश्यालकमस्थानकमभिगन्तु ता व्यजिज्ञपत् । तच्छ्रुत्वा
मा,—“एव्व वित्थाविदव्वा, जइ म जीअन्तिं इच्छसि, ता एव्वं
न उणो अह अत्ताए आस्साविदव्वा” इति प्रत्यवदत् । मन्या-

महे मृच्छकटिककृता एतेनैतदावेदितं यत्, चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनायाः अनुरागः न खलु गणिकाजनानुरूपः इति । यद्यपि वसन्तसेना गणिकादुहिता, तथाऽपि तदीयव्यवहारस्तु गणिकाऽननुरूपतया प्रशसनीय इति । किं नाम एकानुरक्ततायाश्चरमोत्कर्षः, तत्किल सा सम्यक्तयाऽज्ञासीदिति मृच्छकटिकस्यात्यन्तोत्कर्षप्रतिपादकोऽयमशः नास्माभिस्यारुदत्तप्रकरणे कुत्रापि दृश्यते ।

तत्रैवाङ्गे चारुदत्तप्रकरणे,—वसन्तसेनया मदनिकासज्जलकयोः एकान्तकृतादन्योऽन्याभाषणादेव भूषणवृत्तान्ते विदिते, चारुदत्तादेशात् विदूषकः धृतया दत्ता रत्नमालाम् अपहृतालङ्कारविनिमयत्वेन वसन्तसेनायै दातुं तत्र समुपस्थितः प्रदाय च प्रातिष्ठत । गते तु विदूषके मदनिकया नीतेन सज्जलकेन स्वकपटप्रयोजनं विज्ञापिता वसन्तसेना सहसैव अव्रवीत्,—“इमं तस्मै चारुदत्तस्मै देदु अज्जो” इति ; तच्चाकर्ण्य सज्जलकेन,—“भवति । न खल्वहं गच्छामि” इत्युक्ते, वसन्तसेना पुनरपि “अहं जाणामि, तस्मै गेहे माहमं करिअ आणोदो अअ अलङ्कारो—” इति ब्रुवती तद्वृत्तानि अलङ्करणानि नाग्रहीत् ।

मृच्छकटिके तु तत्रैव, एकान्ते स्थितया वसन्तसेनया, मदनिकाशर्विलकयोः रहसि कृतादन्योऽन्यानापात् विदितालङ्कारवृत्तान्तया सकपटं शर्विलकप्रदत्तानि अलङ्करणजातानि अग्राहिपत, न च किमपि रहस्यं तदानीमुदघाटि, केवलं वाङ्मात्रेणैतदेवाभ्यधाय यत्, “अहं अज्ज चारुदत्तेण भणिदा—‘जो इमं अलङ्कारं ममप्यदस्मदि, तस्मै तुए मदणिआ दादव्वा’ ता सो जेअ एदं ते देदिअत्ति, एअ अज्जेण अवगच्छिदव्वम्” इति । इत्यमतिवैदग्ध्येन रहस्यं

मिदमतिरमणीयं विदधती वसन्तसेना तत्क्षणमेव क्लेन
आश्रितायाः सदनिकायाः शर्व्विलकस्य च अभीष्टमपूरयत् ।
ततश्च विदूषके अपहृतालङ्कारविनिमयेन रत्नमाला दातु-
मागते, अविचारितमेव सा तस्मात् रत्नमालामग्रहीत्, तेन
च रहस्यसपि क्रमात् घनौभूतसभवत् ।

चारुदत्ते तु रूपके एतदुपवर्णितं यत्, चारुदत्तगृहात्
निक्षेपभूतानि निजभूषणानि अपहृतानौति वसन्तसेना सदनिका-
निकासज्जलकाभ्यामावेदिता सती चोरितालङ्कारविनिमयेन
रत्नमालामर्पयितुमुपागतात् विदूषकात् यदा रत्नमालाम-
गृह्णात्, तदाऽपि भूषणजातं नाभवदस्याः करतलगतमिति,
तेन च तत्र रहस्यमेतन्मदनिकासज्जलकाभ्यां विकासमभजत,
नादीयत च हृतालङ्कारव्यापारे चारुदत्तेन किं क्रियेत, इत्यव-
गन्तु वसन्तसेनायै कौतुहलीहेगयोः कोऽप्यवसर इति ।

मृच्छकटिके तु दृश्यते, विदूषकस्य वसन्तसेनासदनसमाग-
मनात् पूर्वमेव एकान्तस्थिता सा हृतालङ्कारणवृत्तान्तमश्रीषीत्,
अभूवच्च तान्येवाभरणानि तस्या एव हस्ते अवस्थितानि इति ।
तेन च वसन्तसेनायाः अलङ्कारप्राप्तिकालं विदूषकागमनकाल-
ज्ञान्तरा, निक्षिप्तभूषणेषु चोरितेषु, चारुदत्तस्य मानमिकाव-
स्यायाम् अलङ्कारविषये तत्कर्त्तव्यतायाश्च वसन्तसेनायाः (तथा
पाठकानां दर्शकानामपि) उद्देगः कौतुकञ्च तथा अन्यद् वा
यत्किञ्चिद्भवेत् तद्भवतु, परन्तु अलङ्कारप्रत्यर्पणेन वसन्तसेना
चारुदत्तस्य मनसि शान्तिं नेतुं शक्यति, इत्येवविधः उद्दे-
गोपशमस्य भाविकौतुकस्य च सम्यग्-विकाशावकाशः अत्र
प्रदर्शित इति ।

ततः परमेव यदा चारुदत्तेन प्रत्ययस्य परिशीलाय विदू-
षकहस्तेन रत्नमाला प्रेषिता, तदाप्रभृति वसन्तसेनायाः मनः

त प्रति दृढात् दृढतर समाकृष्टमभूत्, तस्या प्रेम च पूर्वस्मा-
दपि घनीभूतमभवत्, तदा तु सा चारुदत्तमपश्यन्ती जगन्मपि
अपेक्षितं नाशक्नोत् । भासप्रणीते चारुदत्ते तु ईदृशी वर्णना
न हि उपकल्पिता विवृता वा ।

अपि च रहस्यमिदं चारुदत्त वसन्तसेनाञ्चाधिकृत्य सृच्छ-
कटिके स्फुटतया विक्राममलभत इति नाट्यवस्तूनि समधिका
प्रकृष्टतामभजन्त ; सा खलु वसन्तसेनायाः वेशवामसवादिनी
विमलचरित्रानुरूपा च ; रचनाया कियन्मात्रपरिवर्तनेनैव
तदिदं चारुदत्तरहस्यात् परिस्फुटा चारुतामावहतीति
मन्यामहे ।

अपि च चारुदत्ते वसन्तसेना भूषणानि न प्रत्यग्रहोत्,
परन्तु चारुदत्तमेव प्रत्यर्पयितुमुपादिशत्, तेन च मन्यामहे,
सृच्छकटिकवत् भूषणसङ्क्रान्तविवरणस्य नेह सम्यक् विक्रामन
कवेरभीक्षितमासीदिति । यो हि कौतुकोद्दीपको भावः सृच्छ-
कटिकेऽस्मान् नितरां समाकरोति, तादृशस्याभासमात्रमपि
कविर्भास. स्वहृत्तौ चारुदत्ते न प्रकाशितवानिति ।

अपि चासौ कविर्भास' चारुदत्ते यथा मञ्जलकमद्भावमाने
निरचिक्रमत्, तेन पुनरनुमन्यामहे यत्, विवर्णितादन्यत् किमपि
नाटकीय वस्तु स मञ्जलकेन प्रकाशयितुं नैच्छदिति । कवि
शूद्रकस्तु सृच्छकटिके वसन्तसेनामदनान्निर्गच्छत, तदानीन्तनी
घोषणावाणीमाकलयतश्च शर्व्वलकस्य "अर्हमिदानीं ज्ञातान्
विटान्" इत्यादि वचोभि. प्रयोजनान्तरमपि स्फुट प्रादग्गयत् ।

सृच्छकटिकस्यान्योऽन्यस्मादङ्गात् चतुर्थाङ्के एव चारुदत्त-
प्रकरणेन सह, भृयसो वैषम्यस्य एतदेव कारणं यत्, एत
प्रभृति सृच्छकटिककविना स्वकीयया असामान्यया कल्पनया
काव्य नवीन निर्मास्यते, तदर्थमेवामौ अत्र अग्रसरताति ।

चारुदत्त-सृच्छकटिकयोरुद्देश्यन्तु विभिन्नमेव । चारुदत्त-
स्योद्देश्य चारुदत्तवसन्तसेनयोः प्रणयोपवर्णनमात्रम् । सृच्छ-

चारुदत्तसृच्छ
कटिकयोरुद्देश्य
विभिन्नता

कटिके तु उद्देश्यद्वयमस्ति, आदिमं नायिका-
नायकयोः प्रेमवर्णनम्, द्वितीयन्तु, सामाजिका-
चारव्यवहारयोः प्रदर्शनं, राज्यस्य तात्कालि-

कावस्यावर्णनञ्च । तत्र चरमोद्देश्यं प्रका-
शयितुं शूद्रकेण बह्वनामवान्तरविषयाणाम् अवतारणां श्रक्तिय-
न्तति, परन्तु तेनापि मूलप्रस्तावस्य गतिः न हि प्रतिरुद्धा,
प्रत्युत प्रायशः सर्वावतारणा एव तस्य परिपोषिका जाता ;
द्वयोः रूपकयोः प्रधानचरित्रमपि विभिन्नं, चारुदत्तप्रकरणस्य
मुख्यचरित्रं चारुदत्ते एव विकासता गतम् ; सृच्छकटिकस्य
तु वसन्तसेनायामिति । एतत्तु सर्वं पश्चात् विशदीकर्तुं
यतिष्यामहे इति ।

दृश्यते चैतत् सृच्छकटिके प्रस्तावनाया, राजकवि, शूद्रक-
स्य रचयित्वेति । शूद्रक इति नाम्नः, अवर्णनसमकालमेव

मूलतः काले वा
शूद्रकद्वयना
तत्त्वान्तरि य
०१११११

प्रस्तावं, स एव किसमौ यः कादम्बर्या
कथाया नायकः ? इति स्मृतिपद्यमोरोहति,
किमेतत् सम्भवति, यदसावेव सृच्छकटिक
व्यरचयत् ? इति । किञ्च, तमुपजीव्य इयती
किम्बदन्ती प्रचरति यत्, अस्मै काल्पित एवे-

त्यनसोयते । तथा हि, कादम्बर्यामस्मै विदिशाया अधिपति-
रिति, कथासारत्वागरे तु शोभावत्या, वेतालपञ्चविंशतिकाव्ये
च वर्तमानपर्यन्तेति, द्वितीयपटेशपि तमधिकृत्य काचिदाख्या-
यिना विद्यते दशकुमारचरिते पुनः तस्य विविधा जन्मपरि-
णामवता इत्येतत्, स्वल्पपुराणस्य कुमारिकाखण्डेऽपि तदुल्लेखो
स्मर्यते, ००१।६.—

“त्रिषु वर्षसहस्रेषु कलेर्यातिषु पार्थिव ।।

त्रिशतेषु दशन्यूनेष्वस्या भुवि भविष्यति ॥

शूद्रको नाम वीराणामधिपः सिद्धिमत्र सः ।

चर्चिताया ममाराध्य लप्स्यते भूभयापह ॥”

एवविधे विप्रलापे प्रचरति, मृच्छकटिककवि. शूद्रकः
एतेषामन्यतमः कश्चिन्न वेति वक्तुमशक्यमेवेति ।

किञ्च शूद्रक एव प्रकरणस्यास्य रचयिता न वेति निःसं-
शयमभिधातुं कथमपि न शक्यते, कीडापि अज्ञातनामा कविः
स्वयं प्रकरणमेतत् विरचय्य राज्ञः शूद्रकस्याख्यया प्राकाशय-
दित्यपि अनुमातुं सम्भाव्यते, काव्यप्रकाशे “श्रीहर्षाद्वाक्या-
दौनामिव धनम्” इत्यादि दृष्टान्तदर्शनादेवविधा प्रथाऽपि तदा
प्रचलिता आसीत् इति परिज्ञायते । किन्तु येषु येषु अलङ्कार-
ग्रन्थेषु मृच्छकटिकप्रबन्ध उद्धृतोऽभूत्, तत्र तत्र, यथा दश-
रूपके, यथा च वामनसदृशप्राचीनालङ्कारिकगणानां ग्रन्थे,
अन्यत्र वा कुत्रापि प्रोक्तमशयजनकहेतोः आभाममात्रस्याप्य
दर्शनात्, शूद्रक एवास्य प्रकरणस्य रचयितेति अस्माभिरन्यैर-
कामैरपि अङ्गीकर्तुमुचितमिति ।

“लिम्पताव तमोऽङ्गानि वपेतीवाञ्जन नभ ” एष. श्लोकाद्वै
मृच्छकटिकं दण्डिप्रणीतं काव्यादर्गं च दृश्यते, काव्यादर्गं
दण्डौ स्वर्गचितमेवोदाहरणं प्रादर्शयत्, इति
विभाव्य “पिणैल्” इति नाम्ना अध्यापकेन
एवमुक्तं यत्, मृच्छकटिकं दण्डिविरचितं
मिति, तत् न मस्यक् । न खलु कविर्दण्ड्या
काव्यादर्गं स्वर्गचितमेव सर्वमुदाहरणं प्रद-
र्शितवान्, परन्तु अपरवर्गचिन्मपि, यथा, -

भाष्यविटप । पशल
इत्याख्याध्यापकस्य
मतं “दण्डौ एव
शूद्रक ” इति,
तत् अर्थोक्तिकम्

“लक्ष्म लक्ष्मी तनोतीति प्रतीति मुभय वच.” चेद्वि “लक्ष्म लक्ष्मी

तनोति” इति शाकुन्तलीयचरणैकाग्रमात्रमाश्रित्याभिधीयते यत्, अभिज्ञानशकुन्तल दण्डिना विरचित, न तु महाकवि-
कालिदासेनेति, तत् किं समीचीनम् ? एकपादमात्रानुकूलोदा-
हरणमवलम्ब्य काव्यरचयित्वावनिर्णय, सर्वथा न युज्यते एव ;
तेन च नृच्छकटिक दण्डिनोद्बोधितमिति असङ्गचितमभिधानं
न हि युक्तमुत्पश्याम । अपि च “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि”
इति वचन भासग्रथिते चारुदत्तेऽपि दृश्यते , एवञ्च अध्यापकस्य
प्रागुक्तवचन न हि भवति युक्तितर्कसहमिति ।

राज्ञः शूद्रकस्य शासनसमयः शकारेः विक्रमादित्यस्य

शूद्रककवि विवरणे

पूर्वं एवेति ऐतिह्यं प्रचरति, यदि ह्येतद-
मूलकं न स्यात्तदा खट्वजन्मनः पूर्वतन-
शताब्द्या प्रथमभागे एव तथाविधे वा कस्मिंश्चिदेव समये
अस्य शासनमस्त्विति निर्धारयितुं युज्यते इति ।

इदानीमतिद्विचार्यते यत्, नृच्छकटिकप्रकरणपाठेनास्माभि-

नृच्छकटिके शूद्रका
शूद्रदानप्रमाणम्

रस्य रचनानमयस्य किमपि ज्ञातुं शक्यते
न वेति, नृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के एकोन-
चत्वारिंशदश्लोके दृश्यते,—

चारुदत्तकवि
रचयित्व

“अन्धश्राले पलाश्रन्ती मल्लगन्धेण शूद्रा ।
केशविन्दे पलामिष्टा चाणक्येणैव ढोवदी ॥”

अष्टमाङ्कस्य चतुस्त्रिंशे पञ्चत्रिंशे च श्लोके चाणक्यशब्द-
प्रयोगदर्शनात्, तदाविर्भावात् परं नृच्छकटिकप्रकरणं विर-
चितमित्यनुमातुं शक्यते, ततश्च खट्वजन्मनः पूर्वस्मिन् एक-
विंशत्यधिकतिस्रस्तमे सवल्लरे एतद्व्यापैर्पीडितं आपाततः
निर्णीयते ।

प्रथमाङ्के चतुस्त्रिंशे श्लोके दृश्यते यथा,—‘किं शि शक्ये
पालिभुते महिन्दे लम्हाभुते जालरेसी शुब्भु.’ इति : एत-

राज्ञ अशोकस्य
पुत्रमहेन्द्रकथोल्लेख

च्छोकिनिहितं महेन्द्रपदमस्माक नयनमा-
कर्षति । प्रथमन्तावदत्र महेन्द्रपदं देवराजार्थं
प्रयुक्तमित्यस्माक मनसि समुल्लसति, ततश्च
पुनः तत्पर्यायकशक्रपदप्रयोगदर्शनेन तदुपादानस्य कारणा-
न्तरासत्वेन च प्रोक्तमहेन्द्रपदं राज्ञः अशोकस्य पुत्रस्य तद्भातु-
ष्युतस्य वा महेन्द्राभिधेयस्य परिचायकम् इति समीचीनतया
सम्भाव्यते, यः खलु बौद्धधर्मप्रचाराय लङ्कापुरमगमत्, तस्यैव
कथा श्लोके चास्मिन्नुपन्यस्ता इति; एवञ्च सति अशोकगाम-
नात् परतः, सङ्घातवर्षपरिमाणेन तु खृष्टजन्मनः पूर्वतः एक-
त्रिंशदधिकद्विंशततमवर्षात्परस्मिन् काले प्रकरणमेतत् विर-
चितमभूदिति ।

पुनश्चाष्टमाङ्के चतुस्त्रिंशे श्लोके दृश्यते यथा,—“लुहे लाआ
दोणपुत्ते जडाज्ज चाणक्के वा धुम्भुमाले त्रिगङ्ग” इति, एतच्छ्लो-

चक्षपदमनकथा

कोक्तः रुद्रराजः को हि नाम भवति ? इति-
हासे श्रूयते यत्, रुद्रदमनो नाम एकः परा-
क्रान्तः क्षत्रपः (सट्टपः) आसीत्, अस्मा राज्ञः चट्टनस्य पौत्रः,
स तु अन्ध्रवशीयाय राज्ञे पुलुमार्यानामर्धयाय दत्तामिवा नाम
स्वकीया तनयामददात्, ततश्च तेनैव स्वार्थेन सह जामावा
युयुधानः तं खृष्टाब्दे अष्टत्रिंशदधिकशततमे पञ्चचत्वारिंश-
दधिकशततमे च व्यजेष्ट, वात्सल्यात्तु पुलुमार्यान् तद्राज्यात् न
भ्रशयामास, केवलं कर्तिचित् जनपदान् अन्ध्रराज्यात्
विच्छिद्य, विधाय च स्वराज्यान्तर्निविष्टान् तं तदधिकारात्
विद्यावितवान्, पुरातत्त्वविद्भिः विद्वद्भिः चतुर्णां लिखानां
दृष्ट्वा एव हि निर्धारयत्, रुद्रदमनं नृपं द्वापराय
शक्रनरपतेरताताद्रे, खृष्टाब्दमानेन च त्रिंशदधिकशततमे
तत्तज्जनपदमधिपद्विद्वत्, तेनैवमनुमिनुमः वयं यत्, प्रोक्तं

“रुद्रो राजा” इत्यभिधाय कवि. शूद्रकः किल अमुष्यैव नरपते कथा उपन्यस्ता इति । अस्माकमेतदनुमानस्य बीजमनुपदसेवाभिधास्याम । “रुद्रो राजा” इति पदद्वयेन यदि रुद्रदमननृपतिरेवावबोध्यते, तदा सृच्छकटिक पञ्च चत्वारिंशदधिकैकशततमात् खृष्टीयाब्दात् परत एव विरचितमित्यायातम् ।

अपि च सृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के त्रयोविंशे श्लोके, “एशा णाणकमूशिकामकशिका मच्छाशिका लाशिका” इति दृश्यते ,

णाणककदीर्घम्

णाणकमुद्रा तु प्रसिद्धे बौद्धधर्मावलम्बिनि काश्मीरदेशाधिपतौ कणिष्के भुव शमति प्रचलिता आसीत्, असौ कणिष्कः, खृष्टजन्मनः परतः प्रथम-शताब्द्या भुवमशादिति ।

अत एवैतत् तर्क्यते यत्, सृच्छकटिकं खृष्टीयप्रथमशताब्द्या अपि परत विरचितमभूदिति ।

को नाम सृच्छकटिककविः शूद्रक इति अतितरा दुरुह-तया असन्दिग्ध निर्धारयितुं न शक्यते । कैरपि अस्मद्देशीयै-रालङ्कारिकैः पुनः प्रायशः तस्य कविः श्लोक, चृणक वा नोटधारि, परन्तु द्राविड-भाषाया तस्यापूर्वकौशलमाकलय्य इदानी-न्तना विह्वल एव निश्चिन्वन्ति यत्, असौ दक्षिणात्यभूभाग-वास्तव्य आसीदिति ।

मात्स्यवेणवीयपुराणादौ भविष्यता राजन्यपुञ्जाना नामो-

• • • • •
• • • • •
• • • • •
• • • • •

क्तोक्तनावसरे न हि शूद्रकस्य राज्ञः नामो-
ल्लेखो दृश्यते, स्कन्दपुराणे तु कुमारिका-
खण्डे शूद्रकस्य नाम उल्लिखितमस्ति । स
च शूद्रकः नृप कल्लेरुगस्य गतेषु नवति-

युतद्वात्रिशच्छतसङ्घरातेषु वर्षेषु, खट्वीयाब्दमानेन तु नवति-
युतशततमे सवत्सरे भुव शसिष्यति इति तत्र दृश्यते, खट्वीय-
प्रथमशताब्द्या अपि उत्तरकाले मृच्छकटिक विरचितमभूदिति
तु प्रागेव अस्माभिरालोचितम् ; तेन हि स्कन्दपुराणोक्तप्रमाण-
मनुसृत्य नवत्यधिकशततमखट्वीयाब्द एव शूद्रकाधिकारकालः
इति स्वीक्रियमाणे काऽपि चतिर्न भवति, न वा केनचित्
विरोधेन प्रसज्यते ।

अस्मिन्नेव नवतियुते शततमे खट्ववत्सरे मगधस्य राजामन-
मलङ्कृत्य यज्ञश्रीर्नाम कश्चिदन्युवंशीयः पराक्रान्तः भुपर्ति.

प्रोक्ताब्दे अन्युवशीय
भुप यज्ञश्री.

भुवमशात् । वशस्यामुष्य सर्व्व एव राजान.

“शातकर्णी” इति संज्ञया समाख्याता अभ-

वन्, एषा कोऽपि स्वीय प्रकृतमाख्यान धृत्वा

सिंहासनं नाधिरुरोह ; एष हि यज्ञश्रीः यदि शूद्रक-

भवति, तर्हि अमुष्य द्राविडभाषाया पाण्डित्यस्य तथा तत्कृतौ

मृच्छकटिकेऽपि प्रयुक्ताना चाणक्य-महेंद्र गाणकप्रभृतिशब्दाना

सङ्गतिरपि जायेत । एतस्यैव पूर्व्वतनः पुरुष रुद्रदमननामा

पुलुमायिना राज्ञा सह युयुधे, तेन पुनरमर्न्दग्ध सम्भावयामः

यत्, शूद्रककविदर्शितः रुद्रराजोऽपि स ण्वेति ।

अन्यदपि दृश्यते यत्, अन्युवशीयेषु राजसु भृयामः एव
वौद्धर्मावलम्बिनः आसन्निति । परन्तु यज्ञश्रियः तत्पूर्व्वतना-

नामन्येषाञ्च कर्त्तीना नरपतीना गिवगच्छ-

पूर्व्वाणि गिवश्या-गिवस्कन्दर्योप्रभृतान

नामानि समीच्य ते सर्व्वे गैवा एवाभवन् इति

यज्ञश्री मृच्छकटिक
कविश्च शैव इति

मततमेव मनसि समुदेति, नो चेदेव, तदा तेषा तथाविधानि

नामानि न स्युरिति । किञ्च, मृच्छकटिकस्य प्रथमे श्लोके

निर्विघ्न स्वाभीप्सितपरिसमाप्तये शूद्रकोऽपि सृष्टिर्म्यतिप्रलय-

कारिण भगवन्त शिवमुपास्यतया यदवन्दिष्ट, तेन सोऽपि
शैव एवाभवदिति अनुमिनुमः ।

दृश्यते चास्माभिः नृपः शूद्रकः अतीव पराक्रान्तः दाक्षि-
णात्यः शैवशासीदिति, तस्य च शासनसमयः खृष्टीयप्रथम-

शताब्द्याः उपरिष्ठादेव, किञ्च "रुद्रो राजा"

साम्नात यज्ञश्री
मृच्छकटिककृतो
अन्यतरत्नमशय

इत्यनेन यदि रुद्रदमननृपतिरवबोध्यते, तदा
पञ्चचत्वारिंशद्वयुतशततमखृष्टीयसवत्सरादपि
परत एवेति । पुनश्चान्यत्र समौच्यते यत्,

यज्ञश्रीरपि अतीव प्रवृत्तः अन्ध्रवंशावतसः दक्षिणदेशाधिपतिः
शैवश्च, एषोऽपि नृपतिः नवतियुतशततमे खृष्टसवत्सरे भुवम-
शिपत् इति तच्च पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमखृष्टाब्दस्य पश्चात्,
तेनैव सशेसहे वयं यत्, यज्ञश्रीरेव मृच्छकटिकरचयिता किमु ?
तस्यैवापर नाम शूद्रक किम् ? इति । किन्तु अन्ध्रवशीयानां
खनु भूरतिवृन्दानां स्वप्रकृतनामवैयमपहाय नामान्तर परि-
रुद्ध मिहामनाधिरोहणदर्शनात् यज्ञश्रीरेव शूद्रक इति
निःसन्देह्य नाभिधातुं शक्यते ।

हित'दशताब्दीशब्दे
मृच्छकटिकरचयिता
का

एतदेव वयमसमयमभिधातुमीशमहे यत्, मृच्छ-
कटिकरचयिता अन्ध्रवशीय एव, खृष्टीयद्वितीय-
शताब्द्या अन्तिमे तत् रचयामास चेति ।

केचन चैवमाहु यत्, खृष्टजम्बून द्विशतसंवत्सरात् पूर्व

४३ इति ५४५६
५४५६ इति ५४५६
५४५६ इति ५४५६

राज्याशोकस्य शासनकालादव्यवहितोत्तर-

मेव मृच्छकटिक विरचितमभूदिति । अस्मा-

मिन्तु मृच्छकटिक खृष्टीयद्वितीयशताब्द्या

अन्तिमे भागे विरचितमिति प्रागेवाभिहित,

तदनुवृत्तप्रमाणानामपि प्रदर्शित, प्रमाणान्तरमपि वयम् अव-

तारिष्यामः ।

भरतकविकृतं किल नाटकोयशास्त्रं समीच्य वयमेव-

कवेरस्य नाट्याचार्य
भरतमतानुसरणम्

मभिजानीमहे यत्, मृच्छकटिककविरेतन्ना
व्यशास्त्रमतिनिपुणतया अनुसरन्नेव ग्रन्थमिमं
प्राणैषीदिति । तदनुकूलमुदाहरणं वयं
यथास्थाने प्रदर्शयितुं यतिष्यामहे ।

भरतीयनाट्यशास्त्र
कालविनिर्णय

अस्यैव नाट्यशास्त्रस्य आचार्याभिनय-
प्रसङ्गे एकविंशे अध्याये एतदुक्तमस्ति,

यथा,—

“शकाश्च यवनाश्चैव पङ्गवा वाह्लिकाश्चयाः ।

प्रायेण गौराः कर्त्तव्या उत्तरा पश्चिमा दिशम् ॥” इति ।

इतिहासे दृश्यते यदेतद्वाह्लिकदेशीयानां यवनानां (ग्रीक-
समूहानां) राज्यं ख्रिष्टजन्मनः पूर्वस्मात् साईगतद्वयात्
सवत्सरात् प्रभृति ख्रिष्टजन्मनः पूर्वं प्रायशः सप्तपञ्चाशद्वर्षं
यावत् स्थितमासीत्, शकानां पङ्गवानाञ्च जातिविशेषाणां
नामानि नानाविधे मस्कुने ग्रन्थेऽपि दृश्यन्ते, एते भारतवर्षस्य
पश्चिमोत्तरदेशवास्तव्या आसन्निति । प्रायशः ख्रिष्टीयपञ्चाश-
दधिकशतसवत्सराणां पुरस्तात् शकाः भारतवर्षस्य पश्चिमभागं
मधिकृत्य क्रमशः उत्तरस्मिन् प्रदेशे स्वाधिपत्यं समस्थापयन्तः,
तथात्वे भारतीयनाट्यशास्त्रं ख्रिष्टजन्मनः प्राक् द्विशततमसवत्स-
रादुत्तरस्मिन् कदाऽपि विरचितमभूदिति स्फुटतया प्रमाणितम् ।

अपि चैतस्य ग्रन्थस्य सप्तदशाध्याये षट्पञ्चाशत्तमे आक्षेप-
प्रयुक्तात् “सुरङ्ग” इति शब्दात् आक्राणामागमनानन्तरमतीतेषु
बहुषु वर्षेषु ग्रन्थस्याभ्याविर्भाव इति प्रतीयते, यत्र च
सुरङ्गशब्द “मादुरणक्त्त” इति आक्रभाषाप्रचलितशब्दात् उद्-
पाटि इत्येवमभिभाषन्ते विद्वान्, द्विशतसवत्सराभ्यन्तरे
कोऽपि नाम वैदग्गिक शब्द कस्याद्वदन्यस्या भाषायाः

कथमपि नान्तर्भवितुमर्हति । एवञ्च शब्दतत्त्वपर्यालोचने-
नाय नायशास्त्रस्य खृष्टजन्मनः पूर्वशताब्द्या ग्रन्थना इति
मिथ्येत्येव . एवञ्च भरतकृतनायशास्त्रविधिनिषेधावनुसृत्य चेत्
कविरयं मृच्छकटिकं विरचयेत्, तदा खृष्टीयपूर्वद्विशततम-
संवत्सरस्य परत एव विरचितस्य नायशास्त्रस्यानन्तरं लिखित
मृच्छकटिकं खृष्टीयपूर्वद्विशततमसंवत्सरात् प्राक् प्रणीतमभू-
दिति न वक्तव्यमेव ।

शब्दतत्त्वपर्यालोचनया च अस्य नायशास्त्रस्य विरचन

मृच्छकटिकं खृष्ट-
पूर्व विरचितनाय-
शास्त्रपराचीनमेव

खृष्टपूर्वशताब्द्या तत्सामोप्यवति वा कास्मि-
न्यित् कालेऽभूदित्येव सम्भाव्यते ; ततश्च
तदुत्तरकालिकी एव मृच्छकटिकरचना इति

निर्णयितव्यम् ।

समालोचनोपेतद्रूपकप्रतिपाद्यस्य समवतरणिकाया प्रागेव

शूद्रकोऽपि कविः
स्वकीयमायुः कियत्, कथमात्मनः
सर्वं भविष्यति इति च ज्योतिःशास्त्रानुशीलनेन विज्ञाय
पूर्वोक्तं चरणमलिखत् इति ।

अन्नाक प्रस्तावनाविषयकं किञ्चिद्वक्तव्य-
मस्ति । प्रस्तावनायाः चतुर्थश्लोके दृश्यते,
यथा,—“लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनमर्हत्तं

शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः” इति , अत्रेदं विचार्यते,—शूद्रकः स्वयमेव
कथमता कथां बिलिखित् ? न खलु कश्चित् कदा कथमात्मनः
सर्वं भविष्यति इति वक्तुं शक्नुयात् ।

अत्र केचनानुहुः, ज्योतिर्विद्याप्रभावेण सर्वमेव ज्ञायते ;
तेन हि शूद्रकोऽपि कविः स्वकीयमायुः कियत्, कथमात्मनः
सर्वं भविष्यति इति च ज्योतिःशास्त्रानुशीलनेन विज्ञाय
पूर्वोक्तं चरणमलिखत् इति ।

अस्माभ्यन्तेतत् समीचीनतया न रोचते, यतो हि—
लोकात् पराजयमानं शूद्रकवरपती नूनं तद्वशात् रूपकमेतद-
लिखितं एव न शक्नुयात् अतस्तथावत् चतुर्थं शूद्रकोऽग्निं

प्रविष्टः” इत्यभिदधत्, सर्व्वेपा श्रोतृणां नटानाञ्च समक्षम् एव-
विधं कविपरिचयं व्यजिज्ञपदिति तु सर्व्वथा युक्तिप्रतिकूल-
तया विचारामहत्वेन मनीषिणामनभिमतमेव, अपि चात्र
“एतत् कवि किल” “वभ्रुव” “चकार” इत्याद्यभिधानं शूद्रक
सम्बन्धे अन्यकविप्रयुक्तत्वेनैव समुद्भूतं भवितुमर्हति, किञ्च
कोऽपि कविः स्वस्य शारीरकमौन्दर्यादिकं स्वयमेव वर्णये-
दित्यपि कदाचिदश्रुतपूर्व्वत्वेनास्माकं मनसः प्रीतिः कथाञ्चिदपि
नावहत्येव ।

तेन हि वयमेवं मन्यामहे यत्, दिवमुपगते शूद्रकनरपती

द्वितीयाभिनये
प्रस्तावनाया
परिवर्त्तनम्

पुनः कदाचित् कालान्तरे मृच्छकटिकाभि-
नयावसरे “एतत्कविः किल” इत्यत्र प्रभृति
“चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः” इत्यन्त-
यावत् कविपरिचयभूतं मन्दर्भं संस्कृत्य परि-

वर्द्धय च सूत्रधारः, अपरः कश्चिद्वा व्यरचयत्, स्वयं शूद्रकेण
कथमपि तदानीमिममं विरचयितुं नैव शक्ते इति ।

प्रस्तावनायामेवविधविरोधदर्शनात् रूपकमेतत् शूद्रकेण
कविना न विरचितमिति कल्पनाऽपि न युक्तियुक्ता, केनापि
कविना शूद्रक इति नाम प्रदाय किल विरचितमिदं रूपकं
मित्यपि प्रमाणाभावतया नास्माभिः सुदृढं कल्पयितुं शक्यते
इति ।

एषा च प्रस्तावना अतिनिपुणतयैव विरचिता, मङ्कत

प्रस्तावनाया
अस्य रूपकस्य
च परस्परसम्बन्धः

रूपकान्तरेषु प्रायशः पृथ्वरङ्ग पात्रप्रवेशा-
न्तरा प्रस्तावनाया मूलप्रस्तावस्य विधि-
सम्बन्धाभावो लक्ष्यते, अस्याश्च प्रस्तावनाया
एतद्रूपकप्रवन्धानुकूलत्वेन समुद्भूतसम्बन्धतया

पात्रप्रवेशविधानेन च न तथाविधत्वम् । अतिनिपुणतया प्रस्ता-

वनायामस्या सूत्रधारस्य दारिद्र्यं वर्णयित्वा कविः सचेतसा सामाजिकसमूहानां चेतसि मूलग्रन्थनिहितं चारुदत्तदारिद्र्यं मततमेव जागरयति, एतन्निबद्धया असम्बद्धोक्त्या च मूलग्रन्थोपशकारसमीरितं सम्बन्धहीनं भाषणमपि स्मारयति; इत्यहं प्रस्तावनया समस्य ग्रन्थस्य सरञ्चितो विशिष्टः सम्बन्ध इति कविना प्रस्तावनायामेव दर्शितं स्वकीयरचनायामसीमं नैपुण्यम् ।

संस्कृतकाव्येषु तु यावन्ति खलु सन्ति रुचिराणि रूपकाणि, तेषु प्रधानतमं सर्वमेव प्रायशः रामायणमहाभारतादिपुराणपरिगृहीतहृत्तं, कविकपोलकल्पितं प्रकरणाटिरूपरूपकं हि स्तोकतया परिमितमेव, तेषु किल यानि सुन्दराणि मधुराणि च सन्ति, तानि वस्तूनि निखिलान्येव लोकलोचनानां पुरत एवोपस्थापितानि । प्राचीनतमा हि कवयः समाजानामभ्यन्तरीणावस्था, समाजकूटनीतिव्यापाराश्च सविशेषं नापश्यन्, न च जनसमाजानामभ्यन्तरं कथञ्चिदपि प्रवेष्टुमैच्छन्, न वा तदभ्यन्तरप्रवेशप्रयोजनमपि किञ्चिदस्तीति मेनिरे, ते तु तदानोन्तनं मल्यभृतमपि समाजचित्रं परिहृत्य, मार्क्सकालिकं हि यत् मल्यं, तस्यैव चित्रं चेतसि निवेश्य, तथाभृतानेव विविधान् जनमानसमहन्तिमसूहान् समदर्शयन्त ।

अस्माकं समालोचनीये पुनरेतस्मिन् नञ्चकटिकप्रकरणे तदाविधकल्पनाया व्यतिक्रम एव लक्ष्यते.—तथा हि,—अस्मिन्

४८६ ट २
४८७ ट ३
४८८ ट ४

प्रकरणे अतिगर्भारतया तत्कालोचितसमाजसम्बन्धं कविना सर्वथा सुमरञ्चितं एव, तात्कालिकानां जनसमाजानामाचारपद्धति, राज्यानां विशिष्टावस्था च अतिपरिष्फुटतयै वातं प्रदर्शिता, सुन्दराणामसुन्दराणाञ्च वस्तूनामेकत्र, यथाऽत्र

दृश्यकाव्ये स्फुटतया समावेश सम्पादित ; कुत्राप्यन्यत्र केनापि कविना नैव तथा कृत इति मन्ये । कवयश्च प्रायशः सर्व एव समाजप्रभाववर्णनादपसर्तुकामा इव कुतश्चिदेकस्मिन् द्वयोर्वा स्थलयोस्तत्तत्कालिकसमाजप्रभावमुपावर्णयन्, तैश्च तदानीन्तनीं सत्यामपि समाजावस्थामपहाय कालातीतमपि यत् चिरमत्य मेने, तथाविधमेव चित्र चित्रितम् । कवे शूद्रकस्य रचनासु तादृशो यत्नः कुत्रापि नास्माभिः प्रत्यक्षीकृत, अपि च तेन स्वरचनासु तदानीन्तनी जनसमाजानां स्वरूपावस्था एव सम्यक्तया प्रकटीकृता, सृच्छकटिकप्रकरणे च कविना नायकादचरित्र तथा सुष्ठुतया चित्रित, यथा किमपि केवल कल्पना सम्भूतमेव न भवेदिति, प्रत्युत तदानीं सम्भाव्यत्वेन सत्यतयैव सम्यक् प्रतीयते, पात्राणामेवविधं जीवितवत् चित्राङ्गमत्र कवेः बहुलमेवास्माभिरभिलक्ष्यते ।

तेषु तेषु चरित्रेषु यदतिरमणीय किमप्यस्ति वैशिष्ट्य, तद न्यत्र कुत्रापि नास्तीति मन्यामहे । रूपकान्तरे तु प्रायशः पात्र चरित्रे एवमेव अस्माभिः परिनिक्ष्यते यत्, यो हि उत्तमचरित्रो नायकः, स सदैव अतिपवित्र साधुजनाचरित सत्कार्यमेव सर्वशेषमनुतिष्ठति । यथानुत्तमचरित्र पात्रविशेष, स तु आ जीवितात् साधुजनविगर्हितं धर्मविवर्जितं कर्म नियतमेव विदधति ।

सृच्छकटिके चरित्राङ्गवैशिष्ट्यम्

एवमेव चरित्रमुपवर्ण्ये दर्शयितुं किमपि प्रयोजन नास्ति इति नास्माभिरभिधीयते ; सृच्छकटिकेऽपि एवाविधम एक इदमेव वा चरित्रमुपवर्णितं नास्ति, तदपि न, परन्तु प्रायशः बहुलमेव चरित्रं यदि एवाविध भवेत्, तदा दृश्यकाव्यस्य वैशिष्ट्यमेक मप्येव विलुप्तप्रायं स्यात्, चरित्राणि हि नास्ति कविना कल्पितानि, न तु निमग्ननिदतया सत्यभूतानि, इत्येव

समस्तप्रतीत्या तेषां जीवत्सदृशतया प्रतीतिरेव न स्यात् । सर्वथा पवित्रचरित्रः सर्वथा निन्दितशीलश्च मानवः अतितरां विरल एव । अतिपूतचरित्राणामपि जनानां प्रायशः किमपि दीर्घञ्च तिष्ठतीति मत्त, किन्तु जुगुप्सितचरित्रेषु जनेषु अनवद्यानामुच्चतराणाञ्च चित्तवृत्तीनां विकाशस्यासत्त्वेऽपि अन्तराऽन्तरा तथाविधाना वृत्तीनां विकाशावभासः संलक्ष्यते, तेन च प्रकृतो हि मनुष्यः गुणदोषयोरुभयोरेव आकरो भवतीति चिरमस्माभिरवधार्यते ।

अपि च दृश्यतेऽस्माभिः अन्येषु रूपककाव्येषु एकैकस्मिन् पात्रचरित्रे एकैकं विशिष्टकार्यं निर्दिष्टमस्ति, यस्य तु यदेव कर्म निरूपितं, तदेवासौ अनुतिष्ठतीति ; यथा विदूषकः,—अप्य तु केवलं हास्यरमयैवोत्समदृश्यं हास्यरमोद्दीपकव्यापारमन्तरेण किमपि कार्यान्तरं कदाचिदपि नैव लक्ष्यते, प्रकृतमानुष्यं हि तस्य एवम्भवनं नितान्तमसम्भवितम् अस्वाभाविकवर्णनग्रामप्रस्तुतेति । प्रकृते तु मनुष्ये अखण्डकालवशात् अवस्थाविशेषाञ्च सर्वविधा एव चित्तवृत्तयः यथाऽवसरं स्फुरन्ति, शूद्रकविना च मृच्छकटिकप्रकरणे तथाभूतस्य प्रकृतमनुष्यस्यैव निमर्गमिदं चरित्रं चित्रितं, न तु कार्यविशेषसम्पादनाय यथेच्छं स्वकल्पनया परिकल्पितम्, शोणितमासपिण्डमयोऽयं प्रकृतो हि मनुष्यः कथमाजोवितमेकया वृत्त्या अवस्थातुं शक्नुयात् ? प्रतिपातं चरित्रसमालोचनाऽवसरे वयमेतत् यथाशक्ति विशिष्य प्रदर्शयितुं यतिष्यामहे ।

पूर्वमेतद्विदितं यत्, मृच्छकटिकान्तं प्रकरणमेवेति,

१५११००००

दृश्यते तावद्विदानीं, किं नाम भवति प्रकरणलक्षणमिति । तत्रभवान् भरतस्तु नाट्य-

शास्त्रस्य दृष्टादृष्टाध्याये एवमाह, यथा,—

यत् कविगताम्बुद्ध्या वस्तु शरीरञ्च नायकञ्चैव ।

श्रौत्पातिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद्वधैर्ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥

यदनर्थमपाहार्यं काव्यं कुरुते प्रभृतगुणयुक्तम् ।

उत्पन्नवौजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

✽

✽

✽

विप्रवणिक्स्मचिवानां पुनोहितामात्यमार्थवाहानाम् ।

चरितं यत्रैकविधं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥ ८५ ॥

नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगः ।

वाह्यजनसम्प्रयुक्तं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥ ८६ ॥

दासविटश्रोष्ठयुतं वेशस्तुपचारकरणोपेतम् ।

मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रयोगे तु ॥ ८८ ॥

✽

✽

✽

यदि वा प्रकरणयुक्त्या वेशकुलस्त्रीकृतोपचारः स्यात् ।

अविक्ततभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ १०१ ॥

प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरास्तथा चैव ।

अङ्गा कर्तव्याः स्युर्नानारसभावमयुक्ताः ॥ १०२ ॥

साहित्यदर्पणकारेणाक्तं “नायिकानायकाख्यानं मञ्जा
प्रकरणादिषु” इति, अनेन पुनर्विधानेन अस्मदानीचनीयस्य

एतस्य रूपकस्य “मृच्छकटिकम्” इति नाम-

“मृच्छकटिकम्”

इति समाख्याया

का हि नाम

साधकता ?

धेयविधानं न हि सम्भवेत् । कथं हि नाम

कविपठाङ्गविवर्णिता नातिमहती प्राप्त

द्विकीमेका मृत्तिकाशकटविषयिणी घटना

सबलम्बरा “मृच्छकटिकम्” इति नामधेय

व्यधात् ? कथं वा पठाङ्गव्येष्टगोमर्त्यायमी घटनामित्य नाम

प्रधानतया अर्जागणत् ? एव तत्र मन्यामष्टे वयं यन् वमन्ता-

सेना एवास्य प्रकरणस्य विवर्णितेषु वस्तुषु प्रदानं, तदयन्नाय

मेव क्रमेण सुविकाशं प्रदर्शयितुं कविर्यथायथमचेष्टत ; वसन्त-
मेनाचरित्रस्य सम्यक् विकाशश्च मृत्तिकाशकटसङ्ग्रान्तमाख्यान-
साश्रित्यैव समजनि, तेन च प्रकरणमिदं शूद्रकेण कविना
“मृच्छकटिकम्” इति समाख्यया समलङ्कृतं कृतमिति । एत-
न्नामविधानेनैवं प्रतीयते यत्, वसन्तमेनाचरित्रस्य प्राधान्य-
विधानमेव कवेरभीक्षितमासीत्, तेन हि कियत्पूर्वमस्माभिर-
मिहितं यत्, प्रधानतः वसन्तमेनाचरित्राङ्गणं हि रूपकस्यास्य
निदानमिति ।

अपि च,—एष षष्ठोऽङ्कः एतत्प्रकरणस्य विशिष्टनिदानभूत-
तया (केन्द्रीभूततया) कविना निबद्धः, इमं मृच्छकटिकासङ्ग्रान्तं
व्यापारमवलम्ब्यैव अतर्कितोपनता अति-
शोचनीया च चारुदत्तस्य आपत् क्रमेण
सन्निहिताऽभवत् । तथा हि,—यान्येव भूष-
णानि स्वगात्रादुन्मुच्य वसन्तमेनया शकटिकानिर्माणाय
रोहमेनाय प्रदत्तानि, तान्येव चारुदत्तस्य स्वविनाशमाधन-
भूतानि समजायन्त । प्रथमाङ्कतः प्रभृति अत्र विवर्णिताः सर्वा
एवेतिवृत्तयः षष्ठाङ्कमासाद्य सम्मिलिताः, अपि च ता एव तत्र
भिन्नाकारतामापद्य समन्तात् विस्मरतामधिगताः, विभिन्न-
विकाशपथञ्च अधिजग्मुः । अत्र अङ्के प्रवहणविपर्ययो हि
वर्णनीयो विषयः । यदि नाम वसन्तमेनया तत्र चारुदत्तस्य
मात्तात्कारोऽभविष्यत्, तदा भूषणविनियोगव्यापारः सम्यक्तया
मनपत्स्यत, परन्तु मृच्छकटिकासङ्ग्रान्तमिमं विषयमवतार्य कविः
चारुदत्तमुद्दिश्य वसन्तमेनाप्रयाणस्य किर्याहलम्बमुत्पादयमानः,
तेन च अतीव त्वरया प्रियमुपगन्तुमुत्कण्ठितचित्तायाः वसन्त-
मेनाया प्रवहणस्य विभ्रमं महटित । तदनन्तरञ्च एतत्प्रक-
रणस्य हृत्तजान् विभिन्नेन पद्या प्रसृतं सत् भिन्नरूपता-

षष्ठाङ्कस्य

प्रधानतादीप्तम्

मयासीत् । सृच्छकटिकाव्यापारमुपजीव्य सर्व्वमेव व्यापारमुप-
निबद्ध कविः एतादृशीमर्त्तीयसीं घटनामेतावतीं प्राधान्यवती-
मकार्षीदिति ।

प्रकरणमिदं शृङ्गाररसात्मकम् । अन्येषु अङ्गभूतेषु रमेषु
हास्यकरुणरसयोरत्राधिक्यमस्ति । नायकस्यास्य धीरप्रशान्त

अङ्गिना शृङ्गार-
रसेन प्रतिपाद्य
वस्तुन विकाशः,
अन्येषाञ्चाङ्ग-
रसानामाधिक्यम्

ब्राह्मणश्च, नायिका च अनुरागवती गणिका-
दुहिता । कस्मिन् खलु काले केन पुनर्भावेन
आविर्भूतस्तयोरुभयोः परस्परमनुरागः, नाय-
कस्तु न तदस्मान् स्ववचसा प्रादर्शयत्, केवल
शकारमुखेनैवमश्रूयतास्माभि यत्, काम-

देवायतने वसन्तसेना चारुदत्तमवलोक्य तस्मिन्ननुरागवती
जाता इति । निशायामेकस्या पथि गच्छन्तो वसन्तसेना
शकारविटाभ्यामाक्रान्ता चारुदत्तभवनमगमिष्यत्, तत परम्
अलङ्करणन्यासः, वसन्तसेनामवाहकयोः परस्परमालापः,
कर्णपूरककथा च, सर्वाण्येतानि चारुदत्त प्रति वसन्त
सेनायाः प्रणयमतिगाढमवर्द्धयन्, अपहृतं च भूषणजातं प्रथम
तस्तयोरत्युद्देगवतीरपि परिणामे तदलङ्कारवृत्तान्तमवलम्ब्य
प्रणयः पृथ्वीऽपि दृढतामभजत । ततः विपदा प्रथमसमारम्भ-
विलासः सम्भूतः, क्रमेण प्रतिकूलदैव शकारवैरञ्च एते चारु-
दत्त वसन्तसेनाञ्चातिमात्र पर्याकुलमकुरुताम् । ततश्च तयो
विपज्जालदुर्दिनघनान्धकार क्रमादपममार, विरराज च
विमलमिलनानन्दचन्द्रिकाप्रवाह । एव नाम शृङ्गाररमावल-
म्बनेन ग्रन्थस्यास्य विषय विकाशतामविजगाम परिपश्य
च इति ।

प्रागभिहितयो अङ्गभूतयो करुणहास्यरमयो करुण
विषये कियदभिधान न भवेदप्रासङ्गिकमित्यागाम्यते । सर्व्वं

पुनरेवमभिजानन्ति यत्, बहुलतया वणिक्तेष्वपि करुणरसेषु,

संस्कृतदृश्यकाव्य न भवेत् वियोगान्तमिति ।

संस्कृतदृश्यकाव्ये
गान्धोपवन कथं
हि नाम नामि ?

तत्र हि दृश्यकाव्ये करुणरसबाहुल्येन विद्य-
मानेष्वपि नितरामरुन्तुटेषु दृश्येषु, तद-
वसाने पुनर्निर्मलं सुखं नियता च शान्ति-

भवतीति ।

न खलु कविदर्शनिकमतमवलम्ब्यते काव्यविरचनाय, यत्
तस्य वैदिकान्तकस्येव ब्रह्मातिरिक्तवस्तुनोऽसत्यतया एकस्यैव
मत्यत्वमङ्गीकार्यमिति ; नियतजन्ममृत्युपुण्यापुण्यवतां हि
नामारिकाणां प्राणिनां सुखदुःखं पुण्यापुण्यञ्च प्रतिपाद्य
प्रदर्शयत' कवे बहून्नेव सन्ति सत्यानि, स च एकमेव वास्तव-
मत्यमवलम्ब्य बहुभिर्दिग्भिः नानाविधैर्भावैः नानारसैश्च यत्र
तत्र प्रमत्तुं शक्नोति ।

एवञ्च मति कथं कविभिर्दृश्यकाव्यात् वियोगरूपमति-
कठोरमेकं वास्तवमेव सत्यं काव्यप्रतिपाद्यतया नाग्राहि ?
तत्रास्माभिरवमभिधायते यत्, भारतीयास्तु कवयः मनुष्यहित-
काम्यया काव्यविरचनमपि केनापि कल्याणोदकेण वस्तुना
महं मयोजयितुमैषेषु, ते हि मनुष्येषु महत्तरहृत्तिप्रस्फोटनं
काव्यनिर्मितमुद्द्योद्देश्यत्वेनावधार्य साधारणेषु जीवनधारि-
जनेषु अवश्यं सम्भाव्यमानानपूरणहन्तकलुषत्वादौ यथायथं
प्रथमतः प्रदर्श्य च परम् अलौकिकी शान्तिं लोकोत्तरां पूर्ण-
तां तत्र प्रतिष्ठापयन्ति, तदेव काव्यनिर्मितरुद्देश्यमिदं पत्रे
प्रहृष्टनिदानां सत्यवगणयन्ति च । तेषामात्मनश्च केनचिद्विशेषो
पादानेन विनिर्मिततया तच्चेतनामपि निश्चयमाभिमुखो
प्रहृष्टिं निमग्नं एव सम्भवतीति मन्यामहे ।

इदंरूपाया हि कवयः हन्तादेव प्राणिना सर्वेषामत्यन्ति-

रुन्नतिश्च जायेत, पुनः तेनैव द्वन्द्वेन तेषां पर्यवमानमित्येव
निसर्गसिद्ध नितरामदर्शन् । भारतीयास्तु कवयः प्रतिभया
जीवनमेवमनभिवीक्ष्य ध्वंससङ्घटनयोः केवलं सङ्घटनामेव आदि-
यन्त ; तैस्तु ध्वसान्तरालवर्त्ती एवमस्ति कोऽपि सङ्घटनाविधिः,
येन सङ्घर्षात्परं शान्तिः, विरहानन्तरं मेलनं, दुःखावसाने च
सुखं समुत्पद्यते, एतेषामाभासं सुस्फुटमधिगम्यैव भारते
वियोगान्तं रूपकं न निरमायि । इउरोपाख्यमहादेशे तु
प्रतीच्यैः ध्वंसमेव समन्ताद्बीक्ष्य रूपकमपि तदनुकूलं वियो-
गान्तमेव व्यधायि ।

परस्परकलहानां सङ्घर्षाणाञ्चान्तरा, जीवनस्य विषमयाणां
विविधानां परिणामानाञ्च मध्ये यत् सौन्दर्यमन्तर्निहितमस्ति,
तत् प्राक्तनजनानां न हि भवति गोचरोभूतं, किन्तु कविधिया
मेव नियतमुपलब्धिविषयभूतं वस्तु, तथाविधकविबुद्धिर्हि
ऐहिकदृश्यनिचयाभिमुखीभवितुं शक्नोतीदृशं, सा नात्यल्प-
चारुतरा, न वा न्यूनमत्यसमन्विता । भारतीया हि
कवयः, इउरोपाख्यमहादेशवासिनां प्रोक्तमतं काव्यनिर्मितौ
नातिस्वीचक्रुरिति ।

प्रतीच्यास्तु कवयः दृश्यकाव्यविषये प्रथमं विच्छेददुःख-
विलासं सविशेषं परिस्फुटं विधाय, पर्यवमाने एकस्मिन्
विषये विध्वंसं सर्व्वमेव परिममाप्तमकार्षुरिति । प्राच्यास्तु
कवयः प्रकर्षतां गतं कर्णरमसवतारयन्तं विरहदुःखमिति
कठोरं सङ्घटयन्तश्च पर्यवमाने परमां शान्तिं सम्मेलनञ्च
सुगभीरमनुभावयितुं नितरां प्रयतमाना आसन्, (नेत्रमुच्यते
यत् इउरोपीया कवयः कदापि एवविविभावस्य रमज्ञा-
नाभूवन्निति) आदित आदिप्रश्नं ततो युद्धप्रश्नं, तदनन्तरञ्च
शान्तिपर्व्व इत्येव क्रमेण सङ्घटनमेव प्राच्यविदुषां प्रतिभां दर्शयन्

तम् अभिमतम्, एवं हि तेषा जीवनस्य क्रम, शिल्पकलाविकाशे रसविन्यासविधौ च एकविधमेव क्रमं ते समरक्षन्निति ।

अत एव हि अस्माक समालोचनीयग्रन्थस्य दृश्य कुत्रचित् करुणरसात्मक कुत्रचिदतिबहुलकरुणरसपूर्णं वा वियोगान्त-
दृश्यस्यातिमन्निकर्षे स्थितमपि सत् वियोगान्ततया नैव परि-
समाप्तमिति ।

नृच्छकटिके यत्र यत्र करुणो रस अवतारितः, प्रायशः
तत्र स्थले प्रतिपाद्यविषयाणा सङ्घर्षवशादसौ सुविकाशतामाम-
माद . नास्ति केवलं तत्र विलापभूयिष्ठवचसा कवेः करुणरसा-
वतारणाप्रयाम' इति । कुत्रचिच्च ता एव उक्तय अतीव मर्म-
स्पृश स्वाभाविकवर्णनोपनिबद्धान्येति दृश्यन्ते ।

हास्यरमेऽपि वैचित्र्य किञ्चित् परिलक्ष्यते, हास्यरमस्तु
विभिन्नान्वयवस्यासु विभिन्नेनैव भावेन व्यभिचारिणा प्रका-
शतामापद्यते । विविधा मुखभङ्गौ, अव-
स्थाया विपर्यय . तथा परिहासकौतुक-
प्राकृतजनदीर्घल्यानि च सामान्यतया हास्य-

संस्कृतिके
हास्यरसवैचित्र्यम्

स्य कारणतामुपयान्ति . प्रोक्तहेतुमसूहजायमानाना हास्याना
कारणभेदेन हास्यस्यापि भिन्नत्व प्रतीतिमिदमेव । तथा हि,—
विकृतमुखभङ्गीदर्शनेन यादृश हास्यमाविर्भवति, तत्तु व्यक्ति-
विशेषस्य दीर्घव्यजनितहास्यादिभिन्नमेव . तथा परिहासममु-
त्तम् प्रवस्थाविपर्ययदर्शनेनोत्पन्नञ्च हास्य कारणान्तरजायमान-
स्यापि तथा पृथग्विवमेव । एवं च हास्यकारणभेदेन हास्यस्य
पृथग्व्या तदस्यपि किञ्चित् तारतम्यभवनमेव अस्माभिर-
वश्य मस्माद्व्यते । संस्कृतरूपकसमृद्धेः, अस्माभिरिव दृश्यते
यत्, नादृक्किञ्चिदस्य सादृक्भक्त्ये निरतिशया प्रीति,
तथा च मत्त जागृतिववस्तुनिन्द्याना हास्यस्यापवादिक-

माश्रित्य कविभिः हास्यरमावतारणा व्यधीयत, प्रहसनादौ च परमनीचजनसमादृतस्यापि हास्यस्य अवतारणा द्रस्माभिः प्रत्यक्षीकृता, किन्तु सृच्छकटिकस्य हास्यरस रूपकान्त-
रायहास्यरसादपरविध एव । सुव्यक्तकौतुकात् यथाविध हास्य समुत्पद्यते, प्रच्छन्नकौतुकजनितात् तस्मात्स्वेतदधिकतरमेव रमणायम् । तत्रोदाहरणभूतस्तु न्यस्तालङ्करणवृत्तान्त एवेति वक्तुं शक्यते । चतुर्थे अङ्के यदा वसन्तसेना भृषणापहरणस्य प्रकृतव्यापार जानत्यपि कामपि वाचमनभिधाय शर्विलकाद लङ्करणजात विदूषकाच्च रत्नमालामग्रहीत्, तदानीन्तन वसन्तसेनायाः मनोगत भावमवबुध्य, वयमेतस्मादौपट्यतीव हृद्य कौतुकमनुभवाम, तद्धि सुभोज्यलम्पटस्य सुखभङ्गीगते अङ्गभङ्गोसहस्रैश्च विबोधयितुं नेव शक्यते इति मस्माव्यते, तेन हि वयमेव द्रूम' यत्, सृच्छकटिके हास्यरसस्य विक्राम केन चिदभिनवेन नाट्यपरिशोलननैपुण्यसमुत्थेन भावेनाभिव्यक्त, स च चिरप्रचलितप्राचीनपङ्क्त्यनुशीलनजनितपथप्रतिकूलता मुपगतोऽपि सचेतसा विदुषामतीव प्रशमनीय ।

अद्वयमन्तरा
कालव्यवधान
निर्णय

बहुषु रूपकेषु द्वयोरद्वयो क्रियत कालस्य व्यवधानमनु-
मीयते, विषयाश्च सर्वे क्रियद्वयवहितकालव्यापितया समुप-
निवृद्धा, अपि च का घटना कस्मिन् समये,
प्रभाते मध्याह्ने अपराह्णे रात्रौ वा सम्प-
दिता, इति स्फुटं न प्रतिपादितम्, एतदि-
निर्णयश्च दार्ढ्यकाल चित्तामन्तरण नर मस्मा-
वति । कस्मिंश्चित् रूपके द्वयोरद्वयो दृश्यानामपि वषाणा
व्यवधानं परिकल्प्यते । का च घटना कस्मिन् समये सम्भूता,
तदिनिर्णयश्च नैव सुगमः, किमविकल्पन्यतया,—एतेन तु रूप-
कस्य रसग्रहणविधौ मद्भान् प्रतिबन्धक एव प्राप्तमवति ।

नृच्छकटिके तु घटनाकालादिविनिर्णयस्यातिसुगमतया तदो-
पायकाशो नास्तीति दृश्यते अस्माभिः ।

अधुना नृच्छकटिकस्य प्रत्यङ्गनिवहा का हि नाम घटना
कस्मिन् समये सञ्जाता, समया च घटना क हि कालमन्तरा
समजनि, तदिदानीं विनिर्णेतुं यथामतिं चेष्ट्यते ।

अस्मिन् रूपके प्रथमाङ्गीयविदूषकचारुदत्तयोरुक्तिवत्तादेव
एकदा नायाङ्गस्य किञ्चित्पूर्वमेव रूपकेतिवृत्तभागः समा-
रब्ध इति अनायामेनैव जिज्ञासुभिरभिज्ञातुं शक्यते ; तथा
हि — विदूषक प्रथमाङ्गे प्रथमदृश्यस्यावमाने एवाह यथा,
— अस्मद् पट्टाण पटोमवेत्ताण इध रात्रमग्ने गणित्रा विडा
चिडा रात्रवत्तहा अ पुरिमा मचरन्ति । अङ्गावमाने चारु-
दत्तश्च आह यथा,—“सैद्रेय । भवतु, हत प्रदीपिकाभिः ;
एतद् — उदयति हि शशाङ्कः ” इत्यादि । तथा मतिं सन्ध्याया,
किञ्चित्पूर्वकालं रात्रौ दृश्यकालं प्रथमाङ्गविवर्णितघटनाकालं
इत्युपलभ्यते ।

द्वितीयाङ्कस्य प्रथमतः एव दृश्यते यत्, चेटी आगत्य
वसन्तमेगान्नव्रवांत यथा,—“अल्लण अत्ता आदिमदि, झाटा
मविण देवदा” पृश्णिस्तेहि ति, एवञ्च मतिं स्नानाञ्चन-
वान्नात् समारब्धा द्वितीयाङ्कस्य घटना यावता कालेन अङ्गो-
प्यमसिनोदेत तावन्तमेव वानमधिकृत्य अङ्कस्याः सर्वा
घटना परिममापिता इतः परं किञ्चित्कालान्तरमत्र
निदिष्टं मतिं वान्नादं किमपि नास्ति प्रयोजनम् ।

प्रावारककथा उपन्यस्ता, यावता कालेन तदीयो गन्धो विलुप्येत, तावान् समय अत्र नातीत', अन्यथा वसन्तमेनाया ईदृश प्रश्न नैव युज्यते इति ।

तेन च प्रथमाङ्कस्य घटना यस्मिन्नेवाङ्के प्रदोषसमयस्य किञ्चित्प्राक् समजनि, तस्य पर्यवधि प्रातरिव स्नानादिकालमारभ्य यामाभ्यन्तरतः द्वितीयाङ्कस्य घटना समाप्तिमायाता इति लभ्यते ।

तृतीयाङ्कप्रारम्भे एव चेष्ट आह,—“...अदिकमदि अलअणी” इति । अथ किञ्चिदवशिष्याया रजन्या जागरितः चारुदत्तः गृहं सन्धिभिन्नमवलोक्य, सैवेयं रत्नमालामाढाय वसन्तसेनामकाशं गन्तुमादिश्य “अहमपि कृतशौचः सन्यासपासे” इत्युक्त्वा निश्चक्राम । तेनैतत् प्रतीयते यत्, यस्मिन्नेव दिवसे द्वितीयाङ्कस्य घटना सम्प्लुता, तद्विवसीयमध्यरात्रात् प्रभृति परदिवसीयप्रत्यृपकालं यावत् तृतीयाङ्कस्य वृत्तं सङ्गृहितमिति ।

तृतीयाङ्के चौर्यकार्यं सम्पाद्य शर्विलक आह,—“तत् तावत्सदनिकाया निष्कुर्याणार्थं वसन्तसेनागृहं गच्छामि” इति । चतुर्थाङ्के तु स एव प्रविश्य पुनरेवमब्रवीत्,—“स गग मय्यादय मन्दरश्मि क्षपाक्षयाञ्चन्द्र इवास्मि जातः ” इति , तेनैतदाश्रितं यत्, तृतीयाङ्कघटना यस्यामेव रजन्या समजनि, तस्या परस्मिन्नहनि प्रभाते एव चतुर्थाङ्कघटनासमयं समास्य इति । तत्र तदङ्गावसाने वसन्तसेनया वभाषे यत्,—“अहं पि पदोभं अज पक्खिदु आअच्छामि त्ति” इति । कियत्कालानन्तरमवसामो पुनरप्याह,—“हञ्जे । गल्ल एद अलकारय, चारुदत्त आहामिदं गच्छम्” इति , तेन हि तदा प्रदोषसमयं आमादित्यनभोरितं, एवञ्चैतदुपलभ्यते यत्, प्रत्यृपसमयमारभ्य प्रदोषकालं यावत् चतुर्थाङ्कस्या घटना समपश्यते ।

चतुर्थाङ्कावसाने वसन्तसेनायाः,—“अहं पि पदोसे—” इत्याद्युक्ते. पञ्चमाङ्के च तस्याश्चारुदत्तेन सह सन्दर्शनस्यानन्तर, चारुदत्तस्य च तदानीं “समाद्य शोकान्तकर प्रदोषक” इत्यादिप्रदोषसूचकाक्तेश्च चतुर्थेपञ्चमाङ्कयोर्घटना परस्परं पौर्वापर्यकालेनैव सम्पादितेत्यनुमीयते ; तेन हि प्रदोष-समयस्य सम्प्रवृत्तेः कियत्कालात् पूर्वतः रजनौसमागमात् प्राक् यावत् पञ्चमाङ्कस्य घटना सम्पन्नेति निःसंशयमस्माभिरुपलभ्यते ।

षष्ठाङ्कस्य समारम्भे एव चेटी वसन्तसेनामाह,—“उत्थेदु उत्थेदु अञ्जया, पभाद सवुत्तम्” इति । तेन हि पूर्वस्मिन् प्रदोषे मिलन समजनि, परस्मिन् प्रभाते षष्ठाङ्कीयघटना-कालस्य समारम्भश्च इति द्वावप्येतावङ्कौ केवल रात्रिसात्रेण व्यवच्छिन्नौ ।

षष्ठाङ्कविहृतः प्रवहणविपर्ययास, सप्तमाङ्कवृत्तमार्थकाप-हरणम्, अष्टमाङ्कस्थितञ्च वसन्तसेनामाटनमेतानि किल एकाङ्के एव पर्यवसितानीति तु नवमाङ्के अधिकरणमण्डपप्रविष्टस्य, पूर्वे षष्ठाङ्के चन्दनकेन तिरस्कृतस्य वीरकस्य वचनेनैव प्रतीयते : तद्यथा,—

“पादप्पहारपरिभवविमाणणावहगुरुश्वेरस्स ।

अणुनोअन्तस्स इअ वाध पि रत्ती पभादा से ॥” इति । तेन हि षष्ठसप्तमाष्टमाङ्कगत वृत्तं नवमाङ्कीयवृत्तेन सह केवलं रात्रिसात्रेणैव व्यवच्छिन्नमिति । प्रवहणविपर्ययमस्तु प्रत्युपमि सम्भूत , ततः, कियदनन्तरञ्च एकास्मिन्नेव समये विभिन्नेषु स्थलेषु प्रार्थकापहरण वसन्तसेनामाटनञ्च सङ्घटितम् , नव-माङ्कगतघटना च पर्यवधि प्रभातसमयादेव सम्प्रवृत्ता, इति प्रतीयते ।

नवमाङ्गे चारुदत्तस्य प्रागदण्डादेशप्रदानस्वानन्तरं दशमे
तस्य वध्यभूमिनयनात्, दशमाङ्गीयघटना नवमाङ्गतवृत्त
परिसमाप्तेरत्यधिककालव्यवच्छिन्नेति न प्रतीयते, सा च नव-
माङ्गतघटनादिवसस्य परस्मिन् ब्रभाते एव समजायत इत्येव-
मस्माभिरनुमीयते ।

तेन च एतत्प्रकरणेयमसम्पूर्णवृत्तजातस्य पञ्चभिः सप्तभिर्वा
दिवसैः सम्पादिततया निर्वाधमेव वृत्तप्रवाहः क्रमेण प्रमर्त्य

नृच्छकटिकघटना
पञ्चसहस्रे दिवसैः
सम्पन्ना

मशक्नोत्, घटनापरम्पराणां अन्यनमपि
घनमन्निर्विष्टतया वैशिष्ट्यमेव प्रतिपादयितुं
शशाकः । एवमातिभूयसो वृत्तजातस्य एवविध
सौन्दर्येण सङ्गम्य न रूपकान्तरे नैव लभ्यते ;

अपि च एतत्प्रकरणमर्तानिखिलदृश्यानामुज्ज्वलिनी सम्भूतत्वेन
अकरणमिदम् अखण्डं सम्पूर्णञ्च सञ्जातमित्यस्माभिरनुमीयते ।

कविः शूद्रकां दृश्यकाव्यविधौ भगवतः नाट्यशास्त्राचार्यस्य

दृश्यकादिषु

भरतादिषु

समयनिर्धारणम्

भरतस्यादेशमतिनिपुणतयैवानुसरन् यतः
प्रकरणमिदं प्राणनाय, तत एवास्य घटना
कालं प्रति तथैवविधा सावहिततया च प्रसरा
दष्टिरामीदित्यनुमीयते । मुनि भरतस्तु

तदीयनाट्यशास्त्रस्य अष्टाविंशे अध्याये एकस्मिन् स्थले नाट्य-
प्रयोगे कालाकालविनिर्णयविधौ एवमादिगन्, यथा, -

“यच्छ्रोत्रमणीयं स्यादूर्ध्वात्पानकृतञ्च यतः ।

पूर्वाङ्गे तत्प्रयोज्यं गुडं वा विक्षतञ्च यत् ॥ ८० ॥

सत्त्वात्मानं गुणैर्युक्तं वाक्प्रभृतिष्वेव वा ।

पुष्कलं सत्त्वमयुक्तमपराङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥

कैशिकावृत्तिमयुक्तं शृङ्गाररसमयम् ।

नृत्यवादित्रगोतास्य प्रदीपे न दर्शयेत् ॥ ८२ ॥

यत्र माहात्म्यसंयुक्त करुणप्रायमेव च ।

प्रभातकाले तत्कार्यं नाद्य निद्राविनाशनम् ॥ ८३ ॥

न प्रयुञ्जीत मध्याह्ने नाह्नरात्रे कथञ्चन ।

सन्ध्याभोजनकाले च न नाद्य सम्प्रयोजयेत् ॥ ८४ ॥ इति ।

प्रोक्तश्लोकसमूहपर्यालोचनयैतत्प्रतीयते यत्, सृच्छकटिके कविना पूर्णतया भरतानुशासनमनुसृत्य यस्मिन् काले या घटना तदनुमादिता, तस्मिन्नेव सा समुपनिबधेति । किं बहुना, —“नाह्नरात्रे कथञ्चन” इति भरतानुशासनेन अह्नरात्रे नाद्य-प्रयोगनिषेधदर्शनात्, तृतीयाङ्गीयवृत्तमह्नरात्रे समारब्ध न वेति यदि कोऽपि समयेत, तत्सन्देहनिराकरणाय कविः शूद्रकः अङ्गम्य प्रथमत एव चेटमुखेन “अटिकमटि अङ्गलअणी” इत्यभाषत ।

महाकविना शूद्रकेण सृच्छकटिकप्रकरणे पात्रादिप्रभेदेन भाषाणामपि विभेदमुपकल्प्य यत् विविधा एव भाषा प्रायु-
ज्यत, तत्तु न तेन स्वेच्छया सम्पादित, किन्तु
भगवान् भरतः स्वकीयनाट्यशास्त्रे यम्य
यादृशीं भाषा प्रयोक्तुमादिदेश, सृच्छकटिके
कविः शूद्रकः तस्य तादृशीमेव भाषा प्रयुक्त-
वान् । अस्मिन् रूपके प्राधान्येन कविना यासु यासु भूमिकासु
या या भाषा प्रयुक्ता, विशदीकर्तुमधस्तात् ता एवास्माभिः
एकत्र मण्ड्ये प्रदर्श्यन्ते । तथा हि,—वसन्तसेना-रदनिका धृता-
शाधनकथोपना शोरसेनी, वारक-चन्दनकयो, अवन्तीया,
गैत्र्यावदृषकस्य प्राच्या, वसन्तसेना रोहमेनयो मागधा;
शवार चारुडाल नापुर द्यूतकाराणां पद्मश-शाकार-चारुडाल-
भाषा प्रयुक्ता इति ।

एतद्देशान्तरस्थानि, भाषाविषये कियत् नाट्यशास्त्राभिमत-

सृच्छकटिके भाषा-
विवहार नाट्य-
शास्त्रसम्मत

मिहान्तमुद्गत्य तेन सह शूद्रकनिवहभाषाया. कियतामशाना
सौमादृश्यमस्ति, तदवबोधयितुं यतिष्यते ।

“प्राच्या विदूषकादोना धूर्तानामप्यवन्तिजा” १७ अध्याये
५१ श्लोकः ; “मागधी तु नरेन्द्राणामन्त.पुरनिवासिनाम्”
तत्रैव ५० श्लोकः ; “अधमो मागधभाषी भवति गकारा बहु
विकार.” २४ अध्याये १०५ श्लोक , श्वराणां शकारादोना
तत्स्वभावश्च यो गणः । शकारभाषा योक्तव्या चाण्डालो पुक-
सादिषु ॥” १७ अध्याये ५३ श्लोक. ।

रूपकस्यास्य निखिना खलु अवान्तरवृत्तावलि मूलघटना
मेव नितरा परिपुण्याति । अथार्थमुद्दिश्य तत्तद्विषये विचारं
माणे मति सर्वमेवैतत्सार्थकमिति प्रतीयते ।
एतदीयदृश्यजातञ्च कविना राष्ट्रीयतया सामा-
जिकतया च द्विधा परिकल्पितम् । कविः किमपि किमपि दृश्य
सङ्क्षिप्य वर्णयितुमपि शक्नुयादिति च कदाचिदस्माकं चेतामि
जागर्ति ; तथा हि,—वसन्तर्सेनाया भवनवैभववर्णना, पञ्चमाङ्गे
प्रावृड्वर्णना च स्थाकमङ्गया विषयवाङ्मयेन च कियत्प्रपाञ्चनति
चिन्त्यते । किन्तु स्मर्त्तव्यमेतदस्माभिरवसरं यत्, समाजराज्ययो
विशिष्य प्रदर्शनमप्यत्र कवेरर्भाषितम्, एवविधवाङ्मयप्रणनाया
मत्यामपि यत्, अन्यप्रतिपाद्यघटना कुत्रचित् विवेदिष्य न
वाधिता, तदेवात्रास्य कवेरसीम नैपुण्यमावेदयतीति मन्यामहे ।

प्रकरणस्यास्य आख्यानभागे घटनापरम्परान्वित्यामं विषय

घटनारचनाया
घटकस्य नैपुण्यम्

तथा कवे नैपुण्यप्रकर्षो दृश्यते, तथा हि,—
प्रस्तुतवृत्तमस्य विभिन्नघटनापरि-
परम्परमहर्षञ्चालना प्रसरत्परम्परामस्य

दीपहीनतया अप्रामादिकत्वादितोपाभाववचना = अर्थात्
सत् समाप्तिमविगतम् ।

अत्र प्रकरणे पष्ठाङ्क एव आख्यानभागस्य अवान्तरघटना-

नाञ्च गुम्फतनैपुण्यपददर्शनस्य प्रकृष्टतममेकं
निदर्शनम् । एव नाम निपुणतया विभाव्य
कविना रचितोऽयमङ्को यत्, निखिलभावि

पञ्चाङ्क
प्रधानतार्किकम्

वृत्ताना वीजमवाङ्गे सम्यक् सन्निविष्टमासीदिति तु सूक्ष्म-
दर्शिभिः सूक्ष्मतया लक्षणोपमिति ।

किञ्च पूर्वतना सर्वा एव घटना अस्मिन्नेवाङ्के सङ्गत्य विव-
र्णिता नत्य पुनर्विभिन्नेन पथा प्रसारिता अभवन्, घटनारच-
नायाम् अस्मिन्नेवाङ्के कवि यत् असामान्य नैपुण्यं प्रादर्शयत्,
तदन्यत्र कुत्रापि रूपके नाम्नाभिरिदानीमपि प्रत्यक्षीकृतम् ।
वस्तुतः रूपकस्यास्य आत्मा पष्ठाङ्क एव ।

कविना च रूपकं ऽस्मिन् यावतीनामवस्थाना घटनानाञ्च
अवतारणमकारि, तत्सर्वमेव नायिकानाय-
कयो चरित्र सम्यक् स्फोटयितुमुपन्यस्तमिति
सन्त्ये, तेन हि घटनाप्रवाहा तदेव नाट-
काप्रसृताभूतमुद्देश्यमाश्रित्य वेचित्वेण स्त्रैरगत्या च समन्तात्
परिभ्रम्य अन्ते गन्तव्यस्थानमध्येत्य सम्मिलिता आसन् ।

प्राग्ग नाटकाद्यपादादीना प्रवेशस्थलविनिर्णयो हि नाट्य-
वस्तुनाम् उक्तरूपकपेनिदानम्, एतदनुचिन्तयन् कवि अभि-

नेतृनायकादीना प्रवेशो येन हि सम्यक्
समोर्चनेषु स्थानेषु भवेत् तत्र तु सप्रणिधान
मानस निदधौ । तेन हि तेषां प्रवेश कुत्रापि अस्वाभाविक
नास्ति इति ।

१. नाट्य-
वस्तुनाम्

चरिताण्येऽपि कवेरपि नैपुण्यं दृश्यते, वस्तुमेवा-वाक्य-
रूपं विदुषाणां विचित्रचरित्रचित्रणमेवाप्य प्रकृष्ट प्रमाणम् ।
चरित्रचरितेभ्यः कवेरपि नैपुण्यं दृश्यते, वस्तुमेवा-वाक्य-

मिहान्तमुद्धृत्य तेन सह शूद्रकनिबद्धभाषायाः कियतामशानां
सौमादृश्यमस्ति, तदवबोधयितुं यतिष्यते ।

“प्राच्या विदूषकादोना धूर्तानामप्यवन्तिजा” १७ अध्याये
५१ श्लोकः ; “मागधी तु नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम्”
तत्रैव ५० श्लोकः , “अधमो मागधभाषी भवति शकारो बहु
विकारः” २४ अध्याये १०५ श्लोकः , श्वराणां शकारोना
तत्स्वभावश्च यो गणः । शकारभाषा योक्तव्या चाण्डालो पुक्क-
सादिषु ॥” १७ अध्याये ५३ श्लोकः ।

रूपकस्यास्य निखिना खलु अवान्तरवृत्तावलिः भूतघटना
मेव नितरा परिपुष्णाति । अर्थार्थमुद्दिश्य तत्तद्विषये विचार्य-

वर्णनाबाहुल्यम्

माणे मति सर्वमेवैतत्सार्थकमिति प्रतीयते ।

एतदीयदृश्यजातञ्च कविना राष्ट्रीयतया सामा-

जिकतया च द्विधा परिकल्पितम् । कविः किमपि किमपि दृश्य
सद्विषयं वर्णयितुमपि शक्नुयादिति च कटाचिदस्माकं चेतमि
जागर्ति, तथा हि,—वसन्तसेनाया भवनवैभववर्णना, पञ्चमाङ्गे
प्रावृड्वर्णना च स्नाकमङ्गया विषयबाहुल्येन च कियत्प्रपञ्चितं
चिन्त्यते । किन्तु स्मर्तव्यमेतदस्माभिरवसरे यत्, समाजराज्ययो
विशिष्य प्रदर्शनमप्यत्र कवेरर्भाषितम्, एवविधबाहुल्यवर्णनाया
सत्याभाप यत्, अन्यप्रतिपाद्यघटना कुतचित् विवेदिण न
बाधिता, तदेवात्रास्य कवेरमीम नैपुण्यमावेदयतीति मन्यामहे ।

प्रकरणस्यास्य आख्यानभागे घटनापरम्पराविन्यासे विवेच-

घटनारचनाया
शूद्रकस्य नैपुण्यम्

तया कवे नैपुण्यप्रकर्षो दृश्यते, तथा हि,—
प्रस्तुतवृत्तमस्य विभिन्नघटनावलि तेषां
परस्परमङ्गुर्पञ्चान्तरा प्रसरत्परम्परामस्यद्वय-

दोषहीनतया अप्रासङ्गिकत्वादितोपाभाववत्तया च अप्रतिहत
सत् समाप्तिमधिगतम् ।

अत्र प्रकरणे पष्ठाङ्ग एव आख्यानभागस्य अवान्तरघटना-

पष्ठाङ्ग
प्रधानतादीर्घम्

नाञ्च गुम्फननैपुण्यप्रदर्शनस्य प्रकृतममेकं
निदर्शनम् । एव नाम निपुणतया विभाव्य
कविना रचितोऽयमङ्को यत्, निखिलभावि

वृत्ताना बीजमत्राङ्गे सम्यक् सन्निविष्टमासीदिति तु सूक्ष्म-
दर्शिभिः सूक्ष्मतया लक्षणोपमिति ।

किञ्च पूर्वतना सर्वा एव घटना अस्मिन्नेवाङ्के सङ्गत्य विव-
र्णिता सत्य पुनर्विभिन्नेन पद्या प्रसारिता अभवन्, घटनारच-
नायाम् अस्मिन्नेवाङ्के कवि यत् असामान्य नैपुण्यं प्रादर्शयत्,
तदन्यत्र कुत्रापि रूपके नाम्नाभिरिदानीमपि प्रत्यक्षीकृतम् ।
वस्तुतः रूपकस्यास्य आत्मा पष्ठाङ्ग एव ।

घटनावर्णीया
नाट्यनाम्

कविना च रूपकेऽस्मिन् यावतीनामवस्थाना घटनानाञ्च
अवतारणमकारि, तत्सर्वमेव नायिकानाय-
कयो चरित्र सम्यक् स्फोटयितुमुपन्यस्तमिति
मन्ये . तेन हि घटनाप्रवाहा तदेव नाट-
कायसृजनीभृतमुद्देश्यमाश्रित्य वेचित्वेण स्वैरगत्या च समन्तात्
परिभ्रम्य अन्ते गन्तव्यस्थानमभ्येत्य सम्मिलिता आसन् ।

प्रायश नाटकायपात्रादीना प्रवेशस्थलविनिर्णयो हि नाट्य-
वस्तुनाम् उक्तप्रीपकपेनिदानम् , एतदनुचिन्तयन् कवि अभि-

१. नाट्यविचार

नेटनायकादीना प्रवेशो येन हि सम्यक्
समर्पचानेषु स्थानेषु भवेत् तत्र तु सप्रणिधान
मानस निदर्शनी । तेन हि तेषां प्रवेश कुत्रापि अस्वाभाविक
नामवदिति ।

चरिताङ्गेषुपि वदेरूपेण नैपुण्यं दृश्यते वस्तुतः सेना-चारु-
रक्त विदुष्याणां विचित्रचरित्रचित्रणमेवास्य प्रकृत प्रमाणम् ।

२. नाट्यवस्तुनाम् उक्तप्रीपकपेनिदानम्

पावादीनां सद-
सन्निधित
चरित्राङ्गणम्

वानपि सर्व्वयैव न भवत्यत्कष्ट, कदाचि-
हर्हितमपि स विदध्यात्; तथा अग्निपदुष्कर्म-
निरततया अधमोऽपि जनः सर्व्वयैव न
भवत्यपकष्ट, सोऽपि कदाचित् किञ्चिद्वनवद्य
कृत्यमनुतिष्ठेत्, इत्येवमसौ कवि यथावसर चित्रयितुं नियत-
मेव प्रायततेति दृश्यते ।

तथा हि,—दुर्दुरकस्य द्यूतक्रीडाविपन्ने संवाहके सम्य
गानुकूल्य, माथुरद्यूतकरहस्तात् तस्य परित्वाणार्थं समधिक.
प्रयासश्च एतस्यैवान्यतम निदर्शनम् । सततमसत्कर्मरतस्यापि
शर्व्विलकस्य सदसद्विवेकबुद्धिः, स्वकृतेऽपि निन्दितकर्मणि
घृणा, परानुष्ठितेषु साधुषु कर्मसु आन्तरिकी श्रद्धा च, एत-
स्यान्यतमरमेकमुदाहरणम्, यद्वलेन पश्चादसौ शर्व्विलकः
दुष्कार्य्यसमूहादनायासेनैव विरराम । अग्निपगुणगणविभू-
षितेऽपि मानुषे सर्व्वथा दोषाभावः कथञ्चिदपि नैव सम्भवे-
दित्यत्र च प्रमाणं चारुदत्त एवेति ।

अपि च,—ब्राह्मणोऽसौ इति सदा सर्व्वेच्च एव भवेत्,
नीचजातीयस्तु सर्व्वथा नीच एव स्यादिति यद्यपि स्थित,
तथाऽपि तदनङ्गीकुर्व्वन् कविः नराणा
कार्य्यवशात् अवद्यानवद्यकर्मसु प्रवृत्तिर्न
निसर्गमिद्वैव, एतत्तु शर्व्विलकस्यावरकचरित्रे
विशिष्य प्रदर्शयितुं प्रायतत । एतेनास्माभि कवे समार्ष्ण
सम्यगुदारभावस्यानुकूल्यस्य च परिचयः समधिकमेव प्राप्यते
इति ।

कवेर्नोचनेषु
सहायभूति

पापचितम्

कविः शूद्रकस्तु दुष्कृतशालिभिरनुष्ठितं पापचरित्रं यथा-
यथ चित्रयितुं कथञ्चिदपि नैव कुण्ठितव्यम-
वाप । पाप पतनहेतुतया प्रविष्टः च, विप्रश्च-

प्रस्थिताना हि स्वानुष्ठितदुष्कृताना भोगादितः परिचयोऽपि भवितुमर्हतीत्यावेदयतश्च कवेरुन्मार्गगामिनः । प्रति प्रायो मार्जना अस्यैवेत्यभिप्रायः लक्ष्यते ।

अपि चास्मिन्नेव प्रकरणे परस्परविसदृशमपि सदमङ्गदेन द्विविधं हि चित्रम् अन्योऽन्यं निकषा अवस्थाप्य, तदेव चित्र-
विसदृशचित्राद्वयम् मङ्गयन् कवि निखिलान्यपि पात्रचरित्राणि सुविकाशितान्यकार्षीत्, तथा हि,—एकतः चारुदत्तः, अपरतः शकारः, अपि चैकत्र शकारः इतरतश्च विटस्थावरकाविति । एव हि अन्योऽन्यविरुद्धे चित्रद्वये मूल-चित्रमपि सम्यक् विकाशतामगात्, किं बहुना, प्रासङ्गिक-चरित्रेऽपि कविना सम्यक्तया परस्परगतभेद सुसरक्षित एव ; यथा—वैरकचन्दनकयोस्तथा द्वयोश्चाण्डालयोः, चरित्रे पर्यालोचितं तथैव परस्परभेद सम्यगुपलभ्यते । एतेषा सर्वेषामेव सत्काव्यगुणानामत्र सत्त्वात्, सृच्छर्काटक नामैतत्प्रकरणं जगति सामाजिकानां समधिकमिव समादरणीयं मनोज्ञञ्चाभूदिति मन्यामहे ।

किन्त्वेकास्मिन् विषये किञ्चित् विमिश्रणमधिगता वयम् ; तथा च—यस्य काव्यग्रन्थनाया दृष्टाया रमञ्जाना सामाजिक-
दृष्टं जगत्प्राप्तं जनानामीषदपि कौतूहलं कुत्रापि न हि न्यूनतामधिगच्छति, यद्वावान्तरान् विविधान् विषयानपि अवतार्य तथाविधं कौतूहल-सङ्गतया सर्वत्र सुसरक्षितुमशक्नोत्, एतादृशस्य हि कवेः विचारार्थमस्य स्थलविनोदं प्रदर्शितदृश्ययोजनासु विविधा प्रसङ्गा निरवधारिताः । तथा हि—नाट्यशास्त्रं पठितं अस्मात्तरुणसंभवादि यत् तत्कालिकं रङ्गसरूपं न हि सर्वथा रसपूर्णं सतीत्, तच्च सर्वथा वृत्तानतरङ्गसरूपमनङ्गमपि

सर्वस्मिन्नेव विषये न केवल कार्यापयोगि, अपि तु इदानीन्तनात् कस्मिन् कस्मिन्नपि विषये प्रशस्यतममेवामीदित्यवधारयामहे । तथा च,—एवं स्थिते सृच्छकटिकस्य दृश्ययोजनायामेवविधायाः असङ्गतेः हेतोः विनिर्णयः अतीव दुरूह एवेति । तदुदाहरणभूता अस्माभिरेका द्वयी वा असङ्गतिरिहोन्मिश्रते, यथा,—प्रथमाङ्के चारुदत्तभवनस्याभ्यन्तरे वह्निश्च एकस्मिन्नेव समये अन्योऽन्यभंलापः इति, वह्निरैकवारम् अभ्यन्तरे चैकवारम् इति शीघ्रतया रङ्गमध्ये तादृशदृश्यप्रदर्शनेन नूनं समाप-
कर्षकतया रसभङ्गमन्तरेण नैव सम्भवति, तर्हि रङ्गमञ्चे तत्तत्स्थलं यथायथं कथमभिनोयेत्, एतस्य प्रकल्पना अपि नास्माभिः सपदि कर्तुं शक्यते इति । षष्ठाङ्के प्रवहणविपर्यास-
घटनायाः कियत्कालात् पूर्वं हि युगपत् गृहस्याभ्यन्तरे वह्निश्च विवर्णितम्, इत्य हि घटनास्थलं अन्येऽस्मिन्नसक्तत् प्रदर्शितम् । नवमाङ्के धर्माधिकरणदृश्येऽपि इत्यमेवैकं द्वितीयवर्णितम् । फलतस्तु न खलु विरलमस्मिन्नेतस्योदाहरणं यत्, प्रायशः सर्वं स्मिन्नेवाङ्के एवविधा असङ्गतिः परिलक्ष्यते इति । कथं हि पुरा-
तनरङ्गमञ्चे प्राञ्चः, एवंविधानि तानि दृश्यानि प्रादर्शयन्निति तु सहृदयानामेव हृदयगम्यमिति ।

वसन्तसेनायाः अष्टधाविभक्तभवनस्य वर्णनायाः सम्यगा-
कलितायाः सपदि समुदेति मनसि यत्, प्रामादोपमम् आश्चर्य्यं
चुदघटनानाम
सामञ्जस्यम् दर्शनं सुविस्तृतं भवनमेतत् न सुप्रवेगं,
 किन्तु द्वितीयाङ्के विपन्नं सवाहकं इयता

लघुना कालेन कथमोदृगं सुविशालं नम्य-
सपदि प्राविशत्, प्रविश्य च अनुपदमेव वमन्तमेना प्राप्त इत्येव
मेव कविः प्रादर्शयत्, तदपि परिलक्षणीयम् । वमन्तमेना-
वामभवनस्यानन्यसाधारणतया च सवाहकस्य तदानीं क्षणा-

भ्यन्तरे तत्र प्रवेशोऽपि तस्या तादृशभवनविभवस्य कथञ्चित्
प्रतिकूलतामेव सम्पादयति, इत्यादिकं किञ्चिदसमञ्जसं हि
कविचित्रितं प्रतिभाति ।

पञ्चमाङ्गावसाने च चारुदत्तकृतात् इन्द्रधनुषो वर्णनात्
प्राक् वसन्तमेतया विटेन च प्रवलनवज्रधरमानया कौमुदी-
राजिरपावृता, तारकापङ्क्तिश्च विलोपिता इत्यादिकं विवर्णि-
तम्, अस्तुमुपगते च भगवति विवस्वति न हि सम्भवति इन्द्र-
धनुषामुदयः ; यतः जलदे प्रतिफलिता हि सूर्यविम्बाः नाना-
वर्णरञ्जिता धनुर्गकारतामापद्यन्ते इति प्रस्तुतं, ज्योत्स्नाना
तारकाणाञ्च समुद्रमयोग्यमस्यै समायाते कथं हि वामव-
धनुषं समुदयस्य सम्भव इत्यपि सुधीर्भार्वभाव्यम् । एव-
विधानङ्गतिदर्शनात् कवेरनवधानतामूलकं क्लिप्तैवमुदितमिति
नन्यामहे ।

इह कुत्रचित् कुत्रचित् स्थलविशेषे अमङ्गतिः, भूयःसु

गङ्गादृष्टं

६ इत्युक्तं

स्थलेषु गङ्गायदीषाञ्च मङ्गटिताः, एवम्
एकस्मिन्नेव श्लोके तत्र चत्वारोऽपि दीपाः
दृश्यन्ते, यथा.—प्रमिदित्यागः कथितपदता,

द्युतमन्कारता भग्नप्रकासता च, एवम्भूतानां दीपाणाम् उदा-
हरणानि न हि भवन्त्यत्र असुलभानि इति ।

आन्तरिकवृत्तेषु न केनापि रुञ्जकटिकमिदं तादृक्तया
प्रधानमिति न सम्यक्, तथा हि.—साहित्यदर्पणे तु परिङ्कित-

प्रवर विखनपत्रं केवलमेतस्य द्विवार
नामोद्धृतं इतिवान्, काव्यालङ्कारसूत्रहर्षो
वामनेनापि कुत्रचिदेकं ही वा श्लोकौ तथा

द्युतं हि नाम पृथगप्यामिषान्नं राज्यम्”

तथा हि “कुत्रचित् कुत्रचित् इति शब्दोपयोगः दृश्यते” इति “संस्कृत-

परिपूत गोत्रमुद्गामित मे” इत्यादि श्लोक एव केवलं दृश्यते ।
 आलङ्कारिकमहै एवमनादृततया शृङ्गकस्य दक्षिणात्यता-
 प्रवादोऽपि सत्यतया कथञ्चित् परिज्ञातुं शक्यते , तथा हि,—
 आर्यावर्त्तेवामिनाममीषा विदुषा दक्षिणावास्तव्येनानेन
 कविना सह नासीत् सम्यक् सम्प्रोति , एतदेव तेषामनादर-
 कारणमित्यपि सम्भाव्यते । एवमनादरमत्वेऽपि सृच्छकटिकस्य
 बहवः श्लोकाः संस्कृतकाव्यानुगागिणा मुखेऽपि नियतमेव सञ्च-
 रन्ति, प्रशंसन्ति च ते शृङ्गकस्य प्रसादगुणमयीं रचनामवलोक्य
 सततमेव तदीयम् अतिशोभनं कवित्वम् ।

पर्यवसाने च दृश्यते रूपकस्यास्य अपरोऽपि कश्चित् गुण-
 विशेष इति ; यदेतत्, नाट्यशास्त्रस्यालङ्कारशास्त्रस्य च विधि-
 निषेधावङ्गीकृत्य विवर्चितमपि, कस्यापि
 तच्छास्त्रीयविशेषानुशासनस्य तथाविधमधीन-
 नाभूत्, येन हि तत्तच्छास्त्रस्य विधि-
 विधिनिषेधयोः सम्यगनुसरणेन प्रकरणमिदं
 मोन्द्येविरहितं भवेत् ; तेन हि रूपकमेतदालङ्कारिकाणां
 कृतिमकल्पनाया भूयस्तथा विनिर्मुक्तमेवेति ।

इदानीमेतदेव पर्यालोच्यते यत्, सृच्छकटिके शृङ्गकस्य
 कीदृशी राज्यस्य समाजस्य च अवस्था चित्रिता प्रकल्पिता च ,
 कल्पना हि प्रायशः कामपि वास्तविकी भित्तिमुपजीव्य
 कविभिः स्वप्रतिभया प्रपञ्च्य कल्प्यते , तस्मात् शृङ्गकोऽपि
 कथञ्चित् कल्पितयापि राज्यसमाजयोरवस्थया तात्कालिकी
 प्रकृता राज्यशासनसमाजव्यवहारयोरवस्था अगतं अचित्रय-
 टिति वक्तुं शक्नुमः ।

सृच्छकटिके कविः शृङ्गकः तात्कालिकमुज्जयिन्यां यादृशं
 चित्रमचित्रयत्, तत्तु वाञ्छनं अतोऽत्र रमणीयं, विवर्षणं

मृच्छकटिके
कविकल्पित-
राष्ट्रीयवस्था

समृद्धिसम्यन्नञ्चेति; परन्तु तदीयाभ्यन्तरोणा
वस्था किञ्चिदसामञ्जस्यपूर्णा इत्यवलोक्यते ।
तथा हि,—जनतासङ्गुले राजमार्गे प्रदोष
समये (न तु निशीथे) शकारेण धर्षणार्थ-

मनुसृता वसन्तसेना परित्रातुं न कश्चित् नगरपालः तत्रा-
जगाम । यद्येवमुच्यते,—राजश्यालकस्य शकारस्य राजानु-
गृहीततया, रक्षिजननिग्रहानुग्रहविधातया च कथं रक्षिणः
तत्प्रतिकूलतामाचरितुं प्रभवेषु, तथाऽपि धर्माधिकरणे
शकारस्य विचारके अशिष्टसम्मतः यादृच्छिकव्यवहारः, सिद्धा-
देश्प्रत्ययात् मृङ्गलनियमितपाणिपादस्य आर्य्यकस्य कारागार
भङ्गत्वा शर्व्विलकेन वन्धनविमोचनञ्च इत्यादिकं किल राज्यस्य
विमृङ्गलतायाः प्रकृष्टतमं निदर्शनम् । अपि च,—चन्दनकः
कलहावसरे एकयैव वाचा चिरसहचर वीरक विहाय आर्य्यक-
तनुकलयितुं, तेन तत्सपत्नैश्च सह न्ययुज्यत इति । एतेन हि
कविरेतददर्शयत् यत्, तस्य तस्य राजपुरुषस्य राजनि पालके
ऐकान्तिकी भक्ति सम्प्रीतिर्वा नासीदिति । शरणागतवत्सल-
स्यापि चारुदत्तस्य राजनिगृहीते आर्य्यके निर्भयसक-
पटम् आनुकूल्यं हि राजनि साधारणजनानां अद्याप्रीतिहीन-
तामेव आवेदयति । समनन्तरमेव सञ्जातो राज्यविप्लवोऽपि
राज्यस्य विमृङ्गलतामेव ज्ञापयति । वह्ननामेव लोकानां
मरीभृतानाम् आर्य्यकपक्षावलम्बनमुपवर्णयन् कवि शूद्रक-
स्फुटतया राज्यस्य विमृङ्गलतामेव व्यजिज्ञपत्, चन्दनक-
वीरकयोर्व्यवहारतोऽपि नगरपालानां परस्परम् ऐकमत्या-
भावं पर प्रतिबन्धित्वञ्च वयं सम्यगज्ञामिषः । एवविधानि
वदन्ति विमृङ्गलतायाः चित्राणि शूद्रकेण मृच्छकटिके
जल्पितानि ।

सृच्छकटिकस्य द्वितीयेऽङ्के एकस्मात् दृश्यात् तदानीं द्यूत-
क्रीडायाः अतिबाहुल्येन प्रचलनं लक्ष्यते । सव्वजनसमक्षं राज-
पथे द्यूतक्रीडाप्रवर्तनविषयक-चित्रदृशनेनैत-
दपि बुध्यते यत्, नैतिकापराधतया गणि-
तायामपि तस्या क्रीडायाः, राजद्वारे द्यूत-
कराणां दण्डो नाभूत् ; तत्क्रीडाविमोहितास्तावदनेके एव
मनुजाः द्यूतकरैः द्यूतेन हतसर्व्वस्वाः अभवन्निति , तत्सम्बोद्ध-
प्रकारश्च नाट्यकारः सबाह्वकदर्दुरकादीनां चरित्राङ्गणे
स्फुटतया एव प्रादर्शयत् ।

द्यूतक्रीडायाः
प्रचलनम्

नवमाङ्कविवर्णितविचारव्यापारे पर्यालोचिते च अस्माभि-
रेतदभिज्ञायते यत्, तदानौत्तरीं विचारपद्धतिं सूक्ष्मतमा
नासीत् । नाट्यकारः अस्मिन् दृश्ये पुनरेत-
दप्यदर्शयत् यत्, सर्व्वथा दोषरहितानामपि
जनानां कदाचिदवस्थाभेदेनापराधितया प्रतिपादितत्वात्
सर्व्वस्मिन् समये न्याय्यः विचारः सम्भवितुमशक्य एवेति । किं
बहुना, विचारका अपि यथादृष्टप्रमाणबलेन दोषवृत्तया प्रति-
पन्न निर्दोषमपि जनं, निरपराधोऽयमिति सम्यगवगच्छन्तोऽपि
आरोपितापराधात् तम् विमोक्तुं सर्व्वथा अनीशा एव ।

विचाररीति

अस्मिन्नङ्के एतदपि दृश्यते यत्, विचारकस्य मतेन अक्षत
विभवैः सह चारुदत्तस्य राज्यात् निर्व्वामनमेव उचितमिति ।

प्राज्ञस्य
कायिकदण्ड

परन्तु राजा पालकः तस्य प्राणदण्डमेव विदधौ,
उवाच च अतः परं स्त्रीघातुकानां सुवर्णापहार-
काणाञ्च द्विजानामपि पौरजानपदेषु तत्प्रसार-
विनिवृत्तये प्राणदण्डं सविधातव्यं इति । एतेनैतदभिज्ञायते
यत्, तदानीं दण्डविधौ विचारकेषु सर्व्वथा विन्यसे सत्यपि,
सन्दिग्धेषु स्थलविशेषेषु दण्डव्यवस्था राज्ञा स्वयमेवाक्रियता ।

कायिकदण्डावतारणात्. अन्यदप्येक तथ्यमाविष्कृतं यत्, सस्त्राज्ञा अशोकेन प्रचारिता दण्डविधानाविशेषपद्धतिः तदानीं सञ्चतः सर्वानुमततया परिगृहीता नाभवत् ।

सृच्छकटिके ब्राह्मणस्य कायिकदण्डविधानदर्शनादेव केचन प्रवृत्तत्त्वविदः एवमाहुः, यत् सस्त्राज्ञा अशोक एव प्रथमतः ब्राह्म-

णस्य कायिकदण्डविधानविधिं प्रवर्त्तयामास,

अशोकानन्तरं
प्रणीतमिति
मतम्. दण्डनम्

सृच्छकटिकेऽपि यतश्च तथाविधदण्डादेश-

प्रचारात् परत एव राजपरिवर्त्तनं समजनि-

इत्युपवर्णितं, तत् अशोकराज्यध्वमात् अव्य-

वह्नितोत्तरमेव ब्राह्मणे राजानि शासितरिति मतिः सृच्छकटिकं

नामैतत् प्रकरणं विरचितमिति । अत्रोच्यते,—यद्यपि रूपक-

मेतदार्यवशीयभूपतीनां शासनसमये प्रणीतमिति प्रतीयते इति

मत्य, तथाऽपि स खलु शासनसमये अशोकराज्यध्वमात् अव्य-

वह्नितोत्तर एवेति कथं निरूपितं, तत्त्वस्माकं बुद्धेरविषयीभूत-

मेव, यत् अशोकराज्यध्वमात् परत भूयः सु वर्षेषु गतेष्वपि

ब्राह्मणा राजानं महोमशासु । विरुद्धवादिभिरेवमुच्यते चेत्,

यत्, दण्डसाम्यप्रचलनसमकालमेव ब्राह्मणानां ब्राह्मण-

शासितानाञ्च तथाविधदण्डविधानजनितं विद्वेषभवनं स्वभाव-

सिद्धमेवेति, बहुकालात्यये च तथाविधं न हि विद्वेषभाव-

प्राप्तेन क्षामतामेव गच्छतीति, तदपि न, यदि नाम शूद्रकेन

तादृशदण्डादेशफलभूतं राष्ट्रविप्लवो जात इत्यदर्शितं, तदा

विरुद्धवादिभिरुपन्यस्तं प्रोक्तवचनमपि युक्तियुक्ततया अवगम्यमेव

अस्माभिरङ्गीक्रियेत, न चात्र शूद्रकेन राष्ट्रविप्लवदण्डाज्ञाप्रचारी

वार्त्तिकारणरूपतया प्रदर्शितो, प्रत्युत प्रोक्तदण्डादेशप्रचारा-

दण्डपञ्चमव राष्ट्रविप्लवस्य बीजोमे विचारामहं प्रोक्तमतं कथं

नवीना समालोचनायां नाम्नाभ्यं रोचते इति ।

सृच्छकटिकात् तात्कालिकसमाजचित्तं सम्पूर्णतया नास्मा-

सृच्छकटिका-

दगमिता

सामाजिकावस्था

भिरधिगम्यते, नापि तत्सम्भवति; कविनिबद्धैः
कतिपयैस्तदानीन्तनैर्दशाचारैर्व्यवहारैश्च तात्-
कालिकसमाजस्य आंशिकमेव चित्तं केवल-
मस्माभिरुपलभ्यते, तेन हि रूपकादस्मादुक्तिस्थ कियदेवात्
प्रदर्श्यते ।

इदंशः कश्चित् समयः आसीत्, यदा तु ब्राह्मणशामित-
समाजस्य बौद्धेषु विद्वेषबुद्धिरतिमात्रमवर्तत; तस्य च विद्वेष-
भावस्य प्राबल्यं बौद्धधर्मप्रचारस्य प्रथमदशायामिव सम्भवति ।
अस्मिन् प्रकरणे एतदेवास्माभिः परिदृश्यते यत्, तदानीं तद्देश-
वास्तव्यैः निखिललोकैरपि धर्माशास्त्रानुमतमेव विधानं सतत-
मनुतस्थे, किन्तु बौद्धधर्मपरान् प्रति च तेषां अप्रीतिः कियत्पि
च न लक्ष्यते, प्रत्युत तेषु समधिकां श्रद्धामेव ते अन्तरा अन्तरा
दर्शयामासुरित्यपि द्रष्टव्यम् । अपि च तदानीम् आर्य्येषु बौद्धेषु
च धर्मागतविद्वेषभावः सुदूरमास्ता, परन्तु आर्य्या बौद्धनीतिषु
विशेषतो गुणगृह्या एव आसन्नित्यपि तत एव प्रतीयते; अत्र च
रूपके “अपकारिणः उपकारिणं जयेयुः” “उत्तमाधममाधारण-
जना एव धर्माज्जनस्य अधिकारिणः” एवमादयः बौद्धनीतयः
शूद्रककविना अतिसुष्ठुतया प्रतिपाद्य दर्शिताः । सृच्छकटिक-
प्रकरणावसाने संवाहकाय सर्वविहाराधिपत्यदानदर्शनात्
बौद्धानाम् अनुष्ठानादिकं तदानीमपि न विलुप्तमिति स्फुटतयैव
प्रतीयते । यद्येवमुच्यते, यतः सप्तमाहावसानं चारुदत्तमुखात्
श्रुयते यत्, “कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं यमणकदर्शनम् ॥” इति,
अत एवानुमीयते यत्, आर्य्या, बौद्धधर्मपराणां प्रति समधिक-
विद्वेषभावमेव हृदये पुपुषुः, तत्र; आर्य्यगाम्भममूर्ध्नि कपाय
वसनधारिणामपि दर्शनमनाभ्युदयिकमेव, “काषादीगुडतण्डु-

नत दुष्पलादपि एतद्दि मनुवचन तदा मञ्जित मञ्जितेव परि-
 श्रुतम् न चेदेव तदा नृपति स्वय वमलनेनाया वरुगञ्ज
 मय नृ वद हिदपि नैवादिदेश । मदनिकागर्भिन्कयोन्मया-

विधपरिणये सर्वजनानामविरुद्धाचरणं हि प्रागभिहितमेव सतं सर्वथा परिपुष्णाति ।

वसन्तसेनायाः अष्टधाविभक्तहर्म्यवर्णनया च तदानीन्तनानां वेश्याजनानाम् अतितरा समृद्धिरासीदित्यनुमीयते ;

वेश्यानां समृद्धिः
ससर्गप्रचलनञ्च

अपि च, तदानीं तत्र सुजनतया प्रसिद्धस्य चारुदत्तस्य कुलवधूनिवासे निजान्तःपुरे गणिकया वसन्तसेनया सह निशि शयनसंवेशादिकं वेश्यासहवासस्यातिप्रचलनमेव प्रमाणयति । किमन्यत्, वारस्त्रीभिः सहवासस्तदा अपराधविशिष्टत्वेन न केनापि स्वीकृत एव इत्यपि सूच्यते ।

शूद्रकनरपतेः शासनसमये प्रोक्तासवर्णविवाहगणिकासहवासयोरतिप्रचलनं नूनमेवासीत्, न तु तत्केवलं कवेः स्वकपोलकल्पितम् इत्यशस्यमेव वक्तुं शक्यते । तत्रायमेव हेतुः, — यदि तस्मिन् काले तदप्रचलितं सर्वजनविगर्हितञ्च स्यात्, तदा एतत्, नाट्यरसिकानां सर्वेषामेव सामाजिकानामुद्देजकमेव भवेत् । अपि च कविना शूद्रकेण मृच्छकटिके तादृशानां चित्राणाम् अङ्कनात्, तेषामेव एतत्प्रकरणमूलतया निर्धारणाच्च तात्कालिकजनसमूहानां तत् सर्वमनुमतमेवासीदिति प्रतीयते ।

अत्र वेश्याभवनचित्रमपि कविना यथायथमङ्कयित्वा प्रदर्शितम् । जारजनानाम् अकर्मण्यताकथा, तथा उभयतो वहिभत-

वेश्याभवनचित्रम्

त्वोक्तिश्च तेषां स्वमुखेनैव प्रख्यापिता । वेश्याजनाश्रये भद्रवशायाणां व्यवहारश्चापि नाश्रयकारिणं विद्रूपकमुखेनैव विवर्णितः । यथा पुनरिदानीं गणिकाऽऽलये गणिकामातुराधिपत्यं व्यवहारश्च परिलक्ष्यते, तदानीमपि तथैव आसीत् । यथा च पुरुषविगमे अनुरक्तहृदयतया

विषयप्रस्थिताभ्यः तनयाभ्यः मातृभिः सर्व्वजने समानानुराग-
प्रदर्शनादिरूपः समीचीनोपदेशः प्रदीयते तदानीमपि तथैव
तन्मातृभिरकारि । वाररमण्यः अपि देवतानामर्चनासु स्तव-
पाठादिक्रियासु च तदानीमनुरागपरा एवासन्निति च द्विती-
याङ्गस्य प्रथमांशे चेटीवाक्यादस्माभिरनुमीयते ।

वर्त्तमाने हि पशुमासानि सलिलैरप्रक्षालितान्येव पाकाय
व्यवहरन्ति, तदानीन्तु तानि प्रक्षाल्यैव पेषुरिति, तथा तात्का-
लिकसुरापायिनोऽपि इदानीन्तना इव सुरा
वनीभूततुषारमिश्रणेन अतिशीतला विधा-
यैव अपिवन् इति च नियमो रूपकादस्मादवगम्यते । एतत्प्रक-
रणे पुनरस्माभिरेतदपि वीक्ष्यते यत्, तदा वारस्त्रियः उपानद्रूढ-
पादा एव गतागतमकुञ्चन्, प्रावारकादिषु सुगन्धिकुसुमानि
विन्यस्य तानतितरा सुगन्धानकार्पुष्व इति । एवविधानाञ्च
क्षुद्रतराणामन्येषां व्यवहाराणामुल्लेखः मृच्छकटिकप्रकरणे
अवेक्षणीय इति ।

वस्तुतस्तु प्रकरणेऽस्मिन् 'तत्तत्कालिका' व्यवहारा, नीतयश्च
एवं हि अङ्गापिता, तथा नगरपालानां नागरिकाणाञ्च जीव-
नस्य समाजस्य च ईदृक् मनोहर चित्रचित्रित,
यत् अन्यस्मिन् कस्मिन्नपि रूपके न तथा,
इत्यभिधानं न कियदत्युक्तिदोषदुष्टं भवति ।
अपि च वयमेवमनुमिनुमं यत्, ईदृश
रूपकम् एतस्मात् अन्यत् द्वितीयं नास्ति इति । प्रकरण-
निर्देश रूपकविषयक व्यापारमन्तरेणापि सामाजिकाचार
नातिप्रसृतौना प्रदर्शनेन समधिकमेव गौरवं भजत इति
रक्षासाधनाव्याप्तम् ।

साम्प्रतं ग्रन्थस्यास्य नामान्वयतया वक्तव्यमस्माकं परि-

समाप्तिमागतम् । समनन्तरञ्च नायकादेः प्रत्येक चरितं
विशिष्य वयमालोचयितुमग्रेसरामः ।

चारुदत्तः ।

चारुदत्तः खलु तरुणः पण्यजीवितया श्रेष्ठिपदलाञ्छितः

चारुदत्तस्य
दारिद्र्यम्

आढ्यचरः कश्चित् द्विजः सम्प्रति निशेषो-
पक्षीणविभवः । भूतपूर्वधनिकस्य तस्य देव-
वशात् समापतितं तदेवाभिनवं दारिद्र्य-

सतीवारुन्तुडमभवत् । अमत्यपि पर्याप्तवित्ते तस्य मनसि
धननिमित्तः न हि कियानपि निर्व्वेदः समुद्रितः, तत्त्वमौ
स्वयमेवाभाषत ; यथा,—

“सत्यं न मे विभवनाशकृताऽस्ति चिन्ता
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।

एतत्तु मा दहति नष्टधनाश्रयस्य

यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥” इति ।

निर्जनानां हि गृहानतिथयो विमुञ्चन्ति, सुहृदोऽपि मौहादे-
शिथिलतामापद्यन्ते, बुद्धिरपि प्रतिदिवसमेव क्षीणता-
मधिगच्छति च, ततश्च ते निस्तेजस्का मन्तो नियतमेव परै-
परिभूयन्ते, तदर्थमेव चारुदत्तः अत्यर्थं मन्तस्य निर्व्विण्ण्य-
वभूव । निर्जनत्वं हि भोगविलासादीनामन्तरायभूतमित्या-
कलयामौ कदाऽपि न विपादः प्राकाशयत्, वित्तादृते बहव-
हितैपणाः न हि सफलतामायान्ति, सर्पादि समुदीयमानाय-
ता स्वचेतस्येव विलीयन्ते, तेनैवामौ धनस्य कामुक-
तत एव विभवक्षयादुपनत दारिद्र्यं त नितरामविद्ययत,
किन्त्वमौ दारिद्र्यसमुद्राभ्यन्तरनिमग्नोऽपि स्यात्पुनरिवाचन,

प्रशान्तपयोधिरिवानाविल, कूट इवाटलश्चातिष्ठत्; कदाऽपि सर्वजनादर्शभूतचरितः महामहिमशाली चासौ तेन नितरा निदग्धोभूयापि स्वाभाविकमर्हीयस्वात् स्वकर्तव्यपरायणता-
पथाच्च स्वकीयं सुधाऽवदातं चारित्र्यं द्विषा हासैः अतिमिती-
कुर्वन् नाश्वाशीत् । विदूषक. सत्यमेवोवाच,—“पण्डजण-
मकमिटविहवस्य सुरजणपीढसेसस्स पडिवच्चन्दस्स विअ
परिक्खओ वि दे अहिअदर रमणीओ ।”

दारिद्र्यमुपलकठोरनिष्प्रेषणेनापि तस्य देवतासु अकृत्रिमा
भक्तिः सुचिरमक्षुणा एवासीत्, एतादृशि दुर्वहे दारिद्रे
निपतितस्याप्यस्य मुखात् देवताना दैवस्य च
विगर्हणा कदाप्यस्माभिरन हि अश्नावि ।
निरन्तरं देवाभ्यर्चनानिरतममुमवलोक्य तद्व-
यस्य सैत्रेयः यदा प्रथमाङ्गे एवमभाषत,—“जदो एव्व पूइ-
ज्जन्ता वि देवदा ण ते पमीदन्ति, ता को गुणो देवेसुं अच्चि-
देसुं ?” इति, तदा प्रत्युवाच चारुदत्तः,—“वयस्य, मामैवम् ।
गृहस्यस्य नित्योऽय विधिः,—

तदीया भक्ति
धम्मनिष्ठा च

तपसा मनसा वाग्भि पूजिता बलिकर्मभि ।

तुपन्ति शमिना नित्य देवता कि विचारितै ॥” इति ।

गृहिणा हि देवताऽर्चन नित्यमेवानुष्ठेय कर्म, तदकरणे च
प्रत्यवायवाहुल्यदर्शनात् तैः पूजनमनुष्ठीयते, न तु वित्तप्राप्ति-
पत्याशया इत्यवजानन् चारुदत्तोऽपि किञ्चित् फलमकामय-
मान अगृध्रैव सर्वास्ववस्यासु निरन्तरं देवानपूपुजत्, यच्चासौ
धर्म्यमिति विवेद. गृहस्थानामवश्यपालनीयत्वेन विहित
दृष्टान्नासीत्, शतानामपि विपदासन्तरा निपत्य तत् कदा-
चिदपि नासौ विस्मरन्, परस्पर विवदमानाना भृत्यमामनु-
गामनाना ये च विधिनिषेधा वैधेषु कर्मसु धर्म्येषु च दृश्यन्ते,

स तु तेषां सदसतोः मिहान्तपक्षे कश्चित् विचारचिकीर्षुरपि नैवाभवत् ।

आसीदमुष्यैव गुणगणैः समलङ्घिता उज्जयिनी नाम नगरी,
तद्धि विटाच्चानुश्रूयते यथा,—असौ चारुदत्त एव,—“टीनाना
चारुदत्तोऽथा
गुणावली कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनाना कुटुम्बो
 आदर्शः शिञ्जिताना सुचरितनिकप शील-
 विलासमुद्रः । सत्कर्त्ता नावमन्ता पुरुषगुण
 निविर्दक्षिणोदारसत्त्वो ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया
 चोच्छसन्तीव चान्ये ॥” इति ।

वात्स्यायनः स्वरचितकामसूत्रस्य साधारणाधिकरणे चतु-
 र्थाध्याये षष्ठसूत्रेणैवमुवाच यथा,—“वर्षेप्रमृष्टनेपथ्याना दुर्हि-
चारुदत्तस्य
नागराचार नाभिमारिकाणा स्वयमेव पुनर्मण्डन, मित्र
 जनेन वा परिचरणम्” इति । दृश्यते चैतत्
 पञ्चमाङ्के, चारुदत्तोक्तौ यथा—“तद्वयस्य । क्लिन्ने
 वामसी वसन्तसेनाया, अन्ये प्रधानवामसी समुपनीयेताम्”
 इति, एतस्मात् तथा षष्ठाङ्कोपवर्णितात् वसन्तसेनाया चारु-
 दत्तादेशेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानगमनस्योदयागादितोऽपि
 अस्माभिः चारुदत्तस्य नागरवृत्ते परिचयः प्राप्यते एवेति ।

तथाऽप्यासीत् चारुदत्तः सयर्तान्द्रय एव । तथा हि,—यदा
चारुदत्तस्य सयस प्रथमाङ्के प्रच्छन्नीभूय एकान्तस्थिताया
 वसन्तसेनाया उपरि असौ रदनिकाभ्रान्या
 स्वप्रावारकं निचिक्षेप, पथाच्च यदा अज्ञामीत् नैषा रदनिकेति,
 तदा त्वमौ राजर्षि दुष्मन्तः इव मानुशयमुवाच,—“न युक्तं पर
 कलत्रदर्शम्” इति ।

राक्षिण्यादिगुणविभूषितस्य चारुदत्तस्य खलु हृदयमार्मा-
 दतीव कोमल भावप्रगुणञ्च, अन्तराऽन्तरा एतस्य ईदृक् बाह्य

चारुदत्तस्य भावः
प्रवणल दौर्बल्यञ्च

परिलक्ष्यते यत्, एतदनैसर्गिकमेवेति प्रति-
भाति । तथा हि,—तृतीयाङ्के यदा न्यासी-
कृतमलङ्करणजातमपहृतमभूदित्यसौ नाजा-
नात्, तदा सन्धिदर्शनस्यानन्तरं, चौरः “सन्धिच्छेदनखिन्न एव
सुचिर पश्चान्निराशो गतः” इत्यं विचिन्त्य नितरा दुःखित एवा-
भूत् । अथ यदा अलङ्करणानि चौरिणापहृतानि इति विवेद,
तदा मैत्रेयमुवाच,—“वयस्य । दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि ।
विदूषकः,—किं ण अवहिदम् ? चारुदत्तः,—हृतम् । विदू-
षकः,—तथापि किं पिश्रमः ? चारुदत्तः,—यदसौ कृतार्थो गतः”
इति । तस्कर चोरयितुमागतः किमप्यप्राप्य खिन्नेन मनसा
स्वगृह प्रतिनिवृत्त इति विभाव्य यस्य चेत निरन्तर व्यथते,
पुनश्च कृतायः स गत इति विदन्नेव यस्य मानस हृष्यति, तस्य
हृदय कियत् कोमल भावमेदुरञ्च, तदुपवर्णनेन बोधन सर्व-
जनाशक्यमेव । अपहृतधनानि वसन्तसेनया न्यासीकृतानि
इति तु तदाऽसौ विस्मयः । चौरस्तु यत् “मार्थवाहसुतस्य
गृह प्रविश्य न किञ्चिन्सया समासादितम्” एवं न कथयि-
ष्यति, इत्यमेव विचिन्त्यन्नसौ नितरा प्रीतिमलभत । ततश्च
विदूषकोऽब्रवीत्—‘णामो क्व सो’ इत्येवाकर्णयन्नसौ सर्व-
मुदन्तजात सण्दि ससृज्ज सुगोह ।

चारु २३ ३०
५५ ०५ ०५ ५५

तथाविध तदोयं वैल्लभ्य विलोक्य यदा मैत्रेय
उवाच —“अहं क्व अवलविस्मम्—केण
दिशतः, केण गच्छिदम्, को वा सक्रियति” ।

इति । तदावप्य चारुदत्तः समस्मीर प्रत्युवाच —

“मैत्रेयस्यैव यस्यासि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।

एतत्तु ना भवाम्यास चारिचमनकारणम् ।” इति ।

चारुदत्तस्य वदन्त्या सत्यपराधजातया शोचिस्वितायाश्च एव-

सुटाहरणं न हि भवत्यत्र विरलम् ; प्रलोभनशतमपि दूरतः
अपचाय स केवल सत्यमेव सिधेवे ।

न्यासीकृतानामलङ्करणानां विनिमयेनासौ वसन्तसेनायै
यत्ततोऽपि बहुमूल्या रत्नावलीमददात्, तत्तु स्वल्पमूल्यानाम्

चारुदत्तस्य हृदय
तदीयमीदायश्च

अपहृतानामलङ्करणानां न भवति खलु

मूल्यभूतं, परन्तु वसन्तसेनया येन पुनः

विश्वासेन स्वकीयमलङ्करणं तस्य समीपे

न्यासीकृतं, तं सुदृढ विश्वासमेवासौ अलङ्करणसमूहादपि बहु
मूल्यममन्यत, ततश्च चारुदत्तेनाभिहितम्,—

“यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासीऽस्मासु तथा कृतं ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥” इति ।

वसन्तसेनया “पुरुषेसु णासा णिक्खिबिअन्ति, ण उण
गेहेसु” इत्यभिधाय, तस्मिन् अतिभूमिद्वयेन येन विश्वासेन
भूषणन्यासो विहितः, तुल्यतया समीकरणे, स च महानमूल्यो
विश्वासी बहुमूल्याया अपि रत्नमालाया गरोयानेव भवति ।

एकतो दारिद्र्यस्य अरुन्तुदं निष्पेपणम्, अपरतश्च हत-

देवस्य परिहासप्रायं तथाविधं विलसितम्,
तेन च,—

“कं श्रद्धास्यति भृतार्थं सर्वो मां तुलयिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्पृतापा दारिद्र्यता ॥”

इत्येवमुक्तश्लोकसूचितं चिन्तनं तदा तस्य मनसि मत्ततः
ममुदियाय ; न्यासीकृतेषु बहुमूल्येष्वलङ्कारेषु चौरैरपहृतैश्चपि
नासौ क्लिष्टतामयामीत्, किन्तु एतेन स्वस्यावदातं चरित्रं यद्
पितं भविष्यति, सैव भावना निरन्तरमेव चारुदत्तमविश्यत् ।
तस्यैतदेवामीत् मनःमन्तर्पणं यत्, ममपि विपदि च निरमत्र
चरी अपांशुलानां धुरि कीर्तनीया पत्नी धृता, सुखदुःखयोग्यं

कूलमकपटञ्च मित्रं मैत्रेय. तस्यामाते इति : तयोश्च नियतं
तत्पार्श्वद्वयमलङ्घ्य तिष्ठतोरानुकूल्येन कदाचिदसौ सत्यपथात्
नैव अभ्यक्ष्यत् ।

चारुदत्तस्तु कस्यामवस्थाया वसन्तसेनाया नितरा सञ्जात-

हार्दः अभवत्. तत्तु कविरस्मान् नादर्शयत् ,
चारुदत्तस्य प्रेम्

प्रथमाऽङ्के यदा विदूषक पुनरेवमभाषत,
“एसा हि वसन्तसेणा” इति. तदा चारुदत्तमुखादेवमस्माभिः
श्रूयते.—“द्वय वसन्तसेना.—

यया मे जनित काम क्षौणे विभवविस्तरे ।

क्रोधं कुपुरुषस्त्वेव स्रगात्रेष्वेव सीदति ॥” इति ।

वसन्तसेना तदनुरागिणीति पूर्वं नामौ विवेद ; तदानीं
विदूषकमुखादेव प्रथममाकर्णयामास,—“एसा वसन्तसेणा
कामदेवाश्रदणुज्जाणादो पहुटि भवन्तमणुरन्ता” इति , किन्तु
न खलु वसन्तसेनाया अनुरागस्य निदर्शनं किमपि चारुदत्त.
तदाऽपि प्रापत्, केवल विपदमापद्येव वसन्तसेना तटीय
वामभवनमग्निश्रियदित्येव अजानात् । तेन हि अस्या अनु-
रागस्य विरागस्य वा कोऽपि प्रसङ्गः काऽपि चिन्ता वा न तस्य
मनसि पदमादर्ध । अपि च परिहासरसिकस्य विदूषकस्य
तयाविधभाषणस्याविश्वसनीयत्वेन तस्यापि तावति वचनमम-
प्यवान् आस्था स्थापयितुमसौ कियदपि नाशक्तात् ।

पहनादे वसन्तसेनासकाशात् प्रत्याहृत्य यदा मैत्रेय
एवाच, —“एह वदन्तो भविष्य दाणि भवन्त नौसेण पडिअ

विण्णेमि, णिवन्ताअदु अप्पा इमादो बहुपह-
वाअदो गणियाअनगादो”—तदा तच्छ्रुत्वा
चारुदत्त प्रत्यवेचत् “ अदस्यैवाम्नि

वसन्तसेनाया
८७ २५२

निवारित । सत्यं दानं पुरुषस्य दानं स्वभावा

अखन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥ अपि च वयस्य ।—यस्या-
 र्थास्तस्य मा कान्ता धनहार्यो ह्यसौ जनः । (स्वगतम्) न,
 गुणहार्यो ह्यसौ जनः । (प्रकाशम्) वयमर्थं परित्यक्ता ननु
 त्यक्तैव सा मया ॥” इत्यादि । एतेन स्फुटमेवैतत् प्रतीयते यत्,
 अद्यप्यसौ चारुदत्त स्वयमेव वाचा प्रकाशयति, वसन्तसेना
 धनहार्यं प्रण्यभूतमेव शरीरं वहति, दारिद्र्योऽहम् अभिलाष-
 भविष्यैव ता लब्धुं कथं शक्नुयामित्, तथापि न खलु चारुदत्त,
 वसन्तसेनाया गुणहार्यत्वात्, तस्या प्राप्त्याशामेकपटे एव
 त्यक्तुं शशाकः । विदूषकोक्तिम्, “एसा वसन्तसेना कामदेवाश्र-
 दगुज्जाणादो पहाद भवन्तमणुरत्ता” इत्येतद्वचनजात, तथा
 वसन्तसेनाया च समीरित स्वास्मिन् अद्याऽतिशयसूचक “पुरुषसु
 णासा णिक्खिदिअन्ति, ण उण गेहेसु” इत्येतत् । इत्येव वचन-
 मसौ कथमपि विस्मर्तुं नाशक्नोच्च । स च एकशो मनस्येवम
 चिन्तयत् यत्,—दारिद्र्योऽहमिति तु सर्वजनानां विदितम्
 एव, पुनश्च वसन्तसेना सम गुणानुरागिणीति तस्या समक्षमेव
 विदूषक आचचक्षे, तत् किं वसन्तसेना मत्स्यमेव हानविभवे
 मयि प्रेमपरवशा ? इति । अनन्तरमेव चेतमि पुनरिवमाक-
 लयत् यत्, एतावन्तं हि कालं नासादित किमपि तस्य निद-
 र्शनं, तत् न मयि सा अनुरक्ता ? इति । इत्य सा तस्मिन्ननुरक्ता
 नानुरक्ता वा, इत्येतयोरेकतरं निर्णेतुं नैव शशाकः ।

तदानीन्तु वसन्तसेना तत्प्रेमपरतन्त्रा न वेति मन्द-
 होलाया चारुदत्तस्य चित्तं दोदुल्यमानमभवत्, स खलु किञ्चन
 कौतरतामापन्न इति तु विदूषकस्य “जधा एमो उइ पेकिअ
 दोइ णिमसदि, तधा तक्केमि, मए त्तिणिवाग्गिअल्लम अवि
 अदर वड्डिदा से ठक्कण्ठा” एतेन वचसा स्फुटतरं प्रतीयते ।
 चारुदत्तस्य तादृश भावविपर्ययमवलोक्य भावति तदीयाम्

त्कण्ठामपनेतुं सैवेयस्तुसभाषत,—“भाण्ड अ ताए—‘भणोहि’
चारुदत्त—अज्ज पटोसे मए एत्थ आअन्तब्ब’ त्ति,” अपि च
समनन्तरमेव “ता तक्केमि, रअणावलीए अपरितुष्टा अवरं
मग्गिदु आअमिस्सटि त्ति” एतावदभिधाय तं सावहितं
विधातुमपि प्रयत्नमकार्षीत् । चारुदत्तस्तु ता वाच सम्यक्तया
अपरिवुध्यैव सपरिहासमाख्यत्,—“परितुष्टा यास्यति” इति ;
परन्तु सोत्कण्ठचित्तवृत्तिरेवासौ वसन्तसेनासमागमनस्य
कारणं किं भवेदिति चिन्तयितुमारभे,—तथा हि हृता-
लङ्कारादपि अधिकमूल्या रत्नमाला तद्विनिमयेन तस्यै प्रदत्ता,
तेन च न पुनरर्थनिमित्तं तदागमनं सम्भाव्यते इति ; ततश्च
मत्यमेव किमु एषा आगमिष्यति न वेति विभाव्य किमपि
निर्द्धारयितुमसौ नाशकत् । तदा त्वतिबहुलमौढास्यञ्च तस्य
चिन्ताकुलितचेतः सविशेषमाशिक्षेप ।

विदूषकस्तु यदा पारावतकुलमाहन्तुमुद्यतः, तदा कविः

वसन्तसेनापरिहातुं
चारुदत्तस्य
सनीभाव

जुद्धचूर्णकमिति न अत्यल्पेन वचसा चारु-
दत्तस्य हृदयगतं सर्वमेव भावतदानीन्तनीं
निखिलामवस्थाञ्च अतिनिपुणतया विशदी-

कृत्य आचचने । तद्धि एतत् यथा—“वयस्य । उपविग,
किमनेन, तिष्ठतु दयितामहितस्तपस्वी पारावतः” इति, एतस्य
पर्यालोचनेन “शाहन्ता महिषा निपानमलिलम्” इत्यादिः
शाकुन्तलीयश्लोकः अस्माकस्मृतिपथमारोहति ।

अथ वसन्तसेनाया वरिहिरिमुपागताया सैवेय चारुदत्त-

१४ १२०
० १२०६

माह ‘एसा वसन्तसेना आअटा” इति ।

तदानीमपि चारुदत्त तत्कथा सम्यगग्रहाय
कुशीलवनामानं चेटमपृच्छत् “कथय मत्स्य

ग्रहा वसन्तसेना” इति चारुदत्तस्तु तदा सैवेयस्य परि-

‘हामभाषितमेतत् किमु इति व्यचिन्तयत् ; तस्याभीप्सित वस्तु
एतावता स्वल्पेनैव कालेन सन्निवृत्तमभूदिति विवक्षितुं तदीय
मनः सभयमवतस्थे, यदि हि अतिहर्षात् परं पुनः विषादः
पदं निदधाति इति । वसन्तसेना तद्भयनमागमिष्यति नवेति च
संशयस्तस्य एतावन्तं कालं क्षपयामास, अधुना तु, अप्रार्थि-
तोपनतत्वात् सा सत्यमेव तस्मिन्ननुरागिणी इति तु प्रत्ययः
तस्य मनः कियदेव स्थिरीचकारिति ।

विदूषकश्च पुनरपि तं सार्वहितं कर्तुंमन्नवीत्, “अप्यमुष्मा
रअणाबला, बहुमुक्तं सुवर्णभण्डं अस्ति न परितुष्टा, अवरं ममिदं
आअदा” इति । एतदाकर्ण्य प्रकाश्य किमपि नासीत् चभाषि,
कवलं स्वगतमुवाच “परितुष्टा यास्यति” इति, तदानीमसौ
वसन्तसेनायाः स्वभवनागमनकारणं मस्पृणतया निरण्णोत्,
तत्तु जनान्तराविदितमिति केवलं तस्यैव हृदयदरीशयमासीत्,
तेनासौ “परितुष्टा यास्यति” इति वचः सप्रकाशं नाभ्यधात् ।
“परितुष्टा यास्यति” इत्यस्य स्वगतोक्तेः प्रकाशोक्तेश्च तात्पर्यं
प्रकाश्यभाषणादपि सद्ब्रह्मैकानुमानगम्यं सदातिष्ठतया
स्फुटिष्यति ।

यश्च चारुदत्तस्य मनसि वसन्तसेनाऽनुरागविषये कियानपि
संशयः पूर्व्वमतिष्ठत्, वसन्तसेनया प्राविश्यैव कर्तनं कुसुम-
प्रहारिणं तस्य अणुमात्रमपि तदा नासीत् ; सर्व्वथा निव्विध-
मपश्यत् च तत्तत्संशये, चारुदत्त आदौ सम्भाषमाण एव
वसन्तसेनाम् “अयि प्रिये” इत्युक्त्वा अभिनन्दितवान्, मम
नन्तरञ्च निखिलमेव हृतालद्वारहृत्तजार्तं प्रकाशतामुपागमनं,
सर्व्वन्तु तदा समिलनानन्दप्रवाहनिमग्नं सदैव पृणतया मधु-
रायमाणमभवत् ।

पञ्चमाद्वावसाने च—“एतं पिष्टतमालवणं कनिभैरालिप्त-

सम्भोधरैः संसक्तेरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः ।

चारुदत्तस्य
वैदग्ध्यम्

एषाम्भोदसमागमप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्या-
गता रक्ता कान्तमिवास्वर प्रियतमा विद्युत्
समालिङ्गति ॥” इत्यमुष्मिन् स्नाके अस्माभि-

रवमवलोक्यते यत्, वसन्तसेनायाः ह्रावभावादिकं सर्वैदग्ध्यं
विद्यति समारोपयता नायकेन स्वीयः मनोभावः रत्यनुकूला-
भिनिवेशश्च सुव्यक्तः कृत इति ।

अशेषमद्गुणविभूषितस्य सुचरितचरितानामग्रेसरस्य चारु-
दत्तस्य गणिकाया वसन्तसेनाया कथमनुरक्तिर्जाता एव विधः

गणिकायामपि
वसन्तसेनाया
तदनुरागस्तु

प्रश्न स्वतएव प्रेक्षावता मनसि उदेतु शक्नु-
यात् : तत्र प्रश्नस्य च सिद्धान्तानुसरणे स्वीकर-
णीयप्रयत्नस्य पुरत एव चारुदत्तस्य चरित्रे
किञ्चित् दोषत्वमलक्षितव्यम् । चारुदत्त-

हृदयस्य तु अनैसर्गिकं कामलत्वमस्माभिः प्रागेव विवृताकृतं,
तडि चारुदत्तस्यातिशयभावप्रवणत्वमेव यत्, तदायचरित्रगतं
प्रधानं दोषत्वमुच्यते । न चेदिदमस्यास्यत् तर्हि यैश्च सद्गुण-
राशिभिरामोदमौ विभूषितः तैश्च नूनं देवतैवायमभविष्यत् ।
मनुजा हि गुणदोषाणां समिश्रणभूमिरिति, तेन मनुजे तस्मिन्
कियन्तो दापा गुणाश्च नियतमासते, एतद्विमृश्य कविर्वापि
नस्माले चारुदत्तचरित्रे तादृशमात्रमात्रं दोषत्वमवताये यथा-
यथमस्मान् प्रादशयत् ।

चारुदत्तस्तु, येन भावस्तिग्धेन हृदयेन चोरयितुमागतोऽपि
तत्स्वरो रित्तस्त एव स्वभवनात् प्रास्यत इति मस्मृत्य माति-
ष्ठमस्त्वत्प, येन भावमन्दुरेण विह्वलेन मानसेन कठारदारिद्र्य-
पक्षिण् लभ्यते स्वस्मिन् वसन्तसेनायाः प्रगाढविश्मानध्यापा-
रहः प्रकृतं नाशकान् तथाविधभावाद्भुतिनान्तकरणेनासौ

वसन्तसेनया स्वयमुपन्यस्तं प्रेमापि प्रत्याख्यातुं न समर्थयत ।
न चेदेव, तर्हि अन्यत्र परिलक्षितया तया तया तच्चरितगत-
दृढतया वसन्तसेनाऽनुरागमनायासेनासौ सपदि प्रत्याख्यातुं
शक्नुयादिति मन्यामहे ।

अपि च स चारुदत्त तदानीं एतदजानात् यत् वसन्त-
सेना नूनं तं दरिद्रं विदित्वाऽपि, तस्मिन् अनुरागिणीं सहृत्ता,
या खलु गणिकागणललामभृता देश्याजनसुलभ, धनलोभमप-
चाय राजश्यालकसंस्थानकस्य प्रलम्भनशतानि समुत्पीडनानि
च समुपेक्ष्य प्रणय प्रार्थयितुं तमेव स्वयमुपागतवतो, सा खलु
सत्यपि वारविलासिनौ स्वार्थत्यागेन समुन्नतस्वभावा मतामाद-
रणीया च, एवाविधाया अप्रार्थितोपनताया अवलाया प्रणय
प्रत्याख्यानमन्याय्यमेवेति तेन तदानीमवाधि । अपि च, वसन्त-
सेनायामनुरक्तिः दोषास्पदमिति भावना तदीयहृदये कदा
चिदपि नोदियाय । एकदा तु मेतरेण वसन्तर्मनाध्यापारात्
मनः प्रत्यावर्त्तयितुं समनुरुद्धचारुदत्त इति मत्स्य, किन्तु तदानीं
तस्या वलवदामक्तं स्वकीयं चित्तं ततो निवर्त्तयितुं सर्वथा
अशक्त एवामौ आसीत् । दृश्यते च केवलं धर्माधिकरणे प्राङ्-
विशकममत्र वसन्तसेनाऽनुक्तिमेव प्रकाश्य ममार्थयनुमर्मा
एकदा लज्जितः एवमभाषत “दीवनमत्रापराध्यति न चारि-
त्राम्” इति ।

तस्य च परिणोताया स्वकीयाया पत्न्या धृताया भर्तृमम-

चित्तव्यवहारस्याभावः कुत्रापि न परिलक्ष्यते,

प्रत्युत अस्य धर्मपत्नीममुचितमत्कारं प्रणयि
जनांचितं सद्भावश्च सर्व्वेवानुगवेनालोकात् ।

सप्तमाहे च दृश्यते, यत् चारुदत्त, विपदा

भूतानि समापनितुं शक्नुयुरिति ज्ञात्वाऽपि, प्रणयार्थिनसादृश

चारुदत्तस्य धृता
प्रातः सद्यवहार
शरणागतवात्सल्यं च

सरञ्जीत् . तत्तु शरण्यस्य तस्य शरणागतवत्सलताया प्रकृष्ट-
तममंक निदर्शनम् ।

वसन्तसेना पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानमेतावता कालेनापि

वसन्तसेनायै तस्य
सत्कण्ठा

अनागतामवलोक्य यदाऽसौ शून्येन मनसा
मैत्रेयेण साकं तत्स्थानात् प्रचलितुमारम्भे,
अस्मिन् समये तस्य वामाक्षिस्सन्दनात्

न एवमाचचक्षे,—

“अपश्यतोऽद्य ता कान्ता वाम स्फुरति लोचनम् ।

अकारणपरितस्त हृदयं व्यथते मम ॥”

एवमभिदधतोऽपि प्रत्युत तस्य हृदय न पुनः कारण-
मन्तरणैव परितस्तम् . यद्यप्यसौ तदानीं वसन्तसेनागतं
किमप्यत्याहित औचेण नाश्रीषोत्, चक्षुषा वा नाद्राक्षीत्,
तथाऽपि त तदीयमानसमेव वसन्तसेना कामपि विषमा विपद
प्रापदिति समावेदयत् ।

नवमाङ्गे दशमाङ्गे च तस्य करुणरसव्यञ्जिका उक्तिजातयो
विशेषतो मर्मसृश अतीव स्वाभाविकतया सुमधुराश्च जाता ।

तस्य सौगोम्यस्य
आमिश्रणस्य च
शान्ति शब्दा

अकारणमरणसम्भावनायाऽपि नामौ विह्वल .
अथवाऽपवादं केवलं तदीये विमले कुले
कलङ्को जातः, तत्प्रयोजकश्च दुर्द्वेष्ट राष्ट्रिय-
शठ एषा च भावना सततमुदिता तदीय-
सनागस मानसं नियतमाकुर्लाचकार । तन्मुखादेवसम्भाभि-
रपश्यन्ते च यथा —

तदीयल्लेशकारणमपरमेकं यथा,—

“प्राप्यैतद्वसनमहार्णवप्रपातं

न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः ।

एको मा दहति जनापवादवह्निः

वक्तव्य यदिह मया हता प्रियेति” ॥

दशमाङ्गे एकस्मिन् स्थले दृश्यते यदतिदानशीलो हि दारिद्र्यः प्रयत्नगतेनापि यदेव दातुं समर्थो भवेत्, तस्मादपि

पुत्राय
यज्ञसूत्रदानम्

दानात् चारुदत्तस्य दानमतीव गरीयः मही-
यश्च, समुन्नतप्रदेशमधिरूढश्च अभवत्, तथा
हि,—चारुदत्तं द्रष्टुमुपागते च रोहमेने म

स्वपुत्रं किं नाम वस्तु अन्तिममुपायनभूतं दत्त्वा आशिषा सम्य-
र्द्धयिष्यतीति निरन्तरमचिन्तयत्; सपदि तस्य मनसि उदिषाय
“आम्, इदं तावदास्ति, मम च,—

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।

देवतानां पितॄणाञ्च भागो येन प्रदायते ॥” इति ।

असौ पुनरेवमुक्त्वा स्वदेहात् यज्ञसूत्रमुन्माद्य रोहमेनाय
तप्रायच्छत् । नैतद्वि चञ्चल वित्तं, यदि भाग्यक्रमेण भवति
याति च; चारुदत्तस्तु अद्य स्वस्य सर्वस्वभूतं यज्ञसूत्रं स्वपुत्राय
रोहमेनाय प्राददात् । दानमेतदतीव प्रशस्यतरमतीव करुण
रसव्यञ्जकमिति मन्यामहे ।

दारिद्र्यनिषोडितस्य, दुर्बलशकारेण हथाऽभियुक्तस्य, हन्तुं
वध्यस्थानं नातस्य च चारुदत्तस्य सर्वापि क्षया अयमेवानेप-

चारुदत्तस्य
श्रमावपि क्षमा

विषयः यत्, “शरणेन विषाक्तेन दृष्टिर्नानाऽपि
दृष्टितः” इत्युक्तप्रकारभृतस्तदानीं जान

इति । क्रमेण च तदानीपर्वोक्तं दृग्मपश्यन्, तदा
दुर्बलशकारस्य कूटजालानि च क्षिन्नानि, गटः गट्टियन्तु तदा

वन्द्यैभूत एव आसीत् । ब्राह्मणस्य चिरमेव क्षमाप्रधानतया अपकारिणोऽपि शकारस्य उपकारेण जयविधानमेवासी स्हाध्य-
तमममन्यत, तेनासी शकारे अलौकिकी क्षमा प्रदर्श्य स्वकीयं
यदतिमहत्त्वं प्रख्यापयामास, तस्य तु निदर्शनं भुवनेऽस्मिन्नति-
विरलमेवास्ति ।

अपहृतं च चारुदत्तस्य दुर्द्वे, पगावृत्ते च तदीयभाग्यचक्रे,
धृता वसन्तसेनाञ्च पुनरसौ प्राप । अवसाने सूक्ष्मगतेर्धर्मस्य
प्रभावेण तस्य सर्वथा परिवर्द्धितो महान्
सम्प्लोदः. सुधाधवल निर्मल चरित्रञ्च मेघा-
वरणनिर्मुक्त शारद शशधर इव सातिशय
शशुभे । चारुदत्तस्य तादृशे चरित्रे कलङ्ककालिमान् विलेपुं
दुर्द्वेत्तशकारस्य कुत, सामर्थ्यम् ? यच्च एक सत्यमेव प्रशस्तपथ-
तया चिरमजानात्, यस्य च धर्म एव एकमात्रमवलम्बनीयः,
अलौकिककलङ्कलेप तस्य किं विधास्यति ? कस्मिंश्चिदेकस्मिन्ने-
वाहनि तद्वत् मिथ्याभूतमावरणं नूनं विगलितं भविष्यति,
सत्यस्य चिरममुज्ज्वल ज्योतिश्च सर्वतोर्विस्फारितं निपति-
ष्यति . मूढस्तु शकारं तत्तु नावेदात् स तु समुज्ज्वल चारु-
दत्तस्य चरित्रं स्नापयितुं बहुधा अक्षेष्टत । स्नापनस्य कथा तु
दूरत आस्ता, परं तेनैव चारुदत्तस्य चरित्रं पूर्वतोऽपि सम-
धिकं समुज्ज्वलतरं सत् सुविकाशतामापद्यत ।

वसन्तसेना ।

प्रकरणस्यास्य नायिका वसन्तसेना नाम गणिका , परन्तु-
तस्या एतत्प्रकरणीयवृत्तांशे गणिकासुलभा वृत्ति कुत्रापि न

वसन्तसेनाया
एकानुरक्ति

सलक्ष्यते ; तथा हि,—प्रथमाङ्के शकारस्य
त्रुगुम्भिते प्रस्तावे असम्भतायामेतस्या सत्या,
विटस्तामाह,—“वसन्तसेने । वेश्वामविरुद्ध-

मभिहित भवत्या” इति । एतदाचरणन्तु गणिकावृत्तिविरुद्ध-
तयैवात्र-कविना प्रदर्शितम् । पुनश्च “वेश्याऽमि सर्व्वं भज”
इति विटवचनेन वसन्तसेना कदाऽपि वेश्याजनोचिता वृत्ति न
हि पर्य्याग्राहीदिति च सम्यक्तया वक्तुं न शक्यते । चतुर्थाङ्केऽपि
दृश्यते, यत् वसन्तसेनायाः माता तदीयां दुहितरं राजश्यालक
मंस्थानकं-रमयितुमादिशतीति , कदाचिदपि गणिकावृत्ति-
रनया न चेदवलम्बिता, तदा तु विटवचनं मातुस्तादृशानु-
रोधश्च कथञ्चिदमङ्गतमिव प्रतिभाति । तदास्ता तावत्,
वसन्तसेनाया चरित्रस्य ईदृशो भागः कविना कियच्च समा-
वृतः कृत इव इत्यनुमीयते । चारुदत्ते तदीयपृथ्वरागोत्पत्तेः
प्रभृति वसन्तसेना यत् धनहार्य्यं पण्यभृतं स्वीयं शरीरं न हि
अवीढ इति तु स्फुटया वाचा कविः व्यक्तोक्तुमभिलपतीति
दृश्यते ।

साम्प्रत गणिकाशब्दव्यवणममकालमस्माकं मनसि या च
ष्टुणा पदमादधाति, पुरा तु गणिका नामादीदृशं घृणाम्यद,

वेश्या-
गणिकशोभेद

प्रत्युत, एता किंल सम्मानिता एवाभवन्ति
प्रतीयते । अपि च साधारणवेश्याजना
पेक्षया गणिकाशब्दवाचा स्त्रियो हि कियदि

भिन्ना एव । वात्स्यायनः कामसूत्रे चतुःपटिकलावर्णनाऽनन्तरं

साधारणाधिकरणस्य तृतीयेऽध्याये षोडशश्लोके उवाच ;
यथा.—

“आभिरभ्युच्छिता वेश्या शीलरूपगुणान्विता ।

लभते गणिकाशब्द स्थानञ्च जनमसदि ॥

पूजिता सा सदा राज्ञा गुणवद्भिश्च सस्तुता ।

प्रार्थनीयाभिगम्या च लक्ष्यभूता च जायते ॥”

अत्र श्रीमद्भगवद्गीताध्याये व्याख्यात यथा,—“स्थानञ्च
जनमसदीति । जनसभायामासनभूमिं लभते, न वेश्येत्यव-
गम्यते ।” इति ।

गणिकाशब्दे
भरताभिरभ्युच्छिता

नाट्यशास्त्रकार भरत स्वग्रन्थे चतु-
र्विंशध्याये गणिकालक्षणमेवमनुशिष्ट-
वान् —

“कालोपभोगराचाय्यशृङ्गपाभिरता सदा ।

लोलया भावहावाभ्या मत्त्वेन विनयेन च ॥ १११ ॥

माधुर्येण च मयुक्ता चतु पटिकलाऽन्विता ।

नृत्योपचारकुशला स्त्रीदोषैस्तु विवर्जिता ॥ ११२ ॥

प्रियवार्दा प्रियकया स्फुटा दक्षा जितश्रमा ।

एभिर्गुणैस्तु मयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ॥ ११३ ॥ इति ।

वसन्तसेनायामेतानि लक्षणानि पूर्णतया विद्यन्ते इत्य-
यमभिपारलक्ष्यते ।

प्रथमाह “वक्ष्यामि सर्वं भज” इति विष्टेनाभिहितया
वसन्तसेनया पुनरवन्ति गुणोक्तुं अनुगम्यस्त कालेन न उक्त-

वसन्तसेनायामेतानि लक्षणानि पूर्णतया विद्यन्ते इत्य-
यमभिपारलक्ष्यते ।

कालेन न उक्त-
वसन्तसेनायामेतानि लक्षणानि पूर्णतया विद्यन्ते इत्य-
यमभिपारलक्ष्यते ।

वसन्तसेनायामेतानि लक्षणानि पूर्णतया विद्यन्ते इत्य-
यमभिपारलक्ष्यते ।

चारुदत्तेन साक प्रणयव्यापारे वसन्तसेनायाः साहसस्य उद्योगस्य क्षिप्रकारितायाश्च पर्याप्ते परिचये समधिगते मत्यपि, स्त्रीजनस्वभावसुलभं भौरुत्वमपि तस्या परिलक्ष्यते एवेति । चारुदत्तस्तु यदा तं रदनिकाभ्रमेणोवाच “ननु रदनिके । रोहसेन गृहीत्वा अभ्यन्तरं प्रविश” इति, तदा वसन्तसेनायाः “मन्दभाङ्गी क्व अहं तुम्हे अद्भन्तरम्” एतस्मिन्नेव वचसि, तस्याः कुलस्त्रीजनानुरूपा लज्जा शङ्का च सुविकाशताज्ञायाता ।

कवि यस्यामवस्थाया वसन्तसेनाचारुदत्तयोः प्रथम परस्पर दर्शनं सङ्घटयामास, तच्चातीव मनोरम हृदयग्राहि च

सृच्छकटिके चारु-
दत्तवसन्तसेनयो
प्रथमसन्दर्शनम्

जातम् । अन्यस्या कस्याञ्चिदवस्थाया तयोः प्रथमदर्शने सङ्घटिते च इयतीमतिबहुला वाच-
मभिधातुं न हि तौ शक्नुयाता, तयोरन्योऽन्य-
सस्तवोऽपि एतावतीमतिघनिष्टतामुपगन्तुञ्च

नाशकत् । यस्यामवस्थाया तयोः प्रथमसाक्षात्कारः समर्जनं, तत्र परस्परमनोभाव लक्ष्यीकृत्य अत्यल्पाया समारितायामपि भूयानेव भावः स्फुटोभतोऽभवदिति विभाव्यते । चारुदत्तस्तु यत् रदनिकाभ्रान्त्या वसन्तसेना “ननु रदनिके, रोहसेन गृहीत्वा अभ्यन्तरं प्रविश” इत्युवाच, तेनैव नाय तयो नूतनपरिचयः, अपि तु बहुपुरातन एव इति प्रतीतिमुत्पादयता कविना स्थापितः प्रायः सर्वथा सफलकृतः । अत एव यदा किल वसन्तसेनाया रदनिकाभ्रान्तिरपसृता, तदा चारुदत्तेन तत्क्षणमेव पृथ्वरि चितवत् सप्रथयमामन्दणपदं प्रयुक्तमिति दृश्यते । चेत् तयोः परस्परमात्मीयवत्प्रतीतिर्न तदा सञ्जायते, तच्च वसन्तसेना “पुरुषेसु णामा णिक्किवदिअन्ति ण उणं मेहेसु” इत्युक्ता तावन्मात्मीयता प्रदर्श्य भूषणानि न्यासोक्तुं नैव शक्नुयादिति ।

चारुदत्तभवने एतद्भूषणन्यासप्रयोजनमस्माभिः द्वितीयाङ्कतः
अनुभूयते , तथा हि,—वसन्तसेना तु चारुदत्त धार्मिकमभि-
जानती तदन्तिके केषुचित् वस्तुषु न्यासी-
कृतेषु सहसा नासी दुर्लभदर्शनो भविष्य-
तीति सेने, तेन च चारुदत्तो यथा तस्या
दर्शनपथादन्तरितो न भवेत् तदर्थमेव तथा चारुदत्तगृहे
स्वकीयभूषणानां न्यासो विहित इति ।

चारुदत्तगृहे भूषण
न्यासप्रयोजनम्

कामदेवायतनसम्पादितं वृत्तजातन्तु कविरस्मान् सविशेषं
न हि व्यजिज्ञपत् ; तत्र वसन्तसेना चारुदत्तस्य गुणानुरागिणी
जाता, शकारमुत्वेन एतावन्मात्रमेव केवल-
मावेदयत् । द्वितीयाङ्कप्रारम्भे च मदनिका-
वसन्तसेनयोः मलापादस्माभिर्गतदभिज्ञायते
यत्, चारुदत्तस्य प्रथमदर्शनात् प्रभृति वसन्तसेना गणिका
जनोचिता वृत्ति जुगुप्सितामेवामन्यत । प्रतिपुष्पं मधु मञ्चित्य
परिभ्राम्यन्ती मधुलुब्धा मधुकरी कुसुमहोन सहकारपादप-
मनायामेनैव परित्यक्तुं शक्नोति, वसन्तसेना न तथा ; सा खलु
धनहोन इति मत्वा चारुदत्तं परित्यक्तुं नैव शक्नोति, यतः सा
हि चारुदत्तमेव केवलं प्रार्थयते, न तु तदनानि । अपि च
राजनि राजवल्लभे व्रणिजि जने च प्रणय याच्यमाने अपरिहार्यं
दुःखमुदेतुं प्रभवति, तस्मिन्नु तथाविधदुःखस्य कियतोऽपि समु-
त्पत्तिर्न हि सम्भवति इति । चारुदत्तो हि भवन्नपि ब्राह्मण ,
यीशनोचितभोगेषु नासीदुदामीन , इति तु सुरमिका वसन्त-
सेना तदीयप्रावारके केवलं जातीकुसुमसौरभमेकमाप्रायैव
सन्त्यगनुसिमाय ।

द्वितीयाङ्कप्रारम्भे एव चारुदत्तचिन्तया वसन्तसेना अत्यन्त-
मेव विमनायमाना आसीदिति परिलक्ष्यते, तेन च स्नानपूजादि-

नित्यकर्मापि तस्यै सम्यक् नारोचिष्ट । तच्च सम्पादयितुं
 स्वमात्रा समाहृताऽपि तदनुष्ठातुमक्षमा सा
 मातरमेवमभाषत यत्, “अज्ज ण ग्हाइस्स ।
 ता वज्झाणो ज्जेव पूअं णिव्वत्तेदु त्ति” इति । चारुदत्तभवनतः
 प्रत्यावर्त्तनात् प्रभृति सा नियततदनुध्यानपरैव शून्येन मनसा
 कालमतिवाहयामास ; तथाविधा तामवलोक्य मदनिकया
 यदा सा तत्कारणमपृच्छत, तदा चारुदत्तस्यैव प्रसङ्ग प्राव-
 र्त्तत ; या खलु यस्मिन् निर्भरमनुरक्ता, सा तु तत्सदृष्टासु कथा-
 स्वेव रमतेतराम् इति ।

अथ यदा विपन्नः सवाहकः आत्मपरित्वाणार्थं वसन्तसेना-
 निवासमगच्छियत्, तदानीमप्यसौ मदनिकया साकं चारु-
 दत्तप्रणयविषयिकासु कथास्वेव निरता तमेव
 व्यचिन्तयत् । प्रागनेन सवाहकेन कियत्काल
 चारुदत्तस्य शरीरपरिचर्यां कृतेति यदा

विपन्नयाण
 प्रियानुरागिता च

वसन्तसेनया तन्मृगादग्रावि, तत्पूर्व्वस्मादपि सा चारुदत्तमे-
 वानुदध्यौ, इदानीं पुनः वहिरङ्गात् सवाहकादपि तस्यैव चारु-
 दत्तस्य वात्तामाकर्ण्य तद्गणवलीषु आसक्तमपि तदीयं चित्तं
 मातिशयमेव तासु निमज्जयामास । तदानीन्तु यथाकथञ्चित्
 चारुदत्तसम्बन्धिनमपि सवाहकमसौ बहु मन्यते स्म । वसन्तसेना
 यत् सवाहकं तदानीन्तननिग्रहादरक्षत्, तत्तु तस्या समुन्नत-
 चेतसः परिचायकमपि सर्व्वेया न स्वार्थेविनिर्मुक्तम् ; परन्तु
 सवाहकस्य चारुदत्तसम्बन्धितया (तथाविधं सम्बन्धः यावानेव
 विप्रकृष्टः भवतु नाम) तदुपकृतिं विधाय चारुदत्तोपश्रुतिमिव
 तामजोगणत् ; तेन च अनौ मनसि अस्मीमां सुखमन्तति सम-
 धिकं गच्छन् तथा विभ्रामास, यथा प्रियतमस्य चारुदत्तस्यैव
 कर्म सम्पाद्यात्मानं कृतार्थं करोतीति ।

संवाहके च तावत् कियद्दूरमगतवत्येव कर्णपूरकः वसन्त-
सेनासमीपमाजगाम, तन्मुखाच्च सा अश्रुतनामधेयस्य कस्यचित्
पुसः गुणावलीमश्रीषीत् । समनन्तरमेव
प्रावारकसवादे श्रुतिमागते काऽपि कथा
तस्या मनसि त्वरितमेव सौदामनीव समु-
दिता, येन सा अवीचत,—“कस्य ऊरुश्च ।

चारुदत्ते
वसन्तसेनाया
प्रेमप्रकर्षं

जाणीहि दाव किं एसो जादीकुसुमवासिदो पावारओ ण
वेत्ति ?” वसन्तसेनायाः चेतसः चारुदत्ते प्रीतिरसपरिपूरित-
तया कस्याञ्चिदपि विमलगुणावलीसंस्पृष्टाया वाचि तत्कर्णपथ-
ममापतिताया, तामेव गुणावलीमसौ चारुदत्तगुणग्रामेण नियो-
जयितुमिच्छति, तेन च “किमेव प्रावारकश्चारुदत्तस्य न भवति ?
सोऽपि नूनं जातीकुसुमवासित एव” इति तस्या मनसि सपदि
समुदियाय । तदनन्तरञ्च तस्मिन् प्रावारके गारुडस्याङ्कितं
नाम दृष्ट्वा अतीव हृष्टा सा तदुत्तराग्रेण न मलङ्कृत्य
प्रियाङ्गुस्य टवस्तुमस्य गर्जं सुखमनुभवितुमारभत ; यास्तदानी-
मग्रमेवाशयः यत्, मत्प्रेयस, चारुदत्तादपरस्मिन् कस्मिन्नपि
पुरुषविशेषे एतावदतिबहुलगुणराशयो न हि दाचिदपि
सम्भवेयुरिति । तदानोन्तु वसन्तसेना चारुदत्तप्राप्त्यर्थमतीव
समुत्सुका प्रामोत् ।

एतदङ्के च चारुदत्तस्य निरन्तरानुधानेन, तत्प्रभृतगुणा-
वलीना कीर्तनश्रवणतश्च, वसन्तसेनामानसं केवलं चारुदत्ता-
भिमुखीभूतमेवाभवत् । कविस्तु विविधप्रकारेण वसन्तसेना-
नानसं चारुदत्ताभिमुखमनुप्रेषितं विधाय प्रेमोत्कण्ठता ता-
मैव पूर्णविकाशपथं नेतुं प्रावर्तत ।

एवविधोऽवसरे प्रियमुखमन्दर्शनवासना प्रियर्माना निमग्न-
सिद्धिं खलु, तेन वसन्तसेनाया मानसं सविशेषमेव पर्या-

कुलितमभूत् ; इदानीमपि स सुचिराकाङ्क्षितदर्शनः चारुदत्तः ।

अलिन्दमारुह्य
तदीक्षणप्रयत्नः

राजपथेन गच्छेत् इति मनसि आकलय्य,

सा अलिन्दभूमिमारोढुं त्वरितपटमेव विनि-

ष्क्रान्ता । एवमेव योषिता प्रासादगवाक्षादि-

पथेन निरीक्षणस्य कथा अस्माभिः वात्स्यायनोयकामसूत्रे

वैशिकप्रकरणे द्वितीयाध्याये तृतीयसूत्रे दृश्यते यथा—“प्रेक्षण-

मन्यमनस्कस्य—राजमार्गे च प्रासादस्थायास्तत्र विदितायाः

ब्रीडाशाठ्यनाशः” इति ।

चतुर्थाङ्कस्य प्रथमे दासी समागम्य वसन्तसेनामाह यत्,

राष्ट्रियः सस्थानकः दशमहससुवर्णाघं भूषणजातं तदर्थमेवात्र

पुरुषान्तरे उपेक्षा
निर्लोभता च

प्रेषयामास, तदीया माता च तां सस्थानक-

प्रेषितं शकटमारुह्य राजश्यालकभवनं यातुं

व्यादिशतीति । तदाकर्ण्य वसन्तसेना प्रत्य-

वाच “जइ मं” अन्ती इच्छामि, तदा गण उवाच अहं अत्ताए एब्बं

आस्साविदवत् इति । तदानीं वसन्तसेनाचित्तवृत्ते चारुदत्त-

प्रीतिपूर्णतया सस्थानकस्य तथाविधं प्रभूतार्थलाभकर्मणि

प्रस्ताव सहगमुपेक्षितं न खलु मा इषदपि कुण्ठता अभवत् ।

पालकस्य नृपते, श्यालके सस्थानके अवज्ञया प्रत्याख्याते

साम्प्रतमेव विपदः समापतेयुरिति मनसा विदित्वापि मा

चारुदत्तात्प्रत्यावृत्त्य पुनः गणिकावृत्तिस्वीकारात् वरविपक्षमृ-

हानां समाश्लेष इति निर्दोष्य, स्वयं विपदां राशिमेव मस्यन्ति ।

तदनन्तरं यदा शाब्लक मदनिकामाह, “वच्च त्वा

मदगधा
शिष्टाचारश्च

किञ्चिद्द्रव्यम् । तर्हि विक्तामिदम् ?” तदुप-

श्रुत्य मदनिकया च तत्र स्वममतां प्रदर्श-

याम, एकान्तस्थितया वसन्तसेनायाः स्वगत-

नेतदभ्यधाति “कथं परमरहस्यं, तां गणं मुनिमम्” इति ।

एतस्मादेव वसन्तसेनाया शिखाया शिष्टाचारस्य च परिचयः
सम्यगधिगम्यते, प्रायश हि रमण्य कौतुकपूर्णं पररहस्य-
सम्बद्धं वच, श्रोतुमतिमात्रमौत्सुक्यं भजन्त, किन्तु वसन्त-
सेनायामस्माभिः, तथाविधपररहस्यश्रवणप्रणयित्वं कियद्रूपि
न खलु दृश्यते ।

अस्मिन्नेवाङ्गे यदा सदनिकाशर्षिलकौ परस्परं रहसि भाष-
माणी आसता, तदा सदनिकामन्वेष्टुमागता वसन्तसेना तां
मिथं सङ्गतीं दृष्ट्वा, अन्योऽन्यमनुरागवन्तौ खलु
सहाभौत
ताविति त्वरितमेव विदितवती ; सत्यपि
नमुदिते स्वप्रयाजने सदनिका समाह्वयं क्षणमपि तयोः पर-
स्परानापसुप्तं व्याहन्तुं नेच्छन् । वसन्तसेनायाः मनसु तदानीं
चारुदत्ते सम्यगनुरागपूर्णमेवास्तु, परन्तु सा चारुदत्तात् स्वप्रेमः
अनुरूपं प्रेम लप्स्यते न वेति मशयं निराकर्तुं न निर्भरमश-
क्तात् . तस्यास्तु मनसि विरहाद्वयमपि मविशिष्यमास्ते, वियोग-
गाहिभ्यन्तस्तु तदेव वाञ्छन्ति, यथा कस्यापि विरहदुःखं कटा-
चिदपि नापनोदिति . सा हि विरहाद्विभ्यतां स्वीयेन मनमेव
विरहिणा निखिलमव दुःखं वेद, तस्या आत्मनोऽपि किं
तस्मादेव दुःखं तेन च सा उवाच, “ता रमद रमदु । सा
कस्मावि पादिच्छेदो भोदु । न कतु महाविन्म” इति ।

अथ सदनिकाममाज्ञया वसन्तसेनायै हृतालङ्करणानि
प्रदातुमपामते च शर्षिलके वसन्तसेना स्वीयेनैमर्गिकीटाख्येन
नख्खुप्रसन्नरूपेण सदनिकां तत्क्षणमनुहत् । सदनिका खलु
तस्याः शिखां सचचरा, तनं सुन्दरं वसन्तद्वानां यावतोनास्ति

यतो नियमितायां हि तस्या यादृक् स्वयमेव प्रियविरहजं दुःखमुपभुङ्क्ते, तादृगेव साऽपि नियतमुपभोच्यते इति नितरामशङ्कितम् ।

एतेषु च स्थलेषु एतदस्माभिः दृश्यते यत्, चारुदत्ते वसन्त-सेनायाः सम्प्रोतिः विविधामेव मूर्त्तिं परिगृह्णातीति । प्रथम-

प्रणयाद्द्वारता

कविना वसन्तसेनायाः पृथ्वीरागः सहिष्यैव आलिखितः, तदानीं वसन्तसेनाया दृष्टिः

केवल स्वस्य चारुदत्तस्य चोपरि न्यस्ता आसीत्, न हि कर्मापि विषयान्तरं सम्यगलक्षयत् ; साम्प्रतन्तु तस्या, दर्शनमवान्तरा-वस्थास्वपि निपनति ; तेन च असङ्कीर्णं वसन्तसेनाचरित्रं चरम-विकाशस्य पथि प्रसर्तुमुद्यतम् । इदानीमसौ स्त्रौयेनान्त कर-णेन परिषामन्त'करणतत्त्वमपि अनुभवितुं समर्थयते । प्रेम्ः ईदृशी हि शक्तिरस्ति, यद्वलात् हृदयं समुदार भवति नाम ; प्रकृतस्य प्रेम्' एष हि स्वभावः, यदसौ कमपि जनं सङ्कीर्णता न नयति । तेन च प्रेमपरतन्त्रा वसन्तसेना क्रमेण विकाशित-चित्तवृत्तिरेव जाता इति ।

शर्व्वीलकहस्तात् भृपणमसूहाना ग्रहणादनन्तर वसन्त-सेनायाः मानमिकी अवस्था स्फुटमस्माभिरनुमीयते ; तथा हि,

न्यस्तभृपणमाश्रय
चिन्ताप्रवाह

—न्यामीकृताना भृपणजातानामपहरणेन किमिदानीं करोति चारुदत्त', तथा वा सह कीदृश समाचरिष्यति, अतितरा कातरता

समुपागते च चारुदत्ते सा तस्मै तदलङ्काराणां प्रदानेन तदीया तावतीमुत्कण्ठा सर्व्वञ्च समुद्देगं समूनमपनीय त मुखार्कारयति, एवविधा विविधाचिन्ता' प्रादृष्टपयोवर नभस्तलमिव तदीयमानसं सपदि समाग्रवत ; ईदृशं समयं तत्र सैतेषां समागत्य रत्नमाना तस्मै समर्प्य च यथायथं चारुदत्तमन्दगम्

आकलयामास,—“मए तं सुवसुभण्डं विस्सम्भादो अत्तण
केरकेत्ति कदुअ जूदे हारिदम्” इति । वसन्तसेना तु तदा-
कर्णं परं विस्मयमवाप, मनसि एवमनुदध्यौ च,—“कधम् !
चोरेण अवहिदं पि सोण्डौरदाए जूदे हारिदं त्ति भणादि ?
अदो ज्जेव कामीअदि” इति । वसन्तसेनायाः चिन्ताप्रसरः
पूर्वपथ परिहृत्य अन्य पन्थानमवललम्बे; पूर्वोक्त “विस्सम्भादो
अत्तणकेरकेत्ति कदुअ” इति वच. तस्याः मर्म चास्पृशत्, तस्याः
हृदि हर्षे आशा च सममेवोदियाय, सा चिन्तयितुमारेभे “किं
दंसेमि त अलङ्कारं ?” इति । ततश्च कौतुकपरा ईषद्विमृश्य
निर्णीतवती “अधवा ण दाव” इति ।

स्थलादस्माच्च कौतुकं समारब्धम् ; विदूषकस्तु पूर्वं “गेह्लदु
भोदी इम रअणावलिम्” एवमुवाच , इदानीं वसन्तसेना तूष्णी-
मवस्थिता चिन्तयमानाञ्च समीक्ष्य विदूषकः
कौतुकप्रणयित्वम्
 आशासमन्वित. सन्नेवमवोचत,—“किं दाव
 ण गेह्लदि भोदी एद रअणावलिम् ?” वसन्तसेना तु तदलङ्कार-
 णानां स्वस्था. ग्रहणमसौ नाभिलषति इति सम्यक् विदित-
 वत्यपि, चारुदत्त. खलु तामात्मोद्यमेव विभावयति इत्याकर्ण्य
 प्रोत्पुल्लचित्तवृत्तिं विदूषकेण सह किञ्चित् नर्मप्रायं वक्तुं न
 शिथिलप्रयत्ना बभूव , सा हि तदानीं रहस्य गोपायितुं मैत्रेय-
 मुखं निरीक्षितुमसमर्था (“विहस्य सखीमुखं पश्यन्तो”) उवाच,
 —“कध ण गेह्लिस्स रअणावलिम् ?” एतद्वसन्तसेनाभाषित-
 मावाण्यतो विदूषकस्य महती आशा प्रतिरुद्धा अभवत्. स्मित-
 मुखो वसन्तसेना दृष्ट्वा तस्य सपञ्जरं शरीरं वद्विज्ज्वालामाना-
 कुलमिवामीत् । अत्रान्तरे वसन्तसेना स्वगतमाह,—“कधं
 भाणसुसम्भादो वि नहणारपादवादो सअरन्दविन्दथो निव-
 दन्ति ” इति । इतीं प्राप्ते सदनिजाऽपि वभाषे,—“अज्जए ! किं

भीणकुसुमं सहआरपादवं महुअरीओ उण सेवन्ति ?” इति ।
अधुना तु मदनिकायाः तत्रासत्त्वात् तद्वचनं संस्मृत्य महता
सुखेन वसन्तसेनायाः सुखात् ईदृशो कथा नि सृता । एवविधे
काले मदनिकाया तत्रावस्थिताया ता सर्व्वमेतद्वचनं कथयित्वा
वसन्तसेना सम्पूर्णं सुखमुपभोक्तुं शक्नुयात् ।

पञ्चमाङ्के वसन्तसेना अभिसारिका । चारुदत्तस्तु तस्या-
मनुरक्तो न वेति वसन्तसेना तदानोमपि अमन्दिग्धं न हि

दृष्टिने
स्वयमभिसार

विवेद, सा तु कथाप्रसङ्गेन विदूषकात् एता-
वन्मात्रमेवावगमत् यत्, चारुदत्तः तामात्मीय
तया विभावयतीति, तेनैव सा तत्प्रणयप्राप्ति-

प्रत्याशावशतामवाप । अपि च वात्स्यायनीयकामसूत्रस्य वैशि-
काधिकरणीयप्रथमाध्यायगतदशमसूत्रस्य “भावजिज्ञामार्थं
परिचारकमुखान् सवाहकगायनवैहामिकान् गम्ये तद्भक्तान् वा
प्रणिदध्यात्” एवविधशामनानुसारत जनान् विनियुज्य प्रेयस-
मनोभावं विज्ञातु तस्या धैर्य्यं नामोत् । तेन च सा स्वय-
मेवाय विटेनानुगम्यमाना घोरं दुर्द्दने चारुदत्तस्य मनोऽभि-
प्रेतं विज्ञातु भूषणप्रत्यर्पणापदेशेन कान्तमभिमर्तुं प्रचलिता ।
तथा च, वात्स्यायनीयकामसूत्रस्य वैशिकाधिकरणप्रथमाध्याय-
द्वादशसूत्रे दृश्यते “मपीठमर्हायाश्च कारणापदेशेन स्वयं गमनं
मिति गम्योपवर्त्तनम्” इति ।

पुनश्च प्राक्ताधिकरणद्वितीयाध्यायस्य चतुर्थसूत्रे दृश्यते यत्,
“अनुरागस्यावचनमाकारतस्तु दृश्यते” इति, इहापि कथिना

आकारिद्वितादिना
अनुरागप्रदर्शनम्

तदनुमरता इव प्रथम वसन्तसेनाया मन्त्राय
शरीरचेष्टादिभिश्चारुदत्तं प्रति तदनुराग
प्रदर्शितं, तदनन्तरञ्च चारुदत्तसमापसा

शक्नुतो वसन्तसेना स्वयमेव तदीयचिन्तितपरिचर्याय अटु

रागप्रकटनहेतुकादङ्गचेष्टादिकादपि स्फुटतरमिङ्गितमाश्रित्य सुकुमारपुष्पेण तमताडयत् । ततश्च त सम्बुध्वाह,—“अइ जूदिअर ! अवि सुहो दे पदोसो ?” इति ।

प्रदोषकालस्य रागवर्द्धकतया भटिति तद्विषयकप्रश्नेनैतदेव

परस्परानुरागे
नि सन्निधता

प्रकाश्यते यत्, “तव प्रदोष. सुखिन याति न वा, तत्तु न जाने, मम तु न याति” इति । ततश्च वसन्तसेना तदीयप्रश्नस्य स्वाभि-

लपितमेव प्रतिवचन चारुदत्तमुखादश्रीषोत् ; यथा,—“अयि प्रिये ।—

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रतः

सदा च मे नि श्वसतो गता निशा ।

त्वया समेतस्य विशाललोचने ।

ममाद्य शोकान्तकर प्रदोषकः ॥” इति ।

एतत्प्रतिवचनजातमाकलय्य आश्वस्तायास्तस्याः निखिल-सशयजालानि सकला शङ्काश्च तटानी दूरीभृता एवाभवन् ; चारुदत्तोऽपि तदीयानुरागे तत एव नि मशयो जातः ; एवञ्च तयो परस्परमिलने कश्चिदप्यन्तरायो नावर्तत ।

गणिकासुतायामपि वसन्तसेनाया यद्यपि गणिकोचित-हृत्तिरम्भाभिर्न खलु परिलक्ष्यते. तथाऽपि सा गणिकैव ; तस्या-

गणिकासुताया
उक्तं तत्काले
इति च

स्तदनुरूप प्रागल्भ्यं प्रदर्शयता च कविना निरतिशयनैपुण्येन तच्चरित्रस्य सर्वतोभावेन सामञ्जस्यमेव रचितम् । एवविध मप्रागल्भ्य सम्बोधनमपि प्रयोक्तुं लज्जिता च वसन्तसेना

चेटीमुवाच,—“अवि पारइत्त” इति । तदा चेटी प्रत्युवाच,—“अइसरो जेइ पारइत्तदि” इति । वसन्तसेनाया एतया लज्जया निलेज्जतया चान्नाभिरेतदवगम्यते यत्, तदीयशिक्षा

व्यवहारादिषु वेशवासमादृश्येषु अलभ्यमानेष्वपि ते तस्याः
वेश्यासुलभभाव न हि व्यतीयुरिति । एतेन कविः
वसन्तसेनायाः चरित्रसामञ्जस्यसरक्षणं, तथा शिखावशेनापि
स्वभावमतिक्रामितुं न हि कोऽपि शक्नोतीति च स्फुटमस्मान-
द्रशयत् ।

हृतालङ्कारप्रत्यर्पणसमये हि वसन्तसेना किमप्यनभिधाय,
केवलं कौतुकपरवशा सती चारुदत्तचित्तवृत्तिपरिज्ञाननिरता

धृताश्रं
अज्ञाप्रदर्शनम्

एवामीत् । सुचतुरा खलु सा कस्येयं रत्ना-
वली, कुतश्चैषा समागता इति तु स्वधिया
पूर्वमेव विदिततया भूषणविषये अविमनाय-

माने हि चारुदत्ते तमेतावन्मात्रमेव वचनमवोचत् यत्,—“अञ्ज
चारुदत्त । जुत्त गेटं इमाए रअणाबलीए इम जणं तुलयिदु”
इति ; एतैश्च कतिपयैरेव वचोभिः रत्नावलीस्वामिनीं प्रति सा
निरतिशयां श्रद्धा प्रादर्शयत् ।

पृष्ठाङ्गे च अभिनवभावविवशा सती समवतीर्णा वसन्त-
सेना इत्येवमस्माभिः समीक्ष्यते ; तथा हि,—नेदानीमसौ

मिलनात्सौख्य
चारुदत्तपरिजने
श्रद्धाभावय

पूर्ववत् चारुदत्तविरहेण विधुरा भवति,
उद्देगश्च तस्याः साम्प्रतमुपशमतामेव लभते,
प्रेम्ना हि हृदयवृत्तेः प्रसारवर्द्धनेन न केवल-
मसौ स्वसुखमेव साम्प्रतं चिन्तयति, अपि तु

परदुःखभावनायामेव समधिकं कालमतिवाहयति । ततश्च
तदानीं चारुदत्तभवनमुपागता, तत्पत्नीपुत्रसञ्जना किमिदं
मन्यन्ते इत्येवमेवामी नियतमनुध्यायति । तेन च सा चेटा-
मपृच्छत् यत्,—“हञ्जे । किं पविटा अह इह अश्वन्तर
चतुस्मान् ?” इति । एतदपश्यन्वती च चेटा प्रत्यवाच,—“ण
केवल अश्वन्तरचतुस्मान्, सञ्जनास्म वि हिअय पविटा”

इति । तदाकर्ण्य वसन्तसेना समाश्रय्य पुनरप्राचीत्,—
 “अत्रि सतप्यदि चारुदत्तस्य परिश्रमो ?” एतत्प्रश्नेन तस्याः
 यच्च समुद्देशः प्रकाशते । स तु वेश्यासुलभभावं न हि प्रकटयति,
 परन्तु सपत्न्यानुरूपामाशङ्कामेवावेदयति ; न चेदेव तदा, तत्प-
 रिजनाः सन्तप्ताः भवन्तु न वेति तेन गणिकायाः तस्याः
 का क्षतिलाभो वा भवेत् ? चारुदत्ते तु वसन्तसेनाऽनुरागो
 नैव भवति वेश्याजनसुलभः, अधिकन्तु तत्परिजनेषु तस्याः
 अहातिशयमेव सर्वत्र स्फुटतया प्रकाशते । पूर्वोक्तप्रश्नस्य
 समुचितमुत्तरं दातुं चेटी आह,—“सतप्यिस्सदि” । वसन्तसेना
 तु प्रपञ्च,—“कदा ?” चेटी पुनरब्रवीत्,—“जदो अज्जआ
 गमिस्सदि” इति । तदाकर्ण्य वसन्तसेना चारुदत्तभवने न हि
 मा हृणितेति विदित्वा पुनरेवमूचे,—“तदो मए प्रदम संतप्यि-
 दब्बम्” इति ।

वसन्तसेना तु कुत समागत्य रत्नावलीति अनुमाय पूर्व-
 स्मिन्नङ्गे अवादीत्,—“जुत्त गेदं इमाए रअणावलीए इम जणं
 तुल्यिदुं” इति ; तेन च सा चेटीहस्ते चारु-
 दत्तप्रदत्ता रत्नावली ममर्ष्य उवाच,—“हज्जे !
 गेह एद रअणावली, मम वहिणिआए
 पल्लाधुदाए गदुअ समप्पेहि ; भणिदब्बं च,—
 ‘अज्ज शिरिचारुदत्तस्स गुणणिज्जिदा दामो, तदा तुल्लाणं वि ।
 ता एसा तुए ल्लेव कण्ठाहरण होदु रअणावली’ इति । तदा-
 वर्य चेटी प्रत्युवाच,—“अज्जए ! कुपिन्सदि चारुदत्तो अज्जाए
 दाव” । वसन्तसेना मज्जेदा चारुदत्तमनोभावमज्जानीत्, तं
 तदा विधत्तालोदहाकापीत् तेन स्वकृतमनी नृनमनुमस्यते इति
 विद्यास्य पुन प्रत्युवाच —“अज्ज न कुपिन्सदि” इति । ततः
 चेटी तत् स्थानात् पलायता । विदित्वा तत्स्थानं ना रत्नावली

धुदाए रत्नावली
 पलायता
 तत्स्थानात्

समादाय प्रत्यावर्त्य व्यजिज्ञपत्, यत्,—आर्या धृता रत्ना-
बलीमगृह्णती भवतीम् एव विज्ञापयति यत्,—“अज्जउत्तो ज्जेव
सम आहरणविसेमो त्ति जाणादु भोटो” इति । तेन च वसन्त-
सेना विस्मिता स्तम्भिता च जाता ।

अथ सौवर्णशकटाय रोरुद्यमानं रोहसेनमङ्गे निधाय
रदनिका वसन्तसेनासकाशमुपातिष्ठत् । बालस्य रोदनकारणं

वसन्तसेनाया
विस्मय, धृताया
श्रद्धाप्रकर्षय

जिज्ञासमानायाञ्च वसन्तसेनायां रदनिका
तस्यै रोदनहेतुं यथायथमाख्यत् । प्राक् धृतया
रत्नमालाप्रत्याख्यानान्न विस्मयमामादिता
वसन्तसेना तदानीमेतदेव चिन्तयामास यत्,

एतावदेतासा दारिद्र्यं, येन दारक शकटाय भृश रुदन्नपि न
हि त लभते, सुतवत्सलतया दिक्सर्वोऽप्येता दारिद्रेण नैव
किमपि प्रदातुं समर्थाश्च, तथाऽपि स्निग्धाया एतन्मातुरन्त
रात्मा तनयाभिलापपूरणाय व्याकुलोऽपि च पतिगौरवरक्षणार्थं
रत्नावलीमकातरमेव प्रत्याख्यातुमीषदपि कुण्ठा नैव प्रापत् ।
अस्या स्वामिसम्भोगजसुखेषु कृताशतयाऽहमन्तरायभृता जाता,
तथाप्यसौ मामविकृतमेव ब्रवीति,—“अज्जउत्तो ज्जेव सम
आहरणविसेमो त्ति जाणादु भोटो” इति । अहो ! चित्तमेतत्,
कुत ईदृश तेज १ नैतदस्मद्विधै, कदाऽपि कुत्रापि दृष्टप्रच्यं,
चारुदत्तस्य सहधर्मिणीपदगौरवेण चेदेवमोजस्विता, तदा नून
सहधर्मिणीपदमतोव आच्यतर मन्ये इति ।

दरिद्रतया सुतवामनामपि सम्पादयितुमनीगनिनान्

तस्या चारुदत्तमात्र
विषये कातरता

समोच्य स्वाभावकारुण्येन दृष्टाभूतहृदया

वसन्तसेना तदा सविप्रादसिदम्बराच,—

“भवश्च कश्चन्त । पोक्खरवत्तपडियनलविन्दु

सरिमेहि कीलमि तुम पुरिमभाअर्धणहि” इति । इयमेव किल

वाक् तृतीयाद्देश्यस्माभि धूतामुखाटाकण्ठिता । दिशा चानया
कविना अतिनिपुणतयेव वसन्तसेनाया चरितस्यान्यमेकमभि-
नवमुत्कर्षे दर्शयितुम् आरभे ।

सुवर्णशकटलिप्सया निरतिशयक्लिष्टमानसं रोहसेनमाक-
ल्य रुदता वसन्तसेना इदमब्रवीत्,—“जाद । मा राद ।

तस्या नामपदवाच्य
त्वाधिरतो सूहा

मोवसुमअडिआए कौलिस्ससि” इति ।

आकर्ण्य च तत् सकरुणवचनं रोहसेनो यदा
रदनिकायै वसन्तसेनापारिचयमजिज्ञासत,

तदा रदनिका तमाह,—“जाद । अज्जआ दे जणणी भोदि”

इति । रोहसेनस्तु तदा दीयमानं तत्परिचयमलोकमेवेति मत्वा

यदा आह,—“जइ अन्हाण जणणी, ता कीस अलकिदा ?”

इति तदा वसन्तसेनाया नारीस्वभावसुलभं प्रसुप्तं मातृत्वं
नपदि जागरितमभूत्, मा अविलम्बितमेव सकरुणमुवाच,—

“जाद । मुहेण मुहेण अटिकरुण मन्तेमि । (नाट्येनाभरणान्य-
वतार्य रुदतो) एसा दाणि दे जणणी सवुत्ता । ता गेण्ह

एद अलकारअ, मावसुमअडिअ घडाविहि” इति । रोहसेन-

सोवाच —“ण गेण्हिस्स, रोदसि तुम” इति । रोहसेनः किल

बालकः, कथमसौ वसन्तसेनारोदनस्यार्थमवगमिष्यति ? मन्ये,

वसन्तसेनाऽपि स्वरोदनस्य हेतुं स्वयमेव नविशेषं नावगता ।

अथ हि तस्या चरित्रस्य स्वाभाविको विकासः ; तदानीं

तस्या मातृपदवाच्यत्वलाभवानना समजनि, तच्च रोदनं भवति

तस्या समस्तलनसुलभम् । बालस्य तादृशवचसा वसन्तसेनाया

संतप्य समदियाय, मा हि तदेवमवृध्यत, भवति समत्ववात्स-

ल्यादि वन्द्यता हि मातृनूर्तिः का हि नाम तत्रास्ति ताव-

दपदे मेव । वल्लभासुखं प्रदानं मेवैव च निवाहुष्यम् । अथ

यः रोहसेन इति —“जइ ए रोदिस्स । गच्छ, काल इति ।

(अलङ्कारैर्मृच्छकटिका पूरयित्वा) जाट । करेहि मोवससअडिअ” इति । वात्सल्यदेवालयद्वारि तदानीं वसन्तसेनया विलासवलि, उमगीकृत, —एव किल तदीयविलासमण्डितमूर्त्यन्तरालात् अश्रुविधौता-पूता निर्मला च मातृमूर्तिः वहि प्रचकाशे; एव हि तस्याश्चरित्रं पूर्णतया एव विकाशतामवाप । उत्तरकाले च आर्य्यकेण राज्ञा तस्या बधूशब्दप्रयोगस्य यः आदेशः प्रदास्यते, अद्यैव किल वसन्तसेना तस्य यथार्थाधिकारिणी जाता ।

ततः परं प्रवहणविपर्य्यासः समजनि, तेन च वसन्तसेनाया विपदा समारम्भ प्रासरत् । अष्टमाङ्के चारुदत्तप्रेमविह्वला

वसन्तसेनाया
विपत्ति, तेन
स्विता, वैराग्यञ्च

तदभिसारनिरता च वसन्तसेना शकारिणी त्पोडिता चारुदत्तमेव सम्मृत्य कृतान्तर्निकेतनातिथिर्भवितुमुद्युक्ता अभवत् । अत्रैव स्थले वसन्तसेनाया तेजस्विताया परिचय

कियानस्माभिरधिगम्यते ; सा खलु तदा शकार पद्मगमाहन्तु मपि कियन्मात्रं नाकुण्ठात् । एवविधं पुरुषोचितमाचरणं वसन्तसेनासमायामेव नायिकाया सम्भवति । मन्ये, अन्या काऽपि रमणी ईदृशहेतुना कमपि पुरुषं पदा आहत्य दृश-कत्तुं न हि शक्नुयादिति । अत्रापि अस्या गणिकाकुलमभृत-त्वानुरूपं चरित्रमङ्कयता च कविना तदीयस्वभावस्य सामञ्जस्यं सर्वथा सरञ्चितम् । शकारिणामस्तत्र हततया मृतप्रायाया तस्या चैतन्यं सम्पाद्य सवाहको यदा तामपृच्छत्,—“बुडो वाशिण । किं सोद ?” इति,—तदा निम्ननायजीवनं प्रति प्रव्रजया घृणया तस्या मनः पूर्णमभूत्, सा तदानीमेवमचिन्तयत्, यद्यहं गणिकागर्भजाता नाभविष्यं, तदा नैवेद्विगं निदारुणं क्लेशमपमानपरम्पराञ्चामहिये ; तेन हि मवैराग्यमुवाच,—“जं मरिम विसभावस्स” इति ।

अत्र यदा दशमाङ्के चारुदत्तस्य वधार्थं समुद्योगः समा-
रब्धः, तदन्तरे वसन्तसेना भिक्षुणा सह तत्र समागता अभवत् ।

वध्यमाला-
विनिम्न

यस्या वधापराधेन चारुदत्तस्य प्राणदण्ड
राजपुरुषैः समादिष्टः, सा मूर्त्तिमती तत्र
समुपस्थिता । वसन्तसेनाया एतत् दक्षिण-

स्नानप्रवेशदृश्यमेकमद्भुतं नाटकीयं वस्तु । तस्याञ्च समागत-
वत्या निर्दोषचारुदत्त प्राणदण्डव्यसनात् मुक्तिमवाप, दुर्वृत्त-
शकारञ्च सापराधतया धृतोऽध्यतिष्ठत् । दृष्ट्वा च त वसन्तसेना
चारुदत्तकण्ठदेशात् वध्यमालामाकृष्य तीव्रया घृणया ता
शकारकण्ठदेशे निचिक्षेप । अस्मिन् स्थलेऽपि नाट्यकार-
वसन्तसेनायाः प्रगल्भतायाः परिचयः प्रकाश्य तस्याः जन्मन-
चरितस्य च सामञ्जस्यं ररक्ष । मत्तु च तत्र चारुदत्तस्य अन्येषु
बहुषु हितेषु सन्निधौ, नारीजनस्वभावसुलभशालीनताविरुद्ध
तथाविध प्रागल्भ्यम् अन्यस्यान्तु कस्यामपि स्त्रिया न हि
समुदेतुं प्रभवति ; गणिकामसुत्पन्नाया वसन्तसेनायामेव
तदुपयुज्यते ।

संस्कृतरूपकविवर्णितासु नायिकासु वसन्तसेना हि भवति

नायिकाप्राधान्यम्

चतुरा असामान्या च नायिका ; प्रणयस्य
गार्भार्थं ता परार्थपरा सुखस्वभावामुदागाञ्च
सम्यगकार्षीत् । कविना चरितमिदं विशेषेण सुग्रथितं सुवि-
वाञ्छितं हृतमिति ।

धृता ।

वदिना यथायथरितं न विधिष न हि अङ्कितम् । अभि-
रुदन्तरे प्रायशस्तानुपस्थायैव प्रस्तुतं हतमिदं परिसमापि

तम् । अस्मिन् रूपके, तृतीयाङ्के दशमाङ्के च सा वारहयमेव
केवलमस्माकं दृष्टिपथमापतिता ।

तृतीयाङ्के गृहे चोरितं चोरिणेति समाकर्ण्य समाकुलित-
चित्ता धृता उवाच,—“अइ । मच्च अवरिकवदसरीरो अज्ज-

स्निग्धजनवात्सल्यम्

उत्तो अज्जमित्तेण सह ?” इति । चारु
दत्तस्याशुभमाशङ्कमानाया, तस्या परा काष्ठा

गतायामप्युत्कण्ठायां, प्रियकुशलप्रश्नेन सममेव प्रियतमप्रियवय-
स्यस्य मैत्रेयस्यापि कुशलं प्रष्टुं न ह्यमौ विस्मरन् ; यतः सा एव
भवति गृहकर्त्री । ततश्च वसन्तसेनान्यामीकृताभरणानि तस्करि-
णापहृतानौति समाकर्ण्य सा मपदि मूर्च्छिता जाता, मोहा-
पगमे पुनरेवमभाषत यत्,—“हज्जे । किं भणामि ? अवरि-
कवदसरीरो अज्जउत्तो त्ति ? वर दाणिं सो सरारेण परिकवटो,
ण उण चारित्तेण” इति । चारुदत्तधर्मपत्न्याय धृताया एत-
द्भाषणं नूनं तदनुरूपमेव ।

सा च तदानीं कथं हि स्वामिनममुष्या विपदं सर्गात्ति-
ष्यति, मत्पुरुषतया प्रख्यातस्य भर्तुः नाम कथमक्षतं स्थास्यति,

रत्नावलीदानम्

इत्येव सततमचिन्तयत्, अलङ्कारणेषु केवल
तन्मातृदत्ता रत्नावली एव अवशिष्टा अस्ति,

तान्तु चारुदत्तः शौण्डीरतया न हि ग्रहीष्यति, इति तु सा
नूनमेव विवेद, तेन च सा भर्तुः चारुदत्तस्य हितैषिणः सखाय-
मैत्रेयमाह्वय रत्नपट्टीव्रतच्छलेन तामेव रत्नमाला तस्मै प्राय-
च्छत् । चतुरः मैत्रेयस्तु आह,—“सोत्थि, गमिस्स, पिअ
वअस्सस्स निवेदिमि।” इति, श्रुत्वा च तद्वचनं धृता अतीव
सङ्कचिता “अज्जमित्तेअ । मा क्व, मं लज्जावेहि” इत्युक्त्वा
प्रातिष्ठत ।

पठाङ्के पुनः यदा वसन्तसेना इमामेव रत्नावलीं दामा

हस्तेन धूतायै प्रत्यर्पयितुमैषीत्, तदाऽसौ अतीव तेजसा प्रत्यु-
वाच,—“अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरणाविसेसो त्ति जाणादु
भोदी” । एतेन यादृशं तदीय नैसर्गिकं
तेजः प्रतीयते, निगूढाभिमानगर्भं तथाभूतं
तेजः केवल सहधर्मिण्यामेव सम्भवति । वसन्तसेना तु प्रथ-
मतो धूताचरित्वानभिज्ञतया चेटीहस्तेन रत्नावलीमनुप्रेष्य
तामभिनन्दयितुमैच्छत् ।

भोक्ष्विता

तदनन्तरञ्च पुनर्दृशमाङ्गे दृश्यते यत्, आर्या धूता चिता-
रोहणसमुद्यता मैत्रेयरोहसेनादिभिस्तस्मादतिसाहसार्चिहृत्यर्थे
भृशमनुरुद्धाऽपि न तत्र समाधिमादधे इति ।
स्वामिना सह एकस्यामेव चितायामधिरोह-
णादृते ब्राह्मण्या चितायामधिरोहण धर्मशास्त्रविरुद्धतया
पापजनकमिति मैत्रेयेण अभिहिताऽपि सा अत्रवीत्,—“आर्य-
पुत्रस्यामङ्गलश्रवणात् वरमेतत् पापाचरणमपि” इति । एव-
विधादेकैकस्मात् वाक्यादेतस्याः धूताया अन्तःकरणभावमपि
स्फुटमेव वयमवजानीमः । सत्यमेवैतद् यत्, सृच्छकटिके वयं
वारहयमेव धूतामीक्षामहे, किन्तु तत्रैव कविना द्वित्रैर्हि
निपुणतरैः तूलिकामस्यातैः तदीय चरित्रं समधिकमेव समु-
च्चलीकृतमिति ।

चिताऽऽरोहणप्रयत्नः

मैत्रेयः ।

प्रत्यर्पनामा मैत्रेय चारुदत्तस्य वयस्यो सृच्छकटिकप्रकरणे
विदूषक इति परिभाषितः । विदूषकगज्जायन्तु कामशास्त्रीय-
साधारणाधिकरणस्य चतुर्थाध्याये समदृग-
स्तनापे आसद्यज्ञोदरेन्द्रपादा आहुः,—
‘स च देव्या नागरके वा इचित् प्रसाद्यन्तः लब्धप्रणयत्वादप-

१५६४५२५२

वदते इति विदूषकः । क्रीडनकत्वाच्च वेगे गीष्टाच्च विविधेन
हासेन चरतीति वैहामिकं इत्युभयनामा । अस्य चरित्रस्य
समालोचनावसरे वयमेतत् द्रक्ष्यामः यत्, विदूषकस्यैव
सुमङ्गता इति । नाट्यशास्त्रस्य चतुर्विंशाध्याये भगवान् भरत
विदूषकस्य लक्षणमेवमाह, यथा,—

“वामनो दन्तुरः कुञ्जो द्विजन्मा विकृताननः ।

खलति पिङ्गलाक्षश्च स विधेयो विदूषकः” ॥१०६॥ इति ।

अन्यत्राप्युवाच,—“विदूषकस्य खलति स्यात् काकपटमेव वा” ।
मृच्छकटिके विदूषकस्य काकपटचिह्नितत्वमेव परिदृश्यते ।

चारुदत्तहितैषिणा मैत्रेयस्य न केवलं तस्य विभवेन सह
सम्बन्धः, अपि तु दारिद्र्येणापि ; तथा हि,—चारुदत्तस्य
मम्पटि विलुप्ताया सर्व्वे एव पृथ्वेपरिजना
युगपदेव तममुञ्चन्, न तु अकृत्रिममित्त्र
दारिद्र्यो मैत्रेयः, तेन च चारुदत्तः त “मम
दुःखसुहृत्” इत्युवाच । “भो वयस्मिन् । त ज्जेव अत्यकलवत्तअ
सुमरिअ अल सतप्पिटेण” मैत्रेयस्यानयैव वाचा चारुदत्ते तस्य
प्रगाढानुरागः प्रकटितः बभूव ।

मैत्रेयस्य चारु
दत्तपक्षपातः

न च गुणानामाधारं चारुदत्त भ्रमेणापि कदाचित्
पापात्मकं कर्म अकृतं, तस्य धनानि तु विपन्नाना दारिद्र्याणाञ्च
पुरुषाणामुपकृतये एव आमन्, प्रभत-
दारिद्र्येणापि देवतासु सुदृढा भक्तिश्च न
विलुप्ता, तथाऽपि देवता भक्तिमति तस्मिन्
नानुकूला अभवन्, एतान्येव विभाज्य मैत्रेयस्य ग्रन्थे निम्न-
क्षोभेण दुःखेन च पूर्णमभवत्, तेनास्मै चारुदत्तमवगतं—
“जदो एव्व पृइज्जन्ता वि देवता ण दे पमीदन्ति, ता की मणा
देवेमु अच्चिदेमु” इति । इदञ्च भाषितं मैत्रेयस्य देवता-

चारुदत्तदारिद्र्य
जनितक्षोभः

न पुनरनुगागाभावं सूचयति, न च मैत्रेय, अनेन भाषितेन चारुदत्त देवाञ्जेनात निवर्त्तयति, एतत्तु चारुदत्तस्य विभवक्षये तन्मन्त्रस्य मैत्रेयस्य निदारुणशोकस्य क्षोभस्य च परिचायकमिति सन्तव्यम् ।

ब्राह्मणस्य मैत्रेयस्य व्यवहारा कदाचित् स्वनिर्व्वुद्धितायाः प्रतिपादका यद्यपि दृश्यन्ते, तथाऽपि न केवलमस्मान् हासयितुमसौ शालभञ्जिकाकल्पं कल्पित, न वा हास्यरसानुकूलकार्यकरणमात्रकुशलं जड इति बोधयितुमुपन्यस्त . सोऽपि हृदयवान् पुरुषोचितवृत्तियुक्तश्च, तेन हि तस्यापि तेजोऽस्ति इत्यवधातव्यम् । तथा हि,— गकारस्तु यदा वसन्तसेनाभ्रमेण रदनिकामयहीत्, तदा हास्यरमस्य प्रसवणस्वरूपोऽपि विदूषक मदर्पमाह,—“चुत्त गेट, मरिम गेट, ज अल्लचारुदत्तन्त टलिहटाए मपटं परपुरिसा गेह पविमन्ति” इति । तत “अल्ल मित्तेअ । पेक्ख मे परिहव” इत्यक्त्वा रदनिकया स्वकातरताया प्रकटितायामसौ प्रत्युवाच,— “किं तव परिहवो? आदु अन्हाण” इति । ईदृशो च वाक् कस्यचित् प्रभृततेजस्विब्राह्मणस्यैव मुखान्निर्गन्तुं प्रभवति, न तु निस्तम्बकस्य कस्यचित् दुर्बलभोपमस्य । ततश्च प्रियमखचारुदत्तस्यावक्ष्यात् क्षोभोन्मथितचित्तवृत्तिमैत्रेय उन्मत्तप्राय, उवाच —
मा दाव । भो । मके गेटे कुङ्करो वि दाव चण्डो भोटि कि उण अए इत्यपी ।

प्रागेवैतदुक्तमस्माभिः यत्, संस्कृतरूपकेषु चित्रितं हि चरित्रं प्रायशः एकास्मिन्नेव विषये विकाशितं भवेत्, तथा

चारुदत्तीयमैत्रेयात्
मृच्छकटिकमैत्रेयस्य
वैशिष्ट्यम्

हि,—परिहामप्रियपात्रचरित्रे तु परिहाम
द्यातकव्यापारादन्यत् किमपि कविभिः न
हि चित्रितमेव, कौतुकप्रणयितामन्तरं
अन्या कार्पि हृत्तिर्तास्मिन्नार्जोवित् नोन्नम-

तीव । ननु परिहामप्रणयिणस्तदन्तरेण वृत्त्यन्तरं कदाचि
दपि नैव स्फुरति, रसान्तरासम्पृक्तं विशुद्धः ह्याम्यरम
एव तत्पात्रस्य चिरमुपजीव्यभूतः इति चेन्न, प्राणिमात्रे
एवविधैकवृत्तिमात्रस्फुरणवच्चरित्रस्यानैर्मार्गिकतया सहृदय-
सामाजिकरुचिविरुद्धत्वात् । मृच्छकटिके तु प्रायशः सर्व-
मेव चरित्रं न पुनरित्यमभिलिखितं, मैत्रेयस्य चरित्रं तत्
प्रकृष्टमेकं निदर्शनम् । भासरचिते चारुदत्ते तु विर-
न्तनोमविकृता पङ्क्तिमवलम्ब्यैव मैत्रेयचरित्रं चित्रितमिति
दृश्यते, तत्र हि पूर्वाचार्यपरिशीलिताऽऽचारस्य कियतो-
ऽप्यपरिवर्तिततया अनुसरणात् । किञ्चिदपि वैशिष्ट्यं
नास्तीति । तथा हि,—तदाया मैत्रेयः विटशकारयोः हस्ते
खड्गं दृष्ट्वैव कामपि वाचमनभिधाय पश्चादपममार । यद्यपि
मृच्छकटिकप्रकरणेऽपि विटस्य हस्ते कृपाण आसीत्, तथाऽपि
कृपाणपाणि तमवलोकयता मैत्रेयेण भातिविह्वलतामनामाद्य
स्वस्य प्रियसखचारुदत्तस्य च मर्यादां सर्वथा मर्यादितुमवाग्-
सरेणाभूयत, तमेवासि विटस्तु मैत्रेयपाददंशे मर्याप
यामास । न्याय्याविकारमरक्षणोद्यमस्य न्यायमार्गप्रयत्नेनस्य
वा पुरतः पशुजनोचितवलप्रयोगस्य घृण्वाचरणस्य वा यथाभव
एव हि शोभते ।

मैत्रेयस्य चरित्रे ह्याम्यरममसित्यणादृतं कर्णरमदंशोऽपि

दृश्यते । प्रागप्यसौ चारुदत्तदौर्भाग्यविलसितेन व्यथितहृदय
मैत्रेय इदमवत्ता आसीत्, इदानी पुनस्तदौघमहेतुक तिर-
 स्कारमवलोक्य नितरामिव मर्मण्यभिहत इव
 सहत्त । शकारिण माक मलापेन एतत् सख्यया प्रस्फुटित-
 मभूत् । पाठकाना स्मृतिविवोधनायमस्माभिः तथाविधा-
 ऽन्योऽन्यभाषणस्य सम्पूर्णस्यैवाशय उद्भूतो प्रलोभन नियन्तुम-
 शक्यतया तदविकलम् अधस्तादपन्यस्यते , यथा,—

“शकार’ । अले काकपटशीगमत्यका दुष्टवडुआ । उव-
 विग, उवविग । विदू । उववेनिदा जेव अन्हे । शकार ।
 केण ? विदू । कअन्तेण । शकार । उट्टेहि उट्टेहि । विदू ।
 उट्टिस्सामो । शकार । कदा । विदू । जदा पुणो वि देव्व
 अणुजल भविस्सदि । शकार’ । अले । लोद लोद । विदू ।
 रोदाविदा जेव अन्हे । शकार । केण ? विदू । दुग्गदीए ।
 शकार । अले । हग हग । विदू । हमिस्सामो । शकार ।
 कदा ? विदू । पुणो वि ऋद्वीए अज्जचारुदत्तन्” ।

एतासु उक्तिप्रत्युक्तिकासु आवर्त्तप्रायासु प्रकाशित दारुण
 क्षोभ नैराश्यञ्चान्तरा पुनरपि चारुदत्तस्य भाग्य सुप्रसन्न मटे-
 वाटेष्यति इति तस्य जीवन् आशा विकसिता अभूत् ; ऋजु-
 कस्यास्य ब्राह्मणस्य सा च आशा एकदा सफलतामलभत ।

तृतीयाहस्य पर्यवसाने दृश्यते चाम्नाभि यत,अनवरतोप-
 भुज्यमानदारिद्र्यस्य कठोरनिष्पेक्षणेन निर्पीडितस्य चारुदत्तस्य
 सौभाग्योदयदर्शने तावद्भूत एवास्ताम्, परन्त्वधुना उपर्युपरि
 समापतां हि हिद्वानुसारिणाभिरार्कान्निवर्षाद्भिनितरामभि-
 न्भवेव तमवलोक्य मैत्रेयस्य ईर्ष्यातिरभवत् । वसन्तमनया
 न्यामोक्ताना भूषणजानाना चैरिरेषहततया अताव समुद्दिग्ध
 चारुदत्त मनोस्य च मैत्रेय मोहेगमाह —“अहं क्व अह-

लब्धिसं । केण दिस्सं ? केण गहिदं ? को वा सक्वि त्ति” ?
इति ; एव खलु दुर्विधिविलसितेनातिमात्रमसहिष्णुरमी
दैवेन सह प्रतियुध्य तत्प्रतिशोधमेव ग्रहीतुं वडसुदृढपरिकर
इवाभवत् ।

चारुदत्तस्य परमहितैषी किल मैत्रेयः, दरिद्राणां वेश्या-
जनैः सह सम्यन्धस्याशुभकरत्वेन तस्य वेश्यासंसर्गं सम्भाव्यैव,

मैत्रेयस्य दूरदर्शिता

“अम्हाणं पटीविआओ अवमाणिटणिहण-
कामुआ विअ गणिआ णिस्सिणेहाओ टाणि

सवुत्ता” इत्युक्त्वा प्रियवयस्य त कुपथः निवर्त्तयितुमचेष्टत ।

पञ्चमाङ्गे च दृश्यते, मैत्रेयः चारुदत्तमाह,—“ता अहं वस्सणी

भविअ टाणि भवन्तं भौसेण पडिअ विस्सवेमि,—णिवत्तीअद

अप्पा इमाटी बहुपञ्चवाआटी गणिआपसङ्गाटी । गणिआ णाम

पाटुअन्तरप्पविट्ठा विअ लेट्टुआ दुक्खेण उण णिराकरीअदि”

इति । इत्याद्युक्तिजातेन बहुतरानर्थहेतुकात् गणिकामंसर्गात्

पुनः पुनरेवासौ चारुदत्तं विरमितुमुपादिशत् ।

चारुदत्ते मैत्रेयस्य कीदृक् प्रणय आसीत्, तत्तु दश-
माङ्गे वध्यस्थानं प्रति नीयमानस्य चारुदत्तस्य समीपे रोहमेन-

मैत्रेयस्य
चारुदत्तानुरक्ति

मादाय गतस्य तस्योक्तितः सम्यगवधार्यते ।

मैत्रेयस्तु चारुदत्तगतप्राण इवार्मात्, दुर्दैवं

विपाकवशात् प्राणदण्डादेगविपन्नं चारुदत्त

मवलोकयता तेन तदा सकातरमभिहितं यत्,—“ण मक्ख

णोमि पिअवअस्सविरहिदो प्पाणाइ धारिदु” इति । वस्तु

तस्तु मैत्रेयः चारुदत्तात् न हि पृथगार्मात्, चारुदत्तस्य सर्व-

नैवार्मासौ सुखं, तदुखेनैवार्मा दुःखमन्वभुङ्क्त, इत्येवाम्भिन्नियत-

सम्भाभिरवलोक्यते ।

प्रियमुद्धट प्राणममा पत्नी धृता वज्रिप्रवेगव्यवमायात्

निवर्त्तयितुं यतमाने च मैत्रेये यदा चारुदत्तो मुक्तिं लब्ध्वा तत्र समागतः, तदा तस्य एतादृगेव निर्भरानन्दो-
 ऽजायत यत्, असौ स्वयमेव तत्र स्वस्य चक्षुषी
 प्रत्यागत त प्रियं प्रत्याययितुं न शक्नोति स्म ।

चारुदत्तमुक्तिलाभे
 मैत्रेयस्यानन्द

निर्मलचरितस्य चारुदत्तस्य गुरुतरवितथापवादात् निष्कृतिः,
 प्रेयसा वन्धुना च सह पुनः समागमः, धतायाः पातिव्रत्यनिष्ठा
 च सममेव तस्य मनसि हर्षं शान्तिं गौरवञ्च अतितरामजन-
 यन्, तदाऽसौ वाप्यगह्वदाक्षरं हर्षभरेण उच्चैः,—“ही ही
 भो । एदाह ज्जेव अच्छीहिं पिअवअस्सो पेक्खीअदि, अहो ।
 सदीए प्पहावो । जदी ज्जलणप्पवेश व्ववमाण ज्जेव पिअ-
 समागम प्पाविटा । जेदु जेदु पिअवअस्सो” इत्युक्त्वा चारुदत्तं
 जयध्वनिना संवर्द्धयामास । चारुदत्तस्य सौभाग्य पुनरेवोदे-
 प्यति ऋजुकस्य ब्राह्मणस्य एवविधः प्रत्ययः इयतः कालात्
 पर फलितः अभूदिति ।

मन्यामहे खलु सस्कृतरूपकेषु एकस्मात् अत्रत्यात् मैत्रेया-
 दन्यत्र अपरत्र कुत्रापि चरित्रे हास्येन तारल्येन च सह करुण-

संक्षेपचरित्र
 कदरभिनवा सृष्टि

रमस्य गाम्भीर्यस्य च प्रवाहः न हि दृश्यते,
 तेन च मृच्छकटिके चित्रित विदूषकस्य
 चरितम् एका अभिनवा सृष्टि । तस्य च
 चरित्रे स्वाधममृक्त किमपि वस्तु न खलु वर्त्तते, तस्याज्ञताया
 परिहासप्रियतायाश्च अन्तराले करुणरममङ्गुला विषादमयो च
 वाचत् मूर्त्त अन्तरान्तरा दृश्यते, एव खलु तच्चरित्रम्
 अन्त रलिलाया फलानुद्या जलमन्तानवत् तारल्यस्य मूर्ख-
 ताया वातुकस्य विकासेन सह प्रवाहितमभूदित्यत एवैतदधि-
 वतरस्त्वभोग्यनिर्गतः ।

लब्धिसं । केण दिसं ? केण गहिदं ? को वा सक्खि त्ति” ? इति ; एव खलु दुर्विधिविलसितेनातिमात्रमभहिष्णुरसौ दैवेन सह प्रतियुध्य तत्प्रतिशोधमेव ग्रहीतुं वदसुदृढपरिकर इवाभवत् ।

चारुदत्तस्य परमहितैषी किल मैत्रेयः, दरिद्राणां वेश्या-
जनैः सह सम्बन्धस्याशुभकरत्वेन तस्य वेश्यासंसर्गं सम्भाव्यैव,
मैत्रेयस्य दूरदर्शिता “अस्माकं पटीविआओ अवमाणिटणिङ्गण-
कामुआ विअ गणिआ गिस्सिणेहाओ दाणिं
सवुत्ता” इत्युक्त्वा प्रियवयस्य त कुपथः निवर्त्तयितुमचेष्टत ।
पञ्चमाङ्गे च दृश्यते, मैत्रेयः चारुदत्तमाह,—“ता अहं वम्हणो
भविअ दाणि भवन्तं भौसेण पडिअ विस्सवेमि,—गिवत्तीअदु
अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआपसङ्गादो । गणिआ णाम
पादुअन्तरप्पविट्ठा विअ लेट्ठुआ दुक्खेण उण गिराकरीअदि”
इति । इत्याद्युक्तिजातेन बहुतरानर्थहेतुकात् गणिकासंसर्गात्
पुनः पुनरेवासौ चारुदत्तं विरमितुमुपादिशत् ।

चारुदत्ते मैत्रेयस्य कीदृक् प्रणय आसीत्, तत्तु दश-
माङ्गे बध्यस्थानं प्रति नीयमानस्य चारुदत्तस्य समीपे रोहसेन-
मैत्रेयस्य
चारुदत्तानुरक्ति मादाय गतस्य तस्योक्तिः सम्यगवधार्यते ।
मैत्रेयस्तु चारुदत्तगतप्राण इवासीत्, दुर्दैव-
विपाकवशात् प्राणदण्डादेशविषमं चारुदत्त-
मवलोकयता तेन तदा सकातरमभिहितं यत्,—“ण सक्कु-
णोमि पिअवअस्सविरहिदो प्पाणाइं धारेदु” इति । वस्तु-
तस्तु मैत्रेयः चारुदत्तात् न हि पृथगामीत्, चारुदत्तस्य सुखे-
नैवासौ सुख, तदुःखेनैवासौ दुःखमन्वभुङ्क्त, इत्येवाम्निश्रियत-
मस्माभिरवलोक्यते ।

प्रियमुद्धटः प्राणममा पत्नीं धृता यज्ञिप्रवेशय्यवमायात्

निवर्त्तयितुं यतमाने च मैत्रेये यदा चारुदत्तो मुक्तिं लब्ध्वा तत्र समागत, तदा तस्य एतादृगेव निर्भरानन्दो-
 ऽजायत यत्, असौ स्वयमेव तत्र स्वस्य चक्षुषी
 प्रत्यागत त प्रियं प्रत्याययितुं न शक्नोति स्म ।

चारुदत्तमुक्तिनाम
 मैत्रेयस्यानन्द

निमोलचरित्रस्य चारुदत्तस्य गुरुतरवितथापवादात् निष्कृतिः,
 प्रेयसा बन्धुना च सह पुनः समागमः, धतायाः पातिव्रत्यनिष्ठा
 च सममेव तस्य मनसि हर्षं शान्तिं गौरवञ्च अतितरामजन-
 यन्तः तदाऽसौ वाप्यगद्गदाक्षरं हर्षभरेण उच्चैः,—“ही ही
 भो । एटाह ज्जेव अच्छीहि पिअवअस्सो पेक्खीआदि, अहो ।
 सटोए प्पहावो । जटो जलणप्पवेश ज्ववमाण ज्जेव पिअ-
 समागम प्पाविटा । जेटु जेटु पिअवअस्सो” इत्युक्त्वा चारुदत्तं
 जयध्वनिना संवर्द्धयामास । चारुदत्तस्य सौभाग्यं पुनरेवोद-
 ष्याति. ऋजुकस्य ब्राह्मणस्य एवविधः प्रत्ययः द्रव्यतः कालात्
 पर फलितः अभूदिति ।

मन्यामहे खलु मस्करूपकेषु एकस्मात् अवत्यात् मैत्रेया-
 दन्यत्र अपरत्र कुत्रापि चरित्रे हास्येन तारत्येन च सह करुण-

मन्येयचरित्र
 चरित्रमिनवा सटि

रमस्य गाम्भार्यस्य च प्रवाहः न हि दृश्यते,
 तेन च मृच्छकटिके चित्रितं विदूषकस्य
 चरितम् एका अभिनवा सृष्टिः । तस्य च
 चरित्रे स्वायम्भूतं किमपि वस्तु न खलु वर्त्तते, तस्याज्ञताया
 परिहाराप्रयतायाश्च अन्तराले करुणरमनङ्गुला विपादमयो च
 कावत् सृष्टं अन्तरान्तरा दृश्यते : एव खलु तच्चरित्रम्
 पल्लवमल्लिकाया फलानुया जलमन्तानवत् तारत्यस्य मृग-
 तादा कातकस्य वकामेन सह प्रवाहितमभूदित्यत एवैतदधि-
 कतरूपभोग्यमिति ।

शकारः ।

राजश्यालकसंस्थानकस्य आचरणादिषु सम्यगनुशीलितेषु एवमेवानुभूयते यत्, असौ न खलु अभिजातवशममुत्पन्न इति ।

शकारस्य नीच-
कुलोद्भवत्वे प्रमाणम्

विटस्तु तमनिन “काणेलीमात ” इति कृत्वा आजुहाव । विदूषकोऽपि त “काणेलीसुत ।” “कुटनापुत्र ।” इत्यादिक विना अन्यथा

कयाऽपि वाचा नामस्वध्यत । सत्यमेव यदि मस्थानक राज-
पत्न्या एव सन्नोदरोऽभूत्, तदा विट विदूषकश्च तमित्यमभि-
धातुं न ह्यशक्यताम्, अपि च, यो हि यादृशं मूर्खो भवतु
नाम, तथाविधोक्ते किञ्चिद्बीजमन्तरा कोऽपि कटाऽपि तादृश
भावज्ञमस्वोधनं विसोढुं नाशकत् । विशेषतश्च प्रभावशालिना
तदङ्गीकरणं सर्वथैवासम्भवितमिति मन्यामहे । शकारस्तु
महशमभूतश्चेत्, तादृशं सस्वोधनमविकृतेनैव चेतसा कथमपि
नियतं नासहिष्ट ।

साहित्यदपणे तृतीये परिच्छेदे शकारलक्षणमेवमुज्जिखित-
मस्ति, यथा,—“मदमूर्खताभिमानी दुष्कलतैश्वर्यसयुक्त ।

शकारलक्षणम्

मोऽयमनूढाभ्राता राज्ञ श्याल शकार
इत्युक्तः ॥” इति । भगवान् भरताऽप्युवाच,

यथा,—“उज्ज्वलवस्त्राभरणः कुप्यत्यनिमित्तत प्रमीदति च ।
अधमो मागधभाषी भवति शकारो बहुविकार ॥” इति ।

एताभ्यां लक्षणाभ्यां सह शकारस्य चरितं सर्वथैव सुम-
ल्लच्छते । अहितायमूर्खराष्ट्रियमस्थानकस्य विकाराणाम् इय-
त्तेव तावत् नास्ति, तन्मीर्यविजृम्भणस्य उदाहरणमपि न
कुत्रापि दुल्लेभम् ; तद् यथा,—

“शे वा वञ्चिदभादुर्के मम पिटा मादेव सा दोष्यदी ।

जे शे पेक्खदि ऐदिश ववगिद पुत्ताह गृलत्तण” ॥

यः खलु एव कथयितुमौष्ट, स पुनः कियान् मूर्ख, तत्
वाचा विन्यसनमनावश्यकमेव । तस्य परस्परसम्बन्धाः वाचाऽपि
अतौव विस्मयोत्पादिकाः, पौराणिकतिष्ठत्तसर्वालिता का. अपि
कथाः तेन न हि ज्ञाता, तथाऽप्यसौ स्वीयमसामान्य वैदग्ध्यं
प्रकटयितुं तदुपवर्णेनाया सदव तत्पर आसीत्. तत एव
हास्यरसभूयिष्ठानामेतेषां श्लोकानां समुत्पत्तिः ।

नौचवशसम्भूतस्य सपदि राजसम्पदमवाप्तवतश्च तस्य तूर्णं
तुष्टे. भ्रश. चित्तस्य विकारश्च समजनि, अयं लघु गुरुर्वा ईदृशं
ज्ञानमपि त्वरितमेव तस्य विलुप्तमभूत् ।
कविस्तु नवमाङ्ग अधिकरणमण्डपदृश्ये
सम्यक्त्वया तत् प्राकटयत् । असौ भौकः,
धनमटेनान्धीभूतश्च, परलोकमपि न गणयति, इति तु अष्टमाङ्गे
स्थावरकेण सह मलापावसरे स्फुटमेव विज्ञायते । अकस्मात्
दारिद्र्यात् नौचजनममर्गाच्च समुन्नतमधिकारं विपुलविभवश्चा-
धिगतवति वालिशे जने यदेवावश्य भाव्य, तत् सर्वमेव शकारे
सहजमिति । तेन हि तस्य मुखतश्चेतत् श्रूयतेऽस्माभिः,—“के
विश्वं तज्ज्ञ गुणा. ? जज्ञ गेह पविशिश्र अशिदब्ध पि णत्थि” ।
इति । भगवान् भरतस्तु यदशिषत्,—“कुप्यत्यनिमित्तत प्रसी-
दति च” . एतस्य प्रकृष्टमेकमुदाहरणमस्माभिः शकारचरित्रे
परिलक्ष्यते. तत्तु सम्यगनुपवर्णयितुमस्माक कौतूहलं न निव-
त्तत, अतः तदेवाधस्तात् विन्यस्यते, तथा हि,—“शकार ।
भाव । तुम पि मे गुलु पलमगुलु । पेक्खोअशि शादत्तके अब्भ-
त्तवल्लत्त पुल्लल्लणाएत्त तुम दाव पवहण अग्गदो अहि-
एह । विट । एव भवतु । (इत्याराहति ।) शकार । अधवा
एह तुम तुह वप्पल्लव पवहणे, लेण तुम अग्गदो अहि-
एह । एत पवहणभासा, अग्गदो पवहण पहिलुहामि ।

विटः । भवानेवं ब्रवीति । शकारः । जइ वि हगो एव्व भणामि,
तथा वि तुह एगे आदले अहिलुह भइकेत्ति भणिदु” । मइप-
तस्तु प्रचलितप्रवचनानुसारेण लोके यः खलु “कापटिकपण्डः”
इत्युच्यते, राष्ट्रियशठोऽपि नूनं तथाभूतः एवासीत् किलेति ।

स यदाऽपश्यत् यत्, अथेलोभभातिप्रदर्शनादिभिरपि
वसन्तसेना न तस्य वशतामाप्ता, तदा यथाशक्ति तस्या वैर-
माचरत्, किं बहुना, पश्चात् ता हन्तुमपि
प्रवृत्तोऽभवत् ; तत्राऽप्यपरितुष्यन्नसौ तल्लेशमं
चारुदत्तमपि निर्यातयितुमैपीच्च । धार्मिकस्य
तस्योत्पीडने प्रायशः सफलता लब्धाऽपि “यतो धर्मस्ततो जयः”
इति पूर्वाचार्याक्तस्याभ्यभिचारितया सूक्ष्मगतेर्धर्मस्य च प्रभा-
वादनन्तरमकृतकार्य एवाभूत् ।

शकारस्य अस्या
परवशता

शूद्रकस्तु कविः शकारचरितं सविशेषं विकीर्णयितुं, तस्य
सूखंशठत्वे सुस्फुटं विवरोतुञ्च शोभनाशोभनत्वेन एकस्मिन्नेव स्थाने
समकालमेव द्विविधं चरित्रं प्रदर्शितवान् ; यथा,—एकतः धूर्त-
शकारः, अपरतस्तु सुशोला विटस्यावरकाविति ; तेन हि शकार-
चरित्रमतोऽव विशदभावेन विकीर्णितम् । ईदृशं हि क्रूरचरितं
प्रायशः सस्कृतरूपकेषु कुत्रापि न च दृश्यते, तथा शकाराख्य
पात्रमपि परवर्तिरूपकान्तरेषु अस्माभिः न खलु परिलक्ष्यते ।

शकारः किल जिह्म वैधेयः निर्विवेकश्चासीत्, तथात्वेऽपि
शाख्येषु कापट्येषु च न हि तस्य बुद्धिः क्षीणा विकल्पा वा ।

शकारस्य चेष्टा
वैफल्यम्

असौ हि दरिद्रचारुदत्तं वसन्तसेनाहत्याऽप-
रार्धनाभियुज्य, स्थावरकर्मापि स्वमन्दिर-
बालाग्रपतोलिकायाः पाशनियमितं कृत्वा
सम्याप्य च स्वस्यापूर्वं कौटिल्यं बुद्धेः चातुर्यञ्च प्रख्यापयामास ।
यदा खलु स्थावरकं बन्धनादात्मानं विमुच्य यथायथमुपगम्य

समोदितवान्, तदाऽप्यसौ किञ्चिदपि सङ्गुचितो नाभूत्, प्रत्यत
कापटिकाऽऽचार्योऽसौ चौर्यापराधेन त पुनरभियुज्य, तस्य
वचमि सर्व्वेषामेवाविश्वासमुत्पाद्य च, स्वकीय वच सप्रमाण-
मेवाकरोत्, परन्तु कियत्कालानन्तर जीवन्त्या वमन्तसेनाया
तत्र समागताया सत्या तस्य सर्वा एव बुद्धिर्व्यलुम्पत्, न च
किमपि कापट्यविलसित फलदायकमभूदिति । एवञ्च तस्य
प्रतारणाप्रकाशात् सन्निहिताऽपि विपत् केवलं दोनदयान्तोः
चारुदत यातुननोयेनाश्रितवासत्येन तदानी दूरमपामरत्,
तस्य पृष्ठाधिकृत पदमपि सर्व्वथाऽलुम्पमेवासौत्; परन्तु काप-
टिक शकारः अपापेषु निर्दोषेषु च जनेषु यद्वैरमकार्षीत्, तदु-
त्पीडनञ्च व्यधित, तदनुरूप तस्य दण्डस्तु कविना न हि उप-
वर्णित, स च सर्वात्मनैव विमुक्तोऽभूत्, इति तु नाशङ्कितव्यम्;
तस्य दण्ड सम्भूत एवेति, यत धार्मिकेषु भृयस्तया अथवा
निपीडितेषु धर्मप्रभावात् किलानौ समाधकमेव गौरवभाजन
भवति, अधर्ममसरे पराभूतः सन्नपि धार्मिकमणि जयति,
दृष्टतस्य तदेवारुन्तुदमिति ।

विटः ।

भगवान् वात्स्यायन किल साधारणाधिकरणस्य त्रतुर्था-
ध्यायं षोडशसूत्रे उवाच यथा — भुक्तविभवस्तु गुणवान्
सकललो वेशि गाढ्याञ्च बहुमतस्तदुपजीवी
च विटः' इति, इतिमन्यामन्विच्छन् वेद्या-
जन नागरकजन चापजीवति । तदुपजावि-
तया तयो मन्तेन विटिति कथयते'ति विट, विट शब्दं इति
आत्मादात् इति शैब्ये दर्शयन्त्यादा ।

२७. ४८८

२७. १२

सृच्छकटिकप्रकरणायविटस्तु विदग्धः सहृदयश्च । स्त्रीप-
जीवितयाऽसौ संस्थानकमदृशेन दुर्जनेन सह मिलित्वाऽपि

विटस्य दमन-

निरपेक्षता

गणगादिना च

परिशेषे यदा अजानात्, संस्थानकस्तु न केव-
लम् अतीवामज्जनं, परन्त्वसौ नितराम-
विदग्धः स्मूर्ततमश्चेति, तदाऽसावितदनुदध्यौ
यत्, शकारः संस्थानकः वसन्तसेनाया इव

विदग्धायाः गुणवत्याश्च रमण्या अतितरामननुरूप एव इति ।

ततः प्रभृद्येवासौ यथाऽवसरं वसन्तसेनायां यथाशक्ति यथासम्भ-
वञ्चानुकूल्यमकार्षीत् । तथा हि प्रथमाङ्के, असाविव वसन्त-
सेनायै चारुदत्तभवनगमनाय समझेतमुपदेशं प्रदाय, व्यालाटिव
दुष्टेतात् शकारात् तामगोपायीत्, चारुदत्तेन सह तस्यां
समागमोपायमपि यथासम्भवं सुगममकार्षीत् ।

अथ यदा वसन्तसेना प्रेयासं, चारुदत्त रमयितुमभिप्रेतार,
तदाऽपि वयं विटं वसन्तसेनाऽनुगम्यमानं पश्याम । विटस्तु
वसन्तसेनायां चारुदत्तस्य च गुणेन नितरामेव विमुग्धचित्त-
वृत्तिरामीत् ; प्रथमाङ्के तस्यैव मुखात् अस्माभिरार्थ्यचारुदत्तस्य
गुणावली समाकर्णिता ।

विदूषकेणापि सह तस्य व्यवहारः अतीव हृदयाकर्षकः ,

न्यायानुरागिता

आत्मनः भ्रमं विज्ञाय विदूषकस्य समीपे
स्वकृतापराधस्य मार्जनाप्रार्थना च विटस्या-

शेषाणां गुणानां नूनमेव परिचयं प्रमाणयति ।

मत्तं खल्वमुनैवमुक्तं, यत्,—

“आलानि गृह्यते हस्ती वाजी वल्गासु गृह्यते ।

हृदये गृह्यते नागी यदिदं नास्ति गम्यताम्” ॥ इति ।

किन्तु अष्टमाङ्के यदसौ वसन्तसेना वारजनोचितशीलवत्त्वे
नान्यथाऽवगम्य तद्वृत्तेषु ईषत् मशयितोऽभवत्, तत्तु गणिका

चरित्राभिज्ञत्वेन न तस्य दीपाधायकम् । तादृशार्थलोभ-
रहितगणिकाया अत्यन्तविरलविषयत्वात् स
पुनरेवममन्यत यत्, एषा वसन्तसेना नून-
मर्थलोभेन शकारं रमयितुमुपागता, सृष्टैव
प्रवहणविपर्ययासोक्तिरिति । एव विश्वासपर-
तन्त्रं सः दुर्वृत्त शकार किमपि वसन्त-
सेनाया अशिवमुत्पादयितुं शक्नुयादिति प्रथमं मनस्यवधा-
र्यापि, तत्स्थानमपह्नाय दूरमपमसार । न चेदेवं, तदा वसन्त-
सेनाया हत्याऽपराधमवलम्ब्य प्रबलतरा तावती विपत् न
तदानोमुत्पत्तुमपारयत् ।

विटस्य क्षणिक
भान्या चारुदत्त
वसन्तसेनयो
विपत्ति

सृच्छकटिके विवृत विट इव सर्व्वगुणविभूषितः पुमान्
नागरिकप्रधानस्य दयावत दानशौण्डस्य आर्य्यचारुदत्तस्य,
तथा विदुष्या उदारचेतस एकानुरक्तायाश्च
गणिकाया वसन्तसेनाया इव नायकयोरेव
नित्यसहचरो भवितु समुपयुक्त । यद्यपि
एषैव तदीया वृत्तिः, तथाऽपि कथमनौ मस्थानकस्येव नियत-
कुक्कर्माभिरतस्य पम सहचरो भूत्वा एतावन्तमेव कालं
क्षपितवान्, तत्तु सव्ययैवाश्चर्य्यमेवोत प्रतिभाति ।

विटस्य अपाते
शिवता

स्थावरकः ।

चेट स्थावरकश्च शकारभाग्योपजीवी तदङ्गमेवक गर्भ-
दास आनीत् । मस्थानकस्थावरकयोश्चरित्रे
विपरीतवृत्त्य पर्यालोचने 'यदस्य दास्य
तव चेश्वरत्वम् इत्याद्युक्ता विद्ये यदनुश-
रील, तत्तु विदुष्यन्तस्यैवैतन्मिति मनसि कथमपि न

२२३
१२८

समुदेति । स च स्वचेतसः समुद्रतत्त्वमत्युदारत्वञ्च सर्वतैव
मप्रमाणमकार्षीत् । अधस्तनविन्यस्तेन वाक्यमसूहेन प्रभुता-
मुपागतस्य शकारस्य तदनुजीवितामधिगतस्य चेटस्य च
चरितगतं प्रभूततमं प्रभेदः सम्यक् अनुमातुं शक्यते एवेति ,
यथा,—

“शकार’ । एणं वशन्तशेणिअ मालेहि । चेट । पशी-
ददु भट्टके । इअं मए अणज्जेण अज्जा एवहणपनिवत्तणेण
आणीदा । शकार’ । अले चेडा । तवावि ण पव्वामि ?
चेट । पव्वदि भट्टके शल्लोलाह, ण चानित्ताह । ता पशी
ददु पशीददु भट्टके, भाआमि क्वु अह । शकारः । तुमं
मम चेडे भविअ कण्ण भाआमि ? चेटः । भट्टके ! पल्लोअण्ण ।
शकार’ । के शे पल्लोए ? चेटः । भट्टके । शुकिददुक्किदण्ण पणि
णामे । शकार’ । केलिगे शुकिदण्ण पणिणामे ? चेट । जाटिगे
भट्टके वहुसोवस्समण्डिदे । शकार । दुक्किदण्ण केलिगे ?
चेट’ । जाटिगे ज्जगे पलपिण्डभक्कवे भूदे । ता अकज्जं ण
कल्लदण्ण । शकार । अले ण मालिण्णमि ? (इति बहुविध
ताडयति) । चेट । पिट्टदु भट्टके, मालेदु भट्टके, अकज्ज ण
कल्लदण्णं । जेण र्हि गव्वभटागे विणिम्मिदे भाअहेअदांशेहि ।
अहिअं च ण कीणिण्णं तेण अकज्ज पलिहल्लामि” ॥ इत्यादि ।

अनेन उपरितनप्रदर्शितपरस्परोक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यमसूहेन
स्थावरकस्य धर्मभोक्ताया परिचयः कियानधिगम्यतेऽस्माभिः ।

चेटस्य तेजस्विता

यो हि स्वप्रभुमप्येवमावेदयितुं शक्नोति यत्-
त्वं मे शरीरस्य प्रभुः, न तु मानसस्येति, स
गुणः कियान् तेजस्वी, इति तु उक्तिमन्तरिणाप्यनुमातुं शक्यत
एव । शकारस्य भीरुत्वमदान्याभूतत्वञ्च स्थावरकेण महास्मिन्
संलापावसरे सम्यक् व्यक्ताभूतमेवाभूत् ।

यो हि स्वजीवनविनाशभयमपि अनायासेन सन्त्यज्य निर-
पराधं पुमासं रक्षितुं दोषात् विमोचयितुञ्च नितरामेव प्रयतते,

तस्य च तथाविधं मनः कियत् समुन्नतं मही-
दारञ्च, तदपवर्णनमन्तरेणापि मतामनुभव-
मिदमेवेत्यत्राणीयानपि मंशयो नास्ति । चेत्

वसन्तसेनाया हत्यामवलितवृत्तं सर्वजनसमक्षं प्रकाशता-
मियात्, नूनं तदा स्वाभीप्सितं नैव मिध्यति, एतद्विद्या शकार'
यदा स्यावरकं प्राप्तादवालाग्रप्रतोलिकाया पाशनियमितं हत्वा
अस्यापयत् तदा "चारुदत्ते, वसन्तसेनाहत्याऽपराधेन वध्यभूमि
चाण्डालाभ्या नीयते" इति घोषणामाकर्ण्यमौ स्यावरक', कथ
पुनः चारुदत्त संरक्ष्यते, अनया चिन्तया नितरा ममाकुलो-
ऽभूत्,—“ता किं कलेमि ? अत्ताणअ पाडेमि ? (विचिन्त्य)
जइ एव्व दान्तेमि, तदा अज्जचालुदत्ते ण वावाटीअट्टि । वल
त्तणे उव्वत्तदे ण उण एअे कुलपुत्तविहगगं वाशपाटवे अज्ज-
चालुदत्ते । एव्व जइ विवज्जामि, लडे मए पल्लोए” एताव-
दत्तैरामौ गगानदेशात् सहसा वहिरधोभृश्या निपतितः,
देवानुकूपात् विमुक्तशूलस्य सञ्ज्ञातः । ततश्च त्वरितपट
घोषणास्यल प्रविशता तेन यदायद्य सर्वं प्रकाश्यापि यदा
विमपि फल नैव लेभे तदा न सकरुण चारुदत्तमवदत्,—
'अज्ज चालुदत्त' एत्तिके मे विहवे' । अट्टमाइएपि स्यावरक
शयारस्य, उपाधर्पणात् वसन्तसेना विमोचयितुमशक्त इत्यमेव
उच्यते । तस्य तु दवाप्यपि न हि भवन्ति नीचज्जनी-
यतानि न तु वाग्यो सर्वेषामेव मानवता दद्यादयं सदान
नरस्य विनाशना वाचः समीक्षितुमपि शक्यः ।

यो हि स्वजीवनविनाशभयमपि अनायासेन सन्त्यज्य निर-
पराधं पुमासं रक्षितुं दोषात् विमोचयितुञ्च नितरामेव प्रयतते,

वर्णयितुं कथमपि न शक्यते । यदि च नीचान्वयादेव स्यावरक
उदपादि, तथाऽपि तस्य समुन्नतं हृदयं मनोवृत्तिः सदाचरणञ्च
उदारवंश्यैरपि पुम्भिः सततमनुकरणीयमेवेति ।

शर्विलकः ।

मृच्छकटिकप्रकरणे राज्यविप्लवध्यापारेण सममेव शर्विल
कस्य विशिष्टसम्बन्धः संलक्ष्यते । भृशुरसुतोऽप्यमौ गणिकायाम
नुरक्तो गर्हितकर्माणि कर्तुं समारभत एव, मत्प्येव कविना
ऽसौ नैव सर्वथा नृशंसचरित्रतया चित्रितः । जुगुप्सितकर्म
निरतोऽपि स, अन्तराऽन्तरा स्वानुष्ठितपापकर्मणा कृते नित-
रामिवानुशुशोच । तच्चरित्रपर्यालोचनाऽवसरे एतदपि समीच्यते
यत्, स्वानुष्ठितं कर्म प्रशस्त निन्दित वा इति तु स सर्वथैव
अजानात् ; उत्तमाधमयो, को नाम विशेषः, इति च ज्ञात्वाऽपि
स्त्रीयस्वभाववशेन स्वदैन्यावस्थया च कुकर्मण, प्रत्यावर्त्तित
नाशकदिति । तस्य तात्कालिक वचनजातमतीव क्लेशहेतु
हृदयद्रावि च भवति, यदा स परमपवित्र यज्ञसूत्र मन्थिकार्य
सम्पत्तये प्रमाणसूत्ररूपत्वेन विगणय्य, तेन मन्थिस्थल परिमातु-
मैच्छत् । एतेनानुमीयते, कविरस्य स्यावरकस्य च चरित्रे एत
देव प्रदर्शयितुं सततमचेष्टत यत्,—

“किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरा स्फीता मुनेत्रे कण्टाकद्रुमा ।” इति ।

सूक्ष्मकटिकप्रकरणस्यास्य नायकादिविशेषचरितानि

प्रत्येक विस्मिष्य समालोचनानि । साम्प्रतमन्ते सकलान्तेवामि-

उपसर्ग

नामन्तरत्यन्तमन्तोषमस्यादनाय सङ्क्षेपतः
कात्स्न्येन किञ्चिदुच्यते । प्रष्टव्यमेतद् यत्,

इह जगति किमुपकृतं काव्येन ? न हि कर्त्तव्याकर्त्तव्य-
विषयप्रवृत्तिनिवृत्त्यपदेशमात्रात्सनापिनी श्रुतिरिव कण्ठ-
विस्फोटमुपदिश्य प्रवर्त्तयति सन्मार्गं, निवर्त्तयति वाऽमन्मार्गात्
कुपथगामिनो जनान् काव्यम् ; केवलमवगुण्ठितशरीरा
प्रियवदेव कुनकान्ता नवनवरमसञ्चारभासुरकीमनानाप
मानस्य व्याजेन सन्मार्गमानयति विद्यावयति च दुर्मार्गात् ।
अत एवोक्तं सम्यग्भट्टपादैः,—“कान्तामस्मिततयोपदेशयुजे”
इति । एतदेव काव्यस्योपयोगितायाः परिनिष्ठान, एतदेव
हि काव्यस्य नीरसेभ्यः श्रुतिवाक्यादिभ्यः परमोत्कर्षः,
तच्च समयमस्मिन् प्रकरणे विस्फुटं जागर्त्तम् । तथा हि,
—प्रसादगुणगरिमा विविधभाषासमावेशः, अनभिजाताया
अपि वसन्तसेनायाः प्रियप्रेम्नि, मपत्नीसमाया धृतायास्तनय-
मनु स्नेहप्रकाशे, पण्यजोविकाया अपि तस्या धनिकोपरि
वैतरागभावमन्दशने च दिव्यभावमस्थापनं, नियतदैव्य
दावानलदग्धचेतसश्चारुदत्तस्य वदान्यत्वे, आश्रितानुरागे, मित्र
प्रणवे, क्षमाभृमनि, नायिकाप्रेमणि चालौकिकत्वमुभरत्तनं,
काव्ये वा महदयस्य चेतसि रूपकान्तरेभ्यः वैशिष्ट्यबुद्धि नोप
जनयति • न वाऽस्य प्रकरणकविरमरत्वधियम् ? अपि च पुण्य
प्रश्नः शमपरिणाम पापपाङ्क्तिः पञ्चात्तापमन्दर्शनेन कथ-
ञ्चित्चित्पारणहिमावलयः प्रदग्धित कविना पुण्यपापयोर्वैषम्य,
प्रकृतिः प्रणयपुण्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरः सञ्जर्जनीन
रसादः सूचकः रूपकान्तरदुर्लभतदानीन्तनसामाजिक

चितम् । अतो मन्ये, विचित्रचरित्राङ्गनपाटवेन, प्रामद्विकृत-
रचनानैपुण्येन, विविधभाषामन्त्रिवेशेन, सदुपदेशपरिशौल्-
नेन, प्रसादगुणवाहुल्येन च किमुत प्रकरणेषु, अपि तु सर्वेष्वेव
रूपकेषु अन्यतमश्रेष्ठत्वमामादयितुमलमिदं सृच्छकटिकं नाम
प्रकरणम् ।

अपरञ्चेद वक्तव्यम्,—आशंसे खलु, चेदयं प्रबन्धः अन्ते-
वासिना नाद्याशावबोधे किञ्चिदुपकर्तुमलं, तदाऽस्माकं परि-
श्रमः सफलो भविष्यतीत्यलं पक्षवित्तन ।

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपौत्रः

एम् ए इत्युपाधिक

श्रीपञ्चाननशर्मा ।

नवमाहे	शोधनक	,	
	अधिकरणिक	...	
	अष्टी	..	
	कायस्थ,	...	
	रत्नपूषा	..	
दशमाहे	.. आश्ल	}	चाण्डालद्वयः ।
	गोद		
	नागरिका	...	

स्तियः ।

प्रस्तावनायाम्	..	नटी	...	सूयधारपत्नी ।
प्रथमाहे	..	रदनिका	...	चारुदत्तस्य दासी ।
		वसन्तसेना	...	चारुदत्तानुरागिणी गणिका ।
द्वितीयाहे	..	चेटी	..	वसन्तसेनाया दासी ।
		मदनिका	..	वसन्तसेनाया, अपरा दासी ।
तृतीयाहे	...	धृता	...	चारुदत्तस्य पत्नी ।
पञ्चमाहे	...	कुवधारिणी		
षष्ठाहे	...	चेटी	,	चारुदत्तस्य अपरा दासी ।
नवमाहे	...	वृद्धा	..	वसन्तसेनाया माता ।

नायकचारुदत्ता धीरप्रशाल । अनुरक्ता वेश्या वसन्तसेना, कुलभा स्वकीया
मध्या धृता च नायिके आलम्बनविभावौ । प्राश्टसमयादयादय सहायनविभावौ ।
अन्योऽन्यान्वापाविक्रियादयाऽनुभावा । निवेदादगो व्यभिचारिण । रति स्याथौ ।
सभाग्यज्ञाररसाऽज्ञा । करुणदात्यादयाऽज्ञरसा । विटचटविदूषकाया सहाया
श्रीति लाटी । प्रसादास्ते दुष्ट । प्रस्तावना कथोद्घातकपा ।

मृच्छकटिकम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी । (क)

पर्यङ्कग्रन्थिवन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानो-
रन्त प्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शम्भोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयव्रह्मलग्नः समाधिः ॥ १ ॥

टीकाकृष्णमङ्गलाचरणम् ।—

कार कार विभुवनपति शैलराजात्मजेश
ध्याय ध्याय गुरुपदभुग ज्ञानदृष्टिप्रद तत् ।
दुर्नेयांशप्रकटनपरां शृङ्गकीर्ति सुवीर्धा
निष्मातीमा विवृतिमसन्धानेप साराशपूर्णम् ॥

(ष) नन्दयतीति नान्दी, शम्भुशम्भेन लोकानामानन्दजननात् नान्दीति
शब्दा, तत्तत्, —“आशीर्षचनसयुक्ता स्तुति (नित्य) यस्मात् प्रदुज्यते । देवद्विज-
रूपादाना सन्नाह्वान्तीति सन्निता ॥’ इति । सा चात्र अष्टपदा “पदैर्युक्ता द्वादशभि-
रुपाभिः पदैरुक्ता” इति वचनात् । अष्टपदत्वादिकन्तु सुदिविष्ट लिखितमस्याभि
॥ भिन्नामङ्गलम् ॥ भिन्नवटीकादान् ।

अपिच,—

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामास्त्रुदोपमः ।

गौरीभुजलता यत्र विद्युत्तेखिव राजते ॥ २ ॥

इत्यर्थः, यो भुजगः,—सर्पः, तस्य आग्नेयेण—वृष्टेन, रुवीते—सयते, जानुनी यस्य तथोक्तस्य, अन्तः,—अभ्यन्तरे, प्राणानां—शरीरस्यवायूनाम्, अवरोधेन—निरोधेन, व्युपरत—विशेषेण निवृत्तः, सकल ज्ञान—बाह्यवस्त्वबोध यस्य स, अत एव रुद्धानि—विषयेभ्यः सयतानि, इन्द्रियाणि येन स, अन्तर्निष्ठहीतेन्द्रिय इत्यर्थः, समाधिसमये इन्द्रियनिरुद्धस्यावश्यकत्वात्, यदुक्तं योगसारे,—“करणान्यवहितकृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नामागम्यमलोचन ॥” इति, ततश्च अन्तः प्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानयामो रुद्धेन्द्रिययेति तादृशस्य, [विशेषणयोरकस्य विशेष्यत्वकल्पनया नीललोहितदिवत् समासः] कृष्णकेन इन्द्रियनिरुद्धेण च बाह्यज्ञान-रहितस्थित्यर्थः, तत्त्वदृष्ट्या—सम्यग्दर्शनेन, ब्रह्मदर्शनेन वा, (“तत्त्व ब्रह्मणि याथार्थ्यं” इत्यमरः) आत्मनि—स्वस्मिन्, व्यपगतकरण—निरिन्द्रियं, देहसम्बन्धाभावादिति भावः, करणं चक्षुरादीन्नेकादशेन्द्रियाणि बुद्धिरहङ्कारयेति त्रयोदशविधम्, “करणं त्रयोदशविधम्” इति साङ्ख्योक्तेः, यद्वा,—क्रियाविशेषणमेतत्, तथात्वे करण—हेतुः, व्यपगतं करणं यत् तत् व्यपगतकरणम्—अहेतुकं यथा स्यात् तथा इत्यर्थः, यदुसल्ल-विग्रहस्य योगज्ञानमयस्य योगगम्यस्य योगिभिश्चिन्त्यमानस्य हि भगवतः शम्भो योगकरणे कारणानावश्यकत्वात् इति भावः, आत्मानं—परमात्मानमेव, न तु अन्यत् किमपि, पश्यतः,—सान्नात्युत्तं, स्वमिदमेव परमात्मनोऽभावादित्याशयः, शम्भो,—हरस्य, शून्येन—संस्कारान्मुक्तत्वात् सृष्टिविमुखेन इति यावत्, ईक्षणेन—दृष्ट्या, घटितः,—कृतः, यो लयः,—प्रलय तस्मिन्, प्रलयसमये इत्यर्थः, ब्रह्मणि—परमात्मनि, लयः,—निहितः, समाधिः,—समाधानं, चित्तं कायमित्यर्थः, एकाग्रतया ब्रह्मचिन्तनमिति यावत्, (कर्तुं) व,—युष्मान्, रज्ज्स्थानिति भावः, पातु—रक्षतु । सन्धरा इति,—“सन्धर्यानां वधेण विमुनियतियुता सन्धरा कौर्त्तितयम्” इति लक्षणात् । अस्य सन्ध-शोकस्य नान्दीत्वात् सङ्गलायम् आर्दं मगणं सन्निवेशितं, तथा च भासते,—“निस मन्त्रगुरुदंष्ट्रे मगणी भूमिदैवत” इति । अस्य प्रमाणसङ्ग्राहः ३०३०११ तन्मो० ॥ १ ॥

पुनरप्यस्यैव भवानोपते स्वरूपवर्णनात्मकं सङ्गलमाचरन्नाह, पातितु ।—श्यामा स्त्रुदोपमः,—नवजलधरश्च, नीलवर्ण इत्यर्थः, नीलकण्ठः—हरः, कण्ठः,—गलदेशः, व,—युष्मान्, पातु—रक्षतु । अत्र—वस्त्रेण कण्ठः, नीलकण्ठः—

नान्यत्ने (गु) स्वधार (ग) ।

इव । अलसनेन परिपक्ततूहलविमर्दकारिणा परि-
श्रमेण (घ) । एवमहमार्थमिच्छान् प्रणिपत्य विज्ञापयामि,

गौर्या, — शान्त्या भुन एव लता — भुजवल्लीत्यर्थं, वेष्टनसाधन्यात् भुजे लतात्वा-
नेप, विद्युज्ज्ञेया इव — सौदामनीरिखावत्, विराजते — विजिषेण राजते, शोभते
इत्यर्थः । [इव गौरीभुजयोरभेदेन लतात्वान्वयसामानादूपकं, तथा विद्युज्ज्ञेयेत्यादावुपमा
चेति रूपकानुपपत्तिरुपमाऽलङ्कारः] । पद्यावक्तुं वक्षन्, — “शुजीयतु यतो जिन
पद्यावक्तुं प्रकीर्तितम् इति लक्षणम् ।

अस्मिन्नेव त्रिकषये काव्यादमूषकं कश्चिदर्थो लक्षणीयः “त्रिकैः काव्याद्यं-
मसर्वं इत्यालङ्कारिकवचनात् । न यथा, — “सवीतजानी ” इति पटेन उपचारी-
हृतवस्तुनेनादक्षस्य चारुदत्तस्य मथनम्, “अल प्राणावरोधपगतसक्तलज्जान-
रन्तेन्द्रियम्” इति वाक्येन राजशरीरपट्यापितस्य चारुदत्तस्य अवस्थावर्णनम्, यथा,
— निद्राविपरिणामेन “अल प्राणावरोधं गृह्णन्ति यात्रा ” इत्युक्ता शकारकमेन
धम्मनिर्पादकमताया वस्तुनेनाया अवस्थावर्णनम्, तत्त्वदृष्ट्या आत्मदर्शनादिना
परब्रह्मचिन्तनं हि रूपकं तच्च तदानीं सपुच्छाया चारुदत्तपत्न्या अलभावावर्णनम्
इति । द्वितीयत्रिके हि नीलकण्ठपदेन चारुदत्तस्य, तथा गौरीपदेन मुद्रपाया
धम्मनिनाया उपलब्धम् । “ग्रामास्तुदीपसं कण्ठः ” इति उपमावलेन वस्तु-
नेनाया कष्टे निर्पादनञ्च कश्चिन्ना उभयत्र निद्राविपरिणामेन वस्तुनेनाया
या चारुदत्तस्य रम्यं दृश्यते, इति सूचीभिः अनुधातव्यः ॥ २ ॥

(३) नाना — उक्तलक्षणाया आशीर्वादरूपाया अष्टपदानिकाया इत्यर्थः,

अल — अलङ्कारः ।

यदिदं वयं सृच्छकटिक नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यवमिता ।
एतत्कविः (ड) किल,—

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णेन्दुमुखः सुविग्रहश्च ।

द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः ॥ ३ ॥

(ड) आर्यमिश्रान्—आर्या, —मान्या, मिया, —बहुदण्डितया सम्माना,
आर्यांश्च ते मियायेति तान्—सम्माननीयसम्मानिति यावत् । सृच्छकटिक—सदा
निम्मिता शकटिका—चुटशकट यवेति [“अत इनिठनौ” (५।२।११५ पा०) इति
ठन्] सृद शकटिका अस्मिन्निति वा बहुव्रीहि [प्राचीनपुस्तकेषु “सृच्छकटिका”
इति स्त्रीलिङ्गपाठ दृश्यते, तत्र षष्ठीसमास एव, पठे अङ्गे चैतत् स्फुटोभविष्यति]
प्रकरण—प्रक्रियते प्रस्ताव्यते यदिति व्युत्पत्त्या रूपकभेद, तदुक्तं,—“भवेत् प्रकरणे
वस लौकिक कविकल्पितम् । शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥
सापायधम्मकामाधंपरो धीरप्रशान्तक । नायिका कुलजा कापि वेण्या कापि इय
क्वचित् ॥ तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयक । कितवद्यूतकारादि विटचेटक-
सङ्कुल ॥” इति, अन्यत् सर्वं नाटकवत् ज्ञेयम् । अत्र प्रकरणे नायक चारुदत्त
ब्राह्मण धीरप्रशान्त, तल्लक्षण यथा,—“सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्त
स्यात्” इति । नायिका चाव वसन्तसेना वेण्या, प्रतिनायिका च चारुदत्त ब्राह्मणी
धृता कुलजा । अत्र शृङ्गार-रसीऽङ्गी, तेन कुलजावेण्ययोरुभयोरपि नायिकयो
सद्भावात्, तथा कितवद्यूतकारादिसङ्कुलत्वात् प्रकरणस्यास्य तृतीयभेद एवान्तर्भाव
इति बोध्यम् । अन्यच्च प्रकरणलक्षण यथा,—“यत्र कश्चित् स्वयुद्धा वस्तु शरीरव
गायकश्चैव । विरञ्चति समुत्पाद्य तज्ज्ञेय प्रकरण नाम ॥” इति । प्रयोक्तुम्—
अभिनेतु, व्यवमिता,—प्रवृत्ता । एतत्कवि,—एतस्य प्रकरणस्य रचयिता इत्यर्थः ।

कवे अलौकिकाकारप्रतिभाप्रभावादिसत्त्वान् तत्प्रणीतकाव्यादिकमपि गुणवद्भव
तीति प्रकरणगौरव प्रतिपिपादयिषुस्तस्य स्वरूपवर्णनमारभते, द्विरदेन्द्रगतिरिति ।
—द्विरदेन्द्र—गजपते, गतिरिव गतिर्यस्य /स, गजेन्द्रसन्दर्शन इत्यर्थ, चकोर
नेत्र,—चकोरस्य—स्वनाममसिद्धपक्षिविगणस्य, नेत्रे इव नेत्रे यस्य स, चकोरवत्
मनोहरनयन इत्यर्थ, परिपूर्णं,—सुकलकलीपेत, इन्द्रिव मुख यस्य स, सप्त
कलापतिमुन्दरानन इत्यर्थ, सुविग्रह,—सुन्दरशरीर, द्विजमुख्यतम,—द्विज
मुख्यतम, चक्षिण्येष्ट इत्यर्थ, (“वयो वणा दिना” इति वचनात् नतिदयादि
द्विजत्व मानुषवन्नम्) । अगाधम्—अतन्मग्नगम, अपरिमितनियत, सत्त्व—वन्द,

अपिच,—

ऋग्वेद सामवेद गणितमथ कला वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद् व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।
राजान वीक्ष्य पुत्र परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्टा
लब्ध्वा चायुः शताब्द दशदिनसहित शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ॥ ४ ॥

दुर्गा वा, यस्य स गम्भीरत्वभाव इति वाच्य, गूढक इति प्रथित, —गूढक इति
वाचा प्रयुक्त कवि —काव्यरचयिता वभव । अथ उपमा नामालङ्कार ।
मानभारिणी इति तत्त्वत्त उदा,—“विषने ससजा यदा गूढ चेत् सभरा येन तु
माहमारिणीयम्” इति ॥ ३ ॥

कवे शिक्षा तपस्या, पुत्रे राज्यसमर्पणम्, अश्वमेधयानानुष्ठान, जीवनकालश्च
एतदति, कवेदमिति ।—गूढक,—एतद्गूढप्रणेतार कवि, ऋग्वेद, सामवेद, गणि-
तम्—शङ्खमात्र, कला—चतुर्पट्टप्रकारा दृश्य-गीतादिदृष्या विद्या, तथा वैशिकी—
वैज्यातिसम्पत्तिनी, हस्तिशिक्षा—हस्तिपालनपालनादिकौशल, ज्ञात्वा—विज्ञाय,
उदा—वैशिकीमिति कलामित्यस्य विशेषणम्, “वैशी वैज्याजनाद्य” इति कौषात्
वैज्याजनेष्वप्येवमित्यत्र अथवा,—वैश,—अग्निवेशाय कश्चित् राजा, तत्कृता

अपिच,—

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदो वेदविदां तपोधनश्च ।

परवारणबाहुयुद्धलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥ ५ ॥

अस्याञ्च तत्कृतौ,—

अवन्तिपुर्थां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः ।

गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना ॥ ६ ॥

विजृम्भणत्वाद्धेयम्, अग्निप्रवेशश्च सर्वस्वसारनामके यज्ञविशेषे यथा शरभद्रमुनिना कृतस्तद्वद् बोद्धव्यम् । सङ्घरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

पुनश्च शूद्रकः विशेषयति, समरव्यसनीति ।—यः शूद्रकः समरव्यसनी—युद्धा-
सक्तः, सततं समरपटुरिति यावत्, प्रमादशून्यः,—अवहितः, अवधानतावानित्यर्थः,
(“प्रमादोऽनवधानता” इत्यमरः) वेदविदां ककुदः,—प्रधानः, श्रेष्ठ इत्यर्थः, (“प्राधान्ये
राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) तपोधनः,—तपोनिष्ठः, परवारण-
बाहुयुद्धलुब्धः,—परेषां वारणैः,—हस्तिभिः सह बाहुयुद्धे लुब्धः,—कृतबाहुयुद्ध इत्यर्थः,
परे—शत्रव एव, वारणा तैः सह बाहुयुद्धे लुब्धः इति वाङ्मयः, अथवा,—परवारणो—
शत्रुजयिनी, यो बाहू ताभ्यां युद्धे लुब्धः,—बाहुयुद्धप्रिय इत्यर्थः, तथा क्षितिपालः,—
भूपतिश्च, बभूव—आसीत्, किलेति प्रसिद्धौ । मालभारिणी वृत्तम् ॥ ५ ॥

कवेः स्वरूपमुक्त्वा इदानीम् एतत्प्रकरणेयनायकस्य स्वरूपवर्णनमारम्भो, अवन्ति
पुर्थांमिति ।—अवन्तिपुर्थांम्—उज्जयिनीनगर्यां द्विजसार्थवाहः,—द्विजः, “प्राज्ञः,
तथा सार्थवाहः,—वाणिज्यव्यवसायी च, यद्वा,—द्विजानां—ब्राह्मणादीनां, साथ—
समूहः, वहति—अन्नपानादिना पोषयति, अथवा,—तान् वाहयति—दानशीलत्वात्
सर्वप्रकारेण चालयति, यद्वा,—सार्थं—वणिक्समूहः, वाहयति—ऊनविक्रयार्थम्
इतस्तत् प्रेषयति इति सार्थवाहः, स्त्रीसार्थेन व्यापारिकं व्यापारकत्वात् इत्यर्थः,
[सर्वत्र “कर्मण्य” (३।२।१ पा०) इत्यण्, “सार्थां वणिक्समूहे स्यादपि मङ्गल-
मात्रकं” इति मेदिनी], दरिद्रः,—निन्दनः, चारुदत्तः,—चारुदत्त इति नाम्ना
किल प्रसिद्धः, युवा,—युवकः, आसीदिति शेषः, वसन्तशोभा इव—वासन्ता दीरिव,
वसन्तसेना—तदाख्या काचित्, गणिका—वेश्या च, (“वाग्म्या गणिका वेश्या”
इत्यमरः) यस्य—चारुदत्तस्य, गुणानुरक्ता—गुणैः,—तदाद्यादिगादिभिः, सुवन्तकृता
विशेषे वा, अनुरक्ता—अनुरागिणी, आसीदिति शेषः । अत्र उपमा—नन्दार ।
उपेन्द्रवद्या वृत्तम्,—“उपेन्द्रवद्या प्रथमे लघौ सा” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं, नयप्रचारं, व्यवहारदुष्टताम् ।

खलस्वभाव भवितव्यता तथा चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥७॥

[पश्चिम्यावलोक्य च] श्रये । शून्येयमस्मत्सङ्गीतशाला ॥ क्व नु गताः

कुशीलवा. (च) भविष्यन्ति ? [विचिन्त्य] आं ज्ञातम्,—

शून्यमपुत्रस्य गृह, चिरशून्य नास्ति यस्य सन्निवृत्तम् ।

सूर्खस्य दिग्ग शून्या, सर्व्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥ ८ ॥

साम्प्रतमन्य प्रकरणस्य वर्णनीयविषयान् सङ्क्षेपेणाह, तयोरिति ।—इदं—प्रकरणं, तयोः,—चाण्डालवसन्तमेनयोः, सत्सुरतोत्सवाश्रयं—सन्—उत्तमं, यः सुरतोत्सवः,—निधुवनलोला, स एव आश्रयः,—अवलम्बनं यस्य तत् तादृशम् । शूद्रको नृपः,—शूद्रकाख्यो नृपतिः अत्र यवेति पदसंख्याहार्ये, नयप्रचारं—नयस्य—नीत्या, प्रचारं—गतिं, व्यवहारदुष्टतां—दुष्टव्यवहारम्, अथवा,—व्यवहारा,—अष्टादशविधानि विवाहपदानि, तेषां तेषु वा दुष्टतां, खलस्वभाव—दुष्कृतचरितं, तथा भवितव्यताम्—अवग्रह्याविनी नियतम्, एतत् सर्व्वं चकार—प्रणिनाय, किलेति प्रसिद्धौ । वशश्चिन्त्यं हस्त,—“वदन्ति वशस्यविल कसौ जगौ” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

(च) कुशीलवा,—नाट्यप्रयोगकार (नट्याश्रयणाय कुशीलवा” इत्यमरः) ।

अगाधवक्त्रशीलवानामनृपस्थिते कारणान्तरमनुपलभमान स्वस्य दारिद्र्यमेव तत्कारणत्वेन निदिशति, शून्यमिति ।—अपुत्रस्य—पुत्रहीनस्य, गृहम्—आलयः, शून्यं—शून्यवत् प्रतीयमानमित्यर्थः, यस्य सत्—साधु अकृतिरिति यावत्, निवृत्तं नास्ति तस्य च गृहं चिरशून्यं—चिराय शून्यं, न कदापि सुखकर्मित्वं, सुखं दिग्ग, सदा एवेति शेषः शून्या,—यत्र यत्र स गच्छति, तत्रैव विफलं

कृतञ्च सङ्गीतकं मया । अनेन चिरसङ्गीतोपासनेन ग्रीष्म-
समये प्रचण्डदिनकरकिरणीच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलित-
तारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते (क), तद् यावद्
गृहिणीमाह्वय पृच्छामि, अस्ति किञ्चित् प्रातराशो (ज) न
वेति । एषोऽस्मि भोः । कार्यवशात् प्रयोगवशाच्च (झ) प्राक्त-
भाषी संवृत्तः,—

अविद अविद भोः । (ज) चिरसंगीतोपासनेन सुख-
पोकखरणांलाइं बिअ मे बुभुक्त्वाए मिलाणाइं अङ्गाइं, ता

* अविदिति ।—अविद अविद भो । चिरसङ्गीतोपासनेन शुष्कपुष्करनामा

(क) 'चिरसङ्गीतोपासनेन—चिर—दीर्घकालं, सङ्गीतस्य यद् उपासन—
सेवनं, तेन, दीर्घकालव्यापिसङ्गीतकलाऽनुशीलनजनितपरिग्रमेणेत्यर्थः । प्रचण्ड-
दिनकरकिरणीच्छुष्कपुष्करबीजमिव—प्रचण्डा, —तीक्ष्णा, ये दिनकरकिरणाः,—
सूर्यरश्मयः, ते उच्छुष्क—विशेषतः समुपजातशीपः, पुष्करस्य—पद्मस्य, बीजमिव,
प्रचलिते—विधूर्णने, क्षुधया गृहिर्निर्गमनोन्मुखे इति यावत्, तारके—कनीनिके,
ययो तादृशे ("तारकाऽष्टौ कनीनिका" इत्यमरः) मम अक्षिणी—चक्षुषी, क्षुधा—
बुभुक्षया, खटखटायेत—खटखटेति अव्यक्तशब्दं कुत्वाते, क्षुधाक्षयं भोजनान्नागं
चक्षुषी सरसत्वापायात् शिथिलथोश्चलितारकत्वेन तादृशशब्दस्य सम्भावनादुपमाऽन-
ङ्गो ध्वन्यते, स पुष्करबीजमिवैव उपमाऽनुप्राणिततया समधिकं तद्वययाङ्गीतं
बोध्यम् । खटखटायेते इति असम्बद्धप्रलापेन आगामिनः शकारासम्बद्धभाषणस्य
सूचनमिति केचित् ।

जाव गेह गदुअ आणामि, अत्थि किपि कुटुम्बिणीए उव-
वादिद (ट) ण वेत्ति । [परिक्रम्यावलोक्य च] एद तं अम्हाण
गेह, ता पविमामि । [प्रविश्यावलोक्य च] हौमाणहे । कि ण
क्खु अम्हाणं गेहे अवरं विअ संविहाणअं वट्टदि ॥ आआ-
मितण्डुलोदअप्पवाहा रच्छा, लोहकडाहपरिवत्तणकसण-
मारा किटविसेसआ विअ जुअदौ अहिअदरं सोहदि भूमी ;
मिणिद्धेण गन्धेण उद्दीवन्ती विअ अहिअ बाधेदि मं वुभुक्खा ,
ता कि पुव्वविहिद णिहाण उववस्स [उव्वस्सं] भवे ? आदु अहं
ज्जेव वुभुक्खादो ओदणसअ जीअलोअ पेक्खामि ॥ णत्थि किल
पादरासो अम्हाण गेहे, पाणाच्चअं [पाणाधिरं] बाधेदि म
वुभुक्खा , इध सव्वं णव विअ सविहाणअ वट्टदि , एक्का वस्सअ
पीमेदि, अवरा सुमणाइ गुम्फेदि । [विचिन्त्य] । कि खेदं ? भोदु,
कुटुम्बिणी मद्दाविअ परमत्य (ठ) जासिस्स । [नेपथ्याभिसुखनवलोक्य]
अज्जे । इदी दाव ।

गौव मं वुभुक्खा खानानि अन्नानि, तद् यावद् गृहं गत्वा जानामि, अस्मि किमपि
कुटुम्बिन्या उपपादितं न वेत्ति । इदं तदग्राकं गृहं, तत् प्रविशामि । आश्चर्यम् ।
कि न खलु अग्राकं गृहं अपरमिव सविधानकं दर्शने ॥ आयानितण्डुलोदकप्रवाहा
वत् । लोहकटाहपरिवर्तनरूपमारा कृतविशेषका इव युवती अधिकतरं शोभते
शमि । रिग्धेन गन्धेन उद्दीप्यमानेन अधिकं बाधतं नां दुमुद्धा , तत् कि पूव्व
विहितं विधानम् उपपन्नम् ।

नटी । [प्रविश्य] अज्ज । इअं म्हि । ५

सूत्र । अज्जे । साअट्ठ दे ? ५

नटी । आणवेदु अज्जी, की णिओओ अणुचिट्ठीअदु त्ति । ६

सूत्र । अज्जे । चिरसंगीदोवासणेण—[इत्यादि पठित्वा] अत्थि

किपि अम्हाणं गेहे असिदब्बं (ड) ण वेत्ति ? ६

नटी । अज्ज । सब्ब अत्थि । ७

सूत्र । कि कि अत्थि ? ७

* आर्य्य । इयमस्मि ।

+ आर्य्ये । स्वागतं ते ?

‡ आज्ञापयतु आर्य्य, की नियोगोऽनुष्ठायतामिति ।

§ आर्य्ये । चिरसङ्गीतोपासनेन—अस्ति किमपि अस्माकं गेहे अशितञ्च न वेति ?

॥ आर्य्ये । सर्व्वमस्ति ।

*** किं किमस्ति ?

योग, आयोजनमित्यर्थः । आयामितगुलोदकप्रवाहाः,—आयामिनः,—दीपाः, तण्डुलोदकानां—घृततण्डुलजलानां, प्रवाहाः,—प्रसाराः, यस्या तादृशी । लौह-कटाहपरिवर्त्तनकृणसारा—लौहकटाहस्य—लौहनिर्मितपात्रविशेषस्य, परिवर्त्तनेन—इतस्ततो घर्पणेन, कृणा—कृणवर्णाः, सारा—शबला च, कृणवर्णमिश्रितत्वादिति भावः, कृतविशेषका—कृत—रचित, विशेषयति अन्येभ्य पृथक् करोति, शोभयति वेति विशेषकं—तिलकं यथा सा, तिलकालङ्कितेत्यर्थः, [“कृतविशेषका” इत्यत्र कात्पूर्वाकारस्य न इत्त्व, चिपकादित्वात्], पूर्व्वविहित—पूर्व्वं,—पूर्व्वपुरुषैः, विहित—सञ्चित, निधानं—निधीयते इति निधान, निधि, भृगभंनिहितधनम इत्यर्थः, उपपन्न—लब्ध, तथात्वे एव उत्पन्नमभव इति भावः । प्राणान्यत्र—प्राणानाम् अन्यत्र,—माशः, यत्रेति क्रियाविशेषणम् । एका—काचित् स्त्री । वर्णकं—कम्पूयादिकं समा-लम्बनम् । सुमनसः,—पुष्पाणि, (“स्वित्र सुमनस पुष्पम्” इत्यमरः । विभाषा बहुवचसाश्च गल्दस्य) गुम्फति—यथाति, माला रचयतीत्यर्थः । शब्दाणि वा—पादयः, परमार्थं—यथायम् ।

(ड) अशितञ्च—खाद्यम् ।

नटी । त जधा,—गुडोदणं. घिअं, दहीं, तण्डुलाइं,
अल्लेण अत्तव्व रसाअणं सव्वं अत्थि त्ति, एव्वं दे देवा
आसासेदु । * (ढ)

सव । किं अन्हाण गेहे सव्वं अत्थि ? आदु परिहससि ? †

नटी । [स्वगतम्] परिहसिस्सं दाव । [प्रकाशम्] अल्ल ।
अत्थि आवणे । ‡

सव । [स्वीकृतम्] आः अणज्जे । एव्वं दे आसा क्खिज्जि-
न्नादि. अभाव अ गमित्थमि. जं दाणि अह वरण्डलम्बुओ
दिअ दूर उक्खिअ पाडिटो । § (ण)

नटी । मरिसेदु मरिसेदु अल्लो ; परिहासो क्खु मए
किटो । ¶

सूत्र । ता किं उण इदं एव विअ संविहाणअं वट्टि ?
एक्का वसअं पीसेदि, अवरा सुमणाइं गुम्फेदि, इअं अ पच्च-
वसकुसुमोवहारसोहिदा भूमी । *

नटी । अज्ज । उववासो गहिदो । † (त)

सूत्र । किं णामहेओ अअ उववासो ? ‡

नटी । अहिरूववदो णाम । § (घ)

सूत्र । अज्जे ! इहलोइओ, आदु पारलोइओ ? ¶

नटी । अज्ज ! पारलोइओ । **

सूत्र । [सरोपम्] पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जमिस्सा । मइएण
भच्चपरिव्वएण (ट) पारलोइओ भत्ता असेमीअटि ॥ ††

* तत कि पुनरिदं नवमिव सविधानक वक्तंते ? एका वसकं पिनटि, अपरा
सुमनसी गुम्फति, इयञ्च पच्चवर्णकुसुमोपहारशीभिता मूमि ।

† आर्य्ये । उपवासो गृहीत ।

‡ किंनानधेयोऽयमुपवासः ?

§ अभिरूपपतिर्नाम ।

¶ आर्य्ये । इहलौकिक, अथवा पारलौकिक ।

** आर्य्ये । पारलौकिक ।

†† प्रेक्षन्ता प्रेक्षन्तान् आर्य्यमित्रा । मदीयेन भक्तपरिव्रजेन पारलौकिको मत्ता
अन्विष्यते ॥

नटी । अल्ल । पसौद पसौद . तुम जेव मम जन्मन्तरेवि
भक्ता भविन्ममि त्ति उववसिदन्हि । २

स्व । अध अत्र उववानो केण उवदिट्ठी ? १

नटी । अल्लन्त जेव पिअवअस्सेण चुस्सवुट्ठेण । ३

स्व । [सङ्कोच्य] आ दामोए पुत्ता चुस्सवुट्ठा । कटा एण क्खु
तुम जुविटेण रस्सा पालएण एववहकैसकत्तावं विअ ससुअन्ध
कप्पिल्लन्त [वज्झन्तम्] पेक्खिस्स । § (ध)

नटी । पसौददु पसौददु अल्लो । ए अल्लस्स जेव पार-
लोडओ अत्र उववानो अणुचिट्ठीअट्ठि । १ [इति पादयो पतन्ति] ।

स्व । अल्ले । उट्ठेहि उट्ठेहि, कधेहि कधेहि इध उववामे
केण कल्ल १ २

नटी । अन्हारिमज्जजोगेण वल्लगेण उवणिमन्तिटेण । १ १

स्व । तेण हि गच्छदु अल्ला । अहपि अन्हारिसज्जजोगे
वल्लेण उवणिमन्तेमि । ३ १

नटी । ज अज्जो आणवेदि । * [इति निष्क्रान्ता] ।

सूत्र । [पण्डितस्य] होमाणहे ! ता कधं मए णब्ब सुस-
मिद्धाए उज्जङ्गीए अम्हारिमज्जणजोगो वम्हणो अस्सेमिदब्बो !
[विलोक्य] एमो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इधो ज्जेव
आअच्छदि , भोदु, पुच्छिस्स दाव । अज्ज मित्तेअ । अम्हाणं
गेहे अमिदुं अगणो भोदु [अधिदो भोदु] अज्जो । †

[नेपथ्ये] (न) भो । अस्सं वम्हणं उवणिमन्तेदु भव ,
बावुदो (प) दाणि अहं । ‡

सूत्र । अज्ज । सम्पस्स भोअण णोसवन्तं अ । अवि अ,
दक्खिणा कावि दे भविस्सदि । § (फ)

* यदायं आज्ञापयति ।

† आश्चर्यम् । तस्मात् कथं मया एव सुसहृद्वायामुज्जयिन्त्यासम्मादृशजनयोग्यो
ब्राह्मणोऽन्वेष्टय । एष चारुदत्तस्य मित्र मैत्रेय इति एवागच्छति । भवतु, प्रत्यामि
तावत् । आर्यं मैत्रेय । अस्माकं गेहे अशितुमयणोर्भवतु [“अधिदो भोदु” इति
पाठे “अतिथिर्भवतु” इति स] आर्य ।

‡ भो अन्य ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतु भवान्, व्यापृत इदानीमहम् ।

§ आर्य । सम्पन्न भोजनं नि सपवच्च । अपि च, दन्तिणा काऽपि न भविष्यति ।

(न) नेपथ्ये—वैशंपरियहशालायाम् (“अलजंवनिकामाजनेपथ्यम्” इति
कोषः) । केचित्तु नेपथ्यं रङ्ग इत्याहुः, (“नेपथ्यं स्यादलङ्कारं रङ्गज्याया नपुमकम्”
इति मेदिन्युक्ते) ।

(प) व्यापृत, —यत्न, कार्यान्तरिषु व्यापृत इति यावत् ।

(फ) भोजन—भाज्यद्रव्यम् । सम्पन्न—प्रसन्न, नाव विनम्येन काङ्क्षति
पातसम्भव इति भावः । नि सपवच्च,—नि शतुकम्, अवाधमित्यर्थः, [सह प्रकारं
पतति यतने इति व्युत्पत्त्या सपवच्च—विपन्नस्यापरत्वं इत्यर्थः, अभावी एव तत्पदं
बहुभिः साहं भोजने विलम्बस्य व्याघातस्य च सम्भवः, तच्छ्रद्धाभावनास्ति, अत्र
बहुनामनिमन्त्रितवादिति । किञ्च दग्धिद्रष्टृ बहूनां भोजनं सर्वं य एव
सम्भावयन्त्या भोजनोपचारद्रव्याणाम् असम्यग्भाव एव भविष्यतीति, एकस्य पुनः

[पुनर्नेपथ्ये] भो । ज दाणि पढम ज्जेव पच्चादिट्ठोसि, ता
को दाणि टे गिब्वन्धो पदे पदे सं अणुसन्धिदु ? * (व)

सुव । पच्चादिट्ठोस्मि एदिणा । भोदु, अस्स वम्हण उव-
णिमन्तेसि । † [इति निष्क्रान्त] ।

[इति आसुखम्] (भ) ।

[प्रविश्य प्रावारहनी (न) नैवेद्य । “अस्स वम्हण—” इति पूर्वोक्त पठित्वा]
आदु, मए मित्तेण परस्स आमन्तणआइ भक्खिट्ठ्वाइं [पच्छि-
ट्ठ्वाइं] हा अवत्ये । तुलीअसि । जो दाणि अहं तत्त-

* भो । यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिट्ठोऽसि, तत् क इदानीं ते निवन्ध पदे
पदे नामनुसन्नातुम् ?

† प्रत्यादिट्ठोऽस्मि एतेन । भवतु, अन्य ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

‡ अथवा, नया नैवेद्येण परस्य आमन्त्रणकानि भक्षयितव्यानि [“पच्छिट्ठ्वाइ”
इति पाठे—“समाहितव्यानि” इति स] ॥ हा अवत्ये । तुल्यसि ॥ य इदानीमह

भवदो चारुदत्तस्स रिद्धीए अहोरत्त पअतणसिद्धेहि उगारसुरहि-
गन्धेहि मोदकेहि ज्जेव्व असिदो अब्भन्तरचटुस्सालअदुआरे
उवविट्ठो गल्लकसदपरिवुदो चित्तअरो विअ अङ्गुलीहि छिविअ
छिविअ अबणेमि, णअरचत्तरवुसहो विअ रोमण्याअमाणो
चिहामि ; सो दाणिं अहं तस्स दलिहटाए जहि तहिं चरिअ
गेहपारावदो विअ आवात्तणिमित्तं इध आअच्छामि । एसो
अ अज्जचारुदत्तस्स पिअवअस्सेण चुण्वुट्ठेण जाटीकुसुम-
वासिदो पाबारओ अणुप्पेसिदो, सिद्धीकिटदेवकज्जस्य अज्ज-
चारुदत्तस्स उवणेदब्बो त्ति ; ता जाव अज्जचारुदत्त पेक्खामि ।
[परिक्रम्यावलीक्य च] एसो चारुदत्तो सिद्धीकिटदेवकज्जो गिहदेव-
दाणं वलिं (य) करेन्तो [हरन्तो] इदो ज्जेव आअच्छदि । ॥

तवभवत चारुदत्तस्य ऋद्ध्या अहोरात्र प्रयवमिद्धे उद्गारसुरभिगन्धिभिर्मादकैरेवा-
गित अभ्यन्तरचतु शालकद्वारे उपविष्ट गल्लकशतपरिवृत चिवकर इव अङ्गुलीभि-
र्मृष्टा स्पर्शा अपनयामि, नगरचत्वरवृषभ इव रोमण्याश्रमानस्तिष्ठामि, स इदानीम् अह-
तस्य दरिद्रतया यव तव चरित्वा गेहपारावत इव आवासनिमित्तमवागच्छामि ।
एष च आर्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन चुण्वुट्ठेन जातोकुसुमवासित प्रावारको-
ऽनुप्रेषित, सिद्धोक्तदेवकायस्य आर्यचारुदत्तस्योपनेतव्य इति, तद् यावत् आर्य-
चारुदत्त पश्यामि । एष चारुदत्त सिद्धोक्तदेवकाय सृष्टदेवताना वलिं कृत्यन्
['हरन्तो' इति पाठे, — "हरन्" इति स । उपहरन् इत्यर्थः] इति एवागच्छति ।

इत्यर्थः, ("हौ प्रावारोत्तगासङ्घी" इत्यमरः) ["गङ्गादिभ्यः परा मतर्भा" इति यातिना
ह्रस्वपदस्य परप्रयोगः] ।

(य) आसन्नणकानि—आसन्नणं—निमन्त्रणे प्रस्तुतानि द्रव्याणि । तु अयमि-
—तुल्य करोषि, तुल्यवत् लघु करोषि इत्यर्थः, मामिति शेषः । ऋद्ध्या—मरणे ।
उद्धारंति ।—उद्धारणं—अशितद्रव्यस्य लक्ष्णमिवायुवशादुत्पन्नं, सुराणि —
सौख्यमावृत्त, गम्य देवा तयोर्कैवल्यस्य, मोदकान्पावट्ठेव सौख्यमावृत्तं ।
कैवल्यं तपसश्चकाल एव सौख्यमावृत्तं, अपि तु अर्जुनं तस्मात् यत्तद्वद्वत् ।
अवात्यतिरिति भावः । अशितः,—द्रव्यम् । गदकंशतपरिवृतः,—गदकंशतपरिवृतः ।

[ततः पविशति यद्यमिर्दिष्टयारुदत्तो रदनिका च] ।

वाह । [रुद्रमवलोक्य मुनिर्वेदं निब्रूय च]—

यामा वलि सपदि मङ्गुहृटेहलौना

हमैद्य सारसगणैश्च विलुप्तपूर्व ।

तास्त्वेव सम्प्रति विरूढलगाङ्गुरासु

वीजाञ्जलि पतति कोटमुखावलीढः ॥ ८ ॥

[इति नन्द मन्द परिक्रम्य उपविशति] ।

नादिपादात्, “दीना” इति नात्वा प्रसिद्धानामित्यर्थः, श्रुतैः,—बहुशतसङ्ख्याकैः गृहकै-
रित्यत्र हीनादिमुखाद्यपरिपूरितैरिति भावः, परिहतः,—परिव्याप्तः, चिवकर-
पदे—उपपादशतपरिवृतः । अपनयानि—अजानि, नात्रासीति यावत्, अति-
तन्त्रादिति भावः तस्यावमिति शेषः । यद्यपि चिवकर तुलिकया वणिंकाभाण्ड-
स्य स्य स्यैव परिच्यति, तदिति भावः । नगरचतुरवृषभः,—नगराद्भनवृष-
भः । रोमन्वापमानः—उद्गोष्ठं चर्चय कुर्वाणः । गृहपागादत इव—गृहकपीत-
इव । आशान्निमित्त—अपननिमित्तम् । इह—आशदत्तगृहे इत्यर्थः । जार्ता-
कमुद्रासितः—जार्ताकुमुद्रं—मालतीपुष्पैः, दासितः,—मुरभीकृतः । निशीकृत-
दृवकाद्यम्—सस्य दिनपत्राहामादिकम् । उपनेतव्यः,—दातव्यः । वलि—
पत्न्य (“वलि पत्नीपदार्थी” इत्यमरः) ।

विदू। एमो अज्जचारुदत्तो । ता जाव सम्पटं उवसप्पामि ।

[उपसृत्य] सोल्लि भवदे । वड्डु भवं । *

चारु । अये । सर्व्वकालमित्तं मैत्रेयः प्राप्तः । सखे । स्वागतम् ? आस्यताम् ।

विदू । जं भवं आणवेदि । [उपविश्य] भो वअस्स । एसो दे पिअवअस्सेण चुसवुड्डेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो, सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स तुए उवणेदब्बो । † [इति समपंथति] ।

चारु । [गृहीत्वा सचिन्त. स्थित] ।

विदू । भो ! इदं किं चिन्तीअदि ? ‡

चारु । वयस्य !—

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते

घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात् तु यो याति नरो दरिद्रतां

धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ १० ॥

* एष आद्येचारुदत्तः । तत् यावत् साम्प्रतमुपसपामि । सति भवतः । वर्द्धतां भवान् ।

† यत् भवान् आज्ञापयति । भो वयस्य । एष ते प्रियवदमेन चूणवेन जातो कुसुमवासितः पावारकोऽनुप्रेषितः, सिद्धीकृतदेवकायस्य आद्येचारुदत्तस्य तस्या उपनेतव्यः ।

‡ भो ! इदं किं चिन्ततः ।

विलासिजनीचित कुसुमनुरभीकृत पावारकमुपलभ्य स्वीयवभसानावध्याप्रतिफलं । प्रदर्शयन्नाह, सुखमिति ।—घनान्धकारेषु—निविडतिमिराच्छन्नेषु देशेषु, दीपदर्शनम्—प्रदीपप्रकाश इव, दुःखानि—कष्टानि, अनुभूय, स्थितमेति शेषः, सुखतः—आनन्दः, हि—निश्चितः, शोभते—राजतः, दुःखानुभवानन्तरं सुखानुभवः समः किं सन्तोषाय भवतीति भावः । तु—किन्तु, यो नरः,—पुरुषः, सुखतः—सुखमोक्षेण परमित्यत्र, दरिद्रता—निर्धनता, याति—प्राप्नोति, स मृतः,—परितः, सः । सनायस्य इत्यर्थः, एव शरीरेण—देहेन, धृतः,—यवन्मृतः, मृतः—मृतः ।

विद् । भो वञ्चस् । मरणादो दालिहादो वा कदरं दे
रोचति ? -

चारु । वयस्य ।—

दारिद्र्यान्नरणाद् वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पक्षेश मरणं, दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ११ ॥

विद् । भो वञ्चस् । अलं सन्तापेण । पण्डितजनसंकाशित-
विहवस्स सुरलीकपीतसेमस्स विञ्च पडिवच्चदस्स परिकत्तओ वि
दे अहिञ्चदर रमणीओ । ११ (र)

* भो वयस्य । मरणान् दारिद्र्याद्वा कतरन् ते रोचते ?

+ भो वयस्य । अलं सन्तापेन । पण्डितजनसङ्क्रान्तविभवस्य सुरलीकपीतशेषस्य
प्रतिपक्षदृष्टेः परित्यक्तोऽपि ते अधिकतरं रमणीयः ।

चार । वयस्य । न समर्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य,—

एतत् तु मा दहति, यद् गृहमस्मदीय

क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।

सशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः

कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम् ॥ १२ ॥

विद् । भो वयस ! एते क्व दासौए पुत्ता अत्यकलवत्ता
वरडाभीटा बिअ गोवालदारआ अरखे जहि जहि ण
खज्जन्ति (ल) तहिं तहिं गच्छन्ति ।

* एते खनु दास्या पुत्ता अथकलवत्ता वरडाभीटा इव गोपालदारका अरखे
यत्र यत्र न खाद्यन्ते, तत्र तत्र गच्छन्ति ।

धर्मादिरभिव्यज्यते] तेन च विभवहीनताया अतिरमणीयत्वम्, सुरलोकपीतशेषस्य
—सुरलोकै, —देवै, पीतशेषस्य—क्रमेण भुक्तावशिष्टस्य इत्यर्थः, प्रतिपन्नस्य इव
—युक्तप्रतिपदि चन्द्रदर्शनाभावात् एतत् कृण्वतुर्दृग्गा उपलक्षकम् । तथा च
कामन्दक, —“धर्माद्यं क्षीणकीयस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरे पीतावशेषस्य कृण
पक्षे विधीरिव ॥” इति । यथा वा,—“मणि शालालोढ समरविजयी हितनिहता
मदक्षीणी नाग शरदि सरित प्रानपुलिना । कलाशेषयन्त्र मुरतमदित्ता काल
बनिता तनिस्मा शोभन्ते गनितविभवाद्यार्थिषु नृपा ॥” देवताभि क्रमणान्पादपान
कृण्वक्षीयक्षीणचन्द्र पूर्णचन्द्रमपेक्ष्य लोको यथा ममज्ञ पश्यति, तद्वत् अविमोक्षकृता
शेषविभवं निर्द्दन् त्वां लोकोऽधिकतर मन्यते इति भावः ।

चार । वयस्य ।—

सत्य न मे विभवनाशङ्कताऽस्ति चिन्ता,
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।
एतत् तु मा दहति, नष्टधनाश्रयस्य
यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥ १३ ॥

अपिच.—

दारिद्र्याद् क्षियमेति, क्लीपरिगत. प्रभ्रश्यते तेजसो,
निस्तेजाः परिभ्रूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विष्य शुचमेति, शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते,
निर्वृद्धिं जयमेत्यहो । निधनता सर्वापदामासदम् ॥ १४ ॥

विद्। भो वयस्य । तं ज्जेव अत्यकलवत्त सुमरिअ अल
सन्तप्पिदेण । ॥

धारु। वयस्य ! दारिद्र्य हि पुरुषस्य,—

निवासश्चिन्ताया, परपरिभवो, वैरमपर,

जुगुप्सा मित्राणां, स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च, कलत्रात् परिभवो,

हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति मन्तापयति च ॥ १५ ॥

* भो वयस्य । तमेव अत्यकलवत्तं भूत्वा अल सन्तापितेन ।

निर्द्वन्द्वत्वात्, क्रिय—लज्जाम्, एति—प्राप्नोति, लोक इति शेष, अभीष्टनिष्पादना
सामर्थ्यात् इति बोध्यम्, ज्ञीपरिगत,—लज्जित, जम्, तेजस,—यत्नात्, प्रभग्नते
—प्रच्युतो भवति, निसेजा,—तेजोरहितः, परिभूयते—येन केनापि कारणेन लोके
निर्भयं तिरस्क्रियते इत्यर्थः, भीतिकारणतेजसोऽभावात् इत्यवधेयम्, परिभवात्—
अवमानात्, निर्वेद—स्वावमाननम्, अनुताप वा, आपद्यते—प्राप्नोति, निविण,—
निर्वेदयुक्त, यच्च—शोकम्, एति—प्राप्नोति, जीवनस्य वैयर्थ्यादिति भावः, शोक
पिहितः,—शोकाक्रान्तः, बुद्ध्या—विवेकेनेत्यर्थः, परित्यज्यते—विहीयते, निगुडि,
—निर्विवेकः, चय—गमम्, एति—गच्छति, उक्तञ्च श्रीमद्भगवद्गीतायां,—“बुद्धि
माशात् प्रणश्यति” इति, अत्र अत एवेति ऊह्यम्, अहो इति आश्चर्यात्कमञ्चय,
निधनता—दारिद्र्यं, सर्वापदां—सर्वासाम् आपदां—विपत्तीनाम्, आस्पद—स्थान,
दारिद्र्यात् सर्वा एवापदी भवन्तीत्यर्थः । निधनशब्दो हि मरणे दहति, अत्र तु धन-
शून्यत्वे प्रयुक्तत्वान् प्रसिद्धिविरुद्धताख्यदोषः, स च चतुर्थपादस्य “निर्वेदि चयमेत्यर्था ।
निधनता सर्वापदामास्पदम्” इत्येव परिवर्तनेन समाधात् शक्यते । अत्र दारिद्र्यात्
क्षत्रोत्तर लज्जादीन् प्रति कारणतया कारणमालाऽलङ्कारः । शार्दूलविकीर्ण
वृत्तम् ॥ १५ ॥

दारिद्र्यस्य सर्वापन्निदानत्वे प्रकारान्तरेणाह, निवास इति ।—चिन्ताया,—कथ
मस व्यथनिर्वाह भविष्यति, कथं वा एतावान् परिवार पोषणीय इत्येव चिन्ताया
इत्यर्थः, निवास,—आश्रयः, परपरिभवः,—परिधाम्—अन्वेषां, परिभवा,—तिर-
स्कारस्यानम्, अन्यकर्तृकावमाननाऽऽस्पदमित्यर्थः, दारिद्र्यात्परिभवनं इति
भावः, अपरम्—अन्यत्, वैर—शत्रुभावः, शत्रुवत् विप्रवृत्तकृतं इति भावः,
मित्राणां—वस्त्राणां, जुगुप्सा—घृणाभ्यानमित्यर्थः, प्रत्युपकारमामिष्य इति भावः,

तद् वयस्य । कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः । गच्छ,
त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर । (व)

विद् । ए गमिस्सि । *

चार । किमर्थम् ?

विद् । जटो एवं पूज्यन्ता वि देवता ए दे प्रसीदन्ति,
ता को गुणो देवेभ्यु अर्चयेत्सु ? †

चार । वयस्य । मा मैवम् ; गृहस्थस्य नित्योऽय(श) विधिः,—
तपसा मनसा वाग्भि पूजिता बलिकर्मभि ।

तुष्यन्ति शमिना नित्य देवता किं विचारितै ? ॥१६॥

तद् गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपहर ।

* न गमिष्यामि ।

† गत एव ण्यमामा अपि देवता न ते प्रसीदन्ति तत्र को गुणो देवेभ्यु अर्चयेत्सु ?

विद्। भो । ए गमिस्सं, अस्सो कोवि पउञ्जीअदु । मम
उण वम्हणस्स सव्वं ज्जेव विपरीटं परिणमदि, आदंसगदा
विअ छाआ वामादो दक्खिणा दक्खिणादो वामा । अस्सं अ,—
एटाए पदोस-वेलाए इध राअमग्गे गणिआ विडा चेडा राअ-
वत्तहा अ पुरिसा सचरंति । (घ) ता मण्डूअलुडस्स कालमप्पस्स
मूषिओ विअ अहिमुहावटिटो वज्झो दाणि भविस्सं । तुम
इध उवविटो कि करिस्ससि ? *

चारु । भवतु तिष्ठ, तावदहं समाधिं निर्वर्त्तयामि । (म)

[नेपथ्ये] । तिष्ठ वसन्तसेने । तिष्ठ ।

* भो । न गमिष्यामि । अन्य कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पुनरागमणाय
सर्वमेव विपरीत परिणमति, आदर्शगता इव छाया वामतो दक्षिणा, दक्षिणतो
वामा । अन्यच्च,—एतस्या प्रदीपवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटायेटा राज-
वत्समाय पुरुषा सञ्चरन्ति, तस्मात् मण्डूकलुब्धस्य कालमप्यस्य मूषिक इव अभि-
मुखापतितो वप्य इटानी भविष्यामि । त्वमिह उपविष्ट किं करिष्यसि ?

—देवता,—देवा, तपसा—तपस्या, मनसा—चेतसा, ध्यानेनेत्यर्थः, वामम्,—
वाक्यैः, स्ववपाटादिभिरित्यर्थः, बलिकम्पमि,—पुजाकाय्ययः, पुजिता,—समाहिता
मन्य, नित्य—नियत, शमिना—शान्तात्मना, तप्यन्ति—तापसापयन्ति, तपसा
उत्कृष्ट परलोक शमिभ्यः प्रयच्छन्ति इति यावत्, “यादृक्कदतिथिप्रियो मण्डूकलुब्धोऽपि
मुच्यते” इति शास्त्रवचनात् । विचारिते,—विचारणैः, कि—कि फलम् ? नात
विचार कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(घ) आदर्शस्य प्रतिविम्बे वामा भार्गो दक्षिणे दृश्यन्ते, दक्षिणाय वामं, एव
वल्गुगतिः । “एतस्या प्रदीपवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटायेटा राजवत्समाय
पुरुषा सञ्चरन्ति” इत्यनेन विटायेटानां प्रवेशः सूचितः, “नामुन्नितस्य देवा” इति
शास्त्रात् । तथापि “गणिका” इत्यनेन वसन्तसेनायाः, राजवत्समाया इत्यनेन
शङ्कराय च प्रवेशः विज्ञेयः ।

(म) समाधि—निद्राम्, मण्डूकदेवतापुनरागमिति भवति, निद्राम्—
सम्यादयामि ।

[ततः प्रविशति विटः शकार-चेष्टैर्गुणगन्धमाना (ह) वसन्तसेना] ।

विट । वसन्तसेने । तिष्ठ तिष्ठ,—

किं त्वं भवेन परिवर्तितसौकुमार्या

नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।

उद्विग्नचञ्चलकटाक्षविस्फट्टदृष्टि-

व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ? ॥ १७ ॥

शकार । चिह्नं वसन्तशेनिण । (क) चिह्नं, —

* तिष्ठ वसन्तसेनिने । तिष्ठ —

(१) विट — वैद्यानागरिकयोः परस्परं सन्देशं विटति—कथयतीति लुप्यन्त्या सप्ततुर भद्रवशीयं लुप्यट इत्यर्थः, तथा चोक्तं,—“सम्भोगहीनसम्पदं विटन्तु धृष्टं कर्णकदेहम् । वैशीपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोठयाम् ॥” शकार —“सदमृतताऽभिमानो दुःखलतैश्चयनयुक्तः । सोऽयममूढाभाता गण्ड्यालः शकार इत्युक्तः ॥” इत्युक्तलक्षणं, चेष्टा,—हीनजातीप्रदानम् ।

किं याशि, धावशि, पलाअशि, पक्खलन्तो,
 वाशू । पशीद ण मल्लीशशि, चिट्ठ दाव ।
 कामेण दज्झदि हु मे हल्लके तवशी,
 अंगाललाशिपडिटे बिअ मशखण्डे * ॥ १८ ॥

चेट । अज्जए । चिट्ठ चिट्ठ,†—

उत्ताशिता गच्छशि अन्तिका मे
 शंपुसपुच्छा बिअ गिम्हसोरी ।

* किं यासि, धावसि, पलायसे, प्रखलन्तो,
 वासु । प्रसीद, न मरिष्यसि, तिष्ठ तावत् ।
 कामेन दह्यते खलु मे हृदय तपस्वि,
 अङ्गारराशिपतितमिव मासखण्डम् ॥

† आर्ये । [“अज्जुके ।” इति पाठे, “गणिके ।” इति तद्व्याख्यान, “गायिकी
 गणिकाऽज्जुका” इत्यमर वचनात्] तिष्ठ तिष्ठ,—

‡ उत्तासिता गच्छसि अन्तिका मे
 सम्पूर्णपुच्छेव शोणमयूरी ।

विटवच्छकारोऽपि तां तादृक् पलायनपरामनुसंग्राह, किं यास्यति ।—वासु ।
 —वाले । (“वाला स्याद् वासु” इत्यमर) त्वं प्रखलन्तो—पादखलनवर्तो मता,
 बन्धुरमुसौ पदविक्षेपणादिति भावः, किं—कथं, यासि, धावसि, पलायसे इत्येषा
 मेकार्थत्वेन पौनरुक्त्यं शकारवचनत्वात् न दोषावहम्, तदुक्तम्,—“अपायमक्रमं यथा
 पुनरुक्तं हतोपमम् । लोकन्यायविरुद्धं शकारवचनं विदुः ॥” इति । अन्यथा,—
 “आगमलिङ्गविहीनं देशकलान्यायसमयविपरोतम् । व्यर्थेकार्थसंपाद्यं भवति हि अत्र
 शकारस्य ॥” इति । एवमुत्तरवापि बोध्यम् । प्रसीद—मयि प्रसन्ना भव, न
 मरिष्यसि—न ते जीवननाशो भविष्यतीत्यर्थः, तिष्ठ—पलायनात् विरता भव, तावत्
 दिति वाक्यालङ्कारे । मे—मम, तपस्वि—अनुकम्पार्हं, हृदयमे—अन्तःकरणम्,
 अङ्गारराशिपतितम्—अग्निपुञ्जालगतं, मासखण्डमिव, कामेन—मदनान्नेन यत्,
 दह्यते—सन्तप्यते, खल्विति नियतं । अथ उपनामालङ्कारः । दमनतिलकं वस्त्रम् ।

विटशकारवच्छेदोऽपि तां तथाविवामनुसंग्राह, उत्तासिता—स—मम,
 अन्तिका—ज्येष्ठा भगिना, (“अन्तिका भगिना त्वया” इत्यमर) दमनतिलकं

श्रीवृन्दो गामिग्र भट्टके मे

वसे गडे कुक्कुडगावके व्व ॥ १६ ॥

विट । वसन्तसेने । तिठ तिष्ठ,—

कि गामि १ बालकदलीव विकम्पमाना

रक्तागुक् पवनलोलदश वहन्ती ।

रक्तोत्पलप्रकरकुङ्कनमुत्तुजन्ती

टडैमेन गिलगुहेव विदार्यमाणा ॥ २० ॥

शकार । चिह्न वसन्तशेणिए । चिह्न, —

मम मश्रणमण्ड ममह वडुअन्ती
णिशि अ शश्रणके मे णिहअ पक्खिवन्ती ।
पश्लशि भअभीदा पक्खलन्ती खलन्ती
मम वशमणुजादा लावणस्येव कुन्ती ॥ २१ ॥

विटः । वसन्तसेने !—

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालौव'यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ? ।
वेगादहं प्रविशतः पवनं निरुन्म्या
त्वन्निग्रहे तु वरगात्रि । न मे प्रयत्नः ॥ २२ ॥

* तिष्ठ वसन्तसेने । तिष्ठ,—

† मम मदनमनङ्गं मन्मथ वडुयन्ती
निशि च शयनके मे निर्दय प्रक्षिपन्ती ।
प्रसरसि भयभीता प्रखलन्ती खलन्ती
मम वशमनुयाता रावणस्येव कुन्ती ॥

कि—कथ, यासि ? अत्र उत्प्रेक्षाऽनुप्राणित उपमाऽलङ्कार । वसन्ततिम क
वृत्तम् ॥ २० ॥

ममेति ।—शयनके—शय्यायाम् । प्रसरसि—गच्छसि । [“पक्खिवन्ती” इत्यत्र
“आक्खिवन्ती” इति पाठे,—“आक्षिपन्ती” इति, तथा “णिहअ” इत्यस्य “निद्राम”
इति वा स] अन्यत् सर्वं पुनरुक्तत्वादिक पृथ्वत् बोध्यमिति । भयभीतति
भयशब्द अपायक । रावणस्येव कुन्तीति शास्त्रावरुदतया हतोपममिति श्रुत्यम ।
सालिनी वृत्तम् ॥ २१ ॥

तथापि वेगात् पलायमानासालीक्य पुनरपि विट कथयति, किमिति ।—
पदै,—पादविक्षेपै, मम पदानि—पादविक्षेपान, विशेषयन्ती—अतिश्राम-
मन्त्रोऽपि समधिक पादविक्षेप कुर्वती सतीत्यर्थ, पतगेन्द्रात्—गरुडात्, यत् भय ।
अभिभूता—आक्रान्ता, व्यालौव—भुजङ्गौव, कि—कथ, यासि ?—गच्छसि ।
वरगात्रि ।—वर—श्रेष्ठ, कीमलमित्यत्र, गाव यथा सा तस्यस्य, कीमल-
इत्यत्र, अहं वेगात्—स्ववेगमादित्य इत्यर्थ, [व्यालौव पवनम्] प्रविशतः,—

इकार । भावे भावे । ३ (ख) —

एषा गणकसूशिकामकशिका, मञ्जुशिका, लाशिका,
गीसाशा, कुलनाशिका, अवशिका, कामश मञ्जुशिका ।
एषा वेशवहृ मुवेशगिलत्रा, वेशङ्गणा, वेशिआ,
एषे शे टशणामके मइ कले, अज्जावि म गेच्छदि १ ॥ २३ ॥

• भाव । भाव । —

- एषा गणकसूशिकामकशिका, मञ्जुशिका, लाशिका,
निनाशा कुलनाशिका अवशिका, कामस्य मञ्जुशिका ।
एषा वेशवहृ मुवेशगिलत्रा, वेशङ्गणा वेशिका,
एतादृशा दृश नामकानि मया कृतानि, अद्यापि ना नेच्छति ॥

अस्मिन् सन्, पवन — मास्तसपि, निरन्याम् — आतक्रान्तु शक्तुया, [न रन्याम् ?
इति पाठे तु — मकार काकी, न रन्याम् ? अपि तु रन्यामेव इत्यर्थे] तु — किल,
तद्विरुद्धं — तव निरुद्धि — वलात्कारे मे — मम, प्रयत्न, — अभिलाष, न, मुन्दरी
त्वा वल्लि उच्यते नेच्छामीत्यर्थः । अथ पृथार्थे उपनाम्नदार । वसन्ततिलक
हस्त । २२ ।

विट । प्रसरमि भयविक्षुवा किमर्थं ?

प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपाश्वी ।

विटजननखघटितेव वीणा,

जलधरगर्जितभीतसारसीव ॥ २४ ॥

शकार । भ्राणज्झणन्तबहुभूषणशब्दमिश्रं

किं द्रौपदी बिभ्र पलाशशि लामभीटा ? ।

*

भ्राणज्झणमिति बहुभूषणशब्दमिश्र

किं द्रौपदी इव पलाशसे रामभीटा ? ।

प्रत्यय “प्रत्ययम्यात्—” (७।३।४४ पा०) इति पूर्वस्यात् इत्त्वम्, “मन्त्रुपाऽपि च मञ्जूषा पेटा च पेटिकेत्यपि” इति शब्दरत्नावली] एषा, सुवेणानां—शीमनालङ्कार परिधानानां, निलया—स्थानभृता, सतत शीमनालङ्कारवसनविराजिता इत्यर्थ, वेशवधू,—वेशस्य—वेश्याजनायस्य जनस्य, (“वेशो वेश्याजनायस्य ” इत्यमर) वधू,—स्त्री, (“वधूजांया स्नुषा स्त्री च” इति कोषान्तरम्) वेशाङ्गना—वेशप—वेश्याजनाययेषु, अङ्गना—उत्तमाङ्गसौष्ठववती स्त्री, वेश्याजनेषु परमा सुन्दरीत्यर्थ, वेशिका—वेशवती, अस्या,—वसन्तसेनाया, एतानि—पूजकयितानि, दश—दश सहस्रकानि, मामानि मया कृतानि—रचितानि, अत्रापि—इदानीमपि, मां न इच्छति—अभिलषति । अत्र “वेशवधू” “वेशाङ्गना” इत्यादौ ण कायञ्प्रयोगः अन्तर्हित्यादिलोप शकारवचनत्वात् सोढय । शार्दूलविकीर्णित उत्तम् ॥ २५ ॥

एषे हलामि सहस्रं जघा हनूमे

विज्ञावशुश वहिणिं विअ त शुभद ॥ २५ ॥

चेट । लामेहि अ लाअवसह, तो क्वाहिशि मच्छमशकं ।

एदेहि मच्छमशकेहि शुणआ मलअं ए शेवन्ति ॥ २६ ॥

विट । भवति वसन्तसेने ।—

किं त्व कटीतटनिवेशितमुद्गहन्ती

ताराविचित्ररुचिर रशनाकलापम् ।

एष हलामि सहस्रं यघा हनूमान्

विज्ञावसीभंगिनीमिव ता सुभद्राम् ॥

† रम्य च राजवत्सल, तत खादिष्यमि नक्त्यमासकम् ।

एताभ्या नक्त्यमासाभ्या दानी स्तक न सेवन्ते ॥

दसे १—द्रुतमन्दव यासि १ एष,—त्वदनुसारी अहमित्यर्थ, हनूमान् यघा—पवन-
नन्दन इव विज्ञावसी,—स्नानप्रसिद्धस्य कस्यचित् गन्धर्वाधिपते, ता—प्रसिद्धा,
भंगिनी—स्वसार, सुभद्रामिव—श्रीकृष्णस्य भंगिनीमिव, सहस्रं हठादेवमित्यर्थ,
हलामि—हलामि । शकारवाक्यत्वात् द्विरुक्तिरुत्तीपनत्वादिदोषोऽप्यसिद्धः । अत्र
उपमायाऽप्युक्त्या । वसन्ततिलक हस्तम् ॥ २५ ॥

वक्त्रेण निर्मथितचूर्णमनःशिलेन

तस्ताद्भुतं नगरदैवतवत् प्रयासि ? ॥ २७ ॥

शकार । अस्मेहि चण्डं अहिशालिअन्ती

वणे शिश्राली बिअ कुकुलेहि ।

पलाशि शिग्घ तुलिदं शवेगं

शवेडण मे हलअं हलन्ती * ॥ २८ ॥

* अस्माभिर्यष्टमभिसाध्यमाणा वने शृगालोव कुक्कुरे ।

पलायसे शीघ्र त्वरित सवेग सवेदन मम हृदय भरन्ती ॥

ताराभि,—मुक्ताभि, (राजनिघण्टौ स्त्रीलिङ्गीऽपि ताराशब्दः सुक्तावाचकतया निर्दिष्टः) विचित्रम्—अद्भुतम्, अत एव रुचिर—मनीहरं, रश्माकलाप—सखला-भूषण, (“कलापो भूषणे वर्हे” इति कोप) उदहृतो—धारयन्ती, निर्मथिता—विलेपिता, चूर्णा—चूर्णीकृता इत्यथ, मनशिला—रक्तवर्ण उपधातुविशेषा गत तादृशेन, वक्त्रेण—मुखेन, उपलक्षिता सती, नगरदैवतवत्—नगराधिदेवता इव, प्रस्ताद्भुत—समयविस्मयं यथा तथा, [“वस्ताद्भुतम्” इत्येव “वस्तद्भुतम्” इति पाठान्तरम्] कि—कथं, प्रयासि ?—गच्छसि ? अत्र उपप्रेक्षाऽलङ्कारः । यमलक्षितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

वस । पल्लवश्चा । पल्लवश्चा । परहुदिए । परहुदिए । ५

शकार । [सभयन्] भावे ! भावे । मणुश्शे मणुश्शे । १

विट । न भेतव्य न भेतव्यम् ।

वस । माहविए । माहविए । ६

विट । [सहासम्] नूर्ख । परिजनोऽन्विष्यते ।

शकार । भावे ; भावे । इत्यिआ असेशदि ? §

विट । अथ किम् ।

शकार । इत्यिआणं शद मालेमि, शूले हगे । १ (ग)

वस । [शून्यनवलीक्य] हद्दी । हद्दी ! कध परिअणो वि
परिव्भट्टो ॥ एत्य मए अप्पा सअ ज्जेव्व रक्खिदव्वो । ५*

विट । अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकार । वशन्तशेणिए । विलव विलव, परहुदिअ वा
पल्लवअ वा शव्व वा वशन्तमाश । (घ) मए अहिशालिअतीं तुमं
को पलित्ताइशदि ११११—

* पल्लवक । पल्लवक । [“पल्लवश्चा । पल्लवश्चा ।” इत्यत्र “पल्लविए । पल्लविए ।”
इति पाठान्तरम् , तत्र “पल्लविके । पल्लविके ।” इति स] परभृतिके । परभृतिके ।

- भाव । भाव । मनुष्या मनुष्या । ‡ साधविके । साधविके ।

§ भाव । भाव । स्विद्यमन्विष्यति ?

॥ स्तोत्रा इत मारयामि, शरोऽहम् ।

॥ रा धिक् । रा धिक् । कध परिजनोऽपि परिभट ॥ अत्र नया आत्मा
मदन्तिव रत्नतन्त्र ।

वसन्तसेनिके । विलव विलव, परभृतिका वा पल्लवक वा सर्व वा वसन्त
माश । मया अभिज्ञातमात्रा त्वा क परिदास्यते ?—

(४) मन्त्रासुवद्वान् इकारस्तु सगज्जवचननिदम् ।

(५) इत विपश्चया वसन्तसेनया सन्नाहनाया मन्त्रविचारिकाया कोकिनाप
एव ६३ परभृतिकेति नामकारे इकार परभृतिकाशब्दस्य कोकिनादपरतया
६-५३ इति वदन्तिरन्तरम्

कि भीमशेणे ? जमदग्निपुत्रे ?

कुन्तीशुटे वा ? दशकन्धले वा ? ।

एषे हगे गेह्लिअ केशहत्थे

दुश्शाशगश्शाणुकिदि कलेमि * ॥ २६ ॥

गं पेक्ख, गं पेक्ख,†—

अशी शुतिकखे बलिदे अ मत्थके,

कप्पेम शीशं, उट मालएम वा ।

* कि भीमसेन ? जमदग्निपुत्र ?

कुन्तीसुतो वा ? दशकन्धरो वा ? ।

एषोऽह गृहीत्वा केशहस्त

दशाननस्यानुकृति करोमि ॥

† ननु प्रेक्ष ननु प्रेक्ष,—

‡ अस्मि सुतोऽप्यो बलितश्च मत्तक,

कल्ताम शीर्षम्, उत माग्धामो वा ।

मयि त्वामाक्रामति वीरेषु न कोऽपि त्वां परिवातुमर्हं इति मगजमभिदधान
शकार प्रसिद्धवीराणां रचणासामर्थ्यं दर्शयति, किमिति ।—किं भीमसेन,—वत्ता
दर, त्वां रक्षिष्यति इति शेष, एव सर्व्वम् । जमदग्निपुत्र,—परशुराम, वा—
अथवा, कुन्तीसुत,—कुन्तीपुत्र कण, अर्जुनो वा इत्यर्थः, अथवा दशकन्धर,—
दशानन रावणो वा ? एषोऽह केशहस्त—केशकलापं, कुल्लसमृद्धमित्यर्थः, (“पाग
पत्तथ हस्तथ कलापार्था कचात् परे” इत्यमरः) तत्रेति शेषः, गृहीत्वा—ग्रन्था,
आकृष्येत्यर्थः, दशाननस्य—तत्र स्त्री धृतराष्ट्रपुत्रस्य, अनुकृतिं करोमि—नमस्क
करोमीत्यर्थः, दुश्शाननो यथा द्रौपद्या केशवाक्यं निर्णीयामास, तथा अहमपि त्वां
केशकर्षणेन पीडयितुमारभे, यदि कश्चित् रक्षकः स्यात्, स रक्षतु इति भावः ।
अथ उपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा व्रतम् ॥ २७ ॥

अल तवेदेण पलाइदेण,

मुमुग्गु जे होदि, ण शे क्खु जीअदि ः ॥ ३० ॥

वस । अज्ज । अवला क्खु अहम् । §

विट । अत एव प्रियसे ।

शकार । अतो ज्जेव ण भालीअशि । ¶

वस । [स्वगतम्] कध अणुणओ वि से भअं उप्पादेदि ।

भोदु एव दाव : [प्रकाशम्] अज्ज । इमादो किम्पि अलङ्करण
तक्कीअदि ? = (ङ)

विट । शान्तम् । भवति वसन्तसेने । न पुष्पमोषमर्हति
उद्यानलता, तत् कृतमलङ्करणैः । (च)

अल तवैतेन पलायितेन,

मुमुर्षुर्भवेति, न स खलु जीवति ॥

§ आर्य । अवला खलु अहम् ।

¶ अत एव न नायसे ।

३ कदमनुमयोऽप्यस्य भगमुत्पादयति । भवतु एव तावत्, आर्य । अस्मात्
किमपि अलङ्करणं तद्वदेति ?

वस । ता किं क्वु दाणिं ? *

शकार । हगे देवपुलिशे मणुशे वाशुदेवके कामइटब्बे । †

वस । [सक्रोधम्] शन्त शन्तं । अवेहि, अणज्जं मन्तेमि । ‡

शकार । [सहस्रताल विहस्य] भावे । भावे । पेक्ख टाव, अन्त-
लेण शशिणिद्धा एशा गणिआदालिआ ण, जेण म भणादि,
एहि, शन्ते शि, किलिन्ते शि त्ति । हगे ण गामन्तल ण
णगलन्तलं वा गडे । अज्जके । शवामि भावण्ण गीश अत्तण-
केहिं पाटेहिं, तव ज्जेब्ब पञ्चाणुपच्चिआए (छ) आहिंउन्ते
शन्ते किलिन्ते म्हि शवुत्ते । §

विट । [स्वगतम्] अये । कथं शान्तमित्यभिहितं शान्त
इत्यवगच्छति मूर्खः । [प्रकाशम्] वसन्तसेने । वेगवामविरुद्ध
मभिहितं भवत्या । पश्य,—

* तत् किं खलु इदानीम् ?

† अह देवपुरुषो मनुष्यो वामुदेव कामयितव्य ।

‡ शान्त शान्तम् । अपेहि, अनार्यो मन्त्रमि ।

§ भाव । भाव । प्रेक्षस्व तावत्, अन्तरेण मुखिया ण्या गणिकाटारिका
ननु, येन मा भणति, एहि, शान्तोऽसि, कान्तोऽसीति । अह न गामान्तर न
नगरान्तर वा गत । आर्थिके । अपि भावस्य गीयम् आत्मोयाया पाप्माणां,
तथैव पृष्ठानुपृष्ठिकया आदिगन्मान शान्त कान्तोऽस्मि मन्त्र ।

तरुणजनसहायश्चिन्त्यतां वेशवासो
विगणय गणिका त्व मार्गजाता लतेव ।
बहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं,
सममुपचर भद्रे । सुप्रिय चाप्रियञ्च ॥ ३१ ॥

अपिच,—

वाप्या स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः,
फुल्लां नाम्यति वायमोऽपि हि लता, या नामिता वर्हिणा ।

शकारकृतप्रभाव "शान्तम्" इत्यनेन वसन्तसेनया प्रत्याख्यातमाकर्ण्य तदुक्तेः
अर्थोक्तत्वं वाप्या लोकाभ्यामाह, तरुणजनेति ।—वेशवास,—वेशे—वेश्यालये,
वास,—वसति, ("वेशी वेश्याजनाश्रय" इत्यमरः) तरुणजनसहाय,—तरुण-
जन,—युवजन सहाय यस्य तादृश, चिन्त्यताम्—अवधार्यता, [अथ विध्यर्थे
लोट्] या हि गणिका भूत्वा तत्पक्षान्निवावतिष्ठन्ते, ताभि युवजनान्वेषणस्यावश्य-
वर्तव्यतया न तया वयमुपेक्षणीयेति भावः । "वेशवास" इति पदस्य "वेशे—
वेश्यालये वास यस्य तादृश" इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नत्वे तु—ये हि युवानः सुख-
प्राप्तयना स्वजनान् हित्वा विलासमुखैः साहै वेश्यालयमेवाधिवसन्ति, ते एव वेश्याभि
चन्द्रिपन्ते, अतः तमपि अस्मान् परित्यज्य अन्यसहाय मा याचस्व इति भावः । हे
भद्रे ।—साधुशेले । त्व मार्गजाता—पक्षिसमुत्पन्ना, सकलजनसमर्गयोग्येति भावः,
लतेव—वलीव गणिका—वेश्या, साधारणीत्यर्थः, इति विगणय—मन्यस्व, आत्मान-
मिति ईप्सु, हि—यतः परम्भत—विक्षेपस्वरूपम्, अत एव धनहार्यम्—अर्धविनि-
मयेन कथ्य, शरीर—देह, बहसि—धारयसि, अतः सुप्रिय—स्वाभिमतम्, अप्रियम्
—अनभिमतञ्च, जनमिति ईप्सु सम—तुल्यम्, उपचर—सेवस्व,—“निर्गुणानपि
न र्हेतु न रजति गतिरपि । विद्वन्नाम सुनालोक्य सा रागः दर्शयेद् बहिः ॥”
इति वेङ्गालरूपभावे चालङ्कारिकोक्तिः । अथ “वयमप्रिया अपि त्वया सेव्या”
इति प्रस्तावः अस्मन्नेन कस्या गणिकावादिष्यापन्नेन अदभ्यते इत्यस्मत्प्रत्यक्षा,
रहितेन वाद उपपन्नः, ईषाहै च सुमित्रप्रिययोः तुल्यरूपेण सेवया धनहार्यत्वरूप-
पद एव युक्तम् । आलम्बित्वेनैवैवामलसाराणां ललटः । इत्यत्र मालिनी नाम,
—“नमस्तस्मै त्वं मासेन भोजितोऽसि” इति ललटात् ॥ ३१ ॥

६ अत्रेव,—विचक्षण—विद्वान् द्विजवर,—विजयेष्ट, ज्ञानर इत्यर्थः,

ब्रह्मचरविशस्तरन्ति च यथा नावा, तथैवेतरै,
त्वं वापीव लतेव नौरिव जन वेष्ट्याऽसि सर्व्वं भज ॥ ३२ ॥

वस । गुणो क्व अणुराअस्स कालणं, ण उण बलकारो । (ज)
शंकारः । भावे ! भावे । एसा गम्भदाशी (झ) कामदेवाअ-
दणुज्जाणादो पडुदि ताह दलिहचालुदत्ताह अणुनत्ता, ण

* गुण खलु अनुरागस्य कारणं, न पुनबलात्कार ।

† भाव । भाव । एसा गम्भदाशी कामदेवायतनोद्यानात् प्रभृति तस्य

तथा मूर्खं,—पञ्जान, वणोधम,—सर्व्ववर्णनीच, शूद्रोऽपीत्यथ, वाप्या—दीर्घं
कायाम्, एकस्यामेवेति भाव, स्नाति—अवगाहत, या—लता, वहिणा—मयूरण,
नामिता, [“ल्ललल्लल्लल्लनमामनुपसगाहा” (ग०) इति मित्तस्य नेकन्यिकतया
ऋष्याभाव] उपवेशनेनेति शेष, वायस,—काकोऽपि, फुल्ला—विकसिता, (तां)
लता नाम्यति—नमयति, [नमन नाम भावे घञ्, नामं करोति इति वाको णिच्,
तत किप्, “षेरनिटि” (६।४।५१ पा०) इति णिचो लोप, ततो नाम्गञ्च
कण्ठादेराकृतिगणत्वेन तस्य निवेशनात् “कण्ठादिभ्यो यक्” (१।१।२० पा०) इत्यनेन
यकि कृते नाम्यतीति रूपम् । नाम करोति इत्यर्थे णिचि “संज्ञापूर्व्वको विभिरनित्य”
इति नियमात् अपि गुणमकृत्वा इकारस्य यकारे कृते नाम्यतीत्यपरे] तथा ब्रह्मचर
विश,—ब्राह्मणचरित्रवैश्या, यथा नावा—तरणया, तरन्ति—पार गच्छन्ति, इतरे
—शूद्रादयोऽपि, तथैव—नावा, तरन्तीति शेष । त्व वेष्ट्या—गणिका, अमि अत
वापीव—सरसीव, लतेव—वृक्षीव, नौरिव—तराणारव, सर्व्व जनन—अविश्रयण
सकल प्राययितारमित्यथ, भज—सर्व्वम्, सर्व्वनावागण्यत तथा काचदातर कर्त्तुः ।
अनादरो न कर्त्तव्य इति भाव । अस्मिन्नेव श्लोकस्य उपदिष्ट नाम नाश्वानवगम,
तच्च यथा दर्पणे,—“उपदिष्ट मनोहारि वाक्य शास्त्रानुसारत” इति,
तथाऽव प्रक्रमभद्र दीपोऽपि । इष्टैकस्या उपमेयभताया वसन्सेनाया वाको लता
नावादिभिर्वहुभिस्त्वपमानै सादृश्यक्यनात् सान्निपमास्तद्वार । शार्दूलविकीरित
वृणम् ॥ ३२ ॥

(ज) अथ गुणिन चारदक्षस्याहमनुरागा, न पुनर्भवंतामिति प्रसन्नः ।
कारणम् अमिहितमित्यप्रसन्नप्रशमास्तद्वार ।

(झ) गम्भदासी—गाम्भद्वत् किदरा, माधुर्य्यं इति भावः ।

म कामेदि । वामदो तश्च घलं । जधा तव मम अ हत्यादो
एशा ण पल्लिभशदि, तधा कलेदु भावे । १ (ज)

वित् । [स्वगतम्] यदेव परिहर्तव्यं, तदेवोदाहरति
सूत्रेः । (ट) कथं, वसन्तसेना आर्यचारुदत्तमनुरक्ता ॥ सधु
खल्विदमुच्यते, “रत्न रत्नेन सङ्गच्छते” इति । तद् गच्छतु,
किमनेन सूत्रेण । [प्रकाशम्] काणेलीमात । (ठ) वामतस्तस्य
सार्यवाहस्य गृहम् ?

शकार । अध इ, वामदो तश्च घलं । ‡

वस । [स्वगतम्] अहंहे । वामदो तश्च गेहं त्ति जं
शच्च ; अवरञ्जन्तेण वि दुज्जणेण उवकिदं, जेण पिअसङ्गमं
पाविद । § (ड)

दरिद्रचारुदत्तस्यानुरक्ता, न मा कामयते । वामतस्तस्य गृहम्, यथा तव मम
च हस्मात् एषा न परिभश्यति, तथा करोतु भाव ।

‡ अथ किं, वामतस्तस्य गृहम् ।

§ आश्चर्यम् । वामतस्तस्य गृहमिति यत् सत्यम्, अपराध्यतापि दुर्जनेन
उपकृत, तेन प्रियसङ्गमं प्रापित ।

(ज) अत्र उपदेशन नाम नाट्यालङ्कार, तद्वचनं यथा दर्पणे,—“शिष्या
स्यानुपदेशनम्” इति ।

(ट) परिहर्तव्यं—परित्यक्तव्यम् । चारुदत्तस्य गृहमिति निकटे वर्तते इति यत्
वसन्तसेनार्ये वक्तुं नीचित, तदेव सूत्रं कथयतीत्यर्थः ।

(ठ) काणेलीमात ।—काणेली—अविवाहिता स्त्री, व्यभिचारिणी वा, माता
एव तत्कालिनी, [समाप्तान्तिधेरनित्यत्वात् अत्र ककाराभावः । “विश्वेश्वरीं
विश्रमाता एतिका त्वा ममाग्रहम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् आकाराली माताशब्दो
ऽप्यस्ति हेतुः तन्मते—काणेलीमात । इति निर्विसर्गपदम्] तद्वर्जनात्
इत्यर्थः ।

(ड) अहंहे इति दर्शनादप्युक्तव्यम् । अत्र आनन्दो नाम निर्वहणार्हः
१ ८१५५ एषा २०८ — अहंहे इति वार्तनम् इति ।

शकार । भावे । भावे । बलिण क्लु अन्धआले माशलाशि-
पविट्टा बिअ मशिगुडिआ (ठ) दीशन्दी जेव पण्टा वशन्त-
शेणिआ । ३३

विट । अहो । बलवानन्धकारः । तथा हि,—

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना ।

उन्मीलिताऽपि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥ ३३ ॥

अपिच,—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलता गता ॥ ३४ ॥

* भाव । भाव । बलीयसि खलु अन्धकारे मापराशिप्रविष्टेव मसीगुटिका
दृश्यमानैव प्रनष्टा वसक्तसेना ।

(ठ) मसीगुटिका—अञ्जनवटिका , कौटविशेष इति केचित् ।

बलवदन्धकाराच्छन्नदृष्टिर्विट किमपि द्रष्टुमक्षम स्वीयामवस्थां वर्णयन्नाह,
आलोकिति ।—आलोक—दर्शने, विशाला—महती, तीक्ष्णदर्शनशक्तिसम्पन्नेत्यर्थ,
मे—मम, दृष्टि तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना—तिमिरि—अन्धकारे, प्रवेशन—आगमनेन,
विच्छिन्ना—हीनशक्तिरित्यर्थ, तिमिरस्य—अन्धकारस्य, प्रवेशन—आगमनेन,
विच्छिन्ना—व्याप्ता, दर्शनशक्तिरहिता इति वाऽयं, अत एव उन्मीलिताऽपि—
दर्शनार्थं कृतोन्मेषा अपि, अन्धकारेण—तिमिरिण, निमीलिता—मुद्रिता इव, जायते
इति शेष । उत्प्रेक्षाऽलङ्कार । आध्या हस्तम् ॥ ३३ ॥

दृष्टिव्याघातकस्यान्धकारस्यातिगादत्व प्रकारान्तरेण वर्णयन्नाह, लिम्पतीति ।—
तम—अन्धकारम्, अङ्गानि—देहावयवान्, लिम्पतीव—सञ्चतीव, नभः,—
आकाशम्, अञ्जनं—कञ्जलं, वर्षतीव, दृष्टि,—नेत्रम्, असत्पुरुषसेवेव—नीनपरि-
चर्या इव, विफलता—फलराहित्यं, गता—प्राप्ता । अत्र प्रथमाहं उपप्रेक्षा, द्वितीया
उपमा इत्यनयो मसृष्टि । नन्विय पूर्वार्थप्रतिपादितोत्प्रेक्षा उपमैव कर्तव्या न भवति
इवपदस्य सादृश्याशक्तत्वे बाधकाभावात् ? यत्तु,—उपमायास्मिन्नेव निम्नसमानेन
शासनात् प्रकृते समानस्यासम्भवात् “नाय्या समानो दुष्टा ।” इत्युक्त्या नान्यथा
नामत्वाभावात्, अतीत्य न सादृश्यमिवाय इति, तद्विलम्बम्, इत्येवम् समानेन
मित्येवाभावस्य उपमाप्रकरणे एव दर्शितत्वात्, अन्धकार इवपदस्य सम्भावना इत्येवम्

शकार । भावे । भावे ! अस्मेशामि वशन्तशेणिअं । *

विट । काणेलीमात । अस्ति किञ्चिच्चिह्नं, यदुपलक्षयसि ।

शकार । भावे । भावे । किं विअ ? †

विट । भूषणशब्द सौरभ्यानुविद्ध माल्यगन्धं वा । (ण)

शकार । शुणामि मल्लगन्धं, अन्धआलपूलिदाए उण णाशि-
आए शुव्वत्त उण ण पेक्खामि भूषणशब्दं । ‡

* भाव । भाव । अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् ।

† भाव । भाव । किमिदं ?

‡ शृणोति माल्यगन्धम्, अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया सुव्यक्तं, पुनर्न पश्यामि भूषणशब्दम् । [“णाशिआए शुव्वत्त” इत्येव “णाशिआए ण शुव्वत्त,” “उण ण पेक्खामि” इत्येव “उण पेक्खामि” इति पाठान्तरम् । “नासिकया न सुव्यक्तं,” “पुन पश्यामि” इति स] ।

सनासानुपपत्ते । न हि इवेन सह समास सादृश्येनेवाव प्रमाणमस्ति, “इवेन समाने विभक्त्यलीपश्च” (वा०) इति सामान्यत एवोक्ते । अथ यव समासेप्राप्ति-
सर्वत्र नियमः, आख्यातेन सह तु समासप्रसङ्ग एव नास्ति इति विनैव समासमव-
प्रयोग इति चेत् ? तर्हि सादृश्याद्यतायासपि समासाप्रसङ्गेन विनैव समासनिव-
पदप्रयोगे बाधकाभावात् इति चेत्, नैवम्, उपमानाभावस्यैवोपमाबाधकत्वात्,
तदा हि,—किमवोपमानम् ? न तावत्कर्त्ता, दैयाकरणमते आख्यातायस्य कर्तु-
भावमात्रा विजयणीभूतत्वेन तस्यैवार्थे सादृश्ये स्वप्रतिशेगिकत्वसम्बन्धेनान्वयासम्भवात्,
अथविधिपण्यान्वयान्वयायोगात् । तदेतदुक्तमाचार्यदण्डिना,—“कर्त्ता यद्युपमान-
स्यात् न्यूनोऽसौ क्रियापदे । स्वक्रियासाधनव्यथो नालमन्यदपेक्षितुम् ॥” ननु
न्यूनोऽवोपमानमस्ति चेत्, न, लेपनक्रियातमनी साधारणधर्माभावात् लेपनस्यैव

विट । [जनान्तिकम्] (त) वसन्तसेने ।—

काम प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं

सौदामनीव जलदोदरसन्धिलीना ।

त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं

गन्धश्च, भीरु । मुखराणि च नूपुराणि ॥ ३५ ॥

श्रुतम् ? वसन्तसेने !

वस । [स्वगतम्] सुदं गहिदं अ । [नाय्येन नूपुराणि उत्साथ्य,
माल्यानि चापनीय किञ्चित् परिक्रम्य हस्तेन परामृश्य] अम्हो । भित्ति-
परामरिससूइद पक्खदुआरअं क्वु एदं । जाणामि अ संजो-
एण (थ) गेहस्स संवुदं पक्खदुआरअ । *

* श्रुत गृहीतश्च । अहो । भित्तिपरामशंसूचित पल्लवारक गन्धेनैव, जानामि
च संयोगेन गेहस्य सवत पञ्चवारकम् ।

(त) जनान्तिक—“विपताककरेणान्यामपवायान्तरा कथाम् । अन्योऽनाम
न्तरेण यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥” इत्युक्तलक्षणम् ।

गाढान्धकारविलीना वसन्तसेनामुद्दिश्य तस्या अदर्शनेऽपि माल्यगन्धानुसंगता
साह, काममिति ।—हं भीरु ।—भयशीले । त्वं जलदोदरसन्धिलीना—संध्यायन्तर
विलीना, सौदामनी—विद्युदिव, (जलदोदरसन्धिलीनेत्यस्यायमभिप्रायः,—संध
सान्ध्यायाने घर्षणेन विद्युदुत्पद्यते, तादृशमेघसममघातगन्धप्रतापं जलदोदरपद,
तथैव च विद्युतः सुस्पष्टदर्शनाभावः सम्भवतीति) प्रदोषतिमिरेण—रत्ननीमरादिव
तमसा, काम—पथ्यातद्वप, सम्यगूपेक्षेत्यर्थः, न दृश्यसे—नावर्तते मे, न-
माल्यसमुद्भवः,—माल्यविनिवृत्तः, अयम्—अनुभूतमानः, गन्धः,—संज्ञकः, ता
सूचयिष्यति—ज्ञापयिष्यति, मुखराणि—सधुरं श्रवणमानानां, नूपुराणि—पादा
प्रदानि, पादभूषणानि चेत्यर्थः, सूचयिष्यन्ति इति विभक्तिवचनपरामर्शः ।
अवापमाऽल्लहार । वसन्ततिलक इति ॥ ३५ ॥

चारु । वयस्य । समाप्तजपोऽस्मि । तत् साम्प्रतं गच्छ,
मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विद् । भो ! य गमिस्मि । *

चारु । धिक् कष्टम् !—

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारोभवन्त्यापदः ।
सत्त्व ज्ञासमुपैति, शीलशशिनः कान्तिः परिस्त्रायते,
पाप कर्म च यत् परैरपि कृत, तत् तस्य सम्भाव्यते ॥३६॥
अपिच,—सङ्ग नैव हि कश्चिदस्य कुरुते, सम्भाषते नादरात्,
सम्प्राप्नो गृहमुत्सवेषु धनिना सावज्जमालोक्यते ।

* भो । न गमिष्यामि ।

मातृभ्यो बलिप्रदानाय समादिष्टेन विदूषकेण कृत प्रत्याख्यानमाकर्णातिदु खित-
यारुदत्त सनिर्वेद दैन्यमेव एतद् दुःखनिदानमिति श्लोकव्येष्ट्या, दारिद्र्यादिति ।—
बान्धवजन, —सुहृज्जन, पुरुषस्य—जनस्य, दारिद्र्यात्—अधनत्वात्, वाक्ये—वचसि,
न सन्तिष्ठते—वाक्ये न गृह्णाति, न प्रतिपालयतीत्यर्थ, [“समवप्रविभ्य स्य ”
(१।१।२२ पा०) इति आत्मनेपदम्] प्रतापाभावात् इति भावः, सुस्निग्धा,—अति-
प्रदयिनः, सुहृदः,—वन्धवः, विमुखीभवन्ति—प्रातिकूल्यमापद्यन्ते, आपदः,—
विपत्तयः, स्फारोभवन्ति—विस्तारमापद्यन्ते, सत्त्व—बलः, ज्ञास—मन्दोभावम्,
उपैति—प्राप्नोति, शीलशशिनः,—सहस्रचन्द्रस्य, कान्तिः,—दीप्तिः, परिस्त्रायते—
परितो ह्यनन्तं भवति, ज्ञास गच्छतीत्यर्थः, किञ्चेति चार्थः, परैः,—अन्यैरपि, कृतम्
—आचरितं, यत् पाप—पापजनकं कर्म—चौश्यादिकमित्यर्थः, तत्—पापजनकं
वयं तस्य—दारिद्र्यं सम्भाव्यते—अनुमीयते, दारिद्र्यतया इदमनेनैव कृतमिति
निश्चित इत्यर्थः, इदमस्य मार्गादिदानीं कथनित्वादित इहात इति तात्पर्यम् ।
३६ अपि नास्ति अस्माकं दारिद्र्यादिति भावः । अतः शीलशशिन इति उपकीपनयो
रन्ते । ३६१ अन्तर्विनीत इति ह्यन् । ३६ ।

दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया,
मन्ये, निर्द्वन्द्वता प्रकाममपरं पष्ठं महापातकम् ॥ ३७ ॥

अपिच,—

दारिद्र्य । शोचामि भवन्तमेव-
मस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।
विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये,
ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ? ॥ ३८ ॥

गृह—भवन, सम्प्राप्त,—समागत, दरिद्र इति शेष, सावज्ञ—सावहेलम्, आलीक्यते—दृश्यते, लोकैरिति शेष, तथा अल्पच्छद,—सामान्यपरिच्छद, मलिन वेशो दरिद्र इत्यर्थ, लज्जया—मलिनवेशत्वप्रयुक्तवपयेत्यर्थ, महाजनस्य—उत्तमपरिच्छदवतो धनिन इत्यर्थ, दूरादेव विहरति—भ्रमति, अतः निर्द्वन्द्वता—दारिद्र्यम्, अपरम्—अन्यत्, पष्ठं—ब्रह्महत्यादिपञ्चविधातिरिक्त, प्रकाम—पूणे, महापातक—महापातकस्थानीया इत्यर्थ, इति मन्ये—सम्भावयामि । पातित्यजनकपातकविषय-महापातकानां पञ्चविधत्वं मनुना प्रतिपादितम्, यथा,—“ब्रह्महत्या सुगपान् मतेय गुर्वङ्गनागम् । महान्ति पातकान्याहुः समर्गयापि ते सह ॥” इत्यस्य पञ्चविधत्वं सुपपन्नमिति सार । अथ पष्ठमहापातकस्याप्रसिद्धा मन्ये इत्युपेक्षावाचकतया उत्प्रेक्षाऽलङ्कार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३७ ॥

दारिद्र्येति ।—हे दारिद्र्य ।—दैव्य । भवन्त—त्वां, शोचामि—तव भविष्यद्दशा मनुचिन्तयन् दुःखमनुभवासीत्यर्थ, यतः, त्वं सुहृद इति—अयं मया ताप्रयत्नन यम्, रिति, मत्वेति शेष, अस्मच्छरीरे—मम देहे, [अस्माकं शरीरे दात विषयः अल्पम् “अस्मदो इयंय” (१।२।५८ पा०) इत्यनेन सातृ] एवम्—इत्युपेक्षा, आपत्ता वास कृत्वा, मन्दभाग्य—द्वन्द्वभाग्य, मयि विपन्नदेह—मम मति, अ—मम, ममि ष्यसीति मम चिन्ता—भावना, अस्मच्छदक् काशप त साज्जकान्ति मृच्छकटिके इति अस्मदभावे तव निविवादमवस्थानस्यान न पयसाति महता मं चिन्ता इति तात्पर्यम् । दारिद्र्यगच्छन् नपुंसकत्वेन भवन्मिति पुल्लिङ्गे प्रामाण्ये, ३७ चिन्त्यम्, अत एवाव श्रुतसंस्कारता दीर्घा ष्यसि । अथपरन्तान् पल्लव १।२।५८ यदा,—त भवम्—इत्यन्ति, शोचामि इति दारिद्र्येन कथयन्त्या ३८ ॥ ३८ ॥ दक्षो सुहृदनादुपेक्षातिहारम् ॥ ३८ ॥

विद् । [सवैलक्ष्यम्] भो वयस्स । जइ मए गन्तव्व, ता एसा
वि मे सहाइणी रदणिआ भोदु । *

चारु । रदनिके । मैत्रेयमनुगच्छ ।

चेटी । ज अज्जो आणवेदि । †

विद् । भोदि रदणिए । गेह वलिं, पदीवं अ, अहं
अवावुदं पक्खदुआरअ करोमि । ‡ [तथा करोति] ।

वच । मम अद्भुववत्तिणिमित्तं (द) विअ अवावुद पक्ख-
दुआरअ, ता जाव पविसामि । [दृष्ट्वा] । हृद्वी ! हृद्वी ! कथं
पदीवो ॥ § [पटानेन निवाप्य प्रविष्टा] ।

चारु । मैत्रेय । किमेतत् ?

विद् । अवावुदपक्खदुआरण पण्डीकिदेण (ध) वादेण
णिब्बाविटो पदीवो । भांदि रदणिए । णिक्कम तुमं पक्ख-
दुआरण . अहपि अब्भन्तरचदुस्सालादो पदीवं पज्जालिअ
आअच्छामि । ¶ [इति निष्क्रान्त] ।

प्रकार । भावे । भावे । अस्मेशामि वयन्तश्रेणिअ । **

विट । अन्विष्यताम् अन्विष्यताम् ।

* भो वयस्य । यदि नया गन्तव्य, तदेषापि मन सहायिनी रदनिका भवतु ।

† उक्तं वाच्यं आज्ञापयति ।

‡ भवति रदनिके । यथाए वलिं प्रदीपञ्च, एहम् अपाहत पक्षधारक करोमि ।

§ मम अद्भुतवृत्तिनिमित्तमित्थं अपाहत पक्षधारकम्, तत यावत् प्रविशामि ।

¶ विद् । हा विद् । एह प्रदीप ॥

* अपाहतपक्षधारकं पिण्डं हतेन वातेन निवापितं प्रदीपः । भवति रदनिके ।

निष्क्रान्तं तत् पक्षधारकं एहपि अब्भन्तरचतु शालात् प्रदीपं प्रज्जाल्य आगच्छानि ।

** नव । भाव । अस्मिन्नि वयन्तश्रेणिकान् ।

(२) अद्भुतवृत्तिनिमित्तम्—अदुर्लभम् ।

(६) अन्विष्यताम्—राश्वन्तरे

शकार । [विट धृत्वा] । भावे । भावे । गहिदा गहिदा । *
विट । मूर्ख ! नन्वहम् ।

शकार । इदो दाब पच्छन्नी भविअ एअन्ते भावे चिद्ध ।
[पुनरन्विष्य चेट गृहीत्वा] भावे । भावे ! गहिदा गहिदा । †
चेट । भट्टके । चेडे हगे । ‡

शकार । इदो भावे, इदो चेडे । भावे चेडे, चेडे भावे ।
तुम्हे दाब एअन्ते चिद्ध । [पुनरन्विष्य रदनिका केशेषु गृहीत्वा] भावे !
भावे ! शम्पदं गहिदा गहिदा वशन्तशेणिआ । §—

अन्धआले पलाअन्ती, मल्लगन्धेण शूडटा ।

केशविन्दे पलामिट्टा, चाणक्केण्व्व दोवटी ॥ ३८ ॥ ¶

* भाव । भाव । गृहीता गृहीता ।

† इतस्तावत् प्रच्छन्नी भूत्वा एकान्ते भावस्तिष्ठतु । भाव । भाव । गृहीता
गृहीता ।

‡ भट्टारक ! चेटोऽहम् ।

§ इतो भाव, इतश्चेट । भावश्चेट, चेटो भाव । युवां तावत् एकान्ते स्ति-
तम् । भाव । भाव । साम्प्रत गृहीता गृहीता वसन्तशेनिका ।

¶ अन्धकारे पलायमाना, माल्यगन्धेन सचिता ।

केशवन्दे परामिट्टा, चाणकोनेव द्रौपदी ॥

गाढाश्वकारे काञ्चित् गृहीत्वा शकार तदेव विटसकाशं व्यापयति, अश्वकारे
इति ।—अश्वकारे—तिमिराच्छन्नप्रदेशे, पलायमाना—पलाय्य अपसरन्तो अपि,
माल्यगन्धेन—स्वकण्ठपरिहितस्वज सौरभेण, सचिता—चापिता, इव वसन्तशेनेति
शेष, चाणकोन—स्वनामप्रसिद्धपण्डितेन, द्रौपदी—उपदराजतनयेन, ईशान—
केशकलापे, केशपाशावच्छेदनेत्यर्थ, [इह अवच्छेदे सप्तमो] परामिट्टा—गृहीता
इत्यर्थ । अथ शकारवाक्ये उपमायाद्विहितं सूच्यते । [“केशविन्दे” इत्येतत् “हृ-
ह्ये” इति पाठे “केशहर्षे” इति सूत्रेण, तत्र हर्षशब्दस्य केशाणां पराङ्मूल-
कलापार्थक्ये, “पाशं पक्ष्यं हर्षश्च कलापादाय कृत्वाकार” इति सूत्रेण । अथ
उपदराजम् ॥ ३८ ॥

वट । एषाऽसि वयसो दर्पात् कुलपुत्तानुसारिणी ।

केशेषु कुसुमाब्जेषु सेवितव्येषु कर्षिता ॥ ४० ॥

शकार । एशाशि वाशू । शिलशि ग्गहीदा,

केशेशु, वालेशु, शिलोलुहेशु ।

अक्रोश विक्रोश, लवाहिचण्डं,

शम्भुं, शिवं, शङ्खलमौशलं वा * ॥ ४१ ॥

रद । [समयम्] किं अज्जमिस्सोहि ववसिद ? † (न)

विट । काणेलीमातः । अन्य एवैष स्वरसयोगः ।

शकार । भावे । भावे । जधा दहिच्छ्लिपलिलुद्धा एमज्जालीआए
शलपलिवत्ते (प) होदि, तधा दाशीए धौए शलपलिवत्ते कडे । ‡

* एषासि वासु । शिरसि गृहीता, केशेषु, वालेषु, शिरोरुहेषु ।

आक्रोश, विक्रोश, लपाधिचण्ड, शम्भु, शिव, शङ्करमौशर वा ॥

† किम् आर्य्यमिद्वैवसितम् ?

‡ भाव । भाव । यथा दधिसरपरिलुब्धाया माज्जारिकाया स्वरपरिवर्त्तं भवति,
तथा दास्या पुत्रा स्वरपरिवर्त्तं कृत ।

“केशेषु गृहीता वसन्तसेना” इति शकारवचन सनाकर्णांतिक्रियो विटस्त्वमेवानु
शेषमार्, एवेति ।—एषा—अन्वकारविलीनाऽपि शकारेण गृह्यमाना वसन्तसेना,
त वयस, —जीवनस्य, दपात—दहङ्गारात्, कुलपुत्रस्य—सत्कुलप्रसूतस्य चारुदत्तस्य,
कुसुमाब्जेषु—पुष्पसमूहसमूहेषु, पुष्पभूषितेषु इति यावत्, केशेषु—कुललेषु, केशाव
भूषितेषु [एष एवच्छेदे सननी] कर्षिता असि, शकारेणेति शिव, दीपनदर्पण
इति लक्षणानुपेत्य पुरुषविशेष चारुदत्तमाद्यितुमेव नाकरिष्य, तदा पथि शकारेण
तदेव एषा नामविषयदिति भाव । एतच्च हन्त ॥ ४० ॥

षिट । कथं, स्वरपरिवर्तः कृतः ? अहो ! चित्रम् ।
अथवा किमत्र चित्रम् ?—

इयं रङ्गप्रवेशेन, कलानां चोपशिक्षया ।

वञ्चनापरिहृतत्वेन, स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥ ४२ ॥

[प्रविश्य विदूषक] ही ही भोः । पटोसमन्दमारुदेण
पसुवन्धोवणीदस्स विअ छागलस्स हिअअं फुरफुराअदि (फ)
पटोवो । [उपसृत्य रदनिकां दृष्ट्वा] भो रदणिण । *

शकार. । भावे । भावे । मणुण्णे मणुण्णे । †

विद् । जुत्तं णेदं, सरिसं णेदं, जं अज्जचारुदत्तस्स दलिह-
दाए सम्पद परपुरिसा गेहं पविशन्ति । ‡

रद । अज्ज मित्तेअ । पेक्ख मे परिहव । §

विद् । किं तव परिहवो ? आदु अम्हाण । ¶

* आश्चर्यम् । भो । प्रदीपमन्दमारुतेन पसुवन्धोपनीतमेव छागलस्य उदय
फुरफुरायते प्रदीप । भो रदनिके ।

† भाव । भाव । मनुष्यो मनुष्य ।

‡ युक्तं नेद, सदृशं नेद, यत् आश्चचारुदत्तस्य दरिद्रतया सामान्य परपुरुषा गेहं
प्रविशन्ति ।

§ आश्चर्यं मैवेय । प्रेक्षस्व मे परिभवम् ।

¶ किं तव परिभवः ? अथवा अस्माकम् ?

प्रथम वसन्तसेनाया स्वरपरिवर्तितसम्भवत्वमागच्छा पुनस्तदव समशयमान आह
इयमिति ।—इय—वसन्तसेना, रङ्गप्रवेशेन—रङ्ग, —नायिकाया, ("इ-
स्यामृत्युयुद्धो" इति हिमचन्द्र) तव प्रवेशेन—तदधिकारप्राप्तिरिति, कलानां—
नृत्यगीतादिकानाम्, उपशिक्षया—अभ्यासेन, वञ्चनापरिहृतत्वेन—प्रत्याशङ्कानाशङ्कना-
य, स्वरनैपुण्य—स्वरविकृतिकरणपाटवम्, आश्रिता—प्राप्ता, विहितम् । अत्र
इत्यम् ॥ ४२ ॥

रद । शं तुम्हाणं ज्जेव्व । *

विद् । किं एसो बलक्कारो ? †

रद । अध इ । ‡

विद् । सच्च ? §

रद । सच्च । ¶

विद् । [सक्रोध दण्डकाठसुद्यम्] मा दाव । भो । सके गेहे कुकुरोवि दाव चण्डी भोदि, कि उण अहं बम्हणो । ता एदिणा अन्हारिसजणभाअधेअकुडिलेण दण्डकट्टेण दुट्टस्स विअ सुक्खाणवेणअस्स मत्थअ दे पहारेहिं कुट्टइस्सं । ** (व)

विट । महाव्राह्मण ! (भ) मर्षय, मर्षय ।

विद् । [विट दृष्ट्वा] ए एत्थ एसो अवरज्झदि । [शकारं दृष्ट्वा] एसो क्खु एत्थ अवरज्झदि । अरे रे राअसालअ । सट्ठाणअ । (म) दुज्जण । दुम्भणुस्स । जुत्त णेद ; जइ वि णाम तत्तभवं अल्लचारुदत्तो दल्लिहो संवुत्तो, † ता कि तस्स गुणेहि ए

* ननु । दुष्माकमेव ।

+ किमेव बलात्कार ?

‡ अध किम् ।

§ सत्यम् ?

¶ सत्यम् ।

॥ मा तावत । भो । स्वके गेहे कुकुरोऽपि तावत चण्डी भवति, किं पुनरहं दृष्ट्वा । तत एतेनास्मादृष्टमभगधेयकुटिलेन दण्डकाठेन दुट्टयेत् शृक्खवेणुकस्य मत्स्यं ते प्रहारे कुट्टयिष्यामि ।

++ नाह एषोऽपराधति । एष खलु अत्र अपराधति । अरे रे राजशालक । मत्स्यान् । इ-न । दुम्भण । युक्तं नेटम् । यद्यपि नाम तदभवान् आर्यचारुदत्तो

(व) दइट्टिपानि—दूषयिष्यामि । अत्र सम्प्रेयो नाम विमर्शवद्—“सम्प्रेयो रीतिभाषणम्” इति लक्षणम् ।

(भ) महाव्राह्मण इति परिशोभति । अधस्तादत्र इत्यर्थः, महच्छब्दस्य । दण्डकाठेन हिन्दुवददत्तं यथा—“इहे तैले तया कान्ने वैरे ज्योतिषिणे” इति ।

* । सक्तं इति इह रक्तं न न

अलङ्घिता उज्ज्वली ? जेण तस्स गेह पविमिअ परिअणस्स
ईरिसो उवमहो (य) करीअदि । ॥१॥—

मा दुग्गदोत्ति परिहवी णत्थि कअन्तस्स दुग्गदो णाम ।

चारित्तेण विहीणो अहो विअ दुग्गदो होइ ॥ ४३ ॥

विट । [सवैलज्जम] महान्नाह्मण । मर्षय, मर्षय । अन्यजन-
शङ्कया खलु इदमनुष्ठितं, न दर्पात् । पश्य,—

सकामाऽन्विष्यतेऽस्माभिः—

विट् । किं इअ ? ॥

विट् । श्रान्त पाप—

दरिद्रं सहत्तं, तत् किं तस्य गुणैर्नालङ्घ्यता उज्जयिनी ? येन तस्य गृहं प्राप्य
परिजनस्य ईदृश उपमर्दं क्रियते ।—

, * मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गतो नाम ।

चारित्र्येण विहीन आद्याऽपि च दुर्गतो भवति ॥

+ किमियम् ?

(य) उपमर्दं,—परिभव, अवमाननेति यावत् ।

काचित् स्वाधीनयौवना ।

सा नष्टा, शङ्कया तस्याः प्राप्तेय शैलवञ्चना ॥ ४४ ॥

सर्वथा इदमनुनयसर्वेस्व गृह्यताम् । [इति खड्गमुत्सृज्य कृताञ्जलि पादयो पतति] ।

विट् । सम्पुरित ! उद्वेहि, उद्वेहि । अत्राणन्तेण मय तुमं
उवाल्हसे सम्पद उण जाणन्तो अणुणेमि । * (र)

विट् । ननु । भवानेव अत्र अनुनेयः । तदुत्तिष्ठामि सम-
यतः । (ल)

विट् । भणानु भवं । †

विट् । यदि इम वृत्तान्तम् आर्य्यचारुदत्तस्य नाख्यास्यसि ।

विट् । ए कथञ्चस्स । ‡

* सम्पूरुप । उत्तिष्ठ, उत्तिष्ठ । अज्ञानता मया त्वमुपालक्ष्य, साम्प्रत पुनर्ज्ञानं
अनुनयामि ।

† भणतु भवान् ।

‡ न कथयिष्यामि ।

वसन्तसेनाशङ्करा रदनिकाया अवमर्द्दात् विद्रूपकेण तिरस्कृता विट स्वदोष-
शान्तिमूलकत्वेन परिहरति, सकामेति ।—सकामा—कामव्यवसायिनीति यावत्,
स्वाधीनयौवना—स्वेच्छासाधितस्वयौवनव्यवहारा, न तु भर्त्तायधीना इति यावत्,
काचित्—रमणी [“सकामा” “स्वाधीनयौवना” इति पदद्वयेन सा वेद्येति निश्चयते,
अतस्म्य साधारण्यात् धारण न दोषावहमिति बोध्यम्] अस्माभि रन्विष्यते,—
अदुरन्ध्रोयते ता—अस्माभिरन्विष्यमाणा रमणीत्यर्थ, नष्टा—अदर्शन गता, पला-
मिनेत्यर्थ तस्या शङ्कया—भ्रमेण इति यावत्, इय—रदनिकोपमर्दनजनिता, शैल-
वञ्चना—शैल्य—सदाधारण, वञ्चना—अस्तरुपा प्रतारणा, प्राप्ता, अस्माभिरिति
इद । पद्यावन्त इहम् । ११ ।

विट । एष ते प्रणयो विप्र । गिरमा धार्यते मया ।

गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिता ॥ ४५ ॥

शकार । [सासृजम्] किं निमित्तं उण भावे । एदग्ग
दुट्ठवडुअग्ग, बिणअञ्जलिं कदुअ, पाएशु निवडिदे ? *

विट । भीतोऽस्मि ।

शकार । कश्च तुमं भीदे ? †

विट । तस्य चारुदत्तस्य गुणेभ्यः ।

शकार । के विअ तग्ग गुणाः ? जग्ग गेहं पविग्गिअ अशि-
दब्बं पि णत्थि । ‡

विट । मा मैवम्,—

सोऽस्माद्विधानां प्रणयैः कृशीकृतो

न तेन कथित् विभवैर्विमानितः ।

* किं निमित्तं पुनर्भाव । एतस्य दुष्टवटुकस्य विनयाञ्जलिं कृत्वा पादयो
निपतितः ? ।

† कस्मात् त्वभीतः ?

‡ के इव तस्य गुणाः ? यस्य गृहं पविग्ग अशितयमपि नास्ति ।

विटेनानुरुद्धी विट्पक तत्कृतमपराधं प्रभवे न कथयिष्यतीत्याकर्णं तद्गुणान्तरं
विट तमेवाभिनन्दयन्नाह, एष इति ।—हे विप्र । मया ते—तन, एष,—तया
क्रियताम् इत्ययं, प्रणयः,—प्रोतिनिवसना उद्यानायानुमतिः, गिरमा—उद्यमा
नेयम्, धार्यते—गृह्यते, येन—हेतुना, शस्त्रवन्,—शस्त्रधारिण अपि यय गुण
शस्त्रे,—प्रौढाद्यादिगुणरूपशस्त्रविशेषैः, चारुदत्त इति ज्ञेयः, निर्जिता,—परा
भूता । अतः गुणशस्त्रैरिति रूपकमलङ्कारः । पद्यावच्छेदः ॥ ४५ ॥

निदाघकालेष्विव सोदको क्रदो

नृणां स तृष्णामपनीय शुष्कवान् ॥ ४६ ॥

शकार । [सामर्थम्] के शे गम्भदाशीए पुत्ते ? * (व)

शूले विक्रान्ते ? पण्डवे शेदकेदू ?

पुत्ते लाधाए ? लावणे ? इन्द्रपुत्ते ? ।

* क स गम्भदास्या पुत्र ?

+ शूरो विक्रान्त ? पाण्डव श्वेतकेतु ?

पुत्तो राधाया ? रावण ? इन्द्रपुत्र ? ।

“अनुपसगात् फुल्लवीवकशोक्ताघा,” (पारा५५ पा०) इति निपातनात् अकार] विभवे,—सम्पद्भिः, न विमानित,—न अवनत, धनदानेन सर्वे एव याचका सन्तोषिता इत्यर्थः, स,—चारुदत्त, निदाघकालेषु—ग्रीष्मसमयेषु, (प्रतिनिदाघम् इति द्रष्टव्यनाथ) सोदक,—उदकपूर्णं, क्रद इव—अगाधजल-जलाशय इव, नृणां—धनलोलुपानां, पक्षे—पिपासूनां मानवानां, तृष्णा—धनाभिलाषं, पक्षे—उदकम्, अपनीय—दूरीकृत्य, शुष्कवान्—धनाभावरूप, जलाभावरूपश्च शेष प्राप्तः । [“शुष्कवान्” इति गुपधातो निष्ठातस्य “गुप् क” (पारा५१ पा०) इति क] । अथ उपमाऽनुदाहारः । वक्ष्यद्विल वक्षन् ॥ ४६ ॥

(व) सामर्थे—सक्रोधम् । गम्भदास्या,—चिर वन्दीभूताया स्त्रिया, पुत्र । चारुदत्त प्रति सावजीकिरियम् ।

आहो कुन्तीए तेण लामेण जाटे ?

अश्रत्यामे ? धम्मपुत्ते ? जडाज ? ॥ ४७ ॥

विट । मूर्ख ! आर्य्यचारुदत्त. खलु अमी,—

दीनानां कल्पवृक्ष, स्वगुणफलनत, सज्जनानां कुटुम्बो,

आदर्शः शिक्षितानां, सुचरितनिकषः, शीलवेल्लाममुद्रः ।

सत्कर्त्ता, नावमन्ता, पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारमत्त्वो

ह्येकः श्लाघ्य. स जीवत्यधिकगुणतया, चोच्छमन्तीव चान्ये ॥४८॥

तदितो गच्छामः ।

आहो कुन्त्या तेन रामेण जात ?

अश्रत्यामा ? धम्मपुत्त ? जटायु ? ॥

कर्णस्य राधया प्रतिपालिततया तस्या पुत्रत्वेन प्रसिद्धिर्गति बोध्यम्), रावण,—
लङ्काधिपतिर्वा ? इन्द्रपुत्र,—जयन्त, बालिनामक वानरराजो वा ? [“इन्द्रदत्ते”
इति पाठान्तरे,—“इन्द्रदत्त ” इति सं], आहो—अथवा, तेन—प्रसिद्धेन, रामेण
—दशरथात्मजेनेत्यर्थ, कुन्त्यां—पृथायां, जात,—उत्पन्नो वेत्यर्थ ? (रामेण जात
इति विरुद्धभाषितम्), अश्रत्यामा—तन्नामक प्रसिद्धवीरो वा ? धम्मपुत्त,—
युधिष्ठिरो वा ? जटायु,—तन्नामा प्रबलपराक्रान्त पक्षिपिशेपो वा ? यत्रयमेतत्
कथितं स्यात्, तदा तवायं व्यवहार शोभतेति भावः । श्रीकौण्डिन्यैवदश्यात्त एव
सन्निवृत्तः,—“वाणाश्चन्द्रिन्ना वैद्यदेवी समी यौ” इति भनन्तात् ॥ ४७ ॥

शकार । अगेह्नित्र वसन्तशेणित्रं ? २

विट । नष्टा (श) वसन्तसेना ।

शकार । कथं वित्र ? १

विट । अन्धस्य दृष्टिरिव, पुष्टिरिवातुरस्य,

मूर्खस्य बुद्धिरिव, सिद्धिरिवालस्य ।

स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या,

त्वा प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा ॥ ४६ ॥

* अगृहीत्वा वसन्तसेनाम् ?

† कथमिव ?

मित्यत्र, ये गुणा,—दयादाक्षिणादयः, तेषां निधि,—आलयः, तथा दक्षिण—
सरलम्, उदार—महत्, सत्त्व—स्वभाव यस्य तादृशः, सारल्यौदार्यविमण्डित-
प्रकृतिरिति यावत्, स,—चारुदत्तः, एक,—केवलः, हि—निश्चितम्, अधिक-
गुणतया—सवातिशायिगुणशालित्वेनेत्यर्थः, श्लाघ्य,—प्रशंसार्हः, सन्, जीवति—
जीवनप्रयोजनवान् भवति अन्ये—अपरे, तद्विभ्रा इत्यर्थः, जना इति शेषः,
उष्टुमन्तीव—जीवन्तीव, भस्वादिवत् आसप्रश्नासवन्ती इत्या जीवन धारयन्तीत्यर्थः ।
[अत्र महत्तयाचरितस्य प्रभुताकृतया उदात्तालङ्कारः, स च रूपकेणानु-
प्राणितः] । सङ्गरा दृष्टम् ॥ ४८ ॥

(श) नष्टा—प्रदर्शनं गता ।

शकार । अगेल्लिअ वसन्तशेणिअं ण गमिअं । ३

विट । एतदपि न श्रुतं त्वया १—

आलाने गृह्यते हस्ती, वाजी वल्गासु गृह्यते ।

हृदये गृह्यते नारी, यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥५०॥

शकार । यदि गच्छसि, गच्छ तुमं । हरी ण गमिअं । ४

विट । एवं, गच्छामि । [इति निष्क्रान्त] ।

शकार । गडे क्खु भावे अभाव । [विदूषकमुद्दिश्य] अले

काकपदशीशमत्यका (प) दृष्टवडुआ । उवविश, उवविश । ५

* अगृहीत्वा वसन्तसेनां न गमिष्यामि ।

† यदि गच्छसि, गच्छ त्वम्, अहं न गमिष्यामि ।

‡ गतं खलु भावोऽभावम् । अरे काकपदशीशमत्यकं दृष्टवटुक । उपविश उपविश ।

मेघभृताया वसन्तसेनाया अत्यदृष्टि-पातुरपुण्याग्नेकोपमानदशनात् मालोपमासत्
कार । वसन्ततिलक वचम् ॥ ४९ ॥

वसन्तसेनाया यद्वणमाधनाभाववत् तव पुनस्तद्गृहणाभिभाष विफल इत्याह,
आलाने इति ।—हस्ती—करी, आलाने—वसन्तसमये, गृह्यते—निरुध्यते, वाजी
अथ, वल्गासु—मुखरगमिषु, गृह्यते, नारी—रमणा, हृदये—हृदि, गम्यते, यद्
—यदि, इदं—रमणीजनधारणीचित्तं हृदयमित्यर्थ, [यदिदं नास्ति गम्यताम्,
“यदीदम्” इति पाठे तु स्पष्ट एवायं] नास्ति—न विद्यते, तदा गम्यता न गता,
तद्गृहणाशया निष्फलत्वात् इतः प्रप्यानमेव साम्प्रतमिति भावः । अथ आलानां
हृन्वादिद्वयमिव हृदये नारीयद्वयमिति विद्वान्विस्वशायं पद्यमाना । निन्दयता
ऽनन्दार । पद्यावक्तव्यम् ॥ ५० ॥

शकार । अले, ले दुट्टवडुआ ! भणेशि मम वअणेण त
दलिहचालुदत्तकं ;—एषा शशवस्त्रा, शहिलस्त्रा, गवणाडअ-
दंशणुद्धिदा, शुत्तधालिब्ब, वशन्तसेणा गाम गणिआटालिआ
कामदेवाअदणुज्जाणादो पडुटि तुम अणुलत्ता, अमहेहि
बलक्कालाणुणीअमाणा, तुह गेह पविट्ठा । ता जइ मम हत्थे
शअं जेव्व पट्ठाविअ एणं शमप्येशि, तदो अधिअलणे बवहाल
विणा, लहुं णिज्जादमाणाह (क) तव मण अणुवडा पीदो
हुविशशदि । आदु अणिज्जादमाणाह, आमलणन्तिके वेले
हुविशशदि । अवि अ, पेक्ख, पेक्ख,—

कक्कालुका गोच्छडलित्तवेण्टा,

शाके अ शुक्खे तलिट्ठे हु मगे ।

० अरे रे दुट्टवडुक । भणियमि मम वचनेन तं दण्डिचारुदत्तकम्, —एषा
ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणिता
दारिका कामदेवायतनीयानात् प्रभृति तामनुरक्ता, अस्माभिर्यत्नात्कारानुनीय
माना तव गेह प्रविष्टा । तद् यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्य एतां ममपयसि, ततो
ऽधिकरणे व्यवहार विना लघु निश्चातयमानस्य तव मयाऽनुभवा प्रीतिभविष्यति,
अथवा अनिर्घ्यातयमानस्य आमरणालक [“मलणालिके” इति पाठान्तर “मरणालि-
कम्” इति स] वैर सविष्यति । अपि च प्रेम्ण, प्रेम्ण,—

ककारुको गोमयलिपवत्त,

शाकश्च शुक्ल, तलित्त्वं सामस ।

भत्ते अ हेमन्तिअलत्तिशिद्धे,

लौणे अ वेले ण हु होदि पूदी * ॥ ५१ ॥

शौत्यिअं भणेशि. लहुअ भणेशि, तधा भणेशि, जधा
हगे अत्तण केलिकाए पाशादवालागकवोदवालिआए उव-
विट्ठे शुणामि । असुधा, (ख) जदि ण भणेशि, तां कवाल-
तलपविट्ठ कवित्यगुडिअ विअ मत्थअ टे मडमडाइशं । †

भक्तश्च हैमनिक-रावि-सिद्ध,

लोनायाच्च वेलाया न खलु भवति पूति ॥

* मन्त्रिक भदिष्यन्ति लघुक भणिष्यन्ति, तथा भणिष्यन्ति, यथाऽहमास्मीत्यायां
ईडिताया प्रसादवाला-कपोत-पालिकायानुपविष्टं शृणोमि, अन्यथा यदि न
भणन्ति तदा कपाटतन्त्रप्रविष्ट कपित्यगुलिकनिव मन्त्रक ते नडमडायिष्ये ।

विद् । भणिसं । *

शकार । [अपवाय्य] चेडे । गडे शञ्चकं ज्जेव्व भावे १ १

चेट । अध इ । ‡

शकार । ता शिग्घ अवक्कमम्ह । §

चेट । ता गेह्हुदु भट्टके असिं । ¶

शकार । तव ज्जेव्व हत्ये चिट्ठदु । **

चेट । एणे भट्टालके, गेह्हुदु ण भट्टके असि । १११ (ग)

शकार । [विपरोत गृहीता]—

णिब्बक्कल मूलकपेणिवण,

खुधेण धेत्तूण अ कीशशुत्तं ।

कुक्खेहि कुक्कीहि अ वुक्कअन्ते,

जधा शिआले, शलणं पलामि ‡‡ ॥ ५२ ॥

[परिक्रम्य निष्काली] ।

* भणिय्यामि ।

† चेट । गत मलमेव भा १

‡ अय किम् ।

§ तत् शीघ्रमपक्रमात् ।

¶ तत् गृह्णात् भट्टारकाऽसिम् ।

** तवैव हत्ये तित्तु ।

†† एष भट्टारक, गृह्णात्वेन भट्टारकोऽसिम् ।

‡‡ निर्वन्कल मूलकपेणिवणं न्कमेन धृत्वा च कीयसुतम् ।

कुक्कुरे कुक्कुरीभिय वुक्कमानो यथा यत्नात् शरणं प्रयामि ॥

विद्। भोदि रदणिण । ए क्वु दे अअं अवमाणो तत्त-
भवदो चारुदत्तस्स णिवेदइदव्वो । दोगच्चपीडिअस्स मग्गे
दिउणदरा पीडा हुविस्सदि । *

रदनिका । अज्ज मित्तेअ । रदणिआ क्वु अहं सच्चद-
सुहो । † (घ)

विद्। एव्व सेदं । ‡

चार । [वननसेनानुद्दिश्य] रदनिके । मारुताभिलाषी प्रदोष-
समयशीतात्तो रोहसेनः ततः प्रवेश्यतामभ्यन्तरमयम्, अनेन
प्रावारकेण (ड) क्वादयेनम् । [इति प्रावारकं प्रयच्छति] ।

* भी रदनिके । न खलु ते अग्रम् अपमानस्तवभवतश्चारुदत्तस्य निवेदयितव्यं ,
दौर्गत्यपीडितस्य मग्गे दिगुणदरा पीडा भविष्यति ।

† आर्यं मैवेद । रदनिका खल्वहं मयतमुखो ।

‡ एवमित्दम् ।

शुभि, कुकुरीभि — शुर्नं भियं कुकुरमान्, — अनगम्यमान, अनश्रज्जायमानो वा,
[दुष्टनेतिज्ज्ञात् कस्मदि ज्ञानवत्प्रत्यय । “कुकुरै कुकुरीभि” इत्यनेन विदूषक-
रदनिके आदिष्यते । “कुकुरै कुकुरीहि” इत्यत्र हन्तोऽदुरीधात अनुस्वाराभाव]
शरालो ददा—अमुक इव शरण—गृहं, (“शरणं गृहरक्षित्वो” इत्यमर)
प्रदासि—गच्छासि । अत एकस्मिन्नेव वाक्ये उपनान्भूतेन शरालेन उपमेयभूतस्य
शरणस्य चर्द्धपमानादुपपन्नानामालङ्कार सा च दद्याद्व्योत्यापितेति
श्रुतेः । उपपत्तिरिति हन् । ५२ ।

वस । [स्वगतम्] कथं परिश्रणीति म अवगच्छदि ॥
 [पावारक गृहीत्वा समान्नाय च स्वगतं ससृहम्] अम्हहे । जादीकुसुम-
 वासिदो पावारओ, अणुदासौणं(च) से जोब्बण पडिभासेदि ।
 [अपवारितकेन (छ) प्रावृणोति] ।

चारु । ननु रदनिके । रोहसेन गृहीत्वाऽभ्यन्तरं प्रविश ।

वस । [स्वगतम्] मन्दभाङ्गी क्व अहं तुम्हे अम्भन्त-
 रस्स । † (ज)

चारु । ननु रदनिके ! प्रतिवचनमपि नास्ति ? कष्टम् ।—

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दृशा

नरः कृतान्तोपहिता प्रपद्यते ।

तदाऽस्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां,

चिरानुरक्तोऽपि धिरज्यते जनः ॥ ५३ ॥

* कथं परिजन इति मामवगच्छति ॥ आश्चर्यम् । जातीकुसुमवासितं मां रक्तं, अनुदासीनम् अस्य यौवनं प्रतिभासते ।

† मन्दभागिनी खलु अहं तवाभ्यन्तरस्य ।

(च) अनुदासीन—भोगदृष्टायां विमुखं, यौवनकालोपभोग्यनिष्ठायां भोगी सेवनात् उपभोगे सदृशमित्यर्थः ।

(छ) अपवारितकेन—अपवारिताख्यनाट्यविशेषेण,—“—तद्गोदपवारितम् । रक्ष्यन्तु यदन्यस्य पराहत्य प्रकाशते ॥” इति लक्षणात् ।

(ज) मन्दभागिनी—अभागिनी, अयोग्यति यावत्, वेगान्तात् इति भावः ।
 अभ्यन्तरस्य—अभ्यन्तरगमनस्य इत्यर्थः ।

विद् । [उपसृत्य रदनिकां निर्दिश्य] भोः । इयं सा रदणिआ । ५०

चार । इयं सा रदनिका ; इयमपरा का ?—

अविज्ञातावसक्तेन दूषिता मम वाससा ?

वस । [स्वगतम्] ण भूसिदा । ५१

चार । ह्लादिता शरदम्ब्रेण चन्द्रलेखेव दृश्यते ? ॥ ५४ ॥

अथवा, न युक्त परकलतदर्शनम् ।

विद् । भोः । अलं परकलतदंसणसङ्गाए । एसा वसन्त-
सेणा कामदेवाअदनुज्जाणादो पडुदि भवन्तमणुलत्ता । ६

चार । अये । इय वसन्तसेना ॥ [स्वगतम्]—

यया मे जनितः कामः क्षीणे विभवविस्तरे ।

क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेखेव सीदति ॥ ५५ ॥

* भो । इय सा रदनिका ।

† ननु भूषिता ।

‡ भो । अल परकलतदर्शनशङ्कया, एसा वसन्तसेना कामदेवायतनोद्यानात्
प्रभृति त्वामनुरक्ता ।

विरज्यते—विरक्ती भवति । [“रन्ज राने” इति दैवादिकस्य धातौर्लट्] । अव
नष्टभाट्टष्टस्य जनस्य सिवाण्यपि शतशो भवन्ति, अनुरक्ती जनोऽपि अवाधो भवति
इत्यप्रस्तुतात् विषयात् विरानुगता रदनिकाऽपि सधिर विरक्ता इति प्रस्तुतार्थं प्रतीयते,
इत्यप्रस्तुतप्रशसाऽलङ्कारः । वक्ष्यविल हस्तम् ॥ ५३ ॥

रदनिकाबुद्ध्या दत्तप्रावारकयारुदत्त सम्प्रति स्वापराध ह्यापयन्नाह, अवि-
ज्ञातेति ।—अविज्ञातायाम्—अविदिताया, सवेति शेष, अवसक्तेन—योजितेन,
एसा,—अवसक्तम्—अवसङ्गम्, [भावे निहा] ससर्गे इत्ययं, अविज्ञातम् अवसक्त
एव, अविज्ञातं यथा तथा अवसक्ततासक्तनिति वा, [तेन द्वितीयपक्षेऽपि भावे
निहा] मम वाससा—उत्तरीयवस्त्रेण, दूषिता—अपवित्रोक्ता, परपुरुषवस्त्र
रक्षणादिति भावः, “इयमपरा का ?” (इति रदस्यपदेन अन्यथ) येन शरदम्ब्रेण
—शरदीयवस्त्रेण ह्लादिता—आह्लाता, चन्द्रलेखिव—शशिकलेख, दृश्यते ? उपमा-
लङ्कारः । पद्यावच्छेद इत्यम् ॥ ५४ ॥

विदुषादुपस्थितरमणा वसन्तसेनेति परिवृत्तं मान्यारुदत्तं विद्यन्नाह,
२५१८ —विदुषादुपस्थितरमणा वसन्तसेनेति परिवृत्तं मान्यारुदत्तं विद्यन्नाह,
२५१८ —विदुषादुपस्थितरमणा वसन्तसेनेति परिवृत्तं मान्यारुदत्तं विद्यन्नाह,

विद्। भां वयस्स । एसो क्वु राअमालो भणादि । ५

चारु । किम् ?

विद्। एमा ससुवणा, सहिलसा, गवणाडअटंसगुठ्ठिता
सुत्तधालिब्ब वसन्तसेणा गाम गणिआटालिआ कामदेवा-
अदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता, अम्हेहि बलक्कालाण-
णीअमाणा तुह गेह पविट्ठा । ७

वस । [स्वगतम्] बलक्काराणुणीअमाणेत्ति जं मच्च ।
अलद्धिदम्हि एदेहिं अक्खरेहिं । ॥ (भ)

विद्। ता जइ मम हल्ले सअं ज्जेब्ब पट्ठाविअ एण मम-
प्पेमि, तदो अधिअलणे बवहालं विणा लहुं णिज्जाटमाणाह
तत्र मए अणुवडा पीढी हुविस्सदि । अणधा, आमलणन्तिके
वेले हुविस्सदि । §

चारु । [सावजम्] अजोऽसौ । [स्वगतम्] अयं कथं देव-
तीपस्थानयोग्या युवतिरियम् । तेन खलु तस्या वेलायाम् (त्र) —

* भां वयस्य । एष खलु राजग्यामी भणति ।

+ एषा समुवर्णेत्यादि । ५८ पृष्ठायां शकारोक्तौ अनुवादादिकं दृश्यम् ।

‡ बलात्कारानुनीयमाना इति यत् सत्यम्, अलङ्घिताऽस्मि एतन्नरे ।

§ तद् यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रप्याप्य एतां समपयसात्यादि ५८ पृष्ठेऽशकारोक्ते
अनुवादस्य शेषांशो दृश्यताम् ।

प्रविश गृहमिति प्रतीयमाना

न चलति भाग्यकृता दशामवेक्ष्य ।

पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भं

न वदति यद्यपि भाषते बह्वनि ॥५६॥

[प्रकाशम्] भवति वसन्तसेने । अनेन अविज्ञानात् अपरि-
ज्ञातपरिजनीपचारेण (ट) अपराद्धोऽस्मि । शिरसा भवती-
मनुनयामि ।

वस । एदिणा अण्चिदभूमिआरोहणेण (ठ) अवरज्ज्ञा
अज्ज सीसेण पणमिअ, पसादेमि । ॐ

ॐ एतेनानुचितभूमिकारोहणेन अपराडा आद्ये जीर्णेण प्रणम्य प्रसादयामि ।

प्रवेशनाज्ञासमये इत्यर्थः । अत्र पदोच्चयो नाम नाट्यलक्षणं प्रदर्शितम् । “सच्चयो-
ऽर्थांनुच्चो य पदानां स पदोच्चयः” इति ।

रोहसेनस्य गृहप्रवेशानुज्ञाकाले सज्जातामस्या दशमुपवर्णयन्नाह, प्रविशेति ।—
गृह—भवन, प्रविश—आगच्छेत्यर्थः, रोहसेन गृहीत्विति शेषः, इति प्रतीयमाना—
अदृश्यमाना, अपि भाग्यकृता—दुर्दैवजनितां, दशां—मम दुरवस्थामित्यर्थः, अवेक्ष्य
—दृष्ट्वा, न चलति—न अभ्यन्तरं गतवतीत्यर्थः, [अत्र वर्त्तमानसामीप्ये अतीते लट्]
तथा यद्यपि—यदि च, बह्वनि—अनल्पानि, भाषते—वक्ति, तथाऽपि पुरुषपरि-
चयेन—पुरुषसंज्ञेण, पसा समक्षमित्यर्थः, प्रगल्भ—दृष्टं यथा तथा, न वदति—न
भाषते । पुष्पिताया हस्तम्,—“अयुजि नयुगरिफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च
पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

विद्। भी । दुवेवि तुम्हे सुहं पणमिअ, कलमकेदारा
असोणं सीसेण सीस समाअदा । अहं पि इमिणा करह-
जाणुसरिसेण, सीसेण दुवेवि तुम्हे पसाटेमि । * (ड)
[इति उत्तिष्ठति] ।

चारु । भवतु, तिष्ठतु प्रणयः । (ढ)

वस । [स्वगतम्] चतुरो महुरो अ अग्रं उवणामो ग
जुत्तं अज्ज ईदिसेण इध आअदाए मए पडिवमिदु । भोदु,
एवं दाव भणिस्स । [प्रकाशम् ।] अज्ज । जइ एज्ज अहं अज्जम्मा
अणुगेज्जा, ता इच्छे अहं इम अलङ्कारअं अज्जस्स गेहे णिणि
विदु, अलङ्कारस्स णिमित्तं एटे पावा अणुसरन्ति । † (ग)

* भी । हावपि युवां सुखं प्रणयस्य कलमकेदारी अन्त्याज्ज शोपण शोप
समागतौ, अहमपि अमुना करभजानु-सदृशेन शोपेण हावपि युवां प्रमान्यामि ।

† चतुरो मधुरशायमुपन्यास । न युक्तम् अथ बृहद्वेन इह आगतया मया
प्रतिषस्तुम् । भवतु, एव तावत् भणिष्यामि । आद्य । यद्येवमहमाद्यस्य अनुगच्छा,
तदिच्छाम्यहम् इममलङ्कारकम् आद्यस्य गृहे निनेतुम्, अलङ्कारस्य निमित्तम् एत
पापा अनुसरन्ति ।

(ड) कलमकेदारी इत्यनन्तरम् इवेति पदम् आह्वय, क १ म, — तावि, विगप,
शालिरिति यावत्, केदार, — चैवम्, ताविर्वैय्य, (“शालव क १ म १ १” इति
“केदार चैवमय तु” इति चामर) याकावण्यायामुभय । गिर ममागम इति
इत्यर्थः । करभ, — करिणिगु, उदृशिगुवा, तस्य जानु — उदृशितं तस्य ग,
तसदृशेन — ननुत्येन । [“पसाटेमि” इत्यनन्तरम् “उ १ १ १” याकावण्यायामुभय
पुनःकान्तरे दृश्यते, तत्र “उत्तिष्ठतम इति” इति न । पाटे १ १ म १ १ १ १ १ १
भाति] ।

चारु । अयोग्यमिदं न्यासस्य (त) गृहम् ।

वस । अज्ज । अलीअ (य) पुरुसेसु णासा णिक्खिवि-
अन्ति, ए उण गेहेसु । २

चारु । सैवेय । गृह्यतामयमलङ्कारः ।

वस । अणुगगहिदन्हि । १ [इत्यलङ्कारमर्पयति] ।

विदू । [गृहीत्वा] सोत्थि भोदिए । ३ (द)

चारु । धिक्खूखे । न्यासः खलु अयम् ।

विदू । [अपवाच्य] जइ एव्व, ता चोरेहिं अवहरी-
अदु । ४ (घ)

चारु । अचिरेणैव कालेन—” ।

विदू । एमो से अम्हाण विस्सासो ? ५ (न)

* आद्य । अलोक, पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते, न पुनर्गेहेषु ।

+ अनुगृहीतास्मि ।

‡ सति भवत्यै ।

४ यद्येव तदा चोरैरपञ्चयताम् ।

५ एषोऽस्या अस्माकं विन्यासः ।

चारु । “—निर्यातयिष्ये । (प)

वस । अज्ज । इच्छे अहं, इमिणा अज्जेण अणुगच्छिअन्तो
स्सकं गेहं गन्तुं । *

चारु । मैत्रेय । अनुगच्छ तत्रभवतीम् ।

विद् । तुमं ज्जेव्व एद कलहंसगामिणीं अणुगच्छन्तो
राअहंसो विअ सोहसि । अह उण वस्सणो, जहि तहि जणेहि
चउप्पहोवणीदो उवहारो कुकुरेहिं विअ, खज्जमाणो (फ)
विपज्जिस्सं । †

चारु । एवं भवतु, स्वयमेवानुगच्छामि तत्रभवतीम् ।
तद्राजमार्गविश्वासयोग्याः (व) प्रज्वाल्यन्ता प्रदीपिका ।

विद् । वड्ढमाणअ । पज्जालेहि पटीविआओ । ‡

चेट । [जनान्तिकम्] अले । तेल्लेण विणा पट्टिविआओ
पज्जालीअन्ति ॥ §

* भाष्य । इच्छाम्यहम्, अनेनाज्जेण अनुगम्यमाना स्म क गेहं गन्तुम् ।

† त्वमेव एता कलहसगामिनोऽनुगच्छन् राजहंस इव शोभस, अहं पुन
ब्राह्मण यव तव जनेयतृपथोपनोत उपहारं कुकुरेव खज्जमाना विपज्ज ।

‡ वड्ढमाणक । प्रज्वाल्य प्रदीपिका ।

§ अरे । तैलिन विना प्रदीपिका प्रज्वाल्यन्ते ?

विदू। [जनान्तिकम् ।] भो । ताओ क्वु अम्हाण पदीवि-
आओ, अवमाणिद णिदण-कासुआ विअ गणिआ, णिस्सिणे-
हाओ (भ) दाणिं सवुत्ता । *

चार। मैत्रेय ! भवतु । कृतं प्रदीपिकाभिः । (म) पश्य,—
उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपाण्डु-
र्यहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः ।
तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः
सुतजल इव पङ्के, क्षीरधाराः पतन्ति ॥ ५७ ॥

* भो । ता खन्वम्माक प्रदीपिका अवमानित-निर्जनकासुका इव गणिका
निस्सिंहा इटानी सवत्ता ।

(भ) मिस्सेटा,—अतैला, पवे—अननुरागिण्य । (“स्नेह स्यात् पुंसि
तैलादिरसद्वये च सौहृदे” इति नेटिनी) ।

(म) भवतु इति उपसहारोक्ति, प्रदीपिकाभिः,—प्रदीपै, कृत—पर्याप्त,
त्यदमिति यावत् । (“युगपय्यातथो कृतम्” इत्यमर) ।

टीपण्य स्त्रहाभावकृत प्रज्वालनायोग्यत्वं वसन्तसेनामविजिज्ञापयिष्यादुक्तः
सम्प्रति प्राकृतिकमुधाकरकिरणैरेव तत्काय्यसम्पादनमाह, उदयतीति ।—कामिन्या,
—रसगन्दा, गण्य,—रूपील, तद्वत् पाण्डु,—गौरकान्ति, समुज्ज्वल इत्यर्थ, यद्
गणपरिवार,—रहगणा,—रहसमूहा परिवारा,—सहचारिण्य इत्यर्थ, यस्य स,
“राजानो रविश्रीतमू” इत्युक्ते तदधिपतित्वात् यद्वाणा गणैः परित्त इत्यर्थ, राज

[ताभ्यामनुगम्यमान कतिचित् पदानि गत्वा सानुरागम्] भवति वसन्त-
सेने ! इदं भवत्या गृह, प्रविशतु भवती ।

वस । [सानुरागमवलीकयन्ती निष्क्रान्ता] ।

चारु । वयस्य ! गता वसन्तसेना । तदेहि, गेहमेव
गच्छाव',—

राजमार्गो हि शून्योऽय रक्षिणः सञ्चरन्ति च ।

वञ्चना परिहर्त्तव्या बहुदोषा हि शर्वरी ॥ ५८ ॥

[परिक्रम्य] इदञ्च सुवर्णभाण्ड रक्षितव्यं त्वया रात्रौ,
वर्द्धमानकेनापि दिवा ।

पतन्ति—पतित्वा अश्वकारान् नाशयन्तीति यावत्, यथा क्षीरभाराप्रपतनेन चार्दण्य
पदस्य भिदुरत्व, तथा चन्द्ररश्मिसम्बन्धेन तिमिरनिकरस्य विनश्यत्वं प्रतीयते इति
भावः, अथवा स्तुतानि—चरितानि, जलानि यस्मात् तादृशी, “कम्पणोऽकम्पिता
क्रिया” इति वचनात् अश्वम्भक्तत्वं, वर्त्तमानकाले निष्ठाप्रत्ययात् भावनिष्पन्नस्य
शब्दात् अश्वं—पादित्वादपि वा अश्वस्याविधि, चार्दं पदे इत्यर्थः, तत्र सकलपदस्य
कानिमाऽऽधिक्यं दुग्धसत्त्वञ्च सम्भाव्यते, अन्यथा युक्तपदे कानिमाप्यताया दुग्ध
शोषणस्यापि सम्भवेन तिमिरमध्यपातिरश्मिसाम्यं मुहुः न श्यात् । एतच्च उप
मेयमृततमसं शशाङ्ककिरणसम्पत्कंभावेनैव विनश्यदवस्थानमवगम्यते, तथा सति
प्रदीपिकाज्वालनप्रयासोऽन्यथासिद्ध इति भावः । उपमाऽनङ्ग । अन्तमव
साविनी ॥ ५० ॥

विदू । जघा भवं आणवेदि । *

[इति निष्क्रान्ती] ।

इति मृच्छकटिके अलङ्कारन्यासी (य) नाम प्रथमोऽङ्कः ।

* यद्य भवान् पाशापयति ।

(य) अलङ्कारन्यास,—अलङ्काराणां वसन्तसेनाया भूषणाना, न्यास,—
निक्षेप यवेति ।

इत्यपेक्षास्त्राटशीसङ्घरूपपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिताया, तदात्मभाभ्या
पण्डितश्रीमदायभीषविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यवीधविद्यारवाभ्या
प्रतिरुक्तायानमलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्याया

प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

चेटी । [प्रविश्य] अत्ताए अज्जआसआसं सन्देसेण पेमि-
दम्हि । ता जाव पबिमिअ अज्जआसआस गच्छामि ।
परिकम्यावलोक्य च] एमा अज्जआ हिअएण किपि आनिहन्ती
चिट्ठदि । ता जाव उपसप्पामि । ३

[ततः प्रविशति आसनस्या सीत्कण्ठा (क) वसन्तसेना मदनिता च] ।

वस । हज्जे ! तदो तदो ? १ (ख)

चेटी । अज्जए । ण किंपि मन्तेमि । किं तदो तदो ? ॥

वस । कि मए भणिद ? §

चेटी । तदो तदो त्ति । ॥

वस । [समुत्थेयम्] आ ॥ एब्ब । ॥* (ग)

* माया आध्यात्मकाय मन्देरेण प्रेषिताऽस्मि । तत् यावत् प्रीत्य आया
सकाश गच्छामि । एषा आया, हृदयेन किमप्यानिखन्ती तिष्ठति । ततः यावत्
उपसर्पामि ।

† चेटी । ततस्मत् ?

‡ आर्ये । न किमपि मन्तव्यमि । किं ततस्मत् ?

§ कि मया भणितम् ?

॥ ततस्मत् इति ।

५२ आस ॥ एम ।

[उपसृत्य प्रथमा वेट्टी] । अज्जए । अत्ता आदिसदि, ह्मादा भविअ (घ) देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति । ५

वस । हज्जे । विस्रवेहि अत्तं, अज्ज ण ह्मादस्सं, ता वन्तणो लोव्व पूअ णिव्वत्तेदु त्ति । १

वेट्टी । ज अज्जआ आणवेदि । ‡ [इति निष्क्रान्ता] ।

नद । अज्जए । सिणेहो पुच्छदि, ण पुरोभाइदा, (ङ) ता क्खिसेद १ §

वस । मदणिए । केरिसि मं पेक्खसि ? १

नद । अज्जआए सुख्हिअअत्तणेण जाणामि, हिअअगदं कपि अज्जआ अहिलमदि त्ति । ५

वस । सुद्ध तुए जाणिद । परहिअअगहणपण्डिआ मद-
णिआ क्खु तुम । ११ (च)

मद । पित्र मे पित्रं । की क्वु गाम अज्ज अत्तभोटीए
अणुगहिदो मद्दसवे तरुणजणो ; (क) ता कधेदु अज्जप्पा, किं
राजा, राजवत्तहो वा सेवीअदि ? *

वस । हज्जे । रमिटुमिच्छामि, ण सेविदुं । † (ज)

मद । विज्जाविसेसालङ्घिदो किं कीवि वसुणो जुप्पा
कामीअदि ? ‡

* प्रिय मे प्रिय, क खलु नाम अद्य अवभवत्या अनुगृहीतो महीकाने तरुण
जन ? तत कथयतु आर्या, किं राजा, राजवत्तभी वा सेव्यते ?

† चेष्टि । रमयितुमिच्छामि, न सेवितुम् ।

‡ विद्याविगपालङ्घत किं कीऽपि ब्राह्मणो युवा काम्यत ?

सर्व्वमेव तद्दर्शनपथम् आयाति, इति सत्त्वेव परदृश्यत्वादि मदनकारिण्यमप्यन
मदनिकेति नाम्ना सार्थकता, तथा स्त्रीलिङ्गेन स्त्रीजनप्रदयभावशामयता च गण्यते ।

(क) अनुगृहीत,—अनुग्रहं प्रापित, [अत्र भाविनि भतवदपचारान् भावि
न्यप्यनुग्रहे अतीतवद्वावहार] अवभवत्या—मानयया, आत्ययेति शेषः, महीकान्,—
महान् उरुव,—आनन्दस्वरूप तस्मिन्, इति कश्चिद्व्याख्येयः, अथवा मदान् प्रकरो
यस्मादिति बहुव्रीहि, तस्मिन्नित्यर्थः । केचित् तु,—“मरुमये” इत्यस्य “मभूत्वा”
इति सङ्गतयन्ति । तत्र वसन्तीत्येव अथवा मनोरमोक्तये निजनिर्माणे इत्यर्थः ।
[“पित्र मे पित्र कामी क्वु नाम एमी भयव, अणुगहिदो मद्दसवे तरुणजणो
इति पाठान्तरं,—“प्रिय मे प्रिय काम, खलु नामैव भगवान्, अनुगृहीतो मद्द
सवन्तरुणजनस्य” इति संस्कृतम्] ।

वस । पूअणीओ मे वम्हणो जणो । २ (भ)

सद । किं, अणेअणअराहिगमणजणिदविहववित्थारो
वाणिअजुआ वा कामीअदि १ १

वस । हज्जे । उवारुडमिणेहपि (ज) पणइजण परिच्चइअ,
देसंतरगमणेण वाणिअजणो महन्त विओअजं दुक्ख उप्पा-
देदि । ३

सद । अज्जए । ए राआ, ए राअवत्तहो, ए वम्हणो, ए
वाणिअजणो, ता को दाणि सो भट्टिदारिआए कामीअदि १ §

वस । हज्जे । तुम मए सह कामदेवाअदणुज्जाण गदा
आमि १ १

सद । अज्जए ! गदम्हि । ४

वस । तह वि मं उदासीणा (ठ) विअ पुच्छमि १ ११

* पूजनीयो मे ब्राह्मणजन ।

+ किम् अनेकनगराभिगमनजनितविभववित्तारो वाणिज्युवा वा काम्यते १

‡ चेति । उपावृट्स्त्रेहमपि प्रणयिजन परित्यज्य देशान्तरगमनेन वाणिजजनो
महद् विप्रो गज दुःखमुत्पादयति ।

§ पाठ्ये । न राजा, न राजवत्सल, न ब्राह्मण, न वाणिजजन, तत् क इदानीं
स भट्टदारिकया काम्यते १

॥ चेति । त्व मया सह कामदेवायत्नीयान गता आसी १

॥ पाठ्ये । गताऽस्मि ।

॥ तदाऽपि माम उदासीनेव इच्छमि १

मद । जाणिदं, किं सो ज्जेब्ब ? जेण अज्जआ सरणापटा
अब्भुववणा । * (ठ)

वस । किंणामहेओ क्खु सो ? †

मद । सो क्खु सेट्ठिचत्तरे (ड) पडिवसदि । ‡

वस । अइ णामं से पुच्छिदामि । §

मद । सो क्खु अज्जए ! सुगहीदणामहेओ (ढ) अज्जचारु
दत्तो णाम । ¶

वस । [सहर्षम्] साहु मदणिए । साहु, सुहु, तुए
जाणिदं । **

मद । [स्वगतम्] एब्ब दाव । [प्रकाशम्] अज्जए दलिहो
क्खु मो सुणीअदि । ††

वस । अटो ज्जेब्ब कामीअदि, दलिहपुरिममङ्गुत्तामणा का,
गणिआ लोए अवअणीआ (ण) भोदि । ‡‡

* ज्ञातम्, किं स एव, येनाया शरणागतता अभ्युपपन्ना ?

† किन्नामधेय खलु स ?

‡ स खलु यत्तिनन्तर प्रतिपत्ति ।

§ अयि । नामास्य पृटासि ।

¶ स खलु आर्ये । सुगहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।

** साधु मदतिके । साधु, सुहु त्वया ज्ञातम् ।

†† एव तावत् । आर्ये । दण्डि खलु स श्रूयते ?

‡‡ अत एव कायते, दण्डिपुरुषमद्भुतमना खलु गणिका मोह अवगति ।

भवति ।

मद । अज्जए । किं हीणकुसुमं सहआरपादवं महुअरीओ
उण सेवन्ति ? * (त)

वस । अटोज्जेब्ब ताओ महुअरीओ बुच्चन्ति । † (थ)

मद । अज्जए । जइ सो मणीसिदो, ता कीस दाणिं सहसा
ण अहिसारीअदि ? ‡ (द)

वस । हज्जे । सहसा अहिसारीअन्तो पच्चुअआरदुब्बल-
दाए मा दाव जणो दुल्लहदंसणो पुणो हुबिस्सदि । §

* आर्य्ये । किं हीनकुसुम सहकारपादप मधुकथं पुन सेवन्ते ?

† अत एव ता मधुकथं उच्यन्ते ।

‡ आर्य्ये । यदि स मनोपित, तत् कस्मात् इदानीं सहसा नाभिसार्य्यते ?

§ चेष्टि । सहसा अभिसार्य्यमाण प्रत्युपकारदुर्ज्वलतया सा तावत् जनी
दृष्टंभदर्शन पुनर्भविष्यति ।

(त) मधु—मकरन्द, कुच्चन्ति—सर्ज्यत सञ्चित्य निष्पादयन्तीति मधुकथं,
—ममथ, हीनकुसुम—व्यपगतपुष्प, पुष्पहीनमित्यर्थ, सहकारपादप—चूत-
तरु सेवन्ते—प्राश्रयन्तीत्यर्थ । सञ्चितपुष्परसस्यैव मधुरूपेण परिणमनात्,
पुष्पाभाव कथं तासां पुन तादृशी प्रवृत्तिरिति भावः । यद्वा,—मधु कुर्वन्ति—सेवन्ते
इति मधुकथं, सततमधुसेवनान्मतेत्यर्थ, मत्ता हि कृतज्ञता गुणपरतन्त्रतादिकं
न विचारयन्ति, अतः मधुकराणां मुग्धतया कुसुमयन्त्रसहकारपादपपरित्यागे न
वापि वचनोपेत्यभिप्रायः । पुन इति वाक्यालङ्कारः । प्रार्थितवस्तुमज्ञावे हि तद्वन्त-
नांकां रावन्ते इति सामान्ये प्रसूते पुष्पाभावे मधुकराणां सहकारानाश्रयणरूपो
विश्रुतोऽभिप्राय इति अत्र प्रसूतप्रशंसाऽलङ्कारोऽपि विभाव्यः ।

मद । किं अटोज्जेव्व सो अलङ्कारसो तस्म हस्ये
णिकिवत्तो ? *

वस । हज्जे । सुट्ठं दे जाणिदं । †

[नेपथ्ये] अले भट्टा । दग्गमुवण्णस्य (ध) लुडु जूदकक
पपलीणु पपलीणु, ता गेल्ल गेल्ल, चिट्ठ चिट्ठ, दूलात्
पट्टिद्वेत्ति । ‡

[प्रविश्य अपटीचेपेण सम्भ्राल सवाहक] । (न) कट्टे एग्गे जूदअल-

* किम् अत एव सोऽलङ्कारस्य हस्ये निश्चित ?

† चेष्टा । सुष्टु त्वया ज्ञातम् ।

‡ अरे भट्टारक । दग्गमुवर्णस्य रूपी द्यूतकर प्रपन्नामित प्रपन्नामित, तद्
गृह्णाण गृह्णाण, तिष्ठ तिष्ठ, दूरात् प्रदृष्टोऽसि ।

लक्षणे,—“अभिसारपते कालं या मन्त्रायवशवदा । रात्रे वाऽभिसारयोगे
वृत्ताऽभिसारिका ॥” इत्युक्ते ।

(ध) द्यूतक्रीडा वर्णविषयवाद्, नेपथ्ये इति ।—एव साधुर सभिक (पुन
सभाऽयच्च) द्यूतकरसवाहकनामानौ धी द्यूतकरी । तत्र पराजित संवा ० पण
सदत्त्वा पलायमानसवगस्य साधुरस्तमनुमत्वात् द्यूतकरनामना ॥४॥, अत्र इति । —पर
इति नोचमस्वीधने । भट्टारक इति द्यूतकरस्यामलणम् । दग्गमुवण्णस्य —दग्गानां
मुवण्णानां—अर्थातिरिक्तिकपरिमितानां स्वणानां, समाहार गम्यमाण, तस्य,
[सम्यक्सविवक्षया निर्गमिन्नाथे पठति त्रीध] दग्गमुवण्णस्य—पराजितस्य (० पण),
कृते इति शेष । [अथ “चिट्ठ चिट्ठ” इति पाठ प्रामादिक । “पट्टिद्वेत्ति”
“पट्टिद्वेत्ति” इति पाठ मङ्गल्यत, “प्रदृष्टोऽसि” इति मन्त्रमम् ।]

भावे, हीमाणहे ॥ नववन्धनमुक्ती विश्व गदहो हा । ताडिदोम्हि
अङ्गलाअमुक्काए शक्तीए घडुक्कओ विश्व घादिदोम्हि । १ (प) —

लेखअवावडहिअअं शहिअं दुहुण भक्ति पब्भट्टे ।

एहि मग्गणिवडिदे, वा णु क्खु शलण पपज्जे ? १* ॥ १ ॥

ता जाव एदे शहिअजूदिअला अस्सदो म अस्सेशन्ति;

* कष्ट एष द्यूतकरभाव, आश्चर्य ॥ नववन्धनमुक्त इव गर्दभी हा । ताडि
तोऽस्मि, अङ्गराजमुक्तया शक्त्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि । —

+ लेखक्याप्तहृदय समिक दृष्टा भटिति प्रसष्ट ।

इदानीं मार्गेनिपतित क नु खलु शरण प्रपद्ये ? ॥

(प) कष्टे एण इत्यादि । — एष, — अनुभूयमान । द्यूतकरभाव, — द्यूत
करत्वम् । कष्ट, — क्लेशजनक, नववन्धनमुक्त, — अचिरमेव बन्धनच्युत । गर्दभ
इव — रासभ इव । ताडितोऽस्मि — अनुधावितोऽस्मि, प्रहृतोऽस्मीति वा, पथीभूत-
दशसुवर्णशोधनाग्रमिति भावः । अङ्गराजमुक्तया — अङ्गराजेन — कर्णेन, मुक्तया —
निक्षिप्त्वा, शक्त्या — सूयदत्तेन कुन्ताख्यास्त्रविजिघ्रिषेण, पत्ते — शक्त्या — शक्तिरूपेण
दत्तेन इत्यर्थः । घटोत्कच, — हिडिम्बागर्भजातभीमसेनसुत, इव । [इति उपमानानाम्
अलङ्कारः] घातितोऽस्मि — मारितोऽस्मि । पुरा भारतदुडे हिडिम्बागर्भजातभीम
सेनतनय घटोत्कच यदा महाभारतकृतवान्, तदा कर्णेन एकस्त्रीनाम्ना अत्र्य
इत्यादिनातत इति भारतीया कथास्तानुसन्धेया ।

ताव इदो विष्णुडीवेहिं पादेहि एदं शुम्भदेउल पविगिष, देवीहुविशं । * (फ) [बहुविध नाय्य कृता तथा स्थित] ।

[तत प्रविगति मायुरी द्यूतकरय] । (ब)

मायु । अले भट्टा । दशसुवस्स लुहु जूटकर पपलीणु पपलीणु, गेल्ल गेल्ल, चिठ्ठ चिठ्ठ, दूलात् पट्टोसि । †

द्यूत । जइ व्वजशि पाटालं इन्द शरणं च सम्पदं जामि ।

सहिअं वज्जिअ एक, रुद्धो वि ण रक्खिदु तरइ ॥ २॥

* तत यावत् एतो समिकद्यूतकरो भवतो मामन्विष्यत, तावत् इतो विप्रतो पाभ्यां पादाभ्यामेतत् अन्य देवकुल प्रविश्य देवीभविष्यामि ।

† अरे भट्टारक । दशमुखस्य रुद्धो द्यूतकर प्रपलायित प्रपलायित, शरणं गृहाण, तिष्ठ तिष्ठ, दूरात् पट्टोसि ।

‡ यदि व्रजमि पातालम्, इन्द्र शरणं च सागतं यामि ।

समिकं वज्रप्रिया एक रुद्धोऽपि न रन्ति तरति ॥

(फ) विप्रतोपाभ्या—विपरीताभ्याम् । [“विष्णुडीवेहिं” इत्यतः “विपरीताभ्याम्” इति पाठान्तरे,—“विपरीताभ्याम्” इति संस्कृतम्] पादाभ्यां—परपाश्याम् । देवकुल—देवगृह, देवान्यनित्यम्, [“व्रज म्याद गोकुल गात्रम्” इत्यादी गोकुलमित्यत्र, महाभाष्ये च यथा,—“कृष्णकारकुलं गत्वा कथिदाह,— { १ } गत्वा, जज्ञनाहरिष्ये इति, तथा वैराकरणकुलं गत्वा न कथिदाह,— { २ } गत्वा, प्रसीत्ये” इत्यादी च कुलशब्दस्य गृहीत्यत्र दृष्टम्] । देवाभविष्यामि—भूदेवा । —प्रतिमादप, सम्पद्यमानो भविष्यामि, देवप्रतिमास्य धृता स्थानान्तरं । [अदेवो देवी भविष्यामि इति देवीभविष्यामि इति त्रुट्त्वात्] ।

(ब) मायुर,—तन्नामा सुभरु, द्युतसभा, यत्र इत्यर्थः । तन्नामकं सवाहकस्य विज्ञेता अदर द्यूतकरः ।

माधु । कहिं कहि सुसहिअविप्पलम्भआ ।

पलासि ले १ भअपलिवेविदङ्गआ ॥

पदे पदे समविममं खलन्तआ

कुलं, जसं, अदिकसणं कलेन्तआ * ॥ ३ ॥

पूत । [पद वीक्ष्य] एसो व्वजदि, इअ पण्ढा पदवी । † (भ)

माधु । [आलोक्य सवितर्कम्] अले । विप्पदीवु पादु,
पडिमाशुसु देउलु, (म) [विचिन्त्य] धुत्तु जूदकरु विप्पदीवेहिं
पादेहि देउलं पविट्ठे । ‡

* कुव कुव सुसभिकविप्रलम्भक । पलायसे १ रे । भयपरिवेपिताङ्क । ।

पदे पदे समविषम खलन् कुल यश अतिक्रम्य कुर्वन् ॥

† एष व्रजति इय प्रण्टा पदवी ।

‡ अरे । विप्रतीपो पादो, प्रतिमायुय देवकुल, धूर्त्तो द्यूतकरो विप्रतीपाभ्यां
पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्ट ।

न तरति—न समर्थो भवतीत्यर्थ । [धातुनामनेकार्थत्वात् तृधातुरत्र समर्थार्थको
योग्य] । अत आर्या हन्त ॥ २ ॥

माधुराऽपि व्यासक्तमनसमात्मानं प्रताप्य पलायमानं सवाङ्कं भोषयमाणं पादु,
परि इति ।—सुसभिकस्य—सुरस्यव्यवहारिणः सभिकस्य सन्त्यर्थ, विप्रलम्भक ।—
प्रतारक । तथा भयपरिवेपिताङ्क ।—भौतिकस्मितशरीर । अस्मद्भयेनातिविह्वल
इति यावत्, पदे पदे—प्रतिपादस्तेपमित्यर्थ, समविषम—कचित् समानं कचित्
असमं खलन्—पादखलनं प्राप्नुवन्नित्यर्थ, त्वमिति शेष, कुल—स्वीय वंश,
यश,—वीर्यं, अतिक्रम्य—अतिमलिनं, कुर्वन्—विदधत्, पलायसे—पलाय
यन्त्यकार्यं अकार्यकरं वंशमर्थादाहाने, धूर्त्तेश्चावशम्भावादिति भावः ।
८५ २ खिरा १५ —“जमो सुजो गिति खिरा चतुदहै” इति लक्षणात् । १ ॥

(भ) इय प्रण्टा पदवी—इय पदवी—पादचिह्नं, प्रण्टा—विपरीता इति भावः ।

(म) विप्रतीप—विपरीतो । देवकुल—देवगृहम् । प्रतिमायुय—देव

१८ ६१ १८ ६२ देवकुलं प्रतिविहीनन्तः । नात्र मानवसंस्कारसंस्कारा इति

यूत । ता अणुमरेन्त । ३

मायु । एव्व भोदु । ४

[उभौ देवकुलप्रवेश निरूपयत , दृष्टा चत्तोऽन्य मन्नाय (ग)] ।

यूत । कधं कट्टमयी पडिमा ? ५

मायु । अले । गहु गहु, शैलपडिमा । [इति बहुविध ज्ञानयत मन्नाय च] । एव्व भोदु, एहि, जूट किलेम्ह । § [बहुविध गृतं क्रीडयत] ।

सवा । [यूतेच्छाविकारसंवरण बहुविध कृत्वा स्वगतम्] । अले ।—

कत्ताशहे गिस्साणअण्ण हल्लइ हडकं मण्णण्ण ।

ढक्काशहेव्व गण्डाधिवण्ण पब्भट्टलज्जण्ण ॥ ४ ॥

* ततोऽनुसराव । † एव भवतु । ‡ कथं कट्टमयी प्रतिमा ?

§ अरे । न खलु, न खलु, शैलपतिमा । एव भवतु, एहि, द्यूतनं क्रीडात ।

॥ अरे ।—कत्ताशब्दी निनाणकस्य हरति हृदय मनुष्यस्य ।

ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभट्टराज्यस्य ॥

(य) मन्नाय—सदृतेन बोधयित्वा, धूर्तमवाहक एव प्रतिमाद्वयेण आगानं गोपयन् तिष्ठतीति मंडित कृत्वा इत्यर्थः ।

इदानीं द्यूतक्रीडां प्रवृत्तुं सवाहकं तामेव प्रशमनाय, कर्तेति ।—कत्ताशब्दः,—कत्ता—द्यूतक्रीडा, [कुप्रवच्यककट्टधातो कृप्प्रत्ययेन निष्पन्नात् रुदितगत्याय भावः कृप्प्रत्ययः, तत स्तोत्रम्] यदा,—यदा द्यूतक्रीडा भवति, सा कत्ता, “कान्” इति भाषा, तस्या शब्दः,—ध्वनिविशेषः, निनाणकस्य—नाणकरहितम्, निन्दनयोग्यावावत्, अणक,—कुम्भित, (“ कुपूयकुम्भितावय मेटगन्नायका मसा ” इत्यमरः) न अणक,—नाणक, शोभन (नपसकञ्चमभिधानात्) मट्टानिहित निनाणक

जाणामि ण कीलिशं, सुमेरुशिखरपडणशखिहं जूदं ।

तह वि हु कीडलमहुले कत्ताशद्दे मणं हलदि * ॥ ५ ॥

यूत । मम पाठे, मम पाठे । † (र)

माघु । ण हु, मम पाठे, मम पाठे । ‡

सवा । [अन्यत सहसोपसृत्य] णं मम पाठे । §

यूत । लडे गोहे । ¶ (ल)

माघु । [गृहीत्वा ।] अले लुत्तदण्डा । (व) गहीदोसि,

पअच्छ त दससुवण्ण । ॥

* जाणामि न कीडिष्यामि, सुमेरुशिखरपतनसन्निभ यूतम् ।

तथाऽपि खलु कीकिलमधुर कत्ताशब्दो मनो हरति ॥

† मम पाठे, मम पाठे ।

‡ न खलु, मम पाठे मम पाठे ।

§ ननु । मम पाठे ।

¶ लब्ध पुरुष ।

०० ॥ रे लमदण्डक । गृहीतोऽसि, प्रयच्छ तद् दशसुवर्णम् ।

पुरत यूतक्रीडामालीक्यातिप्रलुब्ध सवाहक यूतक्रीडाया अहितकारित्वम्
अत्याकर्षकत्वञ्चाह, जाणामि इति ।—सुमेरो,—तदाख्यपर्वतस्य, शिखरात्—अत्युच्च-
शृङ्गात्, पतनेन—पातेन, सन्निभ—सदृश, तत्पतनवत् अतिभयङ्करमित्यर्थः, तथाऽपि
यूतक्रीडाया अतिभयङ्करपरिणामत्वेऽपि, कीकिलमधुर,—कीकिल इव—कीकिल
रव इदेत्यर्थः, मधुर,—मनोहारी, [अथ कीकिलपदेन लक्षण्या कीकिलरवी
साधन] कत्ताशब्द —यूतक्रीडासाधनद्रव्यस्य ध्वनि, खलु—निश्चित, मन,—
चित्तं । ॥ ५ ॥—आकर्षित, यूतक्रीडाया शीघ्रनीचपरिणाममनुचिन्त्यन् मया शतम्
प्रसज्यते, यत् पुनर्युतं न क्रीडिष्यामीति, तदपि श्रुतिमुखकर पाशकादिरव यवप
‘हरमाशङ्क्य’ इत्यात् तत्रैव प्रवर्णयतीत्यहो अचिन्नीयमाहात्म्य यूतस्येति भावः ।
इत्यादि विप्लवा इत्यम् । ॥ ५ ॥

सवा । अज्ज दइशं । *

मायु । अहुणा पअच्छ । †

सवा । दइशं, पशाटं कलेहि । ‡

मायु । अले । ग सपट पअच्छ । §

सवा । शिलु पडदि । ¶ (ग)

[इति भूमौ पतति । उभौ बहुविधं ताडयत] ।

मायु । एसु तुम हु जूदअरमण्डलोण वडोमि । **

सवा । [उल्लय सविपादन्] कध जूदअरमण्डलोण वडोमि ?
हो । एगे अरुहाण जूदअलाण अलङ्घणोअगमण, (प) ता कुटा
दइशं ? ††

मायु । अले । गयु (स) कुलु कुलु । ‡‡

सवा । एव्व कलेमि । [द्यूतकरमुपगम्य] अज ते देमि,
अहं मे मुच्चदु । §§

यूत । एव्व भोदु । ¶¶

* अय दास्यामि ।

† अपुना प्रारब्ध ।

‡ दास्यामि, प्रसाद कुरु ।

§ अर । ननु साम्प्रत प्रयक्ष ।

¶ इति पतति ।

** एष तु त्वन्नु द्यूतकरमण्डल्या वडोमि ।

†† कथं द्यूतकरमण्डल्या वडोमि ? कटम् । एषो, एषा कृता ददास्यामि

अलङ्घनोपसर्गः । तद्वान् कृता दास्यामि ।

‡‡ अर । त्वत्तु अत्रतः क्रियताम् ।

§§ एतत्करते । अहं तुल्य ददामि, अहं मे मुच्यते ।

¶¶ एव भवेत् ।

महा । [अभिक्नुपगम्य] अहश्च गम्यु कलेमि, अहं पि
मे अज्जो मुच्चु । २

माधु । को दोसु. एव्व भोदु । १

महा । [प्रकाशन्] अज्ज ! अहे तुए मुक्के १ ३

माधु । मुक्के । १

महा । [दूतकर प्रति] अहे तुए वि मुक्के १ १

पुन । मुक्के । २

महा । सम्पटं गमिस्स । ११ (ह)

माधु । पअच्छ त दशसुवस्स . कहिं गच्छमि १ ३३

महा । पेक्खध पेक्खध भट्ठालआ ! हा ! सम्पद ज्जेव
एक्काअ अहे गम्यु कडे, अवलाह अहे मुक्के, तहवि म अवल (क)
गम्यद ज्जेव मगदि ॥ ११

माधु । [गहीवा] धुत्तु । मायुरु अह णिउणु, एत्य ण अहं
धुत्तिज्जामि, ता पअच्छ त लुसदण्डआ । सव्व सुवस्स सम्पट । ११

महा । कुटो दइणं १ २२

माथु । पिदरं विक्रिणिअ पअच्छ । *

संवा । कुटो मे पिदा ? †

माथु । मादरं विक्रिणिअ, पअच्छ । ‡

संवा । कुटो मे मादा ? §

माथु । अप्पाणं विक्रिणिअ पअच्छ । ¶

संवा । कलेध पशाद । गेध म लाजमगं । **

माथु । पसरु । †† (ख)

संवा । एव्वं भादु । [परिक्रामात्] अज्जा । किणिध म
इमस्स गहिअस्स हत्यादा दगहि शुवमकहि ? [दृश चाकाश] (ग)
कि भणाध ? कि कनइस्सणि त्ति ? गहे टे कम्मकले हणिण्णं ।
कधं । अदइअ पडिवअण गदे । भादु एअ, इम अण भण
इस्स । [पुनस्तदेव पठति] कध । एगे वि म अवर्धालण
गदे ॥ आः । अज्जचालुदत्तस्स विहवे विहडिदे एगे अह
वट्ठासि मदभाण । ‡‡ (घ)

* पितर विक्रीय प्रयच्छ ।

† कुतो मे पिता ?

‡ मातर विक्रीय प्रयच्छ । § कुतो मे माता ? ¶ आप्पाणं विक्रीय प्रयच्छ ।

** कुरुत प्रसाद, नयत मां राजमार्गम् ।

†† प्रसर ।

‡‡ एव भवतु । आया । क्रीणीव माम् अण्णं मांमकण्णं अण्णं दगहि
मुवण्णं ? किं भणत ? किं करिण्णमोत ? गेध न कम्मकले अण्णं
कथम् । अदत्ता प्रतिवचनं गत । भवत्वेवम, इमम् अण्णं मांमकण्णं ।
अण्णोऽपि मामवधीरयित्वा गत ॥ आ । अज्जचालुदत्तस्स विहवे विहडिदे एगे अह
वट्ठासि मदभाण ।

साधु । ए देदि । †

सवा । कुदो ददृश १ १' [इति पतति । साधुर कर्षति] ।

सवा । अज्जा । पलित्ताअध, पलित्ताअध । ‡

[तत पविशति दर्दुरक] ।

ददुं । भोः । द्यूत हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम्,—

न गणयति पराभव कुतश्चित्

हरति ददाति च नित्यमर्थजातम् ।

नृपतिरिव निकाममायदर्शी

विभवता समुपास्यते जनेन ॥ ६ ॥

अपिच,—

द्रव्यं लब्ध द्यूतेनैव, दारा मित द्यूतेनैव ।

दत्तं भुक्त द्यूतेनैव, सर्वं नष्ट द्यूतेनैव ॥ ७ ॥

* ननु देहि ।

† कुतो दास्यामि ?

‡ आर्या । परिषायध्व परिषायध्वम् ।

गवस्याऽऽपन्नं, मन्दभाग्यं,—भाग्यहीनं सन्नित्यर्थः । वहे—जीवामि । [“वहामि” इत्यतः ‘वहामि’ इति पाठान्तरे,—“वहे” इति सङ्कृतम् तद्वि प्राप्नोमीत्यर्थः] ।

द्यूतस्याविलम्बीयमारात्म्यमुपवर्णयन् श्लोके राज्यतुल्यत्वेनैव उभयसाधारणधर्म-
इदं नमः समस्यमानं आह, नेति ।—कुतश्चित्—कस्मादपि, पराभव—पराजयः, न
गणयति—न तत्र प्रति, नित्यं—सततम्, ददृशतम्—ददन्मह, हरति—अर्हति, ददाति—
दधति च, निकाम—समृद्धि, अत्यन्तमित्यर्थः, ददा ददा, आदर्शी—
सामर्थ्यात्, अत्यन्तम् इत्यर्थः नृपतिरिव—राजैव, विभवता—सम्पत्तिशालिना
वैभवं संपादयन्—सयते, द्यूतमिति शब्दः एव सङ्गः । अथ धनमन्यन्नृपतिना
द्यूतं—‘नमःसमस्यमानं’ इत्यर्थः आह, नमःसमस्यमानं नामान्तरं नाह इदं श्लोकापिनेति
श्लोके । । अथतः इत्यर्थः—‘द्यूतं’—‘नमःसमस्यमानं’ इत्यर्थः नमः

अपिच,—

तेताहृतसर्वस्वः, पावरपतनाच्च शोषित शरीर ।

नर्दित-दर्शितमार्गः, कटेन विनिपातितो यामि ॥ ८ ॥

[अग्रतोऽवलोक्य] अयमस्माकं पूर्वसभिको मायुर इत एताभि
वत्तेते । भवतु, अपक्रामितुं न शक्यते, तदवगुहयामि
आत्मानम् । (६) [बहुविध नाय्य कृत्वा स्थित । उत्तरोय निरोत्थ]—

णामीनाम्न, [दारशब्दस्य लियकदुवचनत्वमेव, “आपी दारा वया मिहता इत्या
द्युक्ते] मितञ्च—वस्तुश्च, लब्ध, द्यूतेन एव, मते—सकल धनार्थकमिमाण, एक—
विवरित, भुक्तम्—उपभुक्त, तथा द्यूतेनैव सर्वं नष्टञ्च—हारितञ्च । अत विगु-
न्माना इति —“मी मी गो गो विद्यन्माला” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

अथ पट सूत्रदग्धता गतो

ह्यय पटस्त्रिदशतैरलङ्कृतः ।

अथ पटः प्रावरितुं न शक्यते

ह्यय पट सवृत एव शोभते ॥ ६ ॥

अथवा किमय तपस्वी करिष्यति १ (च)

पुत्रसभिकाकाधुगाशोत् उत्तरीयेपात्मानमाच्छादयितुकाम तदतीव जीर्णमालोक्य
आह अयमिति ।—अथ—परिदृश्यमान इत्यर्थः, पट,—उत्तरीय, सूत्रदग्धता—
प्रायेण सूत्रहीनतामित्यर्थः [दग्धशब्दस्य धनहीने शक्तत्वेऽपि लक्षणायाऽव अभाव
वन्मात्रमोक्षकत्वेन मुदाभाववत्तामोक्ष इति बोध्यम्] गत,—प्राप्त, जालवत् अत्यतस्तु-
निश्चितत्वादिति भावः अथ पट, त्रिदशतै,—बहुभिस्त्रिदशैः [शतादिशब्दानामेक
वचनान्वयिण्यसत्त्वेऽपि शतादीनामनेकत्वस्य विवक्षितत्वे बहुवचनस्यापि अनुशिष्टत्वा-
दयं त्रिदशै बहुशतत्वस्य विवक्षितत्वात् बहुत्व बोध्यम्, यदा शतशब्दाऽव एकशयीकृत]

यो हि,—

पाटेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।

तिष्ठाम्युल्लसितस्तावद् यावत् तिष्ठति भास्कर ॥ १० ॥

माधु । दापय दापय ।

सवा । कुटो दृश्यः ? । * [माधुर कथति] ।

ददुं । अये । किमेतदयतः ? [आकाशे] किं भवानाह ?

अय द्यूतकरः सर्भकेन खलोक्रियते, (छ) न कश्चिन्मोचयति ?

ननु अय ददुर्गे मोचयति । [उपसृज्य] अन्तरमन्तरम् (ज)

[दृश] अये । कथं माधुरो धूर्तः ॥ अयमपि तपस्वी संवाहक, - -

यः स्तब्ध दिवसान्तमानतगिरा नास्ते समुल्लसित

यम्योद्धर्पणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किण ।

* कुनी दाम्यानि ?

भवतु, माधुरं तावत् सान्त्वयामि । [उपगम] माधुर ।
अभिवादये ।

माधु । प्रत्यभिवादये ।

दृष्टं । किमेतत् ?

माधु । अत्र दशसुवर्षं धालेति ।

दृष्टं । ननु । कस्यवर्त्तमेतत् । (भ्र)

माधु । [दृष्टुं रस्य कनकतल्लुण्ठीकृत पटमाकण] भट्टा । पश्यत
पश्यत, जल्लरपटप्पादुदो अत्रं पुलिसो दशसुवर्ण कल्लान
भण्णादि । †

दृष्टं । अरे सूर्य । नन्वह दश सुवर्णान् कटकरणेन (ज)
प्रयच्छामि । तत् किं यस्यास्ति धनं, स किं क्रोडे कृत्वा दश
यति ? अरे ।—

दुर्वर्त्तोऽसि विनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात् ।

पञ्चेन्द्रियसमायुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया ॥ १२ ॥

* अत्र दशसुवर्णक धारयति ।

† भट्टारका । पश्यत पश्यत, जल्लरपटप्पादुदोऽत्रं पुलिसो दशसुवर्ण कल्लान भण्णादि ।

भणति ।

माधु । भट्टा । तुए दशसुवस्सु कल्लवत्तु, मए एस विहवु । ३

ददु । यद्येव, अयता तर्हि, अन्यान् तावत् दश सुवर्णान् अस्यैव प्रयच्छ, अयमपि द्यूत शीलयतु ।

माधु । तत् किं भोदु ? १

ददु । यदि जेष्यति, तदा दास्यति ।

माधु । अहं ए जिएणादि ? ३

ददु । तदा न दास्यति ।

माधु । अहं ए जुत्त जप्पिदु । एवं अक्खन्तो तुम पअच्छ ; धुत्तआ । अहं पि णाम मायुर धुत्तु, जूद मित्था आद-
मआमि. अस्सन्स वि अहं ए विभेमि । धुत्ता । खण्डिअवुत्ती (ट)
मि तुम । §

* भट्टारक । तव दशसुवर्णं कल्यवर्त्तं, ममै एष विभव ।

† तत् किं भवतु ?

‡ अद्य न जयति ।

§ अद्य न युक्तं जल्पितुम् । एवमाचक्षते प्रयच्छ धूर्त्तक । अहमपि नाम माधुरी धूर्त्त, द्यूतं मित्था आदशयामि, अन्यथापि अहं न विभेम । धूर्त्त । खण्डितव्यमस्मि त्वम् ।

ददुं । अरे । कः खण्डितवृत्तः ?

मायु । तुम क्व खण्डितवृत्तः । ३

ददुं । पिता ते खण्डितवृत्तः । [सवाहकस्यापकमित् संज्ञां ददाति ।]

मायु । गोसाविआपुत्रः । न एवञ्च जिव जूट तुम मावद ॥

ददुं । मया एवं द्यूतमासेवितम् ।

मायु । अले संवाहआ । पञ्च तं दगसुवग । ॥

सवा । अज्ज ! दइशं, दाव दइशं § [मायुर कथति ।]

ददुं । मूर्ख ! परोक्षे खलीकर्तुं (ठ) शक्यते, न समागत
खलीकर्तुम् ।

[मायुर सवाहकमाज्ञप्य घोषायां मुष्टिप्रहारं ददाति । सवाहकः संशोणितमृत्तम्]

नाटयन् भूमौ पतति । ददुरक उपसृत्य अलस्यति । मायुरो ८

ताडयति । ददुरो विप्रसोप ताडयति] । (६)

मायु । अले अले दुष्ट किमालिआपुत्तअ । फलमि पानि
हमि । ॥

ददुं । अरे मूर्ख ! अहं त्वया मार्गगत एव ताडितः, गो-
यदि राजकुले ताडयिष्यमि, तदा द्रव्यमि ।

मायु । एमु पकिवस्म । ॥

ददुं । कथं द्रक्ष्यसि ?

माधु । [प्रसाद्यं चक्षुषी] एवमेव पेक्विस्सं । *

[ददुंरो माधुरस्य चक्षुषी पांशुना पूरयित्वा संवाहकस्य अपक्रमितुं सञ्ज्ञां ददाति ।

माधुरोऽक्षिणीं निगृह्य भूमौ पतति । संवाहकोऽपक्रामति] ।

ददुं । [स्वगतम्] प्रधानसभिकी माधुरो मया विरोधितः,
तन्नात्र युज्यते स्यातुम् । कथितञ्च मम प्रियवयस्येन शर्वि-
लकेन यथा किल आर्य्यकनामा गोपालदारक' (ठ) सिद्धा-
देशेन समादिष्टो राजा भविष्यतीति, सर्व्वश्च अस्मद्विधो जनः
तमनुसरति, तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

सबा । [सवासं परिक्रम्य दृष्ट्वा] एषो कश्शवि अणपावुद-
पक्वदुयालके (ण) गुहे, ता एत्य पविशिञ्ज । [प्रवेशं रूपयित्वा
वसन्तमेवाम्नीक्य] अल्ले । शल्लणागटेहि । †

वस । अभञ्ज शल्लणागदस्स । हञ्जे । ढक्केहि (त) पक्ख-
दुआरञ्च । ‡

* एवमेव प्रेक्ष्ये ।

† एतत् कस्यापि अनपाहतपक्षहारकं गेहं, तदत्र प्रविशामि । आर्य्ये ।
जरदारगतीऽक्षि ।

‡ अभयं जरदारगतम् । चेष्टि । पिधेहि पक्षहारकम् ।

- ददुं । अरे । क. खण्डितवृत्तः ?
 माथु । तुम कबु खण्डितवृत्त । *
 ददुं । पिता ते खण्डितवृत्त । [सवाहकस्यापक्रमितं मञ्चा ददाति] ।
 माथु । गोसावित्रापुत्ता । गण्ण्व ज्जेव जूट तुण् सैविट् ११
 ददुं । मया एव द्यूतमासेवितम् ।
 माथु । अले संवाहआ । पअच्छ तं दणसुवण् । ‡
 सवा । अज्ज । दइण्ण, दाव दइण्णं § [माथुर कपति] ।
 ददुं । मूर्ख ! परोक्षे खलीकत्तुं (ठ) शक्यते, न ममागत.
 खलीकत्तुम् ।

[माथुर सवाहकमाकृत्य घोषायां मुष्टिप्रहारं ददाति । सवाहक मञ्चोपरि गच्छति ।
 नाटयन् भूमौ पतति । ददुरक उपसृत्य अन्तरयति । माथुरो ददुरं
 ताडयति । ददुरो विप्रतीपं ताडयति] । (ड)

माथु । अले अले दुट्ट किस्सालिआपुत्तअ । फलपि पावि
 हसि । ¶

ददुं । अरे मूर्ख ! अहं त्वया मार्गगत एव ताडित, श्वो
 यदि राजकुले ताडयिष्यमि, तदा द्रक्ष्यमि ।

माथु । एसु पेक्खिस्स । **

* त्वं खलु खण्डितवृत्त ।

† वेण्यापुत्र । ननु एवमेव द्यूतं त्वया सेवितम् ?

‡ अरे सवाहक । प्रयच्छ तत्त दणसुवर्णम् ।

§ आर्य । दास्यामि, तावन् दास्यामि ।

¶ अरे अरे दुष्ट पुत्रलोपवक । फलमपि प्राप्तामि ।

** एव प्रतीत्य ।

दृष्टं । कथं द्रक्ष्यसि ?

नाथ । [प्रनाथ्य चक्षुषी] एवमेव पक्षिस्सं । *

[ददुरी नाथुरस्य चक्षुषी पायना परायिता सवाहकस्य अपक्रमितुं सञ्ज्ञा ददाति ।

नाथुरोऽक्षिणी निगृह्य भनौ पतति । सवाहकोऽपक्रामति] ।

दृष्टं । [स्मृतम्] प्रधानसभिकी माधुरी मया विरोधितः, तन्नात्र युज्यते स्यातुम् । कथितञ्च मम प्रियवयस्येन शर्विलकेन यथा किल आर्य्यकनामा गोपालदारकः (ढ) सिन्हादेशेन ममादिष्टो राजा भविष्यतीति, सर्व्वञ्च अस्मद्विधी जनः तमनुसरति, तदहमपि तत्तमीपमेव गच्छामि । [इति निष्क्रान्त] ।

मया । [मयाम परिक्रम्य दृष्ट्वा] एषो कश्चावि अणपावुदपक्वदुयालके (ण) गुहे, ता एतत् पविशिञ्ज । [प्रवेश दपयित्वा वसन्तमनामालोक] अल्ले । शल्लणागदन्ति । †

हम् । अभञ्ज शल्लणागदन्तम् । हञ्जे । ढक्केहि (त) पक्वदुयालम् । ‡

* एवमेव प्रेक्ष्ये ।

† एतत् कस्यापि अणपावुदपक्वदारकं गृहे, तदत्र पविशामि । आर्य्ये । शल्लणागदन्ति ।

‡ अमद शल्लणागदन्तम् । षेति । सिन्हेहि पक्वदारकम् ।

चेटी । [तथा कृत्वा परिक्रम्य च] अज्जे । किद । ॥

वस । किं ? ॥

चेटी । जं तुण कधिदं । ॥

वस । कुटो दे भअं ? ॥

सवा । अज्जे । धणिकादो । ॥

वस । हस्से । सम्पदं अपावणु (य) पक्खदुआरअ । ॥

सवा । [आश्चर्यम्] कधं । धणिकादो तुलिटं (ट) शे भअ-

कालणं ॥ शुद्ध, क्व एव्व वुच्चदि, ॥—

जे अत्तवल जाणिअ भाल तुलिटं वहेड माणुमे ।

ताह खल्लण ग जायदि, ग अ कन्तालगटो विवज्जदिः ॥ १३ ॥

० आर्थे । कृतम् । † किम् ? ‡ यत् लया कथितम् ।

§ कुतस्ते भयम् ? ॥ आर्थे । धनिकात् ।

०० चेटी । साम्प्रतम् अपावणु पक्षधारकम् ।

†† कथं । धनिकात् तुलितम् अस्या भयकारणम् ॥ मृदु खल एवमुच्यते, —

‡‡ य आत्मघ्नं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मन्यते ।

तस्य स्वजनं न ज्ञायते, न च कालारगतो विपश्यते ॥

(य) अपावणु, — शृङ्खलादिना दृढतरं कृत्स्नं इत्यर्थः, यद्वा, — निराश्रयणं कुरु, उदाटय इत्यर्थः ।

(ट) धनिकात् — धनवत्पुरुषात्, उत्तमगणाद्वा । अस्या, — रसगणा । मन्त्र-
सेनया इत्यर्थः । भयकारणं — भौतिहेतुः । तुलितं — तुल्यं, समंति गतं, धनिक-
यथा मे भयहेतुः, तथा अस्या अपीत्यर्थः ।

एत्य लक्खिदम्हि । * (ध)

माघु । [अदिणी प्रसज्य, द्यूतकर प्रति] अले । देहि देहि । †

द्यूत । भट्टा । जावदेव अम्हे ददुरेण कलहायिदा, (न)

तावदेव सी गोहो अवक्कन्तो । ‡

माघु । तस्स जूदकलस्स मुट्ठिप्पहालेण णाशिका भग्गा

आमि ; ता एहि, रुद्धिरपहं अणुसरेम्ह । § (प) [अनुसरत] ।

* अत्र लक्षितोऽपि ।

+ अरे । देहि देहि ।

‡ भर्त । यावदेव वय ददुरेण कलहायिता , तावदेव स पुरुषोऽपकान्त ।

§ तस्य द्यूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्ना आसीत् , तत् एहि, रुद्धिर-
पक्षमनुसराव ।

लज्जादीक्षितस्य व्याख्या न साध्वी, “अत इदं लोक् च” इति सूत्रेण सी परे
अकारान्तादसरे विहितयो इकारेकारयो पक्षे लोपविधानेन गडशब्दस्य अकारान्त
शब्द मिहत्वात्] न विपद्यते—न विपदमाप्नोति च । अत्र “य आत्मबलम्” इति महा
जमवाक्ये “अहं लक्षित” इति वक्ष्यमाणेनान्वेति, अपरैर्निर्दर्शनतयेति शेष ।
इदं शक्तिमनुसृत्य द्यूतक्रोडायां मम प्रवृत्तिरुचिता, परम अविच्छेद्यकारितयैव
सर्गतादृशी लान्तनेति भाव । अत आत्मबलं ज्ञात्वा उपयुक्तं भारं ददतो मनुष्यस्य
विपन्नाप्राप्तभावस्य पादप्रवृत्तात् आत्मबलमज्ञात्वा द्यूत क्रोडतः सदाहकस्य तादृश-
निष्काराणां कृत्रिमप्राप्तिद्वयं प्रवृत्तं पदार्थो वैधर्म्येण प्रतीयते, इत्यप्रवृत्तप्रशंसाऽन-
वार । आर्या तत्तम् ॥ १० ॥

यूत । भट्टा ! वसन्तसेनागेह पविटो सो । *

मायु । भूटाइं सुवणाइ । † (फ)

यूत । लाअउलं गदुअ णिवेदेह । ‡

मायु । एस धुत्तो इदो णिकमिअ अणत्त गमिस्सदि,
ता उअरोधेणैव (व) गेहेम्मह । § [इत्येकान्ते स्थितौ] ।

वस । [मदनिकाया सखा ददाति] । (भ)

मद । कुदो अज्जो ? को वा अज्जो ? कस्स वा अज्जो ?
किं वा वित्ति अज्जो उवजीअदि ? कुदो वा भयं ? ¶

सखा । शुणादु अज्जआ,—अज्जए । पाडलिउत्ते मे जम्मभूमि,
गहवइदालके हगे, सबाहअण्ण वित्ति उवजीआमि । ** (म)

* भर्त्ता । वसन्तसेनागेहं पविटं स ।

† भूतानि सुवणानि ।

‡ राजकुलं गत्वा निवेदयाव ।

§ एष धूर्त्त इतो निष्क्रम्य अन्यत्र गमिष्यति, तस्मादुपरोधेनैव गृह्यते ।

¶ कुत आद्य ? को वा आर्य ? कस्य वा आद्य ? कीं वा शातम् आर्य
उपजीवति ? कुतो वा भयम् ?

** यथोक्तं आर्यां,—आर्यैः । पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमि, गृहपतिनामको, ह,
संबाहकस्य वित्तम् उपजीवामि ।

मुण्याघातन, मनति शय । अत्र एतन् परिमर्षो नाम प्रतिमुखमभेदं प्रदर्शितम्,
यथा,—“इदन्तानुसरण परिमर्षं कथ्यते” इति दर्पणवृत्तचरणम् ।

(फ) भूतानि—अतीतकालिकानोव गतानि, एतत्, अपरस्य गृहं प्रतिपत्त्या
इदानीं मनः सुवर्णप्राप्ताया विफलैव इति भावः । केचित्तु,—भूतानि—मृतात्मानः
प्राप्तानीत्यर्थः, वसन्तसेनायाः शरणागतवत्सलत्वात् शरणागतद्वेषधनं तं । अत्र
परिगोच्यमिति भावः, इत्येव व्याचक्षते ।

(व) उपरोधेन—निरोधेन, बलात् पश्यामवक्तुं शक्यम् ।

(भ) वसन्तसेना सखा ददाति—अथ नामादिकं सखे वृत्ते, इति सखेना
कटाक्षमद्वयेन सापद्यति इत्यर्थः ।

वम । सुउमारा क्व कना शिचिदा अज्जेण ॥ ३ (य)

नम । अज्जए । कलेत्ति शिखिदा, आजीविआ दाणि
भवुत्ता । ॥ (र)

वेटो । अदिगिब्विस्स अज्जेण पडिवअण दिसं । तदो
तदो १ ॥ (ल)

मम । तदो अज्जए । एसे णिजगेहे आहिण्डकाण
मुहादो गुणिअ अपुब्बदेगदगणकुदूहलेण इह आगटे ।
इह वि मण पविशिअ उज्जइणि एके अज्जे शुशुग्गिदे, जे
तान्तिगे पिअदग्गणे, पिअवाटी, दइअ ण कित्तेदि, अवकिट
विग्गमलेदि, किं बहुणा उत्तेण १ दक्षिणदाए पलकेलअ विअ
पत्ताणअ अवगच्छदि, (व) शलगागदवच्छले अ । §

चेटी । को दाणि अज्जआए मणोरहन्तरस्स (ग) गुणाइ
चोरिअ उज्जइणि अलङ्करेदि ? *

वस । साहु हज्जे ! साहु, मए वि एब्ब ज्जेव हिअएण
मन्तिदं । †

चेटी । अज्ज । तदो तदो ? ‡

सवा । अज्जए । शे टाणि अणुक्कोशकिटेहिं पदाणेहि—”§(प)

वस । कि उबरदविहवो सवुत्तो ? ¶ (स)

* क इदानीम् आख्याया मनोरथान्तरस्य गुणान् चोरयित्वा उज्जयिनीमल-
ङ्करोति ।

† साधु, चेटी । साधु, मयाऽपि एवमेव हृदयेन मन्तितम् ।

‡ आर्य्य । ततस्ततः ?

§ आर्य्य । स इदानीम् अनुक्कोशकृतैः प्रदानैः—

¶ किम् उपरतविभवः सवृत्तः ?

दीनां वेद्यथ । दत्त्वा न कीर्तयति—अधिभ्यः प्रार्थितादप्यधिकं भनं दत्त्वाऽपि
स्वकीयदानगौण्यतां न व्यापयति । [“दक्ष” इत्यत्र “दक्ष” इति पाठान्तरं,—
“दक्षितम्” इति संस्कृतम् । तत्र दक्षितं—प्रियम्, आत्मगौरवरूपमिति भावः, एतेन
च दत्तस्य महानुभवत्वं प्रकटितम्, महात्मानो हि अनुत्तिवऽपि गौरवजननं भूत-
हितैषिणि कार्ये विकल्पनमात्महननतुल्यं मन्यमाना इतरजनतत्त्वं न तत्र शयं
प्रकाशयितुमिच्छन्ति] दक्षिणतया—सम्भावमुलभदक्षिण्येन । परकीयमित्य—पर-
प्रयोजनसाधनैकोद्देश्यकमिव इत्यर्थः । [केचित्तु,—“फलकलत्र” इत्यत्र “फलकलत्र”
इति पाठान्तरं परिकल्प्य “दक्षिणदाण” इति च पठन्त्यः पठित्वा “दक्षिणदाणा”
फलकते—फलदाय इत्यर्थः, इव आत्मानमवगच्छति, महाशयसामर्थ्यं न भूतमात्रं मानं
सफलं जानातीत्यर्थः] इति व्याचक्षते,] ।

(ग) मनोरथान्तरस्य—अभिलाषविशेषस्य, आरुदम्भेभ्यः ।

(प) अनुक्कोशकृतैः—अनुक्कोशः,—टोका, (कृपा दशा नक्षत्राणां नामानि)
ऽपि” इत्यमरः) तेन कृतानि तैः, प्रदानैः,—नेत्रेभ्यो भनयितव्ये ।

(स) उपरतविभवः—नटधनः, सवृत्तः,—आप्तः, स इति पृथक् ।
नान्यथ ।

सुवा । अणाचक्खिदे ज्जेव कधं अज्जआए विखादं ? ॥

वस । किं एत्थ जाणीअदि ॥ दुक्खहा गुण विहवा अ,
अपेएसु तडाएसु बहुदर उदअ भोदि । ॥ (ह)

चेटी । अज्ज । किणामधेओ क्खु सो ? ॥

सुवा । अज्जे । के दाणि तण्ण (क) भूदलमिअंकण्ण णामं
ण आणादि ॥ ओ क्खु णेठ्ठिचत्तले पडिवण्णदि, मलाहणिज्ज-
णामधेए अज्जचालुदत्ते णाम । §

वस । [सहपनासनादवतीत्य] अज्जस्स अत्तणकेरकं एद गेहं ।
हज्जे । देहि से आसण, तालवेण्णअ गेह, परिस्समो अज्जस्स(ख)
वाधेदि । ॥

चेटी । [तदा करोति] ।

संवा । [स्वगतम्] कथ । अज्जचालुदत्तस्स णामसङ्कीर्त्तणेण
 ईदिशे मे आदले ॥ [प्रकाशम्] शाहु, अज्जचालुदत्ता । शाहु, पुह-
 वीए तुम एक्के जीवसि, शेशे उण जणे शशदि । (ग) [इति पाठो
 निम्पत्य] भोदु अज्जए । भोदु, आशणे णिशीददु अज्जआ । ०

वस । [आसने समुपविश्य] अज्ज ! कुदी सो धणिओ १ १ (घ)

संवा । शक्कालधणे क्व, शज्जणे, काह ण होइ चलाचले धणे ।

जे पूइदुं पि आणादि, शि पूआविशेशपि आणादि ॥ १४ ॥

* कथम् । आर्यचारुदत्तस्य नामसङ्कीर्त्तनेन ईदृशी मे आदरः । साधु आर्य-
 चारुदत्तः । साधु, पृथिव्या त्वमेको जीवसि, शेष पुनर्जनं यमिति । भवतु आर्यो ।
 भवतु, आसने निषीदतु आर्या ।

+ आर्य । कुतः स धनिकः १

‡ स कारधनं खलु सज्जनं, कस्य न भवति चलाचलं धनम् ।

यः पुनर्जितुमपि जानाति, स पुनर्जाविशेषमपि जानाति ॥

(ग) जीवसि—जीवितकार्यं करोषि । यमिति—एषा प्राणिनाति भावः ।

(घ) वसन्तसेनागृहं प्रविष्टं सबाहकं स्वहस्तान् वदन्मुपकान्तं, सम्यगिति
 वसन्तसेना चारुदत्तं विशेषतो ज्ञातुकामा कथं स एव पृथिव्या जीवति, अथा पुन-
 र्यमिति इति वृत्तिः, कुत इति—कुतः,—कस्मात् कारणात्, स धनिकः,—
 चारुदत्तः, पृथिव्याम् एक एव जीवतीत्याशयः ।

वसु । तदो तदो १ ५

सुवा । तदो तेण अज्जेण शवित्तो पल्लिचालके किदोम्हि ;
चालित्तावगेशे अ तस्सि जूदोवजीवि मिह शवुत्ते । तदो भाअ-
धेअविशमदाए (ड) दग्गशुवस्सअं जूदे हालिदं । १

नाटु । उच्छादिदोम्हि, सुसिदोम्हि । ‡ (च)

सुवा । एदे दे सहिअजूदिअला मं अणुशन्धअन्ति । शम्पदं
शुण्णिअ अज्जआ पमाण । §

वसु । मदणिए । वासपादवविमणुलदाए पक्खिणो इदो
तदो वि आहिण्डन्ति । हज्जे । ता गच्छ एदाण सहिअजूदि-
अराणं अअ अज्जो ज्जेव पडिवादेदि त्ति, (छ) इमं हत्याभरणअं
तुम देहि । १ [इति हमात कटकमाह्वय वेद्या प्रवृत्ति] ।

चेटी । [गृहीत्वा] जं अज्जआ आणवेदि । * [इति निष्क्रान्ता] ।

माधु । उच्छादिदोम्हि, सुसिदोम्हि । †

चेटी । [प्रविश्य वीक्ष्य च] जधा एदे उडं पेक्खन्ति, टीहं
णीससन्ति, विसूरअन्ति अ, अहिलवन्ति (ज) अ दुप्पार-
णिहिद-लोअणा, तधा तक्केमि, एदे दे सहिअजूटिअरा हुज्जि-
स्सन्ति । [उपगम्य] अज्ज ! वन्दामि । ‡

माधु । सुहं तुए होदु । §

चेटी । अज्ज ! कदमो तुम्हाणं सहिओ ? ¶

माधु । कस्स तुमं तणुमज्जे । अहरेण रद-दट्टदुब्बिणीदेण ।

जप्पसि मम्मणवअणं, आलोअन्ती कडक्केण ? ॥ १५ ॥

* यत् आया आशापयति ।

+ उच्छादितीऽस्मि, सुसिताऽस्मि ।

† यथा एतो ऊहे प्रेक्षते, दीधे निश्चसित, खियेत च, अभिलपतय दार-
निहितलीडनो, तथा तर्कयामि, एतो तो अभिकटूतकरो भविष्यत । आण । वन्द ।

§ सुखं तव भवतु ।

¶ आय । कतरी युवयो अभिक ?

** कस्य त्वं तनुमज्जे । अहरेण रतदट्टदुर्विनीतेन ।

जप्पसि मनोहरवचनप, आलोकयन्ती कटाक्षेण ? ॥

पथात्प्रकटोक्तनेन अभिकमाधुरयो आगतगोष्ठनिरीनणेन पत्तिणा भयमभारान्ति ।
भाव , यथा,—वासपादपस्य—आवासत्रयस्य, त्रिमदुन्तया—विष्टदन्तया, अग्रे
रधिकते सति, स्वकीयकुलायादिसर्वतया इत्यर्थः, तस्मिन्नादिना अदृश्यं दन्तया वा,
पक्षिणीऽपि—तिथ्यग्नीनयोऽप्येतं भावः, इत्यन्तः,—चतुर्दश, आहणं लो—विज्ञ
रन्ति, भयन्तीत्यर्थः, वासपादपान्तिवचनासिति भावः, यथा त्रिंशत् पत्तिपत्ति

णत्वि मम विह्वो, अस्मत्त व्वज । ३

चेटी । जइ ईदिसाइ ण मन्तेसि, ता ण होसि जूदिअरी ।

अत्वि कीवि तुम्हाण धारओ १ १ (भ)

माघ । अत्वि, दशसुवस्स धालेदि, कि तस्स १ ३

चेटी । तस्स कारणादो अज्जआ इमं हत्याभरणं पडि-
वादेदि, ण हि ण हि, सो ज्जेव पडिवादेदि । § (ज)

* नाम्न नम विभव, अन्यद व्रज ।

† यदि ईदृशानि ननु सन्त्यसि, तदा न भवसि यूतकर । अस्ति कीदृषि
युष्माक धारक १

‡ अस्मि, दशसुवस्स धारयति, कि तस्य १

§ तस्य कारणात् आध्या इदं हत्याभरणं प्रतिपादयति, न हि न हि, स एव
प्रतिपादयति ।

मात्र कस्म इति ।—अयि तदुमध्ये ।—कृशीदरि । रते—सुरते, दष्ट,—खण्डित,
अस एव त्रिनात,—दुर्दर्शन, तेन अधरेण—निखीलेन, उपलब्धिता, कटाक्षेण—
दृक्दृशनेन, आलोकयन्ती—पश्यन्ती सती, मनोहरवचन—मिष्टवाक्य, जल्पसि—
वदयसि त्व—भवती, [“तुम” इत्यत “तुह” इति पाठो न सम्यक्, “तु आसि”
इति मध्ये अस्मि परतो युष्मद स्थाने तु चकारात् तुम च इत्येव विधानात्] कथं—
कथम्, प्रिया, इति ईदृ । अस दोषसम्बन्धेन युष्मापि दोषयित्तया वाङ्मन्यसौ
अपरमप्रावणकत्वेन दुर्विनेताधरविशिष्टाया मधुरभाषण विरुद्धमिति विरोधान्न
दार । इतरत्र आध्या नाम । १५ ।

माधु । [सहर्षं गृहीत्वा] अले ! भणेशि त कुलपुत्र, भूदो सो तुए गन्धु । (ठ) आअच्छ, पुणो जूदं रसअ । ‡

[इति निष्कासी] ।

चेटी । [वसन्तसेनासुपसृत्य] अज्जए । पडितुहा गदा सहिअ-जूदिअरा । †

वस । ता गच्छदु अज्ज । वन्धुअण समस्सामिदु । ‡

सवा । अज्जए । जइ एव्व, ता इअं कला पलिअणहत्थगदा कलीअदु । § (ठ)

वस । अज्ज । जस्स कारणादो इअं कला सिकखीअदि, सो ज्जेव अज्जेण सुस्सूसिदपुरुव्वो (ड) सुस्सूमिदव्वो । ¶

सवा । [स्वगतम्] अज्जआए गिउण पच्चादिहोमिह । (ठ)

* अले । भणेशि तं कुलपुत्रं, भूतं स तव गण्ड । आगच्छ, पुनर्युतं रसम् ।

† आर्ये । परितुष्टो गतौ सभिकयुतकरो ।

‡ तद्वच्छतु आर्ये । वन्धुजन समाश्रासयितुम् ।

§ आर्ये । यद्येव, तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम् ।

¶ आर्ये । यस्य कारणात् इयं कला शिष्यते, स एव आर्येण यशूषितपूर्वः यशूषितव्यः ।

(ठ) कुलपुत्र—कुलीनं, सत्कुलोत्पन्नमित्यर्थः, (संवादक-स्तुत्यशमिदम्) गण्ड,—पणीकृतनिग्रमं, भूतं,—नित्यम् ।

(ठ) एव—सौ वन्धुजन समाश्रासयितुमनुमत्यसे इत्यर्थः । तत्—तदा, इयं कला—अङ्गमर्दनरूपा, परिजनहस्तगता—परिजनस्य—पौष्यजनस्य, भवत्यभिचारिकाया इति यावत्, हस्तगता—प्रायसीभूता, शिनिता इति यावत्, क्रियताम्—विधीयताम्, त्वया अनुमन्यते चेत्, अहं भवद्भक्तं किञ्चालं जित्वा भवत्या मेविका जगान् एतामङ्गमर्दनविधां शिष्यन्ति स्वस्थानं गमिष्यामि इति भावः ।

(ड) यस्य—चारुदत्तस्य, कारणात्—हेतोः, यं चारुदत्तं मेवितुमित्यर्थः । यशूषितपूर्वः,—पूर्वं यशूषितः ।

(ठ) निपुण—चातुर्येण मुह्यित यथा तथा, प्रत्यादिप, —निराकृतः ।

कथं पञ्चवक्त्रलिङ्गं ? [प्रकाशम्] अज्जए । अहं एदिगा जूट-
अन्नावमाणेण शक्यमणके (ण) हुविण्ण । ता शवाहके जूटि-
अले शक्यमणके शबुत्तेत्ति शुमलिदव्वाइ अज्जआए एदाइ
अक्खलाइ । ‡

वस । अज्ज । अल साहसेण । †

सवा । अज्जए । कले णिच्चए । ‡ [इति परिक्रम्य]—

जूटेण तं कदं मे, जं वीहत्थं जणंशं शब्बंशं ।

एण्हि पाअडशीशे णलिन्दमणेण विहरिण्णं § ॥ १६ ॥

[नेपथ्ये कलकलम्] ।

सवा । [आकण्ठम्] अले किस्सेदं ? [आकाशे] किं भण्णाधं ?

* आर्येया निपुण प्रत्यादिष्टोऽस्मि । कथं प्रत्युपकरिष्ये ? आर्ये । अहं-
मतेन द्यूतकरापमानेन शाक्यमणको भविष्यामि, तत् सवाहको द्यूतकर शाक्य-
मणकं सङ्गत् इति स्मर्त्तव्यानि आर्येया एतानि अक्षराणि ।

† आर्ये । अल साहसेन ।

‡ आर्ये । कृतो निश्चयः ।

§ द्यूतेन तत् कृतं मम यत् विहस्य जनस्य सर्वस्य ।

इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥

(ण) शाक्यमणक, —बौद्धपरिव्राजकः ।

स्वयं निर्वेदकारणं प्रकटयति, द्यूतेनेति । —सर्वस्य —सकलस्य, जनस्य —लोकस्य,
समस्तमिति शेषः, यत् विहस्य —व्याकुलं, व्याकुल्योक्तिरिति व्यर्थं, अवमाननमिति
यावत्, (“विहस्य-व्याकुलौ समौ” इत्यमरः) तत् —अवमाननम् इत्यर्थः, मम —
स्वस्य द्यूतेन —यत्क्रीडायां, कृतम् —अनुष्ठितम्, अत इति अध्याहार्यम्, इदानीम्
—अधुना, प्रकटशीर्षं, —मुख्यतश्चिरात् सन् इत्यर्थः, बौद्धमणको भूत्वा इति यावत्,
नरेन्द्रमार्गेण —राजपथेन, विहरिष्यामि —पर्यटिष्यामि । [अथ “नरेन्द्रमार्गे न”
इति पटच्छेदेन पाठकल्पने पराहंस्यायमर्थः, —इदानीं प्रकटशीर्षं, —अनावृतमस्तकं
रुद्धिष्ये, नरेन्द्रमार्गे —राजवल्ग्वनि, सर्वममस्तमिति यावत्, न विहरिष्यामि,
द्यूतकरहतापमानेन मनैतावान् निर्वेदं समजनि, यत् लोकसमस्तं ममेदं दग्धं मुखं
क्षयमपि दर्शयितुं नेच्छामीति भावः] । आर्या हस्तमवेति बोध्यम् ॥ १६ ॥

एषे क्व वसन्तशेणाए खुण्टमोडके णाम दुट्टहत्थी विहत्तेदि
त्ति ? अहो । अज्जआए गन्धगज्जं (त) पेक्खिष्ण गदुअ ।
अहवा किं मम एदिणा ? जधाववशिदं अणुचिद्धिष्ण । ३

[इति निष्क्रान्त] ।

[ततः प्रविशति अपटीचेपेण प्रद्वष्टी विकटोच्चलवेश कर्णपूरकः] ।

कर्ण । कहिं, कहिं अज्जआ ? १

चेटी । दुम्माणुस्स । किं ते उब्बेअ-कारणं ? जं अगदोवद्धिद
अज्जआ न पेक्खसि ? ३

कर्ण । [दृष्ट्वा] अज्जए । वन्तामि । §

वस । कस्सऊरअ । परितुट्टमुहो लक्खीअसि । ता किंणेदं ? १

कर्ण । [सविस्मयम्] अज्जए । वच्चिदासि, जाए अज्ज कस्स-
ऊरअस्स परक्कमो ण दिट्ठो । ३*

वस । कस्सऊरअ । किं किं ? १

कर्ण । सुणादु अज्जआ, जो सो अज्जआए खुण्टमोडको
णाम दुट्टहत्थो, सो आलाणत्थम्भ भञ्जिअ, महामत्तं वावा-

* अरे । किंन्विदम् ? किं भणत ? एष खलु वसन्तसेनायाः खुण्टमोडको
नाम दुट्टहत्थी विहरतीति ? अहो । आयाया गन्धगजं प्रोक्ष्ये गत्वा । अथवा
किं मम एतेन ? यथाव्यवसितम् अनुष्ठास्यामि ।

† कुत्र, कुत्र आया ?

‡ दुर्मनुष्य । किं ते उद्देगकारणम् ? यत् अयतोऽवस्थिताम् आयां न प्रेक्षसे ?

§ आर्ये । वन्दे ।

॥ कर्णपूरक । परितुष्टमुखी लक्ष्यसे, ततः किंन्विदम् ?

०० आर्ये । वञ्चिताऽसि, यया अयं कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्टः ।

†† कर्णपूरक । किं किम् ?

‡‡ शृणीतु आया, यः स आयायाः खुण्टमोडकी नाम दुट्टहत्थी, स

(त) खुण्टमोडक, —तन्नामा इत्यर्थः, लक्ष्मभञ्जक इत्यर्थः वा । गन्धगज —

गन्धप्रधानो गजः गन्धगजस्त, मत्तहस्तिनमित्यर्थः ।

दिश्र, महन्त सङ्गोहं करन्तो, राश्रमग ओदिश्रो । तदो एत्य-
न्तरे उगुष्ट (य) जणेण ॥१॥—

अवणेध वालअजण, तुरिदं आरुहध वुक्खपासाट ।

कि ण हु पेक्खध पुरदो ? दुट्ठो हत्थी इट्ठो एट्ठि ॥१७॥

अवि अ. १—

विचलइ णेउरजुअलं, छिज्जन्ति अ मेहला मणिखइआ ।

वलआ अ सुन्दरदरा, रअणकुर्जालपडिवहा ॥ १८ ॥

आलानमभ भङ्गा, महानाव व्यापाय, महान्त सङ्गोभ कुर्वन् राजमार्गमवतीर्ण ।

तत अशान्तरे उट्ट जनेन,—

* अपनयत वालकजन, त्वरितमारीहत वचप्रासादम् ।

कि न खलु प्रेक्षन् पुरतो दुष्टो हस्ती इत एति ? ॥

+ अपि च,—

† विचलति नूपुरयुगल, छिद्यन्ते च मेखला मणिखचित्ता ।

वलयाश्च सुन्दरतरा रवाङ्गुरजालप्रतिवहा ॥

(य) आलानमभ—गजाना वस्त्रनाथं मभविशेषम्, (“आलान वस्त्रसम्भे”
इन्दुर) महानाव—हस्तिपकराजम् । (“महामाव समृद्धे चामात्ये हस्तिपका-
धिपे” इति मेदिनी) उट्टम्—उच्चैः कथितम् ।

अनेनाहुट्ठमित्युक्तं तत् किमुट्टुट्ठमित्याह, अवणेधेति ।—वालकजन—शिशुजनम्,
अपनयत—अपनारयत, राजमार्गादिति शेष, त्वरित—शीघ्र, वचप्रासाद—वचाय,
यहोवरिभागश्च, [वचय प्रासादश्च इति “जातिरप्राणिनाम्” (२।४।६ पा०) अप्राणि-
जातिवाचकत्वात् समाहारत्वेनैकवचनम्, “अन्त सङ्गा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता ”
इति मनुवचनेन हत्याया प्राणित्वेऽपि प्राणिशब्दस्य वहि सञ्ज्ञित्वेव व्यवहारात् अवा-
प्राणित्वमेव हृत्पदस्य इति मिथ समाहारत्वादिकवचनम्, यहा,—हृत्वेण सहित
प्रासाद इति समास] यहा,—प्रासादपदेन सादृश्यमूलकलक्षणया अयमागो
सञ्ज्ञते, तेन हत्याभासमिष्य, आगेहत—उद्धत, कुत एवमित्याह, किमिति
—दुष्ट,—नदमन्त, हस्ती—करी, इत,—अस्यां दिशि, एति—आगच्छति,
इति पुरत—अदन्त, कि न खलु प्रेक्षन्—पश्यत ? अचिरमेव न करिष्य चित्
सङ्गोभ इत्येव महदन्ति साधयिष्यतीति भावः । आर्यां वचमिदम् ॥ १७ ॥

विचलइ इति ।—नूपुरयुगल—पादकटकयुग्मं विचलति—भङ्गमानयते, हसि

तदो तेण दुट्टहत्थिणा कलचलणरदणेहि फुल्लणलिणिं
विअ णअरि उज्जङ्गणिं अवगाहमाणेण समासादितो परि-
व्वाजओ, त च परिबभट्टदण्डकुण्डआभाअणं रीअरंहिं (द)
सिचिअ, दन्तंतरे क्वित्त पाक्खअ, पुणोवि उरुवुट्ट जणेण,—
हा । परिव्वाजओ बादादीअदि त्ति । ५

वस । [ससम्भ्रमम्] अहो पमादो । अहो पमादो । ५

कण । अल सम्भ्रमेण, सुणादु दाव अज्जआ । तदो
विच्छिन्नविसण्णुनसिङ्गलाकलावअ दन्ततरपरिगृहितं परि-
व्वाजअ उव्वहन्त त पेक्खअ, कस्स ऊरण मए, ण हि ण हि,
अज्जआए अस्सपिण्डावपुट्ठेण दासेण—वामचलणेण जूट्ठेल्लअ

* ततस्तेन दुट्टहस्तिना करचरणरदनै फुल्लनलिनीमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाह
मानेन समासादित परिव्राजक, तच्च पारभट्टदण्डकुण्डिकाभाजन शीकरे निष्ठा,
दन्तान्तरे चित्त प्रेत्य, पुनरप्युद्धृतं जनेन,—हा । परिव्राजको व्यापाद्यते इति ।

† अहो प्रमाद । अहो प्रमाद । ।

‡ अल सम्भ्रमेण, श्रणोतु तावदाय्यां । ततो विच्छिन्न-विसण्णुनसिङ्गलाकलापक
दन्तान्तरपरिगृहीत परिव्राजकम् उव्वहन्त त प्रेत्य, कर्णपूरकण मया, न हि न हि,

भयात् पलायनानाना रथ्यसञ्चारिणीनां नागीणामिति शेषः, सर्गखनिता,—रज
निबद्धा, मखला,—रसनाय, क्षियन्ते—क्षिन्नानि भवान्, रक्षादुरजालप्रतिषेधा,
—चुद्रमणिसमूहविभूषिता इत्ययं, सुन्दरतरा,—अतिरमणीया, वलया,—करा
भरणविशेषाय, क्षियन्ते—भग्यन्तीत्ययं, यदा,—मत्ततावधानं द्रुततरं गमनमा
क्षिप्तो वणननिदम् । तत्रापि धनिमृदं करिणामपि तादृशालङ्कारादिधारणयासु
रूप एव अर्थो वाच्यः । अत्रापि आख्या वृतम् । परमव प्रथमा गतोपान्तव्य
इकारस्य कृत्वाऽनुराधात् दोषत्वं दोषान्तमणोश्च्येन वा समाधानं बाध्यम् ॥ १८ ॥

(द) परिव्राजक,—बौद्धशमणकवेगो पथ्यटक, स्वार्थक इत्यादि
परिभट्टदण्डकुण्डिकाभाजन—भयन इत्यात् प्रभुतदण्डकमणाल ("कन" १४८)
कुण्ड इति धनवन्द) । शीकरे,—हास्यकरनिर्वचनमन्तरं ।

उगुसिञ्च उगुसिञ्च, तुरितं आवणादो लोहदण्ड गेह्लिञ्च
आआरिदो (ध) सो दुट्टहत्थी । ‡

वस । तदो तदो १ *

— कर्ण ।—

आहणिकुण सरोसं तं हत्थि विंभसैलमिहराम ।

मोआविञ्चो मए सो दन्तंतरसंठिञ्चो परिव्वाजञ्चो † ॥१८॥

आश्याया अत्रापिण्डीपपुटेन दासेन—वामचलनेन द्यूतखेलकम् उदुष्य उदुष्य, तुरित
नापणात् लोहदण्ड गृहीत्वा आकारित स दुट्टहत्थी ।

* ततस्तत १

† आहव्य सरोष त हस्तिनं विन्ध्यशैलशिखरामम् ।

मोचितो मया स दन्तान्तरसंस्थित परिव्राजक ॥

(ध) तत इति ।—विच्छिन्ना—विगर्षेण छिन्ना, अत एव विसङ्गुला—इतस्तत
खण्डिता, अङ्गुला एव कलापक,—भूषण यस्य तादृश, [“कलापो भूषणे वर्हे”
इत्यमरः । तत स्वार्थे क] । न हीति ।—अव कर्णपूरकेण मया इति स्वनाम्न स्वयं
निर्देशेन गर्वं प्रकटय्य स्वामिन्या पुर विनयप्रकटनार्थमेव “न हि न हि” इत्युक्तम् ।
अत्रापिण्डीपपुटेन—अत्रराशिपालितेन, वामचलनेन—वक्त्रगत्या, [“वामचलणेण”
इत्यस्य “वामचरणेन” इति संस्कृतं केचिन् पठन्ति] द्यूतखेलक—मवाहकम् । उदुष्य
उदय—असङ्कत द्यूतखेलकोऽयं मवाहक परिव्राजकोऽभूत, सोऽयमिदानीं मत्तगजेन
व्यापयते इति कथयित्वा इत्यर्थः, [केपाञ्चिन्मते “उगुसिञ्च उगुसिञ्च” इति
प्राकृतस्य “उदुष्य उदुष्य” इति संस्कृतम्] आपणात्—क्रयविक्रयस्थानात् । आका-
रित,—स्यङ्गं आहृत, (“हृतिराकारणाद्वातम्” इत्यमरः) ।

आहणिकुण इति ।—मया—कर्णपूरकेण, विन्ध्यशैलशिखराम—विन्ध्याचल
अङ्गुल्युत्थम्, [एनेन इत्यञ्जता मूच्यते] तं—पूर्वोक्त मदनस, हस्तिन—करिण, सरोष
—सक्रोधं यदा तथा, आहव्य—प्रहृत्य, दन्तान्तरसंस्थित,—दशनद्वयमध्यवर्ती, स,
—अमरकवेष्टी, परिव्राजक,—पथटक, मवाहक इत्याशयः, मोचित,—मुक्तिं
प्रापित, [“यदा तीक्ष्णपुत्रेन रुयोगादेरगौरवम्” इत्यादिवाचनेन “परिव्राजञ्चो”
इत्यत्र तीक्ष्णपुत्रोच्चारणात् “व्राजञ्चो” शब्दे परेऽपि परेरिकारस्य ऋत्वत्त बोध्यम्] ।
आश्याह्मन्तान्तीत मोतिवतमिदम्,—“आश्या प्रयमाईमम यस्या पराहमोरित
मोति” इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

वस । सुदु दे किदं, तदो तदो ? *

कर्ण । तदो अज्जए । साहु रे कखजरअ । साहु त्ति, एत्तिअमेत्तं भणन्ती, विममभरक्कन्ता विअ णावा, एकदो पल्हया सअला उज्जइणी आसि । तदो अज्जए । एकेण सुसाइं आहरण्ठाणाइ पराममिअ उद्धं पेक्खिअ दीह गीम-
सिअ (न) अअ पावारओ मम उवरि क्वित्तो । †

वस । कखजरअ ! जानीहि दाव कि एसो जादीकुसुम-
वासिदो पावारओ ख वेत्ति ? ‡

कर्ण । अज्जए । मदगन्धेण सुदु तं गन्धं ण जानामि । §

वस । णाम पि दाव पेक्ख । ¶

कर्ण । इम णामं अज्जआ एव्व वाएदु । ** [इति प्रावारक
सुपनयति] ।

वस । अज्जचारुदत्तस्स । †† [इति वाचयित्वा सम्पन्नं गृहीत्वा
प्रावृणोति] । (प)

* सुदु त्वया कृत, ततस्तत ?

† तत आर्य्ये । साधु रे कर्णपूरक । साधु, इत्येतावन्मात्रं भणन्ती विमम-
भराकान्ता इव नौ एकत पथ्यन्ता सकला उज्जयिनी आसीत् । तत आर्य्ये ।
एकेन गूयानि आभरणम्यानानि परामृश्य ऊर्ध्वं प्रेत्य दीर्घं निद्रम्य अथ प्रावारकी
समीपरि चित्र ।

‡ कर्णपूरक । जानीहि तावत् किम् एव जातीकुसुमवासित प्रावारकी
न वा ? इति ।

§ आर्य्ये । मदगन्धेन सुदु तं गन्धं न जानामि । ** नामापि तावत् प्रेनम ।

¶ इदं नाम आर्य्ये एव वाचयत् ।

†† आर्य्य-चारुदत्तस्य ।

(न) एकेन—केनचित्, चारुदत्तेनेति भावः, ऊर्ध्वं प्रेत्य दीर्घं निद्रम्य च
दारिद्रेण अनुरूपपारितोषिकदाने अचमत्वादिति भावः ।

(प) “दक्ष किमपि कालेन धृत्वाऽग्निं मृगरोचने” इत्यादिवचनात् अत्र काल-
स्यैवमवगच्छन् अनुरक्ताया अनुरागप्रकटनार्थम् ।

चेटी । कसुऊरअ । सोहइ अज्जआए पावारओ । *

कणं । आं, सोहइ अज्जआए पावारओ ॥ †

वस । कसुऊरअ । इदं दे पारितोमिअ । ‡ [इति वामरथं प्रयच्छति] । (फ)

कणं । [शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च] । सम्पदं सुहु, सोहइ अज्ज-
आए पावारओ । § (व)

वस । कसुऊरअ । एदाए वेलाए कहिं अज्जचारुदत्तो ? ¶

कण । एदेण ज्जेव मग्गेण पवत्तां (भ) गन्तुं गेह । **

वस । हज्जे । उवरिदण अलिन्दअं (म) आरुहिअ,
अज्जचारुदत्त पेक्खेह । ††

[इति निष्क्रान्ता सर्वे] ।

इति मच्छकटिके द्यूतकरसवाहकी नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

* कणंपूरक । शोभते आर्याया प्रावारक ।

† आं, शोभते आर्याया प्रावारक ।

‡ कणंपूरक । इदं ते पारितोषिकम् ।

§ सान्प्रतं सुहु शोभते आर्याया प्रावारक ।

¶ कणंपूरक । एतस्या वेलायां कुत्र आर्यचारुदत्त ?

** एतेनैव मार्गेण ग्रहणी गन्तुं गेहम् ।

†† चेटी । उपरितनम् अलिन्दकमारुह्य आर्यचारुदत्तं प्रेक्षामहे ।

(फ) अत्र सङ्गृही नाम गर्भाङ्गं प्रदर्शितम्, तल्लक्षणं यथा,—“सङ्गृह-
पुम । सामदानाद्यसम्पन्न —” इति ।

(व) अत्र पुण्य नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गं प्रदर्शितम्,—“पुण्यं विशेषवचन-
मतम्” इति लक्षणात् ।

(भ) ग्रहणं,—आरब्धवान् [अकर्मकत्वात् कर्तरि आरम्भे च निष्ठा] ।

(म) हज्जे—चेटीसम्बोधनाग्रसञ्चयम्, (“हज्जे हज्जं हलाहानं नीचा चेटीं
सखीं प्रति” इत्यमरः) । अलिन्दकम्—“आलिङ्ग” इति “वारान्दा” इति वा स्त्रात
स्त्रानम् । [“प्रवाएप्रवालिन्दा वहिहारप्रकीर्तके” इत्यमरीक्या अलिन्दशब्दो यदपि

वह्निर्द्वारपाशं प्रकीर्तं बोधयति, तथाऽपि तथाविधार्थकस्यानिन्दस्य आरोहणा-
मर्हत्वात्, उपरितन इति विशेषणसामर्थ्याच्च उपरिगृह्यहारसमुत्पत्त्यित्यनविशेष,
“आलिशा, वारान्दा” वा इत्यर्थः सङ्गतः]। “स्थिता दृष्टिपथे गन्तुं मित्रे पश्यति
दूरतः” इति अनुरक्तनायिकालक्षणमत्र समर्थितम् ।

इत्यग्रेपशास्त्राटकीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिवारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदायुषीषविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यश्रीषविद्यारवाभ्यां

प्रतिसूक्तायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेट] ।

चेट ।—

शुजणे क्खु भिच्चाणुकम्पके शामिए णिद्धणके वि शोहदे ।
पिण्णुणे उण दब्बगब्बिदे दुक्कले क्खु पलिणामदारुणे ॥ १ ॥

* सुजन खलु भृत्यानुकम्पक स्वामी निर्जनकोऽपि शोभते ।

पिण्णुन पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्कर खलु परिणामदारुण ॥

शामिसङ्घावहारपरितुष्टेऽपि अधनस्यापि तस्य गुणमनुकीर्तयन्नाह, शुजणे इति ।
—यः स्वामी—प्रभु, सुजन, —सम्मान्य, तथा भृत्यानुकम्पक, —स्वनीयोगात्मी-
ष्वपि भृत्येषु दयावान्, स यदि निर्जनक, —दरिद्र, भवेत्, तदाऽपि, खलु—
निश्चित, शोभते—राजते, भृत्यानामिति शेषः । पुनः,—किन्तु, द्रव्यगर्वित, —
धनगर्वित, पिण्णुन,—खल, दुर्जन इत्यर्थः, (“पिण्णुनौ खलसूचकौ” इत्यमरः)
खलु—यतः, परिणामदारुण, —परिणामे—यत्नतः सेवनेऽपि श्रेष्ठे, दारुण, —भयङ्कर,
अतः दुष्कर, —दुःसाध्य, दुःसेय इत्यर्थः । अवापराद्धं चेदेन शकारं प्रति कटाक्षः कृतः
इति ध्येयम् । [“भृत्यानुकम्पक” इत्यत्र “कुभृत्यपालक” इति पाठान्तरे,—
कुभृत्यानाम्—अक्षमभृत्यानामपि, पालक इत्यर्थः], मादृशेष्वपि भृत्येष्वनुकम्पवान्
मत्प्रभुराव्यचारदक्षो निर्जनोऽपि सुजन एव इति भावः । [“शामिए” इत्यत्र
“शमिए” इति पाठो युज्यते वैतालीयवृत्तानुसंधानं, तल्लक्षणं यथा,—“पड्डु
विषमेऽष्टौ समे कलानाश्च समे स्युर्नो निरन्तरा । न समाव पराश्रिता कला वैता-
लोपेऽन्ते रलो गुरुः ॥” इति लक्षणात् । अत्र मत्प्रभुः भृत्यानुकम्पक आर्यचारुदत्तः
निर्जनोऽपि शोभते इति विशेषेण प्रस्तुते तादृशसामान्यमप्रस्तुतमभिहितमित्यप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः । अथमेव श्लोकः पुनःकालान्तरे रूपान्तरेण दृश्यते, यथा,—“शुजणे ह
कुभिसञ्चालणं धणहीणे अपहं वि शोहदि । पिण्णुणे उण दब्बगब्बिदे ण अ लच्छी-
दिद्वारलब्बिदे ॥” सुजनः खलु कुभृत्यपालकः धनहीनोऽप्रभुरपि शोभते । पिण्णुनः
पुनर्द्रव्यगर्वितो न च लज्जोविभवावलम्बितः ॥” इति सङ्गतम् ॥ १ ॥

अविभ्र, — शशपलक-बलदे ण शक्ति बालिदुं
 अश-कलत्त पशत्ते ण शक्ति बालिदु ।
 जूद-पशत्त मणुशे ण शक्ति बालिदु
 जे वि शहाविअदोशे ण शक्ति बालिदु ॥ २ ॥

का वि वेला अज्जचारुदत्तस्य गन्धञ्च शुण्णिदु गदग्ग, अदि-
 कमदि अदलअणी, अज्जवि ण आअच्छदि । ता जाव
 बाहिल-दुआल शालाए गदुअ शुविग्ग । † (क) [इति तथा
 करोति] ।

* अपि च, — गत्य-लम्पट-बलीवर्द्धं न शक्यो वारयितुम्

अन्य-कलत्रप्रसक्तो न शक्यो वारयितुम् ।

यूतप्रसक्तो मनुष्यो न शक्यो वारयितुम्

योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥

† कापि वेला आर्यं चारुदत्तस्य गन्धञ्च श्रोतुं गतस्य, अतिक्रामति अङ्गरजनी,
 अद्यापि नागच्छति । तत् यावत् वहिर्द्वारशालायां गत्वा स्वस्वामि ।

ईदृग्दुरवस्थस्यापि चारुदत्तस्य कलाऽनुशीलनदानशील्यदावत्यामक्तिर्दीपावप-
 त्याह, शशेति । — गत्यलम्पट, — गत्यभोजनलीलुप, [लम्पटशब्दस्य परस्मा
 लोलुपाद्यंशकत्वेऽपि अत्र सामान्यतः लोलुपमावार्थो लक्षणया बोध्यः] बलीवर्द्ध, —
 अनङ्गानित्यर्थः, अन्यकलत्रप्रसक्त, — परस्त्रीलम्पट, [“अश्वपशक्तलमे” इति पाठा-
 न्तरे “अन्यप्रसक्तकलत्रम्” इति संस्कृतम् । तत्र शक्तिशब्दस्य कौत्रिलिद्रत्य, तथा पर-
 पुरुषासक्तारमणीत्यर्थं बोध्यः । तथा यूतप्रसक्त, — यूतकौटोन्नत, मनुष्य, — जन,
 एते यथा वारयितुं — तेभ्यो दोषेभ्यः प्रत्यावत्तयितुमित्यर्थः, न शक्या, तथा — योऽपि
 स्वाभाविक, — प्रकृतिसिद्ध, दोष, — दूषणं, [दाहत्वादेर्गुणस्यापि “मन्त्रमन्यतगदितम्”
 न्यायबलाद्दोषत्व बोध्यम्] सोऽपि वारयितुं न शक्यः । अत्र स्वाभाविक, — स्वाभाव-
 सिद्ध, दोषो यस्य स तथाभूतो जनः, वारयितुं न शक्यः इति कथनेन दारिद्र्यात्
 ईदृग्ग्रां शोचनीयदशायां दाहत्वादिकं दोषः, तत्र मे प्रभुर्न त्यजति इति भाव-
 व्यज्यते । इह गत्यलम्पटबलीवर्द्धादेर्वारणाशकत्वदृष्टान्तेन स्वाभाविकदोषस्य वारणा-
 शक्यत्वात्प्रामाण्यं सामान्यात् चारुदत्तस्यातिरिक्तदाहत्वादिदोषस्वाभावित्वेन
 वारणाशक्यः, इति प्रमुन विमेष प्रतीयते, इत्यप्रमुनप्रममादृष्टान्तयो मसृष्ट ॥ २ ॥
 (क) कापि — निर्देष्टुमशक्या, अविकल्प्यं, वेला — समयः, अत्र न इति

[ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च ।]

चारु । अहो । अहो ॥ साधु रेभिलेन गीतम् । वीणा हि
नाम असमुद्रोत्थित रत्नम् । (ख) कुतः,—

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या,

सङ्केतके चिरयति प्रवरो विनोदः ।

संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां,

रक्तस्य रागपरिवृद्धिकरः प्रमोदः ॥ ३ ॥

शेषः, गान्धर्वे—गान्धर्वदेवताकः, गीतादिकमित्यर्थः । किमधिकेन, अर्द्धरत्नौ—
अर्द्धपरिमिता रावि । अतिक्रान्तिः,—अतिगच्छति । स्वस्यामि—निद्रास्यामि ।

(ख) असमुद्रोत्थित—सागरादनुत्पन्नम् । अतः निरपङ्गवे विषये वीणायां
रत्नवत् तादात्म्येनारोगात् रूपकमलङ्कारः, तच्च असमुद्रोत्थितमिति विशेषणेन
अधिकं वैशिष्ट्यमारोहतीति अधिकारुढवैशिष्ट्यरूपमिति ध्येयम् ।

अगणितगुणवत्तया कथित वीणाया रत्नत्वमेव समर्थयमान आह, उत्कण्ठित
स्येति ।—उत्कण्ठा—प्रबलविरहवेदना,—“रागे त्वलम्बविषये वेदना सहती तु या ।
सुशेषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधा ॥” इत्युक्तलक्षणेति यावत्, सञ्ज ता
अस्य, [तारकादिवात् इतच्] तथाभूतस्य उत्कण्ठितस्य—प्राप्तप्रबलविरहवेदनस्य
जनस्य, हृदयानुगुणा—मनःसन्तानकरो, वयस्या—सखीस्वरूपा, (“आलि सखी
वयस्या च” इत्यमरः), सङ्केतयति यः स सङ्केतकः, तस्मिन् सङ्केतके—कृतसङ्केते,
निजने विहारार्थं दत्तेऽङ्गिते इति यावत्, प्रणयिनि जने इति शेषः, चिरयति—
विलम्बमाने सति, प्रवरः,—महान्, विनोदः,—चित्ताशान्तिप्रशमनोपायः, (एत-
दुपलक्षणं, नायिकायामपि कृतसङ्केताया विलम्बमानाया प्रियतमस्यापि इयमेव वीणा
विनोदनोपायः इति बोध्यम्) विरहातुराणां—प्रियविच्छेदव्याकुलानां जनानां,
प्रियतमा—मनोऽनुकूला, संस्थापना—सान्त्वनीयाय, यथा,—“प्रियतमाविरहातु-
राणाम्” इति एकपदं, प्रियावियोगार्त्तानामित्यर्थः, संस्थापना—स्थैर्यविधायिनी
त्यर्थः, विरहिणो हि आलम्ब्यदशन वीणावादनादिभिः चित्तं विनोदयन्तीति
प्रसिद्धिः, तथा च,—“सादृश्यप्रतिकृतिदर्शने प्रियाया” इत्यादि “उत्सर्गे वा
मल्लिनवसने सोम्य । निचिप्य वीणाम्” इत्यादि च, तथा रक्तस्य—अनुरागिणः,
प्रियतमाऽऽसक्तस्येयम्, रागवृद्धिकरः,—अनुरागवर्धनः, प्रमोदः,—उत्सवः, आनन्द-
दायिनीत्यर्थः । सर्वत्र बोधेति योज्यम् । अतः निरपङ्गुतविषये एकस्यामेव वीणाया

विद् । भोः । एहि, गेह गच्छेत् । *

षाठ । अहो ! सुष्ठु भावरेभिलेन (ग) गीतम् ।

विद् । मम दाव दुवेहि ज्जेब्ब हस्स जाअदि, इत्थिआण
सकदं पठन्तीए, मणुस्सेण अ काअलीं गाअन्तेण । इत्थिआ दाव
सकदं पठन्ती, दिस्सणवगस्सा विअ गिट्ठी अहिअ सुसुआअदि ।
मणुस्सोवि काअलीं गाअन्तो, सुक्खसुमणोदामवेदितो (घ)
वुड्डपुरोहिदो विअ मन्त जवन्तो, टिट्ठ मे ण रोअदि । †

* भो । एहि, गेह गच्छाव ।

† मम तावत् दायामेव दास्य जायते, स्त्रिया सकृत् पठन्त्या, मनुष्येण च
काकलीं गायता । स्त्री तावत् सकृत् पठन्ती दत्तनवनाया इव गटि अभिकं
सूमाद् करोति, मनुष्योऽपि काकलीं गायन् युक्तसुमणीदानवेदितो वृद्धपुरोहित
इव मन्त्र जपन् दृढ मे न रोचते ।

वयस्यादीनामनेकेषाम् उपनानानामभेदनागोपात् मालारूप निरङ्ग रूपकमलङ्कार ।
न च एकस्या एव वीणाया वयस्यादिरूपेण अनेकधा उच्यताम् विषयभेदभिन्नो
ऽयमुल्लेख एवास्तु इति वाच्यम्, तत्र “प्रिय इति गोपबभूवि” इत्यादौ एकस्मिन्नेन
भगवति पारोप्याणां प्रियत्वादीनां वास्तवतया उल्लेखालङ्कारमङ्गति, इह तु
वीणायामारोपितानां वयस्यादीनामवास्तवत्वात् नोल्लेखप्रसक्तिः, अपि तु मालारूप-
रूपकस्यैव उल्लेखरूपकयोः पारोप्यमाणवस्तुवास्तवत्वावास्तवभेदभिन्नत्वस्यैव आल-
ङ्कारिकन्यस्तत्वादिति सुधिया स्वधिया विचार्यम् । अत्र वसन्ततिलकं वृगम्,—
“ज्येष्ठ वसन्ततिलकं तमजा जगौ ग” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

(ग) भावरेभिलेन—भाव—विद्वान्, मञ्जोतविद्याविशारद इत्यर्थः, स चासौ
रेभिलेनेति भावरेभिलेन तेन, (“भावो विद्वानद्यावुक्त” इत्यमरः) भावः । इति
विदूषकस्य आमन्त्रणपदमिति केचित् ।

(घ) काकली—अम्फुटमधुरध्वनिः, (“कावली तु कले मधु ध्वने” इत्य-
मरः) । दत्ता—परिपता, नवा—प्रत्यया, नाया—नम इत्यनाया, नामिका—
रञ्जुमिलय, यत्ना तादृशी, गटि,—मङ्गलप्रतापौ, (“गटिरेकमना के”
इत्यमरः) युक्ताया—तनु गम्य-कानिहीनानामित्यर्थः, सुमनस—पुण्यम्, (“सु-
मना, वेदितः,—भूषितः । (एतेन जपन् दायांकाद उपपत्ता उक्तः ।)

चारु । वयस्य । सुष्ठु खलु अद्य गीत भावरेभिलेन । न
च भवान् परितुष्टः ?—

रक्तञ्च नाम मधुरञ्च समं स्फुटञ्च
भावान्वितञ्च ललितञ्च मनीहरञ्च ।

किं वा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुक्ते

अन्तर्हिता यदि भवेद् वानर्तति मन्ये ॥ ४ ॥

अपिच —

त तस्य स्वरसङ्ग्राम मृदुगिर स्निष्टञ्च तन्नीखन
वर्णानामपि मूर्च्छनान्तरगत तार विरामे मृदुम् ।

मधुरगीतमाधुरीविमोहितशरदत्त तत्र स्वीयमभिमतमभिव्यक्ति, रक्तमिति
—नाम—सम्भावनाया, रक्त—रागवर्धन, तत्तद्वागसमन्वितमिति वाऽयं, मधुर—
मनीरम, माधुर्यगुणमृथिष्ठमित्यर्थं, सम—पौष्पापय्यवैपरीत्यरहित, स्फुट—सुव्यक्त,
भावाविन—सदृशमिमांश, रत्यादिभावविशिष्ट वा, ललित—सुन्दर, (“ललितं विषु
सुन्दरम्” इत्यमर) लालित्याख्यगुणसमन्वितमिति यावत्, तथा मनीहर—मनीरमश्च,
[सर्वेषामेव विग्रहणानां प्राधान्यद्योतनार्थं सर्वेषामेवान्ते चकार प्रयुक्त] गीतमिति
गद्यपद्यद सञ्चयं योज्यम्, मदुक्त, —मया कथ्यते, बहुभि, —अनेकै, प्रशस्त
वचनै —“रक्तञ्च नाम मधुरञ्च” इत्यादिप्रशंसावादै, किं वा ?—न किमपि प्रयो
जनमित्यर्थ, वन्तिता—रमणी, यदि—सम्भावनायाम्, अन्तर्हिता—रेभिलवेशिना
च्छन्ना, भवेत् इति मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थ । व्यक्तिविशेषणत्वेन अन्तर्हितेति
स्वीत्वम्, रेभिलव्यक्तियंदि अन्तर्हिता—प्रच्छन्ना, भवेत्—प्रच्छन्ना सती यदि गाये-
दिति यावत्, तदा वनितेति मन्ये—योषिदेव गायति इति सम्भावयामि इति वा
अन्वयः । सङ्गीतस्य रक्तत्वादगुणवत्त्वेन काचित् योषा एव प्रच्छन्ना सती गायति,
न पुनान् इत्यहं तर्कयामीत्यर्थ । अत्र प्रकृते रेभिले वनितासदृशसुकण्ठत्वादगुण-
वत्त्वात् वनितात्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । वसन्ततिलक इत्यम् ॥ ४ ॥

सङ्गीतज्ञतमानस गायकगुणमनुकौतंथन्नपि अपरितप्त पुन तदेव वक्ष्यन्नाह,
तमिति ।—गीतसमये—सङ्गीतसत्ताकाले, विरतेऽपि—अवसितेऽपि, तस्मै—रेभिलस्य,
त—सुगुणवन्मित्यर्थ, स्वरसङ्ग्राम—स्वराणां—निषादादीनां, च—सम्यक्, क्रम,—
आरोहावरोहद्वयं, तं मृदुगिर,—कीमलवचनानि, यथा,—“मृदुगिर” इति

हेलासंयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं

यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव ॥ ५ ॥

विद् । भो वयस्स ! आवणन्तर-रक्षा-विभाएसु सुहं कुकुरा
वि सुत्ता, ता गेहं गच्छेह । [अयतोऽवलीका] वयस्स । पेक्ख,
पेक्ख, (ड) एसो वि अन्धआरस्स विअ अन्नआसं देत्तो, अन्त
रिक्ख-पासादादो ओदरदि भअवं चन्दो । *

चारु । सम्यगाह भवान्,—

असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दु ।

जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्ण विषाणायमिवावशिष्टम् ॥ ६ ॥

* भो वयस्य । आपणान्तररक्ष्याविभागेषु सुहं कुकुरा अपि सुप्ता, तत् गच्छ
गच्छाव । वयस्य । पश्य पश्य, एषोऽपि अन्धकारस्येव अवकाश ददन् अन्तरीक्ष
पासादात् अवतरति भगवान् चन्द्र ।

“तस्य” इत्यस्य विशेषण, कोमलमधुरकण्ठध्वरथ रमिलमत्यथ, श्रुष्ट—गीतान्तर
सम्मिलितम्, एकचेनाकण्ठमानमित्यथ, वणाना—गीताचराणां, मूर्च्छना—नान्वगत—
मूर्च्छना—वराहोद्धारोद्गमभेद,—“कमात् स्वराणां सप्तानामासीदयवर्गकण्ठम ।
सा मूर्च्छेत्युच्यते यामस्या एता सप्त सप्त च ॥” इति ‘स्वर मय्युच्छिता यव रागता
प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति ता प्राहुः कवयो याममभावाम् ॥” इति चोक्तं, तन्नाम
गत—तन्मध्यस्थितमित्यथ, तारम्—उच्चैः, तथा विराम—समापने, अवसाने
इत्यर्थः, मृदु—कोमल, मृत्तमित्यथ, हेलया—अवलीकया, मृत्तमित—निमित्तम्,
आरोहावराहादौ निग्रमेन सख्यापितमित्यथ, पुनश्च—पुनरपि, ललित—मन्द,
ललित्यगुणविशिष्टमिति यावत्, तर्लाम्बन—वाणध्वनि, तथा रागद्विरुच्चारि—
रागेषु—वराहोद्धारप्रभृतिषु, द्विरुच्चारित—द्विरुक्त, गीतमिति शब्दः, शृण्वन्निव—शृण्वन्
यन्निव, गच्छामि—यामौति यत् तत् सत्यमित्यन्व । तदानीं पुनरुत्तराणां
रसस्वेऽपि श्रुतिगोचरत्वमभावान्न उन्नेषाऽलङ्कारः । आर्द्वन्निमित्तं तत्र नान्यत्
यथा,—“मृद्यार्द्वन्निमित्तं स मर्त्यो मृततगा आर्द्वन्निमित्तोन्मितम्” इति ॥ ५ ॥

(ड) “दृशे पेक्ख” इति स्वेण पश्यत पेक्खादेशः ।

विदूषककथित चन्द्राक्षरमनमेव वर्योद्ग्राह, अमा मति,—अन्ते—द्वारत
दृश्यमान, उन्नतकोटि,—उन्नता कोटि,—५६भाग यत् ५, १०—७०

विदू। भो । एद अम्हाण गेहं, वडुमाणअ । वडुमाणअ ।
उगघाटेहि दुआरअ । १

चेट । अज्जमित्तेआह शलशच्चोए (च) शुणीअदि, आगटे
अज्जचालुदत्ते, ता जाव दुआलअं शे उगघाटेमि । [तथा कृत्वा]
अज्ज । वन्दामि, मित्तेअ ! तुमं पि वन्दामि । एत्थ वित्थिस्से
आशणे णिशीदन्तु अज्जा । १* [उभौ नाट्येन प्रविश्य उपविशतः] ।

विदू। वडुमाणअ । रअणिअ सहावेहि पादाइ धोइदुं । ३

चार । [सानुकम्पन्] अलं सुप्तजन प्रबोधयितुम् ! (छ)

चेट । अज्ज मित्तेअ ! अह पाणिअं गेहे, तुम पादाइ
धोवेहि । § (ज)

० भो । इदम् अस्माकं गेहम् । बह्वर्मानक । बह्वर्मानक । उद्घाटय द्वारम् ।

१ आर्यैर्नैवेद्यस्य स्वरसमीपं द्रूयते, आगत आर्यचारुदत्तः, तत् यावत् द्वार
मस्य उद्घाटयानि । आर्यः । वन्दे । नैवेद्यः । त्वामपि वन्दे । अत्र वित्थीर्णे आसने
निषीदतन् आर्यः ।

२ बह्वर्मानक । रदनिकामाकारस्य पादौ धावयितुम् ।

§ आर्यैर्नैवेद्यः । अह पाणीयं गृह्णामि, त्वं पादौ धावय ।

ललाव-टाटस्य—जलनग्रन्थः, वनडिपस्य—वन्यहस्मिन्, [“वनडिपस्य” इत्यनेन
विशेषस्य सादृश्यं सूचितम्] अवशिष्टम्—अवशेषीभूतः, कलानभ्यन्तरगतमित्यर्थः,
तीट्—सूक्ष्मित्वं, विषाणाय—दन्तायानिव, (“विषाणं स्यात् पशुशृङ्गेभटनयो”
इत्यन्तरः) तिमिरावकाशः—तिमिरं, —अन्धकारिभ्यः, अवकाशम्—अन्तरम्,
आगमनावसरमिति यावत्, दत्ता—वित्थी, अलम्—अदर्शनम्, अलाचलमित्यर्थः,
ग्रन्थि—अक्षतिः । अत्र उद्घाटितविषाणजलनग्रवमगजेन अर्हाम्भितानिशाकरस्य
अवैधस्य सत्यकदनादुपमाऽलङ्कारः ॥ ६ ॥

(च) स्वरसमीपः,—कण्ठरवसमभिव्यक्तिः ।

(छ) सुप्तजने न प्रबोधनीय इत्यर्थः, [प्रबोधयितुमित्यत्र “प्रबोध्य” इति साधु
“एव त्वन्ते—” (३४१० पा०) इति काविविशानेन निषेधाद्यकालशब्दयोगे तुमुन्
प्रत्ययस्य अनुगासनाभावान्] ।

(ज) धावय—प्रचालय । [कल्पनादकल्पं दुर्गादिगदीयस्य धू-धाती,

विद् । [सक्रीधम्] भो वयस्म ! एमो दाणिं दासीए पुत्तो
भविअ पाणिअ गेल्लेदि, म उण वम्हणं पाटाइ धोवावेदि । (३) (भ)
आर । वयस्य मैत्रेय । त्वमुटकं गृहाण, वर्द्धमानकः पादौ
प्रक्षालयतु ।

चेट । अज्ज मित्तेअ । देहि उदकम् । * [विदूषकस्तथा करोति ।
थेट्ठारुट्तस्य पादौ प्रक्षाल्य अपसरति (अ)] ।

आर । दीयता ब्राह्मणस्य पादोदकम् ।

विद् । किं मम पादोदकं, भूमीए ज्जेव मण ताडिद-
गद्दहेण विअ पुणोवि लोठिदब्ब । ‡ (ट)

चेट । अज्ज मित्तेअ । वम्हणे क्व तुमं । §

विद् । जधा सर्व्वणागणं मज्जे ङुण्डुहो, तधा मज्जवम्ह-
णाणं मज्जे अह वम्हणो । ¶

* भो वयस्य । एष इदानीं दास्यां पुत्रीं भूत्वा पानोय गृह्णाति, सो पुत्रप्राप्तेन
पादौ धावयति ।

† आर्य्यमैत्रेय । देहि उदकम् ।

‡ किं मम पादोदकं ? भूम्यानेन मया ताडितं गर्दभेनेन पुनरपि लोठितं यथा ।

§ आर्य्यमैत्रेय । ब्राह्मणं खलु त्वम ।

¶ यथा सर्व्वनागानां मध्ये ङुण्डुभ, तथा सर्व्वप्राज्ञानां मध्ये अहं प्राज्ञः ।

स्वार्थणिजस्तस्य वा शोधनायधावधाती रूपमिदं, धातूनामनेकार्थत्वादथनापत्त ।
बीध्यम्] ।

(भ) धावयति—पादप्रक्षालनं कारयति, [अथ हेतुमति णिवि प्रयोजनस्य
धावधाती रूपं कल्पयित्वा प्रयोजितं वाक्यमिदं, एवञ्च “मास” इति प्रतीत्यै
कर्मता तु धावधाती शोधनपूर्व्विकायां गतौ वक्तव्यमन्तत्वं प्रकल्प्य कथयितुं सन्नाहं
इति दिक्] ।

चेष्ट । अज्जमित्तेअ । तथा वि धोदस्स । [तथा क्रन्ता]
अज्ज मित्तेअ । एदं त शुवस्समण्डअ, मम दिवा, तुह लत्ति अ,
ता गेह्ल । * [इति दत्त्वा निष्क्रान्त] ।

विद् । [गृहीत्वा] अज्ज वि एदं चिट्ठदि ॥ किं एत्थ उज्जङ्ग-
णीए चोरोवि णत्थि, जो एद दासीए पुत्त (ठ) णिहाचोर ण
अवहरदि ? भा वअस्स । अढन्तरचतुस्सालअ पवेसआमि
ए । †

चारु । अल चतु शालमिम प्रवेश्य,

प्रकाशनारीधृत एष यस्मात् ।

तस्मात् स्वयं धारय विप्र । तावत्

यावन्न तस्याः खलु भो । समर्प्यते ॥ ७ ॥

[निद्रा नाटयन्, “त तस्य स्वरसङ्गमम्” इति पुन पठति] ।

* आख्येनैवेय । तथाऽपि धाविष्यामि । आख्येनैवेय । एतत् तत् सुवर्णभाण्ड
मम दिवा, तव राक्षी च, तद् गृहाण ।

† अद्यापि एतत् तिष्ठति ? किमत्र उज्जगिन्या चोरोऽपि नास्ति ? य एतद्दास्याः
पुत्रं निद्राचौर नापहरति ? भो वयस्य । अभ्यन्तरचतु शालक प्रवेशयामि एनत् ।

(ठ) दास्या पुत्रम् इति अत्यग्रहयत्तस्यापनायमिदं विषयम् ।

विदूषककृत चतु शालप्रवेशनप्रकाश प्रतिरुन्धनाह, अलमिति ।—इमम्—अल-
ङ्कारसमूहमित्यर्थ, चतु शाल—चतस्र शाला,—गृहाणि यत्र तम्, अथवा चतसृषु
दिक्षु शाला यस्य त, बहुगृहपूर्णं भवनमित्यर्थ, प्रवेश्य—प्राप्य, अल—गृहाभ्यन्तरे
न प्रवेशयितव्यमित्यर्थ, [“अलखल्वी प्रतिषेधयो प्राची का” (३४।१८ पा०) इति
अजगच्छयोगे काप्रत्यय, ततो ल्यप्] यस्म त्—यत, एष,—अलङ्कारसमूह, प्रकाश
नारीधृत,—प्रकाशनाय्या—वैश्याया, वसन्तसेनयेति यावत्, धृत—अङ्गेषु निधा
पित, भो विप्र । तस्मात्—तत्र कारणात्, तावत्—तत्कालपर्यन्त, स्वयं धारय—
स्वमकानि ध्यापय, त्वमेतमिति शेष, यावत्—यत्कालपर्यन्त, तस्या,—वैश्याया,
वसन्तसेनाया हस्ते इत्याशय, न खलु समर्प्यते—दीयते । [“यावत्पुराणिपात्यो
भट्” । ३३४ पा०] इति भविष्यदर्शे लट् । उपेन्द्रवज्रेन्द्रवचयो इन्द्रवशायाश्च
सङ्गे दृष्टात् केशसिद्धनेन उपजातिर्हंसम्, ते हि—“वसन्तरीदौरितलज्जभाजौ पादौ -

विद् । अत्रि णिहाअदि भवं १ *

चारु । अथ किम् ।—

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।
अट्टश्यरूपा चपला जरेव या मनुष्यसत्त्व परिभूय वर्धते ॥ ८ ॥

विद् । ता सुवेत्ता । † [नाट्येन स्वपित] ।

[ततः प्रविशति शर्विलकः] ।

शर्विलकः । कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेशं

शिक्षाबलेन च, बलेन च, कर्ममार्गम् ।

गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपार्श्वं

निर्मुच्यमान इव जोर्णतनुर्भुजङ्ग ॥ ९ ॥

* अपि निद्राति भवान् ?

† तत् स्वपित ।

यदीयावुपजातयस्ता” इति लक्षणे—“अनन्तरोदीरित”-पदव्याख्याने इन्द्रवज्रोपेन्द्र
वज्रयो परं विष्टुङ्गयतिजगतीप्रभृतीनि यावन्ति सूत्राणि उक्तानि तादन्त्येव
राज्ञाणि, इति कथयन्ति, तदेतत् सुविचिन्तितमस्माभिः अस्मात्कृतायां पिङ्गलस्य
व्याख्यायाम् ॥ ७ ॥

अचिन्त्यसमागमया निद्रया समभिभूतशरुदक्ष तन्माहारस्य वर्णयन्नाह, इयं
निति ।—इयम्—अनुभूयमाना, निद्रा—स्वप्न, ललाटदेशात्—भालम्यलात्, नय
नावलम्बिनी—नेवाग्रिता सती, माम् उपसर्पतीव—मज्जते इव इत्यर्थः, चपला—
अचिरस्थायिनी, अट्टश्यरूपा—अन्तर्हितस्वरूपा, या—निद्रा, जरा—वादकमिव,
मनुष्यसत्त्व—मानवबल, परिभूय—तिरस्कृत्य, वर्धते । अथ तादृशविशेषणविशिष्ट
जरायां निद्रया अवैधर्म्यमास्यकथनादुपमाऽलङ्कारः, तथा ललाटदेशादुपसर्पणाकृतं
भूताया अपि निद्राया उपसर्पणकर्तृत्वेन उत्प्रेक्षितत्वात् पुष्पायै उपमेया । अगस्त्येन
वृत्तः,—“वदन्ति वज्रस्यविलं जतो जरो” इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

चौथक्यमनिपुण शर्विलकः सम्प्रति स्वकीय कर्तव्यं वर्णयन्नाह, तन्नेति ।—
शिक्षाबलेन—ज्ञानमार्ग्येन, अनुशीलनशक्त्येव, बलेन—शरीरशक्त्या, कर्म-
परिणाहस्य—विशालवपुषः, [“परिणाहो विशालता” इत्यमरः । “अनुशीलन-
भावो द्रव्यवत् प्रकाशने” इति न्यायान्न अथ परिणादशब्दः तद्विधेयः नतः । अना-
—अनायासेन, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं, यत्र तत् तदविधः, कर्मणः,—७-१५५,

[नमोऽवलीक्य महर्षम्] अये । कथमस्तमुपगच्छति स भगवान्
मृगाङ्गः ॥ तथाहि,—

नृपतिपुरुषशङ्कितप्रचार परगृहदूषणनिश्चितैकवीरम् ।
घनतिमिरनिर्दुःखसर्वभावा रजनिरिय जननीव सवृणोति ॥१०॥

हृत्तवाटिकापरिसरे सन्धिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमक,
तत् यावत् इदानीं चतु शालकमपि दूषयामि । (ड) भो ।—

माने—पदान्, मन्त्रिमित्यत्र, कृत्वा—विधाय भूमिपरिसर्पणघृष्टपार्श्वं,—भस्मे,—
शुद्धीतलान् भस्मै—शुद्ध्या वा यत् परिसर्पण—सन्ध्यभ्यन्तरेण गृहमध्यप्रवेशं, तेन
घृष्टौ—प्रातःपङ्क्तौ, पार्श्वौ—कक्षाधामागौ, यस्य तदाभूतं सन्, अत एव निमुच्य
मानं,—कञ्चुकात् हीयमानं, स्वयमेव परित्यक्तनिर्मोक इत्यर्थं, [कर्मकर्त्तरि
शानच्] जीर्णं—जर्जरं भूता, तनु,—शरीरं, यस्य तादृशं, भुजङ्ग,—सर्प इव,
गन्धानि—विशरामि । अथ घृष्टपार्श्वं शब्दलक्ष्यं त्यक्तनिर्मोकभुजङ्गेन अवैधस्य-
साम्यकथनादुपमासङ्गः । असन्ततिलकं कृन्त ॥ ८ ॥

अमुपगतं शशलाङ्कनमालीक्य परितुष्टमानसं शब्दिलकं तदानीन्तनी
रजनोऽति वणयन्नाह, नृपतीति—घनतिमिरेण—गाढान्धकारेण, निरुद्धा,—
आच्छन्ना, सर्वे—सकला, भावा,—पटाद्या यस्यां सा, इयं—वर्त्तमाना, रजनि,
—रात्रि, जननीव—नानेव, नृपतिपुरुषै,—राजपुरुषै, नगररक्षिभिरित्यर्थं,
शङ्कित,—तक्रितं, प्रचार,—गमनं यस्य त, तथा परगृहेषु—अन्यभवनेषु, यत्
दूषणं—सर्वत्रहरणादिरूपं, मन्त्रिच्छेदनरूपी वा दोष, तव निश्चित,—विधाया
निर्णीतं, एक,—पदान्, प्रसिद्ध इत्यर्थं, वीर,—शूर, त, मामिति शेष,
सहरोति—गोपायति । यदा जननी नीतिशून्यम् अतिदुष्टतनपि सुतं यत्रात वस्वा-
दिना सहरोति, तथा तमिस्राऽपि तमसाऽजस्रं चोत्तनय सहरोति इति विशदोऽयम् ।
अत्र तादृशविशेषलक्षितरजन्या जननीसाधस्यकथनादुपमासङ्गः । पुष्पिताया
इति, तद्वत् यदा,—“अयुजि नयुगरेकती यकारो युजि तु नजी जग्गाय
पुष्पितारा” इति ॥ १० ॥

काम नीचमिदं वदन्तु पुरुषाः, स्वप्ने च यद्वर्द्धते,
 विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चैर्यं न शैर्यं हि तत् ।
 स्वाधीना वचनोयताऽपि हि वरः, बद्धो न सेवाञ्जलिः,
 मार्गो ह्येव नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्व्वं कृतो द्रौणिना ॥ ११ ॥

चौथस्य दृष्टत्वे सर्वेषामैकमत्यऽपि आत्मनस्तदाचरणे युक्तसुखायशः काम
 निति ।—स्वप्ने—नद्राऽवस्थायां, न तु जागरणावस्थायामिति भावः, विश्वं—
 विश्वेषु च वञ्चनापरिभवः,—वञ्चनया—प्रतारणादारा, परिभवः,—अवमानना,
 चौथश्च—वारकम् च, यद्वर्द्धते—प्रसरति इत्यर्थः, इदं—वञ्चन चौथश्च, पुरुषाः,
 —साधवी जना इत्यर्थः, नीच—छृणित कम्, इति काम—मम्यक्, वदन्तु—
 कथयन्तु तव मे नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिरिति भावः, हि—यतः, तत्—वञ्चन
 चौथश्च, शैर्यं—यूरकायः, यूरभावो वा, न, भवतीति शेषः, यूरः हि मानात्
 बद्धेन परस्व गृह्णन्तु, इदन्तु न तथेति भावः । तथाऽपि, मम तु न तथा मतमित्याह,
 स्वाधीनेति ।—स्वाधीना—स्ववशा, वचनोयता—चौथ्यादिपरीवादाऽपि, [अपि
 समुच्चये] हि—निश्चितं, वर—मनाक्प्रियेत्यर्थः, (“देवावृते वरं येष्टे द्विषु क्वा
 मनाक्प्रिये” इत्यमरः) बद्धः,—रचितः, सेवाञ्जलिः,—धनिजनसेवार्थं करपटु तोगः,
 कृताञ्जलिना धनिजनसेवनमित्यर्थः, न—वरमिति शेषः । पुराहोतीति नैतत्
 द्रष्टव्यं, मार्ग इति ।—हि—तमेवाथमवगच्छेत्यर्थः, एषः,—मयाऽनुसृतः, मार्गः,—
 पन्थाः, चौथ्यरूप इति यावत्, पूर्व्वं—पुरा, प्रथमं वा, द्रौणिना—अश्वत्थामा, नरेन्द्र
 सौप्तिकवधे—नरेन्द्रस्य—धम्मराजस्य युधिष्ठिरस्य इति यावत्, सौप्तिकानां—निद्रित
 सैन्यानां, वधे—वधार्थं, [इयं निमित्तमतमी] कृतः,—अवलाभ्यतः, अती नाश्रयो
 भूत्वा न अहमेव प्रथमं कृतवानिति भावः । यद्यपि नीचं कृतविद्यामेषु जनैः ।
 वञ्चनायाम् अनायासेन सफलकामो जायते, न त्वक्तविद्यामेषु साधवेषु, तथा
 चौरीऽपि निद्रितेष्वेव जनेषु चौथ्यमाचरणं निवाध कृतकार्यो भवति, न तु जागरण
 विति नैतत् इयमपि नीतिविद्भिः शैर्यमये परिगण्यतः, तदाऽपि साधवः न
 धनिकपदलिङ्गनापेक्षया सदीयामसीमा स्वाधना चौथ्यं तद्वदन्तु सन्त्याजः, “त
 तामिव आश्रयामोति भावः । पुरा किल द्राणि पितृवशात् ५ - ५ ५ ५ ५ ५ ५
 मावसानरज्या पाण्डवशिविरे तिवुरारि रविष्य विद्वं ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 पाण्डवयोवान् कौशलन गुलिन परितोष्य तदनुमतेतनुनाय ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५
 निजवानेति भारतायमौत्तिकपदव्याख्यावानुसूया । अ- ५ - ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

तत् कस्मिन् उद्देशे (ठ) सन्धिसुत्यादयामि ?—

देश. को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन् न शब्दो भवेत् ?

भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ? ।

चारक्षीणतया च लोष्टकक्षश जीर्णं क्व हर्म्यं भवेत् ?

कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्धसिद्धिश्च मे ? ॥१२॥

[भित्तिं परामश्य (ण)] नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन दूषितेय भूमिं चारक्षीणा, मूषिकोत्करश्चेह : हन्त । सिद्धोऽयमर्थः ॥ प्रथममेतत् स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम् । अत्र कर्मप्रारम्भे कीदृशमिदानीं सन्धिसुत्यादयामि ? इह खलु भगवता कनकशक्तिना चतुर्विधं सन्धुपायो दर्शितः, तद्यथा,—पक्षेष्टकानाम्

वचनापरिभवस्यापि एकवाक्यान्तर्गततया समाविशात् दीपको नाम अलङ्कार, तथा द्रव्यपादाद्यस्य सनाक्प्रयत्नस्य समर्थनं चतुष्पादार्थेन द्रौणिरूपपुरुषधौरयादुचितं त्वं समर्थनात् कारणेन काव्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेत्यनयो परस्परनिरपेक्षा सृष्टिः । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ॥ ११ ॥

(ढ) उद्देशे—स्थाने इत्यर्थः ।

सन्धिकतनस्थाननिरूपणं कुत्र सङ्गतम् ? इति विचारयन्नाह, देश इति ।—को देशः,—किं स्थानं, जलावसेकशिथिलः,—जलानां—साललानाम्, अवसर्कन—विरसेचनेन, शिथिलः,—पादप्रायः, अकठिन इत्यर्थः, यस्मिन्—यत्र स्थाने, सन्धिकतने कृत इति शेषः, शब्दः,—गृहस्यप्रबोधको ध्वनि इत्यर्थः, न भवेत्—न स्यात्, यस्मिन् भित्तीनां—कुद्यानां, करालः,—प्रशस्तः, सन्धिः,—सुरङ्गा, दर्शनान्तरगतः,—दृष्टिगोचरः, रक्षितमिति शेषः, न भवेत्, क्व—कुत्र प्रदेशे च, हर्म्यम्—प्रदालिका, इष्टकगृहमित्यर्थः, चारक्षीणतया—ऊपत्वात् क्षयप्राप्ततया, लाण—जरादस्त, तदा लाटर्कः,—इष्टकादिखण्डैः, हश—घोषम्, अत्येष्टकाचितमित्यर्थः, भवेत्, तथा कस्मिन्—कुत्र प्रदेशे, स्त्रीजनदर्शनं—रमणीयजनसाक्षात्कारः, न भवेत्, प्रथमं स्त्रीजनसाक्षात्कारो हि तन्कारणां स्वकाव्यसिद्धेरन्तराद्यतया चौरान्तरनिषिद्धत्वेन तद्दर्शनं स्वकाव्यध्वंसकरमिति भावः, मे—मम, अथसिद्धिश्च—काव्यसिद्धिश्च, अत्रानिर्दिष्टेति यावत्, स्यात्—भवेत् । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ॥ १२ ॥

(ए) परामस्य—हस्तेन स्पर्श इत्यर्थः ।

आकर्षणम्, आमेष्टकानां छेदनं, पिण्डमयानां सेचनं, काष्ठ-
मयानां पाटनमिति । (त) तदत्र पक्वेष्टके इष्टकाकर्षणम् ;

तत्र,—पद्मव्याकोश, भास्करं, बालचन्द्र,

वापी, विस्तोर्णं, स्वस्तिक, पूर्णकुम्भम् ।

तत् कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पम् ?

दृष्ट्वा श्वो य यद्विस्मय यान्ति पौराः ॥ १३ ॥

तदत्र पक्वेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते । तमुत्पादयामि,—

(त) नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन—सततातपजलमप्यर्केण, (नित्यं सूर्य-
किरण-सलिलसम्बन्धेन हि इष्टकाकाष्ठादिकं सारहीनं जायते) दूषिता—अमारी
कृता, शिथिलीभूता इत्यर्थः । मूपिकै,—उन्दुरै, उत्कीर्यते—खन्यते, इति मूपिको
त्कार —मूपिकोद्धृतमृत्तिकाराशि इत्यर्थः । हन्त इति हर्षयितकमव्ययम् । एतत्
—पूर्वोक्तं, प्रथमं—प्रधानं, सिद्धिलक्षणं—काव्यसिद्धिमुत्तकचिह्नमित्यर्थः । स्कन्त
पुत्राणां—क्षात्तिकेयमुत्तानां, चौराणामिति यावत्, चौरा हि कार्तिकेयमुता,
तत्रणोत्तचोद्यंशास्त्रोपग्रीविनश्च भवन्तीति प्रसिद्धिः, कनकशक्तिना—स्कन्तेनेत्यर्थः ।
आमेष्टकानाम्—आमानाम्—अपक्वानाम्, इष्टकानां—मृत्खण्डविशेषाणाम् । पाटन-
—छेदनमित्यर्थः ।

चौरदर्शनप्रीतसप्तविधसन्धीनामन्यतमं विधातुं तेषां स्वरूपं दर्शयन्नाह, पद्म-
व्याकोशमिति ।—तत्—तस्मात्, कस्मिन् देशे—कुत्र स्थले, आत्मशिल्पं—निज-
कोशत्रयं, सप्तविधान्यतमकारुत्वमित्यर्थः, दर्शयामि ?—प्रकाशयामि ? यद्—यस्मात्,
पौरा,—पुरवासिनः, य—शिल्पः, दृष्ट्वा—अवलोक्य, य,—परदिनं, विस्मयम्—
आश्चर्यं, यान्ति—ग्राप्नुवन्ति । सप्तविधमाह, पक्षेति ।—पद्मव्याकोश—पद्मवत् व्याकोश-
—अफलं, प्रफुटितकमलमदृशमित्यर्थः, (“प्रफुल्लोत्फुल्लमस्फुल्लव्याकोशोऽङ्गुलीकृतमदृशं”
इत्यमरः) भास्करं—सूर्यमण्डलाकृतिः, बालचन्द्र—नवोत्पन्नचन्द्राकारः, वापी—
द्विधातुव्यः, विस्तोर्णं—प्रशस्तं, स्वस्तिकं—पितृदेवतानिभित्तविकीर्णानिभित्त-
निकटस्थभेदः, तत्स्वरूपं, (“स्वस्तिकं मङ्गलद्वये चतुष्कण्डमुदरं” इति सादणः)
पूर्णकुम्भं—पूर्णकुम्भाकारम् । “इष्टकाभित्तौ मन्त्रारवणं पद्मवत्पुष्पादिभित्तौ म-
सुधयः” इति चौरदर्शनव्यप्रमाणेन सन्धेः सप्तविधसप्तविधं वाप्यर्थः ।
इति पृथक् पृथक् नामद्वयाद्रीकारं कृतं, नो चेत् सप्तविधसप्तविधं । यद्
वैश्वदेवो वृत्तः,—“वाणादेष्टिन्द्रा देवदेवी मन्त्रे यः” इति लक्षणम् । १३ ।

अन्यासु भित्तिषु मया निर्माश पाटितासु

चारुतासु विषमासु च कल्पनासु ।

दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गे

दोषाच्च मे वदति कर्मणि कौशलञ्च ॥ १४ ॥

नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय, नमः कनकशक्तये
ब्रह्मण्याय देवाय देवव्रताय, नमो भास्करनन्दिने, नमो योगा-
चार्याय, यस्याहं प्रथमं शिष्यः । तेन च परितुष्टेन योग-
रचना (घ) मे दत्ता,—

सन्निर्माणे स्वनैपुण्यप्रख्यापनमुखेन भाविलीकालीचमाह, अन्यास्त्विति ।—
निशि—रात्रौ, अन्यासु—अपरासु, चारुतासु—ऊषदूषितासु भित्तिषु—बुद्धेषु,
तथा विज्ञानासु—दास्यमासु, कल्पनासु—चौरधारणकौशलेषु, मया पाटितासु—
अन्तेनासु सुतीषु प्रभातमनये—प्रातः काले, प्रतिवेशिवर्गः,—तत्पक्षीस्थो जनसमूहः,
दृष्ट्वा—पालीक्य, तत्पाटनकर्म, सन्नि वा इति शेषः, मे—मम, दोषान्—दूषणानि,
चोदयन्नापराधानिति यावत्, तथा कर्मणि—सन्निर्माणकार्ये, कौशलं—
मैतुल्यं, वदति—कथयिष्यति इत्यर्थः । [अत्र “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदा”
(१२१२१ पा०) इति भविष्यत्सामीप्ये लट्] । अत्र प्रस्तुतयो दोषकौशलयो
कथनक्रियायाम् एकधर्माभिसम्बन्धकथनात् तुल्ययोगिता नाम अलङ्कारः । वरुन्त-
विलङ्क इन्द्र, तल्लक्षणादिकन्तु उक्तं प्राक् ॥ १४ ॥

अनया हि समालब्धं न मा द्रव्यन्ति रक्षिणः ।

शस्त्रञ्च पतित गात्रे रुज नोत्पादयिष्यति ॥ १५ ॥

[तथा करोति] । धिक् कष्टं । प्रमाणसूत्रं (द) मे विस्मृतम् ॥

[विचिन्त्य] आं, इदं यज्ञोपवीत प्रमाणसूत्रं भविष्यति ॥

यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्य, विशेषतो-
ऽस्मद्विधस्य । (घ) कुत,—

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्गम्

एतेन मोचयति भूषणसम्प्रयोगान् ।

उद्धाटनं भवति यन्त्रदृढे कपाटे

दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनञ्च ॥ १६ ॥

गुरुसकाशात् प्राताया योगरचनाया प्रभाव वर्णयन्नाह, अनया ।—अनया—
योगाचार्यप्रदत्तया योगरचनया, समालब्ध—युक्तम्, आलितमित्यर्थ, मां रक्षिण —
रक्षका राजपुरुषा, हि—निश्चितं, न द्रव्यन्ति—प्रेक्ष्यन्ते, तथा गात्रे—नङ्गं रुमाति
शेष, पतित—क्षिप्त, शस्त्रञ्च—आयुधञ्च, रुज—पीडा, न उत्पादयिष्यति—
जनयिष्यति । । पद्यावक्तं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(द) प्रमाणसूत्र—सन्निवृत्तानप्रमाणरञ्जु ।

(घ) महत्—प्रधानभुतम् । उपकरणद्रव्य—जीविकामाधनीभूत पदार्थ,
ब्राह्मणास्तावदनेनैव साधनेन सर्व्ववर्णेषु प्राधान्यं लभन्ते, किमधिर्वेन, रूजीविका
मप्यनेनैवोपाज्जन्तीति सर्व्वसाधनेषु अयैव श्रेष्ठत्वमित्याशयः । शिष्टपक्ष,—प्रधान
रूपेणेत्यर्थः । अस्मद्विधस्य—अस्मत्सदृशस्य चौर्ध्यादिदर्नीतसक्तस्य जनयेत्यर्थः, न
केवलं वयं साधारणब्राह्मणवत् यज्ञोपवीतादुपकारं लभामहे, अपि तु वन्द्यमाण
कर्ममार्गेमापनादिरूप, तथा चौर्ध्यादिकानि गृहस्नानाभिधृतायेन अनेनैव ब्राह्मण
व्यापनादात्मरक्षापक्षेति भावः ।

सापयित्वा कर्म समारभे । [तथा कृत्वाऽवलीक्य च] एक-
लोष्टावशेषोऽयं सन्धिः । धिक् कष्टम् । अहिना दष्टोऽस्मि ॥

[यज्ञोपवीतेनाहुली इहा विप्रवेगं नाटयति । ततः चिकित्सां कृत्वा] स्वस्थोऽस्मि ।

[पुनः कर्मं कृत्वा दृष्ट्वा च] अये । ज्वलति प्रदीपः ॥ तथाहि,—

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा

महीतले सन्धिसुखेन निर्गता ।

विभाति पर्यन्ततमसमाहता

सुवर्णरेखेव कपे निवेशिता ॥ १७ ॥

[पुनः कर्मं कृत्वा] । समाप्तोऽयं सन्धिः । भवतु प्रविशामि,—

अथवा न तावत् प्रविशामि, प्रतिपुरुषं निवेशयामि । (न)

[तथा कृत्वा] अये । न कश्चित् ॥ नमः कार्तिकेयाय । [प्रविश्य

—उन्मीलनं, भवति [“उद्घाटक” इत्यपवादः, विशेषणपदस्य करणकारकेण
चन्द्रभावात् क्रमभङ्गदोषाच्च] तथा कीटैः,—चुद्रकौवविशेषैः, भुजगैः,—विप-
क्षेभ्यः दष्ट्य—प्रातःदशनस्य सतः, परिवेष्टनं—परितः वस्त्रनसाधनञ्च, भवति इति
शेषः । वननतिशुक्लं वृक्षम् ॥ १६ ॥

सन्धिः—उपनिर्मितं प्रदीपालोकं वर्णयन्नाह, शिखिति ।—पर्यन्ततमं समाहता—
पर्यन्तेषु—प्रातःप्रदेशेषु, दीपशिखीहामितभुजं चतुष्पात्रेषु इत्यर्थः, सञ्चारि यतः तमः,
—निमिरपटलः, तेन समाहता—परिवेष्टिता, सुवर्णवत् पिञ्जरा—पिङ्गलवर्णा,
प्रदीपस्य शिखा—पट्टः, सन्धिसुखेन—सन्धिविवरेणेत्यर्थः, महीतले—क्षितितले,
निर्गता—निराला सतीत्यर्थः, कपे—सुवर्णपरीचाप्रसरे, निकषपाषाणे इति यावत्,
(कपः—प्रसरेण कण्डूवर्त्तनेन तत्र साम्यं बोध्यम्, “शाणस्तु निकषः कपः ” इत्यमरः)
निवेशिता—अपिता, सुवर्णस्य—कनकस्य, रेखेव—लेखेव, विभाति—शोभते ।
अथ तिमिरोपमदृग्भूततन्वपतितालीकरेखायां निकषपाषाणगतकनकरेखया अर्धैर्घर्ष्य-
साम्यरूपेणाप्यनाऽनङ्कारः । वक्ष्यविलं हस्तम् ॥ १७ ॥

(न) प्रतिपुरुष—हृदादिनिर्मिता पुरुषप्रतिरूपः, (गृहस्थानां निद्राजाग-
रदादवस्थानानां चैवैवमेवात्र तिष्ठति इति प्रतिदि) निवेशयामि—प्रेषयामि,
प्रेषयान्तीत्यर्थः । यथा—प्रतिपुरुष—पुरुष पुरुष प्रतीत्यर्थः, निवेशयामि—मन-
स्यवधानं, कर्मं कश्चित् पुरुषो न वेति चिन्त्यानीत्यर्थः ।

इतस्ततो दृष्टा च] अये पुरुषद्वय सुप्तम् ॥ भवतु, आत्मरक्षार्थं हारम्
उद्धाटयामि । कथं जीर्णत्वाद् गृहस्य विरोति (प) कपाटं, तत्
तावत् सलिलमन्वेषयामि । कः नु खलु सलिलं भविष्यति ?

[इतस्ततो दृष्टा सलिलं गृहीत्वा सन्धिस्यलेषु विपन् सगडम्] मा तावत्,
भूमौ पतत् शब्दमुत्पादयेत् । भवतु एव (फ) तावत् । [पृष्ठेन
प्रतीत्य (व) कपाटमुद्धाट्य] भवतु एव तावत्, इदानीं परीक्षे,—किं
लक्ष्यसुप्तम्, उत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् ? (भ) [वामयिवा (म)
परीत्य च] अये । परमार्थसुप्तेनानेन (य) भवितव्यम् । तथाहि,—

निश्वासोऽस्य न शङ्कितः सुविगटः स्वप्नान्तरं वर्तते
दृष्टिर्गाढनिर्मोलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला ।

गात्रं सूक्ष्मशरीरसन्धिशिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं

दीपञ्चापि न मर्षयेदभिमुखं स्यान्नक्षत्रसुप्तं यदि ॥ १८ ॥

(प) कथं—सम्भावनायाम् । विरोति—शब्दायते ।

(फ) एव—यथा भूमौ पतत् शब्दं न कुत्रापि तथेत्यर्थः ।

(व) पृष्ठेन—पश्चाद्भागेन । प्रतीत्य—प्रत्यावृत्त्य, पृष्ठतः लोकसमागमम् अपत्यं
इत्यर्थः ।

(भ) लक्ष्यसुप्तं—याज्ञमुत्तमम् । परमार्थसुप्तं—यथायथनिद्रितम् ।

(म) वामयिवा—विकृताकारप्रदर्शनेन भोषयित्वा ।

(य) अनेन—मन्त्रोच्चारणविषयेण पुरुषद्वयेनेत्यर्थः ।

पुरुषद्वयस्य परमार्थसुप्ततामिव युक्त्या समथयितुं परमार्थसुप्तिस्वरूपानि दयं प्रादु,
निश्वास इति ।—अस्य सुप्तपुरुषद्वयस्य, निश्वास —नामात्मविविनि स्त प्राणवायुः, न
शङ्कितः,—न शङ्कास्थान, जागरितत्वेनेति भावः, यतः सुविगटः,—मुनिमम्,
सरल इत्यर्थः, सन् स्वप्नान्तरं—निद्राऽवकाशं व्याप्य, वर्तते [“स्वप्नान्तरम्” इति
“तन्व्यान्तरम्” इति पाठान्तरे—तन्व्यं—समानम्, अविपरीतमित्यर्थः, अन्तरम्—अन्त-
रालं व्यवधानमिति यावत्, यतः तद्वयथा स्थापय्या इत्यर्थः, कपटनिद्रायां दाम-
प्रधानं शरीरवृत्तिममप्य न्यूनाविकृता प्रसिद्धेति तदभावात् नैवं कपटनिद्रायां दाम-
गाढनिर्मोलिता—मुष्टदृष्टेण मुष्टिता, दृष्टिः,—चक्षुः, विकला—असमाना
निर्मोलिता न, यतः अभ्यन्तरे—निदान्, [“नाभ्यन्तरे” इत्येव “नाभ्यन्तरम्” इति]

[समन्तादवलोक्य] अये । कथं सृष्टं ? अयं दर्दुर', अयं पणवः, इयमपि वीणा, एते वशा, अमी पुस्तकाः, कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम् ? अथवा, भवनप्रत्ययात् प्रविष्टोऽस्मि, तत् किं परमार्थदरिद्रोऽयम् ? उत राजभयाच्चौरभयात् वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति ? तन्ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यम् ॥ (र) भवतु, बीजं प्रक्षिपामि । [तथा कृत्वा] निक्षिप्तं बीजं न क्वचित् स्फारीभवति । अये । (ल) परमार्थदरिद्रोऽयम् । भवतु, गच्छामि ।

[अयमेवात्र] न चञ्चला—न स्फुरिता, कृत्स्ननिद्रायासम्यन्तरं तारकास्फुरणात्, इह च तदभावात् नेत्रं कपटनिद्राति भावः, गावः—शरीरं, सप्तशरीरसन्धिप्रियं—शिरसावयवसन्धितया पतितं, तथा शय्याप्रमाणाधिक—शय्यायां यत् प्रमाणं—परिमाणं, तस्मात् अधिकम्—अतिरिक्तं, कृत्स्ननिद्रायां शरीरस्य शय्यावयवसंज्ञितस्य अंशस्य च तस्मात् नेत्रं कपटनिद्राति भावः, किञ्चित् चार्थः, यदि—चेत्, लक्ष्यं न—कपटनिद्राति, स्यात्—भवेत् एतत् पुरुषइयमिति शेषः, तदा अभिरुचि—समुत्पत्तिरिति, दीपम्—आलोकमित्यर्थः, न संप्रयेत—न सहेतुः । अत्र प्रसुप्तपुरुष इयस्य अकृत्स्ननिद्रायां निद्रायां यथावच्छेदप्रसङ्गात् सुभावोक्तिरलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(र) अये इति विष्णवे विषादे वा । सृष्टं,—वाद्ययन्त्रविशेषः । तल्लक्षणं यथा—“चक्राणां नडवदनी नध्ये चैव प्रदुर्भवेत् । सृष्टिकानिश्चितस्य सृष्टं परिकीर्तितम् ॥” इति दर्दुर,—वाद्ययन्त्रम् । पणवः,—पट्टहर्मदा वाद्ययन्त्रविशेषः । कथं निति जिज्ञासायाम् । नाट्याचार्यः,—नाट्यस्य—लक्षणया तौष्यतिकस्येत्यर्थः, आचार्यः,—शिक्षागुरुः, तस्य । भवनप्रत्ययात्—गृहार्थावस्थिति-विश्रमात् गृहस्थस्य दारिद्र्यादवलोक्य सदैवतद्विषयं, यदतत् दृष्टमिति, तदा च सदितस्य वनाऽस्मिन्ति भावः । आसक्तं—समितलान्धताम । धारयति—स्थानित्वेनाधिकीकृतम् । नमापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यं—भूमिस्थस्य अपि एतत् नमः अस्माकं निति भावः ।

(ल) राज्ञः—नृपतिलहितधनस्य सदसत्ताप्रापकमित्यर्थः । स्फारीभवति—विस्फारमापद्यते, निष्कृतधने सति भवत्येव सुस्फुरतीति । निक्षिप्ते तस्य बहुलभावः ।

विदू। [उत्स्वप्रायते] भो वयस्स । सन्धी विअ दिज्जदि,
चोरं विअ पेक्खामि, (व) ता गेल्लदु भव एदं सुवण्णभाण्डअ । *

शविं। किं नु खलु अयमिह मा प्रविष्ट ज्ञात्वा दरिद्रो-
ऽस्मीति उपहसति ? (श) तत् किं व्यापादयामि ? उत लघुत्वात्
उत्स्वप्रायते ? [दृष्ट्वा] अये । जर्जरस्नानशाटीनिवद्ध दीपप्रभया
उद्दीपित सत्यमेवैतदलङ्करणभाण्डम् । भवतु, गृह्णामि । अथवा,
न युक्तं तुल्यावस्थ कुलपुत्रजन (प) पोडयितुम्, तद्वच्छामि ।

विदू। भो वयस्स । साविदो सि गोवस्सणकामाए, जइ
एदं सुवण्णभाण्डअ ण गेल्लसि । † (स)

शविं। अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या
च । तद् गृह्णामि । अथवा, ज्वनति प्रदीप, अस्ति
च, मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यते, त तावत्

* भो वयस्य । सन्धिरिव दृश्यते, चोरमिव पश्यामि, तत् गृह्यात् रुदानेन इदं
सुवर्णभाण्डम् ।

† भो वयस्य । शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया, यदि एतत् सुवर्णभाण्डं न
गृह्णामि ।

स्यादिति चौरशान्दप्रसिद्धिः । अथ तदभादद्वयानात् तत्तर्तीऽस्याप्यन्यत्वे निमित्तम्,
अये इति ।—अये अथ विषादयितकमव्ययम् ।

(व) अत्र “दृश्यते” इति कस्माच्चोपक्रमे “पश्यामि” इति कर्तृव्यप्रयोगात्
भग्नप्रक्रमतादीषोऽवधेयः ।

(श) उपहसति—उपहस्य करोति, मिथ्यासुवर्णभाण्डकथाकथनमिति यय ।

(प) जर्जरस्नानशाटीनिवद्ध—जीर्णस्नानीयवस्त्रावृतम् । उद्दीपितम्—उद्दी-
पितम् । तुल्यावस्थ—समानदर्शयत्तम्, आत्मान इति शेषः, दर्शयामि यत् ।
पुत्रजन—सत्कुलोत्पन्नपुरुषम् ।

प्रवेशयामि, तस्याय देशकालः । एष मुक्तो मया कीटो यात्वा
एव अस्य दीपस्य उपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरति, एष पञ्च-
हयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन । धिक्कृतमन्धकारम् ; अथवा,
मयाऽपि अस्मद्ब्राह्मणकुले धिक्कृतमन्धकारम् । अहं हि चतुर्वेद-
विदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः । शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिका-
मदनिकार्यमकार्यमनुतिष्ठामि । इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य
प्रणयम् । (ह) [इति जिघृक्षति] ।

विद् । भो वयस्य । सीदलो दे अगहह्यो । †

शर्वि । धिक् प्रमादः । सलिलसम्पर्कात् शीतलो मेऽग्र-
हस्तः । भवतु, कक्षयोर्हस्तौ प्रक्षिपामि । [नाट्येन सव्यहस्तमुणोक्तस्य
गृह्णाति] ।

विद् । गहिद १ †

शर्वि । अनतिक्रमणोऽयं ब्राह्मणप्रणयः, तद् गृहीतम् ।

विद् । दाणो विक्किणिदपत्ता विअ वाणिओ, अह सुहं
सुविस्स । ‡

शर्वि । महाब्राह्मण ! स्वपिहि वर्षशतम् । कष्टम् । एवं मद-

* भो वयस्य । शीतलसे अग्रहस्तः ।

† गृहीतम् ?

‡ इदानीं विक्रीतपत्न्य इव वणिक् अहं सुखं स्वप्नयामि ।

(ह) भगवतो—प्रभूतशक्तिसम्पन्ना । गोकाम्या—गवामभिलाषः । ब्राह्मण-
काम्या—ब्राह्मणानां कान्ता च । अनतिक्रमणीया—अतिक्रमितुं न शक्या, पाप-
भिरेति भावः । अग्रहा—पञ्चानन्दे, नाय गृहपयोग्यः काल इत्यर्थः । कुत ?
इत्याह, ज्वलतीति ।—प्रज्वलितो वर्तते इत्यर्थः, तथा च दीपालोके अन्यस्य दर्शनं
सम्भव इति भावः । आद्येय,—अग्निषु परीक्षितः, अग्निसंयोगेऽप्यविनाशीत्यर्थः । देश-
कालः,—उक्तोचनोचितव्याप्तं समयः । मण्डलैः,—मण्डलाकारगतिविधिपैरित्यर्थः ।
[“मण्डलैः” इत्यस्य “मण्डलैः” इति पाठान्तरम्] । भद्रपीठेन—तदाख्येन कीर्तनेन
इत्यर्थः । अप्रतिग्राहकः—कुत्रापि प्रतीयमानं न भवति । ब्राह्मणम्—अलङ्कारभाण्डं
दातुमिच्छतो विजस्रं विदूषकस्त्वर्थः । प्रणयम्—अभ्यवना, करोमि—सम्पादयामि ।

निका-गणिकार्थं ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम्, अथवा, आत्मा
पातितः,—

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिवेदितपौरुषम् ।

यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥ १६ ॥

तत्तावत् मदनिकाया निष्क्रीयणार्थं (क) वसन्तसेनागृहं
गच्छामि । [परिक्रम्यावलीक्य च] अये । पटशब्द इव । मा
नाम रक्षिणः ॥ भवतु, स्तम्भो भूत्वा तिष्ठामि । अथवा—
ममापि नाम शर्विलकस्य रक्षिणः ॥ योऽहम्,—

सार्जारः क्रमणे, सृगः प्रसरणे, श्वेनो ग्रहालुञ्चने,

सुसासुसमनुष्यवीर्यतुलने श्वा, सर्पणे पन्नगः ।

एतादृशदुष्कृतिनिदानतया दारिद्र्यमेव निन्दन्नाह, धिगिति ।—अनिवेदितम्—
अक्रियम्, अगणितमित्यर्थ, पौरुष—पुरुषकार यस्य तादृश, [“अनिवेदितपौरुषम्”
इत्यत्र “अनिवेदितपौरुषम्” इति पाठे,—निर्वेद,—प्रकरणमित्यर्थ, तन्मात्र
अनिर्वेद, अनिवेदितम्—अनिश्चितम्, अगणितमित्यर्थ] दारिद्र्य—निर्धनता,
धिक् । अस्तु—वस्तुता, खलु—निश्चये, यत्—यस्मात्, अहं दारिद्र्य इति शब्द,
एतत्—क्रियमाण परस्वापहरणरूपमित्यर्थ, गर्हितं—निन्दितं, पापजनकमित्यर्थ,
कर्म—चौर्य, निन्दामि च—अपवादामि च, करोमि च—सम्पादयामि च । पश्चा
वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

(क) निष्क्रीयणार्थ—दाम्नात् मोचनार्थमित्यर्थ ।

माया रूपशरीरवेशरचने, वाग् देशभाषान्तरे,

दीपो रात्रिषु, सङ्कटेषु डुडुमो, वाजी स्थले, नौर्जले ॥२०॥

अपि च,—

भुजग इव गतौ, गिरिः स्थिरत्वे, पतंगपते' परिमर्पणे च तुल्य' ।

शश इव भुवनावलोकनेऽह, वृक इव च ग्रहणे, बले च सिद्ध' ॥२१॥

असुप्तस्य—जागरितस्य च, मनुष्यस्य—मानवस्य, यत वीर्यं—पराक्रम, तस्य तुलने
—इयत्ताऽवधारये, वा—कुङ्कुर, कुङ्कुर इव सुप्तस्यासुप्तस्य वा जनस्य क्षमता
निश्चेतुमर्हामीति भावः, सपणे—द्रुतवक्रगमने, पद्मग—सर्प, पद्मगवत द्रुत वक्रश्च
गन्तु समर्थ इति भावः, रूपस्य—मितत्रणाटिवर्णस्य शरीरस्य—आवृते, वेशस्य—
परिच्छेदस्य च, रचने—सम्पादने, नाया—चातुर्यमयी विद्या, ऐन्द्रजालिकवत
अरेषविध रूपादिक कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः, देशभाषाकरे—देशभाषाविशेषे, नाना-
देशीयभाषाकथने इत्यर्थः, वाक्—सरस्वती, सध्या एव भाषा विज्ञानानीति भावः,
रात्रिषु—रजनीषु, दीपः—आलोक इत्यर्थः, दीपो यथा सर्व्वतः अन्धकारे सर्व्वं
पश्यति अहमपि तदा इति भावः, सङ्कटेषु—दुर्गमेषु स्थलेषु, डुडुमः—तदास्थ
प्रतिविम्बिषु, (अन्तर इति केषित्, वृक इत्यपरे), स्थले—भूमौ, स्थलसञ्चारे
इत्यर्थः वाजी—चक्र, चक्रवत् द्रुतगमने दूराध्वगमने वा अनवसन्न इति भावः,
तदा जले—सञ्जलप्रदर्शने नौः—तरणी, तरणी यथा निरन्तरं जले चरन्वते,
अहमपि तदा ज्ञीत समर्थ इति भावः । अथ एकास्मिन् शब्दलुके ताटारम्येन
मात्काराद्यागोपात् मात्कारपक्षम् । न चात्र उल्लेख एवास्तु, एकस्य शब्दलोकस्य
मात्काराद्यनेकविधतेर्नोक्तत्वादिना वाच्यम्, उल्लेखे “प्रथम इति गापयधूमि” इत्यादौ
भगवति प्रियतादेवान्वत्वात्, अहं तु शब्दलुके मात्कारत्वाद्वैवाक्यत्वादित्याल
ङ्कारिकपरिग्रहीत पद्या । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २० ॥

पुनश्चैव व्यञ्जितुमाह, भुजग इति ।—अहं गतौ—गतिविशेषे, भुजगः—
सर्प इव, स्थिरत्वे—स्थिरं अविमोह्ये इति यावत्, गिरिः—पर्व्वत इव, पारसङ्गं—
संगमस्थाने, सहसा लक्ष्यसिद्धिं जग्मने इति यावत् पतंगपते,—गरुडस्य, तुल्यः—
सदृशः, भुवनावलोकने—भुवनस्य—जगतः अवनलोकने—दर्शने, सतुर्दिग्दर्शने इति
यावत् शशः—सर्गावधि इव ग्रहणे—हठात् आक्रमणे, वृकः—वृहादयः,
कुङ्कुराश्च तस्याहमेव इति यावत् इव, (“घ, घ” इति वङ्गनाया, “काकस्तीहास्यौ
इह” इत्यन्तः) तदा इति—अत्र, सिद्धः—सिद्धिः इव । अथ एकस्य उप

रद। [प्रविश्य] हद्दी। हद्दी। बाहिर दुआर मालाए
पसुत्तो बड्डमाणओ, सोवि एत्थ ण टीसइ। भोदु, अज्ज-
मित्तेअ' सदावेमि। ॥ [इति परिक्रामति]।

शविं। [रदनिकां हस्तुमिच्छति, निरुध्य च पश्चात्] कथं स्ती ?
भवतु, गच्छामि। [इति निष्क्रान्त]।

रद। [गत्वा सवासम्] हद्दी। हद्दी। अम्हाणं गेहे सन्धि
कप्पिअ चोरो णिक्कमति ॥ (ख) भोदु, मित्तेअ गदुअ पवोधेमि।
[विदूषकमुपगम्य] अज्ज मित्तेअ ! उट्ठेहि, उट्ठेहि, अम्हाण
गेहे सन्धि कप्पिअ चोरो णिक्कन्तो। ॥

विदू। [उत्थाय] आः दासीए धोए। किं भणामि ? चोरं
कप्पिअ सन्धी णिक्कन्तो ? ॥ (ग)

रद। हदास ! अल परिहासेण, किं ण पेक्कमि एट् ? २
विदू। आ, दासीए धोए। किं भणामि ? दुदिअ धिअ

* हा धिक्। हा धिक्। वहिर्द्वारशालायां प्रसुप्तां वड्डमानकं, मोक्षयत न
दृश्यते। भवतु, आद्यसंवेद्यम् आह्वयामि।

+ हा धिक्। हा धिक्। अम्हाकं गृहे सन्धि कल्पित्वा चोरो निष्क्रामति।
भवतु, संवेद्यं गत्वा प्रवाधयामि। आद्य संवेद्यं। उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, अम्हाकं गेहे सन्धि
कल्पित्वा चोरो निष्क्रान्तः।

‡ आ दास्या पुत्रिके। किं भणामि ? चोरं कल्पित्वा समीक्षकान् ?

§ हताशः। अल परिहासेन, किं न प्रेक्षसे एतत् ?

सौम्यभृतस्य शर्विलकस्य विषयविशेषेण भुजगं गिरि-पतंगपद्यादिभिः प्रमिश्रयमानं
चास्यकथनात् मालीपमाडलद्वारं। पुण्यिताया वचनम् ॥ २१ ॥

(ख) निष्क्रामति—पलायते।

(ग) हतात् मुनील्यितस्य भयविश्रलस्य विदूषकस्य समीक्षकानि ॥ २१ ॥
विषयेयं बोध्यं। [“चोरं कल्पितं” इत्यादी “चोरो कल्पितो, सन्धि” इत्यादि
इति पाठान्तरम्, “चोरं कल्पितं, सन्धिनिष्क्रान्तं” इति ॥ २१ ॥]

दुश्चारश्च उग्राडिदंति । भो वयस्स चारुदत्त ! उद्वेहि, उद्वेहि.

अन्हाण गेहे सन्धिं दद्वअ चोरो णिकन्तो । *

चारु । भवतु, भो । अल परिहासेन ।

विद् । भो । ए परिहासो, पेक्खदु भव । †

चारु । कस्मिन् उद्देशे ?

विद् । भोः । एसो । ‡

चारु । [विनीत्य] अहो । दर्शनीयोऽयं सन्धिः,—

उपरितलनिपातितेष्टकोऽय,

शिरसि तनुर्विपुलश्च मध्यदेशे ।

असदृशजनसम्प्रयोगभीरो-

हृदयमिव स्फुटित महागृहस्य ॥ २२ ॥

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता ?

* आ, दास्या पुत्रिके । किं भणसि ? द्वितीयमिव द्वारम् उद्घाटय
निति । भो वयस्य चारुदत्त । उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, अस्माकं गेहे सन्धिं दत्त्वा चोरो
निष्क्रान्तः ।

† भो । न परिहासः, प्रेक्षता भवान् ।

‡ भो । एष ।

सन्धेऽश्नोऽन्तर्गतमेव वर्षयद्वाह, उपरितलेति ।—अयं—दृग्गमान, सन्धिरिति
इष, उपरितलात्—ऊहात्, निपातिता—आचिष्य अपसारिता, [उपरि—ऊर्ध्व-
भागात् तलात्—अधीभागाच्च, इति केचित् । “उपरितल” इत्यत्र “उपरितन”
इति रूपपाठः, पाणिन्यादिषु “साय चिरम्—” (४।१।२३ पा०) इत्याद्यनुशासनेन
कालवाचकाऽप्येभ्य एव व्युत्पत्त्ययविधानात्, अकालवाचिन उपरिशब्दात् व्युत्-
पत्त्यस्य असाधुत्वात्, तत्र उपरितनान्त—उपरिभवात् प्रदेशादित्यत्र] इदं कथं यस्मै
तादृशं शिरसि—उपरिभागे, तनु,—अल्पपरिसर, मध्यदेश—मध्यस्थले, विपुल,
—विशालम्, अत एव असदृशजनसम्प्रयोगभीरो,—अयोग्यजनप्रवेशशङ्कितस्य,
महागृहस्य—महत् हृदयस्य स्फुटित—विदीर्णं, हृदयमिव—वच्चस्थलमिव, दृग्गते
इति शेषः । अत्र प्रकृते अचेतने हृदये कृतस्य सन्धेः विदीर्णवच्चस्थलसम्भावनात्
उद्वेगादलङ्कारः । उपरितानां हृदयम् ॥ २२ ॥

विद्। भो वयस्य । अत्र सन्धो दुवेहिं ज्जेव दिस्सो भवे,
आगतुएण, सिक्खिदुकामेण (घ) वा ; अस्सधा इध उज्जइणीए
को अम्हाणं घरविहव ण जाणादि ? ३६

चारु। वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता

नासौ वेदितवान् धनैर्विरहित विश्रब्धसुप्त जनम् ।

दृष्ट्वा प्राङ्महतीं निवासरचनामस्माकमाशान्वित

मन्धिच्छेदनखिन्न एव सुचिरं, पश्चान्निराशी गतः॥२३॥

* भो वयस्य । एष सन्धिर्हाम्यामेव दत्तो भवेत्, आगत्युक्तेन शिञ्चितकामेन वा,
अन्यथा अवोज्जयित्वा कोऽस्माक गृहविभव न जानाति ?

(घ) हाम्यामेव कृतमित्युक्तं, कौ तौ द्वौ ? इत्याह, आगतुएण इति ।—आग
त्युक्तेन—नवागतेनेत्यथ, शिञ्चितकामेन—शिञ्चार्यना, अत्युत्प्रेनेति यावत्, [शिञ्चित
कामी यस्य इति विग्रहे स्थिते “सुम्पेदवश्यम कृत्ये तुम् काममनमोरपि” इति
वचनात् कामशब्दे परे तुम्प्रत्ययस्य मकारलोपः] । अत निर्जनगृहकृतमभित
हेतुना सन्धेरागत्युक्तेन शिञ्चितकामाऽन्यतरकृतत्वानुमानात् अनुमानालङ्कारः,—“अनु
मानन्तु विच्छित्त्वा ज्ञान साध्यस्य साधनात्” इति लक्षणात् ।

विदूषकाक्तिमेव समथयमान आह, वैदेश्येनेति ।—वैदेश्येन—वैदेशिकतया
गृहस्य विभवहीनताम् अजानता इति यावत्, दृष्टान्तरवासशीलन वा, पश्चा
दत्ययाहार्यं, व्यापार—मन्धिच्छेदरूपा चौयवृत्तिम्, अभ्यस्यता—शिनसागेन,
जनेन इति शेषः, मम गृहे—ममवने, कृतः,—निर्मितः, भवतः, मन्धिराति शेषः ।
तव हेतुमाह,—असौ—तस्करः, धनैः,—विभवैः, विरहित—शिञ्चार्य, नि नमिति
यावत्, अत एव विश्रब्धसुप्त—नि गृहनिद्रितः, जनं—पुरुषः, मांमिति यावत्, न
वेदितवान्—ज्ञातवान्, [अत्र स्वार्थे णिच्] । तथापि इत्तमाह,—अस्माक सन्धो—
विपुला, प्रशस्तीकृतमित्यथ, अभिभेदिनीमिति यावत्, निवासरचना—यानासयः,
दृष्ट्वा—अवलोक्य, प्राक्—गृहप्रवेशात् पृथ्वन्, आशान्वितः,—आगतः, १४१

ततः सुहृद्वा किमसौ कथयिष्यति तपस्वी,—मार्यवाह-
सुतस्य गृह प्रविश्य न किञ्चित्कस्या समामादितमिति ?

विदू। भो । कथं तं जिव चोरहृदत्र अणुमोचमि ? तेन
चिन्तिदं महन्त एदं गेह इदो रअणभण्डअ सुवस्सभण्डअ
वा णिक्कामइत्तामि । [कृत्रा मविपादमात्मगतम्] कहिं तं सुवस्स-
भण्डअ ? [पुनरनुकृच प्रकाशम्] भो वअस्स । तुमं मज्जकाल
भण्णसि मुक्त्वा मित्तेअओ, अपण्डितो मित्तेअओ त्ति । जुद्धं
मए किदं, तं सुवस्सभण्डअ भवदो हत्ये समप्पअन्तेण,
अस्सवा दासोए पुत्तेण अवहिदं भवे । ॥

चारु। अलं परिहासेन ।

विदू। भो । जइ णाम अहं सुक्खो, तां किं परिहासस्स
विं देगअलं न जानामि ? ॥

चारु। कस्या वेल्लायाम् ?

विदू। भो । जदा तुमं मए भण्णितोसि, सीदलो दे अग-
हत्यो । ॥

चारु। कदाचिदेवमपि स्यात् । [सञ्चतो नक्षत्रं सहर्षम्] वयस्य !
दिव्या ते प्रियं निवेदयामि ।

विदू। किं न अवहिदं ? ॥

चारु। हनम् ।

विदू। तथा वि कि पिअ १ ॥

चारु। यदसौ कृतार्थो गतः ।

विदू। णासो क्खु सो । १*

चारु। कथं न्यामः ? [मोहमुपगतः] ।

विदू। समस्ससदु भवं । जइ णासो चोरेण अक्खिटी,
तुम किं मोह उवगतो १ ॥

चारु। [समाश्रय्य] वयस्य ।—

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मा तूलयिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्प्रतापा दरिद्रता ॥२४॥

भोः । कष्टम्,—

यदि तावत् कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।

किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ॥ ॥२५॥

* तथापि किं प्रियम् ?

† न्याम स्वप्नम् ।

‡ समाश्रितुं भवान् । यदि न्यामचोरेणापहतं त्वं किं मोहमुपगतः ?

न्यासापहारोऽपि कथं मोह इति विदूषकाक्तिमुत्तरं प्राति, क इति ।—क,—जनः,
भूतार्थं—यथाथे, तत्स्वरूपैव हतं स्वर्णभाण्डं, नास्य वञ्चनेत्येवमस्मिन् भावे यदा
स्यति—प्रत्येयति ? सर्वं,—जनः, मां, दरिद्रमिति शेषः, तूलयिष्यति—तूलयिष्यति
लघु करिष्यति, न्यासहरणापवादादिति भावः, [“तूलयिष्यति” इति पाठः,—तुला-
यति—सशयन्युदासार्थं तुलायाः सम्याग्य परीक्षिष्यते, तदुक्तं यत् नृशंसेन प्रया—
“तुलाग्न्यापो विषः कीदो दिव्यानीह विण्डुयै” इति, प्रया,—तूलयिष्यति—
तत्करादिभिः हीनजनैः सदृशो करिष्यति, अवज्ञास्तोषः,] हि—तथाहि, अस्मिन्
लोके—समासे, दरिद्रता—निर्जनत्वः, निष्प्रतापा—प्रतापवन्निता, प्रतापमाना
सर्वमहानार्हा इति भावः, अत एव शङ्कनीया—शङ्कापाननाम् । अथ सामान्यं
विशेषसमयनरूपोऽप्यान्तरन्यासः अलङ्कारः । पद्यावक्ते प्रथमः । २३ ।

विद्मः । अहं क्व अवलविस्म, — केण दिस्सं ? केण गहिदं ?
को वा सक्खि ? त्ति । ३

चारु । अहमिदानीमनृतमभिधास्ये ? —

भैल्लेणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।

अनृतं नाभिधास्यामि चारितम्भशकारणम् ॥ २६ ॥

रद । ता जाव अज्जा धूदाए (ड) गदुअ णिवेदेमि । ४

[इति निष्क्रान्ता]

[प्रविशति चैषा सह चारुदत्तवधू] ।

वधू । [ससम्भ्रनम्] अइ । सच्च, अवरिक्खदसरीरो अज्ज-
उत्तो अज्जमित्तेएण सह ? ५

चैटी । भट्ठिणि । सच्च, किन्तु जो सो वेस्साजणकेरको अलं-
कारओ, सो अवहिदो । §

वधू । [मोहं नाटयति] ।

चैटी । समत्तसदु अज्जा धूदा । ¶

८ अहं खलु अपलपिष्यामि, — केन दत्तम् ? केन गृहीतम् ? को वा साधो ?
इति ।

+ तत्र यावत् आर्याधृतायै गत्वा निवेदयामि ।

‡ अत्रि । सत्यम्, अपरिच्छिन्नशरीरं आर्येषुव आर्यसैवेयेण सह ?

§ भट्ठिनि । (स्वामिनि ।) सत्यं, किन्तु यः स वेस्साजनस्यालङ्कारः सोऽपहृतः ।

¶ समाश्रितुं आर्यां धृता ।

इत्यनरं । तन्नेति शेषः इदं गी — सुस्मृति, मन चारिव — मञ्जरिवताम्, अपि किं —
रुद, दृष्टि — दोषसापदितं निन्दनीयं कृतमित्यर्थः । पद्यावक्कं हत्तम् ॥ २५ ॥

मम सत्त्वत्वे अदृताभिधानसम्भवमित्याह, भैल्लेणेति । — भैल्लेण — भिक्षया
अदि का कदा अदोपायस्तेति भावः न्यासस्य — मन्त्रविधिं रचितधनस्य, प्रतिक्रिया
— परिच्छेदं तदवित्तधनमिति यावत्, अज्जयिष्यामि — आहरिष्यामि, परन्तु चारिव-
सदकारणं — न इत्थं कृतिहेतुं अदृतम् — असत्, न अभिधास्यामि — वक्ष्यामि ।
एव वदं हत्तम् । २६ ।

(ड) इति च रटत्तम् पद्या नाम ।

बधू । [समाश्रय] हञ्जे । किं भणामि ? अवरिक्कट-
शरीरो अज्जउत्तो त्ति । वरं दाणिं सो मरीरिण परिक्कटो,
ण उण चारित्तेण । सपट उज्जङ्गीण जणो एज्ज मन्त
इस्सट्ठि, दलिहटाए अज्जउत्तेण ज्जेव ईदिसं अकज्जं अणु-
चिट्ठिट्ठित्ति । [जहंमवलीक निश्चय च] भअव कअन्त । पोकार-
वत्तपडिद जलविन्दुचच्चलेहिं कीलमि दलिहपुसिभाअधे
एहिं ॥ इअ च मे एक्का माटुघरलडा रअणावली चिट्ठिट्ठि,
एद पि अटिसोण्डोरटाए (च) अज्जउत्तो ण गल्लिस्सट्ठि ।
हञ्जे । अज्जमत्तेअ टाव महावहि । *

चेटो । ज अज्जा धूटा आणवेटि । [विदूषकमुपगम] अज्ज
मित्तेअ । धूटा टे महावेटि । †

विदू । कहिं मा ? ‡

चेटो । एसा चिट्ठिट्ठि, उवसप्प । §

विदू । [उपसृत्य] सोत्थि भोटीए । ¶

बधू । अज्ज । वन्तामि । अज्ज । पुरत्थिआमुहो (क) हाहि ।

* चेटि । किं भणामि ? अपारजतशरीर आश्रय इति । शरीरं जलं स
शरीरिण परिचतो, न पुनश्चारित्तेण । साम्प्रतमुज्जित्वा जन एव कलङ्कित, एतत्
तथा आश्रयपदेणैव दुष्टशमकायस्य अनुवृत्तिमिति । भगवन् कृतान् । पुनश्चाप्युप-
जलविन्दुचच्चले कीलमि दलिहपुस्यभागे ॥ इत्यनेन एका मत्ता ग-
रजावली तिष्ठति, एतामपि अतिमौखोरतया आश्रयतो न गच्छता ।
आश्रयेनैवेयं तावत् शङ्कायम् (आश्रय) ।

विद् । एसो भोदि । पुरत्थिआमुहो संवुत्तोहि । *

वधू । अज्ज । पडिच्छ (ज) इम । †

विद् । किस्सेट । ‡

वधू । अहं क्खु रअणसद्धिं उववमिदा आस ; तहिं
जधाविहवाणुसारेण वम्हणो पडिग्गाहिदव्वो, सो अ ण पडि-
ग्गाहिदो, ता तस्स किदे पडिच्छ इम रअणमालिअ । § (भ)

विद् । [गृहीत्वा] सोत्थि, गमिस्स , पिअवअस्सस्स णिवे-
देमि । ¶

वधू । अज्ज मित्तेअ । मा क्खु म लज्जावेहि । ** (ज)

[इति निष्क्रान्ता] ।

विद् । [सविष्मयन्] अहो । से महानुभावदा ॥ ††

* एष भवति । पुरमान्मुखं सहस्रोऽस्मि ।

† आर्य्य । प्रतीच्छ इमान् ।

‡ किन्विदम् ?

§ अहं खलु रवपठीनुपोषिता आसम् । तत्र यथाविभवानुसारिण ब्राह्मण प्रति-
ग्राहयितव्यं, न च न प्रतिग्राहितं, तत्र तस्य कृते प्रतीच्छ इमा रत्नमालिकाम् ।

¶ स्वामि, गच्छामि, प्रियवयस्यस्य निवेदयामि ।

** आर्य्य मैत्रेय । मा खलु मा लज्जापय ।

†† अहो । अस्या महानुभावता ।

(ज) प्रतीच्छ—गृह्णाण इत्यर्थः ।

(भ) रवपठी—पट्टीविधिष, रवपट्टिकाभिधं व्रतनित्यं, यत्र रवदानं
विहितमिति यावत् [पट्टीमिति अत्यन्तसूक्ष्मेति द्वितीया] उपोषिता—कृतोपावासा,
[उपवसते क्व क्लृप्ताः सम्प्रसारणम्] । तत्र—रवपठीव्रते इत्यर्थः । प्रतिग्राहयि-
तव्यं—दानग्रहणं कारयितव्यं इत्यर्थः । न, —ब्राह्मण । तस्य—ब्राह्मणस्य । कृते—
भित्तिक । प्रतीच्छ—गृह्णाण, तं गृहीत्वा अपरस्मै विप्राय देहीति भावः । [“सो
अ ण पडिग्गाहिदो” इत्यत्र “सो अरपडिग्गाहिदो” इति पाठान्तरम्] ।

(ज) “म लज्जावेहि” इत्यत्र “त लज्जावेहि” इति पाठान्तरं—त—वारुदत्त,
वड्डमरुतिरिति दाहकः ।

चारु । अये । चिरयति मैत्रेयः ॥ सा नाम वैक्लव्यादकार्यं(ट)
कुर्यात् ? मैत्रेय । मैत्रेय ।

विद् । [उपसृत्य] एमोमिह, गेल्ल एदं । * [रत्नावली दर्शयति] ।

चारु । किमेतत् ?

विद् । भो । ज दे सरिसदारसङ्गहस्य फल । †

चारु । कथम् । ब्राह्मणी मामनुकम्पते ॥ कष्टम् । इदानी-
मस्मि दरिद्रः,—

आत्मभाग्य-क्षतद्रव्यः स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः ।

अर्थतः पुरुषो नारी, या नारी सार्थतः पुमान् ॥ २७ ॥

अथवा,—नाहं दरिद्रः । यस्य मम,—

विभवानुगता भार्या, सुखदुःखसुहृद् भवान् ।

सत्यञ्च न परिभ्रष्ट यद्दरिद्रेषु दुर्लभम् ॥ २८ ॥

* एयोऽस्मि गृहाण एताम् ।

† भो । यत्ते सदृशदारसङ्गहस्य फलम् ।

सैत्रेय । गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनाया' सक्वाश,
वक्तव्या च सा मद्बचनात्, यत् खलु अस्माभि सुवर्णभाण्ड-
मात्मायमिति कृत्वा विश्रम्भात् द्यूते हारित, तस्य कृते गृह्य-
तामिय रत्नावली इति ।

विदू । सा दात्र अक्खाइदस्स अभुत्तस्स अप्पमुल्लस्स चोरेहि
अवहिदस्स कारणादो चदुस्ससुहसारभूदा रअणावली दीअदि ।^१

चारु । वयस्य । सा मेवम्,—

यं समालम्ब्य विश्वास न्यासोऽस्मासु तथा कृत' ।

तस्यैतन्महतो मूल्य प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ २६ ॥

* सा तावत् अखादितस्य अभुक्तस्य अप्पमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणात् चतु
रनुदसारमता रत्नावली दीयते ।

विभक्, तदा तदनुगामिनोति यावत्, न कदाऽपि केनापि विमनायते इति भावः,
भवान्—त्व, सुखे—सम्पदीत्यत्र, दुःखे—विपदि च, सुहृद्—अनुमत सखा, त्व
यादृक् अवस्थाऽनुगुण, मनः पत्नी अपि तादृशीति नदीयावस्थाऽनुरूपयोरनयो उभयो
योगसौहव समौभाग्यादेव सम्पन्नमिति नैतन्मे दैन्यलक्षणमिति भावः । तत्र हेतु-
माह, सत्यमिति ।—यत् सत्यम्—कृतं वचनं व्यवहारी वा, दरिद्रेषु—दुर्गतेषु,
दुर्लभ—दुष्प्राप, दरिद्र सत्यवादी भवितुं नार्हतीति भावः, तत् च, न परिमृष्ट—न
म्वन्तमित्यर्थः । पद्यावक्तुं हतम् ॥ २८ ॥

सुदृढाङ्गारचतिपूरकतया सहामूल्यरत्नावलीदानमनुचितमिति विदूषकवचनं
खलुग्राह, प्रमिति ।—य विश्वास—प्रत्यय, समालम्ब्य—आश्रित्य, तथा—वसन्त-
सेनाया, अस्मानु—तादृशदरिद्रे इत्यर्थः, न्यासः,—अलङ्कारस्थापनमित्यर्थः, कृतं —
विहितं एतत्—इदं रत्नावलीरूपं वस्तु, तस्य—तादृशस्य, महत्,—उदारम्,
प्रत्ययस्यैव—विश्वामस्यैव, [अन्ययोग्यवच्छेदकोऽयम् एवकारः, तेन “प्रत्ययस्यैव न
तु न्यासीनताङ्गारहरवस्तुन ” इत्यश्लेषः, अतश्च “एवे चानिमीगे” इति (वा०)
मवयव न परस्परैकादेशः किन्तु निमीतादवाहदिरिव] मूल्य—मूल्यवरूप, दीयते—
प्रदद्यते, न्यासः सत्यमूल्यवापि विश्वामस्य अन्यव्ययेन तदर्थमेतदर्थमिति भावः ।
पद्यावक्तुं हतम् । २६ ॥

तद् वयस्य । अस्मच्छरीरसृष्टिकया शापितोऽसि, (ठ)
नैनामग्राहयित्वा अत्रागन्तव्यम् । वर्द्धमानक ।—

एताभिरिटिकाभिः सन्धिः क्रियता सुसंहतः शीघ्रम् ।

परिवादबहुलदोषान्न यस्य रक्षा परिहरामि ॥ ३० ॥

वयस्य मैत्रेय । भवताप्यक्षुपणशौण्डीर्यमभिधातव्यम् । (ड)

विद् । भो । दलित्वा किं अकिविणं मन्तेति ? ५

चारु । अदरिद्रोऽस्मि सखे । यस्य मम—[“विभवान्गता
भार्या” इत्यादि पुन पठति] तद्वच्छतु भवान्, अहमपि कृतशौचः
सन्ध्यामुपासे । [इति निष्क्रान्ता सर्वे] ।

इति सन्धिच्छेदी नाम तृतीयोऽङ्क समाप्त ।

* भो । दरिद्र किम् अक्षुपणं मन्तयति ?

(ठ) अस्मच्छरीरसृष्टिकया—मदीयशरीरस्य जेन, शापित, —शपथ कारित,
सत्यच्युतिनिराशाय गात्रसम्पन्नेन शपथकरणं लोकप्रसिद्धमेव ।

सन्धिपूरणाय वर्द्धमानकमादिशति, एताभिरिति ।—एताभिः,—सन्धिपूराणां
दाहटाभिः, इटिकाभिः,—पक्षसृग्खण्डैः, शीघ्र—मत्वर, सन्धि,—सुरक्षा, मम
हस्त,—बड, क्रियता—विधीयतां, परिवादबहुलदोषान्,—परिवाद—लोक
निन्दायाम्, यस्य गृहे चौर प्रविष्ट इत्येवदोषायां, य ब्रह्मन्,—महान्, दोष,—
दूषण, तस्मात्, यस्य—सन्धे, रक्षा—रक्षण, स्वरूपेणावस्थापनमिति यावत्, न
परिहरामि—नोपेक्षे, सन्धिम् अपूरिता रक्षितं न शक्नोमीत्यर्थः । [न यत्नः]
इत्येव “वृत्तम्” इति पञ्चकालरष्टतपाठः । आद्या हसम् ॥ ३० ॥

(ड) अक्षुपणशौण्डीर्य—क्षुपण—कार्पण्य, दीनता वा, तद्वद्वि, शौण्डीर्यम्—
शौदार्यं यस्मिन् तद् यथा तथेति क्रियाविशेषणम् ।

इत्येवमात्माटवीसचरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमन्महानन्दविराजामगरभट्टाचार्येण विरचिताय, तद्वद्वि

पण्डितयोः तदागुर्वीरविराजामपण पण्डितयोर्मित्रैश्च परिवारादयो

प्रतिरुक्ताशमसन्नाख्याया सृच्छकटिके

तृतीयोऽङ्क ॥ ३३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

—००००००—

[ततः प्रविशति चेटो] ।

चेटो । आणत्तम्हि अत्ताए, अज्जआए सआम गन्तुं । एसा अज्जआ चित्तफलअ णिसस्स दिट्ठी (क) मदणिए सह किपि मन्तअन्तो चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि । * [इति परिक्रामति] ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च] ।

वस । हज्जे मदणिए । अबि सुसदिसी इय चित्ताकिदी अज्जचारुदत्तस्स ? †

मद । सुसदिसी । ‡

वस । कध तुम जाणासि ? §

मद । जेण अज्जआए सुसिणिद्धा दिट्ठी अणुलगा । ¶

वस । हज्जे । कि वेसवासदाक्खिस्सेण (ख) मदणिए ! एव्व

भणासि ? **

* आणत्तास्मि मावा, आर्याया सकाशं गन्तुम् । एषा आर्या चित्तफलक निषण्णदृष्टिमदनिकया सह किमपि मन्तयन्ती तिष्ठति, तद् यावद् उपसर्पामि ।

† चेटि मदनिके । अपि सुसदृशो इय चित्ताकृति आख्यचारुदत्तस्य ?

‡ सुसदृशी ।

§ कध त्वं जानासि ?

¶ येन आर्याया सुस्निग्धा दृष्टिरमुलगा ।

** चेटि । कि वेशवासदाक्षिणेन मदनिके । एव भणसि ?

(क) चित्तफलकनिषण्णदृष्टि, —चित्तफलके—चित्तपटे, आलस्ये इत्यथ, निषणा—संज्ञा, सम्पन्नमपिरेति यावत्, दृष्टि, —चक्षु यया यस्या वा सा तथोक्ता ।

(ख) वेशवासदाक्षिणेन, —वेश—वेश्याजननिलये, (“वेशो वेश्याजनाद्यश्च” इत्यनुर) वास —वसति, तेन पुन दाक्षिण्य—नैपुण्य, चातुर्थ्यमिति यावत्, पर-च्छरादुपश्रिता वा, (“ददिणस्तु परच्छन्दानुवज्जिनि । दवेऽपसस्ये सरले” इति ऐनचन्द्र) नेन ।

मद । अज्जए । कि जो ज्जेव जणो वेसे पडिवमदि, सो ज्जेव अलीअदक्खिणो (ग) भोदि १ ॥

वस । हज्जे । णाणापुरिसमङ्गेण वेस्साजणो अलीअदक्खिणो भोदि । ५

मद । जटो टाव अज्जआए दिट्ठो इध अभिरमदि, हिअअच, तस्स कारण कि पुच्छीअदि १ ॥ (घ)

वस । हज्जे । सहीअणादो उवहमणोअदां रक्खामि । § (ङ)

मद । अज्जए । एव्व णेदं, सहीअणचित्ताणुवर्त्ती अवलाअणो भोदि । १॥

चेटो । [उपसृत्य] अज्जए । अत्ता आणवेदि, गहिटाजगुण्ठण पक्खदुआरण मज्ज पवहण , (च) ता गच्छेत्ति । २॥

* आर्थे । कि य एव जनी वेग प्रतिवसति, स एव अलीअदक्षिणो भवति ।

+ चेटि । नानापुरुषसङ्गेन वेग्याजनीऽलोकदक्षिणो भवति ।

‡ यतस्तावत् आध्याया दृष्टिरिह अभिरमते, इदयच्च, तस्य कारण कि पुच्छान् १

§ चेटि । सर्वोचनादुपहसनौयतां रक्षामि ।

॥ आर्थे । एव नेद, सर्वोचनचित्तानुवर्त्ती अवलाजनी भवति ।

२० आर्थे । माता आनापप्रति, गृहीतावगुण्ठन पक्षदार मच्च प्रवृत्त, तदन्वति ।

वस । हज्जे । किं अज्जचारुदत्तो म एदस्सदि ? ५

चेटी । अज्जए । जेण पवहणेण सह सुवसदससाहस्सिओ(क)

अलङ्कारओ अणुप्पेसिदो । १*

वस । को उण सो ? ‡

चेटी । एसो ज्जेव राअस्सालो मठाणओ । §

वस । [सक्रोधम्] अबेहि, मा पुणो एव्व भणिस्ससि । ¶

चेटी । पसीददु पसोददु अज्जआ, सन्देसेण (ज) म्हि

पेसिदा । ७**

वस । अह सन्देसस्स (भा) ज्जेव कुप्पामि । १†

चेटी । ता किति अत्ता विस्सविस्सं ? ‡‡

० चेटी । किम् आद्य चारुदत्तो मा नेष्यति ?

† आद्ये । येन प्रवहणेन सह सुवर्णदशसाहसिकीलङ्कार अनुप्रेषित ।

‡ क पुन स ?

§ एष एव राजश्याल संस्थानक ।

¶ अपेहि मा पुनरेव भणिष्यसि ।

७० प्रसीदतु प्रसोदतु आद्या सन्देशनाम्नि प्रेषिता ।

†† अह सन्देशमेव कुप्पामि ।

‡‡ तत्किमिति मातर विज्ञापयिष्यामि ?

वहनयोग्यरघुविषय, शिविकादिवा, स एव कर्णरिघ इति नाम्ना प्रसिद्ध,
('कर्णरिघ प्रवहण हयनञ्च सम वयन्' इत्यमर) ।

(छ) येन—जनेन इत्यर्थ, [येनेति कर्णरिघ तृतीया] । सुवर्णदशसाहसिक,
—अर्थातिरिक्तिकानित स्वर्ण सुवर्ण, "मोहर" इति भाषा, तस्य दशसहस्र सुवर्णदश-
सहस्र तेन लभ्य सुवर्णदशसाहसिक, दशसहस्रसुवर्णरूपमूल्यलभ्य इत्यर्थ,
[सुवर्णदशसाहसिक इति पाठे,—"सुवर्णशतसाहसिक" इति संस्कृतम्] ।

(ज) सन्देशेन—देश्य विना वाचिकादेशिन्येव, ('सन्देशवाग् वाचिक स्मात्'
इत्यमर) ।

(*) सन्देशस्य—वाचिकादेशस्य, [सन्देशस्य इति सम्बन्धविवक्षया चतुर्थ्या प्राप्-
त्याः पर्यायात्, सन्देशाय इत्यत्र] ।

वस । एव विस्मविटब्बा, जइ म जोअतो इच्छमि, ता
एव्वं ण पुणो अहं अत्ताए आणविटब्बा । *

चेटी । जधा दे रोअदि । † [इति निक्काला] ।

शर्विलक । [प्रविश्य] ।—

दत्त्वा निशाया वचनीयदोष निद्राञ्च जित्वा नृपतिश्च रक्ष्यान् ।
स एष सूर्योदयमन्दरश्मिः क्षपाक्षयाञ्चन्द्र इवाम्नि जात ॥१॥
आप च,—य. कश्चित् त्वरितगतिनिरीक्षते मा
सम्भ्रान्त, द्रुतमुपसर्पति स्थित वा ।

* एव विज्ञापयितव्या, यदि सो जोवन्तीमिच्छमि, तत एव म पुनर— माता
आज्ञापयितव्या ।

† यथा ते रोचते ।

चारुदत्तगृहे चौथ्यं कृत्वा निशावसाने सगदमानस शञ्जिलक. स्वदीप्त्यभास,
दत्त्वेति ।—निशाया,—रक्ष्या, [सस्वस्वविवचना यदौ] वचनीयदोष—निशा
अन्यकरोति अपवादरूप दूषण, [“वचनीय ” इति भावे अनाद्यर्] दत्त्वा—निशाया
निशा दूषित्वेत्यर्थ, [“निशाया ” इत्यत्र “निशाया” इति पाठान्तरम्] निद्रा—
स्वाप, तथा नृपते,—राज्ञ, रक्ष्यान्—रक्षकपुरुषान्, [रक्ष्यान्त्यत्र रक्ष्ता
यत्प्रत्ययस्य अननुशिटतया कर्माण्येव यत्प्रत्यय, तत राजरक्षणोपपत्त्या
तात्पर्यत नगररक्षणं पुरुषा एव वा यन्ते, तेषामिव नृपतिभिः नगररक्षणाभावात्
रक्षणीयत्वादिति कथमपि प्रयोगस्यास्य साधुत्वं सम्पादनीयम्] न (अत नकारः
प्रत्येकप्राधान्यद्योतक) जित्वा—अभिभूय, तयो अवशमती मत्वा इत्यर्थ, स एष,
अहमिति शेष, क्षपाक्षयात्—रात्रयवसानात्, मन्दोदय—निन्दकरप्रकाशन, मन्दी,
—प्रभारहिता, रश्मय, —किरणा यत् तादृश, चन्द्र,—निशाकर, इव जात, —
सदृश, अस्मि—भवामि । चौराणां रात्रावेव प्रभार, दिवसं तु भवामि । अतः
अत्र दिवाप्रभावशून्यशञ्जिलकस्य दिवाकरकरनिष्पन्ननिशाकरणं सन्देहो नास्ति ।
अन्तर । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रारूपजाति वत्सम ॥ १ ॥

त सर्वं तुल्यति दूषितोऽन्तरात्मा

स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥ २ ॥

मया खलु मदनिकायाः कृते साहसमनुष्ठितम् (अ),—

परिजनकथासक्त कश्चिन्नरः समुपेक्षितः

क्वचिदपि गृह नारीनाथ निरीक्ष्य विवर्जितम् ।

नरपतिवत्ते पार्श्वीयाते स्थित गृहदारुवत्,

व्यवसितशतैरेवप्रायैर्निशा दिवसीकृता ॥ ३ ॥

[इति परिक्रामति] ।

अथवा, श्रित—अचिदवस्थित, सा द्रुत—गौघम्, उपसर्पति—सत्त्वान्निधिसागच्छतीत्यर्थः, दूषित,—सापराध, चौथ्यादिदुष्कार्यकरणात् शङ्कित इति यावत्, अन्तरात्मा—अन्तःकरण, मनसि इष्यते—मन्त्रिरोचकादिरूप, सर्व—सकल जन, तुल्यति—परीक्षति, तत्कारोऽहम् इति किमयं ज्ञातवानिति सन्निधि इति यावत्, हि—तथा हि, मनुष्य,—जन, स्वै,—निजै, दोषै,—अपराधै, शङ्कित,—शङ्का स्थानमित्यर्थः, अन्यस्मिन् शेष, भवति । अथ समीपागतपुरुषादिसन्दर्शनेन सञ्जातायाः शङ्कितकण्ठ्यायाः चतुष्पादार्थेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमथान्तरात्मासोऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी हसन्,—“व्याशाभिर्जनजरा प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ २ ॥

(अ) कृते—निमित्त, मदनिकालाभाशमिति यावत् । साहस—हठकारित्व, [सहसा कृतमिति लक्षणा आवर्देविकायत्नेन चौयस्य साहसपदेन लभ] ,

साहसमनुष्ठितमित्युक्तं, तच्च कौटुम्भिकमिति विद्वद्ब्राह्म, परिजनेति ।—क्वचिदपि—कुदचित् प्रदेशे परिजनेन—परिवारेण, सह कथा—आलाप, तत्र आसक्त,—निषेध, कथित्—कोऽपि, नर,—पुरुष, समुपेक्षित,—परित्यक्त, तादृशं नरं दृष्ट्वा मन्यमानेन स्वकायमनुष्ठितमिति यावत्, क्वचिच्च गृह—भवनं, नारीनाथ—स्त्रीनाथसहाय, निरीक्ष्य—दृष्ट्वा, विवर्जित—परित्यक्त, तद्वनस्य अवलाजनरचितत्वेन तत्र प्रवेशस्य चौरशान्तिनिषिद्धत्वादिति भावः, [“विवर्जितम्” इत्यत्र “विवर्जितम्” इति पाठान्तरम् तत्र,—विवर्जित—प्रत्याक्षमित्यर्थः] तदा क्वचिच्च नरपतिवत्—रतिवत्, राजपुरुष इत्यत्र, पाद्वीयाते—समीपवर्तिनि कति, गृहदारुवत्—नरपतिवत्, तुल्य दद्यात्मानं तद्येव, स्थितम्—अवस्थितम्, गृहपतिवत् इति गृहपरिजनानां सततहस्तसङ्गेन प्रादुर्भावादिदिवसितस्यापुर्व

वस । हृत्ते । इम दाव चित्तफलञ्च मम सप्रणोण ठाविष
तालवेण्टञ्च गेल्लिञ्च लहु (ट) आञ्च ।

मद । जं अज्जआ आणवेदि । † [इति फलकं गद्गाला
निष्काला] ।

शर्वि । इद वसन्तमेनाया गृह, तद् यावत् प्रविशामि ।
[प्रविश्य] क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या ?

[ततः प्रविशति तालवृत्तहस्ता मदनिका] ।

शर्वि । [दृष्ट्वा] अये । इय मदनिका,—

मदनमपि गुणैर्विशिष्यन्ती

रतिरिव सूर्तिमती विभाति यद्यम् ।

* चटि । इम तावत् चित्तफलकं मम सप्रणोण स्थापयत्वा तालवृत्तं गद्गाला
लघु आगच्छ ।

+ यदाद्या आश्रययति ।

तिष्ठति, अहमपि तथैव नियतं स्थित इति भावः, यथा,—गच्छन्तं गच्छा-
न्तं कृत्वा कालमयस्मिन् तुल्यनित्यं, स्तम्भो हि यथा एकस्मिन्नेव स्थाने नियतं स्थितः,
अहमपि तथैव तिष्ठामीति भावः, एवंप्रकारं,—दृष्टव्यं नै, व्यवसितं, न
शतयापारं, [व्यवसितानां शतानां, व्यवसितशतानां, तैः, शतादिशतानां यत् एक
शतादिसङ्ख्यामात्रबोधः, तथैव एकवचनान्तत्वनियमादत्र च बहुवचनमप्युच्यते । तत्र तत्र
शतशब्दस्यापि बहुवचनान्तत्वमिति बोध्यम्] निशा—रात्रिः, दिवसश्च—आत्म-
दिवसश्च कृता, तस्य समाच्छन्त्या निशाशमपि दिवसवत् निराश्रयः । तत्र तत्र
निति भावः, [इह दिवसशब्दात् अभवत्तद्विचित्रं] मया उपमानं ।
हरिणी वृत्तः,—“नममरमला गच्छेदेदेदं नृणां कृता” इति श्रुतिः ।

(ट) चित्तफलकम्—आलिख्य, चित्तपट्टमिति तावत् । न—मया । ताल-
स्यात् तथेव, [आगच्छेति क्रियायां विग्रहणमिति] ।

मम हृदयमनङ्गवर्जितम्

भृशमिव चन्दनशीतल करोति ॥ ४ ॥

सदनिके ।

नद । [दृष्टा] अम्भो ! कथं सञ्चलन्ति ॥ सञ्चलन्ति ।

साअट दे ? कहि तुम ? ॥

शवि । कथयिष्यामि । [इति सानरागमन्योऽन्य पश्यत] ।

वस । चिरञ्चि मदनिका, ता कहि णु क्वु सा ? [गवा-
चकेण दृष्टा] कथं । एसा केणा वि पुरिसकेण सह मन्तअन्ती
चिट्ठि ॥ जधा अदिसिणिडाए णिच्चलदिट्ठीए आपिबन्ती विअ
एद निज्जाअदि, तथा तक्केमि, एसो सो जणो एद इच्छदि
अभुजिस्सं (ठ) कादु, ता रमदु रमदु, मा कस्सावि पीदिच्छेदो
भोदु, ण क्वु सहाविस्सं । ॥

* अहो ! कथं सञ्चलन्ति ॥ सञ्चलन्ति । स्वागतं ते ? कुत्र त्वम् ?

+ चिरञ्चि मदनिका, तत् कुत्र नु खलु सा ? कथम् । एषा केनापि पुरुषकेण
सह मन्तयन्ती तिष्ठति ॥ यथा अतिस्निग्धया निश्चलदृष्ट्या आपिबन्तीव एतं निध्या-
यति तत्रा तर्कयन्ति, एष स जन एनामिच्छति अभुजिष्या कर्तुम्, तत् रमता
रमता सा कदापि पीतिच्छेदी भवतु, न खलु शब्दादिष्वे (आकारयिष्यामि) ।

शमते 'इय मदनिका' इति गद्यस्यवाक्येन कर्तृपदेन अन्वयां वीध्य, या इयम्—
एषा मदनिकेच्छा, अनङ्गवर्जितम्—नित्य कामानलसन्तप्त, मम—सञ्चलद्वय,
हृदयम्—मनस्यन्तं नृशम्—अन्वर्थ, चन्दनेन—मलयजानुलेपनेनेत्यर्थ, यथा
शीतल—शीतस्पर्शं सुस्निग्धमिति यावत्, भवति, तथा इव करोति—विधत्ते । अत्र
पृथगे मदनिकाया मन्तिमद्वित्वासम्भवेऽपि तत्सम्भावनात्, तथा परार्हे अचन्दन
इति तल्लेपि अदृष्टे तत्त्वसम्भावनादुत्प्रेक्षावद् । पृथिताया वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ठ) एषा—मदनिका । केनापि—केनापरिचितेन केनचिदित्यर्थ । मन्त-
यन्ती—मन्तमानयन्ती । दधा—प्रकाश । आपिबन्ती—सद्युपा पान कुर्वन्ती
रन्तमाना, कदन्तीति यावत् [अत्र इव इव्य उपलक्ष्यार्थम्] निध्यायति—एकाग्रोप-
निवेशतः, (निरन्तरं निध्यान दर्शनान्तेकमेवम् इत्यमरः) । अभुजिष्या—

वस । हञ्जे । इम दाव चित्तफलञ्च मम सत्रणीण् ठाविञ्च
तालवेण्टञ्च गेल्लिञ्च लहु (ट) आञ्च । *

मद । ज अञ्जआ आणवेदि । † [इति फलक गृहीता
निष्क्रान्ता] ।

शर्वि । इद वसन्ततेनाया गृह, तद् यावत् प्रविगामि ।
[प्रविश्य] क नु मया मदनिका द्रष्टव्या ?

[तत प्रविशति तालवन्तहन्ता मदनिका] ।

शर्वि । [दृष्ट्वा] अये । इय मदनिका,—

मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती

रतिरिव मूर्तिमती विभाति येषम् ।

* चटि । इमं तावत् चित्तफलक मम शत्रुणाम् स्थापयन्ता तालवन्त गृहीता
लघु आञ्च ।

† यदाय्या आज्ञापयति ।

तिष्ठति, अहमपि तथैव निश्चल स्थित इति भावः, यथा,—गृहदारुवत्—गृहाव-
लम्बककाष्ठमयस्तम्भेन तुल्यमित्यर्थः, सन्धौ हि यथा एकस्मिन्नेव स्थाने निश्चल रुष्ठति,
अहमपि तथैव तिष्ठामीति भावः, एवं प्राये,—ईदृशबहुने, व्यवसितशतं,—यथा
शतशतपारै, [व्यवसितानां शतानि, व्यवसितशतानि, तैः, शतादिशब्देन यत्र एक-
शतादिसङ्ख्यामात्रबोधः, तत्रैव एकवचनान्तत्वनियमादत्र च बहुशतसङ्ख्यायाः अवचित्वेन
शतशब्दस्यापि बहुवचनान्तत्वमिति बोध्यम्] निशा—रात्रिः, दिवसीकृता—आदयम
दिवस कृता, तम समाच्छन्नाया निशायां अपि दिवसवत् निःशङ्काभावेन व्यवहृत
मिति भावः, [इह दिवसशब्दात् अभूततद्भावे चिप्रत्ययः] मयात श्रेय सर्व्व ।
हरिणी वृत्त,—“नसमरसला ग घड्वदैर्हयैर्हारी मता” इति लक्षणं त ॥ ३ ॥

(ट) चित्तफलकम्—भालिख्य, चित्रपटमिति यावत् । लघु—मत्वर यथा
स्यात् तथेत्यर्थः, [आञ्चेति क्रियाया विशेषणमिदम्] ।

स्वानिलषितां मदनिकां पुरतोऽवलोक्य विमुग्धहृदयः शास्त्रलक तद्रूपवर्णनपर-
सर स्वहृदयभावं व्यनक्ति, मदनमिति ।—गुणैः—चिन्तोन्मादनादिभिः अनन्तमात्रा-
रणगुणविशेषैः, मदनमपि—कन्दर्पमपि, का कथा अन्येषामित्यपि श्रुत्या, ति यन्ती
—जयन्ती, मूर्तिमती—देहधारिणी, रतिः,—कामवधुरिव, विभाति—प्रकाशयति

मम हृदयमनङ्गवक्त्रितम

भृशमिव चन्दनशीतल करोति ॥ ४ ॥

मदनिके ।

नद । [दृष्ट्वा] अस्मो । कथं सञ्चल्यो ॥ सञ्चल्यो ।

साअद दे ? कहि तुम ? १८

शनि । कथयिष्यामि । [इति सानरागमन्योऽन्य पश्यत] ।

वस । चिरअदि मदणिआ, ता कहि गु कुवु सा ? [गवा-
चकेण दृष्ट्वा] कथं । एसा केणा वि पुरिसकेण सह मन्तअन्ती
चिह्नुदि ॥ जधा अदिसिणिह्वाए निञ्चलदिह्नीए आपिवन्ती विअ
एद निज्जाअदि, तथा तक्केमि, एसो सो जणो एद इच्छदि
अभुजिस्स (ठ) कादु, ता रमदु रमदु, सा कस्सावि पीदिच्छेदो
भोदु, ए कुवु सहाविस्स । १९

१८ श्री । कथं सञ्चल्यो ॥ सञ्चल्यो । स्वागत ते ? कुव त्वम् ?

+ चिरयति मदनिका, तत् कुव नु खलु सा ? कथम् । एषा केनापि पुरुषकेण
सह मन्तयन्ती तिष्ठति ॥ यथा अतिस्निग्धया निञ्चलदृष्ट्या आपिवन्तीव एत निध्या
यति, तथा तर्कयानि एष स जन एनामिच्छति अभुजिष्या कर्तुम्, तत् रमता
रमता ना कथापि प्रीतिच्छेदी भवतु, न खलु शब्दाग्रिष्ये (आकारयिष्यामि) ।

शोभते 'इय मदनिका' इति गद्यस्यवाक्येन कर्तृपदेन अन्वयो बोध्यः, या इयम्—
एषा मदनिकैश्च, अनङ्गवक्त्रित—नित्य कामानलसन्तप्त, मम—शङ्खिलकस्य,
हृदयम—दल स्तल भृशम्—अत्यर्थं, चन्दनेन—मलयजानुलेपनेनेत्यर्थः, यथा
शीतल—शीतस्पर्शं सुस्निग्धमिति यावत्, भवति, तथा इव करोति—विधत्ते । अत्र
पृष्ठादे मदनिकाया मृत्तिमदतित्वासम्भवेऽपि तत्सम्भावनात्, तथा परार्हे अचन्दन
शीतलेऽपि अदृष्टे तत्सम्भावनादुत्प्रेक्षादयम् । पृथिताया वक्तुम् ॥ ४ ॥

(ठ) एषा—मदनिका । केनापि—जनापरिचितेन केनचिदित्यर्थः । मन्त
यन्ती—मन्तयमानयन्ती । दधा—दध्यात् । आपिवन्ती—चक्षुषा पानं कुर्वन्ती
रमयमानां करोति दातव्यं [इव इदं च दृष्ट्वा ज्ञानं] निधायति—पृकाशेण
निर्दिशत, (निर्दिशन्ति निष्ठान् दर्शनान् लोकनिर्दिशन् इत्यमरः) । अभुजिष्यान्—

मद । सव्विलअ ! कधेहि । *

शविं । [साशङ् दिशोऽवलीकयति] ।

मद । सव्विलअ । किस्सेइं ? समको विअ लक्खीअमि ? †

शविं । वच्चेत्वां किञ्चिद्दहस्यं, तद् विविक्तमिटम् ?

मद । अधइं । ‡

वस । कधं परमरहस्यं ! ता ण सुणिस्स । §

शविं । मदनिके । कि वमन्तसेना मोच्यति त्वां निष्कूयेण ?

वस । कधं मम सव्वन्धिणी कथा ॥ ता सुणिस्स इमिणा
गवक्खेण ओवारिदशरीरा । ¶

मद [सव्विलअ । भणिता मए अज्जआ, तदो भणादि,
जइ मम सच्छन्दो, तदा विणा अत्थ सब्ब परिजण अमुजिस्स
करइस्स । अध माव्विलअ । कुदो दे एत्तिओ विहवो,—जेण
म अज्जआसआसादो मोआइस्समि ? **

शविं । दारिद्रेणाभिभूतेन त्वत्सेहानुगतेन च ।

अद्य रात्रौ मया भीरु । त्वदर्थं साहस कृतम् ॥५॥

* शर्विलक । कथय ।

† शर्विलक । किन्दि ? मशङ् इव लक्ष्मि ?

‡ अथ किम् ।

§ कष्ट परमरहस्यम् । तत न श्रोष्यामि ।

¶ कथ । मम सव्वन्धिनी कथा ॥ तत् श्रोष्यामि अनेन गवाक्षेण अपवारित
शरीरा ।

** शर्विलक । भणिता मया आर्या, तदा भणति, यदि मम स्वच्छन्द, तदा
विना अयं सर्वं परिजनम् अमुजिष्य करिष्यामि । अथ शर्विलक । कुतस्ते एतावान्
विभव ? येन मामार्यासकाशान् मोर्षयिष्यमि ?

अकिङ्कर्षी, स्वाधीनामित्यर्थ, (“भुजिष्या किङ्करी मता” इति कीप), यदा,—
स्वेतरिण केनापि अनुपगम्यया, आत्मकलतवत् स्वाधीनामित्यर्थ ।

निर्जनस्य ते सहसा कस्मात् सन्निपत्योपयोग्ययागम सत्रा इति पृष्ठ मन्त्रमा
घनागमकारण निर्दिष्टवाह, दारिद्रेणेति ।—भीरु—हे भयशोले अश्वलि । (भय-
शीलताया रमणीजनस्वभावत्वेन शर्विलकहतसाहस्यवणे भयावगमभावान्निवसान-

वस । पसस्या से आकिदौ, साहसकमदाए उण उव्वेअ-
णिआ । ॐ

मद । सव्विलअ । इत्थीआकल्लवत्तस्स (ड) कारणेण उहअ
पि ससए विणिकित्तं ? १

शवि । किं, किम् ?

मद । सरौर, चारित्त अ । ॐ

शवि । अपण्डिते । साहसे (ठ) श्री. प्रतिवसति ।

मद । सव्विलअ । अखण्डिदचारित्तो मि, ता ण हु दे मम
कारणादो साहस करन्तेण अच्चतविरुद्ध आचरिद । § (ण)

शवि ।—नो मुणाम्यवला विभूषणवती फुल्लामिवाह लतां,
विप्रसन्न न हरामि काञ्चनमथो यज्ञार्थमभ्युद्धृतम् । १

० प्रसन्नतायाः कृतिः, साहसकमतया पुनरुद्देजिनिका ।

१ शविलक । श्रीकल्यवत्तस्य कारणेन उभयमपि सशये विनिलिप्तम् ?

२ शरीर, चारिदड ।

३ शविलक । अखण्डितचारित्वोऽसि, तत न खलु त्वया ममे कारणात् साहस
कुर्वता अचनविरुद्धमाचरितम् ।

नटम्) । मदा दारिद्रेण—प्रसन्नद्वैतेन [अभिभूतेनेत्यस्य कर्तृपदम्] अभिभूतेन
—निज्जितम्, च—सदा, त्वस्मिहादुर्गतेन—त्वदीयप्रणयसमासत्वेन सुता इत्यत्र, अय
रादौ—रज्ज्वा त्वदर्थे—तव निमित्तं, त्वामधिकर्तुमिति यावत्, [अदृशब्दस्य असंज्ञ-
ज्ञानत्वात् मर्यादी] साहस—सहसा—दृष्टेन, कृत साहसम्, अघवा,—सहसा—
अविचिन्त्य इत्यत्र कृत साहस, चौद्धरपमिति यावत्, “सहसा क्रियते यत्तु तत
साहसमिहोच्यते” इति वचनात्, कृतम्—अनुष्ठितम् । [“अय” इत्यत्र “अद”
इति पठ्यते] । पद्यावत् इत्यत्र । ५ ॥

धातृत्सङ्गतं हरामि न तथा बालं धनार्थी क्वचित्,
कार्यकार्यविचारिणी मम मतिश्चौर्येऽपि नित्यं स्थिता ॥ ६ ॥
तद्विज्ञाप्यता वसन्तसेना,—

“अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।

अप्रकाशो ह्यलङ्कारो मत्स्नेहाडार्यतामिति” ॥ ७ ॥

पयत्राह, नो इति ।—अहं फुल्लं—विकशितपुष्पा, लता—वल्लीमिव, विभूषणवती—
परिहृतालङ्काराम्, अवलं—नारी, नो सुणामि—चोरयामि, तद्वावात सुपणानि
न हरामीत्यर्थः, [नो इति निषेधार्थकमोकारान्तमव्ययपदम्, “अभावे न ह्यनो
नाऽपि” इत्यमरः] विप्रस्र—ब्राह्मणधन, काचन—स्वर्णम्, अथो—तथा, यज्ञार्थं—
यज्ञनिमित्तम्, अभ्युदृतम्—आहत, वस्तु इति शेषः, विप्रस्रमिति, यज्ञार्थमभ्युदृत
मिति च काचनविशेषण वा, तत्र विप्रस्र—विप्रस्वामिकमित्यर्थः, विप्रस्वामिक-
काचनापहरणे महापातकश्रुते, तथा च विष्णु,—“ब्रह्महत्या, सुरापान, ब्राह्मण
सुवर्णहरण, गुरुदाराभिगमन, सयोग्यतै सह इति महापातकानि” इति । न
हरामि—न चोरयामि, तथा धनार्थी—अर्थलिप्सु सन्, क्वचित्—कदापि, धावता,
—उपमातु, उत्सङ्गत—क्रोडस्थ, बालं—शिशु, न हरामि—तद्वावात अलङ्कार
जातम् अपहर्तुमिति भावः, तथा हि,—मम मति,—बुद्धि, चौर्येऽपि—चौरकर्म
स्थिति, कार्याकार्यविचारिणी—कर्तव्याकर्तव्यविचारवती सती, नित्यं—सतत,
स्थिता, असत्कार्यमपि चौर्यं मया पादमपात, स्थानमप्यन, योग्यमयोग्य वेति
अविवेच्य न कदाचित् कृतमिति भावः । अथ अन्तिमपादायस्य पुत्रपादवत्वात्पादान
प्रति हेतुतया निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कार, तदुक्तं द्रष्टव्यम्,—“हृत्वाकापदायस्य
काव्यलिङ्गं निगद्यते” इति । शार्दूलविकीर्णितं वचनम् ॥ ६ ॥

किं विज्ञापनीयमित्याह, अयमिति ।—तव—वसन्तसेनाया इत्याशयः, शरीरस्य
—देहस्य, प्रमाणादिव—प्रमाणादिव, प्रमाणात् स्नेहोक्तिर्वेति यावत्, [त्वन्नेति
पञ्चमी] यथा गिथिल कटमाध्यपरिधानो वा न भवेत्, तथैव इति तावत्
निर्मितः,—घटित, अयं—परिदृश्यमान, अप्रकाशः,—अनुरक्त प्रकाशो यस्य
तथोक्त, अप्रकाशनीय इत्यर्थः, [“अप्रकाशः” इत्यत्र “अप्रकाशम्” इति भाष्यः
कृतचारुदत्ताख्यन्यत्रुतपाटालरेऽपि,—अलङ्कारविशेषण बोध्यम्, लोकमना
प्रकाशनीय इत्यर्थः] अलङ्कारः,—अपण, मत्स्नेहात्—मयि—मदनिकायसि—
येनात्—अनुरागात्, धार्यता—गृह्यताम्, परन्तु शब्दित्वेन मम (मदनिकायसि)

नद । सञ्चिलञ्च । अप्यकासो अलकारओ, अञ्च अ जगो
त्ति दुवेवि ण जुज्जदि, ता उवणेहि, दाव पेक्खामि एद अल-
कारञ्च । ॐ (त)

शविं । इदमलङ्कारम् । [इति साशङ्क समर्पयति] ।

नद । [निष्पद्य] । दिट्ठपुरुव्वो विञ्च अञ्च अलङ्कारओ ॥
ता भणेहि कुदो दे एसो ? १ ॥

शविं । मदनिके । किं तव अनेन ? गृह्यताम् ।

नद । [उत्तरेण] जइ मे पञ्चअं ण गच्छसि, ता किण्णिमित्तं
म णिक्किणमि (थ) ? ॥

शविं । अयि । प्रभाते मया श्रुतं श्रेष्ठिचत्वरे, यथा—सार्थ-
वाहस्य चारुदत्तस्य इति । [वसन्तसेना मदनिकां च मूर्च्छां नाटयति] ।

शविं । मदनिके । समाश्वसिहि ; किमिदानीं त्वम्,—

* शविलक ! अप्रकाशोऽलङ्कारः, अथच जनः, इति इयमपि न युज्यते, तत्
उपनय तावत् पश्यामि एतन् अलङ्कारम् ।

† दृष्टपूर्वं इवावमलङ्कारः ॥ तद् भण, कुतने एष ?

‡ यदि ते प्रत्यय न गच्छसि, ततः किमिति मा निष्क्रीणामि ?

निष्क्रियपेद अप्रमर्पित इति न प्रकाशतां, तथात्वे वयं राज्ञा दण्डनीया भविष्याम
इति शविलकाशयः । अतः शरीरप्रमाणानिर्दिष्टेऽपि तत्त्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽल-
ङ्कारः । पद्यावच्छेद इत्यन् ॥ ७ ॥

(त) अथ जनः,—वसन्तसेनास्वरूपः, अतिचतुरा रुपाजीवा इत्यर्थः,
तादृशोऽयं जनः कः ? चौदण्डं सहोदोऽयमलङ्कारश्च कः ? इति इयमपि न युज्यते
इत्यत्र एतस्या वेद्यात्वेन तदुत्तालङ्कारस्य अप्रकाशत्वसम्भावनाविरहादिति भावः,
अथवा—अनन्तसेना चरितव्यं कथमपि न गृह्येतादिति भावः, शविलकेन
चरित्वा मदनिकां निष्क्रियार्थं सप्त प्रदत्तं अयम् अलङ्कारः इति वसन्तसेनया कदाऽपि
न दातुम् इति सम्भावितुमपि न शक्यते इति हृदयम् ।

(८) निष्क्रियसि—मूर्च्छेन जीवानि, निष्क्रियं दत्त्वा मानद्वीकरोषीति

इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।

निष्फलत्वमलं यान्ति वेश्याविहगमक्षिताः ॥ १० ॥

अयञ्च सुरतज्वालः कामाग्निं प्रणयेन्धनः ।

नराणां यत्र ह्यन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ११ ॥

वस । [सम्मितम्] अहो । से अत्याग्ये आवेश्यो । * (न)

* अहो । अयं अस्याने आवेश्य ।

मदङ्गिकाश्ववहारं स्नानकुलं विविच्य अस्यां वेश्यात्वमेव एव नोच्यवहारहेतु-
रिति निश्चिण्णं शब्दिलक इत आरभ्य कतिपयैः श्लोकैः वेश्याजनदीपानाह, इहति ।
—इह—संसारे, सर्वे—सकल, स्व—धनमेव, फल—प्रसव इति सर्वस्वफल, तदस्ति
एवमिति सर्वस्वफलान, —प्रचुरधनरूपफलवन्त, [अत्र बहुव्रीहिणा अर्थसङ्गतावपि
“न कम्पधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिद्येदशप्रतिपत्तिकर ” इति न्यायेन कम्पधारयात्
मत्वर्थीयेन्प्रत्ययस्य असाधुत्वेऽपि “कृष्णसर्पवान् वृन्मौक ” इत्यादिबत एतद्वचनस्य
प्रायिकत्वेन साधुत्वमवगन्तव्यम्, केचित् तु “सर्वधनी” इत्यादिवत् इत्यन्तं बहुव्रीहि-
वदन्ति इति सुधीभिर्विभाज्यम्] कुलपुत्रा, —कुलोना, एव महान्त, —येष्टा,
द्रुमा, —वृक्षा, वेश्या, —गणिका, एव विहगा, —पक्षिण, ते भाजत, —
खादिता, सन्त, अलम्—अत्यर्थं, निष्फलत्वं—फलहीनत्वं इत्याद्य, यान्ति—
प्राप्नुवन्ति, हतसर्वस्वा भवन्तीति यावत् । अत्र धनकुलपुत्रादिरूपे निरपङ्कतविषये
रूपितानां फलद्रुमादीनामभेदेनारीपात् रूपकमलङ्कारः । पद्यावकं वृत्तम् ॥ १० ॥

अप्रमितिः ।—किञ्चेति चाशङ्कः, अयं—अनुभूयमान, सुरतमेव ज्वाला—शिश्या
यस्य स, तथा प्रणय, —अनुराग, एव इत्यन—काष्ठ यस्य तादृश, (“काष्ठ-
दार्ष्णिमन्” इत्यमरः) कामाग्नि, —काम, —सुरताभिलाष, एव आग्र, —वह्नि,
[“कामोऽग्नि ” इति पाठान्तरन्तु न ह्ययं, “रावणावग्रहस्तान्” इत्यत्र “कृष्णमेघ ”
इतिवत् समस्तपाठस्यैव औचित्यात्] ज्वलति वेश्याजनशरीरे इति पदद्वयमध्या-
हार्यम्, यत्र—ज्ञानाग्नौ इत्यर्थः, नराणां—मानवानां, कामातुराणामिति यावत्,
यौवनानि—तारुण्यानि, धनानि—विभवाश्च, ह्यन्ते—आहुतय इव प्राक्षिप्यन्ते
इत्यर्थः । अत्र यौवनधनानामाहुत्यसम्भवात् ह्यन्ते इव इत्युत्प्रेक्षादेव वाक्यावयान्ते
उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, पृथ्वार्हे तु निरपङ्कतविषये सुरतादौ ज्वालादस्तादात्म्येनानयात्
रूपकम् इत्यनयो परस्परनिरपेक्षा संसृष्टिः । पद्यावकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(न) अस्य—गञ्जिनकस्य, अस्याने—प्रयोग्य स्थाने, आवेश्य, —चिन्तादिग,

शर्दि । सर्व्वथा,—

अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे,

ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति ।

श्रियो हि कुर्वन्ति तथैव नार्यो

भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि ॥ १२ ॥

स्त्रीषु न रागः कार्य्यो रत्नां पुरुषे स्त्रियः परिभवन्ति ।

रक्तैव हि रन्तव्या, विरक्तभावा तु हातव्या ॥ १३ ॥

चारुदत्तनामत्रयणभावेण सदमिकाया आवेगसम्पादादिदर्शनात् मामुपेत्य तत्रैवम्
अनुरक्तेति विश्वासादस्याय चिन्तौघेग भ्रममूल एवेति भावः, यद्वा,—स्थाने इति
योग्याद्यंक्रम्य, (“युक्ते हे साम्प्रत स्थाने” इत्यमरः) तथा च—आवेगः,—चित्त-
संभ्रमः, अस्थाने—अयोग्यः, अनुचित इत्यर्थः । [“आवेगो” इति प्राकृतस्य
“आवेगः” इति संस्कृतकल्पने आवेशः,—गर्वः, क्रोधी वाङ्मयः] ।

कथाञ्चित् कान्तिन्या रिरसो नायकस्य अपरेण कामधत्ते शक्तस्य कोपः,
असमर्थस्य तु विषाद इति दर्शनात् क्रुद्ध शर्विलक वेश्यामात्र विनिन्द्य इदानीं
स्त्रीमात्रं निन्दति, अपण्डिता इति ।—ये पुरुषाः,—जना स्त्रीषु च—नारीषु च,
अनर्थकरीष्विति भावः, च—तथा, श्रौषु—लज्जामुषु, चञ्चल भविति भावः, [चकार-
हय प्रत्येकप्रावाच्ययौतनायम्] विश्वसन्ति—प्रत्यय यान्ति, ते—तादृशा पुरुषाः,
अपण्डिता,—अनभिज्ञा, मूखा इति यावत्, इति मे—मम, [कृत्तरि पठौ] मता,
—स्त्रीहता, सम्प्रता इत्ययं, तान् अनभिज्ञान् मन्ये इति यावत्, हि—यत्,
द्विः,—सम्पदः, तद्वेष—तद्वदेव, नायकः,—रमण्यः, भुजङ्गकन्यानां—भुजङ्गीनाम्
इत्ययं, इव परिसर्पणानि—परितः वक्रगमनानि, द्रुतगमनानि वा, दहा,—
परिसर्पणानि—आवरणानि, ता हि दहा प्रीतिपरमपि निघ्नन्ति इति भावः,
कुर्वन्ति—विदधति, हे एव ते अतिवक्त्रे चपलस्वभावे चेति भावः । अत्र पूर्वार्द्धगत
वाक्यार्थं प्रति परार्द्धगतवाक्यादन्तं हेतुतया, कारणेन काव्यसमर्थनरूपोऽद्यान्तर
भावः, एवम् अस्मृतानां आशा प्रसृतानां नारीणाञ्च भुजङ्गकन्यासदृशपरि-
सर्पणकारित्वसद्वक्रगमनसम्बन्धादपकालहारः, तथा भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानौत्यत्र
सदृशः इति एतेषां परस्परसदृशभावेन सह । उपेन्द्रवकेन्द्रवदयो मन्त्रेण
वाक्येभ्यो निघ्नन्ति । १२ ।

सुष्ठु खलु इदमुच्यते,—

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतोः

विश्वासयन्ति पुरुष न तु विश्वमन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलममन्वितेन,

वेष्ट्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥ १४ ॥

राग,—प्रणय, न काव्य,—न विधेय, (यत) स्त्रिय,—रमण्य, रक्तम्—अनुरागिण, पुरुष—जनं. परिभवन्ति—भवजानन्ति, हि—तथा हि, रक्ता—अनुरागिणी, एव रत्नव्या—रमणाद्या, विरक्तभावा—अनुरागिणी तु हातव्या—त्यक्तव्या । अत्र रक्तैव इत्यत्र अन्ययोगव्यवच्छेदादथकेन एवकारिणैव अनुरक्ताव्यवच्छेदसम्भवे पुन “विरक्तभावा तु हातव्या” इति कथनात् पुनरुक्तत्वदीय, स च “सुरक्ता हि रत्नव्या” इति पाठपरिवर्त्तनेन समाधेय । इह प्रथमपादाद्यं हेतोर्द्वितीयपादगतवाक्याथतया काव्यलिङ्गमलङ्कार । आख्यां वृत्तम् ॥ १३ ॥

स्त्रीमात्रं विनिन्द्य पुन स्त्रीविशेषा वेष्ट्यां निन्दति, एता इति ।—एता,—वारणार्थं, वित्तहेतोः,—वित्तस्य हेतोः,—धनकारणात्, [“षष्ठौ हेतुप्रयोगे” (२।३।२६ पा०) इति षष्ठौ] पुरुषम्—अनुरागिण जनमित्यर्थ, प्रतीति शेष, हसन्ति, रुदन्ति—क्रन्दन्ति, विश्वासयन्ति च—प्रत्याययन्ति च, तु—किन्तु, न विश्वमन्ति—प्रतिश्रुति, स्वयमिति भावः, तस्मात्—तत कारणात्, कुलशीलममन्वितेन—सहशसत्स्वभावविशिष्टेन, कुलोनेन सुशीलेन च इत्यर्थ, नरेण—जनेन, वेष्ट्या,—वारवनिता, श्मशानसुमना,—श्मशाने—शवदाहक्षेत्रे, उत्पन्ना या सुमना,—कुसुम, (“स्त्रिय सुमनस पुष्य प्रभूत कुसुम समम्” इत्यमर) सा इव, [सुमन शब्दस्य “अप्सर सुमनोवत्त्वजादेवा” इत्यनुशासनेन “आप सुमनसां वपा अप्सर विकृता समा । एता स्त्रिया बहुत्वे स्युरेकत्वऽपि मता कश्चित् ॥” इति कारिकाया च बहुत्वस्य वैकल्पिकत्वात् च्युतसंस्कृतिदोषाभावेऽपि “ज्योत्स्ना इव मिता कीर्ति” इत्यादिभ्यत् उपमानोपमेप्रयोगवचनभेदान्न भयप्रकृततादीय दुष्परिहाय्य एवेति बोध्यम्] यद्वा—सुमना,—मालतीपुष्पाणि, (“सुमना मालती जाति” इत्यमर) ता इव (अस्मिन् पक्षे आदलमालतीपुष्पवाचकबहुवचनान्तसुमनाशब्द प्रयोगात् नाक्तपक्षभयप्रकृततादीयसम्भावनाऽपीति सर्वमवदातम्) वजनोया—हातव्या इत्यर्थ, यथा देवाक्षनायासप्रयोज्यतथा श्मशानम्यकुसुमानि सर्वे परिहोयन्ते, यथा सुखानयनिदानतया नयनमगोहारा अपि वारवनिता नूनं परिहरणीया इति

अपि च,—

समुद्रवीचीव चलस्वभावा सन्ध्याऽम्बलेखिव मुहूर्तरागाः ।

स्त्रियो हृतार्थाः पुरुष निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत् त्यजन्ति ॥ १५ ॥

स्त्रियो नाम चपलाः,—

अन्यं मनुष्य हृदयेन कृत्वा, अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति ।

अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्य शरीरेण च कामयन्ते ॥ १६ ॥

भाव । अत्र वेष्टाद्वयस्य एकस्य कर्तुं ह्यसरोदनाद्यनेकक्रियासम्बन्धेन दोषकाऽलङ्कारः, शेषार्हे च वेष्टानां स्मृशानकुसुमैः सह वञ्जनीयत्वेन अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कार इत्यनयोऽसृष्टिः । वसन्ततिलक इत्तम् ॥ १४ ॥

पुनरपि तासां दुर्ज्वलहार-वर्णप्रति, समुद्रेति—समुद्रवीचीव—सागरतरङ्ग इव, चलस्वभावा—चञ्चलप्रकृतयः, अतिचर्पला इत्यर्थः, तथा सन्ध्याऽम्बलेखिव—सन्ध्याया—सायंकाले यदम्बम्—अलग्नमनोन्मुखसूक्ष्मकिरणरञ्जिता मेघ इति यावत्, तस्य लेखिव—रेखिव, मुहूर्तम्—प्रत्यन्तकालः, रागः,—अनुरागः, पक्षे—रक्तिमा, यासां ता स्त्रियः,—रमण्यः, वेष्टा इत्यर्थः, हृतः,—आहृतः, पुरुषात् गृहीत इति यावत्, अथ,—वनं याभिः तथाभूता सन्त्यः, निरर्थं—निर्जन्तः, पुरुष—जनः, निष्पीडित—निहृतरागः, यदलक्तक—लासापवः, तद्वत् त्यजन्ति—विस्मृजन्ति । अत्र स्त्रीणां चञ्चलस्वभावत्वे समुद्रवीच्या, मुहूर्तरागत्वे च सान्ध्यम्बलेखव्या अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः, स च रागशब्दस्य श्रुत्युपानुराणितः । प्रथमार्हे उपमानोपनिषयो भिन्नवचनतया भग्नप्रकृततादृशदोषः । इन्द्रध्वजोपेन्द्रवज्रयोऽपज्जाति इत्तम् ॥ १५ ॥

सूक्त (प) खलु कस्यापि,—

न पर्वताये नलिनी प्ररोहति,

न गर्दभा वाजिधुर वहन्ति ।

यवा. प्रकौर्णा न भवन्ति शालय ,

न वेशजाताः शुचयस्तथाऽङ्गना. ॥ १७ ॥

आः । दुरात्मन् चारुदत्तहतक । अय न भवसि । [इति कतिचित् पदानि गच्छति] ।

इत्यथ , प्रसेक—मुखात् प्रचेप, मुञ्चन्ति—कुर्वन्तीत्यथ , तथा अन्यच्च—अपरञ्च, तत इति पूर्वेष्वन्यथ, तद्भिन्न पुरुष, शरीरेण—देहेन, कामयन्ते—वाञ्छन्ति, सखाङ्गे नालिङ्गन्ते इत्यथ , अत्र पादचतुष्टयेऽपि एकस्यैव अन्यशब्दस्य प्रयोगात् अनवीकृतत्व दीप । एवमेकस्यैव स्त्रीरूपकर्तृपदस्य आह्वानमाचनकामनारूपक्रियाभिरन्वयान् दीपकमलङ्कार । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १६ ॥

(प) सूक्त—शोभन कथितम् ।

वाराङ्गनाना निरतिशयनीचतां प्रकटयितुं शिष्टाक्तिसुदाहरति, नेति ।—नलिनी—पद्मिनी, पर्वताये—गिरिशिखरे, न प्ररोहति—जायते, गर्दभा,—रासभा, वाजिधुरम्—अश्ववाह्य भाग, [समासविधेरनित्यत्वात् “ऋक्पूरञ्चु—” (५।४।७४ पा०) इति सूत्रेण अप्रत्ययभावात्] न वहन्ति—पृष्ठे न गृह्णन्तीत्यथ , प्रकौर्णा,—प्रक्षिप्ता , उता इत्यथ , यवा,—खनामत्वाता, शूकधान्यभेदा , शालय,—तन्नामप्रसिद्धानि धान्यानीत्यथ , न भवन्ति—जायन्ते, तथा वेशजाता,—वेश्याजनान्यथे उत्पन्ना इत्यथ , अङ्गना,—रमणी , वेश्या इत्यर्थ , न शुचय,—पवित्रा , भवन्तीति शेष , पर्वताञ्चशिखरे कमलोत्पत्तिवत्, रासभस्य अश्ववाह्यवहनवत्, भूमावुतानां यवानां शालित्वप्राप्तिवत् वाराङ्गनाना साधुत्वसत्यन्तमसम्भवीति भाव । अत्र द्वितीयोपादे तयगतकर्तृपदाना बहुवचनप्रक्रमे प्रथमपादे नलिनीति—एकवचनान्तकर्तृपदनिर्देशात् भयप्रक्रमता, तथा वशस्यविलम्बे द्वितीयपादे नूनाचरत्वेन हतवृत्तता, तथा वाजिधुरमित्यत्र समासान्ताप्रत्ययस्यानुशिष्टत्वेऽपि तदभावात् च्युतरुकारता दीप , समासान्तविधेरनित्यत्वेन तृतीयस्तु कथमपि समाधातुं शक्यते , एव वेशाङ्गनाशुचित्वाभाव समानधर्माणा पर्वताये नलिनीप्ररोहाभावादिपदाधाना साम्यस्य प्रणिधानगम्यत्वेन दृष्टान्तालङ्कार । वशस्यविल वृत्तम् ॥ १७ ॥

नद । [अङ्गुली गृह्यत्वा] अइ असबडभासअ ! असभाव-
णीए (फ) कुप्पसि ? २

श्वि । कथमसम्भावनीय नाम ?

नद । एसो क्खु अलङ्कारओ अज्जआकेरओ । †

श्वि । तत किम् ?

नद । स च तस्स अज्जस्स हत्थे विणिक्खत्तो । ‡

श्वि । किमर्थम् ?

नद । [कर्णे] एव्व विअ । § (ब)

श्वि । [स्वैलल्यन्] (भ) भोः । कष्टम्,—

क्षायार्थं ग्रीष्मसन्तप्तो यामेवाह समाश्रितः ।

अज्ञानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥ १८ ॥

* अयि असम्बडभासक । असम्भावनीये कुप्पसि ?

† एप खलु अलङ्कार आख्यांसम्बन्धी ।

‡ स च तस्य आयेस्य हस्ते विनिक्षिप्तः ।

§ एवमिव ।

(फ) असम्बडभासक ।—असङ्गतप्रस्तापिन् । असम्भावनीये—सम्भावनाया
अशीले [एव कुपयती प्रयोगे चतुर्थोऽङ्कात् विवक्षिता सतमी] ।

(ब) एवमिवेति ।—वसन्तसिना आरुदते बड्ढातुरागा, स च निर्हन्, अत
निर्हन्वाहदतय बहुधननिष्ठा, सम्भोगोपकरणसम्भारसङ्ग्रहासामग्यात् अलङ्कारीय
वसन्तसिना तस्मिन्ने नामव्याजिन रक्षित इति रहस्यात् ।

(भ) स्वैलल्यन्—सलल्यन्, एव निर्हन्त्य परानुगृहीतस्य गृहे मया शीरित-
मिति लज्जाहेतुः ।

वम । कधं । एमोवि सन्तप्पटि ज्जेव ॥ ता अजाणन्तेण
एदिणा एव्व अणुचिद्धिद । *

शर्वि । मदनिके । किमिदानीं युक्तम् ?

मद । एत्थ तुमं ज्जेव पण्डित्थो । †

शर्वि । नैवम् । पश्य,—

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निमर्गादेव पण्डिता ।

पुरुषाणान्तु पाण्डित्य शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥ १८ ॥

मद । मव्विलअ । जइ मम वअण सुणीअटि, ता तस्स
ज्जव महाणुभावस्स पडिणिज्जादेहि । ‡ (म)

* कथमेवोऽपि सन्तप्यत एव ॥ तत् अज्ञानता एतन् एवमनुष्ठितम् ।

† अथ त्वमेव पाण्डित ।

‡ शविलक । यदि मम वचन शृणोषि, तदा तस्यैव महाऽनुभावस्य प्रति-
निर्यातय ।

सन्तपस्य शर्विलकस्य मदनिकालाभायमाश्रिताया वसन्तसेनाया न्यासीभूतालङ्काराप-
हरणरूपप्रस्तुतावगतिरपस्तुतप्रशमा नामालङ्कार । पथ्यावक वक्तुम् ॥ १८ ॥

उपस्थितसमस्याया मदनिकाया एव उपायनिर्धारकत्वं व्यवस्थापयितुं स्त्रीबुद्धे-
र्निसर्गमूर्च्छतामाह, स्त्रिय इति ।—एता स्त्रिय, —रमण्य, निमर्गात—स्वभावात्,
एव पण्डिता, —विदुष्य, निपुणा इत्यथ, नाम—सम्भावनायां पण्डिता इति सम्भा-
वयामीत्यथ, पुरुषाणान्तु—पुमान्तु, पाण्डित्य—नैपुण्य, शास्त्रै, —शास्त्रदर्शनैरेव,
न तु स्वत इत्यथ, इति उपदिश्यते—कथ्यते, विद्वद्भिरिति शेष, शास्त्रज्ञानेनैव
पुरुषेषु आहार्यं पाण्डित्यं जायते, रमणीषु तु तन्निमर्गादेव सम्पद्यत इति, अतः
प्रतिभाशालिनी त्वमेव अथ उपायनिर्धारयिषीति भावः । पथ्यावक वक्तुम् ॥ १८ ॥

(म) मम वचन शृणाधि—मामेव प्रमाणत्वेन गणयामि इत्यथ । महानुभावस्य
—[अनुगतो भाव इति अनुभाव न त्वनपुव्वाद्भवत घञ् । “यिनोभुवोऽनुपमगे”
(३।३।२४ पा०) इति तन्निषेधात्] महान् अनुभाव प्रभाव यस्य तस्य, महानुपमस्य
वा, चारुदत्तस्येति आशयः, अथ सम्प्रदाने चतुर्थीप्रार्ता सन्सम्बन्धवचन्या पठो,
महानुभावायेत्यथ । प्रतिनिर्यातय—प्रत्यर्पय, इतः प्रत्यागत्य त्वमीप गत्वा त्वमे-
देहि इत्यथ । “मम वचन शृणोषि” इत्यनेन स्वात्मे यौक्तिकत्वं व्यज्यते । “तामस्मि

इति । मदनिके । यदि अमौ राजकुले मा कथयति ?

नद । ए चन्द्रादौ आदवो होदि । * (य)

वस । साहु, मदणिए । साहु । †

इति । मदनिके ।—

न खलु मम विषाद. साहसेऽस्मिन् भयं वा,

कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोर्गुणास्त्वम् ? ।

जनयति मम वेद कुक्षित कर्म लज्जा,

नृपतिरिह शठानां मादृशां किं नु कुर्यात् ? ॥ २० ॥

तथाऽपि नीतिविरुद्धमेतत्, अन्य (र) उपायस्त्वन्यताम् ।

* न चन्द्रादातपो भवति ।

† साधु मदनिके । साधु ।

वस्मि विदुषान्” इतिवत् सदुक्त तवातीव श्रेयोजनकम्, अतः त्वया मनोपदेशानुरूपम् अवश्यमेव करणीयम् इति नदनिकाया अभिप्रायः ।

(५) चन्द्राद यदा पातपस्यान्भव, तदा चारुदत्तात् राजकुले अभियोग-सम्भावनाया अभिप्रायः, इति चन्द्रादातपात्तन्मवस्थादप्रस्तुतात् चारुदत्तस्य राजकुले अभियोगभावरूपप्रस्तुताद्यावन्तेरप्रस्तुतप्रश्नाऽलङ्कारः ।

राजभगवतः लज्जाविषादादितो वा न तवाग्रनुपदेशं समारुचिकरं, अपि तु नीतिविरहितं चादेवेत्याह नेति ।—अस्मिन्—उपस्थिते, साहसे—बलकृतकार्ये, चौद्यरूपे इति यावत्, [सहसा बलेन कृतमिति साहस —“सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिधीयते । अमकाय प्रकाशं वा सहो बलमिधीयते ॥” इति वचनात्] मम विषाद —छिद, कथमिदमकार्यं कृतमित्यनुताप इत्यर्थः, वा—अथवा, मय—मति शान्तदग्गदिति शेषः न खलु—नैव अस्मीति शेषः, त साधो,—मत् सम्भवतः तस्य—चारुदत्तस्य गुणान्—दयादादिगुणान् इत्यर्थः, किमर्थं—कि-
नमित्त्वं कथं—वर्णयन्ति, हि—अवधारणे, वा—अथवा, इदम्—मया
आचरितं कथितं—निन्दितं कथं—कार्यं, चौद्यरूपमिति यावत्, मम लज्जा—
इति वचनं—विषये तु—नो । इह—अग्रे दृष्टं,—गणा, शठानां—
दुष्टानां न इह—न सहस्रानां, किं कुर्यात्—किं कर्तुं शक्नुयात्, न किमपी-
महं न विनो ह्यं—नन्ममदुष्टेन न विनो भवितुं शक्तेः इति लक्षणात् [२०]

र) तदा—तत्र लज्जा न दानेति इत्यर्थः । एतत्—मया तदा साह-

मद । सो अअं अवरो उवाओ । *

वस । को क्खु अवरो उवाओ हुविस्सदि ? †

मद । तस्स ज्जेव अज्जस्स केरओ भविअ एद अलंकारअं
अज्जआए उवगेहि । ‡

शर्वि । एवं कृते किं भवति ?

मद । तुम दाव अचोरो, सो वि अज्जो अरिणो, अज्जआए
अ सकं अलंकारअ उवगद (ल) भोटि । §

शर्वि । ननु अतिसाहसमेतत् ।

मद । अइ । उवगेहि, अस्सधा अदिसाहसं । ¶

वस । साहु । मदणिए । साहु । अभुजिस्सए विअ मन्तिदं । ††

शर्वि ।—मयाऽऽप्ता महती बुद्धिर्भवतोमनुगच्छता ।

निशाया नष्टचन्द्राया दुर्लभो मार्गदर्शकः ॥ २१ ॥

* सोऽयमपर उपाय ।

† क खलु अपर उपायो भविष्यति ?

‡ तस्यैव आर्यस्य सन्त्वन्धोभूत्वा इममलङ्कारमार्यायै उपनय ।

§ त्व तावदचौर, सोऽपि आर्योऽनृण, आर्यया च स्वक अलङ्कार उपगतो
भवति ।

¶ अयि ! उपनय, अन्यथा अतिसाहसम् ।

†† साधु मदनिके । साधु, अभुजिष्येव मन्तितम् ।

दत्ताय अस्य अलङ्कारस्य प्रत्यर्पणमित्यर्थ । अन्य,—अपर, चारुदत्ताय प्रत्यर्पणमिति
इति यावत् ।

(ल) उपगतः,—प्राप्त ।

मदनिकया पुन प्रदर्शितस्य उपायस्य सारवत्तां स्वीकुर्वाणः शत्रिलक तामिव
प्रशसन्नाह, मयेति ।—मया—शर्लिकेनेत्यर्थ, भवती—त्वाम्, अनुगच्छता—अनु-
सरता सता, महती—उत्कृष्टा, बुद्धि,—ज्ञानम्, उपदेश इति यावत्, आप्ता—
लब्धा, तथा हि,—नष्टचन्द्रायाम्—अस्तमितनिशानायायाम्, अन्यकारसमाप्तं प्रा-
धानित्यर्थं, निशायां—रजनीं, मार्गदर्शक,—मत्पथप्रदर्शक, [“मार्गदर्शक”
इत्येव “नामदर्शक” इति पाठान्तरम्] दुर्लभ,—दुष्प्राप । किन्तु किंकर्षण-

मद । तेण हि तुम इमस्सि कामदेव-गेहे सुहुत्तअं चिठ्ठ,
जाव अज्जआए तुह आगमणं णिवेदेमि । ५

शर्वि । एव भवतु ।

मद । [वसन्तसेनाम् उपसृत्य] अज्जए । एसो क्खु चारुदत्तस्स
सआसादो बन्हेणो आअदो । ७

वस । हज्जे । तस्स केरअ त्ति कधं तुमं जाणासि ? ८

मद । अज्जए । अत्तकेरअं पि ण जाणामि ? ९

वस । [स्वगत सशिर कम्प विहस्य] जुज्जदि । [प्रकाशम्]

पविसदु । १०

मद । ज अज्जआ आणवेदि । [उपगम्य] पविसदु सव्वि-
लओ । ११

शर्वि । [उपसृत्य सवैलक्ष्यम्] । स्वस्ति भवत्ये ।

वस । अज्ज वन्दामि, उवविसदु अज्जो । १२

शर्वि । सार्यवाहस्त्वा विज्ञापयति, जर्जरत्वात् गृहस्य
दूरस्थमिदं भाण्डम्, तद्गृह्यताम् । [इति मदनिकाया समर्थं प्रस्थितः] ।

वस । अज्ज । ममावि दाव पडिसदेस तहि अज्जो णेदु । १३

* तेन हि त्वमस्मिन् कामदेवगेहे सुहृत्तक तिष्ठ, यावदार्यायै तवागमन
निवेदयामि ।

† आर्ये । एष खलु चारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मण आगतः ।

‡ चेष्टि । तस्य सम्बन्धीति कथं त्वं जानासि ?

§ आर्ये । आत्मसम्बन्धिनमपि न जानामि ?

॥ युच्यते । प्रविशतु ।

८० यदाया आज्ञापयति । प्रविशतु इविलकः ।

†† आर्य । वन्दे । उपविशतु आर्य ।

॥ आर्य । कनापि तावत् प्रतिमन्त्रेण तव आर्यो भवतु ।

विगतस्य सम भवतो एव नार्दिका मुक्तमिति वैधर्म्येण प्रतीयते, इति वाक्यादयो
सागम्य प्रणिधानस्यत्वात् वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः । पद्यावच्छेद इति । २१ ।

शर्वि । [स्वगतम्] कस्तत्र यास्यति ? [प्रकाशम्] क' प्रति-
सन्देशः ?

वस । पडिच्छदु (व) अज्जो मदणिअं । ‡

शर्वि । भवति । न खलु अवगच्छामि ।

वस । अह अवगच्छामि । †

शर्वि । कथमिव ?

वस । अह अज्जचारुदत्तेण भणिदा, जो इम अलंकारअं
समप्पइस्सदि, तस्स तुए मदणिआ दाढव्वा । ता सो ज्जेव एद
दे देदि त्ति ; एव्व अज्जेण अवगच्छिदव्व । ‡

शर्वि । [स्वगतम्] अये ! विज्ञातोऽहमनया ! [प्रकाशम्]

साधु । आर्य्य चारुदत्त । साधु,—

गुणेष्वेव हि कर्त्तव्यः प्रयत्न' पुरुषैः सदा ।

गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः ॥ २२ ॥

* प्रतीच्छतु आर्य्यो मदनिकाम् ।

† अहम् अवगच्छामि ।

‡ अहमाद्यचारुदत्तेन भणिता, य इममलङ्कार समर्पयिष्यति, तस्य त्वया
मदनिका दातव्या । तन् स एव एतां ते ददातीति एवमाद्येण अवगन्तव्यम् ।

(व) प्रतीच्छतु—गृह्णातु ।

स्वाभिमतानुष्प स्वत एवाद्यचारुदत्तेन व्यवस्थापितमिति शृण्वन् आनन्दाप्रत-
हृदय शर्जिलक तस्य गुणवत्तां ख्यापयन्नाह, गुणेष्वेवेति ।—पुरुषैः,—लोकैः, गुणेषु
—औदार्यादिषु, एव सदा—नित्य, प्रयत्न,—प्रयास, गुणवान् भवितुं प्रकृष्टोद्यम
इत्यर्थः, हि—निश्चयेन, कर्त्तव्य,—विधातव्य, गुणयुक्त,—गुणवान्, दरिद्रोऽपि—
धनहीनोऽपि, अगुणैः,—गुणहीनैः, ईश्वरैः,—धनिभिः, समः,—तुल्य न, भवतीति
शेषः, धनिभ्यो हि गुणवान् श्रेष्ठ इति भावः । अत्र कारणेन काव्यममयनद्वयो
ऽधान्तरन्यामोऽलङ्कारः, न चात्र काव्यलिङ्गमेवान् इति वाच्यं, पुञ्जवाकाथ प्रति
परवाक्याशयानिषादकृतया अत्र काव्यलिङ्गस्य अविषयत्वात् निषादकद्रुतास्यम्
एव तस्य विषयान् ॥ २२ ॥

अपि च,—

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्य्यो न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।

गुणप्रकर्षादुदुपेन शम्भोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥ २३ ॥

वस । को एष्य प्रवहणिओ ? † (श)

चेट । [सप्रवहणं प्रविश्य] अज्जए । सज्जं प्रवहणं । †

वस । हज्जे मअणिए । सुदिट्ठं मं करेहि, दिस्सासि, आरुह
प्रवहणं, सुमरेसि मं । ‡ (ष)

मद । [रुदती] परिच्चत्तम्हि अज्जआए । § (स)

[इति पाठयो पतति] ।

* कोऽत्र प्रवहणिक ?

† आर्य्ये । सज्जं प्रवहणम् ।

‡ चेष्टि मदनिके । सुदृष्टां मां कुरु, दत्ताऽसि, आरोह प्रवहणं, स्मरसि माम् ।

§ परित्यक्ताऽस्मि आर्य्यया ।

उक्तामेवास्यगुणवत्तां पुनरपि विशेषयन्नाह, गुणेष्विति ।—पुरुषेण—जनेन, गुणेषु—दयादाक्षिण्यादिषु, यत्नः,—उद्यमः, कार्य्यः,—विधातव्यः, किञ्चिदपि—किमपि, हस्तु—पदार्थः, गुणानां—दयादाक्षिण्यादिरूपाणामित्यर्थः, अप्राप्यतमम्—अतिदुष्प्राप्यतमं, अस्मीति शेषः, तथा हि,—उदुपेन—तारापतिना, चन्द्रेण इत्यर्थः, (“नचवस्यस्य मं तारा तारकाऽप्युदु वा म्विशाम्” इत्यमरः) गुणप्रकर्षात्—गुणातिशयात्, अलङ्घ्य—लघितुमशक्यं, केनापि न लङ्घितपूर्वमित्यर्थः, [“अलङ्घ्यमुल्लङ्घितम्” इत्यत्र “अलङ्घितं लङ्घितम्” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] शम्भो,—हरस्य, उत्तमाङ्ग—शिरः, (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः) उल्लङ्घितम्—समाक्रान्तम् । अथ गुण-प्रकर्षात् चन्द्रकर्तृकहरशिरोलङ्घनरूपेण विशेषेण गुणशालिनं पुरुषस्य सकलकाय-समत्वरूपसामान्यस्य समग्रतात् विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उपेन्द्र वच्चा हत्तम् ॥ २३ ॥

(श) प्रवहणिकः,—कर्णैरिष्टचालकः, सारदिरित्यर्थः, शिविकावाहीत्यर्थो वा ।

(ष) सुदृष्टां मां कुरु—मयि सत्यं कुरु भद्रं निपातय, तव पुनर्दर्शनस्य दुर्लभत्वात्, यतोऽहं वेष्टा तव पुनः ग्राह्यं प्रमावत्स्मिनीति भावः । दत्ताऽसि—दत्ताहविधिना परहस्तं गन्ताऽस्मीत्यर्थः । [“सुमरेसि” इत्यत्र “सुमरेहि” इति पाठे करिस्सि” इति सुल्लुत्तम्, एतदेव साधु नन्दे, एवम् उत्तरम्] ।

(स) “परिच्चत्तम्हि” इत्यत्र “परिचुत्तम्हि” इति पाठान्तरे “परिचुत्ताऽस्मि”

वस । सम्पदं तुम ज्जेव वन्दनीया मवुत्ता । (ह) ता गच्छ,
आरुह पवहणं, सुमरेमि म । *

शर्वि । स्वस्ति भवत्यै । मदनिके ।—

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यता जनः ।

यत्र ते दुर्लभ प्राप्तं बधूशब्दावगुण्ठनम् ॥ २४ ॥

[इति मदनिकया सह प्रवहणमारुह्य गन्तुं प्रवृत्त (क)] ।

[नेपथ्ये] कः कोऽत्र भोः । राष्ट्रियः समाज्ञापयति,—एष

* साम्प्रत तमेव वन्दनीया सहृत्ता, तद्गच्छ, आरोह प्रवहण, स्मरमि माम् ।

इति संस्कृतम् । अस्मिन् पक्षे “अञ्जनाए” इत्यस्य “आयाया” इति पञ्चम्यन्त कल्पनीयम् ।

(ह) सुजिष्यात्वमपहाय ब्राह्मणगामितया ब्राह्मणकलत्रपदवाच्यत्वात् मदनिकाया वन्दनीयत्वम्, वसन्तसेनायाम् एकनाथकलेऽपि वेण्यापदवाच्यत्वान्न तथेति समुदिताशयः ।

वसन्तसेनाप्रसादात् प्राप्ताभीष्टं तस्यै कृतवेदित्वं विज्ञापयितुं मदनिकामादिशन्नाह, सुदृष्ट इति ।—एष,—दृश्यमान, जन,—वसन्तसेनारूप, सुदृष्ट,—शुभावलोकित, क्रियता—विधीयता, तथा शिरसा—मस्तकेन, शिरोनमनपूर्वकमित्यर्थ, वन्द्यता—स्तूयताम्, सविनयमभिवाच्यतामिति यावत्, यव—जने, अनुकम्पमाने मति इति शेष, [हेतावाधारविवक्षयैव वाऽव सम्प्रसी] ते—तव [कर्तुं श्रेयत्वविवक्षया पक्षौ] दुर्लभम्—अप्राप्य, वेण्याभुजिष्यात्वादिति भावः, बधूशब्दावगुण्ठनम्—बधूशब्द,—बधूशब्दवाच्यत्वरूपम् एव अवगुण्ठनम्—आवरणं, यदा,—बधूशब्दावगुण्ठनम्—बधूशब्देन सह अवगुण्ठनं, बधूशब्दम्, अवगुण्ठनश्चेत्यर्थः, बधूनामेव हि परंपरुपानवलोकनीयत्वात् इति भावः, प्राप्त—लब्धम्, त्वं पूर्वं वेशवासित्वात् साधारण्यौ आसीत्, इदानीं मया परिणीता एकपत्नीव्रता अभूरिति भावः । [“यवैतं बधूशब्दावगुण्ठने” इति पाठस्तु साधुतर इति केचित्, तव बधूशब्दश्च अवगुण्ठनञ्च इति इदं] । अत्र पूष्पाङ्गतवाक्याथ प्रति पराङ्गतवाक्याथस्य हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा चपदशन नाम नाट्यालङ्कारश्च, यथा दर्पणे,—“शिखा स्फादुपदशनम्” इति । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(क) प्रवृत्त,—आरब्धवान्, [अथ प्रवृत्तेरादिकम्पणि निष्ठा] ।

खलु आर्यको गोपालदारको राजा भविष्यतीति सिद्धादेश-
प्रत्ययपरित्रस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानीय घोरे वन्धनागारे
वद्धः, ततः खेषु खेषु स्थानेषु अप्रमत्तैर्भवद्भिर्भवितव्यम् । (ख)

शर्वि । [आकर्ण] कथम् । राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्यको
मे वद्धः ? कलत्रवाञ्छास्मि सवृत्तः । आः कष्टम् । अथवा, (ग) —

हयमिदमतोव लोके प्रिय नराणां सुहृच्च वनिता च ।

सम्प्रति तु सुन्दरीणां शतादपि सुहृद् विशिष्टतमः ॥ २५ ॥

भवतु, अवतरामि । [इत्यवतरति] ।

(ख) राष्ट्रिय, — राष्ट्रपाल, नगररक्षायां नियुक्त राजपुरुष इत्यर्थः ।
गोपालदारक, — गोपसूत । सिद्धादेशेति । — सिद्धानां — सिद्धपुरुषाणां, य आदेशः,
— आशावाक्, तस्मिन् य प्रत्ययः, — विश्वासः, तस्मात् परिवस्तु, — भीतः, तेन ।
घोषात् — आभीरपक्ष्या, [“घोष आभीरपक्षी स्यात्” इत्यमरः । “घोषात्” इत्यत्र
“गोष्ठात्” इति पाठान्तरः, गोष्ठात् — गोचारणस्थानात्, “गोष्ठ गोस्थानकम्”
इत्यमरः] । घोरे — भयङ्करे, वद्धः, — निक्षिप्तः, [“वद्ध” इत्यत्र “क्षिप्त” इति
पुनःकान्तरसम्प्रति पठ] खेषु खेषु — स्वस्वाधिकृतैर्विषयेषु । अप्रमत्तैः, — अवहितैः ।

(ग) कलत्रवान् — कृतदारः, यतोऽहनिदानीं कलत्ररूपसहायवानस्मि, ततः
सुहृद्भिरपि न मे तादृक् विषाद इति भावः । सुहृद्भिरपि दाराणाम् अयाच्यत्वात्
पुनरपि पदान्तरमाश्रयति, — अवधेति ।

सुहृत्कलत्रयोरुभयोरिव प्रियतमत्वेऽपि, कलत्रात् सुहृदेवाधिकं प्रियतम इत्याहुः,
इदमिति । — नराणां — मनुष्याणां, सुहृच्च — मित्रञ्च, वनिता च — रमणी च, (प्रियत्वे
उभयोरिव प्राधान्यद्योतनार्थं चकारइत्यम्) इदम् — उक्तम्, हयः, लोके — जगति,
अतोऽव प्रिय — प्रीतिकरः, तु — किन्तु, सम्प्रति — इदानीं, सकलवताऽवस्थायामित्यर्थः,
सुहृद् एतादृशविपत्तिरुन्नेय इत्यर्थो वा, सुहृत् — मित्रः, सुन्दरीणां — सौन्दर्यसम्पन्नानां
नारीणामित्यर्थः (अपरिहाय्यत्वापनार्थं रमण्यं सुन्दरीति पदं प्रयुक्तम्) शता
दपि — इतस्तद्व्याधौ अपील्यतां विशिष्टतमः, — अधिकप्रिय इत्यर्थः । इदंशवस्थाया
स्वच्छा मितसाहाय्यत्वेन अवश्यकर्तव्यमिति भावः । अथ आद्यो नाम नायान्
दारः यथा — यथा यथावत् कायहेतुराश्रय उच्यते” इति । आद्या
इत्युक्ते २५ ।

मद । [सास्रमञ्जलिं वद्धा] एब्बं णेदं ; तापरं (घ) णेदु मं
अज्जउत्तो समीवं गुरुअणाणं । *

शर्वि । साधु, प्रिये । साधु ; अस्मच्चित्तसदृशमभिहितम् ।
[चेष्टमुद्दिश्य] भद्र । जानीषे रेभिलस्य सार्यवाहस्य उदव-
सितम् ? (ङ)

चेष्ट । अधइं । †

शर्वि । तत्र प्रापय (च) प्रियाम् ।

चेष्ट । जं अज्जो आणवेदि । ‡

मद । जघा अज्जउत्तो भणादि । अप्पमत्तेण दाव अज्ज-
उत्तेण होदब्बं । § [इति निष्क्रान्ता] ।

शर्वि । अहमिदानीम्,—

ज्ञातीन्, विटान्, स्वभुजविक्रमलब्धवर्णान्
राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान् ।

* एव नेदम्, तत्पर नयतु माम् आर्यपुत्र समीप गुरुजनानाम् ।

† अथ किम् ।

‡ यदाये आज्ञापयति ।

§ यथा आर्यपुत्रो भणति, अप्रमत्तेन तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम् ।

(घ) तत्पर—श्रीपुत्रम्, (गाम्भीर्यं शब्द) ।

(ङ) उदवसितम्—आवासं, गृहमित्यर्थ, (“गृहगेहोदवसितम्” इत्यमर) ।

(च) प्रापय—नय, “गुरुजनसकाशम्” इति कर्मपदमूहम् ।

श्रुतमुष्टदन्धनवृत्त शर्विलक सम्प्रति सुहृन्मोक्षोपाय निर्धारयन्नाह, ज्ञातीनिति ।

—उदयनस्य राज्ञ, —वत्सराजस्य नृपते, योगेश्वरायण, —तदाख्य प्रधानामात्य
इव, सुष्टद, —मित्रस्य आर्यकस्येत्यर्थ, परिमोक्षणाय—कारामोक्षनार्थं, ज्ञातीन्

—स्वगोवजान्, विटान्—पूर्वोक्तलक्षणान् धूतान्, तथा स्वभुजविक्रमेण—निज-
बाहुशलेन, लब्धवर्णान्—प्राप्तयशस, (“वर्णो विजातिशुकादियशोगुणकथाम् च”
इति मेदिनी) अथवा, —स्वभुजविक्रमेण—स्वबाहुविक्रमप्रकाशेन, लब्धवर्णान्—
विचक्षणान्, (“लब्धवर्णो विचक्षण” इत्यमर) तथा राजापमानकुपितान्—राज्ञ,
—पालकस्य, अपमानेन—अवज्ञया, राजकर्तृतावज्ञा इत्यर्थ, कुपितान्,—मनसि

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय

योगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥ २६ ॥

अपि च.—

प्रियसुहृदमकारणे गृहीत

रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।

सरभसमभिपत्य मोक्षयामि

स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कविश्वम् ॥ २७ ॥

[इति निष्क्रान्तः] ।

चेष्टी । [प्रविश्य] अज्जए । दिट्ठिआ वड्डसि , अज्जचारुदत्तस्स
सआसादो वरुणो आअदा । ५

* आर्थे । दिष्ट्या वड्डसे, आद्यचारुदत्तस्य सकाशान् ब्राह्मण आगत ।

जातक्रौवानित्यर्थः, नरेन्द्रशत्रुघ्न—राजपुरुषान्, उत्तेजयामि—तत्तत्कारणं प्रदश्यं
तेषां अन्तः कोपमुद्वोषयामि, तान् भेदयामि इति यावत् । पुरा किल उदयनी नाम
वल्हराज उज्जयिनीपतिना राज्ञा चन्द्रसेनेन कुतश्चित् कारणात् काराया निक्षिप्तः ।
अथ तस्मिन्निव योगन्धरायण स्वपुत्रिकौशलेन तस्य राज्ञः प्रकृतिकोपमुत्थाप्य स्वामिनः
ततो मोक्षयामास इति पौराणिकी कथाऽचानुसन्धेया । अत्र योगन्धरायण-शब्द्विलकयो
राज आर्थिकीय परस्परमवैषम्यं साम्यकयनात् उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलक
हसम् । २६ ॥

पुनरपि उपाशान्तरमुदाहरणमाह, प्रियेति ।—अकारणे—कारणाभावे सत्यपि,
विना हेतुम् इत्यर्थः, (केवलविशेषपुरादेः—नेति मनश्चिन्), आहिता—स्थापिता,
आक्रमि—लुम्भिन् गृहा—भयम्, दै, तै, असाधुभिः,—दुःशीलैः, रिपुभिः,—
शत्रुभिः गृहीत—धनम्, अवहृदमित्यर्थः अत एव राहुमुखे—राहुकवले इत्यर्थः,
शशाङ्कविश्वम्—वन्दनार्हं देवैः, स्थितः, प्रियसुहृदम्—आर्थिकः, सरभस—सर्वत्र यथा
गतः तथा ("सरभसो वेरुहसंजो" इति कौट) अभिपत्य—गत्वा, रक्षित्वं
आत्मैव न दद्याति—मुक्तं इत्यन्तं करोमीत्यर्थः । अत्र राहुमुखप्रविष्टचन्द्रमण्डल
न हनेन राज्ञः राहुहान्तरपरित्यागवैषम्यं साम्यकयनात् उपमाऽलङ्कारः ।
इति एव हसम्—"दुजि न्दुजिक्कतो द्दकारो, दुजि तु नजो जग्गाय
इत्तिह" इति लल्लुकात् । २७ ।

वस । अहो । रमणीयदा अज्ज दिवसस्स । ता हज्जे ।
सादरं वन्मुलेण (क) समं पवेसेहि णं । ॥

चेटी । जं अज्जआ आणवेदि । ॥ [इति निष्क्रान्ता विदूषकवन्मु-
लाभ्या सह पुनः प्रविशति] ।

विदू । हो, ही, भोः । तवच्चरणकिलेसविणिज्जिदेण
रक्खस राआ रावणो पुप्फकेण विमाणेण गच्छटि, अहं
उण बम्हणो अकिदतवच्चरणकिलेसो वि णअरणारीजणेण (ज)
गच्छामि । ॥

चेटी । पेक्खदु अज्जो अम्हकेरक गेहदुआरं । §

विदू । [अवलोक्य सविस्मयम्] अहो । सलिलमित्तमज्जिद-
किटहरिदोवलेवणस्स, विविह सुअधिकुसुमोवहार चित्तलिद-

* अहो । रमणीयता अद्य दिवसस्य । तत् चेटी । सादर वन्मुलेन सम
प्रवेशयेनेम् ।

† यदार्या आज्ञापयति ।

‡ आश्चर्यं भो । तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन राक्षसराजो रावण पुष्पकेण
विमानेन गच्छति, अहं पुनर्ब्राह्मणोऽकृततपश्चरणक्लेशोऽपि नगरनारीजनेन गच्छामि ।

§ प्रेक्षतामार्थोऽस्मदीय गेहद्वारम् ।

॥ अहो । सलिलसिक्तमार्जित-कृत-हरितीपलिनस्य, विविधसुगन्धि कुसुमोप-

(क) अत्र “अज्ज” इत्यत्र “अस्स” इति पाठे “अस्य” इति संस्कृतम्, अत्रमेव
पाठं साधयान् । वन्मुलेन—“परगृहललिता पराव्रजुष्टा” इति वक्ष्यमाणननण
पुरुत्रिगणेण, (एतदङ्गताष्टाविंशतिश्लोकादिहिष्टेन) ।

। (ज) तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन—तपश्चरणेन—तपोऽनुष्ठानेन, यः क्लेश-
कष्ट, तेन विनिर्जितम्—अधिकृतं, तेन, तपसा लब्धेनेत्यर्थः । पुष्पकेण—पुष्पका-
ख्येन, विमानेन—स्थिमयानेन, आकाशगमनसाधनेन पुष्पकाख्येनेत्यर्थः, (“याम
यानं विमानोऽस्त्री” इत्यमरः) । नगरनारीजनेन—नगरनारी—माधारणनागरिक-
भोग्या स्त्रो, वक्ष्या इत्यर्थः, सा एव जनं तेन । अत्र उपमानोभूतात् रावणान् उप-
मेयोभूतस्य आत्मन उक्लृप्तवक्तव्यतात् यतिरेकालङ्कारी मोड्य, तत्रनर्णं दपणे,—

“यतिरेकः—” इति ।

भूमिभास्त्रस्य, गगनतलालीकनकौतूहलदूरोन्मत्त-शीर्षस्य, दीलाय
नानावलम्बितैरावण हस्तभसायित मल्लिकादामगुणालङ्कृतस्य, समुच्छिददन्तिदन्ततोरणावभासितस्य, महारजनीपरागशीभिना पवनवलान्दोलना-ललञ्चलाग्रहस्तेन,
“इत एहि” इति व्याहरन्तेव सा, सौभाग्यपताका-निवहेनोपशीभितस्य, तोरण-
धरणसम्भवेदिकामिवित समुल्लसद्वरितचूतपल्लव ललाम-स्फटिक मङ्गलकलसाभिरानी
भयपार्श्वस्य, महामुरवत् स्थल-दुर्भेद्यवज्ज-निरन्तरप्रतिबद्ध-कनक कपाटस्य, दुर्गत
लनमनीरघाशासकस्य, वलसेनाभवनहारस्य सश्रीकता, यत् सत्य, मध्यस्थस्यापि
लनस्य बलाद दृष्टिनाकारयति । ॥ (भ)

रारचित भूमिभागस्य, गगनतलालीकनकौतूहलदूरोन्मत्त-शीर्षस्य, दीलाय
नानावलम्बितैरावण हस्तभसायित मल्लिकादामगुणालङ्कृतस्य, समुच्छिददन्तिदन्त
तोरणावभासितस्य, महारजनीपरागशीभिना पवनवलान्दोलना-ललञ्चलाग्रहस्तेन,
“इत एहि” इति व्याहरन्तेव सा, सौभाग्यपताका-निवहेनोपशीभितस्य, तोरण-
धरणसम्भवेदिकामिवित समुल्लसद्वरितचूतपल्लव ललाम-स्फटिक मङ्गलकलसाभिरानी
भयपार्श्वस्य, महामुरवत् स्थल-दुर्भेद्यवज्ज-निरन्तरप्रतिबद्ध-कनक कपाटस्य, दुर्गत
लनमनीरघाशासकस्य, वलसेनाभवनहारस्य सश्रीकता, यत् सत्य, मध्यस्थस्यापि
लनस्य बलाद दृष्टिनाकारयति ।

(भ) सलिलेयादि ।—सलिलेन—जलेन, निरुक्तम्—आर्द्रकृतं, मार्जितं—
मार्जनीभिः परिकृतम्, अनन्तर, कृत—विहित, हरितोपलेपन—गोमयोपलेप
यस्य तादृश्यं, विविधैः,—नानाप्रकारैः, सुगन्धिभिः,—सुरभिभिः, कुसुमोपहारैः,
—पुष्परचनाभिः, चित्तित—नञ्जित, भूमिभाग यस्य तादृश्यं [“भूमिभा
भास्त्रस्य इति पाठे भूमिभागाभास्त्रस्य” इति संस्कृतम्], गगनतलस्य—आकाशस्य,
कालोक्तनाय—दृशनाय इवेत्युक्तेना, यत् कौतूहलस्य—चौक्यं, तेन, इह यद्वा
तदा चरन्ति—उल्लिख्य इति—श्रीभाग यस्य तदौक्त्यं, दीलायमान,—
रत्नमयस्य एव एव इत्यन्वितं,—दक्षिणस्थितं, ऐरावतहस्तभसायित,—
ऐरावतहस्तभसायित, यत् इति दान्तस्य—नटिकापुष्पनाला, तेन अलङ्कृतस्य

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं पढमं पओइं पविसदु अज्जो ।*
 विदू । [प्रविश्यावलीक्य च] ह्री, ह्री, भोः । इधो वि पढमे
 पओइं ससिसङ्गमुणालसच्छाहाओ, विणिहिद-चुसमुट्टिपाण्डु-
 राओ, विविहरअणपडिवडकञ्चणसोवाणसोहिटाओ, पासोद-
 पन्तिओ, ओलम्बिदमुत्तादामेहि फटिअवादाअणमुहचन्देहि

* एतु एतु, इमं प्रथम प्रकोष्ठ प्रविशतु आर्यम् ।

+ आर्यं भो । इहापि प्रथमे प्रकोष्ठे शशिगङ्गमुणालसच्छाया, विनिहितचूर्ण
 सुट्टिपाण्डरा., विविधरत्नप्रतिषङ्गकाञ्चनसीपानशोभिता प्रासादपङ्क्तय, अवलम्बित
 —शोभितस्य । समुच्चिनन—समुन्नतन, दन्तिदन्ततारणेन—हस्तिदन्तनिमित्त-
 वह्निशरेण, अवभासितस्य—विराजितस्य । महारजन—कुसुमपुष्प, स्वर्ण वा,
 (“महारजनं कुसुमे स्वर्णे” इति हेमचन्द्र) तस्य, उपरन्यते अनेनेति उपराग,—
 वर्ण, तेन शोभिना, [“महारज्जोवराभसोहिणा” इति प्राकृतस्य “महारजो
 परागशोभिना” इति संस्कृत केचित् पठन्ति] पवनशलेन—वातवेगेन, या आन्दो-
 लना—इतस्ततः सञ्चालन, तथा ललन्—कम्पमान, चञ्चल य अग्रहस्त,—हस्ताय
 तेन । व्याहरतेश्च—वदतेश्च, सौभाग्याय—सुमङ्गलाय, य पताकाना—ध्वजाना,
 निवह,—समूह, तेन उपशोभितस्य—विराजितस्य, तीरणधरणाय—वह्निहारा
 बलम्बनाय, (“तीरणोऽस्त्री वह्निहारम्” इत्यमर) ये क्षमा,—स्थूणा, तेषां
 वेदिका,—तलस्थवृद्धप्रदेशा इत्यर्थ, तासु निक्षिप्ता,—स्थापिता, समुल्लसन्,—
 दीप्यमाना, हरिता,—पलाशवर्णा, हरिद्वर्णा इत्यर्थ, (“पालाशो हरितो हरित”
 इत्यमर) ये चूतपत्रावा—आसपत्रावा, ते ललामा,—भूषणानि येषां, ते तथोक्ता,
 स्फटिका,—स्फटिकनिर्मिता ये मङ्गलकलसा,—माङ्गलिकपुष्पकुम्भा, ते अभिरामं
 —रमणीयम्, उभयपार्श्वे यस्य तथाभूतस्य, महाऽसुरस्य—हिरण्यकशिपो, वन-
 स्थलम्—उरोदेश इव, दुर्भेद्य—भेत्तुमशक्य, वज्रेण—ह्रीरकनिर्मितकीलविशेषेण,
 निरन्तर—निर्वच्छेदं यथा तथा, प्रतिवह—प्रोथित, कनककपाट—स्वर्णमय ररं,
 (“कपाटमरर तुल्ये” इत्यमर) यच्च तथोक्तस्य, तथा दुर्गताना—दरिद्राणां जनानां—
 मानवानां, मनोरथस्य—अभिलाषस्य, य आशस,—परिग्रह, तं करोतीति तस्य ।
 मथोक्ता—सौन्दर्यम् । मध्यस्थस्य—उदामीनस्य, विषयनिष्ठस्येति यावत् । आका-
 रयति—प्राकटयति, आकर्षतीति यावत्, वसन्तमेनाया तीरणदारस्य एतादृशो रम-
 णीयता, या निम्नहाणां विषयीयगतानामपि दृष्टिं बलपूर्वकम् आकर्षतीति भावः ।

णिज्जाअन्ती विअ उज्जइणि । सोत्तिओ विअ सुहोवविट्ठो
णिहाअदि दोवारिओ । सदहिणा कलमीदणेण पलोडिदा
ण भक्खन्ति वायसा बलिं सुधासवस्सदाए । (ज) आदिसदु
भोदी । १

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं दुदिअं पओठं पविसदु
अज्जो । ३

विट्ठ । [प्रविश्यावलोक्य च] ह्री, ह्री, भोः । इधो वि दुदिए
पओठे पज्जन्तोवणीदजवसवुसकवलसुपुट्ठा तैल्लव्भङ्गिदविसाणा
वड्ढा पवहणवड्ढा । अअ अस्सदरो अवमाणिदो विअ कुलोणो
दीहं णीससदि सेरिहो । इदो अ अवणीदजुज्झस्स मल्लस्स

मुक्तादानमि स्फटिकवातायन मुखचन्द्रेर्निधायनीव उज्जयिनीम् । योविय इव
सुखोपविष्टो निद्राति दौवारिक । सदभा कलमीदनेन प्रलीभिता न भवयन्ति
वायसा बलि सुधासवस्तया । आदिशतु भवती ।

१ एतु एतु आद्य । इत द्वितीय प्रकीर्त प्रविशतु आद्य ।

३ आद्यं भो । इहापि द्वितीये प्रकीर्ते पथ्यन्तीपनीत यवस तुप कवल
सुपुट्ठा, तैलाभ्यक्तविषाणा वड्ढा प्रवहणवलीवदा । अयमन्यतरोऽवमानित

(ज) इतीत्यादि ।—इति, —चन्द्र, इहम्—तन्नामप्रसिद्धशुभद्रव्यम्,
नरालम्—विस्म, च समाना, छाया—कान्ति यासा ता, [“समानम्—”
(१।१८४ पा०) इति सूत्रे समानस्येति योगविभागेन सूत्रादिश । “छाया सूर्यप्रिया
कान्ति प्रतिबिम्बमनातपे” इत्यमर] विनिहिता,—अर्पिता, लिप्ता इत्यर्थः, ये
चूर्णमुच्य —सुष्टिपरिनिता चूर्णा, तै पाण्डुरा,—शुभवर्णा । निश्यायन्ति
इव—निरीलने इव, [निपृच्छन्त्य आदितेदर्शनायकत्वात्] । योविय,—छान्दम्,
वेदनित ब्राह्मण इत्यर्थः । सदभा—दधिपुक्तेन । कलम्—धानविशेषम्, यत्
कोदन्तम्—कलम् [“कलमीदने” इत्यत्र “कलमीदने” इति पाठे,—“कल
न दने” इति नल्लम् तेन । इति —निवेदितम्, तम् । सुधासवस्तया—
चूर्णनान्वयतया । इह इत्युच्यते साक्षात् बलिषु वायसाना चूर्णमनां कान्ति
व इत्युच्यते ।

विअ महीअदि गीवा मेसस्स । इदो इदो अवराणं अस्साणं
केसकप्पणा करीअदि । अअं अवरो पाडच्चरो विअ टिटवडो
मन्दुराए साहामिओ । (ट) [अन्यतोऽवलोक्य च] इदो अ कूरचुअ-
तेल्लमिस्सं पिण्डं हत्थी पडिच्छावीअदि मेल्लपुरिसेहिं । (ठ)
आदिसदु भोदी । §

इव कुलीनो दीर्घं निश्चिति सैरिभ । इतथ अपनौतयुद्धस्य मल्लस्येव मर्यते ग्रीवा
मेपस्य । इत इतोऽपरिषाम् अश्वानां केशकल्पना क्रियते । अयमपर पाटच्चर
इव दृढवडो मन्दुराया शाखास्यग । इतथ कूरच्युततैलमिथ पिण्ड हस्तौ प्रति
याह्यते मावपुरुषे । आदिशतु भवती ।

(ट) पथ्यन्तेत्यादि ।—पथ्यन्तेषु—प्रान्तसीमासु, उपनौतानि—पुञ्जीकृतानि,
थानि यवसानि—दणानि, तथा वुषाणि—धान्यत्वच, (“यवस दणमर्जुनम्” इति
“कडङ्गरो वुष क्लीवे धान्यत्वचि पुमास्तुष ” इति चामर) तपां कवलै,—यासं,
सुपुष्टा,—मुखेन वड्ढिता, स्थूलदेहा इत्यथ, तैलेन—स्नेहपदार्थेन, अभ्यक्तानि—
लिप्तानि, विषाणानि—शृङ्गाणि येषां ते, प्रवहणस्य—रथविशेषस्य, (चालनार्थं)
बलीवद्दां,—पुङ्गवविशेषा । अन्यतर,—द्वयोर्मध्ये एक, कुलीन,—सत्कुलोत्पन्न
पुरुष, पचे,—कौ—पृथिव्यां, लीन,—निषण्ण इत्यथ । सैरिभ,—महिष । निथ
सिति—निश्चासत्याग्निं दुःखं प्रकाशयति, गवा यददर्शनात् दृश्यंवेति भावः ।
केशकल्पना—केशानां—शीवावर्तिनां लोम्बा, कल्पना—रचना, सज्जना इत्यथ,
(“कल्पना सज्जना समे” इत्यमर) । पाटच्चर,—तस्कर, (“प्रतिस्पडिंपरास्कादि
पाटच्चरमलिस्तुचा ” इत्यमर) । मन्दुरायां—अश्वशालायां, (“वाजिशाला तु
मन्दुरा” इत्यमर) । शाखास्यग,—वानर । (अश्वशालायां वानरावस्थितौ अश्वानां
रोगनाशो भवतीति अश्वशालोक्ते) ।

(ठ) कूरच्युततैलमिथ—कूरात्—द्रव्यविशेषात्, च्युत—निष्कृत, यत् तैल—
स्नेहपदार्थ, तेन मिथ—युक्तं, पिण्डम्—अन्न, कूरो भक्तम् इति हलायुध तस्माच्च्युत
—अव्यययोग्य यत् तैल तन्मिथ पिण्डम्, अधिकतैलमिश्रितभक्तपिण्डमित्यथ इति
कस्यचिद्व्याख्यानम्, लज्जादींचितस्तु तैलशब्दोऽथ घृतपरत्वेन मन्यते । [“कूरचुअ”
इत्येव “कूरत्थिअ” इति पाठान्तरे,—“कूरास्थिज” इति “कुलत्थन” इति वा
संस्कृतम्] मावपुरुषे,—महामावपुरुषे, हस्तिपक्षाधिपैरित्यथ, मादशब्दादिव
महामाववाक्का, (“महामाव समुद्धे चामाल्ये हस्तिपक्षाधिपे” इति मेदिनी) ।

चेटी । एदु एदु अज्जो । इम तइअ पओइं पविसदु
अज्जो । ३५

विद् । [प्रविश्य दृष्ट्वा च] । ह्री, ह्री, भोः । इधो वि तइए
पओइे इमाइं दाव कुलउत्त जणोववेसण-णिमित्तं विरचिटाइ
आसणाइं । अइवाचिदो पासअपीठे चिइइ पोत्थओ । एसो
अ मणिसअ-सारिआ सहिदो पासअपोठो । इमे अ अवरे
मअणसन्धिविगह चदुरा विविह-वस्मिआविलित्त-चित्तफल-
अगहत्या (ड) इदो तदो परिब्भमंति गणिआ बुडुबिडा अ ।
आदिसदु भोदी । १*

चेटी । एदु एदु अज्जो । इम चउइं पओइं पविसदु
अज्जो । ३६

* एतु एतु आय्य । इम ततोय प्रकोष्ठ प्रविशतु आय्य ।

† आयर्थं भो । इहापि ततोये प्रकोष्ठे इमानि तावत् कुलपुत्रजनोपवेशन-
निमित्तं विरचितानि आसनानि । अइवाचित पाशकपीठे तिष्ठति पुस्तकम् । एतच्च
मणिसयसारिकासहित पाशकपीठम् । इमे च अपरे मदनसन्धि-विग्रह चतुरा विविध-
वर्णिका विलित-चित्रफलकाग्रहणा इत्युक्तं परिभ्रमन्ति गणिका ब्रह्मविद्याय ।
आदिशतु भवन्ती ।

‡ एतु एतु आय्य । इम चतुर्थे प्रकोष्ठ प्रविशतु आय्य ।

(ड) अहंत्यादि ।—अइवाचितम्—अइपठितम् । पाशकपीठे—पाशकपीठ
वत् विचिते आसनाविशेषे । पुस्तक—ग्रन्थ, कामशास्त्रस्येति अथतः प्राप्तम् । मणि-
सयसारिकासहित—मणिनिर्मितपाशककोटोपयोगिगुटिकायुक्त, [“एसो अ मणि
मअ इत्यत्र साहोएसणिसअ” इति पाठात्कस्मिन्,—“स्वाधीनमणिसय” इति
रुद्धतम् । अस्मिन् पदे,—स्वाधीन—स्वतन्त्रम्, अस्मिन्मिति यावत्] पाशक
पीठ—पाशकम्—क्रीडाविशेषसाधनम्, पीठम्—आसनम्, स्थानमित्यत्र । मदनस्य
—कामस्य । सन्धि—मेलनं, विग्रह,—कलहय, तयो चतुरा,—निपुणा ।
विविधान्,—नानाप्रकाराभिः, वस्त्राणि—वस्त्रैः, विलित्त,—विभिन्नं निम्न
सिन्धुनितं दावम् अतः चित्रकम्—चित्रितम्, तत् अग्रहणे—अग्रहणे देया
रूपं वा तदन्तः ।

विद् । [प्रविश्यावलोक्य च] । ह्री, ह्री, भोः । इधो वि चउठ्ठे पओठ्ठे जुवदिकर-ताडिदा जलधरा विअ गम्भीरं गदन्ति सुदङ्गा, ह्रीणपुस्साओ विअ गअणादो तारआओ णिवडंति कंसतालआ, महुअर-विरुअ-महुरं वज्जदि वंसो । इअ अवरा ईसाप्पणअ-कुविद-कामिणी विअ अंकारोविदा कररुह परा-मरिसेण सारिज्जदि वीणा । इमाओ अवराओ कुसुम-रस-मत्ताओ विअ महुअरिओ अदिमहुर पगीदाओ गणिआ-दारिआओ गच्छीअन्ति, गट्ठअं पठीअन्ति, ससिंगारओ ओव-ग्गिदा । गवक्खेसु वादं गेह्णन्ति सलिलगगरीओ । (ठ) आदि-सदु भोदी । *

* आश्चर्यं भो । इहापि चतुर्थे प्रकीर्ते युवतिकरताडिता जलधरा इव गम्भीरं नदन्ति सुदङ्गा , चीणपुस्सा इव गगनात् तारका निपतन्ति कांस्यताला , मधुकर-विरुतमधुरं वाद्यते वश । इयमपरा ईर्ष्याप्रणय-कुपितकामिनीव अङ्गारोपिता कर रुहपरामर्शेन सार्यते वीणा । इमा अपराय कुसुमरसमसा इव मधुकर्ष्याऽस्तिमधुरं प्रगीता गणिका-दारिका नृत्यन्ते , नाट्य पाठयन्ते समङ्गारा अपवलिता । गवाक्षेषु वात गृह्णन्ति सलिलगर्ग्यं । आदिशतु भवती ।

(ठ) युवतिकरताडिता, —तरुणोकरादृता । सुदङ्गा, —वाद्यभेदा । चीणपुस्सा, —उपमुक्तमुक्तपरिपाका । कास्यताला, —कास्यनिश्चितवाद्यभेदा, “करताल” इति प्रसिद्धा , (न च तालशब्देनैव कास्यवाद्यन्तभेदबोधनात् पुनः कास्यपदप्रयोगे व्यर्थ इति वाच्य, अवणकुण्डलादिशब्दवत् विशेषार्थप्रतिपत्तेरावश्यक-त्वात् , तेन चात्र तादृशवाद्यभेदस्य कास्यातिरिक्तधात्वनिश्चितत्वरूपविशेषबोध इति न कश्चित् विरोध) मर्त्या हि उपचितपुस्त्रबलेन स्वर्लोक्तमुपेता गगने ताराकारेण प्रतिभासन्ते, भोगात् चीणे पुस्त्रे पुनर्भुवि निपतन्तीति प्रसिद्धिः , तथा च, तादृशा स्तारका यथा अन्तरान्तरा पतन्ति, तथा अन्येष्वपि वाद्यध्वनिषु सक्तु यथाकालं मन्तरान्तरा कास्यतालानां अपि पतन्तं शब्दमुत्पादयन्तीति समुद्रिताय । मधुकरविरुत-मधुर—मधुकराणाम्—अलिनां, विरुतमिव—भङ्गारवत्, मधुर—सुमिष्ट, श्रुतिमुष्ट कर यथा स्यात् तथेत्यर्थः । अङ्गारोपिता—क्रोडनिहिता । कररुहपरामर्शेन—अनुसिक्तमर्शेन । सार्यते—सत्क्रियते, वाद्यते इति यावत् । कुसुमरसमसा,—

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं पञ्चमं पओठ पविसदु अज्जो ।
विदू । [प्रविश्य दृष्ट्वा च] ह्री, ह्री, भोः । इधो वि पञ्चमे
पओठे अअ दलिदजन-लोहुप्पादणअरो आहरइ उवचिदो
हिगुतेल्लगन्धो । विविह-सुरहि-धूमुरेहि णिच्च सन्ताविज्ज-
माणं णोससदि विअ महाणस दुआरमुहेहिं । अधिअ उसुमा-
वेदि म साहिज्जमाण बहुविह भक्ख भोअण-गधो । अअ अबरो
पडच्चर विअ हदपहदलपोट्ठिं धोअदि रूपिदारओ । बहुविहा-
हारविआर उवसाहेदि सूवआरो । वज्झन्ति मोदआ, पच्चति
अ पूवआ । (ण) [आत्मगतम्] अवि दाणिं इह बड्डिअ भुज्जसु

० एतु एतु आद्य । इम पञ्चम प्रकोष्ठ प्रविशतु आर्यम् ।

+ आर्य्यै, भो । इहापि पञ्चमे प्रकोष्ठे अय दरिद्रजनलोभोत्पादनकर
आहरत्युपचितो हिङ्गुसैलगन्ध । विविधसुरभिधूमोद्गारै नित्य सन्तप्यमान नि शसितोव
महानस दारमुखै । अधिकसुलुकयति मा साध्यमान बहुविध भक्ष्यभोजनगन्ध ।
अयमपर पटच्चरमिव हतपशुदरपेशि धावति रूपिदारक । बहुविधाहारविकार
सुपसाधयति मृपकार । वध्यन्ते मोदका, पच्यन्ते च पूषका । अपि इदानीमिह

सुमनोमकरन्दपानोद्धाता । अतिमधुर—अतिगन्धश्रुतिमुखावहम् । प्रगीता,—
प्रकर्षेण गानपरा इत्यर्थः । गणिकादारिका,—वेण्याकुमार्य्यै । नच्यन्ते—नृत्य
काव्यन्ते, नाट्याचार्य्यैरिति शेषः, एव पाठ्यन्ते इत्येवापि बोध्यम् । नाट्यै—नाट्य-
शास्त्रम् । मग्नद्वारा —आदिरसरसिका, नाट्यरसविर्गपवेदिन्य इति यावत्,
[“मग्नार सुरते नाट्यं ते च गजमण्डने” इति मेदिनी । नाट्यरसस्य लक्षणमप्युह-
रितम् अमरटीकाकृता भरतेन प्रधा,—“पुन स्त्रिया स्त्रिया पुंसि स्त्रीग प्रति या-
त्यहा । न मग्नार इति ख्याती रतिक्रीडादिकारणम् ॥” इति, यदा—मग्नद्वारा,
—वज्जवर्णधारिण्य ‘मग्नार पुच्छिवज्जवत्’ इत्यन्तरः । अपवन्तिता,—रि-
क्षिपयता नृपसचकम्नोहरादिविचित्रविशिष्टा इति यावत् । सुलिलगर्भ्यै,—
ललितगर्भ-विशिष्टा सुदृक्कुम्भा इति यावत् (“कुञ्जो” इति भाषा) रवाक्षिपु—
रवाक्षिपु । इति नृपति—नृपतिः निरन्तरान्तरा शीतलपल्लवानां रवाक्षिपु नक्ष-
त्रितः सत्यः शीतलपल्लवैरसम्पन्नः सत्यः इति शीतलपल्लव इति यावत् ।

(८ इति हि —दरिद्रजन —दारपुत्रम् —, योनीत्पादनकर,—

त्ति पादोदग्र (त) लङ्गिस्सं ? [अयतोऽवलोक्य च] इदो
गन्धर्वसुरगणेहिं विअ विविहालङ्कारसोहिटेहि गणिआ-
जणेहि बन्धुलेहिं अ ज सच्च संगीअटि (थ) एदं गेहं । भो ।
के तुम्हे बन्धुला णाम ? ॥

वर्द्धित भुङ्क्ष इति पादोदक लसेत्र ? इह गन्धर्वसुरगणैरिव विविहालङ्कारशोभिते
गणिकाजने बन्धुलैश्च यत् सत्य स्वर्गायते इदं गेहम् । भो । के दृश्य बन्धुला नाम ?

लालसोदोपक, सततबुभुक्षाजनसन्तप्ता दरिद्रा एव सुमधुरसौरभाप्राणन नूनमेव
लोभपरवशा, भवन्तीति भाव । आहरति—आ—समन्तात्, हरति—वहति, उद-
गच्छतीत्यर्थः । उपचित, —वर्द्धित । महानस—पाकस्थान, रन्ध्रनगाला इत्यर्थः,
(“रसवत्यान्तु पाकस्थानमहानसे” इत्यमर) चुञ्जी वा । विविधसुरभिधूमोद्गारे, —
नानाप्रकारसुगन्धधूमोद्गारे, अस्मैव च निश्चसनीत्येवमेव हेतुर्वाच्यः । उत्सुकयति—
सदृशं करातीत्यर्थः, [“उत्सुकयते” इत्यपपाठ] । साध्यमानानां—पच्यमानानां,
बहुविधानाम्—अनेकप्रकाराणां, भक्ष्याणां—चक्ष्याणां, भोजनानां—खाद्यानां,
व्यञ्जनादीनामिति यावत् [भुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या करणल्युटा निष्पन्न अयं भोजन
शब्द व्यञ्जनादिवचन इति न भक्ष्यपदेन पौनःपुन्यमिति बाध्यम्] गन्ध, —आमोद ।
पटच्चर—जीर्णवस्त्र, (“पटच्चर जीर्णवस्त्रम्” इत्यमर) । हतपशूदरपेशि—हयानां—
भोजनार्थं मारितानां, पशूनां—जन्तूनां, ह्यागादीनामिति यावत्, उदरपेशिम्—
उदरव्यदोषाकृतिकोमलनसविशेषम् । धावति—प्रवानयति । रूपिदारक, —रूपं—
पशु, (“रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नामगे पशुशब्दो” इति मदिनी) तदयोगात् रूपो—
वैयक्तिक, मांस वक्तव्योक्त्यर्थः, त य दारक, —वालक, मांसिकतनय इत्यर्थः, अथवा
—रूपिण—प्राणिन, पशुसमूहमिति यावत्, दारयति—विदारयति, क्षिण्णीति
यावत्, पशुव्रातक इत्यर्थः, यदा,—रूपी—रूपवान्, सुन्दर इत्यर्थः, दारक,—
वालक । बहुविधानाम्—अनेकप्रकाराणाम्, आहाराणां—भक्षणीयानां, विकार,
—विविधं करणं, विविधानि आहाराव्यवहारीनि इत्यर्थः । उपसधयति—सम्पादयति ।
सूपकार,—राचक । मादका,—मिष्टान्नविशेषा, “मीना” इति भाषा । पुपकां,
—पिटकानि ।

(त) वर्द्धित—वर्द्धयुक्त, यथेष्टमित्यर्थः, व्यञ्जनादिनानाविधोपकरणोपचितम्
इति यावत् । पादोदक—पादप्रचालनार्थं जलम् ।

(थ) स्वर्गायते—स्वर्गवत् आचरति ।

बन्धुला । वयं खलु,—

परगृहललिता, परान्नपुष्टाः,

परपुरुषैर्जनिता. पराङ्गनासु ।

परधननिरता गुणेष्ववाच्या

गजकलभा इव बन्धुला ललामः ॥ २८ ॥

विद्मः । आदिमदु भोदी । ॥

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं क्खं पओइ पविसदु अज्जो । ॥

विद्मः । [प्रविश्यावलोक्य च] ह्री, ह्री, भो. । इधो वि क्खे
पओइ अमु दाव सुवस्सरअणाण कम्मतोरणाइ गीलरअण-
विणिक्खित्ताइ इन्दाउहट्ठाण विअ दरिसअन्ति, वेदुरिअ-
मोत्तिअपवालअ पुप्फराअ इन्दणील-कक्केतरअ पउमराअ-मर-

० आदिशतु भवती ।

+ एतु एतु आर्य्य । इमं पठ प्रकीष्टं प्रविशतु आर्य्य ।

† आर्य्य, भो । इहापि पठे प्रकीष्टे अस्मिन् तावत् सुवर्णरत्नानां कम्मं
तोरणानि नीलरत्नविनिविष्टानि इन्द्राद्युधस्थानमिव दर्शयन्ति, वेदुर्य्य मौक्तिक

के दूयमिति । ज्ञाप्तिता बन्धुला स्वेया स्वरूपं प्रकटयन् आहुः, परगृहनात् ।—
परगृह—परस्वान्तिकमवस, ललितम्—दंष्ट्रितं येषां ते, परावस्यवासनिरता इत्यर्थः,
पराङ्गनासु—ररिषां—रत्येषां, अन्नेन—भक्ष्यद्रव्येणेत्य, पुष्टा,—प्रतिपालिता,
पराङ्गमाजिन इति यावत्, तथा पराङ्गनासु—परकीयासु स्त्रीषु, परपुरुषैः,—परै-
रित्यर्थः, जनिता,—उत्पादिता, परधननिरता,—पराधीनजीविनः, तथा गुणेषु—
दागदालादिषु, अवाच्या,—अवचनीया वागगोचरगुणा इत्यर्थः, निर्गुणा इति
यावत् बन्धुला,—उक्तवत्तया असतोपुत्ता, वयमिति गद्यस्थेनावयः, गजकलभा,
—एभिर्गजकला इव, ललामः,—विहरान्, गजकलभा यथा राजमन्दिरं अलम्बन्त्य
विहरन्ति तथा वयमपि अत्र सुवनं निठान इति भावः । [लब्धातोऽशौगादिकत्वात्
ललाम इति पदविकल्पः । बन्धुल्लु “लङ्घित्वा” इत्यस्य भौवादिकस्य लब्धातो
१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.] दुष्टिनादा हन्तम् ॥ २८ ॥

गअ-पहुदिआइं रअणविसेसाइ अणोस विचारेन्ति सिप्पिणो,
 वज्झन्ति जादरूवेहिं माणिकाइ, घडिज्जन्ति सुवस्सालङ्कारा
 रत्तसुत्तेण, गय्थीअन्ति मोत्तिआभरणाइं, घसीअन्ति धीर
 वेदुरिआइं, छेदीअन्ति सङ्गआ, साण्णिज्जन्ति पवालआ, सुक्ख-
 विअन्ति ओलबिदकुड्डुमपत्थरा, सालीअदि सल्लज्जअ, विसे-
 सेण विस्सदि चदणरमो, संजोईअन्ति गन्धजुत्तीओ, दौअदि
 गणिआ कामुकाण सकप्पूर ताम्बूल, अवलोईअदि सकडक्खअ,
 पअइदि हासो, पिवीअदि अ अणवरअ ससिक्कार मदरा ।
 इमे चेडा, इमा चेडिआओ, इमे अवरे अवधीरिद पुत्तदार-
 वित्ता मणुस्सा करआ-सहिद-पीदमदिरेहि गणिआ-जणेहिं
 जे मुक्का ते पिअन्ति । (द) आदिसदु भोदी । ‡

प्रवालक पुष्परागेन्द्रनील कर्कतरक पञ्चराग मरकतप्रभृतीन् रत्नविशेषान् अन्यो-
 ऽन्यं विचारयन्ति शिल्पिन, वध्यन्ते जातरूपैर्माणिक्यानि, घट्यन्ते सुवर्णालङ्कारा
 रत्नसूत्रेण, यध्यन्ते मौक्तिकाभरणानि, छट्यन्ते धीर वैदूर्याणि, क्रियन्ते शङ्खा,
 शाण्ड्यन्ते प्रवालकाः, शीयन्ते अवलिपितकुड्डुमप्रस्तरा, साय्यन्ते कस्तुरिका विशेषेण
 दृश्यन्ते चन्दनरसः, सधीयन्ते गन्धयुक्तयः, दीयन्ते गणिका कामुकर्षा सकप्पूर
 ताम्बूलम्, अवलोक्यन्ते सकटाक्ष, प्रवर्तन्ते हास, पीयन्ते च अनवरतं समीक्षा
 मदिरा । इमे चेटाः, इमायेटिका, इमे अपरे अवधोरितपुवदारवित्ता मनुष्या
 वारका-सहित पीत मदिरैर्गणिकाजनैर्ये मुक्ता ते पिबन्ति । आदिशतं भवती ।

(द) कर्मेति ।—कर्मतोरणानि—कर्म—शिल्पाक्रिया, रचनाविशेष इति
 यावत्, तस्य तोरणानि—तदयनिमित्तवह्निद्वारप्रदेशविशेषा इत्यर्थः । नीलरत्नैः,—
 नीलवर्णतण्डुलविशेषैः, इन्द्रनीलैरित्यर्थः, विनिक्षिप्तानि—निखचितानि, अवभामितानि
 सन्तोयथ । इन्द्रायुधस्थान—शक्रधनुष अवकाशमभिमिश्र । दर्शयन्ति—प्रकटयन्ति,
 आम्मानमिति शेषः, यथा,—सुवर्णरत्नाणां कर्मतोरणानि—सुवर्णरत्नविशेषाश्चतस्रस्त
 प्रकाशस्य वह्निद्वारविशेषाः, नीलरत्नेषु—इन्द्रनीलवर्णतण्डुलप्रदेशेषु, विनिक्षिप्तानि—
 विच्छुरितानि, प्रतिविम्बितानि सन्तीत्यर्थः, इन्द्रायुधस्थान—इन्द्रायुधस्थान—शक्रचापस्थ,
 स्थान—सादृश्यः, (“स्थान सादृश्येऽवकाशे” इति मेदिनी) अथवा,—स्थान—स्थिति,
 “रुदभिहितभावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायेन अवस्थितमिन्द्रायुधमिदं यः, तदिव

चेटी । एदु एदु अज्जी । इमं सत्तम पओठं पविसदु
अज्जी । ॥

विदू । [प्रविश्यावलोक्य च] ह्री, ह्री, भोः । इधो वि सत्तमे
पओठे सुसिलिह-विहंगवाडी-सुहणिससाइं, असोसुसुम्बण-
पराइं सुहं अणुभवन्ति पारावद-मिडुणाइं । दहिभत्त-पूरिदो-
दरो वम्हणो विअ सुत्तं पढदि पंजरसुओ । इअं अबरा सामि-

* एतु एतु भाष्ये । इमं सप्तमं प्रकीष्टं प्रविशतु भाष्य ।

+ भाष्ये, भो । इहापि सप्तमे प्रकीष्टे सुष्टिष्टविहङ्गवाटीमुखनिषस्थानि अन्यो-
ऽन्यचुम्बनपराणि सुखमनुभवन्ति पारावतमिथुनानि । दधिभक्तपूरितोदरो ब्राह्मण
दशयन्ति, आत्मानमिति शेषः । [“वैदुरिअ” इत्यथ “वेसुलिअ” इति पाठेऽपि,—
“वैदूथे” इति संस्कृतम्] । कर्केतरक—मणिविशेषः । शिल्पिन,—शिल्पकाराः ।
जातरूपे,—खण्डे, (“धानीकर जातरूप महारजतकाखने” इत्यमरः) । घण्टे—
घण्टे, [पिञ्जलघटधातो कर्मणि रूपम्] । शाखन्ते—शाखे घृण्यन्ते इत्यर्थः ।
अवलेपितम्—इतस्ततो खचितं, कुडुम येषु तथाविधाः । प्रस्तरा,—पाषाणा,
प्रस्तर,—कुडुमाधारश्चर्मपुट, इत्याहुः प्राचीनाः । यहा,—“भोलविद” इति
प्राकृतस्य “अवतारित” “आद्र” इति वा संस्कृतम्, तव अवतारितानाम्—आधा-
रान् बहिष्कृतानां, कुडुमानां प्रस्तरा, आद्रां,—सिका, कुडुमप्रस्तरा इति
वाऽयम् । [“भोलविद” इत्यतः “भोलविद” इति “अविद” इति च पाठान्तरम्] ।
सायने—ररिक्किरते । [“सालीअदि” इत्यतः “सामीअदि” इति पाठान्तरे—
“आर्दीक्किरते” इति केष्विन् व्याचष्टुः] । अवधीरितानि—अगणितानि, पुवा,—
मुवा, दारा,—स्त्रियः, वित्तानि च—धनानि च यै तादृशाः, पुवकलवधनमाया
वजिता इत्यर्थः । करकेति ।—करकता—वर्षोपलेन, वर्षोपलसदृशसामान्तुपारिण
इति यावत्, (“वरफ” इति भाषा) सहिता—मिश्रिता, पोता—पानेन गलाध-
रता च मदिरा—मद्यं यै तादृशैः, [“करफासहिदपीद” इत्यतः “आसवकरफा
पीद” इति पाठान्तरे “आसवकरफापीत” इति संस्कृतम्, तव आसवकरके—
मद्यपानपादविशेषे, (“करफ नारिकेलफलाष्टि” इति राजनिघण्टुः) आपीता—
सम्पूर्णता इत्यर्थः], वेग्याऽऽसक्तत्वात् पवीपुवादिक विस्तृत्य सततवैशवासात्
निवृत्त्येन ताडिता अपि पुरषा न्यन्तराभावतया तदैव श्रिता मूल गणिका
पीताऽऽदि निवृत्तानि तादृशं पिबन्तीति भावः ।

संमाण्णालङ्घपसरा विअ घरदामी अधिअं कुरकुराअटि
मदणमारिआ । अणेअफलरमास्साद-पतुट्ठकण्ठा कुम्भदामी
विअ कूअटि परपुट्ठा । आलस्विदा नागदन्तेसु पञ्जरपरम्पराओ,
जोधीअति लावआ, आलवीअन्ति पञ्जरकविञ्जला, पेसीअन्ति
पञ्जरकवोदा । इदो तदो विविहमणिचित्तनिदो विअ अअं
सहरिमं गच्छन्तो रविकिरणमन्तत्त पक्खक्खेवेहि विधुवेदि
विअ पासाद घरमोरो । (ध) [अन्यतोऽवलोक्य] इदो पिण्डीकिटा

इव मूक्त पठति पञ्जरशुक । इयमपरा स्वामिसम्मानना-लब्धप्रसरा इव गृह
दामी अधिक कुरकुरायते मदनसारिका । अनेक फलरमास्वादप्रतुष्टकण्ठा कुम्भ-
दामीव कूजति परपुट्ठा । आलस्विता नागदन्तेषु पञ्जरपरम्परा । योध्यन्ते लावका ।
आलप्यन्ते पञ्जरकपिञ्जला । प्रेष्यन्ते पञ्जर-कपोता । इतस्ततो विविधमणिचिवित
इवायं सहर्षं नृत्यन रविकिरणसन्तप्त पक्षोत्क्षेपैर्विधुवतीव प्रासाद गृहसमूह ।

(ध) सुझिष्टेत्यादि ।—सुझिष्टा—सुघटिता, या विहङ्गवाटी—पक्षिशाला,
कपोतपालिका इति यावत्, तस्यां सुखेन—अक्लेशेन, निषण्णानि—उपविष्टानि,
स्थितानि इत्यर्थः, अन्योऽन्यचुम्बनपराणि—परम्परचुम्बनासक्तानि । पारावत-
मिथुनानि—कपोतयुगलानि, दधिभक्तपूरितोदर,—दध्ना—दुग्धविकारभेदेन,
भक्तन—अग्नेन च पूरित—परिपूर्णम्, उदर—शठर यस्य तथोक्त । मूक्त—वेदीक्त-
मन्त्रविशेष, सुवचनञ्च । स्वामीति ।—स्वामिन,—पत्यु, सम्माननया—आदरेण,
एवञ्च,—अधिगत, प्रसर,—प्रभाव यया, ताटशी । कुरकुरायते—कुरकुरेति
अव्यक्त शब्दायते, अन्यत्र,—सुखरायते । मदनसारिका—“मयना” इति प्रख्याता ।
अनेकेति ।—अनेकेषा—बहुविधानां, फलाना—रमालादीनां, रमास्वादेन,—रस
यहणेनेत्यथ, प्रतुष्ट,—परितप्त, कण्ठ,—कण्ठदेशे यस्या तथोक्ता । कुम्भदामी
—कुट्टिनी, (“कुम्भदासो तु कुट्टिनी” इति शब्दरत्नावली) । परपुट्ठा—परभृता,
कीकिला इत्यर्थः, (“वनप्रिय परभृत कीकिल पिक इत्यपि” इत्यमरः) । नाग
दन्तेषु—गृहान्निर्गतकाष्ठखण्डविशेषेषु, गृहभित्तिप्रीथितकाष्ठकौलेषु इति यावत्,
(‘नागदन्तो द्विपरदे गृहान्निर्गतदारुणि’ इति मेदिनी) । पञ्जरपरम्परा,—
पक्षिवन्धनसाधनयन्त्रविशेषसमूहा, “पिंजरा” इति वङ्गभाषा । लावका,—वक्त्र
पक्षिण । पञ्जरकपिञ्जला,—पञ्जरावरुडा गौरतत्तिरय पक्षिण । प्रेष्यन्ते—प्रेष्यन्त,
युशयमिति भावः । विधुवतीव—कम्पयतीव, वीजयतीव इत्यर्थः, पत्ति,—अविधु

विअ चन्द्रपादा पदगदि सिक्खन्ता विअ कामिणीणं पच्छादो
परिब्भमन्ति राअहंसमिहुणा । एदे अवरं बुद्धमहत्तका
विअ इदो तदो सच्चरन्ति घरसारसा । ही, ही, भोः ।
पसारणअ किद गणिआए णाणापक्खिसमूहेहिं । (न) ज
सच्च क्खु णन्दणवण विअ मे गणिआवरं पडिभासदि । आदि-
सदु भोदो । १

चटो । एदु एदु अज्जो । इमं अट्टमं पओडं पविसदु
अज्जो । ३

विद् । [प्रविश्यावलोक्य च] भोदि । को एसो पट्टपावारअ-
पाउदो अधिअदर अच्चब्भुद पुणरुत्तालङ्कार-लंकिदो अंग-
भगेहि परिकखलन्तो (प) इदो तदो परिब्भमदि ? १

इत पिण्डोक्तता इव चन्द्रपादा पदगति शिखनाणानीव कामिनीना पथात् परि-
भमन्ति राजहंसमिहुनानि । एते अपरे बृहन्महत्तरा इव इतस्ततः सच्चरन्ति गृह-
सारसा । आश्चर्यं, भो । प्रसारणं कृतं गणिकाया नानापक्षिसमूहे । यत्
सत्यं खलु, नन्दनवननिव मे गणिकागृह प्रतिभासते । आदिशतु भवती ।

† एतु एतु आये । इममट्टमं प्रकोष्ठं प्रविशताम्य ।

§ भवति । क एष पट्टपावारकप्राप्तोऽधिकतरमत्यहुतपुनरुत्तालङ्कारालङ्कृत
अट्टमं परिखलन्तिस्ततः परिभमति ?

विधु करोति इति विधुशब्दात् कृप्, ततो नामधातुत्वात् लटि शपि गुणाभावात्
विधुवति, पुञ्चस्थचन्द्रकाया विस्तारात् विधुमय करोति इति यावत्, “मलिलमय
शरीरं हि रविकिररसम्पातात् उज्ज्वलीभवति” इति ज्योतिषोक्तं । गृहमयूर,—
पालितशिखी इत्यर्थः ।

(न) इत पिण्डोक्तता चन्द्रपादा इव राजहंसमिहुनानि कामिनीना पदगति
शिखनाणानीव परात परिभमन्तीति अन्वयः । पिण्डोक्तता इव—राश्रीकृता इव ।
चन्द्रपादा,—चन्द्रकिरणा । बृहन्महत्तरा,—वृत्तिवृद्धा, गन्तव्यमन्यादिति भावः ।
इमरए—हिरर व्यावर्त्तयन्ति दावत एहिन्नुहे व्यावर्त्तयन्ति दावत ।

(प) पट्टपावारकए—कैटोपरीयवस्त्रेण । महत्,—वेष्टितगात्र इत्यर्थः ।
एतत्तत्—एतदुक्ते—एतदुक्ते पुनरुक्ते,—अधिकविधे, अन्तरा,—मृषा,

चेटी । अज्ज । एसो अज्जआए भादा भोटि । *

विदू । केत्तिअं तवच्चरणं कदुअ वसन्तसेणाए भादा भोटि ? अधवा मा दाव, जदि वि एसो उज्जलो सिणिडो अ सुअन्धो अ, तहवि मसाणवीधीए जादो बिअ चम्पअरुक्खो अणहिगमणौओ लोअस्स । (फ) [अन्यतोऽवलोक्य] भोटि । एसा उण का फुल्लपावारअ-पाउदा, उवाणहजुअलणिक्वित्त-तेल्ल-चिक्कणेहिं पादेहिं (ब) उच्चासणे उवबिष्टा चिट्ठदि ? †

चेटी । अज्ज । एसा क्वु अम्हाणं अज्जआए अत्तिआ । ‡

* आर्थ । एष आर्याया भाता भवति ।

† कियत्तपथरण कृत्वा वसन्तसेनाया भाता भवति ? अथवा मा तावत्, यद्यपि एष उज्जल स्निग्धश्च सुगन्धश्च, तथाऽपि गमनानवीया जात इव चम्पकवृक्ष अनभिगमनीयो लोकस्य । भवति । एषा पुन का पुष्पप्रावारकप्रावृता उपानदयुगल निक्षिप्त-तैलचिक्कणाभ्यां पादाभ्यामुच्चासने उपविष्टा तिष्ठति ?

‡ आर्थ । एषा खलु अस्माकम् आर्याया अत्ता (माता) ।

अलङ्कृत, — शोभित । अङ्गभङ्गै, — अङ्गानां — देहानां, भङ्गै, — चालनाविशेषै । परिस्खलन् — हिल्लोलयन्, दीलयन्निति यावत् ।

(फ) केत्तिअ इति । — कियत् — किम्परिमितम् । तपथरण — तपस्यामित्यर्थ । वसन्तसेनाया, — एतावदैश्वर्यशालिन्या रमण्या इत्यर्थ । [अथ “शिखरिणि क नु नाम कियच्चिर किमभिधानमसावकरोत्तप ? । सुमुखि येन तवाधरपाटल दशति विस्वफलं शुकशावक ॥” इत्यादिसाहित्यदर्पणीदाहरणवत् अत्र विदूषकप्रौढीक्तिमिडेन वस्तुना “वसन्तसेनाया भावत्वं पुण्यातिशयलभ्यम्” इति वस्तु ध्वन्यते इति सूधीभिर्विभाज्यम्] । एतादृग्विभववस्त्वेऽपि अस्या गणिकालेनातिशयापवित्रतया तत् सम्पर्कं न कथमपि स्पृश्यणीय इति पचान्तरमाह, अथवेति । — गमनानवीया — गमनानगतपथे । अनभिगमनीय, — अस्पृश्य इत्यर्थ, वेष्टाजातत्वादिति भावः ।

(ब) पुष्पप्रावारकप्रावृता — पुष्पैः प्रावारकैश्च, यथा, — मृच्छमूवचिवितपुष्पवत् प्रावारकै, “पुष्पपट” इति प्रसिद्धै, प्रावृता — आच्छादिता । उपानदयुगल — पादद्वये, निक्षिप्ताभ्यां, — स्थापिताभ्यां, तैलचिक्कणाभ्यां — तैलनिषनेन मसृणाभ्याम्, पादाभ्यां — चरणाभ्याम्, [पादाभ्यामिति विशेषणे तृतीया] ।

विद् । अभी । से अपविषडाङ्गीए पोष्टवित्तारो ॥ ता
किं एदं पवेसिअ महादेव विअ दुआरसोहा इध घरे
णिमिदा १ * (भ)

बेटो । हदास । मा एव्व उवहस अम्हाण अत्तिअ । एसा
क्खु चाउत्थिएण (म) पीडीअदि । †

विद् । [सपरिहासम्] भअवं चाउत्थिए ! एदिणा उव-
आरेण म पि वम्हणं आलोएहि । ‡ (य)

* अहो । अस्या अपविषडाकिन्या उदरविस्तार ॥ तत्किमेता प्रवेक्ष्य महादेव
निव हारशोभा इह गृहे निर्मिता १

† हताश । मैवमुपहसास्माक मातरम् । एषा खलु चातुर्थिकेन पीड्यते ।

‡ भगवन् चातुर्थिक । एतेनीपचारिण मामपि ब्राह्मणमालोकय ।

(भ) अहो—विस्मयजनक, “उदरविस्तार” इत्यनेनान्वति । [“अपविष
डाङ्गीए” इत्यत्र “करदृडाङ्गीए” इति पाठान्तरेऽपि, “अपविषडाकिन्या ” इति
संस्कृतम् । तत्र करदृशब्द महाराष्ट्रदेशभाषायाम् अपविषभक्त्यभोजिद्विवचन,
तद्वत् अपविषाया डाकिन्या इत्यर्थः] । उदरविस्तार,—कुचे परिसर । महा
देवनिव—स्यूताकारशिवनिव, स्यूलीदगम् इति भावः, (वसन्तसेनाया मातु
स्यूत्यात्कर्मधाधनाघमेतदुपमानं ज्ञातव्यं, महादेवस्य स्यूत्य, विशेषतः स्यूलीदरत्वञ्च
लोकविश्रुतमेव) । एता—दृश्यमानां, वसन्तसेनामातरमित्यर्थः, निर्मिता—कृता ।
महादेवनिव एतामादौ गृहमध्ये स्थाप्य पश्यत गृहस्यास्य ईदृशानि सुशोभनानि
द्वाराणि निर्मितानि किम् ? अन्यथा एवविधस्त्वविस्तारद्वारेण द्वारप्रमाणाधिक
स्यूतदेहाया अस्या गृहप्रवेशः अशक्यसम्भव एव स्यात् इति भावः ।

(म) हताश ।—हतभाग्य । इत्यर्थः । सपरिहासं कुरु, [“उवहस”
इत्यत्र “उवसिह” इति पाठान्तरे,—“उपसिप” इति संस्कृतम्, अवजानीहि इति
वाचः] चातुर्थिकेन—एतच्चतुर्थदिक्मीदेन ज्वररोगविशेषेण इत्यर्थः, यदुक्तं निदाने,
“—चतुर्थेऽङ्के चतुर्थे” तथा “—अष्टमिज्वरेण पुनः । कुप्याच्चातुर्थकं घोरमन्त्रक
रोगरुटरम् ।” इति “चातुर्थकं” दृश्यति प्रभावः विविध ज्वरः । कदापि वैदिक
पूर्वे शिरसोऽन्वन्तम् ।’ इति च ।

(य) भगवन्—ऐदम् दिव्यवित्तमस्मिन्नेत्यर्थः,—“ऐदंमेव समस्तं वीर्यं

चेटी । हदाम । मरिम्ससि । *

विदू । [मपरिहामम्] दासीए धीए । वरं इदिमो सूणपीण-
जठरो (र) सुदो ज्जेव । †—

मीहुसुरासवमत्तिआ एआवत्थं गदा हि अत्तिआ ।

जइ मरइ एत्थ अत्तिआ भोदि सिआल महम्म-जत्तिआ ॥२६॥

* हताश । मरिष्यसि ।

† दास्या, पुत्रि । वरम् ईदृशं शूनपीनजठरो मृत एव ।

‡ शोषसुराऽऽसवमत्ता एतामवस्थां गता हि माता ।

यदि सिञ्चत भव माता भवति शृगालसदृशयावा ॥

यशसं प्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पन्था भग इति श्रुत ॥” इत्युक्ते । तत्प्रभावेणैव
अस्या एवम् ऐश्वर्यप्राप्ते चातुर्थिकस्य भगवत्तया आमन्त्रणमिति बोध्यम् । उपचारेण
—स्वाश्रयेणेत्यर्थः । मासपि आलोक्य—मद्यपि शुभदृष्टिं पातयेत्यर्थः ।

। (र) ईदृशं,—वसन्तसेनामाहसदृश इत्यर्थः । शूनेति ।—शून—वृद्धिं प्राप्त,
पीन—स्थूल, जठरम्—उदरं यस्य तादृशं, [“शूनम्” इति शिधातो, “पीनम्”
इति च प्यायधातो निडाप्रत्ययेन निष्पन्नम्] जन इति शेषः, वर—मनाक्प्रियः,
(“देवादवत वरं श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे मनाक्प्रिये” इत्यमरः) ।

अस्या जीवनापेक्षया मरणमेव मनाक्प्रियमिति पूर्वोक्तिमेव युक्त्या समययमान
आह, शोषसुरेति ।—शोषसुराऽऽसवै,—तत्तन्नामप्रसिद्धे द्विविधमये इत्यर्थः, मत्ता—
प्राप्तमदा, सततैतत्पानरता इत्यर्थः, उक्तानां द्विविधानामुक्तं आसवानां लक्षणां नृत्तानि
भावप्रकाशः, तव शीघ्रा लक्षणं गुणाय यथा,—“इच्छी पक्के रमै सिद्धं शोषं
पक्करसुयं स । आमैकैरेव यं शोषं स च शीतरसं श्रुतं ॥ शोषं पक्करसं येठ
स्वराप्रबलवर्णकृतं । वातपित्तकरो हृद्यं स्नेहनी रोचनी हरिणं ॥ विषममेदं
शीघ्रां शोफीदरकफामयान् । तस्मादल्पगुणं शीतरसं सुनिखनं श्रुतं ॥” एवं
सुराया लक्षणं गुणाय यथा,—“शालिपर्पटिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा श्रुता । मरा
गुर्वी वनमन्यपुष्टिमेदं कफप्रदा ॥ यादृशी शोथगुण्णायदृशीमूढकृच्छ्रनुत् ॥” तथा
आसवस्य लक्षणं गुणाय यथा,—“यदपक्वापधान्मुस्यां भिद्धं मद्यं स आमवः । आमवस्य
गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समा ॥” इति । माता—गर्भधारिणी, वसन्तसेनाया इति
शेषः, [खल्लादोचितं मातृशब्दस्य पुनरुक्तिभिः । द्वितीयपादे “मत्तिआ” इत्येव
“मत्तिआ” इति पाठं कृत्वा “मतिवृद्धा” इति व्याख्या] एताम्—दृष्टगोम,

भोदि । किं तुम्हाण जाणवत्ताइं वहन्ति ? * (ल)

चेटी । अज्ज । ण हि ण हि । †

विद् । किं वा एत्थ पुच्छीअदि ? तुम्हाण क्व पेम्मणिम्मल-
जले मअणसमुद्दे त्यण्णिअस्वजहणा ज्जेव जाणवत्ताइं मण-
हरणाइ । एव्व वसतसेणाए बहुवुत्तन्त, अट्टपओट्ठं भवण
पेक्खिअ ज सच्च जाणामि, एकत्थ विअ ति विट्ठअ दिट्ठ, पससिदुं
णत्थि मे वाआ विहवो । किं दाव, गणिआघरो ? अहवा
कुवेरभवणपरिच्छेदो त्ति ? (व) कहि तुम्हाण अज्जआ ? ‡

* भवति । किं युष्माकं यानपावाणि वहन्ति ?

† आद्य । न हि न हि ।

‡ किं वा अत्र पृच्छते ? युष्माकं खलु प्रेमनिर्मलजले मदनसमुद्रे सन-
मितस्वप्नान्येव यामपावाणि मनोहराणि । एव वसन्तसीनाया बहुवृत्तान्तम्,
अट्टपकोष्ठं भवनं प्रेत्य, यत् सत्यं जानामि, एकस्थमिव धिपिष्टं दृष्ट, प्रशंसितुं नास्मि
मे वाग्विभव । किं तावत्, गणिकागृहम् ? अथवा कुवेरभवनपरिच्छेदः ? इति ।
कुत्र युष्माकमाया ?

अथस्या—दशा, यन्त्रपीनचादिदूषामि-यर्थं, गता—प्राप्ता सती, अव—अस्मिन्
काले यदि म्रियते—जीवनं त्यजति, (यदिशब्दयोगात् “यदायद्योरुपसङ्गानम्”
(वा०) इति लिङ् एव प्रसक्ते ‘म्रियते’ इत्येव “म्रियते” इत्येव साधु) तदा
अगालसहस्राणां—बहुसहस्रगोमायूनामित्यर्थः, यात्रा—उत्सवः, (“यात्रा तु यापने-
ऽपि स्याद् गमनोत्सवयो स्त्रियाम्” इति मेदिनी । यात्रा—पर्याप्तिका, सौहित्य
मिति यावत्, इति प्राचीनानां व्याख्या) भवति—जायते, (अवापि भवेदित्येव साधु
इति बाणम्), इयमेव सा म्रियते चेत् ईदृशानलदेहम् आसाद्य अगालानां सहस्रो
प्रतिभवेदिति भावः । अत्र अगालसहस्रमहीकृत् प्रति प्रदमाहंशतवाक्यादस्य हेतु-
तया हास्यलिङ्गमलङ्कारः । आद्यां हसन् ॥ २८ ॥

चेटी । अज्ज । एसा रुक्खवाडिआए चिट्ठदि, ता पविसदु
अज्जो । *

विदू । [प्रविश्य दृष्ट्वा च] ह्री, ह्री, भोः । अम्भो । रुक्खवाडि
आए सस्सिरीअटा ॥ अच्छरीटि-कुसुमा जत्थ रोविदा अणेअ-
पादवा, णिरन्तर-पादवतल णिम्मिदा जुवदिजणजहणप्पमाणा
पट्टदोला, सुवस्सजूधिआ सेहालिआ-मालई-मल्लिआ णोमालिआ-
कुरवआ अदिमोत्तअप्पहुदिकुसुमेहि सअ णिवडिट्टेहिं
जं सच्चं, लहुकरेदि विअ णन्दणवणस्स (श) सस्सिरीअट ।

* आर्ये । एषा वृक्षवाटिकायां तिष्ठति, ततः प्रविशतु आर्य ।

+ आर्य्ये, भो । अहो । वृक्षवाटिकायाः सशोकता ॥ अच्छरीतिकुसुमा यत्र
रोपिता अनेकपादपा, निरन्तरपादपतलनिम्बिता युवतिजनजघनप्रमाणा पट्टदोला,
सुवर्णयूथिका-शेफालिका मालती मल्लिका-नवमल्लिका कुरुवकातिमुक्तक-प्रभृतिकुसुमे

स्वयमेव एतादृशातुलविभक्तसाधन वाणिज्यविशेष दर्शयिष्यन् प्रशस्तैवानवकाशमाह,
किमिति ।—अय—एतस्मिन्, अतुलैश्वर्यविषये इत्यर्थः । युष्माक—भवतीनां, वेश-
वासनिरतानामित्यर्थः, [स्तनेत्यादिना अन्वयः] प्रेमनिम्बलजले—प्रेम—प्रणय एव,
निम्बलम्—अतिस्वच्छम्, अतिपवित्रमिति यावत्, जल—सलिलं यत्र तादृशे,
मदनसमुद्रे—कामसागरे, स्तननितम्बजघनान्येव—स्तनौ—पयोधरौ, नितम्ब,—
स्त्रीकटिपदाङ्गाय, जघन—स्त्रीकटिपुरीभाग, एताद्येवेत्यर्थः, (“पशान्नितम्ब स्त्रीवद्व्या
क्तीवे तु जघनं पुर” इत्यमरः) । तथा च,—वाणिज्ये यथा पीतं दिमाधनेन दुस्तरं
सागरमुत्तीर्य विविधपण्येन धनान्यज्जयन्ति, तथा युयमपि स्तननितम्बजघनादिमाधनेन
कामसागरमुत्तीर्य यौवनपण्येन कामिभ्यो धनान्यज्जयन्ति युष्माकमव गृह्णामहे
इति भावः । अयं निरपङ्गतविषये मदनार्दी समुद्राद तादात्म्येनारोपात्त रूपकमल-
ङ्कारः, तच्च मदनार्दो समुद्रादाराप प्रेमादौ जलादारापे कारणमिति परम्परित-
रूपम् । [“मणहरणाइ” इत्यत्र “मच्छाहरणाइ” इति पाठान्तरं, “मत्स्याहर-
णानि” इति संस्कृतम्] । एकस्य—पञ्चाभूतमित्यर्थः, विपिट्ठं—मार्गलोका ।
कुवेरभवनपरिच्छेद,—कुवेरस्य—धनपतेर्वचः, भवनपरिच्छेद,—गृहं श, गृहं
मिदमिति निश्चयः वा ।

(श) वृक्षवाटिकाया,—गणिकावयस्यादिभिः सार्धमुपसेव्यम् गृहमभीपद्यन्

[अन्यतोऽवनोक्त] इदो अ उदअन्तसूरसमप्यहेहि कमलरत्नोप-
लेहि सभाअदि विअ (प) दोहिआ । १

अवि अ,—

एसो असोअवुच्छी णवणिग्गदकुसुमपल्लवी भादि ।

सुभडो व्व समरमज्जे घण-लोहिद पङ्क-चच्चिको ॥ ३० ॥

भोदु, ता कहि तुम्हाण अज्जआ ? §

स्वय निपतितैयन सत्य, लघूकरोतीव मन्दनवनस्य सश्रीकताम् । इतश्च उदयत्मुख्य-
समप्रभे कमलरत्नोत्पले सभ्यायने इव दीर्घिका ।

‡ अपि च,—पञ्चोऽशोकहचो नवनिर्गतकुसुमपल्लवी भाति ।

सुभट इव समरमध्ये घनलोहितपद्मचाम्बिक ॥

§ भवतु, तत् कुत्र युष्माकमाख्या ?

उपवनस्येयघ, सश्रीकता—रमणीयत्वम् । अच्छीत्यादि ।—अच्छा—निम्बला,
मनोहरेति यावन्, रोति,—दलानां विन्यासप्रकार, नीलपीतादिवर्णानां विन्यास-
परिपाटो वा येषां तादृशानि कुसुमानि—पुष्पाणि येषां तथोक्ता । [“अच्छरीटि
कुसुमा जय राशिदा अनेअपाददा” इत्ययं “अच्छरीअकुसुमपत्वारारोविदाणेअ-
पाददा” इति पल्लवान्तरसम्मतपाठे “आयय्यकुसुमप्रस्तारारोपितानेकपाददा ” इति
संस्कृतम् । प्रस्तार,—विस्तार इत्यर्थः] । निरन्तरेति ।—निरन्तरा,—घनमन्नि-
विष्टा, ये पादपा,—शाखिन तेषां तले—अधोदृष्टे, निम्बिता—रचिता [एतेन
पादपानां घनमन्निविष्टतया तत्तलस्यदीलाया प्रक्षायप्रदेजवत्तत्त्व सूचितम्] । युवति-
जनप्रथमप्रमाणा—तत्तुलीजननितम्बपरिनिता, [एतेन दोलायन्त्रस्थामनस्य सुविस्मृतत्वं
सूचितम्] पद्दोला—कौपेयमुदावलम्बित-उद्यानक्रीडामाधनदोलनयन्त्रमित्यर्थः ।
सूक्ष्मदृष्टिका—सुवर्णवर्णा दृष्टिका इति मुक्तक,—माधवीलता । लघूकरोतीव—
खूर्खीकरोतीव, [इत्युक्तेः] । मन्दनवनम्—स्वर्गस्थमन्दनकाननस्यापीत्यर्थः ।

चेटी । अज्ज । ओणमेहि दिट्ठिं, पेक्ख अज्जअ । *

विदू । [दृष्ट्वा उपसृत्य च] सोल्यि भोदीए ? †

वस । अये । मैतेयः ॥ [उवाच] स्वागतम् ? इदमासनम्,
अत्रोपविश्यताम् । (स)

विदू । उवविसदु भोदी । ‡ [उभावुपविशतः] ।

वस । अपि कुशल सार्धवाहपुत्तस्य ?

विदू । भोदि । कुशल । §

वस । आर्य्य मैतेय । अपौदानीम्,—

गुणप्रबाल विनयप्रशास्त्र विश्वम्भमूल महनीयपुष्पम् ।

त साधुवृत्तं स्वगुणैः फलाढ्यं सुहृद्विहङ्गा सुखमाश्रयन्ति ॥३१॥

* आर्य्य । अवनम्य दृष्टि, पश्य आर्याम् ।

† सक्ति भवत्ये ?

‡ उपविशतु भवती ।

§ भवति । कुशलम् ?

नववह्निगता, कुसुमपल्लवा,—पुष्पपर्वाणि, यस्य तथोक्त, अत एव समरमध्ये—
रणान्तरे, घनलीहितपङ्कचाचिंक—घनै,—सान्द्रै, लीहितै,—रक्तै, एव पङ्के,—
कर्दमै, कर्दमवद्गाढैरित्यथ, चक्षां—अङ्गरागश्रीभा, तां वेद, तथा युक्त इत्यथ,
[“क्रतूक्यादिसूत्रान्ताङ्क” (४ । २ । ६ पा०) इति ठक् । अथ “चक्षिकी” इत्यस्य
“चाक्चक्य” इति संस्कृत भवेत्, तदा सुष्ठु स्यात् । तत्र घनेन—घनीभूतेन, रक्त
पङ्केन, चाक्चक्य—सौन्दर्यं यस्य तादृश. इत्यथ] सुभट्,—सुयोडा इव, एष,—
सम्मुखवर्ती, अशोकवृक्ष,—अशोकपादप, भाति—शीभते । अत रक्ताक्तयोर्दृ
पुरुषेण लीहितकुसुमसमन्विताशकपादपस्य अवैधर्म्यसाम्यकथनादुपमा नामालङ्कारः ।
आर्यां वृत्तम् ॥ ३० ॥

(स) “अये । मैतेय ” इत्यादिवाक्य वसन्तसेनाया वैदग्ध्ययोजनाय रुक्मतभाषया
निबद्ध, तदाह भरत,—“काव्यतथोत्तमादीनां कार्या भाषाविवक्षया । योपसर्गो-
चालवेत्याकृतवाचस्पतिस्तथा । वैदग्ध्यार्थे प्रदातव्यं संस्कृतचालरान्तरा ॥” इति ।

य एव वसुष्मत्या, विभववन्तमाश्रयन्ति, त एव क्षीणे विभवे तन्मपिचने इति
प्रसिद्धिः, सम्प्रति क्षीणधनं चारुदत्तं मुष्टद्वान् इदानीमपि सेवते किम् ? इति जिज्ञास-
मानाऽऽह, गुणप्रबालमिति ।—मुष्टद,—निवाणि एव, विहङ्गा,—पक्षिण, गुप्ता,
—दयादादिष्णादय एव, प्रबाला,—पल्लवा. यस्य तथोक्त, विनय,—नमसा एव,

विदू। [स्वगतम्] सुहृ उवलक्खिद दुट्टविलासिणीए । (ह)

[प्रकाशम्] अधर्इं (क) । *

वस । अये । किमागमनप्रयोजनम् ?

विदू। सुणादु भोदी,—तत्तभव चारुदत्तो सीसे अञ्जलिं कदुअ भोदि विस्सवेदि—” । †

वस । [अञ्जलिं वहा] किमाज्ञापयति ?

विदू। “—मए तं सुवस्सभण्डअ विस्सम्भादो अत्तणकेरकेत्ति कदुअ जूदे हारिद, सो अ सहिओ राअवात्थहारी (ख) ए जाणिअदि, कहि गदी त्ति” । ‡

* सुहृ उपलक्षित दुष्टविलासिण्या । अथकिम् ।

† श्रुत्वा भवती,—तवभवान् चारुदत्त शीर्षे अञ्जलिं कृत्वा भवतीं विज्ञापयति—” ।

‡ “—मया तत् सुवर्णभाण्डं विग्रहभादात्कीर्तयित्वा कृत्वा द्यूने हारितं, स च समिकी राजवात्ताहारी न प्रायते, कुत्र गत इति” ।

प्रशान्ता—प्रकटा शाखा यस्य तादृश, विश्वम्,—विश्वम् एव, मूलं यस्य तथाक्तं, महनीयपुष्प—महनीय—पूजनयोग्यं, पूजनयोग्यचरित्रमेव इति यावत्, पुष्प—कुसुम यस्य तादृश, तथा स्वगुणै,—विशिष्टाननगुणै, [अभेदं दत्तोया] फलाद्यम्—उत्प्लुष्ट-गुणफलयुक्तमित्यर्थः, त—चारुदत्तरूपं, साधुवृत्त—सज्जनपादपं, सुख—मानन्दं यथा तदेत्यर्थः, आश्रयन्ति ?—आश्रित्य वसन्ति किम् ? इत्यर्थः । अतः निरपङ्गुतविषये चारुदत्तादौ वृत्तादन्तादात्त्येनावृत्तात् रूपकमलङ्कारः, तच्च, चारुदत्ते वृत्तारोपं गणादपु प्रज्ञानादारापे कारणमिति परम्परितरूपं बोध्यम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

(१) उपलक्षितम्—अनुभूतम्, अधिकांश एव सुहृदा तमिदानौनधन-
प्रत्वा विज्ञप्ता इति यत् उपलक्ष्यत तत्रास्य बुद्धिप्रतिभा सम्यक् परिष्कृता इत्यत्र
मा स्म बोध्यं सुहृदन्त्य इति भावः ।

चेटी । अज्जए । दिट्ठिआ वड्ढसे, अज्जो जूटिअरो सवुत्तो ।* (ग)
 वस । [स्वगतम्] कध । चोरिण अवहिट पि सोण्डार-
 दाए (घ) जूदे डारिदं ति भणादि ॥ अदो ज्जेव कामीअदि । †
 विट्ठ । ता तस्स कारणादो गेह्लदु भोदी इम रअणावलिं । ‡
 वस । [आत्मगतम्] कि दसेमि त अलङ्कारअ ? [विचिन्त्य]
 अववा ण दाव । §

विट्ठ । कि दाव, ण गेह्लदि भोदी एदं रअणावलि ? ॥

वस । [विहस्य (ङ) सखोमुख पय्यन्ती] मित्तेअ । कध ण गेह्लिस्सं

* आर्थ्यं । दिष्ट्या वड्ढसे, आर्थ्यो द्यूतकर सवृत्त ।

† कथ । चोरिणापहतमपि शौण्डीरतया द्यूत हारितमिति भणति ॥ अत एव
 कास्यते ।

‡ तत् तस्य कारणात् गृह्णातु भवती इमां रवावलीम् ।

§ कि दर्शयामि तमलङ्कारम् ? अथवा न तावत् ।

॥ कि तावत्, न गृह्णाति भवती इमां रवावलीम् ?

मेतावदिअस्स, यत् त्वया न्यासीकृतमपि वस्तु आत्मोद्यत्वेन मन्यमान द्यूते पण्यतया
 कल्पितवानिति भावः । राजवात्ताहारो—राजवात्तावह, राजवात्तामादाय स
 कुत्र गत इति न ज्ञायते इत्यर्थः । [एतेन तदलङ्कारस्य सहसा पुनः प्राप्तायाः न
 सम्भास्यते इति सूच्यते । लल्लादीचितस्तु,—“राजवात्ताहारो” इत्यत्र “राजवात्ता
 आरो” इति पाठमङ्गोक्त्य “राजावश्यकारी” इति अनूद्य च, राज्ञ अवश्यम्—
 अवश्यकृत्य, करातीति व्याचष्ट्यो । “राजापावकारो” इति कथितम्] “राजवात्ता
 हरैः” इति साधु संस्कृतम् ।

(ग) द्यूतकरादयो नष्टचरित्रा एव वेण्यानां नायका भवन्ति, चारुदत्तस्य द्यूत-
 करत्वे वेण्याऽऽसक्तिरवश्यभाविनीति चेष्ट्या आनन्दकारणम्, अत एव “दिष्ट्या वड्ढसे”
 इत्युक्तम् । तदेव वृद्धिकारणं दर्शयन्ती आह, अज्जो इति ।—द्यूतकर, —द्यूतामक्त ।

(घ) शौण्डीरतया—पत्न्यौदार्येण इत्यर्थः ।

(ङ) विहस्य—मध्यम हास्य कृत्वत्यर्थः,—“आकुञ्चितकपोलाच्च सम्यन निम्यन
 तथा । प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधा ॥” इत्युक्तलक्षणं नात्युच्चं नातिनीचं,
 हास्य कृत्वेति यावत्, (“मध्यम स्याद्विहसितम्” इत्यमरः) । चोरिणापहतमपि अलङ्कार

रञ्जनावलिं ? [इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति । स्वगतम्] कथं ।
भोणकुसुमादो वि सहआरपादवादो मअरन्दबिन्दओ णिव-
डन्ति ? (च) [प्रकाशम्] अज्ज । विस्सवेहि तं जूदिअरं मम
वअणेण अज्जचारुदत्त, अहं वि पदोसे अज्ज पेक्खिदुं आअ-
च्छामि त्ति । * (छ)

विद् । [स्वगतम्] कि अस्स तहिं गदुअ गेहिसिदि ? (ज)
[प्रकाशम्] भोदि । भणामि,—[स्वगतम्] “णिअत्तीअदु इमादो
गणिआपसङ्गादो” त्ति । † (झ) [इति निष्क्रान्तः] ।

* सैवेय । कथं न गृहीष्यामि रत्नावलीम् ? कथं । हीनकुसुमादपि सहकार-
पादपात् मकरन्दबिन्दो निपतन्ति ? आर्य्य । विज्ञापय त यूत्कर मम वचनेन
आर्य्यचारुदत्तम्, अहमपि प्रदीपे आर्य्यं प्रेक्षितुमागच्छामीति ।

† किमन्यत् तव गत्वा गृहीष्यति ? भवति । भणामि,—“निवर्त्ततामस्मात्
गणिकाप्रसङ्गात्” इति ।

यद्य यूतापहस्तत्वेन प्रकाशयति, तस्य आमूल हत्तान्तु अस्माभिः पूर्वमेव विज्ञात-
इति हान्यकारणमत्र उभेयम् ।

(च) हीनकुसुमात्—पुष्पविरहितादपि, [एतेन पादपस्य मकरन्दसत्तासम्भव-
सूचितः । तथा च कुसुमयूतसहकारपादपात् मकरन्दपातकपात सामान्यादप्रस्तुतात्
निहतचारुदत्तादेतद्रत्नावल्यागमरूपविशेषप्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] ।

(छ) “यूत्करम्” इति अस्या सोप्रासवचनम् । प्रदीपे हि चन्द्रोदयो
भवति, तस्य दृष्टा मत्ता भवन्ति चकीर्य्य, अहमपि प्रदीपे तन्मुखचन्द्रं दृष्ट्वा तथा
भविष्यामीति एतद्व्याख्यात् ध्वन्यते इति निपुणैर्विचारणीयम् ।

(ज) वैद्यागान्धरुचित्तान् विदुषकः, हार लब्ध्वा इयं पुनरपि किञ्चिद्वक्ष्यति तत्
रूपं गन्तुमिच्छतीति चिन्तयति, किमन्ददिति ।—रत्नावलीभिन्नमपरं किञ्चिदित्यर्थः ।

(झ) गणिकाप्रसङ्गात्—वैद्यासङ्गात्, वसन्तसैन्या, प्रदीपे आत्मनः चारु-
दत्तमनीषमन्त्रसंवादं विज्ञापयितुमादित् विदुषकः केवलं “भणामि” इत्युक्तवान्,
किन्तु किं भणामि इति तु प्रकाशं नोक्तवानिति वसन्तसैन्या तद्वक्तव्यमेव वदिष्यति
इत्यङ्गत्वेन, विदुषकस्तु स्वगतोद्देशा भवानीत्यस्य कल्पपदत्वेन निवर्त्ततामित्यादिवाक्य-
रूपेणान्विति केवलवचनविरुद्धादौ गलं सुखं निर्दिष्टम् ।

वस । हञ्जे । गेह्ण एद अलकारअं ; चारुदत्त अहिरमिदु
गच्छम्ह । *

चेटी । अज्जए । पेक्ख पेक्ख, उस्समदि अकालदुद्दिन । † (ज)

वस । उदयन्तु नाम मेघाः, भवतु निशा, वर्षमविरत पततु ।

गणयामि नैव सर्व्वं दयिताऽभिसुखेन हृदयेन ॥ ३२ ॥

हञ्जे । हार गेह्ण लहुं आअच्छ । ‡ [इति निष्क्रान्ता सर्व्वे] ।

इति मदनिकाशखिलकी नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

* चेटी । गृहाणेतमलङ्कारम् , चारुदत्तमभिरन्तु गच्छाम ।

† आर्थ्ये । पश्य पश्य, उत्तमति अकालदुर्दिनम् ।

‡ चेटी । हारं गृहीत्वा लघु आगच्छ ।

(ज) अकाले—असमये, दुर्दिन—मेघादय , “मेघाच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनम्” इति
अमरीकिसत्त्वेऽप्यत्र लक्षणया दुर्दिनानिमित्तीभूतमेघोदय एव बोध्यते । अथ “पौषादि
चतुरो मासान् प्रोक्ता वटिरकालजा” इति स्मृत्युक्ताकालवया बोध्या , तथा च “इदं
दुर्दिने तव बहिर्गमन म युक्तिसिद्धम्” इति चेद्या आशय ।

अविज्ञातहृदये । किं मामिदानीं दर्शयसि जलदोदयविभोषिकाम् ? सम्प्रति
तत्प्रणयसमाकृतहृदयाया मम अभिसारप्रतिरोधाय किमपि नालमित्याह, उदय
त्विति ।—मेघाः,—जलदा , उदयन्तु—उद्गच्छन्तु, नाम इति स्त्रीकारे, (“नाम
कीपेऽभ्युपगमे विषये वारणेऽपि च । सभाव्यकुत्साप्राकाशविकल्पेऽपि च दृश्यते ॥”
इति मेदिनी) निशा—अन्धकारमयी रात्रिरित्यथ , भवतु—अस्तु, अविरत—निर-
न्तरं, वर्षं—वटिः, पततु—वरतु, अहं दयिताभिसुखेन—प्रियाभिसुखगमनीयुर्केन,
हृदयेन—चेतसा, एतत् सर्व्वं—मेघोदयादिष्वपि, नैव गणयामि—लक्षयामि । एतेषाम्
एकैकस्यैव गमनविघातकत्वेऽपि युगपत् सर्व्वोदयेऽपि नाहमिदानीं कथमपि प्यातु
शक्यामि इति भावः । आर्थ्या वृत्तम् ॥ ३२ ॥

इत्यष्टमशाखाटवीसंस्करणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिताया, तदात्मजाभ्या

पण्डितश्रीमदायुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्या

प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्याया

चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति आसनस्य सीत्कण्ठशब्दतः] ।

चारु । [ऊर्ध्वमवलोक्य] उन्नमति अकालदुर्दिनम् । यदेतत्—

आलोकितं गृहशिखण्डभिरुत्कलापैः

हसैयियासुभिरपाकृतमुन्नमस्कैः ।

आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तरीचम्

उत्कण्ठितस्य हृदयञ्च समं कण्ठि ॥ १ ॥

पूर्वप्रस्तुतमकालदुर्दिनमेव तत्तल्लक्षणोत्प्रेषपुरं सरं षड्भिः श्लोकैरुपवर्णयन्नाह,
आलोकितमिति ।—उत्कलापैः,—ऊर्ध्वप्रसारितवर्णैः, प्रकृतिसिद्धानन्दसमुद्भवादिति
भावः, (मेघोदये हि कलापिनः परमानन्देनोत्कलापा भवन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः,
“मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनाम्” इति दर्पणकहचरणात्) गृहशिखण्डभिरुत्कलापैः,—
गृहपालितमयूरैः आलोकितं—सस्पर्शं दृष्टं, तथा यियासुभिः,—यातु—मेघदर्शनात्
गन्तुमिच्छुभिः, मानसं सरं इति शेषः, (“जलधरसमये मानसं यान्ति हसा”
इति कविसमयप्रसिद्धिप्रस्तावे दर्पणकहचरणात्) अत एव उन्नमस्कैः,—मानसगमनाय
अत्येकाग्रतया अत्यमनस्कैरित्यर्थः, हसैः,—मृगालैः, अपाकृतं—निराकृतम्, अनभि-
नन्दितमिति यावत्, इदानीन्तनमेघोदयस्य आकालिकत्वादिति भावः, [“अपाकृतम्
—अपकारकनिष्ठं मत्वा स्थितम्” इति लङ्गादीदित्याग्न्यायनम्] आकालिकम्—
असमयोग्यं दुर्दिनम्—दुः—दुष्टम्, वर्णालोकाभावादिना अप्रतीकरं, दिनं यस्मात्
ततः मेघ इत्यर्थः (दुर्दिनशब्देनातः सत्यपि मेघ एव बोध्यः) सपदि—भटिति,
अतस्मिन्निमित्तेत्यर्थः, अन्तरीचम्—आकाशम्, उत्कण्ठितस्य—प्रियविरहीत्कल्मिकाकुल-
विषये ऊर्ध्वं हृदयम्—एतत्करणञ्च समं—दुःखं, कण्ठि—आहरोति, पक्षिः,—
विषयान्तरात् वसन्तीकरोतीत्यर्थः । अतः सममिति महाप्रतापयक्ष्मणोपपद्योपपद्य-
वशात् अन्तरीच-उत्कण्ठितहृदयोत्प्रेषणोपपद्योपपद्यवशात् सहोत्प्रेषणद्वारा,—
“महाप्रतापयक्ष्मणोपपद्योपपद्यवशात् । सा सहोत्प्रेषणमतातिशयोक्तिर्यदा
भवति ।” इति दर्पणमे, तत्कालं मता अतिशयोक्तिश्चातः दृष्टिदर्शनप्रत्यक्षद्वयोपपद्य-
वशात् मता अतिशयोक्तिश्चातः दृष्टिदर्शनप्रत्यक्षद्वयोपपद्यवशात् ।

अपि च,—

मेघो जलार्द्रमहिषोदर-भृङ्गनीलो

विद्युत्प्रभारचित-पीत-पटोत्तरीयः ।

आभाति संहतबलाक-गृहीतशङ्खः,

ख केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥ २ ॥

तदेव प्रकारान्तरेण वर्णयन्नाह, मेघ इति ।—जलार्द्रमहिषस्य—जले अवस्थानात्
सिक्तदेहस्य महिषस्य इत्यर्थः, उदर—कुक्षि, (महिषस्य सङ्गज्यामत्वेऽपि सद्यो
जलीकृतावस्थायां श्यामत्वातिशयः, तत्रापि उदरस्य श्यामतायां विशेषो बोध्यः) तथा
भृङ्गश्च—समरस्य, तद्वत् नीलः,—श्यामः, विद्युत्प्रभया—तड्डिकाशेन, रचित—
कल्पितः, चिवितमित्यर्थः, पीतपट इव—पीतवसनमिव, उत्तरीयम्—ऊर्ध्वदेह-
प्राप्यवसनमित्यर्थः, यस्य तादृशः, यद्वा,—विद्युत्प्रभा एव रचित—चित्रितः, पीत—
गौराभश्च, पट—परिधेयवस्त्रम्, उत्तरीयश्च यस्य तादृशः, तथा सङ्गतः,—पुञ्जीभूतः,
सलस्य इत्यर्थः, स्वगात्रे इति भावः, बलाकः,—वक्र एव, [बलाकशब्द पुलिङ्गो-
ऽपि दृश्यते, स एवाव प्रयुक्तः, बल—कम्पनम्, अकृति—गच्छति, बलेन—शक्त्या,
अकृति—ऊर्ध्वं गच्छति, इति वा ल्युत्पत्त्या बल + अक-अच् इति पवर्गीयवकारादि-
बलाकशब्दः निष्पद्यते । “बल सवरणे” इति भौवादिकान् दन्त्यवकारादिवलधातो
आकन् प्रत्ययेन च बलाक इति पदं भवितुमर्हताति बोध्यम् । गृहीतशङ्खः,—हस्त
धृतपाञ्चजन्यं यस्य तथैव भूतः, मेघः,—जलदः, अपरः,—अन्यः, प्रसिद्धातिरिक्त
इत्यर्थः, केशव इव—वामनरूपधारी नारायण इव, खम्—आकाशम्, आक्रमितुम्—
आच्छादयितुम्, अन्यत्र,—पादविच्छेपेण अधिकर्षुमित्यर्थः, प्रवृत्तः,—उद्युक्तः सन्,
आभाति—विराजतः । पुरा किल वामनरूपो हरिः बलियज्ञे त्रिपादमितां भूमिं
भिक्षित्वा एकेन पदा आकाशमाचक्रामति पौराणिकी वासाऽवानुसन्धेया । अथ
प्रसिद्धातिरिक्तकेशवस्याभेदेन मेघे उत्कटक्रीडकमशयादुत्थेलाऽलङ्कारः, एवं प्रथमे
पादे तादृशमहिषोदरभृङ्गाभ्यां मेघस्य अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमा, द्वितीये च
विद्युत्प्रभाया विषयः तादृश्येनारोपितस्य पीतात्तरीयस्य केशवसाम्यरूपपठतार्योप-
योगित्वात् परिणामालङ्कारः, तृतीये च निरपद्रुतविषये बलाके शङ्खस्य अभेदेनारी-
पात् रूपकम् इत्येतथामलङ्काराणां परस्परसापेक्षतया सङ्गरः । वसन्तिलक
इति ॥ २ ॥

किञ्च,—

केशवगात्रश्यामः कुटिल-बलाकावली रचितशङ्खः ।

विद्युद्गुण-कौशियश्चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥ ३ ॥

एता निषिक्त रजतद्रव-सन्निकाशा

धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।

विद्युत्प्रदीपशिखया जणनष्टदृष्टा-

स्मिन्ना इवास्वरपटस्य दशाः पतन्ति ॥ ४ ॥

उक्तनिवाद्यनाथ्या पुन प्रकारान्तरेणाह, केशवेति ।—केशवगात्रवत्—श्रीकृष्णाङ्ग-
मिव श्याम —नील, कुटिला—वक्रगमनशीला, या बलाकावली—वक्रपङ्क्ति,
ता एव (शुभतादिति भाव) रचित,—धृत, शङ्ख येन तथोक्त, तथा विद्युदेव—
तडितेव गुण,—तत्पु, विद्युद्गुण, स एव कौशिय—चीनवस्त्र यस्य स तथोक्त,
(“कौशिय क्षिमिकोशीलम्” इत्यमर) मेघ,—जलधर, चक्रधर इव—कृष्ण इव,
उन्नत,—उदित । अतिगाढनीलोच्चलाकृति शुभवकराजिविराजित विद्युद्विलास
रुचिरो जलधर, श्यामलमुन्दराकृति करधृतशङ्ख पीतवसन देवकीनन्दन इवाभा-
तीति सरलाद्ये । तथा चाव तादृशविशेषणविशिष्टमेघस्य तादृशविशेषणोपेतचक्र-
धरेण अवैधर्म्यमान्यकधनात् उपमाऽलङ्कार, सा च निरपङ्कृतविषये बलाकादौ
महादेनादात्म्येन अध्यवसानाद्रूपकेषानुपाश्रितति बोध्यम् । आर्या हतमिदम् ॥ ३ ॥

पुनरपि भञ्जलरेण तदेव दुर्द्दिनमुपवर्णयन्नाह, एता इति ।—निषिक्ता,—
सरिता ये रजतद्रवा,—द्रवोभूतरजतानीलव, तेषा सन्निकाशा,—सदृश्य,
[“निभमद्वाङ्गीकाशप्रतीकाशोपमादयः । तुल्याद्या —” इत्यमरप्रमाणात् “इक
काश” इति वाचिकेन दीर्घस्य वैकल्पिकत्वात् जम्बादिदीर्घादि वा नीतिनाकाशशब्द
सदृशादय वाचक] जलदोदरेभ्य,—मेघजडरेभ्य, मेघाभ्यन्तरादित्य, पतिता,
—पतिता, एता,—परिदृश्यमाना, धारा,—जलधारा, विद्युदेव—तडितेव,
विद्युत्प्रदीपशिखया—दीपवत्या तदा चरेण—मुहूर्तकालेन, तथा,—ध्वान्ताच्छत्रतया
चरन्त-रता दृष्टा —पदान् विद्युत्प्रदीपशिखया दृष्टिविषय प्राप्तादित्य, अस्वर-
पटस्य,—वाक्योपपन्नस्य दशाः,—प्रान्तभागा, मुद्राणीत्य, (दशाना शुभ
वर्तने—नखनान्तेन च धारणाद्वज्र बोध्यम्) द्विन्ना,—उक्तव्याख्यानात् तुटिता
॥ ४ ॥ चरेण—उदित, पतन्ति—सरन्तीत्य । अत्र प्रकृते जलधारपाते दृग्भूतमान
त देवता न अङ्ग-द्विन्नास्वरपटदशापातत्वेन सुभावनात् उन्नेष्टाऽलङ्कार, सा च

संसत्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडीनैरिव
 व्याविडैरिव मोनचक्रमकरैर्हस्यैरिव प्रोच्छ्रितैः ।
 तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मघैः समभ्यन्नतैः
 पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगन विश्लेषितैर्वायुना ॥ ५ ॥
 एतत्तद्वृतराष्ट्रचक्र-सदृशं मेघान्धकार नभः,
 हृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखी ।

अनपङ्कतविषयेऽश्वरादौ पटादेस्तादात्म्यनारोपात् रूपकेणानुप्राणिता, एवम् अश्वर
 प्रटस्येत्यत्र “भुजङ्गकुण्डली” इत्यादिवत् अश्वरशब्दस्य आपातत वस्तुस्थितया पुनरुक्तवत्
 आभासमानत्वात् पुनरुक्तवदाभासीऽलङ्कार, इत्येवा परस्परमङ्गाङ्गित्वेन सादृश्यम् ।
 वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ४ ॥

तदेवाकालदुर्द्धिन भङ्गान्तरेण वर्णयन्नाह, संसत्तैरिति ।—संसत्तै, —परस्पर-
 मिलितै, चक्रवाकमिथुनै, —कोकयुगलैरिव, प्रडीनै, —उडडीयमानै, हंसै, —
 मरालैरिव, व्याविडै, —समुद्रमत्स्यानादुत्पतितै, परितो भान्तैरिति वा, मीनाना—
 मत्स्याना, चक्रै, —समूहै, तथा मकरै, —खनामग्यातजलजन्तुविशेषे इव,
 प्रोच्छ्रितै, —समुन्नतै, हस्यै, —प्रासादैरिव, तै तै, —तत्तद्विगवस्थितैरित्यत्र,
 आकृतिभि, —आकारभेदेन, विस्तरै, —बहुलै, वायुना—वातेन, विश्लेषितै, —
 विभेद गमितै, इतस्तथागतैरित्यर्थ, [“विश्लेषितै ” इत्यत्र “विश्लेषितम्” इति
 पाठान्तरे गगनविशेषण बोध्यम्] वायुवशात् विभिन्नाकारतया बहुविधैरिति यावत्,
 अनुगतै, —युक्तै, समभ्यन्नतै, —अत्युच्छ्रितै, मघै, —जलदै, करणीभूतैरित्यत्र,
 इह—एतद्वृत्तदेशोर्द्धदेशावच्छिन्न, गगनम्—आकाशतलं, पत्रच्छेद्यम्—आलिख्यमिव,
 भाति—विराजते, गगन चित्रमिव रमणीय शोभते इत्यत्र । [लज्जादीजितम्
 “पत्रच्छेद्यपदम् आलिख्यापरपर्यायस्य चित्रपदायस्य वाचकं वृद्धम्” इत्याह] । अत्र
 वायुवेगविच्छिन्ने प्रकृते मघे तत्तद्विगवणविशिष्टाना परेषा चक्रवाकमिथुनादीनां
 उत्कटकोटिकमशयात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५ ॥

सादृशे काले यादृश स्वभाव समुत्पद्यते, स एव इदानीमपि ज्ञात इति दर्शय
 न्नाह, एतदिति ।—एतत्—दृश्यमान, मेघान्धकार—मघै, —जलदै, अन्धकार, —
 भ्रान्त, यस्मिन् तत्, मेघावृततया प्रगाढतम समाच्छन्नमित्यत्र, नभः, —आकाश,
 तस्य—प्रसिद्धस्य, (तच्छब्दोऽत्र प्रसिद्धार्थं प्रयुक्तः, तस्मादेव चात्र यच्छब्दस्य

अच्यूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलः,

हृसाः सम्प्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्यां गताः ॥६॥

नापेदा, यदुक्तं दर्पणहृदि विवनाथपादे,—“तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धानुभूताश्रिते
 दच्छब्दस्य चाप्रवनेव” इति) धृतराष्ट्रकस्य—धृतराष्ट्रसैन्यस्य, (“चक्र कोके पुमान्
 हौष व्रजे सैन्यरघाङ्गयो” इति मेदिनी) सट्टश, वर्तते इति ङिष, [साट्टशश्च
 तयोरन्वकारकारित्वेन तत्कारित्वश्च सैन्यस्य रघचक्रायुत्विप्रभूमिपटलै, नमस्य
 सान्द्रननुधरनिकरै चन्द्राकंनगलाञ्छादकतयेति बोध्यम्, “धृतराष्ट्रवक्रसट्टशम्”
 इति पाठे तु,—प्रगादनेधेन आच्छादनात् चन्द्रमुख्येभ्यस्तथा प्रगादान्वकार नभ,
 धृतराष्ट्रस्य अन्ततया चतुर्दशविहीनेन तद्वक्त्रेण सट्टशमित्यर्थ] तथा शिखी—सयूर,
 अतिदर्पितवत्,—अतिदर्पितम्—अतिशयगर्वित, वल—सैन्य यस्य ताट्टश, गर्वित-
 सैन्यसमभिज्ञाहत इत्यर्थे, पक्षे,—अतिदर्पिते—नेत्रसन्दर्शनजानन्देनात्यन्तगर्वाभि-
 ल्यप्रक वल—रूपम्, आकृतिरित्यर्थं यस्य स, (“वल गन्धर्से रूपे स्यामनि स्यौल्य-
 सैन्यी” इति मेदिनी) दुर्योधनो वा—दुर्योधन इव, (“वा न्याद विकल्पोपमयो-
 विषादोऽपि समुच्चरे” इति विश्व) हट,—आनन्दितं चन्, गर्वति—श्लाघते,
 पक्षे—स्वैरूपमुच्चैरुदति, (दर्पितवत्त्वञ्च शिखीने नेत्रदर्शनेन, दुर्योधनस्य च

[विचिन्त्य] चिर खलु कालो मैत्रेयस्य वसन्तमेनाया
सकाश गतस्य, नाद्यापि आगच्छति ।

विहू । [प्रविश्य] अहो । गणिआए लोभो अदक्खिणटा
अ ; जदो ण कधा वि किटा अणआए, अणाअरेण ज्जेव अभ-
णिअ किं पि एब्ब ज्जेव गहिदा रअणावली । एत्तिआए
ऋद्धीए ण तए अह भणिटी,—“अज्ज मित्तेअ । वीसमीअदु,
मल्लकेण पाणोअ पि पिबिअ गच्छीअदु” त्ति । ता मा दाव,
दासीए धोआए गणिआए सुहं पि पेक्खिस्स । (क) [अनिवेदम]

* अहो । गणिकाया लोभ अदक्षिणता च, यतो न कथाऽपि कृता अनया,
अनादरेणैव अभणित्वा किमपि एवमेव गृहीता रत्नावली । एतावत्या ऋद्धा
न तथा अहं भणित,—“आय्य मैत्रेय । विश्वस्यता, मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा
गम्यताम्” इति । तत् मा तावत्, दास्या पुत्र्या गणिकाया सुखमपि द्रव्यामि ।
यान्ति हसा ” इति कविसमयप्रसिद्धे , अन्यत्,—अज्ञाने—परैरविदिते स्थाने,
विराटगाल्ये इत्यथ , चर्या—कृशवेगेनाज्ञातवास [“अज्ञातचर्याम्” इत्यत्र “परि
चर्यां परिसर्यां-मृगया-ऽटाद्यानामुपमङ्गयानम्” (वा०) इति सूत्रे परैरविवक्षात
चरधातो क्वप्प्रत्यये रूप सिद्धम् । “अज्ञातचर्यम्” इति पाठान्तरे तु—“गदमदचर-
यमशानुपसर्गे” (३।१।१०० पा०) इति यप्रत्यय] गता,—प्राप्ता । अत्र हसादीना
पाण्डुवादिभिरवैधर्म्यमायकथनादुपमाऽलङ्कार । शाट्वीलविक्रीडित वचनम् ॥ ६ ॥

(क) अदक्षिणता—अनुदारता, [“अणआए” इति प्राकृतस्य “अनया”
इति वा संस्कृतम् , नास्ति नय,—नोति, यस्या तथोक्त्या, अनोतिचया इत्यथ ।
“अण्णा” इति पाठान्तरे,—“अनया” इति संस्कृत साधुतया न सङ्गच्छत, अन्या इत्यत्र
सङ्गतम् , किन्तु अय पाठ न तथा समीरम प्रतिभातीति बोध्यम् , तथाहि अन्या—
चारुदत्तस्य कुशलमत्र विना अपरा, कथं हारित सुवर्णभाण्डमित्यादिदृष्ट्वा इत्यथ]
किमपि अभणित्वा—“केन साकं हारित सुवर्णभाण्डम् ? कदा वा ? कथं भूतं तं प्रति
दानम् ?” इति अकथयित्वा इत्यथ , यदा, यद्गत, तद्गत, तत्र किम् ? अन्यमुक्त्यस्य तस्य
कृते बहुमुक्त्यामिमा न गृहीष्यामि इत्यादिकं किमपि अनुक्ता इत्यथ । ऋद्धा—सम्पत्त्या,
[विशेषणं तृतीया] । मल्लकेन—मल्ल एव मल्लकं तेन, पात्रविशेषेण इत्यथ ,
[“मल्ल पात्रे कपोले च” इति मेदिनी । “मल्लकेण” इत्यत्र “मल्लकेण” इति

सुदु क्वु वुच्चदि, अकन्दसमुत्थिता पउमिणी, अवचओ वाणिओ,
अचोरो सुवस्सआरो, अकलहो गामसमागमो, अलुङ्गा गणिआ
त्ति दुक्कर एदे सभावोअन्ति । (ख) ता पिअवअस्सं गदुअ
इमादो गणिआपसगादो णिवत्तावेमि । [परिक्रम्य दृश च] कथ ।
पिअवअस्सो रुक्खवाडिआए उवविट्ठो चिट्ठदि, ता जाव उव-
सप्पामि । [उपसृत्य] सोत्थि भवदे, (ग) वड्डदु भवं । *

चारु । [विलोक्य] अये । सुहन्मे मैत्रेय. प्राप्तः । वयस्य ।
स्वागतम् ? आस्यताम् ।

विद् । उवविट्ठोहि । †

चारु । वयस्य । कथय तत् कार्यम् ।

विद् । त क्वु कज्ज विणट्ठ । ‡

चारु । किं तथा न गृहीता रत्नावली ?

सुष्ठु खलु उच्यते, अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी, अवचकी वाणिक्, अचौर सुवर्ष
कार, अकलहो गामसमागम, अलुङ्गा गणिकेति दुष्करमेते सम्भाव्यन्ते । तत्
प्रियवयस्य गत्वा अस्मात् गणिकापसङ्गात् निवर्त्तयामि । कथ । प्रियवयस्यो वृक्ष
वाटिकायामुपविष्टनिष्ठति, तत्र यावदुपसपामि । स्वप्नि भवते, वड्डता भवान् ।

† उपविष्टोऽस्मि ।

‡ तत् खलु कार्ये विनष्टम् ।

पाटान्तरे, —“गन्धर्वेण” इति मूलतमम् । गन्धर्वेण—चपकेण, पान्पात्रेणेत्यर्थः ।
“पाणीअ पि पिबिअ गच्छीअदु ति इत्यत्र “पाणीअ पि पिबिअदु” इति पाटान्तरं,
“पानोयमपि पीयताम्” इति मूलतन् ।

(ख) अकन्दसमुत्थिता—कन्द —मूलविशेष (मुदीति भाषा) तस्मात्
समुत्थिता—विना कन्द समुत्पन्ना । पउमिणी इति “उ पदतन्तीसमिपु”
इति मूले पञ्चमस्य स्वरस्य द्वितीय स्वरस्य च उकारः । दामसमागम,
—गाम लोकासमागम इत्यत्र । दुक्कर सम्भाव्यते—सम्भावना दुष्करा, नैव सम्भाव्यता
इत्यर्थः ।

विदू। कुदो अरुहाणं एत्तिअ भाअधेअ ? गव गल्लिण
कोमल अञ्जलि मत्थए कदुअ पडिच्छिआ । * (घ)

चारु। तत् कि ब्रवीषि विनष्टमिति ?

विदू। भोः । कध ण विणट्ठ ? ज अभुत्तस्स अपीदस्स
चोरेहि अवट्ठिदस्स अप्पमुल्लस्स सुवस्सभडअस्स कारणादो
चटुस्समुद्दसारभूदा रअणमाला (ङ) हारिदा । †

चारु। वयस्य । मा मैवम्,—

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तथा कृत ।

तस्यैतन्महतो मूल्य प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ ७ ॥

विदू। भो वअस्स । एदं पि मे दुदिअ सन्ताव कारणं, जं
सहीअण दिस्स सस्साए पडन्तोवारिदं मुह कदुअ अह उव

* कुतोऽस्माकमेतावङ्गागधेयम् ? नवनलिनकोमलमञ्जलि मत्तके कृत्वा प्रतीष्टा ।

† भो । कथं न विनष्टम् ? यत् अभुक्तस्य अपीतस्य चोरेरपट्टतस्य अप्यमूल्यस्य
सुवर्णभाग्यस्य कारणात् चतु समुद्रसारभूता रत्नमाला हारिता ।

‡ भो वयस्य । एतदपि मे द्वितीय सन्तापकारण, यत् सखीजनदत्तमञ्जया

(घ) भागधेय—भाग्य, येन सा न रक्षीष्यतीति भावः । प्रतीष्टा—प्रति
गृहीता ।

(ङ) चतु समुद्रसारभूता—चतुर्थं समुद्रेषु—सागरेषु, य सार,—श्रेष्ठाण,
तद्भूता—तत्स्वरूपा, सागरान्तर्वर्तिरत्नानां सर्वप्रधानरत्नस्वरूपेभ्यः [“रत्नमाला”
इत्यत्र “रत्नमाला” इति पाठान्तरं, “रत्नावली” इति स्मृतम्] ।

अस्यस्य हतीर्बहुवर्ति स्वीकृत्य तथा न युक्तमार्चार्तमित्यस्य विदूषकवाक्यस्य
प्रत्युत्तरमाह, यमिति । —तया—रमण्या, वसन्तसेनया इत्याशयः, य वयाम्—
प्रत्ययः, समालम्ब्य—समाश्रित्य, अस्मासु—मादृशेषु, न्यासः,—अलङ्कारनिर्देशः,
कृतः,—विहितः, महतः,—अमितमूल्यस्येभ्यः, तस्य प्रत्ययस्य—विश्रामस्यैव, एतत्
—रत्नावलीरूप वस्तु, मूल्य—निष्कृतं, दीयते—प्रत्यप्यतः, नैतदपट्टतमुवर्णभाग्यस्य
मूल्यम्, अपि तु अभूमूल्यस्य विश्वासस्येति नात्र न्यूनाधिक्यवत्त्वं कथं न शीतं भावः ।
पप्यादकं ० तम् ॥ ७ ॥

हसिदो । ता अहं बह्मणो भविअ दाणि भवन्तं सीसेण पडिअ
विस्सवेमि,—णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआ-
पसगादो । गणिआ णाम पादुअन्तरप्पविट्ठा विअ लेट्ठा
दुक्खेण उण णिराकरोअदि । अविअ,—भो वअस्स । गणिआ,
हस्यो. काअत्यओ, भिक्खु. चाटो, रासहो अ, जहि एदे णिव-
सन्ति, तहि दुट्ठा वि ण जाअति । ॥ (च)

पटान्तापवारितं सुखं कृत्वा अहमुपहसित । तदहं ब्राह्मणी भूत्वा इदानीं भवन्तं
शोषेण पतित्वा विज्ञापयामि,—निवर्त्यतामात्मा अस्मात् बहुप्रत्यवायात् गणिका-
प्रसङ्गात् । गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टा इव लेट्टुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते ।
अपि च, भो वयस्य । गणिका, हस्यी, कायस्थ, भिक्षु, चाट, रासभ्य, यत्र
एते निवसन्ति तत्र दुष्टा अपि न यान्ति ।

(च) सन्तापकारण—मनस्तापहतु । किं तदित्याह, यदिति ।—सखीजन
दत्तसङ्गया—सखीजनाय—स्ववयस्यायै चेत्यर्थः इत्यर्थः, दत्ता—कृता इति यावत्,
सङ्गा—सङ्गेत यथा तथोक्तया, तथा वसन्तसेनयेति शेषः, (“सङ्गा स्याच्चेतना नाम
हनाद्यैश्यादमूचना’ इत्यमरः) । पटान्तापवारितम्—अच्छलाच्छादितम् । तत—
तस्मात् तत्कृतीपहासजन्यावमाननादित्यर्थः । ब्राह्मणी भूत्वा—ब्राह्मणवर्गं त्यज्य
सङ्गधीत्यर्थः । भवन्तं शोषेण पतित्वा—शिरसा तव पादयोः पतित्वा इत्यर्थः, तव
चरणपरि मलकं सङ्ग्राह्य इति यावत् । बहुप्रत्यवायात्—पापभूयिष्ठात्, विघ्न-
बहुलाद्या, गणिकाप्रसङ्गात्—वेष्ट्याभ्युपार्कात् । पादुकान्तरप्रविष्टा—चरणपाराङ्गती
पाददन्तवासिनी । लेट्टुका—हृदलोष्ट, “काँकर” इति वङ्गभाषा । [“लोटाणि लेट्ठव
पसि” इत्यनरं अतः लेट्टुशब्दात् हृदलोष्टं क । स्त्रीत्वमविवक्षितम्] निराक्रियते—
अपराध्यत, गालकाप्रत्ययनादासेन न निराकृतुं शक्यत इति भावः । चाट,—

चार। वयस्य । अलमिदानीं सर्व्वं परिवादमुक्ता । अव-
स्थया एव अस्मि निवारितः । (क) पश्य,—

वेगं करोति तुरगस्त्वारतं प्रयातुं,
प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा वहन्ति ।
सर्व्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः,
खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥ ८ ॥

—“दृष्टा ” इति दुपधातो भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्न, टीया इत्यथ, न जायते ? अपि
तु जायते एव इत्येवमर्थे काक्का समर्थयते । तद्धि गजनिमीलिकैव भावे क्तप्रत्ययान्तस्य
नपुंसकताया, अपरिह्राध्यत्वात्] ।

(क) परिवाद—निन्दाम् । उक्ता अल—कि, निन्दावाटो निष्पृथीजन इत्यथ,
[“सर्व्वं परिवादम्” इत्यत्र “सर्व्वं परिवादम्” इति पाठ समीचीनतया प्रतिभाति,
तत्र सर्व्वेषां परिवादम् इति व्यास करणीय] [“अलखत्सो प्रतिपेक्षयो प्राचा क्का”
(३।४।१८ पा०) इति अलंघीगे क्ताप्रत्यय] । अवस्थयैव—वर्त्तमानया मदीयदृष्टेयैव ।
निवारित,—प्रतिषिद्ध, अस्मात् गणिकाप्रसङ्गादिति शेष, गणिकाप्रसङ्गस्य निन्दा-
वादप्रचारेण तवाय गणिकाप्रसङ्गात् मन्मनोनिवर्त्तनप्रयासो निष्पृथीजन एव, यत
इदानीमहमीदृग्दुरवस्थं सञ्जात, यन्मामेव विभवहीनमालोक्य धनगृध्रु कापि
गणिका नाश्रयिष्यतीति भावः ।

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थयमान आह, वेगमिति ।—तुरग,—अश्व,
त्वरित—शीघ्र, प्रयातु,—गन्तु, वेग—जघ, द्रुतपदलोपमित्यथ, करोति—विधत्त,
तु—किन्तु, चरणा,—पादा, तदीया इति शेष, प्राणव्ययात्—प्राणनाशमाशङ्गा,
[इति ल्यबलापे पञ्चमी] अथवा,—प्राणव्ययात्—बलचयात्, दृञ्चलतया इत्यथ,
अधिकसमयपर्य्यटनेन इति भावः, तथा—त्व रतमित्यथ, न वहन्ति—न धावन्ति,
तथा हि, पुरुषस्य—जनस्य, दरिद्रस्येति भावः, चला,—चञ्चला, स्वभावा,—
प्रकृतयः, सर्व्वत्र—सर्व्वत्रैव विपश्येयुः, साध्येषु असाध्येषु चेत्यथ, यान्ति—धावन्ति,
तत खिन्ना,—खिद प्राप्ता मन्त, तच्चत्काप्याचमतयेति भावः, पुन,—भूय, इत्य
मेव—स्वावामभूतमन्त कारणमेवैत्यथ, विशन्ति—लभ गच्छन्ति, कल्पनाभावमारता
दिति भावः । (अस्यानुरूपं श्लोकी यथा,—“उत्ताय हृदि लोयन्ते दरिद्राणां मनो
रथा । वानवैधव्यदग्धाना कुलस्त्रीणां कुचाविव ॥” इति) । अत्र “मम स्वभाव

अपि च, वयस्य ।—

यम्यार्थास्तस्य सा कान्ता, धनहार्यो ह्यसौ जन ।

[स्वगतम्] न, गुणहार्यो ह्यसौ जन । [प्रकाशम्]—

वयमर्थे परित्यक्ता, ननु त्यक्तैव सा मया ॥ ८ ॥

विद् । [अधीऽवलोक्य स्वगतम्] जघा एसो उड पेक्खिअ दीहं
णिससदि, तधा तक्कोमि, मए विणिवारिअन्तस्स अधिअदर
वड्ढिदा से उक्कण्ठा, ता सुड्, क्खु एव्व वुच्चदि, “कामो वामो”(ज)
त्ति । [प्रकाशम्] भो वअस्स । भणिद अ ताए,—“भणेहि चारु-

* यथा एष ऊर्ध्वं प्रेत्य दीर्घं निश्चसिति, तथा तर्कयामि, मया मिवायेमाणस्य
अधिकतरं वृद्धा अर्थोत्कण्ठा, ततः सुष्ठु खलु एवमुच्यते, “कामो वाम” इति । भो

वसन्तसेनागतोऽपि अर्थाभावेन द खित मन् तत प्रतिनिवृत्त” इति विशेषे प्रस्तुते
तादृशसामान्यस्याप्रस्तुतस्याभिहितत्वात् इषाहं अप्रस्तुतप्रशसाऽलङ्कार, स च
सुखं चलितुमभिलषन्नपि तुरगं असामर्थ्यात् प्रभवतीति समानधर्मस्य वस्तुन प्रति
विस्तृतात् पूर्वाहगतदृष्टान्तालङ्कारेण सङ्कीर्णं । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

मद्गुणैकपक्षपातिनो वसन्तसेना विभवपरिहीनमपि मां कथमपि न परि
त्यज्यतीति मनसा सम्यक् ज्ञानमपि विदूषकमन्यथा बोधयन्नाह, यथेति ।—यस्य—
जनस्य, अथा —धनानि, सन्तीति शेष, सा—वसन्तसेना तस्य—धनवती जनस्य,
कान्ता—प्रिया हि—यत असौ जन —वसन्तसेनाय, धनहाय,—धनेन
हाय —वशं वेद्यावादिति भावः । * इति धनहायत्वद्वयाया पूर्वोक्ते परिहार
बोधकम् । प्रकाशनेवमुक्तौ सुखं नैवेद्यं अन्नादि किमपि वदेम इति विचिन्त्य,
स्वगतमर्थं विद्वद्धारुदत्तेन, इति विद्वद्विद्वद्भाष्यम् । हि—निश्चितम्, असौ जन

दत्त, अल्ल पओसे मए एत्थ आअन्तब्ब” त्ति, ता तक्केमि, रअणा-
वलीए अपरितुष्टा अवर मग्गिदु आअमिस्सदि (भ) त्ति । *

चारु । वयस्य । आगच्छतु, परितुष्टा यास्यति ।

चेट । [प्रविश्य] अवेध (ज) माणहे, च—

जधा जधा वग्गदि अम्भखण्डे, तधा तधा तिम्यदि पुट्टचम्मे ।

जधा जधा लगति शीटवाटे, तधा तधा वेवटि मे हलक्केः ॥ १० ॥

[पश्य] ।—वंशं वाए शतत्किह, शुशह,

वीणं वाए शततन्तिं णदन्ति ।

गीअं गाए गहहग्गणुलूअ

की मे गाणे तुम्बलू णालटे वा ? § ॥ ११ ॥

वयस्य । भणितञ्च तथा,—“भण चारुदत्तम्, अद्य प्रदीपे मया अवागन्तव्यम्” इति ।

तत् तर्कयामि, रत्नावल्या अपरितुष्टा अपर मार्गयितुम् आगमिष्यतीति ।

† अपेत मानवा ।—

‡ यथा यथा वर्पति अम्भखण्ड, तथा तथा तिम्यति पुट्टचम्मे ।

यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम् ॥

§ वंश वादयामि सप्तच्छिद्रं शुशब्दं, वीणां वादयामि सप्ततन्तीं नदन्तीम् ।

गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं, कीं मे गाने तुम्बलूनादौ वा ? ॥

(भ) अपर—रत्नावलीभिन्नमन्यत् किञ्चिदित्यर्थः । मार्गयितुं—याचितुम् ।
[“आअमिस्सदि” इत्यत्र “आअच्छदि” इति पाठान्तरम्, “आगच्छति” इति संस्कृतम्] ।

(ज) अपेत—अपगच्छत । [“अवेध” इति प्राकृतस्य “अवेत” इति संस्कृतम्,
“अवगच्छत” इत्यस्य प्राचीनसम्मतः] ।

हृष्टिजलसिक्तकायो वेपमानयेष्ट अन्यानवहितान् कुञ्चन् स्वामवस्थां वर्णयन्नाह,
अधेति ।—अम्भखण्ड—मेघशकल, यथा यथा वर्पति—वर्षणं करोति, पुट्टचम्मे—
पञ्चाङ्गाङ्ग इत्यर्थः, तथा तथा तिम्यति—आर्द्रीभवति, एव शीतवातः—शीतलो वायुः,
यथा यथा लगति—गात्रं स्पर्शति इत्यर्थः, तथा तथा मे—मम, हृदयम्—अन्तः
करणम्, [अत्र हृदयपदं सर्वशरीरपल्लवक बोध्यम्] वेपते—कम्पत । स्पष्टं १३
वृत्तम् ॥ १० ॥

इदानीं स्वस्य गीतकलापारदर्शितामाह, वंशमिति ।—सप्तच्छिद्रं—सप्तधरं आदिकं

आणत्तम्हि अज्जआए वसन्तशेणाए, “कुम्भीलआ । गच्छ
तुम, मम आगमणं अज्जचारुदत्तश्श णिवेदेहि” त्ति । ता जाव
अज्जचारुदत्तश्श गेहं गच्छामि । [परिक्रम्य प्रविष्टकेन दृष्ट्वा] एशे
चारुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि , एशे वि शे दुट्ठवडुके । ता
जाव उवशप्पेमि । कधं । ढक्किदे दुवाले रुक्खवाडिआए ॥
भोदु, एदश्श दुट्ठवडुअश्श शस्स देमि । (ट) * [इति लोष्टगटिकाः
चिपति] ।

विद् । अए । को दाणि एसो पाआरवेट्ठिदं (ठ) विअ
कप्पत्थ म लोष्टकेहिं ताडेदि ? †

चारु । आराम प्रासाद-वेदिकाया (ड) क्रीडङ्गिः पारावतैः
पातित भवेत् ।

* आश्रमाऽस्मि आर्यया वसन्तसेनया,—“कुम्भीलक । गच्छ त्वं, समागमन-
माय्यचारुदत्तस्य निवेदय” इति । तद्वयावत् आर्य्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । एष
चारुदत्तो हस्तवाटिकाया तिष्ठति , एषोऽपि स दुष्टवटुक । तद्वयावदुपसर्पामि ।
कथम् । आश्रमादित हार हस्तवाटिकाया ॥ भवतु, एतस्य दुष्टवटुकस्य सन्नां ददामि ।

† अर्थः । क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपिल्य मा लोष्टकैस्ताडयति ?

विदू। दासीए पुत्त दुट्टपारावअ । चिड्ड, चिड्ड, जाव एटिणा
दण्डकट्टेण सुपक्वं विअ चूअफल इमादो पामादादो भूमीए
पाडइस्स । ‡ [इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति] ।

चारु । [यज्ञीपवीने आरुष्य] । वयम्य । उपविश, किमनेन ?
तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी (ट) पारावतः ।

चेट । कथं पारावदं पेक्खदि, मं ण पेक्खदि ? भोदु, अव-
राए लोट्टगुडिआए पुणो वि ताडइस्स । † [तथा करोति] ।

विदू । [दिशोऽवलोक्य] कथं कुम्भीलओ ॥ ता जाव उव-
सप्पामि । [उपसृत्य द्वारमुद्दिश्य च] अरे कुम्भीलअ । पविश,
साअदं दे † ‡

चेट । [प्रविश्य] अज्ज । वन्दामि । §

विदू । अरे । कहि तुमं ईदिसे दुट्टिणे अन्यआरे आअदो १॥

चेट । अले । एसा शा । ††

विदू । का एसा का ? †††

चेट । एसा शा । ‡‡

• दास्या पुत्त दुट्टपारावत । तिष्ठ, तिष्ठ, यावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वमिव
चूतफलम् अस्मात् प्रामादात् भूमौ पातयिष्यामि ।

† कथम् । पारावत पश्यति, मां न पश्यति ? भवतु, अपरया लोट्टगुटिकाया
पुनरपि ताडयिष्यामि ।

‡ कथं कुम्भीलक ॥ तत् यावदुपसपामि । अरे कुम्भीलक । प्रविश, साग० त ?

§ आद्य । वन्दे ।

१ अरे । कुत्र त्वमोट्टेण दुट्टिने अन्यकारे आगत ?

†† अरे । एसा सा ।

††† का एसा का ?

‡‡ एसा सा ।

उपवनम्" इत्यमर) य प्रामाद,—वृक्षदशालिका, तत्र या वेदिका—प्रामादा-
निन्दे रचितवृक्षप्रदंशविशेष, तस्याम् ।

(ट) दयितासहित,—प्रियतमोपेत, सम्प्राप्त इति यावत् । तपस्या—
वराक, अनभिज्ञतया निर्दोष इत्यर्थः ।

विद् । किं दाणिं दासीए पुत्ता । दुब्बिक्खकाले बुद्धरङ्गो
विअ (ण) उद्धकं सासाअसि, एसा सा सा त्ति ? *

चेट । अले । तुम पि दाणिं इन्दमहं कामुको विअ (त)
सुद्धु किं काकाअसि, का का त्ति ? †

विद् । ता कहिहि । ‡

चेट । [स्वनतम्] भोदु, एव्व भणिस्स । [प्रकाशम्] अले !
पह दे दड्ढं । §

विद् । अहं दे सुण्ढे गोड दड्ढं । ¶

चेट । अले । जानाहि दाव तेण हि, कस्सिं काले चूआ
मोलेन्ति ? ** (थ)

विद् । अरे दासीए पुत्ता । गिम्हे । ††

* किंनिदानीं दास्या पुत्र । दुब्बिक्खकाले बुद्धरङ्ग इव लोचकं चासायसे, एषा
सा नेति ?

† अरे । त्वमपि इदानीन्निन्दमखकामुक इव सुद्धु किं काकाअसे, का नेति ?

‡ तत्र कथय । § भवतु, एव भविष्यामि । अरे । प्रअ ते दास्यामि ।

¶ अहं ते सम्यक् पाद दास्यामि ।

** अरे । जानीहि तावत् तेन हि कस्मिन् काले चूता मुकुलयन्ति ?

†† अरे दास्या पुत्र । दौघे ।

चेट । [सहासम्] अले । ण हि, ण हि । *

विदू । [स्वगतम्] किं दाणिं एत्थ कहिस्सं ? [विचिन्त्य] भोदु,
चारुदत्तं गदुअ पुच्छिस्सं । [प्रकाशम्] अरे । मुहुत्तअं चिट्ठ ।
[चारुदत्तमुपसृत्य] भो वअस्स । पुच्छिस्स दाव, कस्सि काले चूआ
मोलेन्ति ? †

चारु । मूर्ख । वसन्ते ।

विदू । [चेष्टमुपगम्य] मुक्ख । वसन्ते । ‡

चेट । दुट्ठिअं दे पल्ल ददस्स । शुशमिज्झाणं गामाणं का
लक्खअं कलेदि ? §

विदू । अरे रच्छा । ¶

चेट । [सहासम्] अले ! ण हि ण हि । **

विदू । भोदु, ससए पडिदम्हि । [विचिन्त्य] भोदु, चारुदत्तं
पुणो वि पुच्छिस्स । †† [पुनर्निवृत्य चारुदत्तं तथैव उदाहरति] ।

चारु । वयस्य । सेना ।

विदू । [चेष्टमुपगम्य] अरे । दासिए पुत्ता । सेणा । ‡‡

चेट । अले । दुवे वि एकस्सि कदुअ शिग्घ भणाहि । §§

विदू । सेणावसन्ते । ¶¶

* अरे । न हि, न हि ।

† किमिदानीमत्र कथयिष्यामि ? भवतु, चारुदत्तं गत्वा प्रत्यामि । अरे ।
मुहूर्तं कतिष्ठ । भो वयस्य । प्रत्यामि तावत्, कस्मिन् काले चूआ मुकुलयन्ति ?

‡ मूर्ख । वसन्ते ।

§ द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि । सुसमृद्धानां ग्रामाणां कारक्षां करोति ?

¶ अरे । रथ्या ।

०० अरे । न हि, न हि ।

†† भवतु, सशये पतितीक्ष्णि । भवतु, चारुदत्तं पुनरपि प्रत्यामि ।

‡‡ अरे । दास्यां पुत्र । सेना ।

§§ अरे । हे अपि एकस्मिन् कृत्वा शीघ्रं भण ।

¶¶ सेनावसन्ते ।

चेट । ए पलिवत्तिअ भणाहि । ॥

विट् । [कायेन परिवृत्य] सेणावसन्ते । ॥

चेट । अले सुक्खवडुअ । पदाइं पलिवत्तावेहि । ॥

विट् । [पादौ परिवर्त्य] सेणावसन्ते । §

चेट । अले सुक्ख । अक्खलपदाइं पलिवत्तावेहि । ॥

विट् । [विधित्य] वसन्तसेणा । ॥

चेट । एसा शा आअदा । ॥

विट् । ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि । [उपसृत्य] भो

चारुदत्त । धणिओ दे आअदो । ॥

चारु । कुतोऽस्मत्कुले धनिकः ?

विट् । जइ कुले णत्थि, ता दुवारे अत्थि । एसा वसन्तसेणा
आअदा । §§

चारु । वयस्य । कि मा प्रतारयसि ?

विट् । जइ मे वअणे ण पत्तिआअसि, ता एद कुम्भीलअं
पुच्छ । अरे दासोए पुत्ता कुम्भीलअ । उवमप्प । ॥

चेट । [उपसृत्य] अज्ज । वन्दासि । ॥

चारु । भद्र । स्वागत ? कथय, सत्य प्राप्ता वसन्तसेना ?

चेट । एषा सा आअटा वशन्तशिणा । *

चारु । [सहर्षम्] भद्र । न कटाचित् प्रियवचनं निष्फलीकृतमया, तद्गृह्यतां पारितोषिकम् । [इत्युत्तरोव प्रयच्छति] ।

चेट । [गृहीत्वा प्रणम्य सपरितोषम्] जाव अज्जआए णिवेदेमि ।†
[इति निष्क्रान्त] ।

विद्रु । भो । अवि जाणासि, किं णिमित्त ईदिसे दुट्ठिणे आअदेत्ति ? ‡

चारु । वयस्य । न सम्यगवधारयामि ।

विद्रु । मए जाणिद, अप्पसुत्ता रअणावली, बहुमुत्त सुवण्ण-भण्डअ, त्ति ण परितुट्ठा, अवर मग्गिदु आअदा । §

चारु । [स्वगतम्] परितुष्टा यास्यति ।

[ततः प्रविशति उज्ज्वलाभिसारिकावेशेन सीत्कण्ठा वसन्तसेना,
कृतधारिणी विटश्च] ।

विट । [वसन्तसेनामुद्दिश्य] ।—

अपञ्चा श्रीरेषा, प्रहरणमनङ्गस्य ललित,

कुलस्त्रीणां शोको, मदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।

सलील गच्छन्ती, रतिसमयलज्जाप्रणयिनी,

रतिचेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता ॥ १२ ॥

* एषा सा आगता वसन्तसेना । † यावदाद्या निवेदयामि ।

‡ भा । अपि जानामि, किं निमित्तम् ईदृशं दुर्दिने आगतेति ?

§ मया ज्ञातम्, अन्यमूल्या रत्नावली, बहुमूल्य सुवर्णभाण्डम्, इति न परितुष्टा, अपर मार्गितम् आगता ।

अभिसाराद्ये प्रचलन्त्या वसन्तसेनायाः सौन्दर्योत्कृष्टं वर्णयति, अपघ्नेति ।—रति-समये—सुरतारम्भकाले, या लज्जा—वया, कुलस्त्रीणामित्याजय, तस्याः प्रणयिनी—महचरी, शण्डिका भत्याऽपि कुलस्त्रीवत् एकानुरक्तत्वात् अप्रणयिनी इत्यर्थः, यया,—रतिसमये या लज्जा, तस्याम् अप्रणयिनी—निर्लज्जा इत्यर्थः, सुरतकाले कुलस्त्रीवत् वेगयथा सहजनत्राया अभ्युदयवदिति भावः, प्रियपथिकसार्थं,—एवमप्युदयवदौ,

वसन्तसेने । पश्य पश्य,—

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिविम्बा

मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः ।

वेष्टा रवेण सहस्रोत्पतितैर्मयूरैः

खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥ १३ ॥

अनुगता—समभिव्याहृता, रङ्गे—रागवह्निनि, रतिचेवे—सङ्केतभूमौ, मलीन—
मविलस, गच्छन्ती—वज्रन्ती, एषा—वसन्तसेना, अपञ्चा—पञ्चरङ्गिता, कमलासने
चतुर्पविष्टा इत्यर्थः, श्री,—लक्ष्मी, अनङ्गस्य—कामस्य, ललित—सुन्दर, प्रहरणम्
—पञ्च कुलस्त्रीणां—गृहवधूनां, शोक,—शोकस्यानमित्यर्थः, अस्या दर्शने तासा-
नात्मनि हेयताबुद्ध्यवभासादिति, वसन्तसेना दृष्ट्वा स्वपतीना तदासक्तिशङ्कया आत्मनि
अनुरागञ्जासम्प्राप्त्यादिति, इदं गुरुमणीयाकृतिरपि वेष्टात्वमापन्ना इत्यर्थः । दौभाग्य-
मिति वा भावः, तथा सदनवरहस्य—कामरूपवेष्टपादपस्य, कुसुम—पुष्पम् ।
अथ विषय निरपङ्गुय वसन्तसेनायां श्रीप्रभृतीनां तादात्म्येनानुपात रूपकमलङ्कारः,
तस्य प्रथमपादाद्धे द्विय अपञ्चेति विशेषणस्याधिकस्य निवेष्टेन विशेषणस्य षोष्ठा
दधिकारद्वैशिष्ट्यरूपम् । न त्वतातिशयोक्तिः, तस्या उपमेयावाच्यत्वस्य एव
स्वीकारात् एवमव प्रकृतार्थोपयोगिनो प्रहरणशोकयोर्वसन्तसेनारूपविषयस्य तादा-
त्म्येनानुपात परिणामः, तथा प्रहरणमगदहेतुभूताया वसन्तसेनाया प्रहरणशोक
त्वेनाभिधानादभिधाहेतुत्वं इति अभिधाहेतुपरिणामयो मन्तेहमङ्करः । शिखरिणी

अपि च,—

पङ्कलिन्नमुखाः पिबन्ति सलिलं धाराहता दर्दुराः,

कण्ठ मुञ्चति वह्निं समदनो नीपः प्रदीपायते ।

सन्यासः कुलद्रूपणैरिव जनैर्मघैर्वृतश्चन्द्रमा

विद्यन्नीचकुलोद्गतेव युवतिर्नैकत्र सन्तिष्ठते ॥ १४ ॥

उपमेयत्वकल्पनात्, तथा त्रियुक्तवनिताहृदयरूपप्रसिद्धोपमेयस्य उपमानत्वकल्पनात् प्रतीपाव्योऽलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणकृता,—“प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥” इति तदनयोः सृष्टिः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १३ ॥

तदेव दुर्द्धिन् विगदभावेन वर्णयितुं तदानीन्तनीं प्राकृतिकीमवस्थां वर्णयन्नाह, पङ्केति ।—दर्दुरा,—मेका, (“दर्दुरो मेकमेवमर्थो” इति हेमचन्द्रः) धाराभि,—हृदिशीकरवाहिवाहै, हता,—ताडिता, तथा पद्मेन—कर्दमेन, किन्नर—लिप्त, पङ्कलमित्यर्थः, मुख—वदन, येपा तथोक्ता सन्तः, सलिल—जल, पिबन्ति, समदन,—सकाम, वह्निं समागमकामनावानिति यावत्, सानन्द इत्यर्थो वा, (किञ्चित् तु समदन,—मदनवृत्तसहित इति नीपस्य विशेषणमिति व्याचक्षते) वह्निं,—मयूरः, कण्ठ—कण्ठध्वनि, मुञ्चति—मुक्तकण्ठो भूत्वा मतारं केकारं करोतीति यावत्, (“कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे” इति मेदिनी), नीप,—कदम्बः, प्रदीपायते—प्रदीप इव आचरति, जलधरकालसम्पर्केण प्रफुल्लतादिति भावः, मेघैः,—जलधरैः, कुलद्रूपणैः,—वशकलद्रूपणैः, जनैः,—लोकैः, सन्यासः,—व्रतिधम्मसाकल्यपरिहार इत्यर्थः, चन्द्रमा,—चन्द्रः, वृतः,—आच्छादितः, [“वृत” इत्यत्र “वृत्” इति पाठे,—अपसरित इत्यर्थः] कुलकुलप्रभता जनयथा वशमप्यादामुवृद्धयन् अत्यन्तविषयासक्तः स्ववर्णाचारतमपि कुलक्रमागतं सदाचारं विलीपयति, तथा अप्रमपि मेघं स्वप्रसारमप्यापयितुं कुलधर्मनिधौ चन्द्रमसमावर्णाति इति सरलाय, तथा त्रियुत्—सौदामनी, नीचकुलाहता—अधम कुलजा, युवतिरिव—तरुणीव, अकुलीना नारीव इत्यर्थः, एकत्र—एकस्मिन् स्थाने, न सन्तिष्ठते—न वर्तते, [सन्तिष्ठते इति मध्यमात् तिष्ठत “समवपयिष्ये” (१३.२२ पा०) इत्यात्मनेपदम्] “सन्तिष्ठते” इत्यत्र “विश्रायति” इति पाठोऽपि स एव भावः । अत्र सप्तानां जने तथा चन्द्रमसः सन्यासिनः सायकदन्तादमाऽलङ्कारः । शादूलविकीर्णवृत्तं वृत्तम् ॥ १४ ॥

वस । भाव । सुहु दे भण्डि । - एषा हि,—

! मूढे ! निरन्तर-पयोधरया मयैव

कान्त' सहाभिरमते यदि किं तवात्र ? ।

मा गर्जितैरिति सुहुर्विनिवारयन्ती

मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशा सपत्नी ॥ १५ ॥

विट । भवतु एवं तावत्, उपालभ्यता तावद्वियम् । (ट)

वस । भाव । किमनया स्त्रीस्वभाव-दुर्विदग्धया उपा-
लब्धया ? (घ) पश्यतु भावः,—

* भाव । सुहु ते भणितम् ।

विटिन कथित स्वानुकूल मन्यमाना वसन्तसेना सर्वं तत्कथितञ्च समर्थयमाना
आह मूढे इति ।—निशा—रात्रि, कुपिता—क्रुद्धा, सपत्नी—एकस्वामिका
इव, इति—एवप्रकारैः, गर्जितैः,—सन्तैः, सुहु,—बार बार, मा—वसन्तसेना
मित्यत्र, विनिवारयन्ती—निवेधयन्ती मती, मार्ग—पथान्, रुणद्धि—आहणीति ।
गर्जितप्रकारनाह, मूढे इति ।—रे मूढे ।—विमुग्धहृदये । (मूढे इति निशानुदिश्य
वसन्तसेनाया साक्षेप सम्बोधनम्) निरन्तरपयोधरया—निविडनद्याऽऽवतया, पत्ने,
—निविडकुचपुग्ना च, मा—निशा एव, सह—साह, कान्त,—प्रिय, यदि—
चेत् अनिरमते—क्रीडति अथ—अस्मिन् विषये, तव—वसन्तसेनाया इत्यत्र, किम् ?

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा ।

गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥ १६ ॥

विट् । वसन्तसेने । पश्य पश्य । अयमपरः,—

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरीवः

स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।

हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो

नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥ १७ ॥

तथा, उपालम्बया—तिरस्कृतया, अस्माभिरिति शब्द, अनया—निशया, किम्, एतया किं करिष्यते ? न किमपि कर्तुं शक्यते इति भावः । सपत्नीसौभाग्यमाशङ्क्य नारीसुलभ-
हिसाकनुपितान्त-करणाया अस्या, मदभीष्टितप्रतिरोधने न किमपि सामर्थ्यमिति भावः । [अत्र “उपालम्बया” इति पाठान्तरं समीचीनतया प्रतिभाति, तदर्थम्,—
स्वभावतो हिसापरनारीसुलभेन एवविधितिरस्कारेण न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः] ।

निशया किञ्चिदनिष्टसाधने अक्षमत्वोक्तिम्, उपालम्ब्य निष्पृच्छोजनत्वं समर्थयितुं वाऽऽह, मेघा इति ।—मेघा,—पयोधरा, वर्षन्तु—जल पातयन्तु, गर्जन्तु—नदन्तु, वा—अथवा, अशनि—वज्र, मुञ्चन्तु—निक्षिपन्तु, मम गमनप्रतिरोधं यथेष्टमाचरन्तु इत्यर्थः, [वर्षन्तु इत्यादौ अधोष्टे लोट्] किन्तु रमणाभिमुखा,—कान्ताश्रित्य, स्त्रियः,—नार्यः, (“स्त्रियः” इत्युपलक्षणं, तेन पुरुषा अपि इति बोध्यम्) शीतोष्ण—
शिशिरजाड्य, शीतसन्ताप, वर्षणक्षेत्रश्च इत्यर्थः, (“शीतोष्णम्” इत्युपलक्षणं, तेन वर्षणमपि इति बोध्यम्) न गणयन्ति—प्रतिवत्सकत्वेन न मन्वन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रथमाहं मेघानां वर्षणाद्यनेकक्रियासम्बन्धाद् दीपकालङ्कारः, परार्थे तु अहं रमणाभिमुखी सती शीतोष्णं न गणयामीति विशेषे प्रस्तुते तादृशमामान्यमाभिहितत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, इत्यनयो ससृष्टिः । पद्यावक्तं वक्तम् ॥ १६ ॥

वसन्तसेनोक्तं मेघोपद्रवं विटोऽपि समर्थयमान आह, पवनेति ।—पवनेन—
वायुना, चपल,—चञ्चल, वेग,—जवो यस्य स, अन्यत्र,—पवन इव चपलवेगः,
—दुर्निवारवीर्यं इत्यर्थः, स्थूलधारा—स्थूला—पटा च असौ धारा—वर्षणप्रवाहः,
शरीव,—बाणसमूह इव यस्य स, अन्यत्र,—स्थूलधारा इव शरीवो यस्य तादृशः,
अविरलशरवर्षाव्ययं, स्तनित—मेघगर्जितं, पटहनादः,—रणवाद्यविशेषश्च इव यस्य स, अन्यत्र,—स्तनितमिव पटहनादो यस्य तादृशः, मेघगर्जनानुकारिरणवाद्यसंज्ञक इत्यर्थः, तथा स्पष्टा—सुञ्चका, विद्युत्—चपला, पताका—ध्वज इव यस्य स

वस । एव खेदं, ता कधं एसो अबरो ? * (न) —

एतैरेव यदा गजेन्द्र मलिनैराधात लम्बोदरैः

गर्जद्भिः सतडिहलाक-शवलैर्मैघैः सशल्य मनः ।

* एव त्विद, तत् कथमेवोऽपर ?

अन्यव — स्पष्टविद्युदिव पताका यस्य तथाभूत, विद्युदविकाशवत् वायुवेगेन चपलोज्ज्वलपताकी इत्यर्थ, मैघ, — जलद सन्दर्भेभ्यः — हतवलस्य, पराजितस्येति यावत्, शबो, — अराते, परीमये — नगराभ्यन्तरे, नृप इव — विजेता राजिव, स्त्रि — आकाशे, जगद्धस्य — चन्द्रस्य, करममूह — किरणजालम्, अन्यव, — राजकीयममुं द्याय, हरति — अपहरति, आवणोति इति यावत्, अन्यव, — गृह्णातीत्यर्थ । अत्र मैघस्य नृपस्य च करममूहहरणे मास्यकघनादुपमाऽलङ्कारः, पूर्वार्द्धे च स्थूलधारादौ शरीरागारेपणात् रूपकम् एतरीरङ्गाङ्गित्वात् सादृश्यम् । मालिनी हन्त, — “ननमशययुतेय मालिनी भोगिलोकै” इति लक्षणात् ॥ १७ ॥

(न) एवमिति । — भवता इदं यदुक्तं, तत् एव नु — मत्पत्नेव इत्यर्थः । तत इति भ्रमस्यन्तमन्वयः, तत्वेत्यर्थः, तत — तव मैघे, एष, — उपरि परिदृश्यमान, अपर, — मैघादन्य, वक्तु इति शेषः, कथम् ? अस्तु तावत् मैघानाम् एवविधदु ख दाशकचम्, एष हताश वक्तु किमर्थं प्राहट् प्राहट् इति उक्तेव उड्डशने ? इत्यर्थः ।

मैघोदयस्य उद्दीपनत्वात् आरुदन्तविरहेणोत्कण्ठिता वसन्तसेना विटोक्तमैघोप द्रवमनुमन्यमाना अपरमपि मैघोपद्रवप्रकारं वर्णयति, एतैरेति । —

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वगनिमेव वा ।

गणयन्ति न शीतोष्ण रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥ १६ ॥

विटः । वसन्तसेने । पश्य पश्य । अयमपरः,—

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरीघः

स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।

हरति करसमूहं खे शशाङ्गस्य मेघो

नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥ १७ ॥

तथा, उपालब्ध्या—तिरस्कृतया, अस्माभिरिति शेषः, अनया—निगता, किम्, एतया किं करिष्यते? न किमपि कर्तुं शक्यते इति भावः । सपत्नीसौभाग्यमाशङ्क्य नारीमुल्लभ हिसाकनुषितात्, करणाया अस्या मदभीषितप्रतिरोधने न किमपि सामर्थ्यमिति भावः । [अत्र “उपालब्ध्या” इति पाठान्तरं समीचीनतया प्रतिभाति, तदर्थम्,— स्वभावतो हिसापरनारीमुल्लभेन एवविधतिरस्कारेण न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः] ।

निगता किञ्चिदनिष्टसाधने अक्षमत्वोक्तिम्, उपालम्बस्य निष्प्रयोजनत्वं समर्थयितुं वाऽऽह, मेघा इति ।—मेघा,—पयोधरा, वर्षन्तु—जलं पातयन्तु, गर्जन्तु—नदन्तु, वा—अथवा, अगनि—वज्रं, मुञ्चन्तु—निक्षिपन्तु, समं गमनप्रतिरोधं यथेष्टमाचरन्तु इत्यर्थः, [वर्षन्तु इत्यादौ अधोष्टे लोट्] किन्तु रमणाभिमुखा,—कान्तायिनः, स्त्रियः,—नार्यः, (“स्त्रियः” इत्युपलक्षणं, तेन पुरुषा अपि इति बोध्यम्) शीतोष्ण—शिशिरजाड्यं, यौगसन्तापं, वर्षणक्षेत्रं इत्यर्थः, (“शीतोष्णम्” इत्युपलक्षणं, तेन वर्षणमपि इति बोध्यम्) न गणयन्ति—प्रतिवत्सकत्वेन न मन्यन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रथमाहं मेघानां वर्षणाद्यनेकक्रियासम्बन्धाद् दीपकालङ्कारः, परादि तु अहं रमणाभिमुखी सती शीतोष्णं न गणयामीति विशेषे प्रस्तुते तादृशमानान्यस्याभिहितत्वादप्रस्तुतप्रशसाऽलङ्कारः, इत्यनयोः सन्दृष्टिः । पद्यावक्तव्यम् ॥ १६ ॥

वसन्तसेनोक्तं मेघोपद्रव विटोऽपि समर्थयमान आह, पवनेति ।—पवनेन—वायुना, चपलः,—चञ्चलः, वेगः,—जवी यस्य सः, अन्यत्र,—पवन इव चपलवेगः,—दर्निवारवीर्यं इत्यर्थः, स्थूलधारा—स्थूला—पटा च असौ धारा—वर्षणप्रवाहः, शरीघः,—बाणसमूह इव यस्य सः, अन्यत्र,—स्थूलधारा इव शरीर्यो यस्य तादृशः, अविरलशरवर्षा इत्यर्थः, स्तनितं—मेघगञ्जितं, पटहनादः,—रणवाद्यविशेष इव यस्य सः, अन्यत्र,—स्तनितमिव पटहनादौ यस्य तादृशः, मेघगञ्जनानुकारिणवाद्यसद्वत् इत्यर्थः, तथा स्पष्टा—सूक्ष्मता, विद्युत्—चपला, पताका—ध्वज इव यस्य सः,

वन् । एव खेदं, ता कथं एमो अवरो ? * (न) —

एतैरेव यदा गजेन्द्र मलिनैराध्यात लम्बोदरैः

गर्जद्भिः सतडिहलाक-श्वल्लैर्मघैः मशल्य मनः ।

* एव लिट् तत् कथमेवोऽपर १

अन्व — स्पष्टविद्युदिव पताका यस्य तद्याभूत, विद्युद्विकाशवत् वायुवेगेन
चपलोच्चपताकी इत्यर्थं, मेघ — जलदं नन्दवीथ्यम् — हतबलम्, पराजितमेति
यावत्, शब्दो, — अगते परीनष्टे — नगराभ्यन्तरे नृप इव — विजेता राजैव, खे —
आकाशे अगाधम् — चन्द्रस्य करममूह — किरणजालम्, अन्वय, — राजकीयममु
द्याद हरति — अपहरति, आवलीति इति यावत्, अन्वय, — गृह्णातीत्यर्थः । अत्र
नेवत्य नृपस्य च करममूहहरणे माल्यकजनादुपनाऽलङ्कारः, पूर्वाहं च स्थूलधारादौ
अगौघागान्पदान् रूपकम् एतयोरेवाहित्वात् साङ्ख्यम् । मालिनी वृक्ष —
“नलनद्यप्रयुतेऽ मालिनी भोगिनीकैः” इति ललनात् ॥ १७ ॥

(न) एवमिति । — भवता इदं यदञ्ज तत् एव तु — मल्यमेव इत्यर्थः । तत
इति मलमलमल्य, तत्वेत्यर्थः, तत् — तव मेवे एव, — उपरि परिदृश्यमान अपर,
— मेघादन्तं वक् इति ज्ञेयं कथम् १ अन् तावत् मेघानाम् एवविधदुख
द्वारकवत् एव हताशं वक्त्वा किमपि प्राहत् प्राहत् इति उक्तेव उद्धृत्यते १ इत्यन् ।

मेघोदयस्य उद्दीपनत्वात् चारुदत्तविरहेणोत्कण्ठिता वसन्तसेना विद्योक्तमेघोप

तत् किं ? प्रोषितभर्तृवध्यपटहो हा हा हताशो वकः

प्रावृट्प्रावृडिति ब्रवीति शठधीः चार क्षते प्रचिपन् ॥ १८ ॥

विट् । वमन्तसेने । एवमेतत् । इदमपर पश्य,—

तृतीया] मन,—चित्त, विरहिणीनामिति शेष, सुश्लक्ष्ण—विरहीत्कण्ठारूपश्लक्ष्णविह्व, प्रथमतो जातमिति शेष, तत् इति पञ्चम्यन्तमन्वय, तस्माद्धेतोरित्यथकम्, मनस श्लक्ष्णविह्ववादिति तदर्थ, हाहेति खेदमूचकमन्वय, प्रोषिता,—विदेश गता, भर्तार,—पतय यासां ता, विरहिण्य इत्यर्थ, [अथ पुत्रज्ञावशित्य । न च प्रोषितभर्तृ इत्यव बहुव्रीहत्वात् “नद्युतय” (५।४।१५६ पा०) इति सूत्रेण नित्यस्य कपो दुर्वारत्वमिति वाच्य, पूर्वपदे कम्पधारय कृत्वा तत्सम्बन्धिनीना स्त्रीणां वध्यपटह इति मन्वयमपदलोपिसमासाद्ययणेन समासाल्लविधेरनित्यत्वाद्वा कथचित्समाधानात्, यथा,—प्रोषिता,—प्रवास गता, प्राणसमप्रणयिनीसमागमोत्सुका इत्यर्थ, ये भर्तार,—अधिरक्तदारा पुरुषा तेषामिति वियच्छे नास्ति पुत्रज्ञावानुपपत्तिगम्योऽपीति] ता एव वक्ष्या,—वधाहां, विरहिणीनां मेघदर्शनं मरणाधिकदुःखप्रदत्वात् इति भाव, तत्पटह,—तासां वधसमये वाद्यमान वाद्यभेदस्वरूप, वध्यपटहवदभवावच्छ- शष्टकारीत्यर्थ, शठा—धूर्ता, वधनघतुरा इत्यर्थ, धी,—बुद्धिर्यस्य स, तथा हता—नष्टा, आशा—दृष्ट्या, मत्स्यादिधारणाभिलाष इति यावत्, यस्य तादृश, यीषे सलिलसङ्घात् अनायासेनैव मत्स्यादिस्वीकारे समर्थ आसीत्, इदानीन् प्रभूतजलवशादित्यसाधने असमर्थत्वात् इति भाव, वक,—बलाका, क्षते—व्रणे, चार—लवण, प्रचिपन्—विन्यस्यन्, चारप्रक्षेपवद्वेग जनयन्नित्यर्थ, प्रावृट् प्रावृट्—वपां वपा, इति ब्रवीति—कथयति किम् ? वकस्य प्रावृट् प्रावृडिति कथन तादृशश्लक्ष्णचतमनस चारस्वरूपमिति भाव । अथ गजैर्नृमलिनैर्युपसा, मतर्पिद बलाकाशक्तै इत्यव नवमेवस्य सहजग्यामचपरिहारेण शवनवप्रतिपादनान् तद्वत् । न च चिक्छपमन्त्रेण शवनमेवस्य ग्यामवस्यायनपवेगात् स्वगुणयोगेनार्जितं वाग्, चिक्छपस्यातिरिक्तचवादिना मते तस्य सुवचत्वात् । वध्यपटह इति रूपकं, नारं क्षतं प्रचिपन् इति निदर्शना, उद्विग्रेऽपि मनसि तद्वेगजनकस्यापारा क्षतं नारप्रत्यय इति गम्यविश्वप्रतिविम्बरावपश्यवमानात्, तस्मादत्रैषा निरपेक्षानामेव मन्त्रान् सृष्टि । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १८ ॥

बलाका-पाण्डुरोष्णीषं विद्युदुत्क्षिप्तचामरम् ।

मत्त वारण-सारूप्य कर्तुकाममिवाश्वरम् ॥ १६ ॥

वस । भाव । पेक्ख पेक्ख, *—

एतैरार्द्र-तमालपत्र-मलिनैरापीतसूर्ये नभो

वल्मीकाः शरताडिता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः ।

* भाव । पश्य पश्य ।

वसन्तसमया कथित बलाकाऽऽविर्भाव श्रुत्वा विट सजलदाकाशस्य बलाकादिना
सञ्चरन्ति शोभाविशेषं वर्णयति, बलाकेति ।—अश्वरम्—आकाश, बलाका—वक्त्र
परिचय, पाण्डुर—श्वेतम्, उष्णीष—किरीट यस्य तत् तदा, (“उष्णीषं शिरोवेष्ट-
किरीटयो” इत्यमर) बलाकाऽऽपीषोपपरिहितमित्यर्थं, विद्युदेव—तडिदेव,
उत्क्षिप्त,—ऊर्ध्वोत्थित, चामर,—बालव्यजनं यत् तदाभूत, चामराणां गुणत्वेऽपि
निरन्तरान्दोलनेन एकवानवस्थितवान् शुक्लभास्वरविद्युत्कायं बोध्यम्, अत एव मत्त-
वारणसारूप्य—मत्तस्य—मदोन्मत्तस्य, वारणस्य—गजेन्द्रस्य, सारूप्य—समानरूपता,
कर्तुकाममिव—प्राप्ताद्यमिवेत्यर्थ, वर्तन्ते इति शेष । उष्णीषचामरादिशोभितमत्त-
गजेन्द्रवत् अश्वर शोभने इति समुदिताय । अथ बलाकायामुष्णीषत्वस्य विद्युति
चामरत्वस्य तादात्म्याध्यवसानादुपकालद्वारं, स च तदुत्थापितस्य मत्तगजेन्द्रसारूप्यस्य
विकीर्णत्वसम्भावनायाः ज्ञायमानोत्प्रेक्षाऽलङ्कारेण नदीयते । पथ्यावक्तव्यं ॥ १६ ॥

विद्युत् काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादमञ्चारिणी
ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैर्हता ॥ २० ॥

विट । वसन्तसेने । पश्य पश्य,—

एते हि विद्युद्गुण-वद् कक्षा

गजा इवान्योऽन्यमभिद्रवन्त ।

शक्राज्ञया वारिधरा. सधाराः

गां रूप्यरज्ज्वेव समुडरन्ति ॥ २१ ॥

निशा वा इति निर्णेतुमशक्यत्वात् तथाविधवर्णनं न दुष्टमिति सुधीभिर्विच्यम्)
धाराभिः,—दृष्टिप्रवाहैः, हता,—ताडिता, वज्रोक्ता,—कीटविशेषकृतसृष्टिका
स्तूपा, (“चङ्गद्विपि” इति वङ्गभाषा) शरताडिता,—गराहता, गजा इव—
दन्तिन इव, सोदन्ति—अवसादं गच्छन्ति, शरासारविज्ञा गजा यथा पलाय्य अदर्शनं
गच्छन्ति, तथा वज्रोक्ता अपि जलवेगेन विशीर्य विलीयन्ते इत्यर्थः, विद्युत—
तडितः, प्रासादमञ्चारिणी—समुद्रतटस्थोपरितलविचरणशीला, काञ्चनदीपिकेव—
सुवर्णवर्तिकायैव, रचिता—कल्पिता, विद्युतः पिङ्गलवर्णत्वात् औज्यन्यात् सुवर्ण-
वर्तिकायामस्य शीत्यम्, तथा दुर्बले,—निर्वाह्ये, पराक्रमहीने इत्यर्थः, भर्ता—
कालः यस्यास्तादृशः, वनिता—स्तोत्रा, ज्योत्स्ना—कौमुदी, मेघैः,—अभैः, प्रोत्सार्य
—बलात् आकृष्य, हता—नीता, अदर्शनं गता इत्यर्थः, निम्नोन्मत्तका सुन्दरा
यथा प्रवर्तन्ते, लम्पटैरप्यङ्गमाणा अदृश्या क्रियन्ते, ज्योत्स्नाऽपि प्रभृतमेव तथा
अपहृता इति भावः । अत्र वज्रोक्ताविद्युज्ज्योत्स्नानां गज-काञ्चनदीपिका वानतार्तादाभ-
साम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः । (अस्यानुरूपं श्लोको यथा,—“चन्द्राको के गतो
तमाभिरभितो यन्तां दिशा द्राघिमा, धारा दाघतरा पतन्ति किमुतातिष्ठन्ति पृथ्वा
तलात् । अङ्गा निङ्गवनात् कृशाऽपि च निशा द्राघाप्रसो दृग्गते, समे युक्तमनया
केवलमहो । हृषाय वषागम ॥” इति) । शार्दूलान्वकोटितवृत्तम् ॥ २० ॥

प्रकारान्तरिणं मेघोदयवर्णयति विट, एते इति ।—अन्योऽन्य—परस्परम्, अभि-
द्रवन्त,—आक्रामन्तः, युध्यमाना इति यावत्, गजा इव—दृष्टिनिद्रवः, विद्युदिव—
तडित इव, गुणः,—तन्तुः तन्तुः, (विद्युता गुणत्वं लम्बमानतया निगट्टमाप्तान् बोगम्)
बडा—मथमिता, कक्षा—मध्यवस्त्रं येषां तथामृता, (“कक्षा मन्त्रायाम्बलम्” इति
काष) एते—उपरि मखरन्तः इत्यर्थः, सधाराः,—दृष्टिप्रवाहसहितः, वारिधरा,—

अपि च पश्य,—

महावाताधातैर्महिषकुल नीलैर्जलधरैः

चलैर्विद्युत्पल्लैर्जलधिभिरिवान्त प्रचलितैः ।

इयं गन्धोद्दामा नवहरित-शष्पाङ्कुरवती

धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिव्यत इव ॥ २० ॥

कलश, शक्य—इन्द्रिय, आज्ञा—आदेशेन, रूपरज्ज्वा इव—रजतगुणेन इव,
गा—इष्टो, (“—गौरवकी दृशि । स्वर्गे दिशि पशौ रश्मौ वञ्च भूमाविषौ गिरि”
इति श्रीमच्छन्दः) समुदरानि—समुद्रापवन्ति, यथा लोके किमपि भारवद्वस्तु ऊर्ध्वं
नेतृकाम उन्नीयमानदृश्यभारेण अधः पतनशङ्कानिवारणार्थं मध्यदिशि रज्ज्वा बद्धा तत्-
कश्चिदाकरोति, ततश्च एव सुरक्षितेन तेन रज्ज्वन्तरेण बद्धैव तद् वस्तु ऊर्ध्वं नयति,
तथा अधः पतनशङ्कया विद्युद्गुणवद्वक्तव्यं मेघा वारिधारारूपरज्ज्वा सुरक्षिता पृथिवी
बद्धैव ऊर्ध्वं नयन्तीत्यर्थः । धाराणां रूपरज्ज्वा गुरुतया अविरलपतनात् दीर्घतया
चेति श्रेयम् । अतः संधाराणां वारिधाराणां सान्द्ररूपवत्त्वेन, क्षणितवत्तया गर्जित
ध्वनेन च परस्पराक्रमवता गजानां प्रसिद्धमादृश्यप्रतीतिरूपमा, तेषाञ्च सुदीर्घं
तरङ्गधारपतनस्य इन्द्राग्ना रजतरज्ज्वा पृथिवीमनुवृण्वन्तेन सम्भावनादुन्नेषा, अनयी-
रिकादयमेव च सादृश्यम् । इन्द्रोपिन्द्रवत्तयो समेलनादुपजातिर्हन्तम् ॥ २१ ॥

यस । भाव । एसो अबरो :-

एहोहीति शिखण्डिनां पटुतरं केकाभिराक्रन्दितः

प्रोड्डायेव बलाकया सरभस मोत्कण्डमालिङ्गितः ।

हंसैरुज्जितपङ्कजैरतितरां सोद्वेगमुदीक्षितः

कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेघः समुज्जृम्भते ॥ २३ ॥

विट । एवमेतत् । तथाहि, पश्य—

* भाव । एषोऽपर ।

अपरमपि मेघोदयप्रकारं वर्णयति वसन्तसेना, एहोति ।—शिखण्डिनां—
मयूराणां, केकाभि, —वाग्भि, (“केका वाणी मयूरस्य” इत्यमर) एहि एहि—
भागच्छ भागच्छ, (“एहि एहि” इति दिवंचन वीष्मागम्, आदरातिशयप्रकटनार्थं
बोध्यम्) इति पटुतरम्—उच्चैस्तर यथा तथा, आक्रन्दित, —(अथ इवगण्योऽप्या
ज्ञार्थं) वाग्ववुडाया आहत इव इत्यर्थं, (“आक्रन्द क्रन्दने हाने मिवदारुण
युद्धयो” इति मेदिनी । जलदोदयस्य मयूराणां रूपजनकत्वात् तत्र वाग्ववुडाया
आह्वानं बोध्यम्) बलाकया—वकपङ्क्त्या, वकस्त्रिया वा, सरभस—सर्वेग, महर्ष
वा, प्रोड्डाय—नभसि उड्याय, मोत्कण्ड—समुत्प्लुत यथा तथा, मालिङ्गित इव—
आश्लिष्ट इव, (मेघोदयस्य बलाकाया गर्भोत्पत्तिहेतुत्वात् आनन्दजनकतया
तदालिङ्गनमुत्प्रेक्षितम् । मेघोदये बलाकाया गर्भोत्पत्तिरुक्ता कर्णोदये, यथा,—
“गर्भं बलाका दधतेऽम्बुयोगात् नाके निषङ्गावलय समन्तात्” इति । “गर्भाधानक्षण
परिचयाद्भूनमाशङ्कमाला सेविष्यन्ते नयनमुभयं ते भवन्तं बलाका ” इति मत्तृतेऽपि)
तथा उज्जितपङ्कजै,—परित्यक्तकमलै, हमा कमलवने विचरन्ति, येषाम् च मानसं
गच्छन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः, हंसै,—मानसौकीभि, अतितराम्—अतिगहनं,
सोद्वेग—मोत्कण्ड यथा तथा, उदीक्षित,—मानसगमनाय ऊर्ध्वं निरीक्षित, कर्ण,—
बलाहक, दिशः,—दिक्चक्रम्, अञ्जनमेचका,—कञ्जलवन मन्दिना, कानि इव
समुज्जृम्भते—विकाशते, उद्वन्द्यति इत्यर्थः । [“जृम्भा विकाशजृम्भणौ” इति
मेदिनी । अथ “समुत्तिष्ठते” इति पाठान्तरम्] । अथ मेघस्य बलाकालिङ्गनम्,
मयूराक्रन्दितत्वेन सन्धावनात्, तथा दिशो मेघको कर्णत्वेन च गन्तव्यप्रत्ययस्य
इत्यभिव्यक्तयो परस्परनैरपेक्षेण सन्धिते समुद्रि । शाकुन्तलिकादि ३३१

निष्पन्दोक्त-पद्मषण्ड नयन नष्टक्षपावासर
विद्युद्भि क्षणनष्टदृष्टतिमिर प्रच्छादिताशामुखम् ।
निश्चेष्ट स्वपितीव सम्प्रति पयोधारा-गृहान्तर्गतं
स्फीताम्बोधर-धाम-नैकजलद-च्छत्रापिधानं जगत् ॥२४॥

मेघाच्छत्रतया जगतमात्कालिकीमवस्था वर्णयन्नाह विट, निष्पन्दोक्तिः—
सम्प्रति—इदानीं, निष्पन्दोक्तानि—मेघाच्छत्रतया सूर्योदयाभावेन पद्मानां विकाशा
भावात् निद्राऽऽवेशवशेनैव अस्पर्शोक्तानि, परित्याजितसाहजिकचाटुल्यानीत्यर्थः,
(रविकिरणसम्पत्तात् पद्मविकाशस्य प्रसिद्धे) पद्मषण्डान्येव—पद्मसमूहा एव,
(“पञ्चादिकदृष्टे पण्डितमित्रा” इत्यमरः) नयनानि—चक्षूषि येन तत्, निमीलित-
पद्मनयनमिति यावत्, नष्टो—नष्टर्शनं प्राप्तौ मेघावृततया स्वच्छपत नानुभूतौ इत्यर्थः,
क्षपावामरी—राश्याहनी यस्य तादृश, नानुमितराविन्दिवमित्यर्थः, इय निशा दिवा
इति विनिर्दिष्टमक्षरं सदैव निद्रावशं गतमित्याशयः, विद्युद्भि,—तडिद्भि, तडिद्-
विकाशनेत्यर्थः, क्षण—निर्मलक्रियायां चतुर्ध्वभागपरिमितकालविशेष व्याप्य, गटम—
अपमृत, दृष्ट—पथात् विद्युतामभावे व्यक्तीभूततया लज्ज्यीभूतस्य, तिमिरम्—अश-
ङ्कार यत्र तदाभूत, [“क्षणमष्टदृष्टतिमिरम् “इत्येव “क्षणदृष्टसुहृतिमिरम्” इति
पाठान्तरे,—क्षण—क्षणकाल व्याप्य, दृष्ट—लक्षित, मुहु—प्रकट, निविडमित्यर्थः,
गदितमिति यावत् तिमिरम्—अशङ्कार, आलोकाभाववत् यत्र तत्, विद्युद्
विकाशानन्तर क्षणकालं गताशङ्काराच्छत्रम् इत्यर्थः, आनीकोद्भासितप्रदेशात्
आनीकापसररे इति दद्या क्षणकालम् अन्तर्धे गताशङ्कारोऽनुभूयते, तदन्त
गताशङ्काराच्छत्रमिति भावः] प्रच्छादितानि—आवृतानि, मेघदटनैरिति इति,
आशामुखां—दिशं मुखानीं च यत्र तदाभूत, अत एव तिमिरदटनान्तर्गतमित्यर्थः

वम । भाव ! एव्वं खेदं । ता पेक्ख पेक्ख, —

गता नाशं तारा उपकृतममाधाविव जने
वियुक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः ।
प्रकामान्तस्तप्त त्रिदशपति शस्त्रस्य शिखिना
द्रवीभूत मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥ २५ ॥

ॐ भाव । एव नु इदं, तत पय्य पय्य —

वत् शिरस उपरि अवस्थानात् मयीव्रततया निम्नपाशचतुष्टयत्वेन च कृत्यत्वोत्प्रेक्षा,
जगत—भुवन, नियेष्ट—निष्क्रिय सत्, स्वपितीव—निद्रातीवैत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कार ।
लीको यथा अतिदुर्दिने गृहान्त एव स्थित्वा तूलगर्भप्रच्छदपटेन सुखादिसुखावयव-
माच्छाद्य नियेष्ट स्वपिति, जगदपि एतादृशदुर्दिने तथा इति भाव । अत्र स्फीताभी-
धरादिवशेषण निकेतनान्तर्गतस्य प्रसृतस्य चीपरि कृत्वधारणरूपविशेषाथप्रकाशनाथ-
मुपन्यस्तमत एतदपसिद्धिमिति तु नाशङ्कनीय, नवजलधराणा हि स्वभावग्यामगुण-
योगात् घनसन्निविष्टतया निप्रतमेवोद्देशावस्थानात् आतपताकारणैवाकारितत्वे
दृश्यते इति प्रकृतमेव वस्तु अनुरूप एतदेव व्यक्तीकर्तुमुपमेयभूते जलद कृत्वत्वात्प
कृत इति रूपक मुख्यतमेवेति विग्रीवैर्ध्वम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २४ ॥

विट्टीक्तिमनुमन्यमाना वसन्तसेना अपरमपि तात्कालिक प्राकृतिकदृश्यमुप-
वर्णयति, गतेति ।—तारा—नक्षत्र, (जातित्वादेकवचनम्), अमाधौ—एत, जने
—लोके, उपकृत—कृतीपकार इव, नाशम्—अदशन, गता—प्राप्ता, अमाधुजनध-
कृतीपकार न केवल विफल भवति, प्रयुत तेषा पुन अमाधुजाचरणनाशत
सन् कृतानामुपकृतीनामस्वीकारात् अन्तर्हित भवति, उपकारकस्य कमपि
प्रत्युपकार न दगयति, तथा उद्धताऽपि तारा मेवाव्रततया मन्वथैव विनीनता गता
न निशाया शोभादिरूप कमपि उपकार कर्तुमभिलषतीत्यर्थ, ककुभ, —दिग्ग,
वनरूपा इत्यर्थ, (“दिशन् ककुभ काष्ठा आशाय हरितय ता” इत्यमर)
कान्तेन—पत्न्या [मय्येति ध्वनि] वियुक्ता,—विरहिता, विरहिता इत्यर्थ,
स्त्रिय इव—वनिता इव, न राजन्ति—न शोभन्ते, कान्तविरहिता स्त्रिय इव, मया-
विरहिता दिशो न शोभन्ते इति भाव, प्रोपतभभूकाना हि कुनस्सोकामइमन्त गता
निषेधात् साङ्गलिकेतरालकृतीना परिहारदशनान्, तथा गगन—नभोस्फुल्ल, इत्यर्थः ।
त्रिदशपतिशस्त्र—इन्द्रायुधस्य, वचन इयम्, शिखिना—आमना, प्रकामान्तम्,—

अपि च पश्य,—

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम् ।

प्रथमञ्जीरिव पुरुष करोति रूपाण्यनेकानि ॥ २६ ॥

प्रकाश—सत्यं यथा तथा, अन, —अभ्यन्तरे, तप्तम्—उष्णतपयोगात् विद्रावितम्
अत एव द्रवीभूत—तरलीभूत सत्, जलरूपेण—सलिनाकारेण, पतति—सवतीत्यर्थः,
इति सत्ये—सम्भावयामीत्यर्थः । यथा किञ्चित् घनीभूत वस्तु कठोराग्निसन्तापेन
द्रवीभूतं सत् घटति, तद्वत् वज्राग्निस्त गगनं द्रवीभूतं सत् जलरूपेण पततीति
निवृत्ताऽयम् । अत्र पूर्वार्द्धे उपमा पराङ्ग मोक्षस्य गगनस्य द्रवीभूतत्वासम्भवात्
अत्र प्रकृत्युपमेयस्य गगनस्य उपमानभूतजलात्मकत्वसम्भवनया इदं जलमेव
किमित्वाकारकोत्कटैककोटिकसमसमुदयादुत्प्लेसी, सा च सत्ये शब्दप्रयोगाद् व्यज्यते,
यदुक्तं दण्डिना,—“सत्ये शब्दे ध्रुव प्राप्तिं नूनमित्येवमादय । उत्प्लेष्टाव्यञ्जका शब्दा
इव शब्दोऽपि तादृशः ॥” इति उपमोत्प्लेष्टयोः सुन्दरः । श्रीकेशिन् उपमेयोपमानयोः
तारोपकारयोः लिङ्गवचनभेदस्य दर्शनात् दीपदमेदमुपमेति तु नाशङ्कनीयः, “हीनाधि-
क्यवचनभेदभेदा विषयः । असादृश्यं सम्भवी च दीपाः समीपमागताः ॥” इति
भाष्योत्तरकारिकाऽनुसारेण एतेषाम् उपमादूतत्वेऽपि उपमेयोपमानगतहीनाधिक्यत्वा-
दीनां नाशङ्कनीयत्वं मुख्यस्य सामान्यधर्मस्य उभयवाचाधितत्वेन सामाजिकानां
सामान्यभेदवचनोपात्तत्वात् नोपमाश्लाघातकदोषावकाशः, यदुक्तं तथैव—“न लिङ्गवचने
भिन्नं न हीनाधिक्योऽपि वा । उपमादूतत्वात् तद्विरोधो न धीमताम् ॥” इति
रुद्रभट्टिनाम् । शिवरिपेण हन्तम् ॥ २५ ॥

विट । एवमेतत्,—

विद्युद्भिर्ज्वलतीव, संविहसतीवोच्चैर्बलाकागतै-
र्माहिन्द्रेण विवलातीव धनुषा धाराशराद्धारिणा ।

विस्पष्टाग्नि-निस्त्रनेन रसतीवाधूर्णतीवानिलै-
र्नीलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धपायतोवाम्बरम् ॥ २७ ॥

एकस्य मध्वोन्नमनाद्यनेकक्रियामुख्यं द्वीपकालङ्कार, परार्द्धं च उपमा, इत्यनया परस्परसापेक्षत्वाद्भाङ्गित्वेन सङ्गर । आद्या वृत्तम् ॥ २६ ॥

वसन्तसैन्या गगनस्थमेवञ्च अनेकरूपतत्प्रदर्शनात् विटोऽपि तदङ्गि समश्रुति युक्त्या आकाशस्य नानाऽवस्था 'प्रदर्शयति, विद्युद्भिरिति ।—अम्बरम्—आकाश, विद्युद्भिः,—वणप्रभाभिः, ज्वलतीव—उद्गमने इव, बलाकागतैः,—उड्डोद्यमानवक-समूहे, (कणभूतैः) उच्च,—अत्यधो यथा तथा, दीर्घकालं व्याप्य इति यावत्, संविहसतीव—मध्यमहास्य करोताव, (“मध्यम स्यात् विहसितम्” इत्यमर । ह्यसत्त्वं धवलतथापवर्णनं कविसमप्रसिद्धे, वक्राणां युञ्जतया च ह्यसमास्य शोभ्य, यदुक्तं दर्पणे,—“यशसि धवलता वण्यते ह्यसकोर्त्यो ” इति) धाराशराद्धारिणा—धारा,—जनधारा एव, शरा,—बाणा, तान् उद्गच्छति—उड्डमति यतः, तन, आसारूपगर्वपेणा इत्यर्थ, माहिन्द्रेण धनुषा—इन्द्रचापेन, धनुः प्रदर्शनेनेति यावत्, विवलातीव—स्वप्रतपति प्रदर्शयतीव, युद्धायमाह्वयत इव इत्यर्थ, विपलनीकृतिमात्रं शय, विस्पष्टाग्निं निस्त्रनेन—प्रकटध्वजरेण, रसतीव—उच्चैर् नार्द्रं करोतीव, वज्रनिर्घातयोजितं सिंहनादं करोतीव इत्यर्थ, आनिलैः,—वाते, आधूर्णतीव,—मण्डलाकारेण भ्रमतीव, घृणमानभक्त्यावातच्छलनं युद्धकालकर्मण्यभिनयं प्रदर्शयतीवेत्यर्थ, तथा अहिभिरिव—कणभूतैरिव, नीलैः,—ग्यामवर्ण, जनधरैः,—सैन्य, सान्द्र—गाढ इत्या तथा, धूपायतीव—धूपधूमकुलं भ्रमतीव, आग्रगस्त्य विमज्जनात् धूपधूमाच्छन्नमात्मानं करोतीवेत्यर्थ, मेघस्य अमृज्जग । इत्यमरः सञ्चारान्तरता कुटिलविमपणशीलनं मपण, साध्यं गम्यत, तथा धूमो तस्मिन् मरुसन्निवेशात् वातं तनं गगनस्य धूपाकुलत्वं अवगन्तव्यम् । अतः प्रकृतानामभिव्यक्तिपरमशोभाविधानां विद्युद्भिरिति वक्राकाशतः माहिन्द्रशराभिव्यक्तिरिति नाम प्रकृतैः ध्वजजनसंविहसनावजृम्भणादाभ्यं तादात्म्याज्यामात्रकटिके कीटकस्य यमस्य गीतं भवा, तर्हि तत्कृतानामवादानां क्रियागतानामानुधानादुक्त्या क्रियाभेदात्, तस्मिन्

वस ।—

जलधर । निर्लज्जस्व यन्मा दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम् ।
स्तनितेन भीषयित्वा धाराहस्तैः परामृशसि ॥ २८ ॥

भो शक्र ।—

किं ते ह्यहं पूर्व्वरतिप्रसक्ता यत् त्वं नटस्यश्चुट-सिङ्गनादौ । ? ।
न युक्तमेतत् प्रियकार्ङ्क्षितायाः मार्गं निरोद्धुममवर्षपातैः ॥ २९ ॥

यानां बहुधीश्चेत्वादित्यं सालाहृषा वेदितव्या, इत्येतासां सजातीयानामन्याऽन्यसापेक्ष
तया मय्येव सजातीयसङ्गरं वेदितव्यं । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

दयितनभिसङ्गतो वसन्तसेना इत्यधारात्परामृशनादिना गमनविघ्नमुत्पादयन्त
जलधरमुपालभत, जलधरेति ।—हे जलधर ।—पयोवाह । त्वं गिलज्ज, —निम्नप,
यस्य—प्रसक्तं दयितस्य—प्रियस्य, वेश्म—निकेतन, ("वेश्म मय्यं निकेतनम्" इत्य-
मर) गच्छन्ती—चलन्ती, सा, स्तनितेन—गजितेन, भीषयित्वा—घामयित्वा,
धाराहस्तैः,—जलसम्पातदपकरैः, परामृशसि—मृशसि, परम्वीगावे करारपणं तथा
अभिसारिकायाः कालमभापगमनप्रतिरोधाद्यैः भीतिप्रदर्शनमित्युभयमेव निर्लज्जस्यैव
हठकामुकस्य काव्यमित्यर्थः । अतः समेन कार्येण प्रसूते जलधरे अस्त्युत्प्लुतकामुक-
व्यवहारसमाराधात् समासाक्तिरालङ्कारः । आद्या वृत्तम् ॥ २८ ॥

अपि च,—

यद्वदहल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र । गौतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममापि दुःखं निरवेक्ष्य निवार्यतां जलद ॥ ३० ॥

प्रियेण प्रणयिना, चारुदत्तेनेति यावत्, काङ्क्षिताया,—अभिर्भाषिताया, यदा,—
एतन्प्रियकाङ्क्षिताया,—एतेन—समीपवर्त्तिगृहस्थितनेत्यथ, (तदुक्तम्,—‘इदमस्तु,
सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्तिं चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानी
यात् ॥’ इति) प्रियेण—चारुदत्तेन, काङ्क्षिता—प्राप्तिता तथा, एव,—समीप
वर्त्तिगृहस्थित इत्यथ, प्रिय काङ्क्षित,—रन्तुमभ्युपेत इत्यथ, यथा तस्या इति वा,
[“एतन्प्रिय” इत्यत्र प्रियविशेषणेन एतत्पदेन एव सूच्यते यत्,—“एष चारुदत्त एव मे
प्रिय, न त्व, न वाऽपर, कश्चित्” इति] सम मार्ग—पथानं, वर्षपातै,—धारा
सम्पातै, निरोद्धु—प्रतिबद्ध, न युक्तं—नोचितम्, एतत्—इदं, विवेचय इति शेष,
प्रियमभिसरन्त्या मानुष्या मे मार्गरीधस्त्वया जलदाधिपतिना देवराजेन न कर्त्तव्य,
प्रत्युत मेघवाहनेन भवता महीयसा मद्गमनप्रत्यूहशलाहकवर्षणानामपसारणमेव कसु-
मुचितमित्यभिप्राय । यतोऽहं ते पूर्व रतिप्रसक्ता नासम् इति प्रथमाहं प्रतिपाद्य
वस्तुन, “अतो मे मार्गरीधो न कर्त्तव्य” इति पराहं प्रतिपादय्य हतुर्थीपत्न्यामातु
काव्यलिङ्गालङ्कार । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयो सम्मेलनादुपजाति वृत्तम् ॥ २९ ॥

एष तिरस्कृत शक्र यदि रीषावेशात् मेघादिमवाहनानि विंशत्यतो विनियोग्य
पुन गमनप्रतिरोधमाचरति, इति आशय प्रियामद्गमाभिन्नापापूरणे मन पीडाभिज्ञ
शक्र पूर्ववृत्तान्त स्मरयन्ती पुनरनुनयति, यदिति ।—हे शक्र ।—इन्द्र । अहं गता—
गौतमपत्नी, तस्या हतो,—तां समीकृतमित्यथ, यद्वत्—यथा, गौतम अस्मात्—
कामसन्तापनिवारणार्थं गौतमरूप धृत्वा अहं गौतम इति, मया—मित्र्या, वदसि—
मृषावदनमकरो इत्यथ, [वदसीत्यत्र “वर्त्तमानसमीप्ये वर्त्तमानवदा” (३।३।१३।
पा०) इति सूत्रे वृत्तिकृता वर्त्तमानसमीप्ये भूते भविष्यति च वा लट् इत्युत्, भूत
कालिकस्यापि वस्तुन वर्त्तमानसमीप्यद्योतनाय लट्प्रयोग सुधाभिदिननो]
यदा,—भूताग्रामपि मृषाभाषणक्रियायामुत्तरेतत् कानिकत्वेन श्रुतत्वात् काल
सामान्ये लट्प्रयोग । पुरा किल इन्द्र शिष्यो भन्ता क्रियन्त काल गौतमानमे
स्थित । एकदा स्नानाय गते गुरौ गौतमे, समी गौतमरूपमाप्याय निरमया अहं या
मुपयथौ । तथा तु निशाग्रे पति प्रप्यित जानत्या, कन्मन्ति गृह, गौतम, मि,
त्वयधीगन्तुमदा पुन प्रयावत्, इत्युक्ता ता कामसमान एव मृषावदसि देवा

अपि च,—

गर्ज वा वषे वा शक्र । मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।

न शक्या हि स्त्रियो रीडु प्रस्थिता दयित प्रति ॥ ३१ ॥

यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।

अयि विद्युत् । प्रमदाना त्वमपि च दुःखं न जानासि ? ॥ ३२ ॥

पिको वात्ताऽवान्मन्त्रेशा] समापि दुःख—प्रियसम्भोगलालसाजनितमिति भावः, तद्वत्—तथा, भवदनुपममेवेत्यर्थः इति निरवेच्य—निःशेषेण विचार्य, जलद,—नेत्र, भवदनुचर इत्यत्र, निवाच्यता—निविध्यताम्, एतस्य मे प्रियसदनगमने प्रत्युत्पन्नकरतादिव्याप्य । [“निरवेच्य” इत्यत्र “निरपेक्ष” इति सम्बोधनान्तपाठान्तरे—हे निरपेक्ष—उदासीन, परतः खानभिज्ञ । इत्यर्थः, समापि दुःखं भवद्वत्, जानीहोति शेषः । तदा किं कथयमित्याह,—निवाच्यतामिति] । आया हृत्तमिदम् ॥ ३० ॥

एवमनिशमनुनीयापि पुनः सदीपामत्यधिका कालाऽभिसमागमवासना निरस्तु भवतीत्यादितामो विघ्नशतानामपि शक्तिमान्तीत्यालोच्य तव तव स्वीयाम् उपेक्षा प्रदर्शयति, गर्जति ।—हे शक्र ।—सुरपते । त्वं गर्ज—मनितं कुरु, वा—अथवा, वष—वारिधय कुरु वा—किंवा, शतशः—शतशतवारान्, अशनि—वज्र, मुञ्च—मिच्छिष, यत् ते अभीष्टं, तप्तं कुरु इति भावः, (किन्तु) दयित—कालं प्रति, काल-गमिसन्तुमित्यर्थः, प्रस्थिता,—चलिता, स्त्रिय,—कामिन्यः, रीडु—निवारितः, न शक्या हि—नैव तद्व्यापारादेता निषेद्ध शक्या इति भावः, त्वदेति शेषः । अत्र प्रथमार्द्धे शक्यं गच्छन्मवपणाशनिविमोचनरूपानेकक्रियासम्बन्धान् दीपकम्, परार्द्धे तु, दयिताऽभिसारेण भवता कथमपि निवारयितुं न शक्या इति विनिये वक्तव्ये, कालादित्यस्य कथमपि न निवार्यते इत्यभावमुक्तिं सामान्यस्याभिधानात् वैधर्म्येण सामान्यं विघ्नसमूहान् रीडुनरन्त्य सामान्यं इत्यर्थो परस्परानुकूलत्वेन न शक्यतां न स्यात् सत्तर । एतावत् इति ॥ ३१ ॥

विट । भवति । अलमलमुपालम्भेन, उपकारिणी तवेयम्,—

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः

शैलस्य मूर्द्धि निहितेव सिता पताका ।

आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेय-

माख्याति ते प्रियतमस्य हि मन्निवेगम् ॥ ३३ ॥

—निदृशा, नाम—स्वीकारे, पुरुषाणां नैष्ठुष्यात् स्त्रीजनदत्तममृजममुद्राटने समपि क
कातश्चमस्तीति स्वीकरोतीति भावः, अयि विद्युत् ।—अपि मौदामनि । कामिनी
गिरोमणे इत्यर्थः, प्रमदानाम्—अवलानां, दुःख—प्रियविरहज्जकेशमिति भावः,
त्वमपि—चम् अथवा मलयपीति भावः, न जानामि?—नानुभवमि? इत्यर्थः ।
पुरुषाणां विजातीयानां रमणीच्छदत्तदुःखस्य बोधनेऽसामर्थ्यं प्रमितं, रमण्य एव
रमणीच्छदयवेदनान्नाने पटीयस्य मजातीयत्वात्, अतः निर्भीषकाश्रितत्वं ज्ञातव्यं
मनितमाहायिकं सम्पाद्य तत्र जणेन प्रकाशः, जणेन न विनाशो नोत्तितः, अपि तु
मम पथिप्रदर्शनार्थं मततमेव तत्र दीपवत् सुगीभननयनतर्पणप्रकाशी युक्त इति भावः ।
आस्था इत्यम् ॥ ३२ ॥

वसन्तमेनाकृतमस्याथ विद्युदपालम्भेन समाकण्याशोभकतामूलकं तदित्येव प्रत्यभि
ज्ञात् तत् प्रतिषेद्धं प्रयुत विद्युत तस्या उपकारित्वं स्नातन्त्याणं प्रतिपादयति हि,
ऐरावतोरसंति ।—ऐरावतस्य—अलमलमुद्राटने, उरसि—वसन्ति, अपिता इति ग्रन्थः,
चला—स्वभावसंचालनादिना चला, सुवर्णरज्जुविव—दिरगमयवन्मममपनन्ताम ३३,
स्थिता इति शेषः, शैलस्य—निधनतुषारावृतस्य तृष्टिनाचलस्य, यथा,—मुद्रामनाम
स्फटिकमयपर्वतस्य, (तदैकदेशं ज्ञातत्वात् मौदामस्या भवनस्या यतपताका इति भावः)
मत्र तस्या साव्यं सुसङ्गच्छते इति वीर्यम्) मूर्द्धि—गिरौ, निहितेव—आश्रितेव,
सिता—शुभा, पताकेव—वातविधृतश्च ३४, आख्याति—इत्यर्थः, भवनोदर

वस । भाव । एव तं ज्ञेय एदं गेहम् । ५

विट । सकलकलाऽभिज्ञाया न किञ्चिदिह तवोपदेष्टव्यम्
अस्ति, तथाऽपि स्नेहः प्रलापयति ; अतः (प) प्रविश्य कोपो-
ऽत्यन्तं न कर्तव्यः,—

यदि कुप्यसि नास्ति रतिः, कोपेन विनाऽथवा कुतः कामः ।

कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥३४॥

० भाव । एव तदेव एतद्गेहम् ।

उपमानमन्तयो स्वर्णरञ्जितपताकयोः सादात्म्याध्यासादुत्कटैककोटिकरुण्यसमु-
दयात् उत्प्रेवाडयनझाङ्गिभावेन सजातीयतया सङ्गीर्यते, परार्हे तु विद्युद्रूप विषय
सञ्चैव निगूढ आखण्डलभवनोदरदीपिकास्वरूपत्वेन तदभिधानात् निश्चयात्मिकाया
प्रतीतेरुदयादभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिः पूर्वोक्ताभ्यामुत्प्रेक्षाभ्यां सापेक्षतया
संस्थिते सङ्गीर्यते । वसन्ततिलक वृक्षम् ॥ ३३ ॥

(प) सकलेति ।—सकलासु कलासु—चतु षष्टिनृत्यगीतादिविद्यासु, अभि-
ष्टाया,—विशेषज्ञानवत्या । प्रलापयति—मुखरयति, मा वक्तुमिति शेष । अत्र—
चारुदत्त—इत्यर्थः ।

सलैकदेशशी घूर्णो विट स्वाभिज्ञत्वं प्रतिपादयितुं चारुदत्तसकाशे वसन्त-
सिनाश कर्त्तव्यमुपदिशति, यदीति ।—यदि कुप्यसि—केवलमेव क्रोध करोषि,
कदा रति —अनुराग, सम्भोगो वा, नास्ति—न भवति, सततकोपे न रतिमुखसम्भव
इत्यर्थः, अतो नातिक्रोधं त्वया करणीय इति भावः । कामोद्दीपनायंभीषत् प्रणय-
क्षोप कृत्य एव इत्यभिप्रेत्याह, कोपेनेति ।—अथवा—किंवा, कोपेन विना—
प्रत्यक्षोपादत्ते कामो न—रतिर्न, कदाचित् प्रदर्शित ईषत् कोप कान्तस्य
रत्नप्रकाशप्रतिहताया, मनुदीयमाने हि विरहे, निरुद्धे परिवाहे जलपूर इव,
सामरहये भवतीति भावः,—“न विना विप्रलम्बेन सम्भोगं पुष्टिमनुते” इति दर्पण-
सूत्रवचनात्, तं कुप्य—कदाचित् स्वयं क्रुद्धा भव, कोपय च—कदाचित् आत्मानं
प्रति क्रोधस्तत्पादय कान्त्येति ईष, प्रसीद—कदाचित् प्रसन्ना भव, कान्ताजु-
रागदिव हरेति भावः, प्रसादय—प्रसन्नतानुत्पादय, पुष्पनालिङ्गदानादिना
कान्त्येति ईष । अत्रात्राभेदानामर्थं नीतिवृत्तं, तद्वत्तत्पुङ्गव हस्तरवाकरं यथा,—
“वायं प्रसन्नमनोऽहं यदि कदापि लक्ष्यं भवेदुभयो । दलयो हतयतिशोभां ता-
मिति गीतवान् मुञ्चयेत् ।” इति । ३४ ॥

भवतु एव तावत् । भोः । भोः ! निवेद्यताम् आर्य-
चारुदत्ताय,—

एषा फुल्ल कटम्ब नोप सुरभी काले घनोद्गामिते
कान्तम्यालयमागता समदना हृष्टा जलाद्रालिका ।
विद्युद्धारिद-गर्जितै सचकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी
पाटौ नृपुरलग्नकर्द्वसधरौ प्रचालयन्ती स्थिता ॥ ३५ ॥

आरु । [आकण] वयस्य । ज्ञायता किमेतदिति ।

विदू । ज भव आणवेदि । [वसन्तसेनामुपगम्य मादरम्] सोऽपि
भोटीए १ ५

८ गद भवानापायति । आसि भवत्ये १

वस । अज्ज ! वन्दामि । साअदं अज्जस्स ? [विट प्रति]
भाव । एसा छत्तधारिआ भावस्स ज्जेव भोदु । *

विट । [स्वगतम्] अनेन उपायेन निपुण प्रेषितोऽस्मि ।
[प्रकाशम्] एव भवतु । भवति वसन्तसेने ।—

साटोप कूट-कपटानृत जन्मभूमेः

शाव्यात्मकस्य रतिकेलि कृतालयस्य ।

वेश्याऽऽपणस्य सुरतोत्सव संग्रहस्य

दाक्षिण्य पण्यसुख निष्कृत्यसिद्धिरस्तु ॥ ३६ ॥

[इति निष्क्रान्त] ।

* पाथ्य । वन्दे । स्वागतमाद्यस्य ० भाव । एसा छवधारिका भावस्यैव भवतु ।

इदानीं गमनकाले विट वसन्तसेनाया आगमनसाफल्यम् आशांते, साटोपेति ।
—साटोप—सदम्भ, यत् कूट—माया, कपट—छलम्, अनृत—मिथ्या च, तस्य
जन्मभूमे, —आकरस्य, उत्पत्तिस्थानस्येत्यर्थः, मूर्तिमङ्गलवाद्यैकभूमेरित्यर्थः, शाव्य—
शठता, चातुरीति यावत्, तदेव आत्मा—स्वभाव यस्य तादृशस्य, शठतापूर्णस्येत्यर्थः,
रतिकेलिना—सुरतक्रीडया, कृत,—रचित इत्यर्थः, आलय,—आस्यद् यस्मिन् तस्य,
रतिक्रीडाश्रयस्येत्यर्थः, यद्वा, रतिकेलये—निधुवनक्रीडार्थं, कृत,—विहित, य,
आलय,—निकेतन तथाभूतस्य, तथा सुरतोत्सवस्य—शृङ्गारानन्दस्य, सङ्ग्रह,—
सम्यक् ग्रहणम्, आत्माद इत्यर्थः, यस्मिन् तथाभूतस्य, सुरतजनितानन्दसन्तानसाधकस्य
इत्यर्थः, वेश्याऽऽपणस्य—वेश्यारूपस्य आपणस्य—विपणे, पण्यवीथिकाया इत्यर्थः,
क्रयविक्रयस्थानस्य इति यावत्, दाक्षिणेन—परस्परस्य औदार्येण, न तु अथविनि
यागेन इति भावः, पण्यस्य—विक्रीयस्य, स्वयौवनरूपस्य इति भावः, सुखनिष्कृत्य,—
सुखमेव—आयाम् विनैवेत्यर्थः, निष्कृत्य,—विनिमयः, अक्षेपेनैव यौवनपण्याविक्रय
इत्यर्थः, तस्य सिद्धिः,—साफल्यम्, अस्तु—भवतु, स्वध्यासामान्य दाक्षिण्य प्रकटय्य
चारुदत्ततो निरतिशय सभोगसुखमनुभूयतामित्यर्थः, अन्यथा अकिञ्चनतया ततमे
सुखं नैव भविष्यतीति विटस्याभिप्रायः, यद्वा, दाक्षिणेन—सारत्वेन, अकपट-
मित्यर्थः, पण्यस्य—विक्रीयीभूतस्य क्रेयीभूतस्य चेत्यर्थः, सुखस्य—भवदाश्रयस्य सुरत
सुखस्य, भवन्निराश्रितस्य निधुवनानन्दसन्दोहस्य चेत्यर्थः, य निष्कृत्य,—विनिमयः,
परस्परमुखादानप्रदानमित्यर्थः, तस्य, सिद्धिः,—साफल्यं चरिदता दुषधोरिति यावत्,

वस । अज्ज मित्तेअ । काहि तुम्हाण जूदिअरो १ ॥ (फ)
 विद् । [स्वगतम्] ही, ही, भो । जूदिअरो । त्ति भणन्तीए
 अलङ्घिटी पिअवअस्सो । [प्रकाशम्] भोदि । एसो क्व, सुक्ख-
 रुक्खवाडिआए । ॥

वस । अज्ज । का तुम्हाण सुक्खरुक्खवाडिआ वुच्चदि १ ॥

विद् । भोदि । जहि ण खाईअदि, ण पीईअदि । §

वस । [स्मितं करोति] ।

१ - पाठ्य मेघम् । कुत युष्माकं लूतकर १

१ - पाठ्य भा । लूतकर इति भणत्या अगस्त्य प्रियवस्यम् । भवति । एष
 खलु शरद्वधवाटिकायाम् ।

२ - पाठ्य । का युष्माकं यक्ष्मन्वाटिका उच्यते १

१ भवति । यत्र न खाद्यते न पीयते ।

विदू । ता पविसदु भोदी । *

वस । [जनान्तिकम्] एत्थ पविसिअ कि मए भणिदब्बं ? †

चेटी । “जूदिअर । अवि सुहो दे पदोसो ?” त्ति । ‡

वस । अवि पारइस्स ? §

चेटी । अवसरो ल्हेव पारइस्सदि । ¶ (ब)

विदू । पविसदु भोदी । ††

वस । [प्रविश्योपसृत्य च पुष्पैस्ताडयन्ती] अइ जूदिअर । अवि सुहो दे पदोसो ? ‡‡ (भ)

चारु । [अवलोक्य] अये । वसन्तमेना प्राप्ता ॥ [सहर्षमुत्थाय] अयि प्रिये ।—

सदा प्रदोषो मम याति जायत',

सदा च मे निश्चसतो गता निशा ।

* तत् प्रविशतु भवती ।

† अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् ?

‡ “यूतकर । अपि सुखस्ते प्रदोष ?” इति ।

§ अपि पारयिष्यामि ?

¶ अवसर एव पारयिष्यति ।

†† प्रविशतु भवती ।

‡‡ अयि यूतकर । अपि सुखस्ते प्रदोष ?

(व) पारयिष्यति—त्वां वक्तुं समर्था कारयिष्यतीत्यर्थः, सामयिकवाग्विन्यास नैपुण्यादिनेति शेषः ।

(भ) अइ जूदिअर । इति ।—अयमेवावाशयः,—सन्ध्यासमये एव यूतकरे घृमकीडया सततमनुष्ठीयमानत्वदर्शनात्, आत्मीयमिति कृत्वा सुवर्णभाण्डं यूते अपहारितवत् ते सुखेन प्रदोषं अत्येति मन्ये इति बाह्योऽयं, गर्भितायस्तु नियत विरहतापानलदग्धीभृताया मे अयमेव जलदागमकालप्रदोषं मदीयं दुःखसम्भार-मर्ताव बर्हप्रति, यतोऽहं स्वप्नमेव प्राञ्चयमाना अप्रादिताऽपि भवद्देहमागता, भवान् न निर्विकारचेता इव सुष्यति तिष्ठति, मन्ये, तर्हि सुखकर ते अयं प्रदोषः समुद्रित इति ।

“यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोष ?” इति सपरिहासव्याजोक्तिसाकर्ण्यं, प्रदोषकालं हि भवता सुखकरमादृशाद्याभिसारिकाया निवृत्तदुःखापन्नं इति गमितं वनन-सेनाऽऽश्रयनवदुःखावसरे एव अनुरूपमुत्तरं दातुं, जलदीपदयप्रदोषकालस्य न प्राक्

वस । अज्ज मित्तेअ । काहिं तुम्हाणं जूदिअरो ? (फ)
 विद् । [स्वगतम्] ह्री, ह्री, भो ! जूदिअरो । त्ति भणन्तीए
 अलङ्घिदो पिअवअस्सो । [प्रकाशम्] भोदि । एसो क्खु सुक्ख-
 रुक्खवाडिआए । †

वस । अज्ज । का तुम्हाणं सुक्खरुक्खवाडिआ बुच्चदि ? ‡

विद् । भोदि । जहि ण खार्इअदि, ण पौइअदि । §

वस । [स्मितं कराति] ।

८ आथ मैवय । कुव युष्माकं द्यूतकर ?

† आथयं भो । द्यूतकर इति भणन्त्या अलङ्घित प्रियतयस्य । भवति । एष
 खलु गृध्वरुचवाटिकायाम् ।

‡ आथ । का युष्माकं सुक्खरुचवाटिका उच्यते ?

§ भवति । यत्र न खान्ति, न पीयन्ति ।

अन्त—भवतु, इत्याशान्ते सादृशी जन इति तात्पर्यम् । अग्रादीनितम्,—“अग्रा-
 ऽऽपणस्य—वैश्यान्व्यवहारस्य, दाक्षिण्येन—कामतन्त्रनैपुण्येन, यत् पण मुद्रा—क्रीडा
 सुख, वैश्यासम्प्रीयादिसुखं पणमुखं भण्यते, तदृषा निष्क्रयस्य मिदिरम् । दर्शनं
 नायकस्य चारुदत्तस्याकिञ्चनतया दाक्षिण्यान्तरभ्यनिष्क्रयविरक्षणं दर्शनसमिद्धं
 सम्भागमुखमिदरेव निष्क्रयमिदिरूपत्वादिति परमाण्व, यदा,—दर्शनं—दर्शनं
 नायकसद्वृत्तस्य कामतन्त्रनैपुण्यं, पणमुखं च एतत्प्रत्यक्षं निष्क्रयमिदिरूपं,
 अथवा,—दाक्षिण्यपणमुखनिष्क्रयानां मिदिरूपं । इत्यान्तरं प्रकृतसम्भावात्
 निष्क्रयं मुख्यं, पण व्यवहारं स्तौतुं च इति धातुः” इति व्याख्यानं वसन्तारम्भे
 वृत्तम् ॥ ३६ ॥

विद् । ता पविसदु भोदी । *

वस । [जनान्तिकम्] एत्थ पविसिअ कि मए भणिदब्बं ? †

चेटी । “जूदिअर । अबि सुहो दे पदोसो ?” त्ति । ‡

वस । अबि पारइस्स ? §

चेटी । अवसरो ज्जेव पारइस्सदि । ¶ (ब)

विद् । पविसदु भोदी । **

वस । [प्रविशोपस्थ च पुष्पैस्ताडयन्ती] अइ जूदिअर । अबि सुहो दे पदोसो ? †† (भ)

चारु । [अवलोक्य] अये । वसन्तमेना प्राप्ता ॥ [सङ्घर्षमुत्थाय] अयि प्रिये ।—

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रतः,

सदा च मे निश्चसतो गता निशा ।

* तत् प्रविशतु भवती ।

† अत्र प्रविश्य कि मया भणितव्यम् ?

‡ “यूतकर । अपि सुखस्ते प्रदोष ?” इति ।

§ अपि पारयिष्यामि ?

¶ अवसर एव पारयिष्यति ।

** प्रविशतु भवती ।

†† अयि यूतकर । अपि सुखस्ते प्रदोष ?

(ब) पारयिष्यति—त्वां वक्तु समर्था कारयिष्यतीत्यर्थ, सामयिकवाग्विन्यास नैपुण्यादिनेति शेष ।

(भ) अइ जूदिअर । इति ।—अयमेवावाशय, —सन्ध्यासमये एव यूतकरै यूतक्रीडाया सततमनुष्ठेयमानत्वदर्शनात्, आत्मीयमिति कृत्वा सुवर्णभाण्ड यूते अपहारितवत् ते सुखेन प्रदोष अत्येति मन्ये इति बाह्योऽर्थ, गर्भितायस्तु नियत विरहतापानलदग्धीभूताया मे अयमेव जलदागमकालप्रदोष मदीय दुःखसम्भार-मतीव वर्जयति यतोऽहं स्वयमेव प्राथयमाना अप्रार्थिताऽपि भवद्देहमागता, भवान् तु निर्विकारचेता इव सुस्थ तिष्ठति, मन्ये, तर्हि सुखकर ते अयं प्रदोष समुद्रित इति ।

“यूतकर अपि सुखस्ते प्रदोष ?” इति सपरिहासव्याजोक्तिमाकर्ण्य, प्रदोषकालं हि भवता सुखकर मादृशाद्याभिमारिकाणा निवृत्तदुःखदायक इति गमित वनन्त मेनाऽऽशयमवहुष्यावन्तरे एव अतुरूपमुत्तरं दातुं, जलदीप्यप्रदोषकालस्य न प्राक्

त्वया समेतस्य विशाललोचने ।

ममाद्य शोकान्तकर प्रदीपक. ॥ ३७ ॥

तत् स्वागतं भवत्यै ? इदमासनम्, अत्रोपविश्यताम् ।

विदुः । इदं आसनां, उवविमदु भोदौ । *

[वसन्तसेना आसीना , तत सर्वे उपविशन्ति] ।

चारु । वयस्य । पश्य पश्य,—

वर्षोदकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।

एक स्तनोऽभिपिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्य ॥ ३८ ॥

* इदमासनम् उपविशतु भवती ।

शोकान्तकरत्वमासीत्, इदानीन्तु भवत्समागमेनैव शोकान्तकररूपत्वेना, सो परिणत इत्येवमुपवर्णयति, सदाति ।—सदा—नर.मव, जायत एव—अनिदिरस्य एव सम प्रदीप,—रजनौमुख, रात्रि प्रथमांश इति यावत्, याति—गच्छति, न कदापि . . . एव जागर्मि, किन्तु क्लृप्तासीव निशाम् इत्याह, सदा चेति ।—म—मम, निशा—रात्रिरपि, क्लृप्तेति भाव, सदा—सततमव, निश्चयत,—दीघादीघंतरा याम् लक्षत, सुतगामनिद्रित एव, गता—अतीता, जायतु निश्चयस्य स्मृत्वा निशाम् अन्विष्ट यामीत्यर्थ, हे विशाललोचने ।—आयतनेने । अत्र—वतमानदिवसे, त्वया—भवत्या, समेतस्य—मिलितस्य, मम प्रदीपक,—सन्ध्यासमय, शोकान्तकर,—दुःखनाशक इत्यर्थ, भवेदिति शेष । अत्र “सदा” इति पदस्य पद्याग्रान्तरमात्रं ज्ञेयं, भङ्गोपराश्रितिकृत्वा एकपैव भङ्गा पुनरुपादानदर्शनादन्तरीक त्वरपदीप उच्यते । वक्ष्यविल हसम् ॥ ३७ ॥

तद्वयस्य । क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः अन्ये प्रधान-
वाससी (म) समुपनीयेतामिति ।

विदू । ज भव आणवेदि । ३३

चेटी । अज्ज मित्तेअ । चिट्ठ तुम, अह ज्जेव अज्जअ
सुसूमइस्स । १ (य) [तथा करोति] ।

विदू । [अपवारितकेन (र)] भी वअस्स । पुच्छामि दाव तत्थ-
भोदिं किं पि ? ३४

चारु । एवं क्रियताम् ।

विदू । [प्रकाशम्] अध किं णिमित्तं उण ईदिसे पणट्ठचन्दा-
लोए दुद्दिण अधआरे आअदा भोदी ? ३५

चेटी । अज्जए । उज्जुओ (ल) वम्हणो । १

वम । णं णिउणोत्ति भणाहि । ३६ (व)

* यद् भवानाज्ञापयति । † आद्य मैवेय । तिष्ठ त्वम्, अहमेवाद्या युशूषयिष्यामि ।

‡ भी वयस्य । पुच्छामि तावत् तवभवतो किमपि ?

§ अथ किं निमित्तं पुनरीदृशं प्रणट्ठचन्द्रालोके दुर्दिनाम्बुकारे आगता भवती ?

॥ आर्ये । ज्जुओ ब्राह्मण ।

॥ ननु निपुण इति भण ।

पुष्पान्तरस्य प्रतान वसन्तसेना या चारुदत्तदशनाद्यनल्युत्कण्ठा व्यज्यते] । अवीपमा-
ऽलङ्कार स्फुट एव । आर्या इत्यन् ॥ ३८ ॥

(म) क्लिन्ने—जलाद्रे, वाससी—परिधेयम् उत्तरीयश्चेत्यर्थ । प्रधानवाससी—
सत्कृष्टवसनरूपमित्यर्थ ।

चेटी । एसा कबु अज्जआ एब्ब पुच्छिदु आअटा, केत्तिअ ताए रअणावलीए मुल्लं १ त्ति । ॥

विद् । [जनान्तिकम्] भो । भणिट मए, जधा अप्पमुल्ला रअणावली, बहुमुल्ल सुवसभण्डअ, ण परितुट्ठा, अवर मणिदु आअटा । ॥

चेटी । सा कबु अज्जआए अत्तणकेरकेत्ति भणिअ जूटे हारिटा । सो अ सहिओ राअवात्यहारो ण आणीअदि, कहि गदो त्ति । ॥

विद् । भोदि । मन्तिद ज्जेव मन्तीअदि । § (ग)

चेटी । जाव सो अणेसीअदि, ताव एट ज्जेव गेह सुयण-भण्डअ । ¶ (घ) [इति दर्शयति] ।

* एषा खलु आद्या एव प्रष्टुमागता, कियत् तस्या रत्नावल्या मूल्यम् १ इति ।

† भो । भणितं मया, यथा अप्यमूल्या रत्नावली, तत्रमूल्यं सुवसभाण्डम्, न परितुष्टा, अपर मार्गस्थितुमागता ।

‡ सा खलु आद्यया आत्म्यायैव भणित्वा गृहं हारिता, स च सभिन्नं राज-वात्ताहारो न प्रायते, कुत्र गत इति ।

§ भवति । मन्तितमेव मन्त्रात् ।

¶ यावत् सोऽन्विष्यत, तावदिदमेव गृहाण सुवसभाण्डं कम् ।

विद् । [विचारयति] ।

चेटी । अदिमेत्तं अज्जी णिज्झाअदि ? (स) ता कि दिट्ठ-
पुरुब्बो दे ? ५

विद् । भोदि । सिप्पकुसलदाए ओवन्धेदि (ह) दिट्ठिं । १

चेटी । अज्ज । वच्चित्तोसि दिट्ठीए ? (क) त ज्जेव एदं सुवस-

भण्डअ । ३

विद् । [सहषंन्] भो वअस्स । त ज्जेव एदं सुवसभण्डअ,

जं अम्हाण गेहे चोरेहि अवहिदं । §

चारु । वयस्य ।—

योऽस्माभिश्चिन्तितो व्याजः कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।

स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किन्तु सत्य विडम्बना ॥ ३८ ॥

* प्रतिमावसाध्यो निध्यायति ? तत कि दृष्टपूर्वं ते ?

† भवति । शिल्पकुशलतया अवबध्नाति दृष्टिम् ।

‡ आर्य्ये । वच्चित्तोऽसि दृष्ट्या ? तदेवेदं सुवर्णभाण्डकम् ।

§ भो वयस्य । तदेवेदं सुवर्णभाण्डकं, यदस्माकं गेहे चौरैरपहृतम् ।

(स) निध्यायति—चिन्तयति, विचारयतीत्यर्थ , निगूचते इति यावत् ।

(ह) अवबध्नाति—रुणद्धि, शिल्पसौष्ठवदर्शनात् तत दृष्टिं सहसा नेतुं न शक्नोतीत्यभिप्रायः ।

(क) वच्चित्तोऽसि दृष्ट्या ?—दृष्ट्या—दर्शनशक्त्या, वच्चित्तोऽसि ?—प्रतारितो-
ऽसि ? दृष्टिहीनं अस्मीति भवसि किम् ? इत्यर्थः , यदि ते दशनतीयं न दृष्टं, तदा किं
चक्षुशः ? इति चक्षुष्मानपि भवान् चक्षुषैव प्रतार्यते इति वा तात्पर्यम् ।

विद् । भी वयस्स । मच्च मवामि वम्हसेण । ५ (ग)

चारु । प्रिय नः प्रियम् । (ग)

विद् । [जनात्तिकम्] भोः । पुच्छामि ण, कुदो ण्द समासा-
दितं ति । १*

चारु । को दोषः ?

विद् । [चेष्टा कर्णे] एब्ब विअ । ‡

चेटी । [विदूषकस्य कर्णे] एब्बं विअ । §

चारु । किमिदं कथ्यते, किं वयं वाह्या ? (घ)

* भो वयस्य । सत्य शपे ब्राह्मणेन ।

† भो । पृच्छामि ननु, कुत इदं समासादितमिति ?

‡ एवमिव ।

§ एवामत्र ।

आरब्धः, अन्यविधं व्याजं प्रकटोक्तं इत्यर्थः, वसन्तमेतन्मिति शप, अस्मद्व्याजं प्रकटोक्तं कृत्वा लालरमनुमृतमममिति भावः, सत्यं विदुष्यना एव—प्रतारणेन, प्रतारणरूपेण परिणत इत्यर्थः, प्रागस्मदाचरितकापय्य वसन्तमनया विज्ञातमिति स्वीयासामान्यवेदध्यापदर्शनायसम्मानं वक्ष्यितुमेव पुनः कापय्यान्तरं प्रस्तुतमनयति भावः । अथ अस्मदनुमृतस्य सुवर्णभाण्डविनिमयेन रत्नावल्यपणयाजस्य, मरुद्वरदृष्टातिशयात् न केवलमभोटासम्पादकत्वं, प्रत्युत कलौषाटनान् मत्ताऽतिशयकरत्वात् विदुष्यनारूपत्वेन परिणमनमिति आरब्धस्य वैफल्यान्नयामदशनात् इत्या-
रब्धवैफल्यानयसम्भवदपविप्रसालद्वारः । पद्यावक्तुं तत्तम ॥ २४ ॥

विद् । [चारुदत्तस्य कर्णे] एवं विभ्र । *

चारु । भद्रे । सत्यं, तदेवेदं सुवर्णभाण्डम् ?

चेटी । अज्ज । अधई । †

चारु । भद्रे । न कदाचित् प्रियनिवेदनं निष्फलीकृतं (ङ)

मया : तद्गृह्यतां पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम् । [इत्यङ्गुलीयकं हस्तमवलोक्य सज्जी नाटयति] ।

वत् । [आत्मगतम्] अदी ज्जेव (च) कामीअसि । ‡

चारु । [जनान्तिकम्] भाः । कष्टम् ।—

धनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ? ।

यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलौभवन्ति ॥४०॥

* एवञ्चिद ।

† आद्ये । अधकिम् ।

‡ अत एव काम्यसे ।

(ङ) प्रियनिवेदनम्—प्रोतिवात्तांविश्वापनं, निष्फलीकृतम्—विफलौकृतम्, प्रियं वाताश्रयद्वयनिरानन्दम् एकाकी एव कदापि प्राक् नानुभूतवानहमित्यर्थः, अतः इदानीं तद्वैदेश्यनिरानन्दपि पारितोषिकादिभिरानन्दयामि इति भावः, दूता एवम् आश्रयते, यत्र एष एतत्प्रियनिवेदने हने एतस्मात् किञ्चित् पारितोषिकं लभ्यमानं इति तदपानौ तु तेषां मनोभङ्गदर्शनात् स्वानन्दस्यापि वैफल्यशङ्का इति भावः ।

(च) अतः,—अस्मान्, भवत एवविषयगुणसहोपेतत्वादित्यर्थः, “गुणानुरक्ता रक्षिका—” इत्यादि शब्दकारोक्तेः ।

प्रियादेदिकायाः प्रीतिः प्रवर्धयितुं स्वाङ्गुलीयकदिक्षुना चारुदत्तेन हृषारिक्तात् सुदरिद्रतामप्यलौघैव अङ्गुल्यं समुत्तोलिता, ततस्तु अङ्गुलीयकगत्या विलोकाङ्गुलीं स्वाध्वन्यैव सर्वमेव वैभवं नटामिति विभाष्य, दातुमशक्यत्वात् कदाचित् निरुदावेगप्रसरं लज्जावातिनिदानं दारिद्र्यं मन्यमानं सर्वदुःखैकमूलमप्रतिकार्यं च रुदित्वैव मूलवत्प्रति, धनैरिति ।—लोके—जगति, धने,—धर्मे, वियुक्तस्य—विहीनस्य, दारिद्र्यस्य नरस्य—जनस्य, आदित एव—प्रथमत एव, जन्मत एव इति यावत्, जीवितेन—रात्रौ, किं तावत् ?—न किमपि फलमित्यर्थः, उत्पत्तिरन्तेतैव सुदृढसौ दारिद्र्यं जलकुहोद इव विलीनतां न गत इति भावः । यस्य—यस्यैव जनस्य कोपप्रसादा—क्रोधानुरागा, प्रतीकारनिरर्थकत्वात्—प्रतीकारे—प्रोत्साहे, निरर्थकत्वात्—निर्विषयकत्वात्, प्रतीकारकरादमत्वादित्यर्थः,

अपि च,—

पक्षविकलश्च पक्षो, शुष्कश्च तरु', सरश्च जलहीनम् ।
सर्पश्चोद्धतदंष्ट्रस्तुल्य लोके दरिद्रश्च ॥ ४१ ॥

अपि च,—

शून्यैर्गृहैः खलु समा पुरुषा दरिद्राः

कूपैश्च तोयरहितैस्तर्कभिश्च शीर्णैः ।

यत् दृष्टपूर्वजन-सङ्गम विस्मृतानाम्

एव भवन्ति विफला. परितोषकालाः ॥ ४२ ॥

कीपे प्रतिकर्तुं, प्रमादे चोपकर्तुं मममयचादिति यावत्, विफलीभवन्ति—विफला
जायन्ते, यो हि जन्मनैव दरिद्रो भवति, तस्याजगन्मेष वरमिति भावः । अतः
पूर्वाह्ने, प्रिनिवेदिकायाश्चेष्टा पारितोषिकदानाममथश्च दरिद्रश्च मम अजनमभय
वरमाप्नोदिति प्रसूने विशेषे अभिधीयमाने तादृशसामान्यस्याऽप्रसूतमाधारणदरिद्र
रूपवन्तुनोऽभिहितत्वात्प्रसूतप्रशमाऽलङ्कारः, पराडवाकागतस्य कोपप्रमाणावफली
भवनरूपकार्यस्य हेतुतया पूर्वोदयवाक्योपन्यासात् वाकागतकार्यानिद्राऽलङ्कारः,
इत्यनयो परस्परमापेक्षतया स्पष्टिने सुदूरः । इन्द्रोपेन्द्रवज्रयो मन्मथानां पतनार्ति
हसम् ॥ ४० ॥

तद्वै भूयसा विशदयति, पचेति ।—लोके—जगति, पतति काल —पतयत्य,
पक्षी—विहग, शुष्क,—आतपशोषित, तरु,—वन, जलहीन—सिक्तशून्य,
सर,—जलाशयम्, उद्धतदंष्ट्र,—विषटनविहीन, सर्प,—भृङ्ग, दरिद्रः—
निर्जनश्च, एतत् सञ्जेमिति शेषः, तुल्यम्—स्वामिन्पितृसापादितुल्यमान
समानम्, हृष्टा जीवन्ति एते इति भावः । अथ उपस्थिततदं दरिद्रस्य उपमानरत्नानां
पक्षिप्रभृतीनां तुल्यत्वरूपप्रतीकमानवैचर्यमाध्यावरमात् उपमानादङ्कारः, स नैक
स्यैवोपमेयस्य मुष्कटमाध्यावरवोधनात् तादृश उपोपमानस्य स्वरूपप्रधानात् स पारय,
तुल्यप्रदीपादानाद्येवमार्थो अवगन्तव्यः । आद्या वनम् ॥ ४१ ॥

विदू । भो । अल अदिमेत्तं सन्तप्पिदेण । [प्रकाश सपरिहासम्]
भोदि । समप्पीअदु मम केरिआ ह्माणसाडिआ । * (छ)

वस । अज्ज चारुदत्त । जुत्त णेद, इमाए रअणाबलीए इमं
जणं तुलइदु । † (ज)

चारु । [सविलचक्षितम् (झ)] वसन्तसेने । पश्य पश्य,—

* भो । अलमतिमाव सन्तापितन । भवति । समर्थता मम क्रीता स्नान-
शाटिका ।

† आर्य चारुदत्त । युक्तं नेदम्, अनया रत्नावल्या इमं जन तुल्यितुम् ।

विष्णुनाम—उतानां वोददरिद्राविस्मरणवतां जनानां, दरिद्राणामिति भावः, परि-
तोषकाला, —सन्तोषमनसा, पारितोषिकदानोचितकाला इति यावत्, एव—सम
यथा विफला, तद्वदिद्य, विफला,—पारितोषिकदानासमर्थतया निष्फला,
भवन्ति—जायन्ते इत्यर्थः, प्रकटानन्दकालेऽपि पारितोषिकदानोचितद्रव्याद्यभावात्
कालानां विफलत्वमिति भावः । अवीपमेप्रभृतस्यैकस्यैव दरिद्रपुरुषस्य बहुभिरवीप-
मानभूतैः युन्यगृहादिभिः अवैधस्य सास्यावबोधान्, तुल्यपदीपादानाञ्चैव आर्थीय-
मुपमाऽवगत्या, एकस्यैवोपमेयस्य बहुपमानदर्शनात् मालावपेयमित्यवगन्तव्यम् ।
वसन्ततिलक हस्तम् ॥ ४२ ॥

(छ) स्नानशाटिका—स्नानार्थं शाटिका—वस्त्रखण्डविशेषः, गायमार्जनीति
यावत्, स्नानकाले परिधेयघृद्रवस्त्रविशेषो वा । वसन्तसेनान्यस्तमलङ्कारभाण्ड
विदूषकेण प्राक् जीर्णस्नानशाटिकया निवध्य स्थापितः, शविलकात् तथाविधा
तामधिगतवत्या वसन्तसेना सा छिन्नतया परित्यक्ता, इदानीं तदेव लक्ष्मीकृत्य
विदूषकस्यैव परिहासोक्तिः अवगन्तव्या ।

(ज) तुल्यितु—तुल्यत्वं लघु कर्तुम् । [तुल्यितुमिति पाठे—परिमापयितुः,
लक्ष्म्यान्वत्त्वज्ञानार्थं स्वल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य विनिमयेन बहुमूल्याया रत्नावल्या
दानेन परीक्षितुं वा, नष्टस्याल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य कृते बहुमूल्याया रत्नावल्या
दानेन वसन्तसेनायाः लुब्धत्वसिद्धान्तोदगादिति भावः] ।

कः अद्यास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्पृतापा दरिद्रता ॥ ४३ ॥

विद् । हज्जे । किं भोर्दोष इध ज्जेव सुविटब्ब (ज) १ *

षेटो । [विद्वत्] अज्जमित्तेअ । अदिमेत्त दाणि उज्जुअं (ट)
अत्ताणअ दसेमि । †

विद् । भोः वयस्स । एसा क्वु ओसारअन्तो विअ सुहोव-
विट्ट जण पुणोवि वित्थारि-वारिधाराहि पविट्ठो पज्जम्हो ।‡ (ठ)

चार । सम्यगाह भवान्,—

* चेष्टि । किं भवत्या इहैव स्वप्नस्यम् ?

† आद्यं मेतेव । अतिमात्रमिदानीमपि ऋजुमात्रान् दृश्यमि ।

‡ भो वयस्य । एष खलु अपसारयन्निव सुखोपविष्ट जनं पुनरपि विस्तारि-
वारिधाराभिः प्रविष्टः पञ्चन्य ।

क इति ।—दृष्टीये, डे १४२ प्रताया व्याख्यातोऽयम् ॥ ४३ ॥

(अ) स्वप्न—निद्रातत्त्वम् ।

(ट) “उज्जुअ” इत्येव “उज्जअ” इति पाठस्य “उगतम्” इति संस्कृतम्,
“उदयुक्तम्” इति व्याख्यानञ्च सेनिर प्राचीना । अवेदमाकृतम्,—तथा । ८ इदानीम-
आद्ययो रश्च मद्रतम आवनस्मिन्नेव समागम साधयन् भवानन्तोव सन्तरी भवमि डात ।
“ऋजुम्” इति मन्त्रेन तु,—अतिमरुत काकलाऽनभि—मवात्मान दृश्याम, न । ८
तात्त्विकतया भवान् मरुत, अस्माकम् आ वसन्तेना अ मरुत, पितृनाम । ८ न
रजनीं आपयितुं चागता, एतद्वि सर्व ज्ञानत्रयं किमप्यज्ञानं नव पृथक् न । ८ पुनरपि
तं सातुश्च मतिं चया आशय ।

असूहिं भित्त्वा जलदान्तराणि पङ्कान्तराणीव मृणालसूच्यः ।

पतन्ति चन्द्रव्यसनादिमुक्ता दिवोऽश्रुधारा इव वारिधाराः ॥४४॥

अपि च,—

धाराभिरार्थ्यजनचित्त सुनिर्मलाभिः

चण्डाभिरर्जुनशर प्रतिकर्कशाभिः ।

मेघाः स्रवन्ति बलदेव पटप्रकाशाः

शक्रस्य मौक्तिकनिधानमिवोद्गिरन्तः ॥ ४५ ॥

विदूषकोक्त समर्थयितु चारुदत्तोऽपि वारिप्रवाह विवर्ण्यति, असूरिति ।—असू,
—पतन्त्य एता इत्यर्थः, वारिधारा,—वर्षादकप्रवाहा, मृणालसूच्य,—मृणालानि—
विसानि, पद्मादेर्नालस्यपङ्कान्त प्रविष्टसुववत् पदार्था इत्यर्थः, सूच्य इव—सीवनसाधन-
यन्त्रविशेष इव, सुचिकासदृशविसानि इत्यर्थः, पङ्कान्तराणीव,—कईमाल प्रदेशानिव,
जलदान्तराणि—जलदानां—मेघानाम्, अन्तराणि—मध्यभागान्, (“अन्तरमव
काशावधि मध्यात्मसदृशेषु” इति मेदिनी) भित्त्वा—विदीर्य, चन्द्रव्यसनात्—
चन्द्रस्य—उपाकरस्य, व्यसन—विपद्, मेघावरणजनितमिति भावः, तस्मात्
कारणात्, विसृता,—परित्यक्ता, दिव,—आकाशस्य, अश्रुधारा,—नेत्रोदक-
प्रवाहा इव, पतन्ति—स्रवन्ति । मेघावततया चन्द्रसादर्शनजनितशोकेन दृष्टिच्छलेन
दिवः क्रन्दन्तीव इत्यर्थः । पृष्ठाहं सुव्यक्ता उपमा, परार्हं च उपमेयभूतानां वारि
धाराणाम् उपमानभूताभिरश्रुधाराभिः साई तादात्म्याध्यासिनीत्कटैककोटिकमशयो
दयादुष्प्रेक्ष्यलङ्कारः स चाव प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणस्त्रीत्वपुस्तमावेण दिवः चन्द्रस्य च
नायिकानायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्त्यलङ्कारेण पूवाहस्थितीपमाऽलङ्कारेण च
सङ्कीर्णते, परस्परसापेक्षतया तेषां संस्थिते । उपेन्द्रेन्द्रवच्चयी संश्लेनानुपजाति
हस्तः ॥ ४४ ॥

एतन्मेघाद्यै पुनः भङ्गलक्षणे आह, धाराभिरिति ।—बलदेवस्य बलरामस्य,
पट,—बन्ध ‘नोलात्सवे रौहिणेय’ इत्यमरोक्ते नौलवसनमित्यर्थः, तद्वत् प्रकाशः,
—आदिभाष आभा इत्यर्थः, मेघा, तै, मेघा,—जलधरा, आर्थ्यजनानां—माध
जनानां चित्तान्तीव—मनासीव, सुनिर्मला,—मालिन्यरहिता, अपडिला इत्यर्थः,
समादधबलः निखिलदशविनिर्मुक्ततदेति भावः, ताभिः, अर्जुनशरेण—पादवान्नि,
प्रतिकर्कशा—तुल्यकठिना ताभिः [प्रति—प्रतिनिधिभूत, अदुष्ट इत्यर्थः, यः कर्क,

प्रिये । पश्य पश्य,—

एतै पिष्ट तमाल-वर्णकनिभैरालिप्तमम्भोधरे-

मसक्तैरुपवीजित सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः ।

एषाऽम्भोट-समागम-प्रणयिनी स्वच्छन्दसभ्यागता

रक्ता कान्तमिवाम्बर प्रियतमा वियुत् समालिङ्गति ॥४६॥

—काठिन्य, म अस्यासीति व्यप्यत्या अस्यर्थे शप्र-वेन सिद्धम्] अत एव चण्डाभि,—
उयाभि, धाराभि,—वृष्टिसम्पातै, शक्य—इन्द्रस्य, मौक्तिकनिधान—मौक्तिकानां
—मुक्ताफलानां, निधान—निधिभूत, जलाधिपतिमा यासवेन मेघेष्व न्यामोक्तं
मुक्तागणिविव इत्यर्थ, उद्गिरन्,—उद्गमन्, सवलि—चरन्ति । अत धाराऽऽप्य
विधाना मुनिमूलत्वादितुल्यधम्मयोगात्, तथा धाराऽऽज्जुनगराणाञ्च प्रचण्डत्वादि
माधम्यसम्बन्धाच्च धारावलदेवपटानाञ्च शब्दत्वादिसाम्यात्, म-यामेतेषा परस्पर
विरुद्धधर्मोक्तिविनिर्मुक्तस्य साम्यस्य प्रतीतिं आयोजनविक्रमिन् मुनिमूलमिति “उप
मानानां सामान्यवाचिभिः” इति कर्मधारय समासं श्रौपत्यवान्तिन इवाद लोप
उपमाऽलङ्कार, एकस्यैव धारावप्युपमेयस्य वक्ष्योपमानेन साम्यावबोधनात्
मालारूपोऽयं हेदितय, चतुर्थे च पादे धाराणाम् उपमानभूतान मौक्तिकनिधानेन
तादात्म्याध्यामात् उल्कटैरुल्कटिकमण्यममृदवात्प्रेनाऽलङ्कार, एवमपि परस्पर
द्वादिभावेनावस्थानात् सद्वि विद्वद्विद्वद्वि । वसन्ति नरक प्रथम ॥ ४५ ॥

वस । [शृङ्गारभाव नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति] ।

चारु । [स्पर्शं नाटयन् प्रत्यालिङ्ग]—

भो मेघ । गम्भीरतर नद त्व, तव प्रसादात् स्मरपोडितं मे ।

सस्पर्श-रोमाञ्चित-जातराग कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम् ॥ ४७ ॥

पक्षे,—पशुरक्तसूरिकायङ्गरागलिङ्गाङ्ग, तथा ससक्तै,—सततप्रवहद्भिरित्यर्थ, सुरभिभि,—सुगन्धै, शीतै,—शीतलै, प्रदोषानिलै,—सन्ध्यावायुभि, पक्षे,—क्लिग्ध सुगन्धयजनानिलै, उपवोजित—ईषत्कृततालहन्तसञ्चालनम्, अस्वरम्,—आकाश, समालिङ्गति—आश्लिष्यति, यथा काचिदनुरक्ता भर्तृविरहिता कामिनी जलदीदय दृष्टा मत्कण्ठ त्वरित कान्तसमीपमागत्य स्वीयगाढानुरागप्रदर्शनार्थं कान्तम् अगुर्वं टिभिरनलपनादिभिरालिष्य स्वकीयमङ्ग पार्श्वे उपवेशनं कृत्वा सुगन्धिव्यजनानिलै उपवोज्य आलिङ्गति, तथा विद्युदपि जलदीदय दृष्टा कान्तरूपास्वरसकाशमागत्य करोतीत्यर्थ । [अवाप्रस्तुतस्य विद्युत्कर्तृकाम्बरालिङ्गनस्य वर्णनेन, एवमेव त्वमपि सम्भोगदानादिना सामनिश कृतायेति ध्वन्यते । किञ्च इह आलिङ्गनरूपस्य सामान्य-धर्मस्य उभयवाचकोषे बाधकाभावात् अस्वरकान्तरूपोपमानोपमेयया लिङ्गद्वैपस्य नोपमादूषकम् इति बोध्यम् । अपि चात्र अस्वरशब्दगत नपसक लिङ्गं नार्थं भासते, येन नपुसकालिङ्गनरूपदोष उन्नेतुं शक्यते, “कलत्रमालिङ्गति रक्तनायक ” इत्यादि वत अवापि प्रतिपाद्यार्थं लिङ्गस्याप्रधानत्वं ज्ञातव्यम् । अन्यञ्चात्र नपुसकालिङ्गन प्रकृतस्य व्यञ्जायस्य चमत्कारातिशय्योक्तकम्, तथा हि सौदामनी पक्ताभावतया उपभोगाद्यमम् अस्वर कान्तभूतमालिङ्गापि तथा सुखं नाप्नोति, त्वन्तु सामालिङ्गं यथा रतिगुणमनुभवे इति च व्यजते] । एतेन च अभिप्रायो नाम नाख्यलक्षणं दर्शितम्, यथा—‘अभिप्रायस्तु साहस्यदभृतायेभ्य कल्पना’ इति । अत्र सनेनालिङ्गनादिरूप-कार्येण प्रस्तुतायां विद्युति अप्रस्तुतकान्ताव्यवहारसमाप्तीपात् सनासीक्तिरलङ्कार, अपि चाम्बरे विरुद्धधर्मोक्तित्वस्य कान्तसाम्यस्याभिधेयैव बोध्यत्वादुपमाऽलङ्कार, इत्यनयो गुणप्रधानभावेन एकाग्रयस्थितत्वात् सङ्गर । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥४६॥

विपलम्भं नेषादीनामुद्दीपनतया प्रतिकूलता, मति सम्भोगे खल्वनुकूलतैवेत्याह, भो मेघ । इति ।—हे मेघ ।—जन्धर । त्वं गम्भीरतर—सुगम्भीर, नद—गर्ज, तस्मात् न मे किमपि भय, प्रस्तुतं तव गर्जनमिदानीं मम प्रेयस्यायीर्दीपकत्वात् प्रीतिजनकं मेव इति तात्पर्यम् यत तव प्रसादात्—अनुगृह्यत, (“प्रसादोऽनुगृहं काञ्चगुण-साम्यप्रसूतिः” इति नेदिनी) मे—मम, स्मरपीडित—कामानलमलम्, गात्रम्—

विद्। दामोए पुत्त दुद्दिण । अणज्जो टाणि मि तुम, ज
अत्तभोदि विज्जुआए भाआवेसि । * (ड)

षार। वयस्य । न अर्हमि उपालब्धम्,—

वर्षशतमस्तु दुर्दिनमविरतधार शतङ्गटा स्फुरतु ।

अस्मद्विधदुर्लभया यदहं प्रियया परिष्वक्त ॥ ४८ ॥

* दास्या पुत्र दुर्दिन । अनाय्य इदानीमसि त्व, यत् अवभवर्तो विद्युता
भाययसि ।

अद्भ, सम्यगेन—सङ्गेन, प्रियतमाया इति शेष रोमाञ्चित—सञ्जातपलकम्, अत
एव जातराग—जात,—उत्पन्न, यद् इत्यर्थ, राग,—अनराग, सम्भोगे इति
भाव, यस्य तथाभूत सत्, कदम्बपुष्पलम्—उत्पत्तिकेशरूपकुसुमम्, उपैति—
प्राप्नोति, कदम्बपुष्पमिव उद्भूतकठोररोमाङ्ग भवति इत्यर्थ, गातस्य कदम्ब
कुसुमोपमत्वं सुसङ्गच्छते, मदीनकामुकानामभिनवकामिनीसमागमे पलकाद्भमस्य
दशनात्, नौपकोरकविक्रमन वर्षं चावनुगुणमेव इति भाव । अत्र अन्यधम्म कथं
मन्य उपैतु ? इति गातस्य कदम्बपुष्पगतपुष्पत्वस्य च उपयनमसम्भवत् मदीनकाम-
पुष्पधर्मसदृश नौपकुसुमसमधम्मगातस्य कठोरपलकाद्भमसमवगमयत्, गातस्य कदम्ब
पुष्पस्य च विस्वप्रतिविम्बभाव औचर्येति, इत्यसम्भवदम्बस्य स्वस्वस्वपनिर्दशनादलङ्कार
एव । इन्द्रोपेन्द्रवज्रयो सम्मेलनादुपजातिर्हसम् ॥ ४७ ॥

(ड) अनाय्य,—नीच इत्यर्थ । अवभवर्तो—सात्या, (“पुणे तवभवानव
भवान्” इति कोष) वसन्तसेनास इति यावत् । भाययसि—भयप्रदजन करण्य,
[केचित् “भाआवेसि” इत्यस्य “भाययसि” इति मूलतयात्वं, तदसत्, कथं तद्वि
भयोपादकत्वे “भाययते” “भाययते” इति स्वयमेव भवेत्ति । अस्मत्तत्त्वं “भाययते”
इत्यत्र करणे तृतीया । तत्र “भियो हेतुभये पुक् (५.३.१२ पा०) ‘भाययते’
भये” (१.३.६८ पा०) इति स्वयमेव अवाप्राप्ति इति] ।

अपि च, वयस्य ।—

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि,
ये कामिनीनां गृहमागतानाम् ।
आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि
गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ति ॥ ४६ ॥

प्रिये वसन्तसेने ।—

स्तम्भेषु प्रचलित-वेदिसञ्चयान्त
जीर्णत्वात् कथमपि धार्यते वितानम् ।

इति भावः, प्रियया—प्रणयिन्या वसन्तसेनया, परिष्वक्तः—स्वयङ्गाहमालिङ्गितः, इदानीमतिप्रसन्नोऽस्मिन् शतक्रदान्स्फुरणञ्च प्रियाभुजनिगडितकण्ठाश्लेषस्य मे सम्प्रदाय एव मनजनि इति भावः । आध्याह्नकमिदम् ॥ ४८ ॥

स्वयमागतया कान्ताया अङ्गसङ्गत्य स्वीयसुभगतैकमूलमित्याह, धन्यानीति ।—
ये जना इत्यत्र गृहमागताना—स्वभवनीपगताना, कामिनीनां—कान्तानां, मेघो-
दकशीतलानि—वसानलशिखिराणि, अत एव आर्द्राणि,—सिक्तानि, वषासलिल-
निकनशा सुशीतलानित्यत्र, गात्राणि—पङ्क्तानि, गात्रेषु—स्वशरीरेषु, [अधिकरण
शब्दान् स्वङ्गाश्लेषमुखं व्यज्यते] परिष्वजन्ति—संस्थापयन्ति, गात्राणि स्वगात्रेषु
न यथाप्यङ्गानादिङ्गलित्यत्र, [“परिष्वजन्ते” इति साधु, स्वनृजघातीरात्मनेपदित्वात्,
केचित्तु “परिष्वजन्ति पाञ्चाली मध्यम पाण्डनन्दनम्” इत्युदाहृतवती “आत्मनेपदः,
सम्प्रदातो परस्मै कृत्विद् भवेत्” इति कारिका सूचयती जीनरस्य मतेन अप्यापि परस्मै
पदम् इति प्रतिषेधयन्ति । ततश्च ‘परिनिविध्य स्वनृजान्” (पा३.७० पा०) इति
पठ्यते, “दन्श्च मन्श्च स्वनृजा—” (६।१।२५ पा०) इति उपधानोपपत्तिः] तेषां—स्वय-
मागतकान्ताम्रिष्टानां जनानां जीवितानि—जीवनानि, धन्यानि—साधकानि, खलु
—निश्चये । प्रियतमाया अप्रदितालिङ्गनमुखसम्भोगं केषाञ्चिदेव सुभगानां गन्तु-
द्यते इति भावः । अत्र गृहमागतया वरवरिण्या स्वयङ्गाहं गृहीतकण्ठा वसन्तबाह-
धन्या इति प्रसन्ने विष्टे वक्तव्ये अप्रसन्नानां कान्तानां जनानां सुभगत्वाभि-
धानात् अप्रसन्नपङ्क्त्याऽपि च, प्रीतिपुङ्क्त्यादरे, स्वजते इत्यशक्तनेपथ-
नित्वात् तदुद्गृहणाय आकरणलुप्यतीत्यतः, अतः चतुस्तारत्वरूपदीप-
विशेषः । इत्युक्त्वा वसन्तः ४६ ।

एवमत्रापि वसन्तस्य वदन् नमिष्यन् लिङ्गनमुखसङ्गमस्य प्रियाया गृहाभ्यन्तरं

एषा च स्फुटित-सुधाद्रवानुलेपात्

सक्लिन्ना सलिलभरेण चित्रभित्तिः ॥ ५० ॥

[ऊर्ध्ववलोक्य] अये । इन्द्रधनु ॥ प्रिये । पश्य पश्य,—

विव्यञ्जितेनैव महेन्द्रचापोच्छ्रितायत-भुजेन ।

जलधरविवृद्ध-हनुना विजृम्भितमिवान्तरीक्षेण ॥ ५१ ॥

निनीपया आह, सन्नेष्विति ।—प्रचालित,—इतस्ततः सञ्चालित, वायुवर्गेनासं भाव, वेद्या,—उपवनादिषु विश्रामायम् अन्तरान्तरा स्थापिताया परिष्कृताया वदभुज, सधये—समूहे, अन्त,—निप्रजितप्रान्तभाग यस्य सादृश, वितानम्—उत्तौच, चन्द्रासप इत्यथ, (“अस्यो वितानमुत्तौच” इत्यमरः) शोणलात—शौर्णलात, पतना-न्मुत्तवादिति भावः, सन्नेषु—स्यूणाम्, कथमपि—अतिक्लेशनेत्यथ, धाव्यते—स्वीयते, सन्ने कथञ्चिद्व वितान विधियते इत्यथ, एषा—पूरती दृश्यमाना, चित्रभित्ति,—विचित्ररूपेण निर्मिता, नानावर्णभूषिता वा, भित्ति,—वृद्धाच, स्फुटितस्य—कचित् कचित् गलितस्य, सुधाद्रवस्य—द्रवीभूतविलिप्तचूर्णस्य, अनुलेपात्—अल पाहेती, [“सुधाद्रवानुलेप” इति पाठः साधुतरः] सान्निभरेण—सन्निभरेण, सक्लिन्ना—सम्बद्धेनैवार्द्धकृता इत्यथ, विगलितसुधाऽनुलेपे हि तदा मलया जलधारा क्लेदक्लिन्नवत् सान्निभसुधादप्रतीति भावः । [एतन् प्रपन्नवायुवपणाभ्याम् अस्य प्रदेशस्य अवस्थानाग्राह्यत्वं सन्नायेरिति सिद्धान्तम् अप्यन्तरं प्राटयमिति वक्ष्यते] । हसन्तव प्रहर्षिणी,—“व्याशाभिमानजग्गा प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ ५० ॥

तदेहि, अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । [इत्युक्त्वा परिक्रामति ।]

प्रिये । पश्य—

तालीषु तार, विटपेषु मन्द्रं

शिलासु रुचं सलिलेषु चण्डम् ।

विजृम्भितमिव — साङ्गभङ्ग मुख्यादन कृतमिवैत्यर्थः, इदम्—एतत्, पश्य
पश्येच्चक्ष्य । निशाचरो यथा हस्तद्वयमुखस्य मुख्यादन कृत्वा जिह्वां नि सार्धं
लग्नमुत्तु धावति, अन्तरीक्षमपि तथा दृश्यते इति निक्षेपः । सजलमेघे
प्रतिफलिता पवनविधूता सूर्यकिरणा एव विद्यति धनु सदृशा प्रतीयन्ते, तथा
च सति निशाया तदभावात् कथन् इन्द्रघनु सन्दर्शनं सम्भवति ? इति तु नाशङ्क-
नीयम्, विद्युता भास्वरविधिवरूपदर्शनात् तस्या चारुदत्तस्य सहेन्द्रचापविषयिकाया,
मालेरुदयात् तद्योपवर्णनमिति विभाच्यम् । अकालदुर्दिनपरत्वेन प्रागुपवर्णितमिदं
निराशङ्कते चेत्, तदा प्राहड्यतिरिक्ते काले नौपकुसुमविकाशासम्भवात् निरङ्कुशा
हि कथय, किञ्च,—प्राहड्यणनाशमेवाङ्गस्यास्य अवतारणा, तथा च नवजलधर
चट्टाच्छन्ने गगने, इयं दिवा वा निशा वा इति तत्त्वतः विनिर्णेतुमशक्यतया प्राक्-
कृतं तारकादीनानुपवर्णनम्, इदानीन्तनञ्च इन्द्रघनुषोऽपि वर्णनं न तादृशं दोषमाव-
हनीयेव विभाच्यं सुधीभिः प्रकृतिस्यैर्भवितव्यमिति सङ्क्षेपः । अत्र, साम्यात् अतथा-
भने विद्युरूपे वस्तुनि कविषौढोक्त्या सहेन्द्रचापवृद्धेरुदयात् भान्तिमदलङ्कारः, अपि
चात्र विद्युदिविविलामस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्वरूपेण विजृम्भितत्वादिना सम्भावना-
दुन्मेषाऽलङ्कार एवञ्चोपनेयमने विद्युतादौ उपमानभूतानां केवलानां जिह्वादीनां
सादात्म्यारोपात् मालारूपं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, एतेषाञ्चान्योऽन्यसापेक्षतया
रुच्यते सररः, एवञ्चात् कविनिबद्धवृत्तचारुदत्तप्रीदोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण
लग्नमिदमेव समुच्चयं व्याददत् करञ्जप्रसारयत् लेलिहन्निहस्य निशाचरस्याप्रकृतस्य
रूपेण विजृम्भितत्वादिकार्येण व्यवहारसमारोपप्रतीतेः समासोक्त्यालङ्कारं व्यज्यते
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । आद्या हत्तनः । ५१ ॥

मङ्गीतवीणा इव ताड्यमानाः

तालानुसारेण पतन्ति धारा ॥ ५२ ॥

[इति निष्क्रान्ता सर्वे] ।

इति अकालदुर्दिनो द्वौ नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

—सीता, यथा तथा, पतन्ति । अथ उपमाऽलङ्कार स्फुट एव । इन्द्रियेन्द्रियजी
सम्भिलमादुपजातिवृत्तम् ॥ ५२ ॥

(६) अकालदुर्दिनमित्यत्र अकालशब्दस्य कालमदृशाशक्त्य अप्रशस्तकालाश
क्त्ये वा “अप्राज्ञप” “अकीर्णो वेग्या” इत्यादिवत् पर्युदासस्यैव नञ् तत्पुरुषमसामे
कत्वे, प्रकृतवपकाले अकालशब्दप्रयोगकृतानामाशङ्कितदोषाणां भवावसरः, तथा हि
प्राथ, —“तस्मादृश्यमभावश्च तदन्यत् तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थो
पट् प्रकीर्तिता ॥” इति । अथ कालशब्देन प्राप्रट्काल एव लभ्यते, यथाशिव-
र्णितानुसारात्, एवञ्च प्राप्रट्कालोदयाव्यवहितप्राक्काले, गोपता प्रायश्च एवाव
मिताया मर्या, यद्वा, —अप्रशस्ते प्रदानो समधिकतया स्वप्रसारमनधिगत काल
वर्षर्त्तौ एव दुर्दिन मेवाच्छन्नमहं प्रायेणावमितमिति शेषः, इति मर्याममग्नः समा
गतप्रापण्वेति बोद्धव्यम्, तथा च मति माहेन्द्रचापानामुदयस्य प्रायश्च मर्याकालिक
तथा दृग्भातः, न तदपवर्णनमिदानीं विरुध्यते इति शोभ्यते । यदि च अश्वधरा
तारकादीनाञ्च प्रदोषाव्यवहितप्राक्काले उदय असम्भवत्किञ्च दात विभागाः, सदा
भावित अश्वधरादिरुदय मिवैरावशिष्यते इति कृत्वा वर्यस भाति एव तस्य
एतत्कालिकत्वेनोपवर्णितमित्यवश्यम्, यदि हि एतदालम्बनं न गीता माधित्वा लभ्य,
तदा ते कविनिवृत्त्यतिप्रौढाकिमिदमेतन् भाविकेतमननं यथा सा सा दृष्टाया
मित्यवदन्तु, तथा च निशाकरतारकादीनामपवर्णनमपि न किञ्चित् गीतायाः भाति
बोध्यम्, अपि च वर्धोदयस्यैव न पञ्चदश्यादानं विक्रान्तमननं प्रस्तापितम् ।

षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटो] ।

चेटो । कथं । अज्ज वि अज्जआ ण विवुज्झदि ? भोदु,
पविसिअ पडिवोधइस्सं । ५ (क) [इति नाट्येन परिक्रामति] ।

[ततः प्रविशति आच्छादितशरीरा प्रसूता वसन्तसेना] ।

चेटो । [निरुप्य] उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ, पभादं संबुत्तं । १

वस । [प्रतिबुध्य] कथं । रत्ति ज्जेव गदा ? पभादं च संबुत्तं ? (ख) ‡

चेटो । अम्हाण एसो पभादो, अज्जआए उण रत्ति ज्जेव । (ग) §

वस । हज्जे । कहि उण तुम्हाण जूदिअरो ? ॥

चेटो । अज्जए । वड्ढमाणअ समादिसिअ पुप्फकरण्डअं (घ)

जिस्सुज्जाण गदो अज्जचारुदत्तो । §§

* कथम् ॥ अद्यापि आर्या न विबुध्यत ? भवतु, प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि ।

† उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु आर्या, प्रभातं सहस्रम् ।

‡ कथम् । रात्रिरेव गता ॥ प्रभातञ्च सहस्रम् ?

§ अस्माकमेतत् प्रभातम्, आर्याया पुन रात्रिरेव ।

॥ हज्जे । कुतः पुनर्युष्माकं द्यूतकर ?

§§ अर्ये । वड्ढमाणं समादिश्य पुष्पकरण्डकं जौर्णोद्यानं गत आर्यचारुदत्त ।

(क) विबुध्यत—जागृति । प्रतिबोधयिष्यामि—जागरयिष्यामि, निद्राभङ्गं करिष्यामीत्यर्थः ।

(ख) कथमिति ।—निशाजागरणेन निद्राऽऽवेगतुरतया, अभ्यन्तरघतु शालके सप्यालीकप्रवेशाभावेन अस्वकाराच्छन्नतया वा सहस्रं जागरणात् किमपि कालं दर्शनी रात्रिरेव प्रभातप्राया जाता इत्यभिप्रायमूलिका वसन्तसेनोक्तिरवगन्तव्या ।

(ग) अस्माकमिति ।—आर्याया—भवत्या, समग्रैव निशा जागरणेनैव यापिता, इदानीमपि समधिकमवस्रतया सुखकरी रात्रिरेव प्राप्यते, मादृशान् न तथेति चेद्या आशयो दृश्यः ।

वस । किं समादिमिअ ? ६

चेटी । जोएहि रात्तोए पवहण, वसन्तसेना गच्छदु त्ति । १

वस । हज्जे । कहिं मए गन्तव्व ? ॥

चेटी । अज्जए । जहिं चारुदत्तो । §

वस । [चेटीं परिष्वज्य] हज्जे । सुदु ग गिज्झावटो (ड)
रात्तोए, ता अज्ज पञ्चक्ख पेक्खिस्सं । हज्जे । कि पविट्ठा अह
इह अद्भन्तर-चटुस्सालअ ? ॥

चेटी । ग केवल अद्भन्तर-चटुस्सालअ, मव्वजणस्स वि
हिअअ पविट्ठा । ०

वस । अवि सन्तप्पीयदि चारुदत्तस्स परिअणो ? ॥ (न)

चेटी । सन्तप्पिस्मदि । ॥ ॥

वस । कटा ? §§

चेटी । जटा अज्जआ गमिस्सदि । ॥ ॥

वस । तदा मए पढम सन्तप्पिदव्व । (छ) [माननाम]

० किं समादिमिअ ?

† “राज्य रात्री प्रवहण, वसन्तसेना गच्छतु” इति ।

‡ हज्जे । कुत्र मया गन्तव्यम् ? § आर्य । यत्र चारुदत्तः ।

॥ हज्जे । सुदु न निज्याती रात्री, तदयं प्रत्यक्षं प्रीत्यर्थम् । ६ । १ । १ । प्रीत्यर्थम्

अहमिहाभ्यन्तरचतुःशालकम् ।

० न केवलम् अद्भन्तरचतुःशालकं, मन्त्रजननाय पठय प्रीत्यर्थम् ।

†† अपि सन्तप्यते चारुदत्तस्य परिजनः ?

हस्ते । गेह्ण एद रअणावलि , मम वहिणिआए अज्जा-धूटाए
गदुअ समप्पेहि, भणिटब्बं च,—“अहं सिरिचारुदत्तस्स गुण-
णिज्जिदा दासी, तदा तुम्हाण पि : ता एसा तुहज्जेव कण्ठा-
हरण होदु रअणावली” । *

चेटी । अज्जए । कुप्पिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव । †

वम । गच्छ, ए कुप्पिस्सदि । ‡

चेटी । [गृहीत्वा] जं आणवेदि । §

[इति निष्क्रम्य पुन प्रविशति] ।

चेटी । अज्जए । भणादि अज्जा धूटा,—“अज्जउत्तेण तुम्हाणं
पमादीकिदा, ए जुत्त मम एद गेह्णिदु । अज्जउत्तो ज्जेव मम
आहरणविसेसो, (ज) त्ति जाणादु भोदी” । ¶

[तत प्रविशति दारक (झ) गृहीत्वा रदनिका] ।

रदनिका । एहि वच्छ । सअडिआए (ज) कीलम्ह । **

* तदा मया प्रथमं सूक्तवचनम् । हस्ते । गृह्णाण इमा रत्नावली, मम भगिन्यै
यथाधृतार्थं गत्वा समर्पय, भणितव्यं च,—“अहं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी,
तदा युष्माकमपि तद्देहा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली” ।

† आर्यैः । कीपिष्यति चारुदत्त आर्य्यायै तावत् ।

‡ गच्छ न कीपिष्यति ।

§ यदाज्ञापयति ।

¶ आर्य्यैः । भणति आर्या धूता,—“आर्य्यपुत्रेण युष्माकं प्रमादीकृता, न युक्तं
ममैतन् गृहीतुम् । आर्य्यपुत्र एव समाभरणविशिष, इति जानातु भवती” ।

** एहि वक्ष्य । शकटिकया क्रीडाम् ।

(ज) प्रमादीकृता—अनुगृहीकृता, प्रीतिप्रदर्शनार्थं युष्माकं दत्ता इत्यर्थः । न
यत्र—न चित्तम् । एतन् गृहीतुं—रत्नावलीस्वीकरणमित्यर्थः । समाभरणविशिष,—
देवप्रभक्षण, “नारीणां भरणं पति” इत्युक्ते ।

(झ) दारक—शालक (“दारकी दालकेऽपि स्याद् भेदकेऽप्यभिधेयवत्”
इति भाट्टनी) ।

(ञ) शकटिका—चट्टशकटिन । प्रकरणस्यास्य सञ्चकटिकमिति नामधेय
समादृष्टिर्नैव हविना सञ्चकटिकाप्रमातीऽप्यारब्ध, गमितमर्धं प्रकाशयितु-

द्वार । [सकृदणम्] रदणिए । किं मम एदाए मट्टिआ-
सअडिआए । (ट) तं ज्जेव सोवग्गुमअडिअ देहि । ५

रद । [मनिर्वेद निवृत्त्य] जाद । कुदो अम्हाण सुवण्ववहारो १
तादस्स पुणो वि रिद्धोए (ठ) सुवणसअडिआए कोलिम्ममि ।
[मगतम्] ता जाव विणोदेमि (ड) णं । [प्रकाशम्] अज्जप्पा
वमन्तसेणाए समीव उवसप्पिस्सं । [उपसृत्य] अज्जए । पण
मामि । १

वस । रटणिण । साअटं दे १ कम्म उण अअं दारओ १
अणलद्धिद-सरीरो वि चन्दमुहो आणन्देदि मम हिअअ । ॥

४६। एमो क्वञ्च अञ्जचारुदत्तस्स पुत्तो रोहसेणो णाम । ५

० उदनिर्के । किं समैतया मृत्तिकाशकटिकया, तामैव मौनगणशकटि ता दादु ।

† जात । कृतीन्माक सुवर्णयवहर ? तातस्य पुनरपि च दत्ता मृगशकाट
कथा क्रीडिष्यामि । तत प्रावद्विनीदयाभ्येनम् । आयाथा तमन्तर्मेनाया समीपमुप
सर्पिष्यामि । आर्ये । प्रणमामि ।

‡ रदतिके । स्वागत ते ? कस्य पुनश्च दासक ? अनलङ्कृतगरीशोऽपि नन्द
मुखं शान्त्ययति मम हृदयम् ।

६ उप खलु आग्रजाकटसस्य पुत्री गौहमेनी नाम ।

निवाशागमिन्त्यापि च प्रकृतस्य वस्त्रेण, गमिन्प्रकृत्यायकस्य सृष्टिकृतिहाप्रमदस्य
 तारितवान् काव । "मान काव्य नाट्यस्य गमिन्तायप्रकाशकस्य" इति प्रकृत्यागमिन्ताय
 प्रकाशकनामकेणव्यवहारद्वारिके स्थातवतापनिवद नाट्य उपोन्नतान्, तथा
 व्याख्यातवन्, किन् सृष्टिकृतिप्रकारेण गमिन्तायप्रकाशकस्यसिद्ध्याभिहितम् ।
 काव्यनिकुवोपनिवदतया यथाऽऽलक्ष्यिकगणसंख्यात एव तावत् न गमिन्ताय
 सुबोधिर्विनाय्यम् ।

वस । [बाह्य प्रसाध्य] एहि मे पुत्तञ्च । आलिङ्ग । [इति अङ्गे
उपवेश्य] अणुकिट्ट अणेण पिदुणो रुव । ३

रद । ए केवल रुव, सील पि तक्केमि । एदिणा अज्जचारु-
दत्तो अत्ताणञ्च विणोदेदि । ४

वस । अध कि णिमित्त एसो रोअदि ? ५

रद । एदिणा पडिवेसिअ गहवइ दारअ-केरिआए (ढ)
सुवस्सअडिआए कोलिट्ठ, तेण अ सा णीदा, तदो उण त
मग्गन्तस्स सए इअ मट्ठिआ-सअडिआ कदुअ दिस्सा । तदो
भण्णादि. “रदणिए । कि सस एटाए मट्ठिआ-सअडिआए, त
ज्जेव सोदस्सअडिअ देहि” त्ति । ६

वस । हड्डी । हड्डी । अअ पि णाम परसम्पत्तीए सन्त-
प्पटि ? भअव कअन्त । पोक्खरवत्त पडिद-जलविन्दुसरिसेहिं

* एहि मे पुदक । आलिङ्ग । अनुकृतम् अनेन पितूरुपम् ।

+ न केवल रूप शीलनपि तदयानि । एतेन आर्यचारुदत्त आत्मान
विनीदयति ।

३ अध कि निमित्तन् एष रोदिति ?

६ एतेन प्रतिवेशिक गृहपति-दारकस्य सुवर्णशकटिकया क्रीडितम्, तेन च सा
नीता तत पुनस्तथावती नया इय सृष्टिकाशकटिका कृत्वा दत्ता । ततो भणति,
“रदनिव । कि नम एतया सृष्टिकाशकटिकया, तामेव सुवर्णशकटिका देहि”
इति ।

* हा धिक् । हा धिक् । अयमपि नाम परसम्पत्त्या सन्तप्यते, भगवन्

(ढ) प्रतिवेशिइति ।—प्रतिवेशिक, —गृहामुद्रनिवासौ इत्यर्थ, [प्रति—
प्रमानं गृहमन पे इत्यर्थ दिशति—तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या प्रतिपूर्वकात् विशते-
वस्तुनि रिति प्रतिवेशीति सिद्धं तत स्वाद्ये कनि प्रतिवेशिक इति रूप निष्पन्नम्]
न एव गृहपति —गृहस्य तस्य दारक, —दारक तस्य, प्रतिवाप्तिगृहस्य
इत्येवम् ।

कीलसि तुमं पुरिस-भाअधेएहि । (ण) [इति मावा] जाद । मा
रोद, सोवण-सअडिआए कीलस्सिमि । ॥

दार । रदणिए । का एसा १ *

वस । पिटुणो दे गुणणिज्झिटा दासी । †

रद । जाद । अज्जआ दे जणणो भोटि । ‡

दार । रदणिए । अलिअ तुम भणासि, जइ अम्हाण
अज्जआ जणणी, ता कीस अलझिटा १ §

वस । जाद । मुहेण मुहेण अदिकरुणं मन्तेमि । [नाखेन
आभरणानि अवताप्यं रुदती] एसा दाणि दे जणणी मवुत्ता । ता
गेह एद अलझारअ, सोवणसअडिअ घडावेहि । ॥

दार । अवेहि, (त) ण गेल्लिम्म, रोदमि तुम । ॥ ५ *

कृतान् । पृक्कपत्त पतित जलविन्दु मट्ठे क्रीडमि त पुरुषभागभेगे । आस । मा
रुदिहि, सोवणंशकटिका क्रीडिमि ।

* रदनिके । का एसा ?

† पितृभे गुणनिर्जिता दासी ।

‡ जात । आया ते जननी भवति ।

§ रदनिके । अलाज त भणमि, प्रत्ययाकनाया जननी, तत् किम एतत् ता ?

॥ जात । सुखेन मुक्तिं निकरणं लभामि । एसा इत्यादि ते जननी माया ।

तत् गृहाणैतमददार, स रदंशकटिका रदय (कारय) ।

॥ अवेहि न रुदामि रोदिमि तम ।

वत् । [चतुर्दि प्रसृत्य] जाद । ए रोदिसिं । गच्छ, कौल ।
[पलङ्गारै रञ्जकटिका पूरयित्वा] जाद । कारेहि सोवस्यसञ्जिअ । ४
[इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका] ।

चेष्ट । [प्रविश्य प्रवहणविहृत] लदणिए । लदणिए । गिवे-
देहि अज्जआए वसन्तसेणाए, “ओहालिअ पक्खदुआलए शज्ज
पवहण (घ) चिट्ठांढ” । ५

रद । [प्रविश्य] अज्जए । एसी वड्डमाणओ विसावेदि, “पक्ख-
दुआरए मउज पवहण” त्ति । ६

वत् । हज्जे । चिट्ठदु सुहुत्तअं, जाव अहं अत्ताणअ पसा-
धेमि । ७

रद । [निष्क्रान्त्य] वड्डमाणअ ! चिट्ठ सुहुत्तअ, जाव अज्जआ
अत्ताणअ पसाधेदि । ८

चेष्ट । ह्री. ह्री. भोः । मए वि जाणत्थल्लके विशुमल्लिटे,
ता जाव गेह्णिअ आअच्छामि । एटे गण्णालज्जु-कडुआ (द)

* जात । न राटिष्यामि, गच्छ, कौल । जात । कारय नौवर्णशकटिकान् ।

+ रदनिके । रदनिके । निवेदय आख्यायै वसन्तसेनायै, “अपवारित पचहारके
मञ्ज प्रवहण तिष्ठति” ।

५ आर्थे । एष वड्डमानको विज्ञापयति,—“पचहारि मञ्ज प्रवहणम्” इति ।

६ इडे । तिष्ठतु सुहृत्तकं यावत् वड्डमानान् प्रमाधयामि ।

* वड्डमानक । तिष्ठतु सुहृत्तकं यावदाद्यां आकान् प्रमाधयति ।

७० ह्री, ह्री भो । मयापि यानाम्परं विवृतं तत् यावत् गृहीता याव

(द) अपवारितम्—आच्छादित, बन्ध्यागृहीतमित्यर्थः । पचहारके—पचे—

पाठे । अत एव हासं तस्मिन् अन्तःपुरजननगनोचिते हासि इत्यर्थः, (“खिड्कि”

इ * वड्डनं वा । मञ्ज—सर्ज्यं इति, भवदत्तादौ विगम्य स्थापितमित्यर्थः । प्रवहण
—पवनम् ।

वदन्ता । भोदु, पवहणेण उज्जिव गटागदिं कलिण्ण । * [इति निष्क्रान्त चेट] ।

वम । हज्जे । उवणेहि मे पमाहण, (ध) प्रत्ताणप्र पमाध-
इस्स । † [इति प्रमाधपत्नी स्थिता] ।

[प्रविश्य प्रवहणाधिकृतं व्यावरकयेट (न)] । आगतस्मि लाश-
शालअग्रहाणेण—“धावलआ । पवहण गहिअ पण्ण-
कलण्डअ जिम्भुज्जाण तुलिद आअच्छेहि”ति । भोदु, तस्मि उज्जिव
गच्छामि । वदध वदन्ता । वदध । [परिगृह्यावलीता च]
कध गाम शअलेहि लुधे मग्गे । किं टाणि एत्थ कलदण्ण ?
[मायापम] अले ले । आशलध आशलध । [आकण्ण] कि
भणाध ?—“एग्गे कण्ण केलेक पवहणे”ति ? एग्गे लाशशालप-

प्पामि । एत नामिकारचुकटुका वलीवदा । भवतु, प्राकृतं गतागतं कार-
यानि ।

† इज्जे । उपनय मे प्रमादनम्, आत्मानं प्रमादयिष्यामि ।

‡ आगतस्मि गतागतं कलदण्डानम्,—‘धावलकः । प्रवहणं गहिअ पण्ण-
कलण्डं जिम्भुज्जाणं तुलिदं आशच्छेहि’ इति । भोदु, तस्मि गच्छामि । वदध वदन्तो
वदन्ता । वदतम । कथं नाम शक्यते कथं मायि । शिवादिनामनं परिगृह्यामि ?
अदध । अपमृत्त अपमृत्त । किं भण्य ?—“एतन्तं कं प्रवहणे” इति । एतन्तं

शरणाण-केलके पवहणेत्ति ; ता शिग्घ ओशलध । [प्रवलीक्य]
 कव । एसे अबले शहिय विअ म पेक्खिअ शहश उज्ज
 जूदपलाइटे विअ जूदिअले, आहालिअ अत्ताणअ अस्सदो
 अवकन्ते ? ता को उण एसे ? अधवा कि मम एदिणा ? तुलिटं
 गमिस्स । अले ले । गामेलुआ । ओशलध ओशलध । कि
 भणाध ?—“मुहुत्तअं चिट्ठ, चक्कपलिवट्टि (प) देहि त्ति” ? अले
 ले । लाअशानअशरणाण-केलके हग्गे शूले, चक्कपलिवट्टि टट्ठस्स ?
 अधवा एसे एआई तवशी, ता एव्व कलेमि । एट पव-
 हण अज्जचालुदत्तस्स लुक्खवाडिआए पक्खदुआलए थावेमि ।
 [इति प्रवहण सस्याप्य] एसेहि आअदे । ३

[इति निष्क्रान्त] ।

घटो । अज्जए । णेमिसदो विअ सुणीअदि, ता आअदो
 पवहणो । §

राजशालकमन्यान्स्य प्रवहणमिति, तत् शीघ्रमपसरत । कथमीयोऽपर सभिक-
 स्मि ना प्रेत्य सहस्रैश्च द्यूतपलायित इव द्यूतकर अपवाय्यान्मानमन्यताऽपक्रान्त ?
 तन क पुनरेष ? अधवा कि ममैतन ? त्वरित गमिष्यामि । अरे, रे । यास्या ।
 अपसरत अपसरत । कि भणय ?—“मुहुत्तक तिष्ठ, चक्कपरिवत्तन देहीति ?” अरे ।
 रे । राजशालकमन्यान्स्य अह शूर, चक्कपरिवत्ति टाव्यामि ? अधवा, एष
 एकावी, तपस्या, तदव करानि । एतत् प्रवहणम् आय्यचारुदत्तस्य वृक्षवाटिकाया
 पक्षदारकं स्थापयामि । एषोऽस्मि आगत ।

§ पाथे । नेसिण्व इव द्यूत, तदागत प्रवहणम् ।

(प) लघनेप इति ।—द्यूतकारकं दृष्ट्वा यथा पराजितद्यूतकरा हारितायं
 दा (संख्यात पलायते) तथा अयं क पलायन इत्युक्त्वाऽव गोपालदारकस्यायकस्य
 कारागृहात् पलायनं सूचेत्, चक्रपरावत्तनावसर प्राप्तेवानौ चाक्षदत्तप्रवहणमारी-
 ल्यति इति सूचेत्तम् । अपवाय—पलादिनाऽऽच्छाद्य । एतेनायकस्य पलायनरूप
 रितम् इति सूच्यम् । चक्रदारवत्ति—चक्रस्य परावत्तन, घूर्णयित्वा स्वस्यताऽऽपादनम्

वस । हञ्जे । गच्छ, तुवरदि मे हिअअ. ता प्रादेमेहि
पक्खदुआरअ । ५

चेटी । एदु एदु अज्जआ । ५

वस । [परिक्रम्य] हञ्जे । बीमस तुम । ६

चेटी । ज अज्जआ आणवेदि । § [इति निष्क्रान्ता] ।

वस । [टाक्षणालिस्पन्द सूचयित्वा प्राङ्गणमभिरुण च] जि गोदं ।
फुरदि दहिणं लोअणं ॥ अधवा, चारुदत्तस्स ज्जीव दमणं
अणिमित्त पमज्जइस्सदि । ७

प्यावरक । [परित्यज्य] ओशालिदा मण शअडा, ता जाव
गच्छामि । [इति नाट्येन अघोरश्च चालयित्वा, स्वगतम्] भानिके पा
हणे १ अधवा, चक्रपल्लिवाट्टिआण पलिण्णन्तण्ण भानिके पनहणे
पडिभागेदि । भोदु, गमिण्ण । जाध गीणा । (फ) जाध । ८

नेपथ्य । अरे रे दोवारिआ । अप्पमत्ता मएग् मणग्
गुम्महाणसु होध । एसा अज्ज गावानदारआ गुत्तिअ भत्तिअ,

गुत्तिवालञ्च वावादिञ्च, वन्धनं भेदिञ्च, परिद्वभट्टो (व)
अवक्कमदि । ता गेह्वध गेह्वध । ॥१॥

[प्रविश्य अपट्टीक्षिपेण सम्भ्रान्त एकचरणलघुनिगडोऽवगुञ्जित (भ) आर्य्यक
पश्चिन्नति] ।

चेष्ट । [स्वगतम्] महन्ते एअलीए शम्भने (म) उप्पस्से । ता
तुलिद तुलिद गमिस्स । ॥ [इति निष्क्रान्त] ।

आर्य्यक ।—

हित्वाह नरपतिवन्धनापदेश-

व्यापत्तिव्यसनमहार्णव महान्तम् ।

नौपालदारकी गुत्ति मङ्गुवा, गुत्तिपालक व्यापाय, वन्धन मित्त्वा, परिद्वभट्टोऽप-
श्चिन्नति । तत् गृहीत गृहीत ।

• महान् नगस्या सम्भ्रान्त उप्पन्न , तत् त्वरित त्वरित गमिष्यामि ।

(६) गुञ्जमानेषु—गुञ्जमान—इयो वयाणा पञ्चाना वा यानाणा नध्य
धार्मिकसन्तानन्तपुरुषनेहक बहुगविपुरुषसङ्कुल तन्मगद्युपद्रवनिवारणीपायमुत्स्थान
तत्र, प्रधानगुञ्जप्रतिष्ठितराक्षिणा स्वस्वस्थानेषु इत्यत्र, (“याना” वा “पुलिश”
इति प्रस्थानेषु) इति भाव , उद्धृतं मनुना,—‘इयोऽत्रयाणा पञ्चाना नध्य गुञ्जमधि-
हितम् । तदा गान्धतानाश्च कुष्याद्राद्रन्व नङ्गुहन् ॥’ इति । यत्र—नगरपाल-
निगमित वन्धनगदिता रक्षणीयतया निष्वाचितेषु स्वकीयेषु स्थानेषु स्वीपरत्त्यप्रदेशेषु
इति पु निश्चय । नौपालदारकी—नौपाल नन्दन, आर्य्यक इत्याशय । गुप्त—दुर्ग,
वन्धनागार वा । गुत्तिपालक—जागगराक्षसम् । परिद्वभट्ट,—वन्धनगृहात् बाह्य
मित्र पक्षे प्रेषित इत्यर्थः ।

(७) अपट्टीक्षिपेत्—पट्टपरिद्वभट्टमलरितैव, सम्भ्रान्त,—सम्भ्रान्तगुञ्ज,
मित्रपक्षे प्रेषित इत्यर्थः । अवगुञ्जित—वस्त्राच्छादितदेहः ।

(८) सम्भ्रान्त,—नगर रक्षान विपत्त्यातङ्गदया इतन्त भयादिकम्पित देह,
वन्धन गृहात् बाह्य प्रेषित इत्यर्थः (“एतो रवेगमङ्गुतो” इत्यनुर) ।

यदावन्त न आर्य्यक स्मृत्परम्परा विन्यसति, हिच्येति ।—इह महान्—अगाध
निन्दन, [“महान्त” इत्यत्र “महान्त” इति पुनश्चात्र गृह्यते पाठ] नरपत,—
१२, १३ इत्यत्र—जागगराक्षसं तद्वैव व्यपदेश,—इह, तेन वा व्यापत्ति,—

पादाग्रस्थितनिगडैकपागकर्षी

प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनात् भ्रमामि ॥ १ ॥

भो । अहं खलु सिद्धादेन जनित-परित्यागेन राज्ञा पाल-
केन घोषाढानीय विशमने गूढागारे बन्धनेन (य) बद्ध ।
तस्माच्च प्रियसुहृत् शर्विलकप्रसादेन बन्धनात् परिभ्रष्टाऽस्मि ।
[अयूणि विसृज्य]—

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधः ?

यद्वन्धनाग इव स्यामितीऽस्मि तेन ।

देवो च सिद्धिर्गपि लक्षयितुं न शक्या

गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः १ ॥ २ ॥

तत कुत्र गच्छामि सन्दर्भाय. १ [विनीक] इदं कस्यापि
साधो. अनाहतपञ्चद्वार (२) गेहम् ।—

इदं गृहं भिन्नमदत्तदण्डो विशीर्णसन्धिव महाकपाटः ।

ध्रुवं कुटुम्बी व्यसनाभिभूता दशा प्रपन्नो मम तुल्यभाग्य. ॥ ३ ॥

तद्वत् तावत् प्रविश्य तिष्ठामि,—

[नेपथ्ये] जाध गोष्ठा । जाध । *

* यात गाधौ । दातस ।

[वन्दनाग इत्युपपत्त्या आद्येकस्य दुर्हसनीयत्वमजितव्यत्वञ्च व्यन्यते], दैवी—दैवा
घोना भाग्यायत्ता इति यावत् सिद्धिरपि—गन्धमाप्तिरपि, लङ्घयितुम्—अति-
क्रामयितुं न शक्या—न शक्या केनापि इति शेषः, अतः नृप,—राजा, गन्ध,—
गन्धसन्धेय आश्रयणीय इत्ययं राज्यमुखसन्धौगन्धस्य नै अवश्यावित्वे विरोधिना
अपि राज्ञा किमपि वस्तु न शक्यते ततः किमहसनीयमाश्रयामैत्याशङ्क्यामाह,
वल्लवनेति ।—वल्लवता—प्रवृत्तेन सह, विरोध—विवादः, कां १—न कर्तव्य इति
भावः । (प्राचीनास्तु—नृप गन्ध,—सर्वेषां सैन्यो हि राजा इत्यर्थः, अतो वल्लवता
सह विरोधः न करण्य एव व्यावर्ज्युः । । पूर्वार्हे वन्दनागसाम्योक्ते उपपत्त्यालङ्कारः,
अपि च, पराङ्गत “गन्ध नृप” इति विधीयमानस्य वल्लवविरोधः न करणीय इति
सामान्यादेन सौपपत्तीकरणदातः सामान्येन विशेषसमयनरूपीऽर्थात्तरन्यासालङ्कारः,
इत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया कस्यामात् सन्दर्भः । वसन्ततिलकं हस्तम् ॥ २ ॥

(२) अनाहतपञ्चद्वारम्—उद्घाटितपञ्चद्वारम् ।

आयक । [आकणं] अये । प्रवहणमित एवाभिवर्त्तते ॥—

भवेद्गोष्ठीयान न च विषमशीलैरधिगत.

वधूसंयान वा, तदभिगमनोपस्थितमिदम् ।

वर्द्धिर्नेतव्य वा प्रवरजनयोग्य विधिवगात्

विविक्तत्वाच्छून्यं मम खलु भवेद्देवविहितम् ॥ ४ ॥

वहमानक छेट । [प्रवहणेन सह प्रविश्य] ह्रीमाणस्ते । आणीदे

“आध गोष्ठा । आध” इत्याकण्य प्रवहणागमनं निश्चित्य तत्र सक्तोपपत्त्यायनं
सम्भवति न वा ? इति विचारयति, भवेदिति ।—इदं—प्रवहणमिति शेष, विषम
शाल, —दुष्यति, साधगतम्—साधागत, गोष्ठीयान—गोष्ठी—समाज, ममा इत्यर्थ,
पुत्रवद्व्यानामिति यावत्, (“समजा पारपद्वीतो ममामितिममत्” इत्यमर)
तत्र गमनार्थं यान—वाहन, न भवेत्—न स्यात्, तस्या, —वत्ता इत्याशय, तत्र—
गोष्ठ्या वा, अभिगमनाय—नयनाय, उपस्थितम्—आगत, वधूसंयान वा—पटागत
त्वात् वधुवहनयोग्य यानमित्यर्थ, न भवेदिति शेष, तथा विधिवगात्—कायगतात्,
यदा,—विधिवगात्—देववगात्, मम भाग्यवगादित्यर्थ (“विधिवधाने देव”
इति कोष) शून्य—केनापि अनधिष्ठितमित्यन्वय, वर्द्धिर्नेतव्य—वाजापट्टम प्राप्य
ह्रीय, प्रवरजनाना—यष्टजनाना, योग्य—वधुनीपयुक्त वा, भद्रजनानां आगत
मित्यर्थ, न भवेत् इति अत्रापि योजनायाम्, विविक्तत्वात्—विरलजनसमागतादयो
भोक्तृत्वात्, मम, वदनाद्वृत्त शेष, यदा,—विविक्तत्वात् पृथक्त्वात्, पृथक्जनानामपि
योग्यत्वादित्यर्थ, (“विविक्तौ पृथक्त्वौ”

मए जाणत्यलके । लदणिए । णिवेदेहि अज्जआए वशन्त-
शेणाए, अवस्थिदे शज्जे पवहणे, अहिलुहिअ पुणफकतण्डअं
जिसुज्जाअ गच्छदु अज्जआ । *

आय्यक । [आकण्ठं] गणिकाप्रवहणमिदं, वहिर्यानञ्च,
भवतु, अधिरोहामि । [इति स्रैरमुपसंपत्ति] (व)

चेट । [सुवा] । कथं येउल्लशहे । ता आअदा क्व
अज्जआ । अज्जए । इमे णशकडुआ वइल्ला, ता पिठ्ठो
ज्जेव (व) आलुहदु अज्जआ । †

आय्यक । [तथा करोति] ।

चेट । पाटुप्फालचालिदाण येउल्लाणं वीशन्तो शहे ;
भलक्कन्ते (श) अ पवहणे, तथा तक्केमि, शम्पद अज्जआए
आनूटाए होदब्बं : ता गच्छामि । जाध, गोणा ! जाध । ‡
[इति परिक्रानति] ।

* आय्यम् । आनीत सया यानास्तरणम् । रदनिके । निवेदय आय्यायै
वसन्तसेनायै, अवस्थित सञ्च प्रवहणम्, अधिरुद्ध पुष्पकरण्डक जीर्णोद्यान गच्छतु
आय्यां ।

† कथं नृपशब्द । तदागता खल आय्यां । आय्ये । इमौ नासिकारञ्जुकटुकौ
स्लोहदौ, तत पठत एव आरोहतु आय्यां ।

‡ पाटास्फालनचालिताना नूपराणा विश्रान्त शब्द, भाराक्रान्तस्य प्रवहणम्,
तथा तक्षामि, साम्प्रतमाय्याया आण्टया भवितव्यम्, तद् गच्छामि । यात,
गोहो । यातम् ।

(व) वहिर्यान—वहिर, —वास्तप्रदेशे, नेतव्य यान—शकटम् । स्रैर—मन्द
मन्दस्वित् ।

(व) रुध्निति । —आय्यकपादा-निहितशब्दस्य शब्द नृपशब्दसिद्धय
साकार्यं य विलक्षित कथं नृपशब्द इत्यादिना । तत—तस्मात्, पठत एव—पश्चाद
दिहैव ।

(इ) पाटास्फालनचालिताना—पाटयो —चण्डयो आस्फालनेन—आस्फ-
र हरिद्वेदे, [“पाटास्फालनचालितानाम्” इत्यादिवादे स एव च] चालिताना—

वीरक । [प्रविश्य] अरे रे । अरे । जअ जअमाण-चन्दणअ
मङ्गल-फुल्लभद-प्पमुहा । ३—

किं अच्छध वोसडा ? जो सो गोपालदारओ रुद्धो ।

भेत्तूण सम वच्चइ गरवइहिअअ वन्धण प्र १ ॥ ५ ॥

अले । पुरत्थिमे पटोलीदुआरे चिट्ठ तुम, तुम पि पाच्छिमे,
तुम पि दक्खिणे, तुम पि उत्तरे । जो वि एमो पाआर
खण्डो, (घ) एदं अहिस्सहिअ चन्दणेण सम गदुअ अबलीएमि ।
एहि, चन्दणअ । एहि इदो दाव । ॥

• अरे रे । अरे । जय जयमान चन्दनक माल पणनद-प्रमुखा ।—

† किं स्य निशमा ? य स गोपालदारको रुद्ध ।

भित्त्या सम व्रजति नरपतिद्वय वलनत्र ॥

‡ अरे । पुरस्तात् पटोलीदार तिष्ठ त्व, त्वमपि परिस्र, त्वमपि दक्षिण, त्वमपि
उत्तर । योऽपि एष प्राकारखण्ड, एतस्मिन्नुच्चा चन्दनन सम गता यत्र नीकयाम ।
एहि चन्दनक । एहि इतन्नावद ।

[प्रविश्य सम्भ्रान्त चन्दनक] अरे रे ! वीर्य-विसह भीमङ्ग-
दण्डकालत्र-दण्डसूर प्यमुहा । ५—

आअच्छध बीसत्या, तुरिअं जत्तेह लहु करिज्जाह ।
लच्छी जेण ण रसो पडवइ गोत्तन्तरं गन्तुं १ ॥ ६ ॥

अवि अ,—

उज्जाणेषु सहासु अ मग्गे णअरीअ आवणे घीसे ।
त तं जोहह तुरिअ, सङ्गा वा जाअए जत्थ ३ ॥ ७ ॥

० अरे रे । वीरक विशल्य भीमाङ्गद दण्डकाल दण्डसूरप्रमुखा ।—

† आगच्छत विश्वस्तास्तरित यतध्व लघु कुरुत ।

लघोर्येत न राज्ञ प्रभवति गोत्तान्तरं गन्तुम् ॥

‡ अपि च,—उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगर्यामापणे घीषे ।

त तमन्वेषयत त्वरित, शङ्गा वा आवते यव ॥

वीरकाङ्क्षत चन्दनकोटिं प्रविश्य अधोनरलिङ्गान् अप्रमत्ततया सावद्वितावस्थान-
मादिगति, आगच्छतति ।—भो विश्वस्ता ।—विश्वासिपुरुषा । त्वरितं—शीघ्रम्,
आगच्छ—आयात, लघु—नूर्ण, यतध्व—चेष्टध्व, वन्दियङ्गणायमिति भाव ।
[“जत्तेइ” इति प्राकृतञ्च “यावाम्” इति संस्कृतं कृत्वा, यावा—गमनम् इति प्राचीन
सम्प्रदायात्] येन—यादृगुपायेन, राज्ञ,—रूपस्य, लच्छी,—राज्यीरिभ्यः,
गोत्तान्तरं—कुलान्तरम्, अन्यकुलमित्यर्थ, (“गोत्र ना च कुलऽप्येव” इति कीप)
एतु—यातु, न प्रभवति—समर्था न भवतीत्यर्थ, तथा लघु—शीघ्र, कुरुत—
विधत्, सर्वे गोत्तान्तराश्रयणीकुला राजपुत्रमवलोक्य कर्तुं चेष्टध्वमिति भाव ।
राघाञ्छन्द ॥ ६ ॥

एतद्वेषणायस्थान निदिगति, उद्यानेष्विति ।—उद्यानेषु—पार्श्वोडेषु, साधारण-
नागरिकाणां विहारापयोगिषु राजकीयकृतिनकालनेषु इत्यर्थ, (“पुमानाङ्गीड उद्यान
राज्ञ साधारण वनम्” इत्यनर) सभासु—समितिषु, मार्गे—पथि, नगर्या—पुर-
गण्य, ‘टाडन्ड’ नामिदं ददात इति न्वेप नगरीशब्दात् डे स्थाने अकारादेश
‘एएरो’ इति निषेधम्, अताडव गणभद्राभावाद्यालक्षणीय बोध्य । “एष-
राज” इति पाठे तु न तथा इति ध्येयम्] । आपटे—हृदये, अविक्रयशालाया
या, देव—गोपदक्षा, (“दोष आभोरपहो रान्” इत्यनर) वा—अथवा, दव—

रे रे वीरअ । किं किं द्रिमेमि, भणामि, दाव बोसइ ।

मेत्तूण अ वन्धणअ को सो गोवालदारअं हरइ १ ॥ ८ ॥

कम्प दृमो दिणअगो १ कम्प चउत्यो अ बट्टए चन्टो १

तट्टो अ भगवगहो १ भूमिसुओ पच्चमो कम्प १ ॥ ९ ॥

ॐ रे रे वीरक । किं किं दर्शयमि, भणमि तावदावयभम् ।

भित्ता च वन्धनक क म गोपालदारक हरति १ ॥

† कस्यादमी दिनकर १ कम्प चतुर्थ वसने चन्ट १ ।

षष्ठय भार्गवगण १ भूमिमत पचम कम्प १ ॥

नग्निन् यग्निन् स्थाने, शरा—तथा अवस्थितमश्व, जायते—प्रपद्यते, ते त,
मवे प्रदेष्टमिति शेष, लङ्गित—शीघ्रम्, अलपयत—अनुसन्धानं कुरुत । गाथा
॥ ७ ॥

मण कस्य जन्मकृदो जीवो ? णवमो तहेअ सूरसुओ ?
जीअन्ते चन्दणए, को सो गोपालदारअ हरइ ? ॥ १० ॥

९ भण कस्य जन्मकृदो जीव ? नवनस्यैव सूरसुत ? ।

जीवति चन्दनके क स गोपालदारक हरति ? ॥

भवेति ।—जीव —इहस्यति । कस्य—किन्नामधेयस्य, जनस्येति शेष , जन्म
पठ —जन्मराशित पठराशिस्थित इत्ययं , भण—कथय तदिति शेष , सूरसुत,—
रवितनय , अनैश्वर इत्ययं , तदैव नवन —तददेव जन्मराशित नवनराशिस्थित
इत्ययं । चन्दनके मयि जीवति—विद्यमाने सतीत्यर्थ , य , जन इति शेष ,
गोपालदारक हरति, स,—प्रतिपादसवानित्यर्थ , स्तनिधनस्याप्यगणितत्वादित्या-
शय . क ?—किन्नामधेय . नूनं तस्य रज्यादय अटनायरिटराशिस्था , तादृशाना
रज्यादीना घोरतरापक्वकत्वेन शान्दट्टत्वादिति भाव ।

तथा च लक्ष्मण अटमसूयंफल सरण, यदाऽऽह ज्योतिषे वादरायण,—

“हुतवहभयनारयन्द्रज सौख्यलुप
धनहरणमघाकिभागेवशयलाभम् ।
नरणमघ पतङ्ग न्याननाश सुरिल्य
दणति निधनमस्यो नेवरीगञ्च चन्द्र” ॥

लक्ष्मणयतुदचन्द्रफल कुत्तिरीग यदाह स एव,—

मूक्षा शान्मविधीधिकानपि धिय मूढा करोत्यङ्गिरा
घोरा दुःखपरम्परा दिनकर कुल्यामय चन्द्रना ।
सौम्यो रोगविनाशमिच्छति मृदा रागस्य भागेवो
भीम इदुमय चतुर्भवेन सौरिय विक्षयम् ॥

लक्ष्मण पटङ्कफल सरण दुवतिजनित वैरञ्च यदा,—

स्मिता पठे राशौ दिनकन्तहीजाकतमदा
दुधरन्दैव प्रसुरधनधानानि ददति ।
रुन्दि इतून् मनसि च विषाद मुग्धुर
मन्नाञ्ज कुय द दुवतिहतवैरञ्च परमन् ॥

वीरक । भट (स) चन्दणआ । *—

अवहरइ कोवि तुरिअ चन्दणअ । सवामि तुज्ज णिअएण ।

जह अद्दुइद-दिनअरे गोवालअ-दारओ खुडिदो ॥ ११ ॥

० हे भट चन्दनक ।—

† अपहरति कोऽपि तुरित चन्दनक । शपे तव इदमेव ।

यथा अर्द्धादितदिनकरे गोपालक-दारक खीडित ॥

दौर्भाग्य विदधाति चन्द्रतनय प्राप्ति परा भार्गव

कुर्यात् पञ्चमरागिगोचरगती जीवो नृणा निर्वृतिम् ॥

अन्तर्गत पठगुरुकृतं शत्रुवृद्धिर्मनोदुःखं, यथा,—“स्थिता पठे रागी दिन-
कर—” इत्यादि ।

अस्मत्तो नवमशर्नैश्वरफलमथनाश, यथा,—

धर्मस्थाने दिनकरवृत्ती नाशमथस्य कुश्यात्

रोग सौम्यो धरणिजनयो भार्गवथाश्लामम् ।

वास सोमो जनयति नृणां शोकविशेषमर्क

स्थान मान पशुमुतयुतश्चापि जीव प्रकामम् ॥”

अटमस्ये मरण, चतुश्चन्द्रे कृत्तिगौडा, पठगुके मरण युनतिजनवैरस्य, पञ्चमकुञ्ज
उरेण, पठजीवे शत्रुवृद्धिर्मनः पीडा च, तथा नवमशर्नैश्वर अथनाश इति योडलम् ।
अथ आश्रमभेदान्तर्गत गोत्याप्य हसम् ॥ १० ॥

(स) भट ।—वीर । (भट स्यात् पुंसि वीरे च प्रियं पामरस्य च ” इति
भेदिनी) ।

वीरक स्वकीयामवधानता प्रतिपादयितुं शपथपुत्रकम् आश्रकम् पलायनकार्यं
विशेषीति, अपहरति इति । हे चन्दनक । कोऽपि—अपातपुरुष इत्यर्थ, तुरित—
शीघ्रम्, अन्यदणैव इति यावन, अपहरति—अचूचुरदित्यर्थ, [वत्समानमासीद्य
स्वयं भवति अविद्यति च प्रशस्यते]

चेट । [नेपथ्ये] जाध, गोणा । जाध । ५५ (ह)

चन्द । [दृष्टा] अरे रे । पेक्ख, पेक्ख, १—

ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्जेण राअमग्गस्स ।

एद दाव विआरह कस्स, कहि पवसिओ पवहणो त्ति ॥१२॥

वीरक । [अवलोक्य] अरे पवहणवाहन्ना । मा दाव एद

० यात गावौ । यातम् ।

† अरे रे । पञ्च, पञ्च,—

‡ अपवारित प्रवहण त्रजति मध्येन राजसार्गस्य ।

एतत्तावद् विचारय, कस्य कुय प्रेषित प्रवहणमिति ।

[भेदनायकात् चौरादिकात् खीडयते रूपम्] । निशाया पलायनसम्भव इति मत्वा
यद्य क्लृप्तमेव निशा तस्य रचणकार्ये नियुक्ता आसीत्, तदा स तत्रैव स्थित,
निशाग्रेषु ज्ञात्वा इदानीं तत्पलायनसम्भववित विविच्य यदा वयं किञ्चित् विश्रान्ति
प्राप्ता, तदा असम्पूर्णनूर्योदये अहर्मुखे एव स पलायित इत्यहं श्रमय कृत्वा वदामि
इति सीरकस्याशयः । आद्या वचनम् ॥ ११ ॥

(६) “अवहरति कोऽपि” इत्यहयनन्तर “यात गावौ यातम्” इत्युक्तिदर्शनात्,
इदानीं नायकस्य कारागृहात् पलायनं विदित्वाऽपि रक्षिणा निरपराधस्य तस्य
यदुच्चारकस्य च निषाधं पलायनमनुमोदितं मुक्तिश्च तयोर्निर्वाधा एवेति बौजाश्रयप्रति
पादनात् काव्यदत्ताश्रितवचसः सातिशयकृतेत्वाच्च द्वितीयं पताकास्थानमिदं वेदि
रुद्धम् ।

पवहणं बाहेहि ; कस्स केरकं एदं पवहणं ? (क) की वा इध
आरुढो ? कहिं वा वच्चइ ? *

चेट । एगे खु पवहणे अज्जचालुटत्ताहकेलके, इध
अज्जत्रा वसन्तसेणा आलूढा पुप्फकरण्डअं जिस्सुज्जाण
कीलिदु (ख) चालुटत्तस्य गीअदि । †

वीरक । [चन्दनकमुपसृत्य] एसो पवहणवाहओ भणादि,
“अज्जचारुदत्तस्य पवहण, वसन्तसेणा आलूढा, पुप्फकरण्डअ
जिस्सुज्जाण गीअदि” त्ति । ‡

चन्द । ता गच्छदु । §

वीरक । अणवलोइदो ज्जेव ? ¶ (ग)

चन्द । अधइ । **

वीरक । कस्स पच्चएण ? †† (घ)

* अरे प्रवहणवाहक । भा तावदतत् प्रवहण बाहय, कस्य कृत एतत्
प्रवहणम् ? की वा इहाहट ? कुम वा व्रजति ?

† एतत् खलु प्रवहणम् आय्यचारुदत्तस्य, इहाय्या वसन्तसेना चारुटा, पुष्प
करण्डक कोणीयान क्राडितु चारुदत्तस्य नीयते ।

‡ एष प्रवहणवाहकी भणति, “आय्यचारुदत्तस्य प्रवहण, वसन्तसेना चारुटा,
पुष्पकरण्डक कोणीयान नीयते” इति ।

§ तद्वच्छतु । ¶ अनवलोकित एव ? ** अयमिति ? †† कस्य प्रवहणम् ?

(क) बाहय—पुस्त प्राप्तम्, चालुट इत्यम् । कस्य भावः—फाल्गु पर्वणाद्यं
तथा एतत् प्रवहणं नीयते, इति पृच्छते, कृत इति विभक्त्या प्रत्ययान्तम् ।

(ख) क्राडितु—रन्तु, [चारुदत्तस्य इति सम्बन्धेना, कोणीयानाद्यनेन
सम्बन्धेन] । नीयते—प्राप्यते, वसन्तसेनेत्यम्, अस्मात् इति रूपम् ।

(ग) अनवलोकित एव अदृष्ट एव, अस्मात् भावः, न कृतं प्रवहणम्
इति शेषः ।

चन्द । अज्जचारुदत्तस्स । ३

वीरक । को अज्जचारुदत्तो ? का वा वसन्तशेणा ? जेण
अणवलोद्धट वच्चइ ? १

चन्द । अरे । अज्जचारुदत्त ए जाणासि ? ए वा वसन्त-
शेणिअं ? जइ अज्जचारुदत्तं वसन्तशेणिअ वा ए जाणासि ;
ता गअणे जीह्वासहिद चन्द पि तुम ए जाणासिः—

को त गुणारविन्द सीलमिअइ जणो ए जाणादि ।

आवस्स-दुक्ख-सीक्ख, चउ-साअरसारअं रअणं ? § ॥ १३ ॥

c आद्यचारुदत्तस्य ।

† क आद्यचारुदत्त ? का वा वसन्तसेना ? येनानवलीकितव्रजति ?

‡ चरे । आद्यचारुदत्त न जानासि ? न वा वसन्तसेनाम् ? यदि आद्यचारुदत्त,
वसन्तसेना वा न जानासि, तदा गगने जीह्वासहित चन्द्रमपि त्वं न जानासि ।—

§ कस गुणारविन्द सीलमगाइ जणो न जानाति ।

आपन्नदु खनीच्च चतु सागरसारक रवम् ? ॥

सर्वे=नमसिद्धय नहीयस विश्वमैकमने चारुदत्तस्य गुण विवृणोति, क इति ।
—उपेयु—इमादाचिण्यादिषु, अरविन्दम् इव,—कमलनिव, दयादाचिण्यादिजनित-
यश चौरमेव मुगन्धिकमलनिव सर्वलोकसंगीहरणम् इत्यर्थ, अथवा—गुणा अर-
विन्द जीव यस्य तम्, अरविन्दसदृशननोहरगुणशालिनमित्यर्थ, श्रीलि—सुचरिवि,
गगाद—चन्द्र इव त, निमलपूतदृग्विवस्त्रेण जनाह्लादकतया चेति भाव,
आपन्नान्—विपन्नाना दुःखान्—हृष्यस्व, सीद,—सुक्तिर्यथात तम्, चार्त्तमैक-
शापासत्य, चतु सागरसारक रज—चतुषा सागराणां सारक—सारभूत, रव—
निवन्त चतुर सागरान् विविच्य लज्ज महानुल्लेख्य दत् वस्तु, तद्वत् इत्यर्थ, त
आरदत्तेत्यादि, क,—को जन, न जानाति —न वेत्ति ? अपि तु सर्वे एव त
जानातेत्यर्थ, आपन्नानोपपन्नयोरनेदारे पात् नाहाराप वैकल्यैव उपपाद्य निरुद्ध
१२३कप्रार । अयं १८८ । १२ ।

दो ज्जेव पूअणीआ इह णअरीए तिलअभृटा अ ।

अज्जा वसन्तसेणा, धम्मणिही चारुदत्तो अ * ॥ १४ ॥

वीरक । अरे । चन्दणआ । †—

जाणामि चारुदत्तं, वसन्तशेण अ सुट्ठु जाणामि ।

पत्ते अ राजकज्जे, पितर पि अह ण जानामि ‡ ॥ १५ ॥

आयक । [स्वगतम्] अय मे पूर्व्ववैरी, अय मे पूर्व्वबन्धु , (ड)

यतः,—

* हावेव पूजनीयो इह नगय्या तिलकभृतौ च ।

आय्या वसन्तसेना धम्मनिधिशारुदत्तय ॥

† अरे चन्दनक ।—

‡ जानामि चारुदत्त, वसन्तसेनाच्च सुट्ठु जानामि ।

प्राप्तं च राजकार्यं, पितरमपि अह न जानामि ॥

दो ज्जेव इति ।—आय्या—उदारस्वभावा इत्यथ, वसन्तसेना, धम्मनिधि,—
धर्म एव निधि,—महामूल्य रत्न यस्य तथाभूत, धर्मैकवर्ग इत्यथ, चारु-
दत्तय, हाँ एव—उभौ एव, नान्य इत्यथ, पूजनीयो—अर्हणीयो, प्रशस्यो इत्यथ,
इह—अस्या, नगय्या—पत्तने, उज्जयिन्यामित्यथ, तिलकभृतौ—ललाटादिषु धार्यो,
स्वनामय्यातौ—चन्दनादिकृतविशेषकस्वरूपौ, नगय्या गिरिमयणभृतौ, प्रधानौ वा
इत्यथ, (“तिलजोदुगरीगा । स्वित्रान्नु विगयके” इति मटिनी)
त्रांकोऽयमार्याभिदयोर्हन्त्याद्यागीत्याभिग्रहेण रचित । तयो एवमेव यथा,—
“आय्याशकलदित्तरे निपरीते पुनरिहोहोति ” इति “आय्याप्राग्दत्तम गजवक्तुर
ताटक् पराडंमाय्यागीति ” इति च ॥ १४ ॥

एककार्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता ।

विवाहे च चितायाञ्च यथा हुतभुजोर्हयोः ॥ १६ ॥

चन्द्र । तुमं तत्तिलो (च) सेणावई रस्यो पञ्चइदो, एदे धारिदा मए वइत्ता. अबलोएहि । *

बीरक । तुम पि रस्यो पञ्चइदो बलवई, (छ) ता तुमं ज्जेव अबलोएहि । †

* त्व तन्निल सेनापति राज्ञ प्रत्यायत, एतौ धारितौ मया बलीवर्दो, अवलीकय ।

† त्वमपि राज्ञ प्रत्ययिती बलपति, तत त्वमपि अवलीकय ।

एव आसीत् यत इह जन्मनि सहजशत्रुवत् नपि निष्कृप दृश्यते इति भावः, अयञ्च—चन्दनक इति भावः, से—मनः, पूर्व्वेभ्यः,—पूर्व्वेभ्यन् जन्मनि, सिव—सहज-सुहृदासीत्, यतोऽयं न किमप्युपकृतोऽपि नयि दयाद्वेष्टदय सञ्जात इति भावः ।

तुल्यकार्यत्वेऽपि बीरकचन्दनकयोः स्वस्य शत्रुमित्रत्वे सम्यापयितुं स दृष्टान्तं हेतु विहरीति, एकेति ।—विवाह—पाणिग्रहणकर्मणि, चितायाञ्च—मेतदहनचुल्लयाञ्च, ध्रितयो इति ऽपि हयो हुतभुजो यथा,—अग्नित्वेन एकत्वेऽपि कार्यभेदेन द्विविधयो अन्तो इवेत्यर्थः, अनयो—बीरक-चन्दनकयो इत्यर्थः, एकस्मिन् कार्ये—रत्नरूपे अभिन्ने कर्मणि नियोगेऽपि—आदेगेऽपि, नियोजनेऽपीत्यर्थः, * तुल्यशीलता—समाना प्रकृतिर्नेत्यर्थः, विवाहाग्निर्यथा ससारस्त्रित्यर्थं चिताग्नि र्यथा ससारव्यसाधं प्रवर्तते, तथा एतयोरपि एकं समं रक्षायन् अपरस्य नाशाय प्रवृत्तं भवतीत्यर्थः । अत्रैकस्मिन्नेव वाक्ये उपमानोपमेयभूतयो हुतभुग्रक्षिपुरुषयो विरदधर्मेतिशयसाध्यस्य प्रतीत उपमाऽलङ्कारः, न चात्र दीपकमाशङ्कनीयः, तस्य प्रस्तुताप्रस्तुतविषयकत्वात् प्रवृत्ते च चिताविवाहयोरुभयोरिव अप्रस्तुतत्वात्, तथा च विभिन्नकार्यकारित्वादेवानयो अग्नियसामानात् प्रदर्शितमिति वीज्यम् ।
पद्मावत इत्यम् । १६ ।

चन्द । मए अबलोइद, तुए अबलोइद भोटि । ॥

वैरक । जं तुए अबलोइद, तं रम्मा पालएण अबलोइद । ॥

चन्द । अरे । उस्सामेहि धुर । ॥

चेट । [तथा करोति] ।

आय्यक । [स्वगतम्] अपि रत्तिणो मामवलोकयन्ति ?

अशस्त्रश्चास्मि मन्दभाग्यः ॥ अथवा,—

भीमस्यानुकरिष्यामि, बाहु. शस्त्र भविष्यति ।

वर व्यायच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥ १७ ॥

अथवा साहसस्य तावदनवमरः (ज) ।

* मयाऽवलोकितं त्वयाऽवलोकितं भवति ।

† यत् त्वयाऽवलोकितं, तत् राज्ञा पालकेनावलोकितम् ।

‡ अरे । उन्नामय धुरम् ।

रत्तिभिः स्वावरोधमाशङ्कमान आय्यक तदानीन्तनकक्षस्य निरूपयति, भीम-
स्येति ।—भीमस्य—इकोदरस्य, कम्प इति शेष, भीमव्यवहारमित्यर्थ, अनुकरिष्यामि
—भीमवद्व्यवहारं दर्शयिष्यामि इत्यर्थ, भीमो यथा विना शस्त्रं करचरणार्थादिभिः
प्रहृत्य युद्धं कृतवान्, अहमपि एतान् तथा प्रहृत्य आत्मानं रजिष्यामीति भावः,
बाहु,—भुज, मन इति शेष, शस्त्र—प्रहरण, भविष्यति—सम्पत्त्यते, बाहुभ्यामव
शस्त्रकृत्य सम्पादयिष्यामीत्यर्थ, व्यायच्छत,—युगमानस्य, शस्त्राभावे व्यापतविशाल-
करचरणादिभिरपि प्रहारं कुर्वन्त इत्यर्थ, [“व्यायच्छत,—परपरिभनं कुर्वन्त”
इति प्राचामभिप्रायः] मृत्यु,—निधन, वर—मनाक् प्रिय, बन्धने—कारागारं,
गृहीतस्य—निक्षिप्तस्य, मृत्यु न, वरमात्रं श्रेयः । “इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्”
इति “सङ्ग्रामं निहता गुरो वचोवाण्यत्युत्तमागता” इति च स्मरणात्, युद्धं स्वतः
स्वर्गभाक्त्वेन देवत्वनाभ्युते युद्धमेव वरः, न तु विना युद्धमात्मसमर्पणमिति भावः ।
पद्यावक्तव्यं ॥ १७ ॥

(ज) अथानि अतिमाहमप्रदग्नेनानवमर इति निमित्तं इत्यादौ युद्धे
यमस्यापि नेटमावकत्वं विचिन्त्याह, अद्वैतेति ।—माहमर—यन्त्रप्रदग्नेन,
अविमृष्टकारिताया वा, तावन्—पुनः, अनवमर,—अनवकृता, अस्मत् १७२,
एते खलु वदन्, अहं पुनः एकाकी, नाहमप्यत्र एव मया एकाकी मया प्रदग्नेन

चन्द । [नाय्येन पत्रहणमारुह्य अवलोकयति] ।

पाथेक । शरणागतोऽस्मि ।

चन्द । [सङ्कतनाय्य] अभयं (भ) शरणागतस्य ।

पाथेक ।—

त्यजति किल त जयञ्चोर्जहति च मित्राणि वन्धुवर्गश्च ।

भवति च सटोपहास्यो य खलु शरणागत त्यजति ॥ १८ ॥

चन्द । कथं । अज्जओ गोवालढारओ । सेण-वित्तासिटो
विअ पत्तरहो साउणिअन्न (ज) हत्थे णिवडिदो ? [विधिन्य] ।

एसो अणवराधो, नरणाअटो, अज्जचारुटत्तस्स पवहणं आरुढो,

० कथम् । पाथेकी गोपालशरक ॥ श्रेणवित्तासित इव पत्ररथ शाकुनिकस्य
हस्ते निपतित । रक्षोऽनपराधः, शरणागतः, आर्यचारुटत्तस्य प्रवहणमारुहः,

सद्यस्य कारा नेष्टुनि, एकं बहन् आत्मजनपणादत्यत् किमपि कर्तुं न शक्नोमि,
अतः विरुद्धनिदानौ साहसप्रदर्शनस्य फलं भविष्यति, अतः उपायान्तरं चिन्तनीयमिति
भावः ।

(भ) अभय—भयभावात् अस्तु इति शेषः, न भेत्यनिति भावः ।

शरणागतरक्षणमवगच्छन्त्यमिति प्रतिपादयितुं शरणागतपरित्यागं दीक्षमाह,
एवमेति ।—य, जन इति शेषः, शरणागतन—आश्रयादिन, खलु त्यजति—
एवमेति नाशय ददातीत्यर्थः, जयञ्चो—विजयलक्ष्मी, त—शरणागतत्वान्न, त्यजति
—उत्तमिति किल—निश्चित, मित्राणि—गृहद, वन्धुवर्गश्च—जातिभ्रानूहश्च, जहति
—उत्तमिति तदा मदा—सज्जेता, उपहास्य—उपहसनीय, सम्यैनिन्दनीय इत्यर्थः,
भवति च । शरणागतपरित्यागं सर्वदैव अधपतनाय इति भावः । पाथेकी
हस्तः । १८ ।

पाण्यदस्म मे अज्जमब्बिलअस्स मित्तं ; अणुदो राअणिओओ,
ता कि टाणि एत्थ जुत्त अणुचिद्धिदुं ? अधवा, ज भोदु तं
भोदु, पढस ज्जेव (ट) अभअं टिस्स । ॥

भौदाभअप्पटाण दत्तस्स परोवआररमिअस्स ।

जइ होइ होउ णासो, तहवि अ लोए गुणो ज्जेव ॥१८५॥

[समयमवतीर्थं] दिट्ठो अज्जो—” [इत्युक्ते] ण, अज्जआ
वसन्तसेणा । तदो एसा भणादि,—“जुत्तं नेदं, सरिसं नेदं,
जं अहं अज्जचारुदत्त अहिंसारिदु गच्छन्ती राअमगे परि-
भूटा” (ट) । ॥

पाण्यदस्य मे आय्यशर्विलकस्य मित्तम् , अन्यतो राजनिमीग , तत किमिदानीनव
युक्तमनुष्ठानम् ? अथवा यद्वत्तु तद्वत्तु, प्रथममेवाभय दत्तम् ।

† भीताभयप्रदानं ददत परापकाररमिकस्य ।

यदि भवति भवतु नाशस्तथापि च लोके गुण एव ॥

‡ दृष्ट आर्ये,—” न, आर्या वसन्तसेना । तत एषा भणादि,—“युक्तं नेदं, मरण
नेदं, यदहमाशचारुदत्तमभिमर्तुं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता” ।

(ट) अनुष्ठानम्—वाचरित्, कर्तुमित्यर्थ । प्रथमम्—शरणप्राप्तं नाशणे एव
इत्यर्थः ।

वीरक । चन्द्रणश्चा । एष्य मह ससञ्जो (ड) समुपपन्नो । ॥

चन्द । कथं दे संसञ्जो ? ॥

वीरक ।—

सम्भ्रम-घर्घर-कण्ठो तुमं पि जादोसि, जं तुए भणितं ।

दिष्टो मए क्खु अज्जो. पुणो बि अज्जा वसन्तसेणेति ॥ २० ॥

एष्य मे अप्पञ्चञ्जो । §

चन्द । अरे । को अप्पञ्चञ्जो तुह ? वञ्च दक्खिणत्ता अब्बत्त-

* चन्दमक । अथ मे सञ्जय समुपपन्न ।

+ कथं ते सञ्जय ?

‡ सम्भ्रम घर्घर कण्ठस्वनपि जातोऽसि यत्त्वया भणितम् ।

दृष्टो मया खलु आर्य पुनरप्यार्या वसन्तसेनेति ॥

§ अथ मे अपत्यय ।

(ड) अथ—तव वाक्य इत्यर्थ । सञ्जय,—वसन्तसेना न वेति सन्देह

राजविश्वसेन चन्दनकेन सत्यक् परीक्ष्य “नाथमायंक, अपि तु वसन्तसेना” इत्युक्तेऽपि वीरक स्वस्य सञ्जयकारणत्वाद्, सम्भृतिम् ।—त्वमपि—भवानपि. [अथ अपि कारेण शकटपालको दहमानक समुच्चयते, तेनापि अचिरमेव आकाशक-राजपुरुषकृतप्रज्ञेन अतिभीतिविह्वलेन तथैव प्रयुक्तत्वादिति बोध्यम्] सम्भ्रमेण—पल्लोकवाक्यप्रयोगजनितोद्देगम्, घर्घर,—अव्यक्तशब्दविशेषवान्, कण्ठ,—कण्ठस्वर यस्य तथाभूत, [अथ कण्ठपदेन निरदृष्टवचनया कण्ठस्वरो लक्ष्यते] जातोऽसि—प्रतीयमान भवसीत्यर्थ, त्वया—भवता, यत—वाक्यमित्यर्थ, भणित—कथित, तदपि * सुष्ठुतया विद्यासास्त्रदम् इति नैप । किं तदित्याह, दृष्ट इति ।—मया—चन्दनकेन, खलु—निश्चितम्, आर्य,—कथित् पुरुष इति भाव, दृष्ट,—अवलोकित, पुनरपि—पार्या दृष्ट इति कथनानन्तरमेव इत्यर्थ, आर्या वसन्तसेना, दृष्टा इति नैप, यदि सत्यमेव वसन्तसेना दृष्टा, तदा कथं त्वं सम्भ्रमघर्घरकण्ठ जात, कथं वा प्राक् त्वया दृष्ट आर्य इत्युक्तम् ? अतो मे सञ्जय, सत्यवादिन नेव कदाऽपि दृष्टार्थोक्तो कणावरोधो दाग्धैर्धोमादय भवतीति भाव, आर्यकदम्बनमप्रकाशयत अत्यन्तस्य स्त्रीणा एव वीरक “आर्या वसन्तसेना” इत्यादि कथाद्यमेवेत्युच्यते इति चेदित्युक्तम् । गीति ॥ २० ॥

भासिणा, खस, खत्तिखडो, खडटो, विलअ, कणाट, कस-
प्पावरणअ, दविड, चोल, चीण, वव्वर, खेर, खान, मुख, महु-
घाटपहुदीणं मिलिच्छजादीण अणेअटेमभामाभिस्सा जहेटं
मन्तआमो ; दिट्टो दिट्ठा वा, अज्जो अज्जआ वा । ॥ (ढ)

। वीरक । अं अहं पि पलोएमि ; राअअस्सा एसा ; अहं
रस्सो पच्चइदो । *

चट । ता किं अहं अप्पच्चइदो संवुत्तो ? ॥

वीरक । ग, सामि-णिओओ । ‡

चट । [स्वगतम्] अज्ज गोवालदारओ अज्जचालुदत्तस्स
प्रवहण अहिरुहिअ अबक्कमदि, त्ति जइ कहिज्जदि, तदो
अज्जचालुदत्तो रस्सा सासिज्जइ, ता को एत्थ उवाओ ?

॥ अरं । कोऽप्रत्ययस्तव ? वयं दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिण, खस खत्तिकडो
कडटो-विल कर्णाट कर्णप्रावरण द्राविड चोल चीन वव्वर खेर खान मुख मधुघातप्रभ
तौर्णा स्वेच्छजातोनाम् अनेकदेशभाषाभिज्ञा यथेष्ट मन्त्रयाम,—दृष्टी दृष्टा वा,
आय्य आया वा ।

* ननु अहमपि प्रलीकयामि, राजाज्ञा एषा, अह राज प्रत्ययित ।

† तत किमहमप्रत्ययित महभ ?

‡ ननु । सामिनिर्थाग ।

§ आद्यगापालदारक आद्यचारुदत्तस्य प्रवहणमधिकृत्य अपक्रामति, ज्ञात यदं

(ढ) खसेत्यादि स्वेच्छीभूता चवज्जातय । यथेष्ट—यद्याऽभिलषित, मन्त्रयाम,
—कथयाम इत्ययम् । किं जल्पविचारिण, मव्वाम् देशभाषासु मन्त्रगाभिरुतया वयं
यथेच्छं वक्तुं शक्ताम्, कस्याचित् भाषाया “दृष्ट” इति “दृष्टा” इति क्त्वा “आय”
इति “आया” इति क्त्वा उच्चार्यते, वयन्तु विविधभाषाविट् दाक्षिणात्यवास्यतया
सुस्पष्टमभिधानमनुमर्शय इति एकस्या भाषाया कथयितव्याया कदाचित् जिज्ञा
लाद्यादमविधासि भाषा उद्योत्येऽस्याभि, लिङ्गमदानयन्तन्दायांति प्राप्तिरित्या
तासु तासु देशभाषासु दृश्यते, तत्र किल पुल्लिङ्गे प्रयोज्ये स्त्रीलिङ्गप्रयोग, स्त्रीलिङ्ग
प्रयोगे पुल्लिङ्गप्रयोग इत्येव, इति इदानीं प्रोक्तमपमानात्तत्र विफल
निश्चय एतेषु पुनरुक्तविपर्ययकृत भाषण प्राधिकमेवास्माकम् इति भावः ।

[विचिन्त्य] कणाट-कलह-प्यओअं (ण) कलेमि । [प्रकाशम्]

अरे बीरअ । मए चन्दणकेण पलोइदं, पुणो वि तुमं पलोएसि ?

को तुमं ? §

बीरक । अरे ! तुम वि को ? ¶

चन्द । पूइज्जन्तो माणिज्जन्तो तुमं अप्पणो जादिं ण
सुमरेसि ? ॥ (त)

बीरक । [सक्रीधम्] अरे । का मह जादो ? *

चन्द । को भणउ ? ‡

बीरक । भणउ । §§

चन्द । अहवा ण भणामि । ¶¶—

जाणन्तो वि हि जादि तुज्झ अ ण भणामि सीलविहवेण ।

चिहउ महच्चिअ मणे, किं हि कइत्येण भग्गेण ? ॥ २१ ॥

कप्यते, तत आर्यचारुदत्तो राज्ञा शान्यते, तत कोऽत्र उपायः ? कणाटकलहप्रयोग
करोमि । अरे बीरक । मया चन्दनकेन प्रलोकित, पुनरपि त्वं प्रलोकयसि ?
कस्मिन् ?

* अरे । त्वमपि कः ? ‡ पूज्यमानो मान्यमानस्तस्मात्तनो जातिं न स्मरसि ?

† अरे । का मम जातिः ? ‡ की भणतु ? §§ भणतु ।

¶¶ अहवा न भणामि ।—

॥ जानन्नपि हि जातिं तव च न भणामि शीलविभवेन ।

चिहत्तं ममैव स्मरसि, किं हि कपित्थेन भग्नेन ? ॥

(२१) कणाटकलहप्रयोग—कणाटदेशीयेतरजनोचितविवादानुष्ठानम्, अकारण-
कलहमिति यावत् ।

(त) “ए नमरेसि ?” इत्यत “इदं नमरेसि,” इति पाठान्तरे—“अनुस्मरसि ?”
इति मूलतस्तम् । राज्ञी विद्वन्मन्त्रतन्त्रिन्, अत एव एतादृक् पूज्यमान मान्यमानश्च सन्
निष्प्रातः वदचित्तं चिन्तयसि किम्, इत्यर्थः ।

॥ २१ ॥ कणाट-कलह-प्रयोगः—कणाटदेशीयेतरजनोचितविवादानुष्ठानम्, अकारण-
कलहमिति यावत् ।—तत—तत आत,—इह—इह कुलं तव जन्म इत्यर्थः, तं स्मरन्—

वीरक । ग भण्ड, भण्ड । ‡

चन्द । [सज्जा (य) ददाति] ।

वीरक । अरे । किं सुद ? †

चन्द ।—

सिस्ससिल्लाअल-हत्थो पुरिसाण कुच्च-गण्हिमण्ठवणो ।

कत्तरि-वावुटहत्थो, तुम पि सेणावई जाटो ‡ ॥ २२ ॥

‡ ननु । भणतु भणतु ।

† अरे । किं नु इदम् ?

‡ शीर्णशिलातलहस्त पुरुषाणां कृश्वयन्निमस्यापन ।

कत्तरीत्यावृतहस्तमपि सेनापतिज्ञात ॥

विदन् अपि, शीलविभवेन—सशीलतया, अर्हत्कपरकोपदोषानुसन्धाने आत्मन महत्त्वज्ञानिर्भवतीति स्वस्य सस्वभावसम्पदमनुष्ठां कर्तुमित्यर्थ, न भणामि—वदामि, लोकममच प्रकाशयामीत्यर्थ, मम मनसि—चित्ते एव, तिष्ठतु—विराजतु इत्यर्थ, तव अपकृतज्ञातावुत्पन्नत्वात् तत्कथने मम शीलभङ्गापत्तिरिति हृदयम् । “मय ब्रूयात् प्रिय ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” इत्युक्तेरिति भाव । कथं मनस्येव तिष्ठतु ? इत्यत आह, किमिति ।—कपित्थेन—तदाग्यफलविशेषेण, भक्षेन—खण्डितेन, किम्—फलमित्यर्थ, [वारणायककिशब्दयोगात् कपित्थेनेत्यत्र तृतीया], यथा वाञ्छत एव रमणीयस्य कपित्थस्य भक्षणस्याभ्यन्तरे केवलं मित्र्यवीजादिपुष्पैर्क्लेशवन्पदार्थं पश्यतां लोकानां मनसि तद्विषयिका ह्येतत्तद्विदुर्देति, तथा तत्रापि ज्ञात विज्ञेयेण कथने सर्व्वथा स्वरूपप्रकाशात् त्वयि साधारणजनावशा नियतं मुदय्यतीति भावः, चन्दनकस्यातीव ह्येतत्तद्विदुर्देति, केषाञ्चित् गुणगमत्वात् केषाञ्चित् वीजवृक्षान्तरमवत्सारपूर्णत्वात् फलैवधमस्य कपित्थस्य, वाञ्छतं कटि मादभ्यन्तरतश्च रसवदन्तं सारात् विन्वमारिकेलादिफलात् व्यवच्छिन्नस्योपादानं वेदितव्यम् । आद्या वचनम् ॥ २१ ॥

(य) संज्ञा—ज्ञान्युचितक्रियाऽभिमत, नापितज्ञातिपूषकमङ्गल इति भावः ।

ज्ञान्युचितक्रियाकथनद्वारा ज्ञाति नापयति, शीर्णतः ।—शीर्णशिलातलहस्तः, शीर्ण—भग्नः, शिलातलं—प्रस्तर एव, [भस्मितलं करतलमित्यत्र तलशब्दस्य स्वरूपाद्यवीरकं बोध्यं] हस्ते—करतले यस्य तादृशः, अस्मिन्निगानां प्रत्यगिमा पटखण्ड इत्यर्थः, पुरुषाणां—नराणां, कृश्वयन्निमस्यापन,—कृशानां—गमयूनां, (“कृश्वयन्निमस्यापनं कटिनमग्नमुक्तैतव” इति मेदिनी) य दाय, —यस्य न,

वीरक । अरे चन्दणआ । तुम पि माणिज्जन्तो अप्पणो
केरिक् जादि ण सुमरेसि १ *

चन्द । अरे । का मह चन्दणअस्स चन्दबिसुद्धस्स (८)
जादी १ †

वीरक । को भणउ १ ‡

चन्द । भणउ, भणउ । §

वीरक । [नाखीन सञ्जा (घ) ददाति] ।

* अरे चन्दनक । त्वमपि मान्यमान आत्मनो जाति म स्मरसि ?

† अरे । का मन चन्दनकस्य चन्द्रविशुद्धस्य जाति ?

‡ को भणतु ?

§ भणतु भणतु ।

मृष्टदेशकौटिल्यम् इत्यर्थ, यद्वा,—यन्निवन् सवीर्य इत्यर्थ, तस्य सस्यापन—
समुच्छेदं दद्यात्, [संपूर्णकस्याधातो नाशार्थेऽपि प्रयोगदर्शनात्, तथा हि अमरः,
—“परासु प्रासपञ्चपरितप्तैतसंस्थिता” इति] यद्वा,—सस्यापन—सम्यक्—
प्रकृतिभावेन, स्यापनम्—अवस्थापन, समीकरणमित्यर्थ, यस्मात् स, (“सन्निवेशे
असंस्थानम्” इत्यमरः) अश्वमुग्धनकारी इत्यर्थ, नापित इति यावत् । [“कुच
गच्छिम उदया इत्यत्र “कुचगच्छिमच्छवणी” इति पाठान्तरे “कुक्षितयन्विमस्यापन”
इति मूलतम् । तत्र कुक्षितस्य—भग्नस्य, यन्त्र,—अस्थिसन्निस्थलस्य, सस्यापन—
संवाहनकौशलेन यद्यस्यान पुनर्यवस्थापनं यस्मात् स तथोक्तं, नापितेन हि एव
भग्नसन्निस्थस्यापनं लोकप्रसिद्धमेव । “सच्छवणी” इत्यत्र आकाराभावश्चान्दको
पाठः] । कर्त्तरीव्याप्तहस्त,—कर्त्तरी—केशादिष्वनमाधनास्त्रविशेषः, कर्त्तरी-
स्यायकेशादिकर्त्तनकर्मणि इति यावत्, व्याप्त,—व्यासक्त, नियुक्त इत्यर्थ इह
यत् तादृशं, त्वमपि—इत्यावसायिसदृशं नापितोऽपि इति भावः, सेनापति,—
सेनापदं जात,—भूत, राजा सेनापतिपदे नियुक्त इत्यर्थ, एव महाकुलप्रभूत
अवापि इदानीं राजा सेनापतिपदे हतं गवातिप्रयातं सर्वज्ञेवाकुलीनं वैकिं ज्ञात
तु हृदयम् । आया हन्तम् । २८ ।

(८) चन्द्रविशुद्ध—चन्दन—सुधाकरकतं विशुद्ध—पवित्रम्, वाहिनी-
सदृशेनैव भूतम् । सभावनिष्कृत्येत्यर्थः ।

(९) सञ्जा—सदकारजायतुनापञ्चं सञ्जेतविधिपनिबद्धः ।

चन्द । अरे ! किंसोद ? *

वीरक । अरे । सुणाहि सुणाहि । †—

जादो तुज्झ विसुद्धा, मादा भेरो, पिदा वि टे पडहो ।

दुम्मुख । करडअ-भादा. तुमं पि सेणावई जादो ‡ ॥ २३ ॥

चन्द । [सक्कोधम्] अह चन्दणओ चम्मारओ ? ता पलोएहि पवहण । §

वीरक । अरे ! पवहणवाहआ । पडिवत्तावेहि पवहण,
पलोइस्स । ¶

* अरे । किं तु इदम् ?

† अरे । शृणु, शृणु ।

‡ जातिस्तव विद्युद्धा, माता भेरो, पिताऽपि ते पटह ।

दुर्मुख । करटक माता, त्वमपि सेनापतिर्जात । ॥

§ अह चन्दनकशम्भकार ? तत् प्रलोकय प्रवहणम् ।

¶ अरे प्रवहणवाहक । परिवर्त्तय प्रवहणं, प्रलोकयिष्यामि ।

चन्दनकस्य अतिनीचकुलोद्भूति प्रकाशयितुं जातिस्त्वभावमुल्लभ क्रियाविशिष्टं वर्णयति, जातिरिति ।—ते—तव, माता—जननी, भेरो—स्वनामप्रसिद्ध वाद्यविशेष, जननीव भेरो ते उद्गरीयिका इति भावः, पिता—जनक अपि, पटह,—टका, पिता यथा जीविकासम्पादनेन प्राप्तपालयति, पटहोऽपि तथा ते जीविका निश्चायनीत्यर्थः, दुर्मुख ।—वानर । अप्रियभाषिन् । इति वा, (“दुर्मुखः कपिभन्नागभिदोर्ना मुखरे विपु” इति मेदिनी) करटक,—वाद्यभेदः, एव माता—सर्पद्वयं तथाविधं, करटकस्य सङ्घोद्ववत् सञ्चदा एकस्यानमित्ततया सन्निर्गतोपजीविक इत्यर्थः, अत एव तव—भवतः, जाति,—वशः, विद्युदा—अतिपरिवा इत्यर्थः, [इयं सोप्राप्तोक्तिरिति विपरीतलक्षणया जातेरन्यविशुद्धं ध्वनते] त्वमपि—एवविधं विद्युदकुलोत्पन्नं भव नपि सेनापतिः,—सेनानायक जातः,—गता कृत इत्यर्थः । एतेन वाद्ययन्त्रविशेषाणां परिचयेन अस्य अस्माकारजातीयं मान्यतमं, अथ ह्यस्यो रत्नं, विह्वताकारचटावान् वीरक एवाव आलम्ब्यन्, तथा तस्य विह्वताकाररुपाङ्गमश्रादिविचेष्टनमेवावीक्षोपन, वटनस्मरतादिकमव अनुभावः, अथ ह्यस्या दृश्याव व्यभिचारिण एतैरभिव्यक्तं सङ्घटनमेवैव ह्यनुभावः ह्यस्मरकस्यपत्न्यामुदितं, तस्य भोजपावगतत्वेनातिह्वयितामकत्वं वेदितव्यम् । माथा इत्यं । २३ ॥

चेष्ट । [तथा करोति] ।

वीरक । [नाट्येन प्रवहणमारोढुमिच्छति] ।

चन्द । [सहसा केशेषु गृह्णीत्वा पातयति, पादेन ताडयति च] ।

वीरक । [सक्रीधमुत्थाय] अरे । अहं तु ए बीसत्यो रात्रास्मृति
करन्तो, सहसा केसेसु गेह्लिअ पादेण ताडिदो ? ता सुण रे ।
अहिअरणमज्जे जइ दे चउरङ्ग ण कप्पावेमि, (न) तदो ण
होमि वीरओ । *

चन्द । अरे । राअउल, अहिअरणं वा बच्च, किं तु ए
मुणअ सरिसेण (प) ? †

वीरक । तथा । [इति निष्क्रान्त] ।

चन्द । [दिशोऽवलोक्य] गच्छ, रे प्रवहणवाहआ ! गच्छ ।
जइ को वि पुच्छेदि, तदो भणेसि,—“चन्दणअ वीरएहि अब-

* अरे । अहं त्वया विश्वलो राजाज्जति कुर्वन्, सहसा केशेषु गृह्णीत्वा पादेन
ताडित । तत् शृणु रे । अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरङ्ग न कल्पयामि, तदा न
भवामि वीरक ।

† अरे । राजकुलम्, अधिकरणं वा व्रज, किं त्वया युनकसदृशेन ?

‡ गच्छ रे प्रवहणवाहक । गच्छ । यदि कोऽपि पृच्छति, तदा भणियामि,—

(न) विश्वल,—राजप्रत्ययवान्, राजविश्वसैकभूमिरित्यर्थः । राजाज्जति—
राजादेशम् । कुर्वन्—अनुपालयन्, उपतेराज्ञा पालयितुमेवारभमाण इत्यर्थः,
अदोषापमाने कर्तुं राज्ञः पालकस्यैवापमानं कृतं भवेदित्याशयः । केशेषु—शिरोरुद्धेषु,
[अतः अवच्छेदे सप्तमी, माकल्यञ्च बहुवचनादेव लभ्यते इति सकलकेशावच्छेदेनेत्यर्थो
लभ्यते] । अधिकरणमध्य—विद्यारालये चतुरङ्गं कल्पयामि—अशेषतः शालि
कारिण्यामीति यावत्, [“चौरङ्गं कर्तुमा” इति हिन्दी भाषा] ।

(प) युनकसदृशम्—कुङ्कुमसमेतम्, त्वं हि कुङ्कुमवत् केवलं वीरविकाशमेव
राजान् सेवते, खल्विद्योगात्समता न ते राजसर्पापि काचित् प्रातपमिरस्तीति कुङ्कु-
रुत्प्रेदं न क्रीत्वा रं भविष्यति इति भावः ।

लोइदं पवहण वच्चइ” । अज्जे वसन्तसेणे । इदं च अहि-
स्साण (फ) दे देमि । ॐ [इति खड्गं प्रयच्छति] ।

आयक । [खड्गं गृहीत्वा सङ्घर्षमात्मगतम्]—

अये । शस्त्रं मया प्राप्तं, स्पन्दते दक्षिणो भुजः ।

अनुकूलञ्च सकलं, हन्त सरञ्चितोऽप्यहम् ॥ २४ ॥

चन्द । अज्जए ।—

एत्थ मए विस्सविदा, पच्चइदा, चन्दण पि सुमरेमि ।

ण भणामि एमं लुहो, णेहस्स रसेण वोस्सामो * ॥ २५ ॥

“चन्दनक-वोरकाभ्यामवलीकितं प्रवहणं व्रजति” । आर्यो वसन्तसेने । इदञ्च अभि-
ज्ञानं ते ददामि ।

* आर्यो ।—अत्र मया विजिता प्रत्ययिता चन्दनमपि गारसि ।

न भणामि ण्यं लुहं, स्नेहस्य रसेन वृम ॥

(फ) आभज्ञान—साक्षोभूतं निदृशनं, परिचायकचिह्नमित्यर्थः ।

पूर्वमभ्यर्क्षीतास्त्वत्वात् आयक आत्मारक्षणे असमर्थमात्मानं मन्यमान आतोष-
विषय आसीत्, इदानीं शस्त्रप्राप्ता केनचित् पुनराक्रमणे कृतेऽपि शस्त्रयत्नेन आत्मारक्षणे
समर्थो भविष्यामि इति विचिन्त्य हर्षं प्रकाशयति, अये इति ।—अयं अयं इति शस्त्र-
प्राप्तिजनितहृषमूचकमव्ययम्, मया—आयककेणेत्यर्थः, शस्त्रं—खड्गरूपमित्यर्थः, प्राप्तं—
चन्दनकमकाशात् लब्धम्, दक्षिण,—मध्येतरे, भुजः,—बाहु, स्पन्दत—स्फुरति,
[दक्षिणाङ्गस्फुरणफलं यथा मत्स्यपुराणे,—“अद्विदक्षिणभागे तु शूलं प्रस्फुरणं भवति ।
अथाशूलं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥” इति] हन्तैवपि हृषमूचकमव्ययम्, अहं
मपि—अतिविपन्न इति भावः, सरञ्चिते शेषः, सरञ्चितः,—परिव्रात चन्दनकेनेति
शब्दः, (अतः) सकलं—सर्वमेवेत्यर्थः, अनुकूलम्—अविरुद्धं, ज्ञातमिति शेषः, शस्त्रं
प्राप्तादिदृष्टवानुकूल्येन इदानीं मम अत्राधितगतैरधिकसम्भावना इति भावः । अथ
एकेनैव शस्त्रेणात्मारक्षणकार्यस्य समाहितौ मयामपि देवात् दक्षिणमुग्रम्यन्तर्गतं
कारणान्तरस्य समवधानेन प्रोक्तकार्यस्य मुक्तत्वदर्शनात्, समाधिनामानादौ,
“समाधिं मुक्तेर्यद्देवा इत्यन्तरागमात्” इति लक्षणम् । पद्यावलीं वृत्तम् ॥ २४ ॥

अयं इदमनानुसन्तिदानावसरे तस्मिन् निरतिशयमनुगमविर्भावतः सत्यं
विदितं वा सदा लोकोयमानुकूल्यं शरण्यमानं सत्त्वं साह्यं भवति — अथ —

पाद्यकः ।—

चन्दनचन्द्रशीलाख्यो दैवादयः सुहृन्मम ।

चन्दन भोः । स्मरिष्यामि, सिद्धादेशस्तथा यद्वि ॥ २६ ॥

चन्द ।—

अभयः तुह देव हरो विष्णुर्ह वम्हा रवी अ चन्दो अ ।

हृत्तूण सत्त्वक्तं सुम्भ-णिसुम्भे जधा देवी ॥ २७ ॥

२ अभयः तव ददातु हरो विष्णुर्ब्रह्मा रविय चन्दयः ।

इत्वा शक्यपक्षं गुम्भनिगुम्भौ यथा देवी ॥

उपस्थितत्वापादे, मया विज्ञाता—कथिता, त्वम इति शेषः, किं विज्ञाप्यते ? इत्याह, प्रत्ययितेति ।—प्रत्ययिता—मञ्जातप्रत्ययः, विज्ञाता सती इत्यर्थः, चन्दनमपि—चन्दनं मानपि इत्यर्थः, स्मरति—श्रुतिविषयीभूतं करोषि इत्यर्थः, सयि विश्वासे कृते न तव काव्यनिर्दिष्टा इत्याशयः, एषः,—एव विज्ञापकः, अहमिति शेषः, सुखं,—त्वत्त कश्चिन्नाप्तुकामं मुन् इत्यर्थः, न भणानि—न कथयामि, खेदस्य—प्रेमण, रसेन—अनुरागेण खेदवर्जितेत्यर्थः, वृत्तं,—कथयामि, त्वं वृत्तिर्भूत्वा मां किञ्चित् दाम्यसि इति लोभाकलङ्कितं मनः स्मरणं न याचे, त्वां प्रति निरतिशया प्रीतिरेव मामेव वक्तुं सुखरयति इति समुदितार्थः । गाथा क्वन्त ॥ २५ ॥

सप्तमं पाद्यकं चन्दनकवाक्यस्य प्रत्युत्तरमाह, चन्दन इति ।—चन्द्रस्य—शशिन इव निर्मलमित्यर्थः, यत् शूलं—सत्त्वभावः, तेन पाद्यः,—गुह्यं, चन्दनं—मवा-
नचन्दः, देवात् —भावावर्गेन, नमः—ने, मुह्यत—मित्र, सात इति शेषः, भोः,—
२ चन्दन । इत्यर्थः, सिद्धादेशः—सिद्धपुरुषस्य आज्ञा, यदि—चेत्, तथा—तादृशः,
राज्यप्राप्तिकलङ्क इत्यर्थः, भवेदिति शेषः, यद्यहं सत्यं राजा भवामीति भावः, तदा
चन्दनं—मधुनमिति यावत्, स्मरिष्यामि—त्वत्कृतोपकारस्मरणं करिष्यामीत्यर्थः,
भदकमेव विधत्ते हेतुकोपकारकं राजा मुनिरिति दद्यात् किं कदापि श्रुतिपद्मात् नापनेष्या-
निति इत्यर्थः । अथ चन्द्रशीलाख्य इति चन्द्रेण शूलस्य निर्मलत्वस्यावैषम्यं माय-
सदृशं समानरता लक्षणा नामालङ्कारः । पद्याङ्कः क्वन्त ॥ २६ ॥

इदानीं रक्तमसमये चन्दनकं पाद्यकस्य उभयमाश्रयते, अभयमिति ।—देवीं—
रतां दधनेदुम्भो ददा—रतां देवी देवादिनामुम्भो भातरी इव इत्यर्थः, हरः,—मित्रः,
देवः,—नागदेवः कदा—यदाहं नि, यदि—यदा, चन्दन—शशी च, तव—
भवतः यदुपदेन—परिकुल, इत्वा—समूहं विनाश, अभयम्—अभीतिप्रदायक

चेष्ट । [प्रवहणेन निष्क्रान्त] ।

चन्द । [नेपथ्याभिमुखमवलीक्य] अरे । शिकमन्तस्म मे
पिअवअस्सो मब्बिलओ पिट्ठदो ज्जेव अणुलग्गो गदो । भोटु,
पधाणदण्डधारओ वीरओ राअ-पच्चअ आगे विरोधिदो, ता
जाव अह पि पुत्त-भाटु पडिवुदो एद ज्जेव अणुगच्छामि । (३)
[इति निष्क्रान्त] ।

इति प्रवहणविषय्यी नाम पट्टोऽङ्कः ॥ ६ ॥

ॐ अरे । निष्क्रामतो मम प्रियवयस्य गर्विणक पृष्ठत एवानुलस्यो गत । भवतु,
प्रधानदण्डधारको वीरको राजप्रत्ययकारको विरोधित, तत यावदहमपि पृथग्भात-
परिवृत एतमेवानुगच्छामि ।

समाश्रमनमित्यर्थे, ददातु—प्रयच्छतु । देवी यथा ददाती शुभनिष्पत्तौ मिहल
अभयदानेन देवान् रत्नयाम, तथा हरिहरादयोऽपि तव स्मिन् विनाश्य अभयदानेन
त्वां रत्नान् इति समुदिताय । अत्र प्रस्तुतानां हरादानामेकामभयदानक्रियाभिमतत्वात्
तुल्य गीताऽलङ्कारः । अपि चापमानभूतया देव्या मङ्ग हरादानां देवानां रत्न-
साम्यबोधाय उपमा इत्यनयारम्भादिभावेन सदृशः । आथा कन्द ॥ २० ॥

(३) निष्क्रामत,—निगच्छत । मम—वल्लभकस्यैव । प्रियवयस्य,—
स्निग्धनिवम्, अङ्गैकप्रणयोर्यथ । पृष्ठत एव—पश्चादेव, अनुलग्न —समस्त मनः ।
प्रधानदण्डधारक,—रनिश्रेष्ठ इत्यर्थः । एतमेव—आश्रयकमेव, अनुगच्छामि—
अनुसरामि ।

इत्यश्वशाल्याटवीसुघरणपञ्चानन पण्डितकुलपतिना वि, ए, उदानिधारिणा
शोमञ्जोवानन्दविरासागरमहाचार्येण विरचितं, तदामनाया
पण्डितश्रीनदायुषीधवि गामयण-पण्डितश्रीमद्रत्नवीरविरायाया
प्रतिरुक्तायाममलायाया मृच्छकटिकं यच्छाया

पट्टोऽङ्कः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च] ।

विदू० भो ! पेक्ख पेक्ख, पुप्फकरण्डञ्च जिखुज्जाणस्स
सस्सिरोअदा । ३ (क)

चारु० वयम्य ! एवमेतत्, तथाहि,—

वणिज इव भान्ति तरवः, पण्णानीव स्थितानि कुसुमानि ।

शुक्लमिव साधयन्तो मधुकरपुरुषाः प्रविचरन्ति ॥ १ ॥

* भो ! पण्ण पण्ण, पुष्पकरण्डक जीर्णोद्यानस्य सन्नीकताम् ।

(क) सन्नीकता—सौन्दर्यं, रमणीयतामित्यर्थः, [शिथ्या सह वर्तमान यत्
यत् इति बहुव्रीहौ समासान्तकप्रत्ययान्तात् भावे तल्लि रूपम्] ।

सप्तमस्य पुरुषस्य समापनिताया दुर्गतावस्थायामपि सान्त्विकानन्दवशे प्रागनु-
भूतहास्यकलाया चेत्यटुल्यनितरात्, उल्लासयन्ति च मानसिकौ हसिन्, अत एव
शून्यशून्य साधनाहसधना चारुदत्त जीर्णोद्यानतत्कुसुमादिषु सम्पदा वणिक्-
पद्मादिसाधनं सन्दर्शयन्नाह, वणिज इति ।—तरवः,—हस्ता, वणिज इव—सार्य-
दाहा इव भान्ति—शीमन्ते, कुसुमानि—पुष्पाणि, पण्णानि—विक्रीयद्रव्याणीव,
स्थितानि—विराजितानि, तदा मधुकरा,—भमराः, पुरुषा,—राजमिश्र-
शुक्लादिषु पुरुषविशेषा इव, [अत्र मधुकरा पुरुषा इवेति विदुः “सपन्नित
व्याघ्रदिभिः सामान्याप्रयोगे” (भा० ५६ पा०) इत्युपनिषत्समासः] शुक्ल—राज-
शाहकविजय (“शुक्ल घटादिदेहे स्याद् वरादयश्चेन्मियासु” इति मेदिनी)
साधयन् १६—आदराना इव, प्रविचरन्ति—इतस्तु सन्ति । यथा हि देहिना
देहिनेषु विविधवस्त्रधारान् नन्दयन्ति, वरदादिषु पुरुषाश्च तस्य वरमादातु-
मन्वन्तः विचरन्ति तद्वत् तत्र विवेधानि स्तुसुमानि विनाश्य शीमन्ते, मधुकराश्च
तस्य मधुकराः सन्त्यहं सन्दर्शयन्ति सन्त्यहं सन्त्यहं इति तात्पर्यम् । [एतेन
एव मधुकराः विक्रीयान् पण्यन्तः पण्यन्तः सन्दर्शयन्ति इत्यर्थः राज-
शुक्लस्य सन्त्यहं सन्त्यहं इति । अतः तद्वत् इति सन्त्यहं, कुसुमानां पण्य-
दाहा इव सन्त्यहं इति सन्त्यहं इति सन्त्यहं इति सन्त्यहं इति सन्त्यहं इति सन्त्यहं

विद् । भो । इम असक्कार-रमणीयं (ख) सिलाअलं उव-
विसदु भवं । *

चारु । [उपविश्य] वयस्य । चिरयति वर्द्धमानक ।

विद् । भणितो मए वड्डमाणओ, वसन्तसेणिअ गेह्लिअ लह,
लहुं आअच्छ ति । †

चारु । तत् किं चिरयति ?—

किं यात्यस्य पुरं शनैः प्रवहणम् ? तस्यान्तरं मार्गति ?

भग्नोऽप्ये परिवर्त्तनं प्रकुरुते ? छिन्नोऽथवा प्रग्रहः ?

वर्त्तान्तोऽज्झित-दारु-वारित-गतिर्मार्गान्तरं याचते ?

स्वैरप्रेरितगोयुगः किमथवा स्वच्छन्दमगच्छति ? ॥ २ ॥

* भो । इदमसक्काररमणीयं शिलातलम् उपविशतु भवान् ।

† भणितो मया वर्द्धमानक, वसन्तसेनां गृहीता लघु लघु आगच्छेति ।

प्रकृतस्य शुल्कसाधनरूपाप्रकृतस्वरूपेण तादात्म्याध्यामादुत्कटैककोटकसशयममुदया
दुत्प्रेक्षाऽलङ्कार, मधुकरा पुरुषा इव इति समासे औपम्यवाचन इवाद लोपे
ममासगता लुप्तोपमेत्येतयामलङ्काराणामन्योऽन्यमापेक्षतया स्मर्यत इति । आर्या
इति ॥ १ ॥

(ख) असक्काररमणीयम्—असक्कारिऽपि—सक्काराभावसत्त्वेऽपि, रमणीय—
मनोरमं, स्वभावमुन्दरमित्यर्थः ।

[प्रविश्य गुताद्येकप्रवहणस्य चैव] जाध, गोणा । जाध । ३

आद्येक । [स्वगतम्]—

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाद्भीतभीतः

सनिगडचरणत्वात् सावशेषापसारः ।

अविदितमधिरुढो यामि साधोस्तु यानि

पररुत इव नोडे रक्षितो वायसाभिः ॥ ३ ॥

८ दात गावौ धातम् ।

दाधते—अवलम्बते, वक्षीयतापरपद्येन समानञ्चति इत्यर्थः, किम् ? अथवा स्वैरं—मत्त मत्त, स्वेच्छाऽनुरूपमिति यावत्, प्रेरित—चालित, गीयुग—बलौर्बर्हय येन ताड्य मन्, स्वच्छन्द—स्वेच्छया, आगच्छति किम् ? [“वत्मानोऽङ्गित” इत्यव “कम्मानोऽङ्गित” इति “कम्मानोल्यित” इति च पाठान्तरम् । “कमान्, —गजा-दोना निशेगविष्टे” इति पृथ्वीधरः] । वस्तुत्वेनाऽऽगमने समयातिपातसह-मानस्य आम्हस्य धिक्कृत्यनत्यधिकमावेदयतीत्युक्तिः । अवोत्कण्ठाविकाशः, महत्त्व यथा —“सर्वेन्द्रियसुखाभासो यवामीत्यनुमन्यते । तत्रापीच्छा मसद्व्या-मुत्कण्ठा कवयो विदुः ॥” इति । अथ वस्तुत्वेनापिगमनरूपेकविषयस्य प्रतिभोल्यित-यामान्तरादरीधनादिरूपानेककारणजन्यत्वेनोद्भाषणात् समानवन्तया च तेषामनेक-कोटिभूतैर्नैकतस्य मिर्तेतुमशक्यत्वात् नशयन्तेव पश्यवसानात् गृहसन्देशान्द्वारा । शार्दूलविक्रीडित हस्तः ॥ ३ ॥

भीत आद्येक स्वपलायनमिदानीमपि अनिर्वापमिति विचिन्तयन्नाह, नरपतीति—नरपतिपुरुषाणां—राजपुरुषाणां,—रक्षितोऽनिरुद्धं, कोकिलपक्षे,—नरपतिपुरुषाणां—शकुनिकानामिति ध्वनिः, दर्शनात्—इदंदात्, भीतभीतः,—भीतादपि भीत इतिभीत इत्यर्थः, तथा सनिगडचरणत्वात्—महत्त्ववर्हैकपादत्वान्, पक्षे,—सनिगडचरण इव—महत्त्वनिमित्तपद इव कुलागत ददेच्छ पलायितुमक्षमः,

अहो । नगरात् सुदूरमपक्रान्तोऽस्मि, तत् किमस्मात् प्रवहणादवतीर्य वृक्षवाटिकागहनं प्रविशामि ? उताहो प्रवहणस्वामिनं पश्यामि ? अथवा कृतं वृक्षवाटिकागहनेन, अभ्युपपन्नवत्सलं खलु तत्रभवान् आर्य-चारुदत्तः (ग) श्रूयते, तत् प्रत्यक्षोक्तं गच्छामि ।—

स तावदस्माद्वसनार्णवोत्थित

निरीक्ष्य साधु समुपैति निर्वृतिम् ।

मन्, ग्रामि—गच्छामि कौकिलशावको यथा परमृष्ट वायवीय रक्षित व्याध भयात् विकम्पितहृदय निवृत्तनिवृत्ति, तथा अहमपि रक्षितभयात् सदाशङ्कित चारुदत्तस्य शकटे वमन्तमेनाव्यपट्टेन आत्मानं गोपायित्वा वृत्तमानकन रक्षित निवृत्तमवस्थितो दामोति समुदिताय । अत्र परमृष्टन साधुम आर्यकस्यावेधस्य साम्योक्ते उपमाऽलङ्कार, एवम् आर्यत्वमभात् वायस्य यथा परमृष्टशावक स्वकुलायि सरक्षन्ति, तथा शकटवाहकस्य वमन्तमेनाव्यमात् आर्यकस्य सरक्षणं समुपपन्नमिति उपमायां सर्व्वानि पूर्णतया सादृश्यं समुपेयम् । मालिनीं वृत्तं, तदुक्तं,—“ननमयययुतेय मालिनी भोगिनीकै ” इति ॥ ३ ॥

(ग) वृक्षवाटिकागहन—वृक्षवाटिकाया, —मृष्टमभीपस्थम्भीपवनस्य, गहन—दुष्प्रवेश स्थान, विरलजनसञ्चार वृक्षवाटिकाया प्रदशावगमनस्थ । उताहो—अथवा । प्रवहणस्वामिनं—शकटाविपनिम् । कृतमिति ।—वृक्षवाटिकागहनेन—वृक्षवाटिकाया गहनप्रदेशे प्रवेशेनेत्यर्थः । कृतम्—अनागत्यर्थः, (“तत्तत् प्रगल्भसर्थोऽपि” इति मटिनी) अतः वृक्षवाटिकागहनप्रवेशं न करोमीति भा । अभ्युपपन्नवत्सलं,—अभ्युपपन्नं—विपन्नं, शरणागतत्वित्यर्थः, वत्सलं,—समर्पितं स्नेहवानित्यर्थः । प्राक् किलायकेण यानमधिकृष्टं सुगुप्तं तिष्ठतां पयि नगरं रक्षकेण वारकेण “कस्येदं प्रवहणं कुत्र वा नागते ?” इति पृष्ठस्य श्रवणं दृष्ट्वा शरणागतवत्सलस्य चारुदत्तस्यैवैतत् यानमिति विज्ञातम्, अतो नागो न दानं न च इति लोकमुखादिनिगमाकणितं तेनैव शरणागतस्य अपराधगतमभो आभयं प्रमाज्जियतीति निश्चित्य, तदनुमतिं विनैव तदयानं आर्यं श्रूयते इत्या, तदेव स्थितिमात्रं वेदितव्यम् ।

शरीरमेतद्वत्तमीदृशी दशा

धृत मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥ ४ ॥

चेत् । इमं तं उज्जाण, जाव उवशप्पामि । [उपसृत्य]

अज्ज सिन्नेअ । *

विद् । भो' पिअ टे णिवेटेसि ; बड्ढमाणओ मन्तेदि, (घ)

आगटाए वमन्तसेणाए ओदब्बं । †

* इदं तदुद्यानं यावदुपनयामि । आश्रयेत्येव ।

† प्रियं ते निवेदयामि बर्द्धमानको मन्त्रयति आगतया वसन्तसेनया भवितव्यम् ।

करणीय इत्याशयेनाह, स इति ।—तावत्—वाक्यालङ्कारे । स,—सर्व्वलीकप्रसिद्ध
इत्यर्थ, साधु—विमलचरित, सज्जनैकशरण इत्यर्थ, चारुदत्त इति शेष, अस्मात्
—एवभूतात् उत्तरीकुमशक्यादित्यर्थ, व्यसनायवात्—रक्षिगणहस्तपतनरूपदुस्तर-
विपत्त्यागरात् इत्यर्थ, दलित—तटीप्रवहणरूपावलम्बनमादायैव रक्षितमित्यर्थ,
मानिति शेष, [अथ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास] निरीक्ष्य—दृष्ट्वा, निहत—
सुखं मलोपनिमित्तं, स्वचेतसि इति शेषं समुपेति—प्राप्तातीत्यर्थ [अथ भविष्यत्-
नानीये लट् प्रयोग], दृष्ट्वा हि परदुःखमसहिष्णो दयावत् चेतसि दुःखसागर-
निमग्नस्य नरस्य समुद्ररज्ज्वनिता निरतिशया प्रीतिः, अतः तत्प्रीत्यधनेन नया अवश्य-
मेव असौ दग्नीय इति तात्पर्यात् । यदि हि अहमेवभूतपरमोपकारकमदृष्टैव
गच्छेत् तदा अकृतज्ञत्वदोषप्रसरमादित्याह, शरीरेत्यादि ।—इदंशीन्—एवभूता
कारादास्तादिना शीघ्रनीयमित्यर्थ, दशाम्—अवस्था, गत—प्राप्तम्, एतत्—इदं हि
मया प्रियमाणं शरीर—देह, महात्मन्,—उदात्तपुंसस्य तस्य—चारुदत्तस्येत्यर्थ,
गुणैः,—गुणगतावस्थादित्युक्तमित्यर्थ, धृत—रक्षितम् कलुषासादिव रक्षिकोपात्
परत्वात् चारुदत्तस्य दशनं विना एतत्तं शरीरधारणं विफलं स्यादित्यवश्यमेव
मदासीं दृष्ट्वा दृष्ट्वा च मन्त्रयति समुदिताह । अतः व्यसनविमुक्तस्य आयेकस्य
दशनेन चारुदत्तं रक्षितं निहतिलाभप्रकाशस्य मनश्चक्रेण चारुदत्तगुणं आश्रयशरीर-
रूपदोषकारणस्य पादानात् चारुदत्तं कायस्य मनश्चक्रेणोद्दालनस्यासीत्तुल्यम् ।

दशमोऽङ्कः । ४ ।

चारु । प्रिय नः प्रियम् ।

विद् । दासोऽप्युत्ता । किं चिरइतो सि १ *

चेट । अज्ज मित्तेअ ! मा कुप्प, जाणत्यल्लके विग्गुमल्लिटे-
त्ति कदुअ गदागदि कल्लेन्ते चिलइदेस्सि । † (ड)

चारु । वर्द्धमानक । परिवर्त्तय प्रवहणम् । मखे मैवेय ।
अवतारय वसन्तसेनाम् ।

विद् । किं णिअडेण बड्ढा से गोडा, जेण मअ ण ओट-
रेदि १ । [उल्याय प्रवहणमुद्वाह्य] भो । ए वसन्तसेणा, वसन्तसेणा
क्खु एसो !! ‡ (च)

* दास्या पुत्र । किं चिराग्रितोऽसि १

† आग्र्य मैवेय । मा कुप्य, यानास्तरण विष्मृतमिति कृत्वा, गतागतिं कुर्वन्
चिराग्रितोऽस्मि ।

‡ किं निगडेन बडावस्था पादौ, येन स्वयं नावतरति १ भो । न वसन्त
सेना, वसन्तसेन खलु एष ॥

(ड) मा कुप्य—क्रोधं मा कुरु । इति कृत्वा—इति ह्रेतो, यानास्तरणस्य
विस्मरणादित्यर्थः । गतागति—गमनागमनम्, [गतागतिमित्ययं गतश्च आगतिश्चेति
विग्रहेण केचित् समाहारद्वन्द्वं समर्थयन्ते, तत्र विचारमर्हं, समाहारद्वन्द्वं क्रोध
लिङ्गस्यैव अनुशिष्टतया प्रकृतम्यलस्य कथमपि समर्थयितुमशक्यत्वात् । अतः “गता
क्षरा आगति, गतागति, ताम्” इति विग्रहेण मध्यपदलोपात् समर्थनीयो ।
प्रयोग इति सुधीभिर्विभाज्यम्] । चिराग्रित,—विस्मृत, [अथ “चिराग्र
चिराग्राय चिरम्यायाश्चिरार्थका” इत्ययमर्थः अमरीके, चिराग्रशब्दात् “तत्त्वगीति”
इत्यर्थे णिच् “धातोरर्थान्तरं वृत्तेधात्वर्थेर्नापसङ्गहात् । प्रसिद्धेरेविवचात् अस्मिन्
ऽकस्मिका क्रिया ॥” इत्यनुशासनेन अस्य धात्वर्थोपसङ्गहोतककर्मकत्वेन अकर्मकतया
कर्मणि निष्ठाया चिराग्रित इति सिद्धम्, यदा,—चिराग्र सप्तातमर्हति वाक्यं निरूप्य
शब्दात् तारकादित्वादितच्प्रत्ययन निष्पन्नमिति बोध्यम्] ।

चारु । वयस्य । अल परिहासेन, न कालमपेक्षते स्नेहः । (क)

अथवा स्वयमेवावतारयामि । [इति उत्तिष्ठति] ।

आद्येक । [दृष्टा] अये । अयमेव प्रवहणस्वामी ॥ न केवलं
श्रुतिरमणीयः, दृष्टिरमणीयोऽपि । हन्त । रक्षितोऽस्मि । (ज)

चारु । [प्रवहणमधिरुध्य दृष्टा च] अये । तत्कोऽयम् ?—

कारिकर-समबाहुः, सिद्धपीनीन्रतासः,

पृथुतर-समवक्षास्ताम्रलोलायताक्षः ।

वसन्तः,—चतुर्विधेः, सुरमिकाल इत्यथ सेना—वल यस्येति सः, द्वितीय काम-
देव खल्वशक्तित्वेन ध्वन्यते] ।

(क) परिहासेन—उपहासेन, अल—निष्प्रयोजनम्, उपहास मा कुरु
इत्यर्थः । तव हेतुमाह, नेति ।—स्नेहः,—अनुरागः । काल—व्याकालक्षेपमित्यर्थः ।
नापेक्षते—न सहते, प्रणयः प्रणयिनीदशने कालविलम्बं न सहते इति समुदितार्थः ।
शकटेन कथं विदागमनवाच्यमाकर्ण्य समुत्क्रान्तिर्न चारुदत्तेन आर्यकागमनाज्ञानात्
वसन्तसेना प्रागनेति नियत्य एवमुक्तमिति वेदितव्यम् ।

(ज) अये इति हृदयमूढक विस्मयमूढक वा अव्ययम् । श्रुतिरमणीयः,—
श्रुत्या—गीतपरम्पर प्रसिद्धगुणाक्षणेन, रमणीयः,—मनोरमः, श्रुतिकुहरे गुणसुधा
सिधनेन लोकवितरङ्गन इत्यर्थः । दृष्टिरमणीयोऽपि—दृष्ट्या—दर्शनेनापि, रम-
णीयः, चित्रहारा इत्यर्थः “यथाकृतिस्त्व गुणा वसन्ति” इति न्यायात् अस्त्य गुणा
करणेन सौन्दर्यदर्शनत्वात् प्राक् यदनुमितं, तदिदानीं प्रत्यक्षीकृतम् इति भावः । हन्त—
हर्षे, रक्षितोऽस्मि—परिहृता भवामि, एवविधमौस्वदर्शनं पुरुषं कदापि पालक
रूपे मा म समर्पयिष्यति इति भावः ।

सरासतश्च वृत्तान्तिभिराकृतिन् आद्येक इत्यलं चरकादसालीक्य वितक्यब्राह्म,
वसन्ति ।—उ नहन्ता—नहाण्य नहाप्रभव इत्यर्थः कारिकरस्य—हस्तिगुणस्य,
समी—तुल्यो बाहु—सुन्दरो यस्य तदर्थः, आज्ञातुल्यस्वित्तुज इत्यर्थः सिंहस्यैव—
समस्त १६, समी—एतन् नहाद्यादिचरः, उद्वस्यो—उद्वतिर्नोती अस्मी—
अस्मी इत्येतादृशं पृथुतर—वतिरेवताह सन—तुल्यम् आश्रयुक्तमिति
दादत्त इत्येतादृशं चर इत्येतादृशं तदा तान्ति—रक्षे, रक्षे—रक्षे, आयते
—हर्षे च, रक्षे—रक्षे चर इत्येतादृशं चर इत्येतादृशं चर इत्येतादृशं चर

कथमिदमसमान प्राप्त एवविधो यो

वहति निगडमेकपादलग्नं महात्मा ? ॥ ५ ॥

ततः को भवान् ?

आर्यकः । शरणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि । (भक्त)

चारु । किं घोषादानीय योऽसौ राज्ञा पालकेन बद्धः ?

आर्यकः । अथ किम् ।

चारु ।—

विधिनैवोपनीतस्त्व चक्षुर्विषयमागतः ।

अपि प्राणानह जह्या, न तु त्वा शरणागतम् ॥ ६ ॥

इत्यर्थः, भवति इति शेषः, स एवविधः,—करिकरेत्यादिमहापुरुषलक्षणाकान्त
सन्निवृत्त्यः, कथं—केन हेतुना, असमानम्—असदृशम्, ईदृशवीरत्वव्यञ्जकाकृतेरननु-
रूपमित्यर्थः, पादलग्न—चरणसंयुतम्, इदं—दृश्यमानमित्यर्थः, एकम्—एकमज्ञा,
निगड—गृह्यन्, वहति ?—धारयतीत्यर्थः, अरीग्वनिर्दं निगडवन्धनं कथं प्राप्तं
वानेष ? इति भावः । [अथ “निगडयुग्मम्” इति पाठो न युक्तः, “एकचरण-
लग्ननिगडः” इत्यनेन, “पादावस्थितनिगडैकपाशकपी” इत्यनेन च पूर्वोक्तं विरोधात्
“निगडमेक” “निगडपाशम्” इति वा पाठो युज्यते इति ध्येयम्] । १७ ईदृश
महापुरुषलक्षणसम्पन्नस्य इत्यं विरुद्धरूपनिगडवन्धनसदृशनादियमानाद्वारः । अपि
सह असमास्यस्यैव सर्वत्र दृग्गतात्, सिद्धेन सह असमास्य लोके अप्रसिद्धे, तस्य
कटिमास्याभिधानस्यैव सार्वत्रिकत्वात्ततोऽवोपनालद्वारागत प्रसिद्धिविरुद्धत्वं द्योत-
यन्नेव । मालिनी वृक्षम् ॥ ५ ॥

पाथेक । [हर्षं नाटयति] ।

चारु । वर्द्धमानक । चरणात् निगडमपनय । (ज)

चेट । लं अज्जो आणवेदि । [तथा कृत्वा] अज्ज । अबणी-
दाइ णिगलाइ । *

पाथेक । स्नेहमयानि अन्यानि दृढतराणि (ट) दत्तानि ।

विद् । सङ्गच्छेहि णिअलाइ, एसो विमुक्को, सम्पदं अम्हे
वच्चिस्सामो । † (ठ)

चारु । धिक् शान्तम् । (ड)

पाथेक । सखे चारुदत्त । अहमपि प्रणयेनेद प्रवहण-
मारुढ तत् चन्तव्यम् । (ढ)

* यदायं आजापयति । पाथेक । अपनौतानि निगडानि ।

† सङ्गच्छ निगडानि, एष विमुक्तः, साम्प्रतं वयं व्रजिष्याम ।

(ज) अपनय—उन्नीय ।

(ट) स्नेहमयानि अन्यानि—अकृतिमपणयदपाणि अपराणि निगडानि ।
दृढतराणि—अर्क्क्यानि “इत्थनानि यदि सन्ति बहूनि, प्रेमरञ्जितवन्धनमन्यत्”
इति प्राचीनोक्ते इति भावः ।

(ठ) सङ्गच्छ—धारय इत्यर्थः, यधुना त्वं स्वकीयचरणे शृङ्खलमिदं बधान
इति भावः । श्रुत्वा तु एतद्वृत्तान्तात् राजा पालकं नियतमेवास्मभ्यं कौपिष्यात्,
तत्र आस्माकं शृङ्खलसंयमनं समाप्यततःप्रावर्ततेति मन्ये इति तात्पर्यम् । [“समा-
न्युत्तिष्ठाम्” (११३२८ पा०) अकर्मकाभ्यामिवेत्युक्ते अत्र तदभावः] एष,—
पाथेकं विमुक्तः,—शृङ्खलबन्धनान्मुक्तिं प्राप्तः, यद्य—सर्वे इत्यर्थः, व्रजिष्याम,—गाम-
धानं आकाशपाथ इति भावः ।

(ड) धिक् इति भक्तनाड्यैकमव्ययम्, (“धिङ्भिर्भक्त्यनित्यं” इत्यमरः) ।
शान्तं—इदं गुरु, मा प्रलय इत्यर्थः, शरणागतारक्षणावसरं अस्माकं भाविनीं विपद-
राजद्वयं भङ्गतां वापि दाधा अत्र न जनयितव्या इत्याशयः ।

(ढ) प्रणयेन—विद्वान्नेन, अत्र साधुस्वामिकृत्तया, आत्मीयत्वशान्ति- इत्यर्थः,
‘उदारचरितानां तु सन्तुषेव कुटुम्बकम्’ इत्युक्ता उदाराश्च भवन्त्यस्य मत्वा इति
२६* । तस्—तस्मै दन्तुस्त्वदीयान्तिदं चन्तव्यं—निरुद्धं, नीटव्यमित्यर्थः ।

चारु । अलङ्कृतोऽस्मि स्वयङ्गाहप्रणयेन भवता । (ण)

आयक । अभ्यनुज्ञातो (त) भवता गन्तुमिच्छामि ।

चारु । गम्यताम् ।

आयक । भवतु अवतरामि । (य)

चारु । सखे । न अवतरितव्यम् । प्रत्यग्रापनीतमयमनस्य भवतोऽलङ्कृतसवारा गति । सुलभपुरुषमञ्चारेऽस्मिन् प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति, (ट) तत्प्रवहणेनैव गम्यताम् ।

आयक । यथाह भवान् ।

चारु । जेमेण व्रज वान्धवान्,—

आयक । ॐ ॐ ॐ ननु मया लब्धो भवान् वान्धवः,

चारु । स्मर्त्तव्योऽस्मि कयान्तरेषु भवता,—

आयक । ॐ ॐ ॐ स्वात्मापि विस्मर्यते ।)

(ण) स्वयङ्गाहप्रणयेन—अपार्थितोपनीतेन भवत्कृतप्रेमणा । भवता—त्वया । अलङ्कृत,—भूषित, अनुगृहीत इत्यर्थः । अस्मि—भवामि ।

(त) अभ्यनुज्ञात,—अनुमोदित, चेद्वान्नात्मापरीति भावः ।

(य) अवतरामि—प्रवरोहामि, शकटादवतर्य पादविचक्षणं न गच्छामास यावत् ।

चारु । त्वारक्षन्तु पथि प्रयान्तममरा,—

आद्यक । ॐ ॐ ॐ सरक्षितोऽह त्वया,

चारु । स्वैर्भाग्यै परिरक्षितोऽसि,—

आद्यक । ॐ ॐ ॐ ननु हे । तत्रापि हेतुर्भवान् ॥७॥

इदानीं गगनकाले आद्यैश्चचारुदत्तौ परस्परमुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां शिष्टसम्पत्तयुभा-
 यस्मिन् यद्योचितं तदुत्तरञ्च विधत्तु, चेमेवेति ।—“चेनेण” इतः प्रथमं “तत्रापि
 हेतुर्भवान्” इत्यन्तं यावत् चारुदत्ताय कयोर्मुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां विरचितम् एकमेव पद्य-
 निरवगमनञ्चम् । त्वं चेनेण—कुशलेन कल्याणवान् सन् इत्यर्थः, [“इत्यभूतलक्षणे”
 (२।३।२१ पा०) इति विधिषटे “प्रह्लादादिभ्यः” (वा०) इति वा तृतीया]
 वाञ्छवान्—आकांक्षान् स्वप्नसन्तोषनित्यम्, व्रज—गच्छ, स्वजनान् प्राप्नुहीति
 यावत् । आद्यैक “वाञ्छवान्” इत्यन्तचारुदत्तौक्तवाक्यस्य उत्तरमाह, ननु इति ।—
 ननु—मी ! नया—आद्यैकेप्येव, भवान्—त्व, वाञ्छव,—पुङ्गव, लभ्य,—प्राप्त,
 “राजहारे श्मशाने च यस्मिन्निति च वाञ्छव” इत्युक्ते, जगति नै त्वत्सदृशो यथार्थतो
 दन्तु कीदृषि नास्तीति त्वन्नास्मिन् नै त्वन्नुत्तमं समुपपन्न एवेति भावः, ननु यदह-
 मपि वाञ्छव, तदा इत्यादि, भवता—दया, कदाऽन्तरिक्षे—सामयिककथाप्रसङ्गेषु,
 अस्मि—अहम् [अत्र “दासे कृतागमि भवत्युचितं प्रमूषा पादप्रहार इति सुन्दरि ।
 नास्मि दृष्टे” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् अस्मिन्मध्योऽहमित्यर्थे अत्रयम्] कर्त्तव्य,—अग-
 राय, वाञ्छवेषु अहमपि कदाचित् क्वचित् गमनीय इति भावः । चारुदत्तस्य
 परिकरदीप्तले हेतुं प्रदर्शयितुमाद्यैक आत्मना चारुदत्तस्य साम्यम् अभेदं वा प्रति-
 पादयति ।—अपि—किम् ? स्वस्य—आत्मनः, आत्मा—देह, विस्मयेति
 —विस्मयेप्येव भवति, [दि० अ०—कस्मिन् लिट् “दुरोऽसिंसदीनादी” (७४।२८
 ८०) इति स्वरदक्षिणम्] न विस्मयते इत्यर्थः, स्वात्मवत् नित्यप्रदीप्तान्तस्य
 तस्य विस्मयः, इदं च अस्मदीति भावः । चारुदत्तं सुन्दरि आद्यैकस्य पथि

चारु । यत्, उच्यते पालके महती रक्षा न वर्तते, तत्
शौघमपक्रामतु भवान् । (ध)

आथ्यक । एव, पुनर्दर्शनाय । [इति निष्क्रान्त] ।

देवादरूपमेवभवस्य रत्नकस्य चारुदत्तस्याधिक्यप्रतीतिरित्यतिकालद्वार व्यज्यत ।
ननु “हरिश्चन्द्र, शिशो धाम, ब्रह्मणो भू, सखा रवे । शिशिरेण कृतं पद्मं न
केन रचितं भवेत् ॥” इत्युक्ते, “भाग्य फलति सर्व्वेव, न मनुष्यशक्तिः” इत्याह,
स्मेरति ।—स्व, —आत्मोद्यै, भाग्ये, —भागधेयेरेव [कत्सरि हतीया] परि—
सञ्चत रविरोऽसि—वातोऽसि, नास्माभि इति भावः । तत्र आथ्यक उत्तरयति
ननु इति ।—ननु इति—नियये, (‘प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुज्ञासन्तणे ननु’ इत्यमरः)
हे इति—सखाधने, तत्रापि—तादृशभाग्योत्सावपि, भवान्—त्वत्तव, कृत, —
कारणम्, कारणं विना काव्यस्यात्येवदृशनात् तत्कारणचित्ताद्यो भवानेवाय अन्तर
कारणानां मूलोभूत कारणं भवतीति भावः । अत्र वसन्तसनाया आनन्दसमर्पितेन
प्रवहणकयाऽग्नौ, अन्तरकयारूपम् आथ्यकागमनं सम्बन्धमिति ज्ञातोरपि साभरत
नाटकेतिवृत्तकभागरूपः । तद्वत्तत्र यथा,—“अन्तरकाथसम्बन्धं सम्भारकाव्ये सात”
इति । स चात्र वृणनीयस्य वसन्तसिनाप्रणयवत् चारुदत्तचरितालोक्यरूपस्य कारणमुक्तं
पुरुषान्वयदानरूपावन्तराथान्वितस्य मुख्यफलमन्त्रयस्य गभमन्त्राविक्रीडितनात् रात्रि
पालकस्य काधजनितमयानिद्रित्वाच्च विमग्ननामा साध्यमदः । तद्वत्तत्रमप्याह
दण्डकार,—“यत्र मुख्यफलापात्र उद्भिन्ना गभतोऽधिकः । शापायां सान्तराथय
स विमग्न इति स्मृतः ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, तद्वत्तत्र यथा,— सन्ध्याय
प्राटि स सज्जौ मततगा शार्दूलविक्रीडितम्” इति ॥ ७ ॥

(ध) उच्यते—उपक्रान्ते, उच्यते इत्यर्थः, त्वा धत्तमिति शेषः । पालक—
तदाख्ये अस्माकं राजनि । महती—समोचीना । रक्षा,—रक्षणं, तत्र सन्नाम्न पाल
रक्षणमित्यर्थः । न वर्तते—न सम्भवति इत्यर्थः । पलायमानं त्वा पुनः कारणा
निर्गदं कृतोद्देशेन पालकेन रत्ननिर्देशेन कृतं, अत्र सम्प्रति उपस्थितं राजनिर्देशेन
अस्माभिस्तत्र निषाधा रक्षा न सम्भाव्यते इति वायतात्पर्यम् [इत्यर्थोपात्तः] रक्षा
वस्तु इति पाठे तु—रक्षा—नगररक्षा इत्यर्थः, राजा पालकः नगरपालक इत्यर्थः
अत्र सावधानतया नगरसुरक्षणं समादिष्टवान्, अतः इदं नगरं नगरपालक
हितं नगरव्यति, तत्र इति पदमावृत्तिर्भवति पदमावृत्तिरन्तर्गतमर्थः । अत्र
तेषामेव गमनान् प्र गेव भवान् स्ववसन्तं नृप्यान्तर्गतं नृप्यु इति मनुष्य इति ।

चार।—

कृत्वैव मनुजपतेर्महद्वलीकं

स्थातु हि क्षणमपि न प्रशस्तमस्मिन् ।

मैत्रेय । क्षिप निगड पुराणकूपे,

पश्येयु चित्तिपतयो हि चारदृष्ट्या ॥ ८ ॥

[वामाक्षिभ्यन्तन सूचयित्वा] सखे मैत्रेय । वसन्तसेनादर्शनोत्-
सुकोऽय जनः । पश्य,—

अपश्यतोऽय ता कान्ता वाम स्फुरति लोचनम् ।

अकारण परितस्त हृदय व्यथते मम ॥ ९ ॥

यानमुरक्षितमायैक विस्मय चारुदत्त राजक्रीपात् आत्मान सरञ्चितु तदानीन्तन
कर्त्तव्यमाह, कृत्वैति ।—इ मैत्रेय । एवम्—इत्थं, मनुजपते,—नराक्षिपस्य
पालकम्, महत्—अत्यन्तमित्यर्थ, वलीकम्—अप्रियम्, आर्थिकपलायने साहाय्य-
रूपमित्यर्थ (“वलीकन्वप्रियेऽनृते” इत्यमर) कृत्वा—विधाय, अस्मिन्—अत्र
विपदमण्डले प्रदेगे इत्यर्थ, क्षणमपि—सुहृत्तमपि, कियत्कालमपीत्यर्थ, स्थातु—
वर्त्तितुम्, अपेक्षितमित्यर्थ, न प्रशस्तम्—न युक्तम्, अतः पुराणकूपे—प्राचीनीद-
पाने, वर्षमानदशायाः क्षीरपयवहाय्ये उदपाने इत्यर्थ, निगड—आर्यकस्य पादाप-
नोत् शृङ्खल क्षिप—पातय, हि—यत, चित्तिपतय,—राजान, चारदृष्ट्या—
चारदृष्टयश्चरा [चरतीति चर, चर एव चार, प्रज्ञादित्वात् अण्प्रत्यय, चार
एव दृष्टिश्चरदृष्टि, तथा] पश्येयु—अवलोकयेयु । स्व परमण्डलकार्यावलीकने
“चार एव चरूषि नरन्दाणा,—“चारै पश्यन्ति राजान ” इति नौतिशास्त्रात्,
मन्त्रस्य वाचा गुह्यचारसत्त्वात्, यदि कथितं कदाचिदागत्य अस्माकमवस्थितस्थाने
आयकम्—चरणध्वनितं निगडनलीकयेत्, तदा महत्पादापत्येति इति हृदयम् ।
अतः मनुजपतेर्बलीकानुष्ठानादि निगडवेपथुनात्पादवदगतकार्येण समवकतया चित्ति-
पतिवारदृष्ट्या चरदर्शनमपचतुर्पादगतकारणव्योपन्यासात्, कारणेन कार्यमुभयत्र
रसोऽप्यनन्तानोऽलङ्कारः । महर्षिणा हस्तम् ॥ ८ ॥

तदेहि, गच्छावः । [परिक्रम्य] कथमभिमुखमनाभ्युदयिक
 यमणकदर्शनम् । (न) [विचार्य] प्रविशतु अयमनेन पथा
 वयमप्यनेनैव पथा गच्छामः । [इति निष्क्रान्ता सर्वे] ।

इति आर्य्यकापहरण नाम सप्तमाऽङ्कः ॥ ७ ॥

खीचन—नयन, स्फुरति—स्पन्दते, तथा अकारणपरिवन्तम्—अहेतुकमुद्दिष्ट, हृदय
 —चित्तम्, व्यथते—पीडयति, मामिति शेष । अङ्गम्यन्तकनं यथा मत्स्यपुराणे,—
 “अङ्गदक्षिणभागे तु शक्त प्रस्फुरण भवेत् । अथाशक्त तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य
 च ॥” इति । अथ इदानीमपि प्रियाया वसन्तसेनाया विपत्त्यातस्यानिगथात् चारुदत्त
 हृदयव्यथारूपकाव्यस्य अहेतुकस्यैवोदयात् विनाहतककार्थोत्पत्तिरुपविभाजनाऽन
 डार ॥ ८ ॥

(न) अनाभ्युदयिकम्—अशुभजनकम् । यमणकम्—गोहमश्यामिनः, (“यमणो
 यतिभेदे ना नित्यजीविनि तु विपु” इति मेदिनी) दर्शनम्—अवलोकनं, सालाल्कार
 इत्यर्थः । अथ यमणकरूपाशकुनदर्शनं चारुदत्तवसन्तसेनयोर्भावितं अनित्यस्य
 मृचकमिति वाड्यं, तद्दर्शनस्य दुर्निमित्तमृचकतया शास्त्रप्रामादित्वादिति भावः ,
 यमणकदर्शनस्याशुभमृचकत्वं यथा वाचस्पत्ये दुःशकुनशब्दः,—‘वस्यानम्यन्तर्पाप्यसर्पं
 लवणाङ्गारेभ्यः क्रावितृत्तोन्मत्तवसोपचारिजटिलप्रवाट् लणयाभिता’ इति, तथा
 अमङ्गलशब्दः,—कुम्भकार तैलकार व्याधः सपोषजीवनम् । कुचेनमतिकृताश्च नय
 काषायवासिनम् ॥ दर्शनममङ्गलम् ॥” इति च ।

इत्यमरशस्त्राट्ठीमध्वरूपपद्यानन पण्डितकुलपतिना वि, ण, उपार्धिधारणा
 यामञ्जोवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिताया, तदामञ्जोवा
 पण्डितश्रीमदायुर्विद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्निखिल-वैदिकविद्याभ्यासा
 प्रातःसंस्कृताग्रामसन्नाम्याया मृच्छकटिकनाम्ना

सप्तमाऽङ्कः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चार्द्वशीवरहसो भिक्षुः] ।

भिक्षु । अज्ञा । कलेध धम्मशस्त्रं, *

शस्त्रमध गिअपोट गिच्च जग्गेध भाण पडहेण ।

विषमा इन्द्रियचोला हलन्ति चिल-शस्त्रिण धम्म ॥ १ ॥

* अज्ञा । कुर्वत धर्मसंज्ञयम्,—

† सयच्छत निजोदर नित्य जागृत ध्यानपटहेन ।

विषमा इन्द्रियचोरा हरन्ति चिरसञ्चित धर्मम् ॥

धम्म दिमा मय एव धर्मोपाज्जनीपाय, इति वक्तुमाह, सयच्छतति ।—निजोदर—निजम्—आत्मोयम्, उदर—जठर, सयच्छत—सदाचर्यत मिताग्नि भवतेत्यर्थ, त्वेव जठरमागूरयितु समय मा विपत इति यावत्, जागरितानां हि किमपि वस्तु चोरोनापहर्तुं शक्यते इति जागरणमुपदिशद्वाह, ध्यानेति ।—आनपटहन—स्वेष्ट विद्याप्रवाहपटवृक्षा, नित्य—सर्वदा, जागृत—विनिद्रा भवत, परमतत्त्वचिन्तया निद्रामवनीय सदा अवहित भवत इत्यर्थ, मुनत समाधि, स्वेष्टचिन्ता वा कुर्वत इति द्रष्टव्यं (यदा पटहेन निद्राया व्याघात समुपपादते, तथा ध्यानमेव मोह निद्राया चत्वारशी भवति, इति निद्राऽपगमकत्वसाम्येन एव ध्याने पटवृक्षारोपः) । निरुजगरण प्रयत्नप्रदस्यैव इन्द्रियाणां धम्महरणशक्तं वक्ष्येद्वाह, विषमा इति ।—विषमा,—दुरन्ता, इन्द्रियचोरा,—इन्द्रियाणि—सङ्गुतादीन्नेव, चोरा,—चक्रा । एषान्मदमन्त्रेण हं भगवन् इति विषयासक्तपुरुषधर्मोपहारकत्वादिति भावः, चिरसञ्चित—चिरैव जिनस, आ जन्तु बहुला हेतिन मरुचितमित्यर्थ, धम्म—दृष्ट, हरन्ति—मुहयन्ति, इत इन्द्रियनिद्रा दत्त कुर्वत इति भावः । अथ निद्राचोरोपपन्नोक्तं धर्मेन्द्रोदो भवेदेव उपमानोभूतं पटवृक्षारोपः ।

अविश्र । अणिच्चदाए पेक्खिअ गबलं दाव धम्माण शल-
ण्हि, * (क) —

पञ्चजण जेण मालिदा, इत्थिअ मात्तिअ गाम लक्खिदे ।

अवल अ चण्डाल मालिदो, अवश शे णल शमं गाहदि ॥ २॥

* अपि च, अनित्यतया प्रेक्ष्य केवल तावदसांयां शरणमस्मि,—

† पञ्चजना येन मारिता स्त्रिय मारयित्वा ग्रामो रक्षित ।

अवल य चाण्डालो मारितोऽवश्यं स नर स्वर्गे गच्छति ॥

(क) अनित्यतयेति ।—अनित्यतया—विनश्यतया । प्रेक्ष्य—दृष्ट्वा, प्रविच्छेद्य,
कुमारमिति शेष । केवलम्—एकम् । धम्माणा—प्रज्ञापारमितादिनिर्दिष्टपुत्रोपा-
सनाऽनुकूलदर्शनध्यानकीर्त्तनादीमामित्यर्थ, शरणम्—आश्रय, अस्मि—भवामि,
धर्ममेव शरणं गतोऽस्मीत्यर्थ ।

वशीकृतेन्द्रियनिवृत्त्य धार्मिकस्य जितात्मन अवश्यमेव स्वर्गमाप्त्युपाय, पञ-
चना इति ।—येन—जनेनेत्यर्थ, पञ्चजना,—पञ्चेन्द्रियाणि, [पञ्चभिर्भूते तन्मनो द्रष्टा
पञ्चजना, यद्यपि पञ्चभूतजन्यानि अन्यान्यपि वर्त्तन्ते, तथाऽप्येव पञ्चजनग्रामेन प्रकरण-
वशान् पञ्चेन्द्रियाणि लब्धव्ये इति श्रौत्यम्] मारिता—विनाशिता, धम्माणा
विपर्ययो निवाह्य वशीकृता इति यावत्, स्त्रियम्—स्त्रियामित्यर्थ, अशानमिति
यावत्, मारयित्वा—विनाश्य, तत्त्वज्ञानेन तदभ्यनानि हित्वा इत्यर्थ, ग्राम,—
आत्मा, इन्द्रियाणामाधारतया शरीरमिति केचित्, रक्षित,—निर्दिष्टात्मा, स्व-
रूपावस्था प्रापित इत्यर्थ, अविद्यायावरणपरिहारेण आत्मानं प्रकाशं वा रक्षित-
वाचदायु निरत परमपुरुषो ध्यात इति निगूढाय, तथा अवल,—मुनिः परमार्थं,
वदित्वा इन्द्रियाणां वशाकरणात् अविद्यादिपाशनागाभेति भावः,

शिल मुण्डिदे, तुण्ड मुण्डिदे, चित्त ण मुण्डिदे, कीश मुण्डिदे ?
जाह उणअ चित्त मुण्डिदे, शाहु शुद्ध, शिल ताह मुण्डिदे ॥३॥

गिहिद-कशाओदए एणे चौवले, जाव एद लुट्टिअ शालकाह
केलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहं लहुं
अवक्कमिश्श । १ (ख) [परिक्रम्य तथा करोति] ।

[नेपथ्ये] चिट्ठ ले दुट्ठसणका । चिट्ठ । ॥

* शिरी मुण्डित तुण्ड मुण्डित चित्त न मुण्डित कि मुण्डितम् १ ।

यथ पुनय चित्त मुण्डित साधु सुष्ठु शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥

† गृहीतकपाधोदकमेतच्चीवर, यावदेतत् राट्टियशालकस्य उद्याने प्रविश्य पुष्क-
रिणी प्रचाल्य लघु लघु अपक्वमिष्यामि ।

‡ तिष्ठ रे दुट्ठसणक । तिष्ठ ।

अन्त गृहिरेव तात्त्विकी गृहि, न तु वहि गृहिरिति वर्णयन्नाह, शिर इति ।—
यथ—जनस्य, शिर,—मनस्य, मुण्डितं,—केशगुण्य कृत, तथा तुण्ड—मुख, मुण्डित
—रसशुण्य कृत, नापितेनेति शेष, [“शिल मुण्डिदे, तुण्ड मुण्डिदे” इत्यव शिल-
मुण्ड १ मुण्ड मुण्डिदे” इति कचित् पाठ, तत्र “हे शिरीमुण्डक । मुण्ड मुण्डितम्”
इति सङ्कतम्] किन्तु चित्तम्—अन्त करण, न मुण्डित—न परिकृत, न विधौत-
कदप्य कृतमित्यर्थ, तस्य—जनस्य इत्यर्थ, कि मुण्डितम् ?—कि परिकृतम् ? न
किमपि इत्यर्थ, यथ चित्त—अन्त करण, पुन—तु, साधु—सम्यक् यथा तथा,
मुण्डि—विगतकिन्धि कृतमित्यर्थ, तस्य शिर,—मनस्य, सुष्ठु—शीघ्रं यथा
तथा, मुण्डित—केशगुण्यकृत, परिकृतमित्यर्थ, अगुडचित्तस्य दुट्ठस्य केशादिवपन
व्यवमिति भाव । अगुडचित्त एव हि निर्हते भाजन भवति, न तु अवगुडचित्तो
मुण्डितमन्त्र इति समुदिताय । यतिना केशशुण्यमुण्डनम् उक्तञ्च मनुना,—
“अपक्वकेशशुण्यं पाणी दण्डी कुसुमवान् । विषरेद्विपती नित्य सर्वभूतान्य-
पादयन् ।” इति । [“शिल मुण्डिदे” इत्यत्र “चित्त ण मुण्डिदे” इत्यत्र च
एकारस्य सन्तोऽनरोधानं लघु पठनोपपन्नम् । वैतालोप इत्य ॥ ३ ॥

(ख) गृहीतेति ।—कपाधोदक—रक्तपीतनिश्चितवर्णरङ्गितमलिन, गृहीत—
न त एव कृत कषादरागरतम् । चीवर—निम्नवस्त्राद, कौपीनमित्यर्थ । एतत्
—शीवरत्न । लघु—“हं वा । इत्यादिभ्यः—रान्गालक-सम्यान्कस्य । लघु लघु—
शेषोऽप्येवम् । अपक्वमित्यर्थ—अन्त दिशि ।

भिद्य । [दृश सभयम्] ही अविद हो माणहे । एणे शे
लाअशाल शरणाणे आअटे ॥ एकेण भिक्वणा अबलाहे किटे,
असं पि जहि जहि भिक्वुं पेक्खदि, तहि तहि गोण विअ
णास विन्धिअ ओवाहेदि, ता कहिं अशलणे शलण गमिण्ण ?
अध वा भट्टालके जेव बुद्धे मे शलणे । ५ (ग)

[प्रविश्य मन्वद्वेन विटेन मह शकार] चिट्ठ, ले दृष्ट शमणका ।
चिट्ठ । आवाणअ मज्झपविट्ठण विअ लत्तमूलअण शीगं टे
मोडइण्ण । ७ (घ) [इति ताडयति] ।

० भो आयय्यम् । एष स राजश्यालमस्थानक आगत ॥ एकैव भिक्षुणा अप
राधे कृते, अन्यमपि यत् यत् भिक्षु पश्यति, तत् तत् गामिष नामिकां विहा अप
वाहयति, तत् कुव अशरण शरण गमिष्यामि ? अथवा भट्टारक एव बुद्धी मे शरणम् ।

+ तिष्ठ रे दृष्टशमणक । तिष्ठ । आपानकमध्यप्रविष्टस्यैव रक्तमूलकस्य शीघ्रं
ते मोटयिष्यामि ।

(ग) अपवाहयति—देशात् देशान्तरं गच्छति, ताडयति वा । अशरण,—
रक्षकविहीन, अनाथ इत्यर्थः । शरण—रक्षितारम्, आश्रयमिति भावः । गमि
ष्यामि—आश्रयिष्यामि, प्राप्त्यामौत्यर्थः, “सर्वे गन्तव्यां जानाथा प्राप्त्याथ” इत्यादि
शासनात् । भट्टारक,—प्रभु, देवो वा, (“भृत्यं भट्टेति आप्तमै” इति नाम्नाक,
“राजा भट्टारकी देव” इत्यमरोक्तेयः) । शरण—रक्षिता, (“शरणं गृह्णन्मित्रो”
इत्यमरः) ।

(घ) आपानकमध्यप्रविष्टस्य—आपानक—पानगोत्रो, मत्प्राप्तिसमाप्त इत्यर्थः,
[आपिषन्त्यस्मिन्निति वाक्य आपिषतेरधिकरणे ल्यट्] तन्मध्यप्रावट्ठ—तन्मध्य
स्थितस्य इत्यर्थः । रक्तमूलकस्य इव—रक्तवर्णस्वनामस्यात् इन्द्रविजयस्य ३४ । ७ प—
मज्झकम् । मोटयिष्यामि—भट्टयामि ।

षिट । काणेलीमातः । न युक्तं निर्वेदधृतकषाय भिक्षुं
ताडयितु, तत्किमनेन ? इदं तावत् सुखोपगम्यमुद्यानं (ङ)
पश्यतु भवान्,—

अशरण-शरण-प्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाण-चारुकर्म ।

हृदयमिव दुरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥४॥

मूलकश्चमणकयोरुपमानोपमेयभावः शकारवचनत्वेन सोढव्यः । निर्गुणत्वासारत्वबोधकः
रक्तमूलकोपम्यन्तु लोकाप्रसिद्धनेवेत्यप्यवधातव्यम् ।

(ङ) निर्वेदधृतकषाय—निर्वेदेन—वैराग्येण, धृतम्—अवलम्बितं, परिहितम्—
मित्यर्थं, कषाय—कषायेण रक्तं वस्त्रमिति यावत्, येन तम् । ताडयितुं—प्रहर्तुम् ।
अनेन—भिक्षुणा इत्यर्थं, किं—किं प्रयोजनम् ? अस्य भिक्षीसाधनेन किमपि प्रयोजनं
नाभ्युपगच्छति अस्य परित्याग एव युक्त इति भावः । सुखोपगम्य—सुखेन—अक्षेपेन,
उपगम्यम्—उपभोग्यं, सुखसेव्यमित्यर्थः ।

उद्यानस्य सुखोपगम्यत्वं प्रतिपादयति, अशरणेति ।—अशरणानां—गृहस्थानां,
शरणानि—आश्रया, गृहस्थानां हि तरुतलनाश्रयन्तीति प्रसिद्धम्, तथा, प्रमोद-
भूता,—आनन्दस्वरूपा, क्लान्तपथिकेभ्य आश्रयदानेन तेषां निरतिशयशान्तेरान-
यनात् इति भावः, तथोक्तै, वनतरुभिः,—आरण्यपादपैः, क्रियमाण—विधीयमानं,
चारु—मनोहरं, कर्म—कार्यं, पुष्पफलादिदानात् अतिथ्यानुकूलरूपं दद्यादाना-
श्चादितस्तर्पणं यत् तत्, कुवचिद्धं, दुरात्मनाम्—असत्यचेतसां, पापाश्रयपूर्ण-
हृदयानामित्यर्थः, हृदयमिव—चित्तमिव, अगुप्तम्—अप्रसिद्धं, यथेच्छविहारयोग्य-
मित्यर्थः, तथा, नव—नवाधिकृतं, राज्यमिव—साम्राज्यमिव, अनिर्जितम्—अशिशम्,
शासनेन अनापभोजितमित्यर्थः, नवप्रतिष्ठापितराज्ये सम्यक्शासननियमस्याभावात्
विशालतया इति भावः, अथ च, उपभोग्य—खेच्छया सम्भोगार्हम्, दृश्यते हि
नवाधिकृतस्य राज्यस्य सुशासकनिधीनात् पूर्वं विशिष्टतयाऽऽस्थानमिति, तद्वत्
इदमपि उद्यानं तादृशरत्नविरहेण दुर्जनैर्विचरतां च साधारणजनानामवब्रह्मोप-
भोगदशतो बिल्हरानरोपकर्मणि स्वभावस्वरूपतया सुखेनैवास्माभिरुपभोक्तुं शक्य-
मिति भावः । इह गृहस्थाभाववस्तेन नवराज्यज्ञानदर्शनात् आत्मकाङ्क्षितं राज्यं
विशालं विशिष्टं नावपतेति ध्वन्यते । अथ उद्यानस्य दुरात्महृदयेन नवराज्येन
राज्यमिवेदमनामोधात् सुष्ठु वैव उपभोग्यलक्षारौ, परस्परनिरपेक्षतया अस्थिते-

भिच । शाअट १ पशीटदु उवाशके । ४ (च)

शकार । भावे । पेक्व पेक्व, आक्कोशटि (छ) म । ५

विट । किं ब्रवीति १

शकार । उवाशके त्ति म भणादि । कि हग्गे णाविटे १६ (ज)

विट । बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तीति ।

शकार । शुणु, शमणका । शुणु । § (झ)

भिच । तुम धस्से तुमं पुस्से । १ (ज)

* स्वागतम् १ प्रसीदतु उपासक ।

+ भाव । (विदन् ।) पय्य, पय्य, आक्कोशति माम् ।

‡ उपासक इति मां भणति, किमहं नापित ।

§ शुणु शमणक । शुणु ।

१ त्वं धन्यं, त्वं पुण्यं ।

(च) उपासक,—सेवक । प्रसीदतु—प्रसन्नो भवतु, कोप मां करोत इत्यर्थे ।

(छ) आक्कोशति—निन्दति, कटुवाक्येन तिरस्करेतीत्यर्थ । एतन्नाम शय्यायां ज्ञानाभावप्रदशनात् मदमूर्खताऽभिमानवत्त्व प्रकटीकृतम् ।

(झ) उपासक,—उपास्ते—सेवते इति णुन्, बुद्धोपासनाकारक इत्यर्थे भिद्यतात्वयम् । स्वस्य नृत्वंत्वेन शकारस्तमयमनवगत्यैव उपासकमृच्छन् नापिताय करोति, नापितो हि अहमसेवया मन्तोष्य लोकेभ्योऽयमाहूयता इति अन्वयः, एतेनाह कविना शकारस्य मूर्खताविजृम्भण प्रदर्शितं वेदितव्यम् ।

(ज) 'शुणु' इत्यत्र 'शुणु' इति पाठान् समीचीनतया मन्याम, तत् 'मन्तु' इति मूलम् । सौतेराट्टिकस्यैव प्रयोगदर्शनात् मूलम् 'मन्तु' इत्यपमेव साधु, स्वादिगणोपने चाप्य 'मन्तु' इति मूलम् रूपं मूलम्, परं नृपाट्ट अथ स्वादिगणोपने पाठमार्गनाद्वैतद्वयमिति ध्येयम् ।

शकार । भावे । धस्य पुस्ये त्ति सं भणादि । किं हम्गे
शलावके, कोष्ठके कोम्भकले वा । ॥ (ट)

षिट । काणेलीमातः ! ननु धन्यस्त्व, पुण्यस्त्वमिति भवन्तं
स्तीतिः।

शकार । भावे । ता कीश एषे इध आगटे ? †

भिद्यु । इदं चीवल पक्खालिदुं । ‡

* भाव । (विडन् ।) धन्य पुण्य इति ना भणति, किमह यावकः, कीठकः,
कुम्भकारी वा ?

† भाव । (विडन् ।) तत् कघनेष इहागत ?

‡ इद चीवर प्रचालयितुम् ।

(ट) यावक इत्यादि ।—यथोक्ति पुराणादिकम् इति यावकः,—शास्त्रादि-
ग्रन्थ इत्यर्थः, स हि शास्त्रोक्तौ यद्वाच्यं, अतोऽसौ सर्वेभ्यो धन्यवाद लभते, अतः
स धन्यः, तस्य च सदनशक्तिविरहात् सर्वेभ्यो शान्ततत्त्वमजानतः अन्ववदिशास एव
दीपः, अह किं तदा ? इति धन्यशब्दस्य भिद्युताप्यननवबुद्धैश्च शकार उक्तदपेक्ष
यावकत्वे धन्यशब्दस्यार्थे प्रकल्प्य भिद्युवचसो दीपनपंगति इति बोध्यम् । केचित्तु
“शलावके” इत्यस्य “शलावक” इत्यनुवाद कृत्वा शलावकः,—चाव्वाकः, इत्यर्थं
कुञ्चन्ति तस्य वैदिकसिद्धभाषित्वात् निन्द्यत्वञ्च दृश्यन्ति । कीठः,—उदरमध्यः, तस्यैव
पूरत्व कमेति यः, स कीठकः, [इति कारकाद्यै कन्] कीठको हि यष्टुभवात्
इति तस्य निन्द्यत्वम्, किमह तदा यष्टु ? इति शकाराभिप्रायः । यद्वा,—कीठ
एव इति कीठकः—कुण्डलः, धान्याद्याधारः, तददतिमूलत्वेन निष्प्रतिभ इत्यर्थः,
प्राकृतनापया पुलादिकस्य “ऽस्ते” इति शब्दस्य मूर्खशब्दः “पूर्य” इत्ययमवगम्य
वाह्यैव परमानुभावात् “किमह कीठकः” इत्युवाच । केचित्तु तु—यव शमान

शकार । अले दुष्ट शमणक । एणे मह बहिणीवटिणा
शब्बुज्जाणाण पबले पुप्फ-कलण्डुज्जाणे दिस्स, जहि दाव
शण्हका शिआला पाणिअ पिअन्ति, हम्मे वि पवलपुलिगे
मणुशके ण ह्माआमि । तहिं तुम पुक्खलणीए पुलाण-कुलुत्य-
जूशशबलाइ दुशगन्धिआइं चीवलाइ पक्खालेशि ? ता तुम
एकपहालिअ (ठ) कलेमि । *

विट । काणेलीमातः । तथा तर्कयामि यथा अनेन अचिर-
प्रव्रजितेन (ड) भवितव्यम् ।

शकार । कथ भावे जाणादि ? †

विट । किमत्र ज्ञेयम्, पश्य,—

अद्याप्यस्य तथैव केशविरहाद्वीरी ललाटच्छविः,

कालस्याल्पतया च चीवरक्षतः स्कन्धे न जातः किणः ।

* अरे दुष्टशमणक । एतस्मिन् भगिनीपतिना सर्वान्मानानां प्रवरं पृथ-
करण्डोद्यानं दत्तं, यत्र तावत् शनका गगाला पानीयं पिबन्ति, अहमपि प्रवर-
पुरुषो मनुष्यको न स्मामि, तत्र त्वं पुष्करिण्यां पराणकुलत्यूषमवसानि दृश्यगन्धीन-
चीवराणि प्रनालयामि ? तत् त्वामेकप्रहारिकं करोमि ।

† कथं भावः जानाति ?

(ठ) कुलुत्य,—कलायमेद इत्यर्थः, तस्य धूपेण—कायेन, शबलान—निनि-
माणि, कुलुत्यभक्षणात् इत्यन्तं पतितैरग्रे तदभवन्ति इत्यर्थः । दृश्यगन्धीन—
दृग्गन्धीन, घ्राणद्रूपकामौ रसगन्धीनीत्यर्थः । [“पुलाणकुलुत्यजूशशबलाइ” इत्यत्र
“पुलाणकुलुत्यजूशशबलाइ” इति पाठान्तरे—पराणकुलत्यूषमवसानि” इति
ननुक्तम्] । एकप्रहारिकम्—एकं प्रहारं प्राप्तुमर्हति यः तस्य, एकप्रहारेण मृत-
मित्यर्थः ।

(ड) अचिरप्रव्रजितेन—अचिरम्—अल्पदिनं, प्रव्रजितः,—प्रव्रज्यायस-
मस्ताम गतः, तेन, अद्यापि,—प्रव्रजितः—प्रव्रज्या, अचिरं प्रव्रजितः यः तस्य, [“प्र-
व्रजितः” इति भावे निहा] ।

नाभ्यस्ता च कषायवस्त्ररचना दूर निगूढान्तरं

वस्त्रान्तञ्च पटोच्छ्रयात्प्रशिथिल स्कन्धे न सन्तिष्ठते ॥ ५ ॥

भिन्नु । उवाशके । एवं अचिल-पव्वजिटे हग्रे । ३

शकार । ता कीश तुम जातमेत्तकज्जेव (ठ) ए पव्वजिटे ११

[इति ताडयति] ।

भिन्नु । गमो बुद्धश । ६

* उपासक । पवनचिरप्रजितोऽहम् ।

+ तत् किमदे त्वं जातमावक एव न प्रजित १

‡ नमी बुडाय ।

“अथायन्य” इति पाठान्तरे,—आयन्य—मान्यस्य अस्य ग्रमणकस्येत्यर्थः] ललाट-
च्छन्नि —भालकान्ति, केशविरहात्—अचिरकेशमुग्धनादित्यर्थः, तर्धैव—गार्हत्याव-
स्याद्यामिव, गोरी—अरुणवर्णा, गुसीज्वला चेत्यर्थः, अचिरमुग्धने हि सप्तकस्य
ललाटस्य च कान्तिः सनाता न भवति, कालस्य—अश्वासग्रहणसमयस्य, च अन्य
तथा—अचिरतया अचिरप्रजितत्वेन इत्यर्थः, स्कन्धे—असुदृशे, चीवरकृत,—
चोदरेण—सुततत्त्वस्वावसक्तोऽभिन्नवस्त्रविशेषेण, कृत,—उत्पादित, किण,—
कलदक्षिणविषय, गुक्त्रण वा, न जात,—न उत्पन्न, कषायवस्त्ररचना च—
कषायप्रजितवसनव्यवहारश्च, वसनकषायीकरण वा, न अभ्यस्ता—न शीलिता, न
अभ्यास गतित्वेन अचिरप्रजितत्वेन अनभ्यस्ततया केन रूपेण कषायवस्त्र व्यवहरति,
कषादण वस्त्राणां रश्मिना वा कषं करोति, इति न ज्ञानाति इति भावः, तथा दूरम्
—एतर्धं निगूढम्—आच्छादितम्, अन्तरं—शरीरमध्यदेशः, अचिरप्रजिता एव
अस्मदा वस्त्रेण शरीरमतिदृढनाच्छादयन्ति इति भावः, तथा वस्त्रान्तञ्च—प्रावरण
वस्त्रजिदेव पटोच्छ्रयात्—इत्यन्तर्द्व्यान्तं प्रशिथिल—अदृढं गतम्, अत एव, स्कन्धे—

विट । किमनेन ताडितेन तपस्विना ? (ण) मुच्यतां, गच्छतु ।

शकार । अले ! चिद्ध दाव, जाव शम्पधालेमि । * (त)

विट । केन माह्वम् ?

शकार । अत्तणी हडक्केण । †

विट । हन्त, न गत' ॥ (थ)

शकार । पुत्तका हडका । भट्टके पुत्तके । एगे शम्पणके
अवि णाम कि गच्छदु कि चिद्धदु ? [स्वगतम्] णावि गच्छदु,
णावि चिद्धदु । भावे । शम्पधालिट मए हडक्केण गह, एगे
मह हडक्के भणादि । ‡

विट । किं ब्रवीति ?

शकार । मावि गच्छदु, मावि चिद्धदु, मावि ऊगगदु,
मावि णीगगदु, इध ज्जेव भन्ति पडिअ मलेदु । §

* अरे । तिष्ठ तावत्, यावत् सम्प्रधारयामि ।

† आत्मनी हृदयेन ।

‡ पुत्रक हृदय । मदारक पुत्रक । एष शम्पणक अपि नाम कि गच्छतु, किं
तिष्ठतु ? नापि गच्छतु, नापि तिष्ठतु । भाव । (विद्वन्) सम्प्रधारितं मया हृदयेन
मह, एतन्मम हृदय भणति ।

§ साऽपि गच्छतु, साऽपि तिष्ठतु, साऽपि वृद्धमिषु, साऽपि निशमिषु, इति
भ्रष्टिति पतित्वा स्त्रियताम् ।

(ण) तपस्विना—वराकेण, निरपराधेन इत्यर्थः । ताडितेन—प्रहृतम् । किम्
—अन्तः, तपस्विनमेव सा ताडय इत्यर्थः ।

(त) सम्प्रधारयामि—प्रवधारयामि, विवेचयामासीत्यर्थः ।

भिद्य । यमो बुद्धश्च, शलणागदम्हि । *

विट । गच्छतु ।

अकार । य ग्रमण । † (द)

विट । कीदृशः समयः ?

अकार । तथा कद्दम फेलदु, जधा पाणिअ पद्धाविलं य
होदि : अधवा. पाणिअ पुञ्जीकदुअ (ध) कद्दमे फेलदु । ‡

विट । अहो ! मूर्खता ॥—

विपर्यस्त-मनस्वेष्टे शिलाशकल-वर्षाभिः ।

मासहचैरिय मूर्खैर्भारान्क्रान्ता वसुन्धरा ॥ ६ ॥

* नमो बुद्धाय, शरणागतोऽस्मि ।

† ननु समयेन ।

‡ तथा कद्दम क्षिपतु, यथा पानीय पद्धाविल न भवति, अथवा, पानीय-
पुञ्जीकृत्य कद्दम क्षिपतु ।

(द) समयेन—नियमेन, शपथ कृत्वा इत्यर्थः ।

(ध) पद्धाविल—पडेन—कद्दमेन, आविल—कलुष, कद्दमाकृतमित्यर्थः ।

पुञ्जीकृत्य—राशीकृत्य, पिण्डीकृत्य इत्यर्थः ।

कद्दमनिक्षेपेणपि सलिलस्य अनाविलवसाधनरूपं तथा पानीयपुञ्जीकरणरूपं
अकारस्य युक्तिविरुद्धं निश्चयं मूर्खाणां पृथिव्या भारभृतत्वमाह विट, विपर्यस्येति ।
—विपर्यसा—विपरीता, लोकाविरुद्धेत्यर्थः, मनस, —चेतस, चेष्टा—व्यापार येषां
तैः अविचिन्तननाहतिविशिष्टैरित्यर्थः, शिलाशकलानि—प्रसरखण्डानि एव, वर्षाणि
—शरीराणि येषां तैः, (“शरीरं वक्ष विदह ” इत्यमरः) अतिनिर्दयतया पाषाणवत्
कोमलनाले परिवहितेति भावः तथा मासहचै—मासस्य मासनिश्चिता वा हस्ता,
—हरव, तैः, मासमपि पादपैः, अतिस्थूलपिण्डितात्मकतया विविक्लिशशून्यैरित्यर्थः,

भिद्यु । [नाय्येन आक्रोशति (न)] ।

शकार । किं भणादि १ ‡

विट । स्तौति भवन्तम् ।

भिद्यु । [तथा कृत्वा (प) निष्क्रान्त] ।

शकार । शृणु शृणु, पुणो वि शृणु । †

विट । काणेलीमातः ! पश्योद्यानस्य शोभाम्,—

असौ हि वृक्षा. फलपुष्पशोभिताः,

कठोर-निस्पन्द लतोपवेष्टिताः ।

नृपाज्ञया रत्तिजनेन पालिता

नरा. सदारा इव यान्ति निर्वृतिम् ॥ ७ ॥

शकार । शृष्टु भावे भणादि । ‡—

० किं भणति १

† शृणु शृणु, पुनरपि शृणु ।

‡ शृष्टु भावो भणति ।

(न) आक्रोशति—शपति ।

(प) तथा कृत्वा—अभिगम्य इत्यर्थः ।

शकारस्य भिद्युन्मृ चित्तमन्यत शृङ्गाररसोद्दीपके दम्पति निवेशयित वाक्मी विट
उद्यानशोभा विवर्णोति, असौ इति ।—फलपुष्पशोभिता,—शृङ्गारमुगभविता,
[०त्तेन तेषामुत्कृष्टौवनवृक्षया उपभोगक्षमल मृचने] तथा कठोर,—दृढ यथा
तथा, निस्पन्दाभि,—निस्पन्दाभि, आन्निद्रमोक्तकण्ठिततथा शिराभिर्मिथ्य, लताभि,
—व्रततिभि, उपवेष्टिता,—आश्रिता, निवृत्त्यमान्द्रिता इत्यर्थः, नृपाज्ञया—
राजानुमत्या, रत्तिजनेन—उद्यानरक्षकैर्मिथ्य, [अथ ज्ञातारिकराननम] पालिता,
—राक्षता, दुर्जनादिकृतोपद्रवादिति शेषः, असौ—०त्तेन, पुरतः दृश्यमाना इ-३,
वृक्षा,—तरवः, सदारा,—सस्त्रीका, नरा इव—गतिमन् मानवा इव, निवृ-
परमस्तु, यान्ति—सुखे,

बहुकुशुम-विचित्रिता अ भूमि,
कुशुम भलेण विणामिता अ रुक्मा ।
द्रुम शिखल-लता अ लम्बमाणा,
पणसफला विअ बाणला ललन्ति ॥ ८ ॥

८ बहुकुशुमविचित्रिता च भूमि, कुशुमभरेण विनामिताश्च वृक्षा ।
द्रुमशिखरलताश्च लम्बमाना, पणसफलानोऽपि वानरा ललन्ति ॥

विटोक्तमनुमोदयन् शकारोऽपि स्वबुद्धानुसंगमुद्यानशीमा वर्णयन्नाह, बह्विति ।—
भूमि,—उद्यानमध्यगत मृगदेश, बहुभि,—नानाप्रकारै, मानावर्णैर्वा, कुसुमै,—
पुष्पै, वि—विशेषण, चित्रिता—भूषिता, चित्रफलकीकृता इवेत्यर्थ, [चित्रयते
चौरादिकात् निष्ठा] कुसुमाना—पुष्पाणां, भरेण—आधिक्येन, विकसितकुसुम-
सम्भारयोगादित्यर्थ, वृक्षा,—द्रुमा, विनामिता,—अवनीतललङ्घितकीकृता सक्त,
शीमन्ते इति शेष, तथा, द्रुमशिखरलता,—द्रुमाणां—वृक्षाणां, शिखरै—अग्रभागे,
रुसक्ता या लता,—प्रतानिन्य, वृक्षाणामुपरि आरुढलताप्रताना इत्यर्थ, ता,
लम्बमाना,—अध प्रसरणशोला, सन्तीति शेष, [“द्रुमशिखरलताऽवलम्बमाना”
इत्यपि, “द्रुमशिखल” इत्यादिप्राकृतस्य संस्कृत साधुतया रोचतेऽस्मभ्य, द्रुमशिखर
लतासु—वृक्षायसलग्रवह्नीषु, अवलम्बमाना,—दोलायमाना इति तदर्थ, वानरा
इत्यस्य विशेषणमेतत् । अथ यद्यपि “शिखरोऽयं शिखर वा ना” इत्यमरीक्ते शिखर-
शब्दस्यैव वृक्षाग्रसौधकता, एवमाधिकस्य द्रुमपदस्योपादानादधिकपदत्वदोषावसर
इति शङ्कते, तथाऽपि अत्र “कृटीऽस्ती शिखर यद्गन्” इत्यमरीक्ते, पञ्चताग्रभाग-
सौधधमनिरासाद्यमेव शब्दसौधसौकर्याय “द्रुम” इति सिद्धपदोपादानं कृतमिति
हेतुतत्त्वम्, तथा चोक्त,—“साम्प्रिध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा” इति मुक्तावल्याम्] पणस-
फलानोऽपि—कस्यचिदफलाख्यफलविशेषा इव, वानरा,—कपय, ललन्ति—शीमन्ते,
दर्शनं इत्यर्थ, अत इति शेष । [ललन्तीत्यपवाद, ललयन्ति लातयन्तीति वा साधु,
“ललन्ति” इत्यत्र लीलन्ति इति वा संस्कृत, तथाहि लीलने भौवादिकस्येतत् रूपम् ।
अथ नमते एवमिदं तत्त्वस्य वैकल्पिकविधानात् “नमयति” “नामयति” च रूपद्वयस्य
‘ललन्ते’ऽपि उपसर्गपुञ्जकत्वे तत्त्वस्य नित्यविधानात् विपुञ्जकात् नमयति निष्ठायां
“ललन्ति” इति उपसर्ग साधुतया बाधितं कुतस्कारत्वं न विचारमह, तथा
‘८,—वृक्षलतालम्बमानाऽप्यसंगता’ (४०) इति सूत्रस्य हेतोः “बहुपदस्ये तु

विट । [स्मृतम्] तथा निरस्तोऽपि (स) स्मरति ताम् ।
अथवा,—स्त्रीभिर्विमानिताना कापुरुषाणां विवर्धते मदनः ।

सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥ ६ ॥

इकार । भावे ! का वि वेला यावलअ चेडश्श भणिदश्श
“पवहण गेहिअ लहुं लहुं आअच्छे” त्ति, अज्ज वि ण आअ-
च्छेदि त्ति, चिलमिह बुभुक्खिटे, मज्झहे ण शक्कीअदि पादेहिं
गन्तु. (य) ता पेक्ख पेक्ख, —

० भाव । कापि वेला म्यावरखचेटस्य भणितस्य “प्रवहण गृहीत्वा लघु लघु
पागच्छ” इति, यद्यापि न पागच्छतीति, विरमसि बुभुक्षित, मध्याह्ने न शक्यते
पाठाम्ना गन्तुम्, ततः पश्य पश्य —

क्षेत्तु प्रकारवहृत्वेन सहनीयम् । अथ जनप्रसिद्धपीठार्थस्य प्रमाणभूततया उपन्यस्यते
बडोयानामाभाषक, यथा हि,—“नीच यदि उच्च भावे, सुवृद्धि उच्यते हासे” इति ।

(न) तथा—नेन प्रकारेण । निरम, —दूरीकृत, अवज्ञया परित्यक्त इत्यर्थः ।

स्त्रीभिर्विमानितयोः सत्पुरुषकापुरुषयोः मेटप्रदर्शनमुखेन प्रकारस्य कापुरुषता
प्रतिपादयन्नाह स्त्रीभिरिति ।—स्त्रीभिः,—मारीभिः, विमानितानाम्—अनादृतानां,
निरक्षयानामित्यर्थः, कापुरुषाणां—कुपुरुषाणां, निर्वीर्याणामित्यर्थः, [“कापुरु-
षाणाम्” इत्यत्र “कुगतिप्रादय” (१।१।१८ पा०) इति पुरुषशब्देन कुशब्दस्य नित्य-
कनासे “विभाषा पुरुषे” (६।१।१०६ पा०) इति पाठिक काऽऽदेशः] मदनः,—
काम, विषयने—व्यापेय इति गच्छति न—किन्तु, सत्पुरुषस्य—उत्तमपुरुषस्य,
इतिवत्तस्य इत्यर्थः, स्त्रीभिर्विमानितस्येति वचनविपरिणत्या पूर्वेण अन्वयः, न एव—
मदन एवेत्यर्थः, मृदु —स्वल्प, दुर्जेन इत्यर्थः, भवति—जायते, वा—अथवा,
नैव भवति—नैव जायते स्त्रीकृततिरस्कारेण महामत्तस्यातिमहोदयस्य चात्मसम्मान-
शामहे च द्वेकजनितविरहदुःखादिति भावः । आत्मा हन्तु ॥ ६ ॥

णहो-मज्झ गदे शूले दुप्पेक्खे कुविट् वाणल-शलिच्छे ।
 भूमी दट्ठ शन्तत्ता, हट्ठपुत्तशदे व्व गन्धाली ॥ १० ॥
 विट । एवमेतत्,—

कायासु प्रतिमुक्त-शय्यकवल निद्रायते गोकुल,
 तृणार्त्तैश्च निषीयते वनमृगैरूणां पयः सारसम् ।

* नभोमध्यगत मृगो दुष्प्रेक्ष्य कुपितवानरमदृश ।
 भूमिदृढसल्लसा हतपञ्चशतैव गात्राग्री ॥

सितोऽपि मध्याङ्गम्यकिरणमन्तसायां भूमी पादाभ्यां गृह्य गत्वा क्षुधामपनेत न
 शक्नीमोति भावः ।

पाटचारणेन गमनायोग्यत्वं ज्ञापयितुं मयाङ्गं विवर्णोति, नभ इति ।—कुपित
 वानरेण—क्रुद्धकपिना, सट्ठल,—समान, (“वाय्वलिङ्गा समस्तुल्य मट्ठल मट्ठ
 सट्ठक् । साधारण समानय—” इत्यमर) दुष्प्रेक्ष्य,—दृढगण, मृग,—मृग्य,
 (“मृगमृग्यार्थमादित्यडादगात्रादिवाकरा ” इत्यमर) नभोमध्यगत,—गगनमध्य
 मारुढ तथा भूमि,—पृथिवी, हत—मृत, पञ्चाणां—मुतानां, शत—शतसङ्ख्याक
 पुत्रा इत्यर्थः यस्या तादृशी, गात्राग्रीव—धृतराष्ट्रपद्मीव, दृष्ट्योर्धनान्निशतपञ्चजननी । त
 यावत्, दृढम्—पक्वम्, सल्लसा—उष्णा, पीडिता इत्यर्थः । कुपितानां हि कपोना
 सुखमण्डलं कथञ्चिदरुणाभं भवति, शीकाक्षानां हि चेतं नियोगनिर्पीडिततया
 सल्लसं दृश्यते, ताभ्यां सान्ने मृगस्य भूमिं सल्लसायां साम्यकथनान्न न दाप्य, प्रत्यत
 गुण एव, कुपितवानरपदस्य दाम्पत्येन शकारस्य वत्, अधननप्रत्यायकत्वान्न, तथा
 हि दपणकार,—“दाम्पत्यमधर्मातिपु” “गुण इत्येव” इति च तद्व्याख्या तथा न
 वक्तृणां वीरुणाद्यावन्व प्रतिपादयितव्ये, तद्य तत्कत्वार्थतया वनसा मृगोभनन्तमव
 वेदितव्यम् । आद्या वचन ॥ १० ॥

सन्तापादतिशङ्कितैर्न नगरीमार्गो नरैः सेव्यते,
तत्तां भूमिमपास्य च प्रवहण मन्त्रे क्वचित् संस्थितम् ॥ ११ ॥

शकार । भावे !—

शिलशि मम शिलीणे भाव ! शुल्लश पादे,
शउणि खग-विहङ्गा लुक्खशाहाशु लीणा ।

शिरसि मन शिलीनी भाव । सुखस्य पाद,
शकुनिखगविहङ्गा हचशाखासु लीणा ।

वचन, तथाऽपि धम्मिपरत्वेन अनिद्रावत् निद्रावद्वतीत्यर्थे शब्दशक्तिबलादेव प्रयुक्त,
तथा हि सुषुप्तौ चैव टीकायां दुर्गादास, —“अथ वे निद्रादय, ते यद्यपि धम्मवचना,
तथाऽपि शब्दशक्तिस्मादात् धम्मवचना एव, तेन निद्रायते मन, अनिद्रावान्
निद्रावान् भवतीत्यर्थः”] नाव सूर्योत्तापेन अत्यर्थे प्रपीडिता सन्त सुखधिशिभि
एतां शोदमादृष्टे तत्तत्तलमाकिरन्त हचच्छाये निवसा निद्रां यान्तीति भाव ;
दमस्ते,—उद्यानीयहरिणै, आरख्ययशुभिर्वा, वृथात्ति,—पिपासाऽऽकुलै सद्भि,
५८—नमस्मान्तापनगीगादिति भाव, नगर इद नगरस—सरोवरीय, पय,—
हृत्, निपीयते—नि जेपे पियते, पिपासात्तां मृगा शीतलजलाभावात् उष्णमपि
पय सायह पिबन्तीत्यर्थं तथा नरै,—जै, सन्तापात—श्रीश्यात्, अतिशङ्कितै,
—अतिभीतै सद्भि, नगरीमार्ग,—नगर्यां,—उल्लसित्या इत्यर्थं, नार्ग,—पन्था,
न सेव्यते—पाद्रीयते, पदा न गम्यते इत्यर्थं, अवज्ञकर्तव्यमपि परित्यज्य गृहमेव
ए प्रिय तिष्ठति नगरिका इति भाव, एत मन्त्रे—सम्भावयानीत्यर्थं, यथा प्रवहणं
—गच्छ, तनास—उद्या, सकि—धमाभास, अपास—लज्जा क्वचित्—छायाप्रधाने
प्रदेशे इति भाव, संस्थितम्—अवस्थितम् । अथ चतुर्नाटगतस्य किञ्चिद्वेशं यान-
नन्ति तिरस्कृत्यैव सन्तर्कत्वेन पादवदन्तानां कारणानामुपन्यासात् कारयै काव्य-
मननरसोपादानात्मासाहार, अपि च उक्तस्य किञ्चिद्वेशसंस्थितत्वेऽपि, मन्त्र इति
उक्तं तदाकपटप्रयोगेन सन्तर्कत्वेन विपरीतत्वेऽपि किञ्चिद्वेशसंस्थितत्वेऽपि विधानतोऽपि-
रुद्धेऽपि नानावदन्तीति भावः । तदा च नैकुलादीनां सम्प्रतिष्ठाप-
नं यद्यप्युक्तं तदुदीयनं नैव सम्भवति तदुदीयनं नदीयते । शार्दूलविकी इति
१११ । ॥ ॥

गल पुलिश मणुशा उल्लटाहं शमन्ता

घल गलण निशसा आदव गिब्वहन्ति ॥ १२ ॥

भावे । अज्ज वि शे चेडे गाअच्छदि । अत्तणो विणोदण-
णिमित्त कि पि गाइश । [इति गायति] । भावे । भावे । श्रु-
तुए जं मए गाइदम् १ ॥

विट । किमुच्यते ॥ गन्धर्वो (२) भवान् ।

शकार । कध गन्धर्वे ण भविश १ ॥—

नर पुरुष मनुष्या उणदीर्घ शसन्तो

मृदगरण निषसा आतप निर्वहन्ति ॥

† भाव । अथापि स चेदो न आगच्छति । आत्मनो विनीदननिमित्तं किमपि
गास्यामि । भाव । भाव । श्रुत त्वया यन्मया गीतम् १

‡ कथं गन्धर्वो न भविष्याति ?—

—विदन् । मुख्यं—टिप्पण्य, पाद,—किरण, सम—स, गिरमि—सक्त, नि-
बोध, —पतिव, शकुनिखगविहङ्गा, —पालण, वनशाखाम्—तकोनटपालस्य,
लोना,—तामि मृद एकाभूय अवस्थिता, प्रवररागसलाप सोटमगुपल तस्य
काटरपु विटयान्तगलिपु च निलाना निभंर मुता वा इत्ययं, नरपुरुषमनुष्या,—
मानवा, उण—तप, च तत् दाप—वदुमस्य व्याप्य इत्ययं यन्मया, आत-
पनन् मृदगरणानि—मृदा, तत्र निषसा,—उपविष्टा सन्त, आतप निर्व-
हन्ति—पतिवाहयन्ति, आतप विपन्नता नानाभूय, सत यथा
शतवृषानमासाय आतपप्रकेशमपनयन्त, सदेवदानो वरुणस्य आतप दानाय
विनीदनाहं किमपि समारम्भामह इत्यमराय । अत्र "शकुनिखगविहङ्गा" न नर-
मनुष्या । तथा मृदगरणानि इति एकद्वय इत्ययं मृदा इति शब्दोक्तः
इति वाच्य इति । अन्तिमोऽङ्कः ॥ १३

हिङ्गुज्जले, जीलकभद्रमुत्ते, वचाह गण्ठी, शगुडा अ शगुठी ।

एषे मए शिविद गन्धजुत्ती, कध ण हग्गे मधुलश्शलेत्ति १३ ॥ १३ ॥

भावे । पुणो वि दाव गाडश्श [तथा करोति] । भावे । भावे !

शुट तुए ज मए गाडट १ ॥

विट । किमुच्यते ॥ गन्धर्वो भवान् ।

प्रकार । कध गन्धर्वे ण भवामि ? ॥—

हिङ्गुज्जले दिस्समलौचसुस्से वग्घालिटे तेस्सघिण्ण मिस्से ।

भुत्ते मए पालहुदीअमसे, कधं ण हग्ग मधुलश्शलेत्ति १ § ॥ १४ ॥

८ हिङ्गुज्जला जीलकभद्रमुत्ता, वचाया गन्धि, शगुडा च शगुठी ।

एषा मया सेविता गन्धयुक्ति, कध नाह मधुरस्वर इति ? ॥

+ भाव । पुनरपि तावत् गच्छामि । भाव । भाव । श्रुत त्वया श्रमया गीतम् ।

२ कध गन्धर्वो न भवामि ?—

§ हिङ्गुज्जल दक्षमरीचसुष्णे व्याघागित तैलघृतेन मिश्रम् ।

भुक्त मया परभूतोद्यमान, कध नाह मधुरस्वर इति ? ॥

स्वस्थ मधुरस्वरवस्त्रे हेतुमाह, हिङ्गु इति ।—हिङ्गुज्जला—हिङ्गुभिः,—हिङ्गु-
निर्यासे सज्जला—सुगन्धि, प्रभूतहिङ्गुसहिता इत्यर्थः जीलकभद्रमुत्ता—जीलक-
इति सुल इति च सुकण्ठमम्पादनौषधिद्रव्यविशेष, भद्रमुत्त—देवर्तनुमक, 'नागर-
मुत्ता' इति ख्यात नुमकमेव, तद्वर्तौष्य, [अत्र आदिभ्यः कतधीये अचि स्त्रीत
शेषम्], वचाया,—तदाग्न्यस्य औषधिद्रव्यविशेषस्य, दान्द,—काण्डस्य अङ्गविशेष,
शगुडा—गुडनिपाता, शगुठी—प्रक्रियाकण्ड गुष्माद्रक, ("शुठ" इति ख्यात कन्द-
विशेष,) मया—इकारेण इत्यर्थः, एषा—पूर्वोक्ता इत्यर्थः, गन्धयुक्ति,—गन्धेन
रूपे,—इति दत्ता सा, सुगन्धिद्रव्यविशेषसिद्धिता इति भावः, सेविता—भुक्ता
इत्यर्थः अतः अहं कथं—इति हेतुना मधुरस्वर—श्रवणतत्पदध्वनि, सुकण्ठ इत्यर्थः,
॥ १४ ॥ इति अङ्कः । सप्तमोऽङ्कः । ॥ ३३ ॥

भावे । अज्जवि चेडे गाअच्छटि । *

षिट । स्वस्थो भवतु भवान्, सम्प्रति एव आगमिष्यति ।

[ततः प्रविशति प्रवहणाधिरुढा वसुन्तसेना चेटयः] ।

चेट । भीटे कवु हग्गे, मञ्जुल्लिके शुज्जे, (ल) मा टाणि कुविटे लाअशाल-शण्ठाणे हुविग्गदि, ता तुल्लिट व्हामि । जाध गोणा । जाध । †

वम । हही । हही । ग कवु, बड्डमाणस्य अअं मर-
संजाओ, कि खेट ॥ कि कवु अज्जचारुटत्तेण बाहण-पडिम्मं
परिहरन्तेण अग्गो मणुस्सो अस्स पवहण पेमिट भविस्सटि ?
फुरटि टाहिण लोअणं, वेवटि मे हिअअ, सुणाओ टिमाओ,
मल्ल ज्जेव विमण्डुल (व) पेक्वामि । ‡

* भावः । अद्यापि चेटी नागच्छात ।

† भीतं खलु अहं, साध्यादिकं मय्य, सा इदानीं कृपितो रात्र्यान्तमभ्यासको
भविष्यति, ततः त्वरितं वदामि । यातं गात्री । यातम ।

‡ हा धिक् । हा धिक् । न खलु वड्डमानकस्याऽपि मरसयोगः ॥ तिन इदम ॥
किं खलु आर्यचारुदत्तन बाह्यनपरिग्रहं परिहरता अग्रे मनुष्य, अन्यतः प्रादुर्गं
द्रवितं भावयति ? स्फुरति टालिण लोचनं, वेपथे मे हृदयं, गत्या दिशः, मन्मथ
विमण्डलं पश्यामि ।

व्याङ्मूलकात् त्रिपुल्ले निवि निपायां रूपः] तथा, तैलत उत्तर तयो मनाहार,
तेन तैलवृत्तं मिथ—पाकानन्तर पुनरपि तल्लवृत्तमुक्तं, परमनीय—परमत्वं इत्,
शोक्लसम्बन्धीत्यर्थः, (“वनप्रिय परमत्वं को कलं पिक इत्यादि” इत्यमरः) म मम
—आमिषं मया गृह—सेवितं, अथ मुकुटवसायनाय पल्लवविण्णो ॥ ३३५० ॥
भक्षितवान्, अतः अहं कथं ममस्वर, —मुकुटं, न मम निपायां, ३३५१
वत्तेन नैतद्वान्मते कुरुवत्तं दृश्यन्मवत्तन्मम । ३३५२ ॥ ३३५३ ॥

शकार । [नेमिघोषमाकण्य] (श) भावे । भावे । आगदे पव-
हणे । ३

बिट । कथं जानासि ?

शकार । किं ण पेक्खदि भावे ? वुड्ढशूअले विअ घुल-
घुलाअमाणे (घ) लक्खीअदि । ४

बिट । [हन] साधु लक्षितम् ; अयमागतः ।

शकार । पुत्तका थावलआ चेडा ! आगदे शि ? ५

चेट । अधइ । §

शकार । पवहणे वि आगदे ? ६

चेट । अधइ । ॥

शकार । गोणा वि आगदे ? ७ (स)

चेट । अधइ । ॥

शकार । तुम पि आगदे ? §§

८ भाव । भाव । आगत प्रवहणम् ।

† किं न पश्यति भाव ? हड्डशूकर इव घुरघुरायमाणं लक्ष्यते ।

‡ पत्तकं प्यावरकं चेष्ट । आगतीऽसि ? § अथकिम् ।

¶ प्रवहणमपि आगतम् ? ७७ अथकिम् । †† गावावपि आगता ?

‡‡ अथकिम् । §§ त्वमपि आगतः ?

अपनयता, दूरीकर्तुमिच्छता इत्यर्थः । अनुष्य, — शकटपालक इत्यर्थः । स्मरति—
स्मरति, दक्षिणलोचनस्मरन् नारीणामष्टभक्त्युक्त्येन प्रसिद्धं, विपत्ते—दम्पते ।
विमहुर—विपरीतम् ।

(५) नेमिघोष—सकपालघर्षजनिमृद्विशेषम् ।

(६) घुरघुरायमा—घुर इति अत्यन्तानुकरणशब्दः, अत्यन्तं शब्दं कुदाय
‘मृद’ । [अघुर घुर भवन्मिति वाक्ये, कण्ठविषये डाचि विभावादौ घुरघुरा इति
अप्यपि व. ह. ज्ञानचि सिद्धम्] ।

(७) “गावावपि आगता” इत्यत्र निश्चयस्य ह्यभवाच्चक्येन पुमि प्रयोगः,
तैरभेदेवावक्येन तु स्त्रीत्वमेव अनेन पुमि प्रयोगः साधुतया नञ्छन्ते ।

चेट । [महामस] भट्टके ! अहं पि आगटे । *

शकार । ता पवेगेहि पवहण । †

चेट । कटलेण (ह) मग्गेण ‡

शकार । एदेण ज्जेव पाआल-खण्डेण । § (क)

चेट । भट्टके ! गोणा मलेन्ति, पवहणे वि भज्जेदि, हग्गे वि चेडे मलामि । ¶

शकार । अले । लाअ शालके हग्गे, गोणा मले, अवलं कीणिश्श ; पवहणे भग्गे, अवल घडाइश्श ; तुमं मले, अग्गे पवहण वाहके हुविश्शदि । **

चेट । शब्बं उववस्स हुविश्शदि, हग्गे अत्तणकेलके ण हुविश्श । †† (ख)

शकार । अले । शब्बं पि णश्शट्ठ, पाआलखण्डेण पवेगेहि पवहण । ‡‡

* भट्टारक । अहमपि आगत ।

† तत् प्रविश्य प्रवहणम् ।

‡ कर्तरेण मार्गेण ।

§ एतन्नेव प्राकारखण्डेन ।

¶ भट्टारक । गावो सिद्धेते प्रवहणमपि भज्यते, अहमपि चेटो मिय ।

** अरे । राजग्यालकाइहम्, गावो मृतौ, अपरो कथामि, प्रवहण भयम्, अपर घटयिष्यामि, त्व मृत अन्य प्रवहणवाहका भविष्यति ।

†† मज्जमुपपन्न भविष्यति, अहमात्मोपो न भविष्याम ।

‡‡ अरे । सर्व्वेनपि नश्यन्, प्राकारखण्डेन प्रवेगः प्रवहणम् ।

(ह) कर्तरेण—परिदृश्यमानो यो मार्गो कल इत्यर्थः ।

(क) प्राकारखण्डेन—प्राचीराग्रेण अहमप्यप्राचीरमग्रतः पश्यत इत्यर्थः ।

चेट । विभञ्ज ले पवहण । शमं शामिणा विभञ्ज । (ग)
असे पवहणे भोदु, भट्टके गदुअ णिवेदेमि । [प्रविश्य] कधं
ण भमो ॥ (घ) भट्टके । एसे उवत्थिदे पवहणे । ३

शकार । य छिप्पा गोणा ? य मला लज्ज ? (ङ) तुम पि
ण मले ? १

चेट । अघइ । ४

शकार । भावे । आअच्छ, पवहणं पेक्खामो । भावे ।

* विभङ्गि न पवहण । समं स्वामिना विभङ्गि । अन्यत् पवहणं भवतु,
भट्टारकं गत्वा निवेदयामि । कथं न भयम् ॥ सट्टारक । एतदुपस्थितं पवहणम् ।

† न छिप्पौ गावो ? न मत्ता रज्जव ? त्वमपि न मत्ता ?

‡ अथकिम् ।

(ग) विभङ्गि—मोटय, भयं भव इत्यर्थं, सम—सह, (“सार्द्धं सार्द्धं
सदा समं सह” इत्यमर) स्वामिना—प्रमुखा, शकारेण इत्यर्थं, आत्मजीवनसहायक
कार्येऽपि अकृण्वत् सेवकं नियोजयन् शकारं प्रति चेष्टय्य ईदृशीं उक्तिं अतीव क्रोध-
व्यञ्जिका श्रेया, अथवा,—स्वामिशब्देनापि रक्षकोऽभिप्रेत, शकटारक्षकेण—शकट-
आलकेन इत्यर्थं, दासानां जीवनेन न कस्यापि किमपि प्रयोजनम्, अतः तेषां
जीवनेऽपि न कश्चित् लाभः, नरकेऽपि न काचित् क्षतिः, इति बुद्ध्या अनुचिता-
दमशयकस्य शकारस्य वाक्येन आत्मनि जातधिकारस्य चेष्टय्य सविषादोक्तिरियं
श्रेया, उदा—अयं स्वामिनेति पदेन शकटारोहो एव लक्ष्यते, पारोक्षिकहितमेव
तत्र भयं भवेद्यत्, वस्तुसेतारोहणमजानत चेष्टस्य उक्त्या पारोक्षिक्या भाविनी
विपक्षमुचिता ।

(घ) दैवतत्वात् पवहणस्य समप्रवातं विस्मितचेष्टं आह,—कथं नेति ।
पवहणस्य समप्रवातप्रतिपादनात्, विपद्भावात् तस्याः काऽपि क्षतिर्न भविष्यतीति
प्रतीत्यर्थः, इति भाविनी वस्तुस्थिति कदाचिदुद्देशोपनिबन्धनं कृत्वा भयप्रकारपदेन
राजदण्डाकार उपमेय इति वाक्यम् ।

(ङ) “ए हिंसा लज्ज, ए मत्ता गोणा” इति वक्तव्ये शकारवाक्यत्वात् विपक्ष्यो

तुमं पि मे गुरु पलमगुरु पेक्वीअग्नि, शादलके अब्भन्तलकेत्ति
पुलकलणीएत्ति ; (च) तुम दाव पवहणं अग्गदो अहिलुह । *

विट । एव भवतु । [इति आरोहति] ।

शकार. । अधवा चिट्ठ तुम ; तुह वप्पकेलके (छ) पवहणे ?
कीण तुम अग्गदो अहिलुहग्नि ? हग्गे पवहणं शामी, अग्गदो
पवहणं अहिलुहामि । †

विट । भवानेवं ब्रवीति ।

शकार । जइ वि हग्गे एब्बं भणामि, तथा वि तुह एग्गे
आदले, “अहिलुह भट्टके” त्ति भणिदु । ‡ (ज)

विट । आरोहतु भवान् ।

* भाव । आगच्छ, प्रवहणं पय्याव । भाव । त्वमपि मे गुरु परमगुरु
प्रेत्यसे, सादरोऽभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति, त्व तावत् प्रवहणमयतोऽधिरोह ।

† अथवा तिष्ठ त्वम्, तव पेटकं प्रवहणम् ? येन त्वमयतोऽधिरोहसि ? अहं
प्रवहणस्वामी, अयत् प्रवहणमधिरोहामि ।

‡ यद्यपि अहमेव भणामि, तथाऽपि तवैव आदर, “अधिरोह भट्टारक ।” इति
भणितुम् ।

(च) “गुरु, परमगुरु” इति सम्भाषणं विटस्य अतिमाननीयत्वञ्चकं ब्रीक्षम् ।
मे—मया, त्वमपि—भवानपि, गुरु,—पूज्य इत्यर्थः, परमगुरु,—पूज्यतमः, पुंसां
दपि पूज्यतम इत्यर्थः, प्रेत्यसे—दृश्यसे, अतः सादरक,—आदरणीय इत्यर्थः,
अभ्यन्तरक,—दृष्टयद्मतया अन्तरङ्ग, रहस्यवन्मय इत्यर्थः, इति—इति इति,
पुरस्करणीय,—पुर,—अग्ने, करणीय,—कृत्य, मया तस्मिन्नि मेय ।

(छ) पेटक—पितु आगत, पितृसम्बन्धि इत्यर्थः, इदं प्रवहणं तव पितु इति
इति स्मृदिताय ।

शकारः । एषे शम्पटं अहिलुहामि । पुत्तका थावलआ
चेडा ! पलिवत्तावेहि (भ) पवहण । ॥

चेट । [परावत्त्वं] अहिलुहदु भट्टालके । १

शकारः । [अधिरुद्धावलीक्य च शङ्का नाटयित्वा त्वरितमवतीर्य विट कण्ठे
प्रवक्ष्यात्] भावे ! भावे ! मलेशि मलेशि, पवहणाधिलूढा
लक्खशी, चोले वा पडिवग्गदि ; ता जइ लक्खशी, तदो उमे
वि मूग्गे : अघ चोले, तदो उमे वि खज्जे । ॥ (ञ)

विट । न मेतव्यम् ; कुतोऽत्र वृषभयानि राक्षसाः सञ्चारः ?
मा नाम ते मध्याह्नार्क-ताप-च्छिन्नदृष्टेः स्थावरकस्य सकञ्चुकां
ह्याया दृष्ट्वा भ्रान्तिरुत्पन्ना ? (ट)

८ एष नाम्नतम् अधिरोहामि । पुत्तक स्थावरक चेट । परिवर्त्तय प्रवक्ष्याम् ।

१ अधिरोहतु भट्टारक ।

३ भाव । भाव । स्ततोऽसि स्ततोऽसि, प्रवहणाधिहृता राक्षसी, धौरो वा प्रति-
दहति, तद् यदि राक्षसी, तदा उभावपि नृपितौ, अघ धौर, तदा उभावपि
हृदिता ।

(भ) परिवर्त्तय—स्नानय, नदभिमुखं स्थापय इत्यर्थः ।

(ञ) नृपितौ—दत्तधनी, “नूग्गे, खज्जे” इति विपर्ययोक्ति शकारवाक्यत्वात्
प्रवृत्ता एव ।

शकार । पुत्तका थावलआ चेडा ! जीवेगि १ *

चेट. । अधइं । †

शकार । भावे । प्रवहणाधिलूढा इत्थिआ पडिवगटि, ता
अवल्लोएहि । ‡

विट । कथं स्त्री ?—

अवनतशिरसः प्रयाम शीघ्रं

पथि वृषभा इव वर्षताडिताच्चा ।

मम हि सदसि गौरवप्रियस्य

कुलजन दर्शन-कातर हि चक्षुः ॥ १५ ॥

* पुच्छक स्यावरक चट । जीवसि ?

† अथकिम् ।

‡ भाव । प्रवहणाधिलूढा स्त्री प्रतिवसति, तदवलोकय ।

दृष्टा—निरोक्ष्य, मा नाम—म तावत्, नाम इति सम्भावनायां, भान्ति,—मम,
उत्पन्ना ?—जाता ? स्यावरकस्य सकधुकच्छायां दृष्टा ते राक्षसीभान्तिरुदिष्याय न
किम् ? इत्यर्थः, अपि तु भान्तिरेव जाता इति सम्भावयामीति भावः ।

शकारेण प्रवहणाधिलूढा स्त्रिय द्रष्टुमनुरुडाऽपि विट आत्मसम्मानानुरोधेन मय
परम्प्रादर्शनमकर्णायमित्याह, अवनतेति ।—अवनत—नमः, शिर,—मस्तकं येया
ताडणा, स्वगौरवक्षणाय अधीमुक्त्वा सन्त इत्यर्थः, “नेजेत परकासिनीम्” इति
वचनादिति भावः, वरमिति शय, पथि—मार्गे, वर्षेण—वृष्या, ताडितानि—आड
तानि, अचोणि—मयनानि येया तथोक्ता, वाग्विन्दुनिरुदयना इत्यर्थः वृषभा,—
वनोवृद्धा इव, शीघ्र—सत्वर, प्रयाम,—इति अपगच्छाम, [याधानीत्यदि वर,
युद्धदम्भद्वाराविषयणवे दिवैकचयो बहुत्वमिति नियमेन बहुवचनान्तरा], नि-
वत, सदसि—सभायां, साधुजनसमाजे इति यावत्, गौरवप्रियस्य—आमनि वट
सान काट्टिए मम—मे, अनु,—मेव कुलजनस्य—कुलजनवृद्धयः, कुल

वन् । [सविस्तरमात्मगतम्] कथं । मम गणगणाय आश्रमश्रो-
त्रेव राश्रमालश्रो ॥ ता मसइटहि मन्दभाश्रा । एमो दाणिं
मम मन्दभाइणोए ऊसरखेत्तपडिटो विअ वीअमुट्ठी निफलो
इध आगमणो सवुत्तो । (ठ) ता किं एत्थ करइस्स ? *

प्रकार । कादले क्खु एथे वुड्ढेवे पवहणं गावलीएटि ।
भावे । आलीएहि पवहण । † (ड)

विट । को टोष ? भवतु एवं तावत् ।

* कथम् । मम नयनयोरायासकर एव राजशालक ॥ ततः सश्रयितास्मि मन्द-
भाग्वा । एतद्विदानीं मनः मन्दभागाया ऊपरस्त्वेवपतित इव वीजमुष्टि निफलमिहा-
रमम सहकम् । ततः किमव करिष्यामि ?

† कातर खलु एष इड्ढेव पवहणं गावलीकथति । भावः । आलीक्य
प्रवहणम् ।

प्रासङ्गिकत्वदर्शनात्, व्याकरणलक्षणहीनत्वेनास्य श्रुतसंस्कारतादोषदुष्टत्वं वेदितव्यम्,
लीटि चान्न प्रयोगस्य साधुत्वेऽपि तस्य विश्रयार्थविहितत्वेनाथ तद्याविधार्थस्य प्रक-
सादुपयोगित्वात् तत्रप्रयोगस्य वैयर्थ्यमेवेति ध्येयम् । पश्चिमादा वृत्तम् ॥ १५ ॥

(३) आश्रमश्रु — विद्वज्जनक, चक्षु पीडादायक इत्यर्थः । सश्रयिता—
रजय — मन्देह, जीवने इति शेषः, ज्ञातं चम्या, तादृशी, जीविष्यामि न वा ?
इति मग्नाकुलाऽस्मि इत्यर्थः, [ज्ञातार्थे इति चिन्तयामासुः, यथा,—मपूर्वकस्य ज्ञे-
इत्यस्य कथारिनिष्ठा, चिन्तयामासुः] । मन्दभाग्वा—मन्दम्—चम्य, दुष्टम् इत्यर्थः,
भाग्वा—चिन्ति यस्या सा, दुभगा, ऊपरस्त्वेवपतिता,—ऊपरस्त्वे—ऊपरमुनी,
पतिता—प्रतिष्ठा, आश्रमश्रुमनी एतात् वीजान् यथा नादुरीक्यति, नानापि
समीरय तदा विफलं नृणां इति भावः ।

(४) विटोक्तं “कलङ्कमदमनकातरम्” इत्यादिकसाक्षरं प्रवहणं गावलीकने
विटोक्तं चम्यपि विहितं, खेट तव प्रवर्त्तितुं निष्कृतिं परिधानं वाच्यं न
चम्यमदम तव चम्येता मन्दनाम इकार च इ कातर इति ।—कातर —
चम्यमदमनाकर्त्तुं भेत, दाहकात् विद्वद्वा एष इड्ढेव,—मद्विरदम्,
इड्ढेव इड्ढेव इति—न ममति एत भव । प्रवहणं चाम्य कथं तन्नेव इति
३६ ।

शकार । कध । शिआला उड्डेन्ति ॥ बाअगा वच्चेन्ति ॥
ता जाव भावे अक्खोहि भक्खोअदि, दन्तेहि पेक्खोअदि, (ठ)
दाव हग्गे पलाइअ । ॥

विट । [वसन्तसेनां दृष्टां विषादमात्मगतम्] कथमये ! सृगी
व्याघ्रमनुमरति ? (ण) भोः कष्टम् ।—

शरच्चन्द्र-प्रतीकाश पुलिनान्तर-शायिनम् ।

हंसी हम् परित्यज्य वायस समुपस्थिता ॥ १६ ॥

१ कथ । शगाला उड्डोयन्ते ॥ वायसा व्रजन्ति ॥ तत् यावत् भावीऽतिभां
मत्त्यन्ते, दन्तं प्रेत्यन्ते, तावदहं पलायिष्ये ।

(ठ) “शिआला उड्डेन्ति” इत्यादिविपरीतोक्तिः शकारवाक्याददृष्टा श्रेया ।
एव परवापि ।

(ण) अये । इति विषादे, (“अये क्रीधे विषादे च समुमे स्मरणेऽपि न” इति
मैदिनी) । सृगीव्याघ्रयो परस्परभीज्यभीजकमस्वस्वमत्त्वेन सृगा व्याघ्रानुमरण
यया अतीव विषादजनक विपत्तिजनकश्च, वसन्तसेनाया अपि शकाराभिमरण तथा
इति भावः, वसन्तसेनाया शकाराभिमरण स्वेच्छाकृतमात्र विज्ञानत विटके मुक्त
भान्तिकृता वेदितव्या ।

[जगन्तिकम्] वसन्तसेने । न युक्तमिदं, नापि सदृश-

मिदम्, (त) —

पूर्वं मानादवज्ञाय द्रव्यार्थे जननीवशात् ।

वस । शृ । [इति शिरशालयति] ।

वित । अशीर्णोऽर्थस्वभावेन वेशभावेन मन्यते ॥ १७ ॥

(त) जनान्तिकम् — अद्भुतमनामिकाच्च अद्भुलि कुञ्चिता विधाय प्रसारिता-
पराङ्मुखित्वेण तदवस्थानपरामाङ्काच्च परस्परकंधामन्तरा यत् गुह्यभाषणरूपं नास्ति
तद्वेति वेदितव्यम्, (तद्वत्त्वार्थं यथा दर्पणे, — “विपताककरेणान्यामपवायान्तरा
कथाम् । अन्वोऽन्यामन्त्रेण यत् स्यात् जगन्तिकं तज्जगन्तिकम् ॥” इति । विपताक-
मन्त्रमपि नास्तिशास्त्रे नवमाध्याये चतुःषष्टिकरलक्षणप्रतिपादनावसरे, यथा, —
“प्रसारिता समा स्रष्टा यस्याद्भुत्यो भवन्ति हि । कुञ्चितश्च तथाऽद्भुतः स पताक-
इति श्रुतः ॥ पताके तु यदा वक्ताऽनामिका लङ्गुलिर्भवेत् । विपताकः स विज्ञेयः —”
इति । नन्दाग्रमरन्दे तु किञ्चिद्विशेषः, — “तज्जनीमूलमलप्रकुञ्चिताद्भुतकः करः ।
गण्डयः सहताकारप्रसारिततलाद्भुलि ॥ पताकः स्यादथ यदि वक्त्रिणामिका-
द्भुलि । स एव शीवगर्भादि विपताक इतीर्यते ॥” इति) । युक्तम् — उचितं, न्याय-
मित्यर्थः । सदृशम् — अनुरूपमित्यर्थः, तवेति शेषः, चारुदत्तानुरक्ताया अप्रसाम्य-
भाषणवशात् । ते ईदृशे जनार्थे स्वेच्छाकृताभिसारः अतीव गर्हणीय इति वितस्याग्रयः ।

इदानीं धमलोभात् शकारसदृशशीघ्रपुरुषे अभिसारस्य अयुक्ततायां हेतुमाह,
पूर्वमिति । — पूर्वं — प्राक्, यदा दशसहस्रसुवर्णमुद्रालभ्य अलङ्कारं प्रवृत्तञ्च प्रेषितं,
तदा इत्यर्थः, मानात् — गर्वात्, अवज्ञाय — प्रत्याख्याय, शकारमिति श्रुत्वा, इदानीम्
— एवमा, जननीवशात् — नातुरधीमताया, तदुपदेशादित्यर्थः, द्रव्यार्थे — द्रव्यम-
नाभाषम्, “इह वागताऽसीति मन्यते रुक्माभिः” एतावन्त्येव पदान्त्वमर्थस्य नन्दय-
रोक्षादं परलोपानि, पूर्वजनमभिसार्यत्वमुद्रा सावहेतुमिन्नमभद्रं शकारं विहाया-
न्नु एव स्वयङ्माहमस्मि इह एव दयाभिमानवत्त्वमिति सूचयितुं चित्तमिति तात्पर्यम्,
(इत्येतत् वक्तव्येना, वित्तिं भिन्नि प्रयुक्ता एवेत्यादिदृष्ट्युत् “न” इत्युक्ता शिरशालन-
कथया वित्तभाषनादा अपवादालम्बेन प्रतिपादित इतीति वेदितव्यम्), कथं
अशीर्णोऽर्थस्वभावेन — अशीर्णोऽर्थस्वभावेन, अतुदारास्वभावमन्त्रादिवेन इत्यर्थः, [इत्या-
रम्भः ॥ १७ ॥] इत्युक्ते इत्यादिभ्यां इति भावेऽपि च शीर्णार्थः, तदाहि दक्षिण-

ननूक्तमेव मया भवतीं प्रति,—“सममुपचर भद्रे ।
सुप्रियञ्चाप्रियञ्च” ।

वस । पवहण-विपज्जासेण आगदा, सरणागदस्मि । * (य)

विट । न भेतव्य न भेतव्यम् । भवतु, एन वच्चयामि । (ट)

[शकारमुपगम्य] काणेलीमात' । सत्य राक्षस्य एव अत्र प्रति-
वसन्ति ।

शकार । भावे । भावे । जइ लक्खणी पडिबशदि, ता
कौश ण तुमं सूशेदि ? (ध) अध चोले, ता किं तुम ण
भक्खिदे ? †

विट । किमनेन निरूपितेन ? यदि पुनरुद्यानपरम्परया(न)
पद्मामेव नगरोमुज्जयिनीं प्रविशावः, तदा को दोषः स्यात् ?

* पवहण-विपज्जासेनागता, शरणागताऽस्मि ।

† भाव । भाव । यदि राक्षसी प्रतिवसति, सत् कथं न त्वां मुञ्चाति ? अथ
चोर, तदा किं त्वं न भक्षित ?

स अगौण्डियं, तथाविध स्वभावो यस्य तेन] वेशभावेन—पेय्यात्वेन चतुर्नित्यं,
मन्यते,—विज्ञायते, तवागमनमिति शेषः । प्रागुद्दामगौवगमदेन, चारुदत्तानुसंगिणी
इदं नोचशकार कथं भज्जं इति साहजिकगत्यादिकेण वा शकार प्रत्यागत्य, पुन
रिदानीं सातुमाडमया, अथग्वृत्तिरभिमानवेग्यास्वाभावेन वा, धननाशार्थमिदं गता
ऽस्तीति सम्भावयामीति समुद्रिताय । पेय्यावश्च वृत्तम् ॥ १० ॥

शकार । एवं किदे (प) किं भोदि ? *

षिट । एवं कृते व्यायामः सेवितो धुर्याणाञ्च परिश्रमः
परिहृतो (फ) भवति ।

शकार । एवं भोदु । धाबलआ चेडा । गेह पवहणं ।
अधवा, चिट्ट चिट्ट, देवदाणं वम्हणाणं च अग्गदो चलणेण
गच्छामि ? ग हि ग हि, पवहण अहिलुहिअ गच्छामि । जेण
दूलदो मं पेक्खिअ भणिश्रन्ति “एसे शे लट्ठिअशाले भट्टालके
गच्छदि ।” †

षिट । [स्वगतम्] दुष्करं विषमौषधीकर्तुम् । (व) भवतु,

* एष कृते किं भवति ?

† एवं भवतु । व्यावरकचेट । मय प्रवहणम्, अधवा, तिष्ठ तिष्ठ,
देवतानां ब्राह्मणानां चारत चरणेन गच्छामि ? न हि न हि, प्रवहणमधिकञ्च
गच्छामि, येन दूरतो मां प्रेक्ष्य भणिष्यन्ति, “एष स राष्टियशालो भट्टारको गच्छति” ।
इत्येवमुक्तेन मिरपितेन—निर्णीतेन, प्रत्यक्षीकृतेन इत्यर्थः, किं—किं फलमित्यर्थः,
निरूपण निष्पत्तीजनमिति भावः । उद्यामपरम्परया—चारामयेष्ट्या, उपवनमार्गेण
इत्यर्थः, (शकारं वक्ष्यमानेन विटनेयमुक्तिः, दसन्तसेनायाः प्रतिरीध परिजिहीर्षयै
दोषन्तेति वेदितव्या, षिटो हि शकारसहायकः सन्नपि वसन्तसेनायाः अयधोत्वौदन
कटाक्षपि कानुमोदते, अतः सुखेन तस्यान्तात् शकारं व्यानान्तरं नेतुम् एवमुप-
दिशतीति बोद्धव्यम्) ।

(प) एवं कृते—पद्यानिष गते इत्यर्थः ।

(फ) व्यायामः,—अङ्गुष्ठाञ्चलनजनितशारीरिकपरिश्रमविशेषः । वेदितः,—
अनुहितः, आचरत इत्यर्थः । धुर्याणां—हयभागान्, (“धुक्कं धुक्कदोरियधनीया
सुहुरसरा” इत्यमरः) परिहृतः,—अननुहित इत्यर्थः ।

(व) विष—गरलम्, औषधीकर्तुम्—औषधरूपेण परिचलनयितुं, दुष्करं—
दुःसाध्यम्, यदा प्रादनाङ्कस्य विषम्य हितक्षरीषधरूपेण परिचलनम् अतोव लघु
राष्ट्रं ततश्च खड्गसमाधे नृजङ्गहारं दाकान्तरिणं विनिष्ठा ततः प्रत्यावर्त्तयितुं दुष्करं
इत्यर्थः । यथा,—दुष्करम्—दुःसाध्यं वेनायुग्मेन नाहितुमशक्यमित्यर्थः, विष—
गरलम्, औषधीकर्तुम्—औषधरूपेण दुष्करं कर्तुमित्यर्थः अङ्गुष्ठाञ्चलन-
जनित-
शारीरिक-
परिश्रम-
विशेषः ।

एवं तावत् । [प्रकाशम्] काणेलौमात । एषा वसन्तसेना
भवन्तमभिसारयितुमागता ।

वस । सन्त पावं । सन्त पाव । *

शकार । [सहपम्] भावे । भावे ! म पवनपुनिशं मणुगं
वाशुदेवम् १ १ (भ)

बिट । अथाकिम् ।

शकार । तेन हि अपुष्वा शिली समाशादिता ; तस्मिन् काले
मए लोशादृता, शम्पद पाएशु पडिभ पशाटेमि । ‡ (म)

* शान्तं पापं, शान्तं पापम् ।

† भाव । भाव । सो प्रवरपुरुष मनुष्य वासुदेवकम् १

‡ तेन हि अपूर्वा शै समाशादिता, तस्मिन् काले मया रोपिता, साम्प्रत
पादयो पतित्वा प्रसादयामि ।

विषय किमपि औपध नास्तीति भाव । औपधशब्दस्य रोगप्रशमनोपायमतद्व्याप्यं
कृतेऽपि, अथ लक्षणया तत्साध्यत्वरूपार्थपरत्वं यदित्यम्, एव औपधापनीतीकत्वात्
प्रसिद्धात्, औपधम् औपधं कथमिति अभुततद्वावार्थं चोदयम्, औपधोक्तम्
दुष्करम् इति क्रियारूपत्वेन वा दुष्करमिति पदस्यान्वयः, दुष्करशब्दस्य विगणनीयत्वात्
अन्वये तु अशक्यमिति क्रियापदान्तरमूहनीयम्, तथा च, वसन्तसेनापदस्य
शकाराभिप्रेतसम्भासि केनापि क्लृप्तं अपनेतुमशक्यमिति निदर्शयामि प्रायः, अतः
अतिदृढविषये औपधव्यपत्ताऽऽपादनस्य अतिदृढसाध्यत्वरूपान्तरप्रसङ्गात् अतिरिक्तं यत्
स्वभावस्य शकारस्य मुख्यभावत्वाऽऽपादनमतिदुष्करत्वमिति प्रस्ताव्यस्य प्रतीत्यप्रसङ्ग
प्रशनाऽस्तुदात्तः ।

(म) प्रवरपुरुष—देहमानव, वासुदेवकं—वासुदेव एवति वासुदेवकं त,
वासुदेवाभिन्नमित्यद, [एव स्यात् क्वन प्रत्यय] ।

विट । साधु अभिहितम् ।

जकार । एषे पाण्डु पडेसि । [इति वसन्तसेनामुपसृत्य]

अत्तिके । अम्बिके । शृणु मम विवृतिम्—

एषे पडेसि चलणेशु विशालनेत्ते !

हृत्पञ्चलि दशणहे ! तव शुद्धदन्ति ! ।

जं त मए अवकिदं मदणानुलेण.

त खम्मिदाणि, वलगन्ति ! तव म्हि दाणे ॥ १८ ॥

२ एष पादयो पतामि । हे मात । अम्बिके । शृणु मम विवृतिम्,—

† एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे । हृत्पञ्चलि दशनखे । तव शुद्धदन्ति । ।

यत्तन्मया अपहृत मदनानुरागेण, तत क्षमिताऽस्मि, वरगावि । तवास्मि दास ॥

यदा,—नेन हि—अभिसाराकाङ्क्षैर्वागतत्वेन हेतुनेत्यर्थे, अपूर्वा—रमणीया, हृदयगहिणीत्यर्थे, ओ,—शोभा, वसनालङ्कारादिना आहार्यमुपमेत्यर्थः । समासा-
दिता—स्वीकृता, वसन्तसेनयेति शेषः, अभिसरणोपयोगिनीभिः वेशमृषाभिरिच्य रम्य-
दर्शना मुञ्चन्तीति मुमुक्षितार्थः । सखिन् काले—पुत्रं, वसन्तसेनाकृतस्वप्राप्तनाप्रत्या-
ख्यानमनये वसन्तसेनाकृतधारुदत्ताभिसरणमनये वा इत्यर्थः । गोपिता—कोपिता,
वसन्तसेना इति शेषः । प्रसादयामि—अनुनयामि, मदनुरागित्वात् इदानीमस्या
प्रसन्नतानुत्पादनामीत्यर्थः ।

जकार वसन्तसेनाऽनुनयप्रकारमाह, एष इति ।—हे विशालनेत्रे ।—आयत-
नयने । एष,—अहमित्यर्थे तव चरणयोः—पादयोः, पतामि—आत्मानं निक्षिपा-
मीत्यर्थः, दशनखे—दश मखा यस्यान्तकम्बुजौ, अविकृतदशनखतधवलनखरौ । इत्यर्थः,
एष शुद्धदन्ति ।—शुद्धा,—निष्कला शोभना इति यावत्, दन्ता यस्यान्तकम्बुजौ,
कलावशात्पदति । इत्यर्थः, तव—नरकस्ये, हृत्पञ्चलि,—प्रसृतपुक्तकरी इत्यर्थः,
अरोमि इति शेषः, मदनानुरागेण—कामार्त्तेन, कामप्रसङ्गात् विवेकशून्यमननन्देति

वम । [मकीधम्] अवेहि, अणज्ज मन्तेमि । * (य) [इति
माटेन तडियति] ।

शकार । [मकीधम्]—

जे चुम्बिते अम्बिक-मादुकेहिं, गटे ण देवाणं वि जे पणामं ।

शे पाडिते पाटतलेण मुण्डे वणे शिआलेण जधा मुदङ्गे १ ॥ १८ ॥

अले थावलआ चेडा । कहिं तुण एशा शमाशादिटा १ । †

* अपेहि, अनार्ये मन्तयमि ।

† यच्चम्बितमम्बिकामादुकाभिगेत म देवानामपि यत पणामम् ।

तत्पातित पाटतलेन मुण्डे वने शिआलेन यथा मुदङ्गम् १ ॥

‡ अरे म्यावक्कचेट । कुव लया एया ममामादिता १

(य) अनार्यम्—आर्यजनविगर्हितम्, असमीचीनमित्यर्थ, मन्तयमि—कथयमि ।

वमलसेनाया पाटप्रहारेण कृड शकार आत्मोत्कर्षणायपनपर मर मावण मध्य
तत्क्रान्तनिराकरणमाह, यदिति ।—एत मुण्डे—शिर, मम इति शेष अम्बिकामादु
काभि, —मादुभि इति भाव, (शकारवाक्यात् पीनकृत्य न दोषात्) न
वम) चुम्बित—चुम्बन कृत, वाक्मत्यातिरेकादित्यर्थ, तथा यत् मुण्डमिति एव,
देवानामपि—मुण्डाणामपि, देवममीपेऽपि इत्यर्थ, [“देवाण” इत्यस्य निरुद्धात्
पाटस्य “देवाण” इति अनुस्वारान्ततया कुवचित् दर्शनात्, एतत् प्राक्क मया

वेष्ट । भट्टके ! गाम-शअलेहि लुडे लाअमगे, तदो
चातुदत्तश्च लुक्खवाडिआए पवहण धाविअ तहि ओदलिअ,
जाव चक्कपलिअट्टिअ कलेमि, दाव एशा पवहण-विपज्जाशेण
इह आलूदे, त्ति तक्केमि । ॥

रत्ता । कव ! पवहण-विपज्जाशेण आगटा १ ए म अहि-
शालिदुं १ ता ओदल ओदल मम केलकादो पवहणादो ।
तुमं तं दलिह-सत्यवाह-पुत्तअ अहिशालेशि १ मम केलकाइ
गोणाइं वाहेशि १ (र) ता ओदल ओदल गव्वदाशि । ओदल
ओदल । ॥

वत्त । त अज्जचारुदत्तं अहिशारेसि, त्ति ज सच्च, अलद्धिद-
न्हि इमिणा वअणेण । सम्पदं जं भोटु, त भोटु । ॥

* भट्टक । दानशकटे रुडो राजनागं, तदा चारुदत्तस्य वृक्षवाटिकाया प्रवहण
स्थापयित्वा तदावतीव्य, यावच्चक्रपरिहृतिं करोमि, तावदेवा प्रवहणविपर्ययांस्तेने-
हाहता इति तर्कयामि ।

† कथम् । प्रवहणविपर्ययांस्तेनागता १ न मानभिसारयितुम् १ तदवतर अवतर
नदीगत प्रवहणात् । त्व त दरिद्रसाद्यंवाहपुच्छकमभिसारयसि १ नदीवौ गावौ
साहयसि १ तदवतर अवतर गमंदासि । अवतर अवतर ।

‡ तन्मायचारुदत्तमभिसारयसि, इति यत्, सत्यम्, अलङ्घ्यतांस्ति अनुना
रथनेन । साम्प्रत यद्भवतु, तद्भवतु ।

शकार । एदेहि मे दश-ण्डुप्पल-मण्डलेहि

हत्थेहि चाडुशद ताडण-लम्पडेहि ।

कष्टामि टे बलतणुं णिअ-जाणकादो

केशेण्ण बालिदइअ वि जहा जडाऊ ॥ २० ॥

८ एताभ्या मे दशनखोत्पलमण्डलाभ्या हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् ।

कष्टामि ते वरतन् मिजयामकात्, केशेषु बालिदयितामिव यथा लटाय ॥

वसन्तसेनाया शकटारोहण तदवतरणे कालचोपश्रामहमान शकार मक्षा
स्वानुष्ठेय तन्निर्व्याप्तनप्रकारमाह, एताभ्यामिति ।—मे—मम, दश—दशमहाका,
मखा,—करकहा, उत्पलमण्डलानि—पुण्डरीकसमूहा इव वयो ताभ्यां, (दृश्यते
हि लोके वीरा करकाकस्ययांतनाथं वज्रीपस्य प्रदशयन्ति, सुन्दरीणां करक्षणानामरं
एव नखानां कमलसाम्यच्चेति, एतच्च सौख्यातिशय्यात् शकार ताडनकर्मणि कस्या
काकस्यमनुपवर्णं विपथयेण कीनलत्वमेव वणयतीति शकारवस्तुत्वेनैतत् प्राग
स्मानकुलत्वात् भूषणमेवेति वेदितव्यम्), तथा चाटुशतानि—प्रियवचनशतानीं,
ताडनानि—प्रहारा, तेषु लम्पटाभ्या—लम्बाभ्यां, तत्पुण्डलाभ्यामित्यर्थः, चाटुप्रभ
त्वाको यथा मिथ्याप्रियवाक्यसमूहाकर्णने सदा आशङ्कान् दृश्यते, मम हस्तोप
सञ्चटा प्रहारविधौ तथैव मायङ्ग इति भावः, (अथ मना मधुराणाञ्च ताभ्यां
कटोरण क्रेशद्वन्वततया अप्रोतकरणेन च ताडनेन सामापदशन शकारणमात्रेण
शय्यचक्रम्),

विट ।—अग्राह्या मूर्धजेष्वेताः स्त्रियो गुणसमन्विताः ।

न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्युपवनोद्भवाः ॥ २१ ॥

तदुत्तिष्ठ त्वम्, अहमेनामवतारयामि । वसन्तसेने । अव-
तीर्थ्यताम् ।

वस । [अवतीर्थ्य एकान्ते (व) स्थिता] ।

प्रकार । [स्रगतम्] । जी श्रे मम वज्रणावमाणेण तदा
स्त्रीशमी शम्भुक्लिदे, अज्ज एदाए पादप्पहालेण अणेण
पल्ललिदे ; (व) तं सम्पदं मालेमि णं । भोदु, एव्वं दाव ।
[प्रकाशम्] भावे ! भावे ! ॥—

० य स मन वचनावमानेन तदा रोषाग्नि सन्वृत्तित, अद्य एतस्या पाद-
प्रहारिणानेन प्रज्वलित, तत् साम्बर नारयाम्येनाम् । भवतु, एवं तावत् । भाव ।
भाव ।—

परस्परविरुद्धाभिधानमूलकमेतदीपस्य शवारवन्तूलेन न दूष्यमिति बोध्यम् । वसन्त
तिलक वृत्तम् ॥ २० ॥

केशयहणहारा वसन्तसेनाया निघ्यातनोद्यत प्रकारं निवारयितु तादृशकार्यस्या-
दुक्ततामाह, अग्राह्या इति ।—गुणसमन्विता, —गुणवत्य, ०ता, —पुरत परिदृश्य-
माना, स्त्रिय, —वसन्तसेनासदृश कामिन्य, [अव बहुवचन वसन्तसेनाया गौरव
व्यञ्जक बोध्यम्], यहा—स्त्रिय, —माय्य, नारीमादमेव इत्यय, मूर्धजे—केशेषु,
केशवच्छेदेनेत्यर्थ, [अव औपम्येयिकाधिकरणे सप्तमी] अग्राह्या, —न गहीतुमश्या,
तदा रि, —उपवनोद्भवा, —हृदिने कामने सयव परिवर्द्धिता इत्यय, लता, —
वृत्तम्, पल्लवच्छेद—किञ्चलवभङ्ग, न अर्हन्ति—किञ्चलवभङ्गं प्राप्त योग्या न
भवन्तीत्यर्थ । सयवपालिताया सुकीमलाया उपवनलताया पल्लवभङ्ग यथा वृत्त-
चित, तदा अतिकीमलाया गुणवत्या उपवीवनादिसमन्विताया वसन्तसेनाया आप
हृदयकपदेन निरसोद्भूत इति सरलाहं । अव स्त्रीकेशयहण-लतापल्लवच्छेदम-
रपहणस्य सामान्य परिधानरूपत्वात् वृत्तान्तोद्भवात्, “वृत्तान्तसु सधर्मस्य वस्तुन
प्रतिबिम्बनम्” इति लक्षणात् । पद्यावच्छ वृत्तम् ॥ २१ ॥

(व) एकान्ते—एकस्मिन् पार्श्वे ।

जदिच्छमे लम्बदगा विशालं
 पावालत्र शुत्तशदेहि जुत्तम् ।
 मशं च खादुं, तह तुट्टि कादु,
 चुह चुह चुकु चुह चुहत्ति—” ५ ॥ २२ ॥

विट । ततः किम् ?

शकार । “—मम पित्रं कलेहि । १”

विट । बाढं करोमि, वर्जयित्वा तु अकार्यम् । (श)

* यदीच्छसि लम्बदगाविशालं प्रावारकं मृचशैथुलम् ।

मांसघ्नं खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं चुह चुह चुकु चुह चुहत्ति इति ॥

१ मम पित्रं कुरु ।

मानेन—अनादरणेन, सावन्न परिहरणेनेत्यर्थ, तदा—प्राक् आरुदभाभिसरणमन्य
 इत्यर्थ, शपाप्ति, —क्रोधामल, सन्नुचित, —सन्दोषित, अत्यन्तिलग्नं ज्वालामा
 नत्यक्तया विकाशाभावात् तदानीं धूमाच्छन्नतया स्थित इत्यर्थ । एतस्या, —
 वसन्तसमाया इत्यर्थ, प्रज्वलित, —ज्वालामालामूलतया पुनरुदोषत इत्यर्थ ।

वसन्तमेव निहत्य समुचितोपायनदानप्रस्तापिम विट प्रणामयन्नाह, वर्जयित्वा—
 यदि—वेत, लम्बाभि, —सुदीर्घ प्रणाम्यताभि, दगाभि, —तस्मात्, लम्बमाम
 धस्त्रान्त्यन्वस्त्रिय, (“दगा, वष्यादीपदस्योपस्थाने भास्य यापयति” इति म ८०) ।
 विशाल—शव, तथा मृचगते, —ममदासु रित्यर्थ, [“यत्तशदेह” इत्यत आह
 इदं खादितुं स्वाभाविक, कर्तुं कानुस्वाराऽप पाठ इत्यनेन, तत्र पुनराह ५ ॥ २२ ॥
 इति मृच्छकटिके समाप्ते]

शकार । भावे ! अकज्जाह गन्धे वि णत्थि, लक्खशी

कावि णत्थि (प) । *

षिट । उच्चता तर्हि ।

शकार । मालेहि वसन्तशेणित्थं । †

विट । [कर्णं पिप्पय (स)] ।—

वाला स्त्रियञ्च नगरस्य विभूषणञ्च

वेक्ष्यामवेश सदृशं प्रणयोपचाराम् ।

एनामनागममहं यदि घातयामि

केनोडुपेन परलोकनटीं तरिष्ये ? ॥ २३ ॥

* भावः । अकायस्य गन्धोऽपि नास्ति, राक्षसो कापि नास्ति ।

† सारथ्य वसन्तसेनाम् ।

इति यावत् । (“भृशपतिघ्नयोवाढम्” इत्यमरः) । अकायम्—अनुचितकार्यं, पाप
कर्म इत्यत्र, वर्जयित्वा—विहाय, करोमि—विदधामि, गर्हितं कर्म विना सर्व्वमेव
भवत् कृत्यं साधयितुमष्ट स्वीकरोमीत्यर्थः ।

(प) राक्षसो कापि नास्तीति ।—अकायं वर्जयित्वेति विटप्रोक्तवाक्यात्,
अकायं—मञ्जनविगर्हितं कर्म इति विटाभिप्रेतमर्थमनवबुध्य, अकायं—कर्म
मशङ्कम्, अनायमित्येवमर्थमवगत्य, राक्षसो कापि नास्तीत्युक्त्या राक्षसीवधो हि
टि नाष्टः, अस्या दबम् न तथा, यत एषा किंल वसन्तसेना, अतोऽस्या न भेत्य
मात भावः प्रकटोक्तः । [“लक्खशी कावि” अथ “लखलिषा वि” इति पठित्वा
“रक्षोऽपि” इति कैचित्] ।

गकारः । अहं ते मेडकं ददम्य । अस्मिं च,—विवित्ते (ह)
उज्जाणे इह मालन्तं को तुम पेक्विग्गदि ? ५

विट ।—

पश्यन्ति मा दशदिशो, वनदेवताय,
चन्द्रय, दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिलौ च गगनञ्च तथाऽन्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृत-दुष्कृत-मात्रिभूता ॥ २४ ॥

— अहं त उडुपं दास्यामि । अन्यच्च,—विवित्ते उज्जाणे इह मालन्तं कस्तं
प्रेविद्यत ?

देय्यात्वे मयपि कुलकामिनामिव पवित्रपण्यवतीमित्यर्थः, अनागम—निरपराधाम्,
एता—वसन्तसेना, घातयामि—मारयामि, तदा—सादृशाकाव्यानुदानं कृते इत्यर्थः,
केन उडुपेन—प्रवेन, किम्भूत, तरणमाधनमधनस्य इत्यर्थः, (“उडुपेन पय वेत्ति”
इत्यमरः) परलोकनदी—परलोकपथमध्यवर्तिनीं सरित्, तरणीमित्यर्थः, तारि—
अतिक्रमिष्यामि, तत उभीर्णी भविष्यामि ? न केनापि इत्यर्थः । निरपराधाया
अस्या हनने परलोके नैव मे निस्तारः, तेन अयग्रसंवाहं निरयगामी भविष्यामीत्य
भावः । अथ बालादिविशेषणानां साभिप्रायकतया परिकरोल्लङ्घनं, “उत्तिग्गिपणे
साभिप्राये परिकरो मत” इति लक्षणम् । [तरणं भीमादिकस्य परमोपरि—तदा
श्रिततया तदनुशासनमुत्तरं आत्मनिपटप्रयोगादत्र आकरणात्पण्यं इत्यपि १५
मन्त्रादिना विज्ञेयः] । वसन्ततनक प्रथमः ॥ २३ ॥

(ह) उडुप—प्रवेन, “दीडा” इति वदभाषा । विविता—विवित्ते,
(“विवित्ते पृतवित्तनो” इत्यमरः) ।

शकार । तेण हि पडन्तोवालिदं (क) कदुअ मालेहि । ३

विट । सूखं । अपध्वस्तोऽसि (ख) ।

शकार । अधम्मभीलू एणे वुडकीले । भोदु, थावलअं चेडं
अणुणेमि । पुत्तका थावलका चेडा । शोवसखडुआइ (ग)
टडण्ण । १

* तेन हि पटान्तापवारितां कृत्वा मारय ।

† अधम्मभोरुरेप वडकील । भवतु, स्थावरक चेटमममयामि । पुत्तक स्थावरक
चेट । सुवर्णकटकानि टाड्यामि ।

“अथ”शब्दो योऽथ) धर्म — शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजन्यभाविफलसाधनभूतशुभा-
दृष्टम्, धर्मिल,—वायु, एतौ चेत्यर्थं, गगनम्—आकाशश्च, तथा अन्तरात्मा
—मन, शरीरान्तर्वर्त्ती जीवात्मा वा, तथा भूमि,—पृथ्वी च, मा—विटमित्यर्थं,
पण्यन्ति—प्रचलोकयन्ति, (पतदुपलक्षणम्, तेन अनख-सखिल-यम-यामिनी-
प्रभृतीनामपि कर्मसाक्षित्वं बोध्यम्, तदुक्तं मिताचरायाम्,—“आदित्यचन्द्रा-
वमिलोऽनलय सौभूमिरापो हृदयं यमय । अहय रात्रिय उभे च सन्त्ये धम्मय
जागति मरस्य हसम् ॥”), पापाचरणं केनापि कदापि गोपायितुं न शक्यते अथ
अष्टगतांते वा अवग्रहेण प्रकाशितं भविष्यतीति भावः । अथ प्रस्तुतानां सर्वेषामेव
दिग्-वनटि-वता-चन्द्रादीनाम् एकया दर्शनक्रियया अभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता नाम
अलङ्कारः । वसन्ततिवृत्तकं हसम् ॥ २४ ॥

(क) पटाकापवारितां—वस्त्रप्रान्तेन आच्छादितां, येन केऽपि न द्रष्टुं शक्य-
तीति भावः ।

(ख) अपध्वस्त,—नीचव्यग्रस्त, अथवा इहलोकान् परलोकान् अध-
पतित, धिक्कृत इति यावत् ।

(ग) अधम्मभील, —अधम्माचरणायशील इत्यर्थः । वडकील,—जीर्ण-
शकर [“वराहं यकरो हटि कीलं पोथी” इत्यमरः । लङ्कार्दाष्टिनेन
“वुडकीले” इत्यत्र “वुड्वालि” इति पठित्वा इहयनाल इति व्याख्यातम्] ।
आक्, दीर्घन्तराया तदा नष्टवत्पुनरावृत्तक, इटानीन् इहले धम्मवडुन
इत्या च तान् रोपायति इत्याशयः, यथा—आकाशदिहया यद्येहत्वेन शङ्करवत्
कालात्तेन दृष्टव्यत्वेन च वेद इति “वुडकीले” इति शकारस्य सावधानीक्रिय
यावत्तत् । सुवर्णकटकान्—सुवर्णकटकान् ।

शकारः । अहं ते भेडकं ददृशं । अस्मा च,—विविक्ते (ह)
उज्जागे इह मालन्तं को तुमं पेक्विश्रष्टि ? ३

विट ।—

पश्यन्ति मां दशदिशो, वनदेवताश्च,
चन्द्रश्च, दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिलौ च गगनञ्च तथाऽन्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृत-दुष्कृत-मात्तिभूता ॥ २४ ॥

* अहं त उडुप दास्यामि । अन्यच्च,—विविक्ते उद्याने इह मारयन् कस्तां
प्रेक्षिष्यते ?

वेद्यान्वे सत्यपि कुलकामिनौमिव पवित्रपण्यवतीमित्यर्थ, अनागम—निरपराधाम्,
एना—वसन्तसेना, घातयामि—मारयामि, तदा—तादृशकाव्यानुष्ठाने कृते इत्यर्थ,
केन उडुपेन—प्लवेन, किम्भूत, तरणसाधनमवलम्ब्य इत्यर्थ, (“उडुपन्तु प्रव कोल”
इत्यमर) परलीकनटी—परलीकपथमध्यवर्तिनीं सरितं, तैरणीमित्यर्थ, तदिदं—
अतिक्रमिष्यामि, तत उत्तीर्णो भविष्यामि * न केनापि इत्यर्थ । निरपराधाया
अस्या हनने परलीके नैव मे निस्तार, तेन अवश्यमेवाह निरयगामी भविष्यामीति
भाव । अथ बालादिविशेषणानां साभिप्रायकतया परिकरीलङ्कार, “उत्तिर्निद्रयमे
साभिप्राये परिकरो मत्त” इति लक्षणात् । [तरन्तं भौवादिकस्य परस्मैपदित्येनान्
शिष्टतया तदनुशासनमुल्लङ्घ्य आप्यनेपदप्रयोगादत्र व्याकरणलक्षणहीनत्वरूपं श्रुत
संस्कारतादोषं विज्ञेय] । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ २३ ॥

(ह) उडुप—प्लवम्, “डोडा” इति वङ्गभाषा । विविक्ते—निर्जनं,
(“विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमर) ।

“—कस्तां प्रेक्षिष्यते ?” इति शकारवाक्यस्थोत्तरं दातुं सर्वथा अनाना कम्पमापि
भूततया ध्यितान् शास्त्रीकान् देवादीन् निर्दिशति, पश्यन्तीति ।—सुकृतदुष्कृतमाध
मृता,—पृथपापथी साक्षाद्भार, [विशेषणमेतत् सर्वैरेव कर्तृपदे यद्यमभ्य
लिङ्गविभक्तिविपरिणामेनावृत्ति] दश—दशमद्वाका, दिश—ककुभ, वनदेवता,
—आरण्यदेव्यश्च, [अथ सर्वेभ्य कर्तृपदेभ्यश्चकार दशनक्रियायां प्रत्येकप्रधान
योगक] चन्द्र,—निशाकरश्च, दीप्तकिरण,—भास्वराश्च, अथ—परिदृश्यमान,
दिवाकर,—सूर्यश्च, (मध्याह्ने सूर्यस्य गगनमध्यदेशे अवस्थानात् हस्तेन निर्दिष्टादप्य

शकार । तेण हि पडन्तोवालिटं (क) कटुअ मालेहि । ३

विट । मूर्ख । अपध्वस्तोऽमि (ख) ।

गकार । अधम्मभीलू एसे बुद्धकोले । भोटु, यावलअ चेडं
अणुणेमि । पुत्तका यावलका चेडा । शोवस्सखडुआइ (ग)
टट्टण्ण । ५

* तेन हि पटान्नापवारितो कृत्वा मास्य ।

* अधम्मभीरुणं हट्टकोल । भवतु, प्यावरक चेटममुमयामि । पुत्तक स्यावरक
चेट । सुवर्णकट्टकानि टाढामि ।

“अथ” इत्येव शब्दः) चन्द्रं — शान्तविहितकर्मानुष्ठानजन्यभाविफलसाधनमुत्तमभा-
वदम्, चमिल, — वायु, एतौ चित्तार्थ, गगनम् — आकाशश्च, तथा अन्तरात्मा
— मन, शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा वा, तथा भूमि, — पृथ्वी च, ना — विटमित्यर्थः,
पण्डिति — अवलोकयन्ति, (एतदुपलक्षणम्, तेन अनल-सलिल-यम-यानिनी-
प्रवृत्तीनामपि कफमादित्वा बोधव्यम्, तदुक्तं मिताशरायाम्, — “आदित्यचन्द्रा-
दग्निर्लोऽनलश्च योर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्त्ये धम्मश्च
लानाति नरस्य हृत्तम् ॥”), पापावरणं केनापि कदापि गोपायितुं न शक्यते, अथ
अष्टशतानि वा अवश्यमेव प्रकाशितं भविष्यतीति भावः । अत्र प्रस्तुतानां सर्वेषामेव
दिग्-वनट्टवता-चन्द्रार्दीनाम् एकया दशनक्रियया अभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता नाम
अट्टट्टार । वसन्ततिलकं हृत्तम् ॥ २४ ॥

(क) पटान्नापवारिता — वस्त्रप्रालेन आच्छादिता, येन केऽपि न दृष्टुं शक्य-
मिति भावः ।

चेट । अहं पि पलिद्विग्ण । *

शकार । शोवसं टे पीठकं (घ) कालद्विग्ण । †

चेट । अह पि उवविशिग्णं । ‡

शकार । शब्बं टे उच्छिट्टं (ङ) दद्विग्ण । §

चेट । अहं पि खाद्विग्ण । ¶

शकार । शब्बचेडाण महत्तलकं कालद्विग्ण (च) । **

चेट । भट्टके । हुविस्स । ††

शकार । ता मस्येहि (क) मम वद्विग्णं । ‡‡

चेट । भट्टके । शब्ब कलेमि, वज्जिअ अकज्ज । §§

शकार । अकज्जाह गन्धे वि णत्थि । ¶¶

चेट । भणादु भट्टके । ***

शकार । एण वसन्तसेणिअं मालेहि । †††

चेट । पशीददु भट्टके । इअ मए अणज्जेण अज्जा पवहण-

पलिवत्तणेण आणीदा । ‡‡‡

* अहमपि परिधास्यामि ।

† शोवसं ते पीठकं कारयिष्यामि ।

‡ अहमपि उववेत्स्यामि ।

§ सर्वं ते उच्छिष्टं दास्यामि ।

¶ अहमपि खादयिष्यामि ।

** सर्व्वचेटानां महत्तरकं कारयिष्यामि ।

†† भट्टक ! भविष्यामि ।

‡‡ तन्नन्यस्व मम वदनम् ।

§§ भट्टक ! सर्वं करोमि, वज्जयित्वा अकाय्यम् । ¶¶ अकाय्यस्य गन्धोऽपि नास्ति ।

*** भणतु भट्टक ।

††† एतां वसन्तसेनां गारय ।

‡‡‡ प्रसीदतु भट्टक । इय मया अनार्येण आय्या प्रवहणपरिवर्त्तनेनानीता ।

(घ) पीठकम्—आसनम् ।

(ङ) उच्छिष्ट—भुक्तावशिष्टम्, “प्रसाद” इति वद्विभाषा, शकारस्य राज्ञ्यालकतया चब्बचूष्यादावविधस्वादुद्रव्याशिलात् तदुक्तावशिष्टमप्यत्र भाग्यलभ्यसेवीत तेषु चटस्य क्षोभप्रदर्शनं सूचितमेवेति बोध्यम् ।

(च) महत्तरक—प्रधानम् । कारयिष्यामि, राज्ञा इति शब्द ।

(क) मयस्व—स्वीकुरु इत्यर्थः ।

शकार । अले चेडा । तवावि ण पव्वामि ? (ज) ॥

चेट । पव्वदि भट्टके शल्लोलाह, ण चालित्ताह, ता पशीटदु पशीटदु भट्टके । भाआमि क्खु अह । ॥

शकार । तुम मम चेडे भविअ कश्श भाआशि ? ॥

चेट । भट्टके ! पल्लोअश्श । §

शकार । के शे पल्लोए ? ॥

चेट । भट्टके ! शुकिद-दुकिदश्श पलिणामे । (भ) ॥

शकार । केलिशे शुकिदश्श पलिणामे ? ॥

चेट । जाटिशे भट्टके वहुमोवस्समण्डिदे । ॥

शकार । दुकिदश्श केलिशे ? §§

* अरे चेट । तवापि न प्रभवामि ?

+ प्रभवति भट्टक शरीरस्य, ण चारिषस्य तत् प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टक ।
विभेमि खलु पदम् ।

‡ त्व मम चेटी भूत्वा कक्षात विभेपि ? § भट्टक । परल्लोकात् ।

॥ क न परल्लोक ? ॥ ॥ भट्टक । सुकृतदुष्कृतयो परिणाम ।

॥ कीदृश सुकृतस्य परिणाम ? ॥ ॥ यादृशा भट्टका बहुमुवस्समण्डित ।

॥ दुष्कृतस्य कीदृश ?

(ज) प्रभवामि—प्रभुभवामीत्यर्थ, तदुपरि अपि किं मनः कार्यत् अधिकारी
यामि ? इति समुदिताशयः ।

(भ) सुकृतदुष्कृतयोः,—पुण्यपापयोः, परिणाम,—परिणामः, फलरूपेण
परिणतिरित्यर्थः “हादिरिती भाव इत्येतत् प्रकृतम्” इति व्याजान्, परिणमन्तान्
सुकृतदुष्कृत इति तु पश्यन्तिताऽह । तथा हि पर —पण्डिकादस्य, लोकात्—
सुखदशादप्येतत् तदाध्वनूततया वा दृश्यत दोऽसौ लोकः, लोकात्तरीयः सुख-
दशादप्यध्वनूतमानः सत्यः सुखदशादवाप्तः वा, इति चददस्यसम्यक् व्युत्पत्तिः
एवमेव, एवं विधीयतेपिपदा प्रयुज्यमानस्य परल्लोकादस्य दशाऽभ्युत्थानमिति
रश्मिः प्रसारः पुनः तदाध्वनूततया वा दृश्यत दोऽसौ लोकः, लोकात्तरीयः सुख-
दशादप्यध्वनूतमानः सत्यः सुखदशादवाप्तः वा, इति चददस्यसम्यक् व्युत्पत्तिः

चेट.। जाटिशे हग्गे पलपिण्ड-भक्कुके भूटे; ता
अकज्ज (ज) ण कलङ्गश । *

शकार । अले । ए मालिङ्गशि १ १ [इति बहुविध ताडयति] ।

चेट । पिट्टदु भट्टके, मालेदु भट्टके, अकज्ज ण कल-
ङ्गश, ‡—

जेण म्हि गव्वभटाशे विणिम्मिदे भाअहेअ-दोशेहि ।

अहिअ च ण कीणिङ्गश तेण अकज्ज पलिहलामि § ॥ २५ ॥

वस । भाव । सरणागदम्हि । ॥

विट । काणेलीमातः । मर्षय, मर्षय । (ट) साधु स्यावरक ।

साधु,—

* यादृशीऽह परपिण्डभक्कुको भूत , तदकार्यं न करिष्यामि ।

† अरे । न मारयिष्यसि ?

‡ पिट्टयतु (ताडयतु) भट्टक , मारयतु भट्टक , अकार्यं न करिष्यामि,—

§ वेनाम्मि गर्भदासी विनिर्मितो भागधेयदोषे ।

अधिकश्च न क्रेष्यामि, तेनाकार्यं परिहरामि ॥

॥ भाव । शरणागतोऽस्मि ।

(ज) परपिण्डभक्कुके,—परिपाप्म—अन्येषां, पिण्डम्—आजीवनम, अन्नयाम
नित्यं, भक्षयति—अन्नाति इति परान्नभीजो इत्यर्थ, परदीयमानाद्रीपजौषी इति
यावत् । [“पलपिण्डभक्कुके” इत्यत्र “पलपिण्डपुट्टके जाते” इति पाठे “परपिण्डपुट्टको
जात” इति संस्कृतम्] । अकार्यं—गर्हितं कर्म, पापफलकं कार्यमिति यावत् ।

अकार्याकरणे हेतुमाह, वेनेति ।—वेन—यस्मात् हेतोरित्यर्थ, भागधेयदोषे,
—पूर्वजन्मावृत्ताकार्यफलभूतदुरदृष्टपरिणतिवशादित्यर्थ, गर्भदास,—आजन्मभक्त्य
इत्यर्थ, विनिर्मित,—कल्पित, विधिना इति शेष, अस्मि—भवामि, तेन—तस्मात्
ह्यनारित्यर्थ, अकार्यं—निन्दितं कर्म, परिहरामि—त्यजामि, अधिकश्च—एतस्मात्पाप
गर्भदासफलत्रादतिरिक्त, विपमफलभूतभोग्यनरकादिरूपमित्यर्थ, न क्रेष्यामि—आत्म
कृतकस्यात्मकमूल्यदानेन यद्बोध्यमि, अकार्याविनिमयेन गर्भदास्यादव्यधिकतरं धीर
नरकपातादिष्वपि दुरदृष्टपरिणामं न संचिन्तामि इति भावः । आद्या वृत्तम् ॥ २५ ॥

(ट) मर्षय मर्षय—समस्त समस्त, क्रोधं परिहर इत्यर्थ, [“वेनाय” ॥ २५ ॥

अथेष नाम परिभूतदशो दग्धिः

प्रेष्य परत्र फलमिच्छति, नास्य भर्ता ।

तस्मादमी कथमिवाद्य न यान्ति नाशः ।

ये वर्द्धयन्त्यसदृशः सदृशं त्यजन्ति ? ॥ २६ ॥

अपि च.—रन्ध्रानुमारी विषमः कृतान्तो

यदस्य दास्यं तव चेश्वरत्वम् ।

स्वावरकस्य साधुचरितमुपवर्णयितुं प्रसङ्गात् असदृशकर्मकारिण जनान् उपा-
स्यते, अपीति ।—परिभूता—तिरस्कृता, सर्वैरेवावज्ञातेत्यर्थः, दश—अवस्था यस्य
सः दुरवस्थ इत्यर्थः दग्धिः,—निर्जने, खोदस्यापि पोषणाय नियतव्याकुलमना
इति भावः, प्रेष्य—भृत्यः सन् अपि, [“प्रपूर्वकादिच्छन्ते इष्टतेर्वा कर्मणि स्यति
रूपं सन्त्यै तु, प्रस्थावणात् परयो एवैष्यथो हृद्दे, एवमेवैष्यथो परयो प्रस्थावणस्य
लोपस्य च विधानात् प्रेष्य इत्यपि पदान्तरं भवतीति बोद्धव्यम् । “नियोज्य किङ्कर-
प्रेष्य भुजिष्य परिचारकः” इत्यमरः] एष,—चेष्ट इत्यर्थः, परत्र—परलोके, फल-
—निरवच्छिन्नसुखसन्ततिरूपम्, अथवा सदृशिरूपसुदुर्कमित्यर्थः, नाम—सम्भावनाया
मन्ययम्, इच्छति—अभिलषति अस्य—भृत्यस्य, चेष्टस्य इत्यर्थः भर्ता—स्वामी,
इकार इत्यर्थः, न, इच्छतीति शेषः तस्मात्—भृत्यः धर्मभयस्य प्रभौ तद्विपर्ययस्य
च दर्शनादित्यर्थः, ये—जनाः असमीत्यकारिणः किम्भव इत्यर्थः, देवहृतका वा,
असदृश—अद्योऽयम् अपारलौकिककर्मकारिणमिति वा, वर्द्धयन्ति—वर्द्धिं प्राप्-
यन्ति पितृव्यवत् कुर्वन्तीत्यर्थः, तथा सदृश—योग्यः, वर्द्धिप्राप्तुपयोगिनः जनमित्यर्थः,

श्रिय त्वदीया यदयं न भुङ्क्ते.

यदेतदाज्ञां न भवान् करोति ॥ २७ ॥

सौभाग्यासौभाग्यविधायक देव तिरस्करोति, रन्ध्रेति ।—कृतान्त,—देव, (“कृतान्तो ऽस्मैकस्मिन्नि सिद्धान्तयमदैवेपु” इति हेमचन्द्र) रन्ध्रानुसारी—छिद्रानुसन्ध्यायी, दोष-
मावदर्शोऽप्यथ, न तु गुणपक्षपातीति यावत्, अन्यथा कथमेतमधना गुणशतान्नइत
मतिधम्मपरायणमपि पूर्वकृतदुष्कृतलेशानुसन्धानतत्पर दुर्गते परां कोटिसुपलभ्यन्
नियतमधम्मपरायणमपि शकार तदोयपूर्वकृतमुक्तलेशानुसन्धानेन सौभाग्यसौमा
ल्लभ्यामासेति भाव, (अथवा,—रन्ध्रानुसारी—दुर्गतानामेव छिद्रानुसन्धानात् तेषु
शतनिर्व्यातनपटीयामिति भाव, “छिद्रेष्वनयां बहुमी भवन्ति” इति दशनात् ।
विपन्ना एव जना अनथशतमुपमुञ्जते, न तु सम्पन्ना, तेषां दोषशतमज्ञावेऽपि तत्
फलभोगस्य सर्वथाऽदर्शनात्) अत एव विषम,—विपरीत, अत्रिचारक इत्यथ,
(यदा,—दैवमन्यमानमाय्यजनविगर्हिताकाय्यकारिण शकार सदुपदिशन् दैवस्य
विषमत्वमुपपादयति ।—विषम,—फलानुमेयतया विपरीत, धार्मिकस्य बहुल-
गुणवतोऽपि पूर्वकृतदुष्कृतलेशवशात् श्लेशशतावामि, अधार्मिकस्याकाय्यकारिण
पूर्वकृतसुकृतलेशवशादेव प्रमुत्वादिमुखावाप्तिश्च देवप्रातिकूल्यानुकूल्याभ्यां सम्भवति,
एतेनैश्वर्यमदमत्तस्य शकारस्य अपकार्यकरणे नियतमेव छिद्रान्वेषी कृतान्त प्रति
कृन्नी भविष्यति, तेन च सर्व्वेतिद प्रमुत्वादिकनचिरंणैश्च कालेन विलयं यावति इति
व्यज्यते) । कृतान्तस्य विषमत्वे हेतुमाह, यदिति ।—यत्—यस्मात्, अस्य—चेष्टस्य,
परलोकभोगो माधोरिति भाव, दास्य—किङ्करत्वं, परपिण्डोपजीवित्वमिति यावत्,
तत्र च—अकार्यकारिण श्लेशधीयतस्य शकारस्य इति भाव, ईश्वरत्वं—प्रभुत्वं,
दैवेन कृतमिति शेष, यत्—यस्मात्, अप—चेष्टा, त्वदीयां—शकारमभ्यन्विता,
श्रियम्—ऐश्वर्य्यं, न भुङ्क्ते—नानुभवति धार्मिकतया प्रभुयोग्येऽयं तत्र सम्पत्तिं यत्
न प्राप्नोति इत्यर्थं प्रभुत्वेनेति भाव, यत्—यस्मात्, भवान्—त्व, शकार इत्यथ, एत
दाज्ञाम्—एतस्य—चेष्टस्य, आज्ञाम्—आदेश, न करोति—न पालयतीत्यर्थ, अन्य
भावेनेति भाव, धार्मिकत्वेन प्रभुयोग्येऽपि अथ यत् तत्र सम्पत्तिं नोपभुङ्क्ते,
अधार्मिकत्वेन अस्य दासायोग्येऽपि भवान् यदस्य आदेशं न पालयति तदतस्त
दैवस्य न केवलम् अविमृश्यकारित्वम्, अपि तु अविवेककृत पश्यमानोऽपीति सम्
दिताशयः । अतः प्रथमपादगतवाक्यायै प्रति अपरपादगतवाक्यायां नान्यादकलेन
हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः । इन्द्रश्चोपेन्द्रश्च गीर्मेननादुपजाति वसम् ॥ २७ ॥

इकार । [स्वगतम्] अधम्मभिलुए वुड्खोडे, पल्लोअभिलू
एशे गव्वदाशे, हग्गे लट्ठिअशाले कश्श भाआमि (ठ) वल-
पुल्लिशमणुअशे ? [प्रकाशन्] अले गव्वदाशे चेडे ! गच्छ तुम,
ओवन्नके पविशिश वीयन्ते एअन्ते (ड) चिट्ठ । *

चेट । ज भट्ठके आणवेदि । [वसन्तसेनामुपसृत्य] अज्जए ।
एत्तिके ने विहवे (ढ) । † [इति निष्क्रान्तः] ।

इकार । [परिकर (८) वधन्] चिट्ठ वशन्तशेणिए ! चिट्ठ,
सालइशं । ‡

विट् । आ. ! समाग्रतो व्यापादयिष्यमि ? (त) [इति मल्ले
गच्छति] ।

* अधम्मभीरुकी वड्डयगाल, परलोकभीरुरेव गम्भदास, अहं राष्ट्रियशाल
वेष्मात विभेमि वरपरुपमनुष्य ? अरे गम्भदास चेट । गच्छ त्वम्, अपवारके
अविश्व विद्यान्त एकान्ते तिष्ठ ।

† यत्त भट्टक आज्ञापयति । आर्ये । एतावान् ने विभव ।

‡ तिष्ठ वसन्तसेने । तिष्ठ, नारयिष्यामि ।

(ठ) अधम्मभीरुक, —अधम्मावरपादयशौच इत्यर्थः । कस्माहिममि—
कस्मात् । न कस्मादपि ने दासहेतुरस्मि इत्यर्थः ।

(ड) अपवारक—गृहविग्रहे, (कवचनिकामध्ये इति केचित्, “तल्लधिगप
वारकम्” “आत्माशने कस्मिन्निदानपवारकमित्युक्ते” इत्युभयवैदाने अपवारकमब्ध-
त्वात् । अग्रे प्रमाणद्वयान्तात् अपवारकमिति च इत्यर्थे कस्मिन् अस्मि, अपवारकमब्धत्वादि
अस्मादकादकत्वमनुसन्धेयम् ।) । एतान्ते—एकस्मिन् पार्श्वे, निजने इत्यर्थः,
अस्मात्पादोत्तरभागे ।

शकार. । [मूढो पतति] भावे भट्टकं मालेदि ॥ * (य)
[इति मोह नाटयति । चेतना लब्धा] ।—

शब्दकाल मए पुष्टे मशेण अ घिएण अ ।

अज्ज कज्जे शमुप्पसे, जादे मे वैलिए कध ? † ॥ २८ ॥

[विचिन्त्य स्वगतम्] भोटु, लब्धे मए उवाए । दिस्सा बुद्ध-
खोडेण शिरस्यालणशस्सा, ता एद पेगिअ वशन्तशेणिअ मान-
इशं । एब्बं दाव । (ट) [प्रकाशम्] भावे । ज तुम मए भणिटे,

* भावो भट्टक मारयति ॥—

† सर्वकाल मया पृष्टो मांसेन च घृतेन च ।

अथ कार्यं समुत्पन्ने जातो म वैरिक कथम् ? ॥

‡ भवतु, लब्धो मया उपायः । दत्ता वृन्दगान्नि शिरस्यालनसज्जा, तद्वैत प्रेष्य

(य) भट्टक—भट्टारक, प्रमुमिल्य, मागिति शय । “भावे भट्टकं मालेदि” इत्यत “भावे भट्टके मालोपदि” इति पाठे—“भाव । भट्टक माय्यत” इति समुत्पत्तम् । एतन्मते “भाव” इति स्वस्वाधनात्, “भट्टक” उक्ते कर्मणि प्रथमा । माय्यते इति कर्मणि लट्] ।

विट्कृता निव्यातनामधिगत्य शकार विटस्याकृतवेदित्व दर्शयन्नाह, सर्वकाल मिति ।—सर्वकालम्—सकल समयसमिञ्चाप्य, अनुदिनमत्यथ, मया—शकार जेत्यथ, मांसेन—सुखादुना आसिपेण, तथा घृतेन—सर्पिपा, च पुष्ट,—वृद्धि नीत, परिपोषित इत्यथ, विट इति शेष, अथ—इदानीम्, आत्मन् चर्ण इत्यथ, कार्यं—प्रयोजने समुत्पन्ने—उपस्थित सति इत्यथ, कथं—किमर्थं, मे—मम, वैरिक,—शत्रु, [वैरिक इति वैरिक इति वैरिशब्दात् स्वार्थे कन] जात,—भूत ? पल्लयत भट्टकमुभोज्यपरिवर्जितशरीरस्य ते, सद्यैककायकाले एवविधमप्रियानुदानमकृतशरीरं परिचायकतया अतीवानुचितमिति तात्पर्यम् । पय्यावकं वचनम् ॥ २८ ॥

(ट) शिरस्यालनसज्जा—शिरस,—मम मस्तकस्य चालनेन—करण गमनं गच्छन्तीत्या चालनेनेत्यथ, शिरस अधोनमनेन उदरमनेन चेति यावत्, मया—आम, बुद्धिस्मृतिरित्यथ, दत्ता—मद्यमापनेत्यथ, विटिनात शय, मम गमनं शकारवेन शिरसर्भं व्यासथात्य विट इदं नो मद्यन् एका नवीनामुद्रावनी शक्ति दत्तवान्नात तात्पर्याय, शकारधनुस्त्वैतत् शस्त्ररमोद्दीपक वचनं प्रोक्तरीत्या तद्रसादुद्भवेन

तं कथं हगो एव बट्टकेहिं गल्लक्कप्पमाणेहिं (ध) कुलेहिं
जादे अकळं कलेमि ? एव्णं एदं अहीकलावेदुं मए
भणिदं । ॥

विर १—

किं कुलेनोपदिष्टेन, शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति सुतरां स्फोताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥ २६ ॥

वसन्तसिन्धुं मारयिष्यामि । एव तावत् । भावः । यत् त्वं मया भणितं, तत्कथमहमेव
दहन्ते ? गच्छकप्रमाणे कुलैर्जातीऽकार्यं करीमि ? एवमेतदहोकारयितुं मया भणितम् ।

ल्याख्यात, नो चेदेव तटा, विटस्य प्राक् शिरयामनादर्शनात् यथाश्रुतम्याख्या न समीचीनतया सलगतीति बीड्यम् । [केचित्तु "पेशिच" इति पाक्तस्य "पि ।" इति मङ्कृतम् इत्याहुः] । एवं तावत्—एवमेव भवतु, एतदेव समीचीनमिति वा ।

(ध) गल्लकप्रमाणे,—गल्लक,—चपकसमानाशकपानपात्रविशेष, पत्रपुटी
या, तस्य प्रमाणमिदं—परिमाणमिष प्रमाणं वेदा तै, तत्सदृशे, अतिसद्गोर्णेऽरित्य,
[क्वचित् “गल्लक” इत्येव “मल्लक” इति पाठः तस्य मल्लक इति संस्कृतम्, “मल्लिका
पत्रपुटिका तया कुलम्य महत्त्वं मौख्यादुपमिनीति” इति प्रच्योधरधृता माधौनटीका,
वयन्तु —नारिकेलशृङ्खलसाराधारभूताया कठिनाया, त्वच समुद्रक एवात मल्लक-
शृङ्खलाय सम्यक्तया आभातीति मन्यामहं । कुलैरित्येव विवक्षावशात् सप्तमौष्ठ्यानि
ततोऽया, एकत्वे बहुत्वञ्च बोध्यम्, कुलैरित्यर्थः] । अतः “कुलैः समुद्रप्रमाणैः” इति
वक्तव्यं, यत् “गल्लकप्रमाणे” इत्युक्तम्, तत् “अपाशमक्रममर्थम्” इत्याद्युक्तशकार
बन्धनमक्षयात् सिद्ध्यति ।

[illegible]

शकारः । भावे ! एषा तव अगदो लज्जाअटि, गं मं
अङ्गीकलेदि । ता गच्छ, थावलअ-चेडे मए पिट्टिदे गदे
वि एशे पलाइअ गच्छदि, ता त गेल्लिअ आअच्छदु
भावे । * (न)

विट । [स्वगतम्]—

अस्मत्समत्तं हि वसन्तसेना

शौण्डीर्यभावान्न भजेत सूर्खम् ।

* भाव । एषा तवागतो लज्जते, न मामङ्गीकरोति । तद्गच्छ, स्थावरकचेटो
मया पिट्टितो (ताडितो) गतोऽपि एष पलाय्य गच्छति, तस्मात्त गृहीत्वा आगच्छतु
भाव ।

वशीदाहरणम् अकिञ्चित्कर, शौण्डिल्यमेव अनुचितानाचरणे कारणमिति भाव ।
अथ कुलक्ष सुचेदेष, शकारस्य च कण्टकिद्रुमै साङ्गं साम्यस्य प्रणिधानगम्यत्वात्
साधयेण दृष्टान्तो नामालङ्कार । पथ्यावक्तुं हतम् ॥ २८ ॥

(न) तव अगत. —त्वत्समत्तमित्यर्थः । अङ्गीकरोति—स्वीकरोति, रमण-
रङ्गेण इति शेषः, मयाऽनुभवं भवन्त पुरतः अवलोक्य, रक्ताऽपि सती लज्जया सा
व्यात्येन न भजत इति भावः । एष स्थावरकचेटो मया पिट्टितो गतः अपि पलाय्य
गच्छति इत्यन्वयः, पलाय्य—पलायनं कृत्वा, [परापूर्वकस्यायत इत्यस्य त्वपि रूपः,
रस्य च लत्वसमिधानादिति वेदितव्यम्] मदनुमतिमगृहीत्वैवामौ सक्रोधः समाधि-
कारात् पलायत, पुनन एष्यति इति सम्भावयामि, अतः भवान् तमानेत सत्वरं यातु
इति समुद्रिताय । वसन्तसेनानिचासुरय दुष्टशकारः स्वोद्यकामात्तत्त्वप्रख्यापनव्याजिन
पञ्चमुक्ता विट देशान्तरं प्ररयति इति वेदितव्यम् । अपीति सम्भावनायामव्यवसिति
ज्ञेयम् । [“पिट्टिदे गदेवि एशे” इत्यथ “पिट्टिदे गदेवि विअ श” इति पाठस्य
सम्यक् आभाति, तथात्वे, यतः स्थावरकचेटः गृहभ इव ताडितः, अतः एव स
पलाय्य गच्छतीत्यन्वयः] ।

एवंविधः शकारभाषितः क्लृप्तसमवेत्यनवगत्यैव कृतुमिति विटः, कुलजा इव
जमलसेना मयमप्राप्तितया मनःसमक्षं सम्प्रातलज्जा आत्मन् स्वाभिलाषं दृष्ट्वा न
प्रकाशयतीति मन्यमानः प्रकृतस्यानादपमर्तुं काम आह, अस्मादिनाम् ।—वसन्तसेना,
शौण्डिल्यभावात्—उदारमन्भावसम्यग्वादित्यर्थः, उदारमन्भावः तदा भावदत्तात्

तस्मात्करोम्येष विविक्तमस्या

विविक्तविश्रम्भरसो हि कामः ॥ ३० ॥

[प्रकाशम्] एवं भवतु, गच्छामि ।

वस । [पटान्ते (प) गृहीत्वा] यं भणामि सरणागदमिह । *

विट । वसन्तसेनि । न भेतव्यं, न भेतव्यम् । काणेत्सी-
मातः । वसन्तसेना तव हस्ते न्यासः (फ) ।

शकार । एवं मम हस्ते एषा णाशेण चिह्नदु । †

* ननु । भणामि शरणागताऽस्मि । † एव मम हस्ते एषा न्यासेन तिष्ठतु ।

रागिणी भूत्वाऽपि “कथमहम् इदानीम् अयंलोभेन छुट्वावधीरितशकार, सत चिदस्य समस्त भजामि किम्” इत्यवधीयितुमिवेति भावः, अस्मत्समस्त—मम सन्निधौ मुखे—सुदृढद्विविकारहितम्, अतः तादृशविह्वलमणीरमणानर्हमित्यर्थः, शकारांमातः शेषः, न भजेत—सेवेत, मुरतरङ्गेन शकार न प्रीणीयादित्यर्थः, तस्मात्—मम समस्त भजना-
स्तीकारात् इत्यर्थः, पप, —अहम्, अस्या, —वसन्तसेनायाः, विविक्त—विजनत्वः, करोमि—विदधामि, मदपसरणेनास्या निर्वाध निषुवनसङ्गत समाधयामीत्यर्थः, हि—यतः, कामः—मदनः, मुरतसम्भोगः वा, विविक्ते—विजने, यः विश्रम्भः,—विश्रामसहस्रतरहस्यव्यापारः, तस्मिन्, रसः,—अनुरागः यस्य तादृशः, विजनेषु पप कामः प्रसरतीति तात्पर्यम्, यदा—विविक्ते—जनसङ्घाररहिते देशे, यः विश्रम्भः,—अङ्गद्वितया अवस्थानात् समधी यः निर्वाधमुपभोगविश्राम इत्यर्थः, तेन उप-
भुज्यमान इति शेषः, रसः,—रस्यमानः स्वाद इत्यर्थः, निरतिशयमुखसन्ततिरप-
यस्य, तथाविध इति विग्रहलभ्योऽप्य, असङ्कुचितचेतोभ्यामाभ्यामेव रतिरसः मम्यक्-
तया अनुभवितुं यदा शक्यते तदा कर्तव्यमेव मया, अतीवशुभा इतः अपसक्तव्यमिति
विटस्याभिप्रायः । अयं सामान्येन विविक्तमममदपीऽद्यान्तरस्यासीत्युद्धारः । उपजाति-
हन्ता । ३० ।

(प) पटान्ते—दम्बपान्ते, विटमेति शेषः ।

(फ) न्यासः—उपनिधिः निक्षेप इत्यर्थः पुनरुद्घटाय किदृश्यान् तव समोद-
एतः भणामि रक्षामि—रक्षते हि त्वत्ते, न्यासस्तु वस्तु रक्षकं दृष्टेष्टमुपभोग-
ः इति न इतः अतः मम रक्षागतमेव त्वत्ते रक्षितम् इत्यन्तसेनादप्येतन्मया रक्ष-
यितुं त्वदा मुरतरङ्गेन इति न इतः न समस्तसेना सन्निधौ ।

षिट । मल्यम् १

शकार । शच्च । ५ (ब)

षिट । [किञ्चिद्भवा] अथवा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम् ; तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । (भ) [इति एकान्ते (म) स्थितः] ।

शकार । भोटु, मालइश, अधवा कवड-कावडिके एशे बम्हणे बुद्धुखोडे कटावि ओवालिद-शलीले गडिअ, शिअाले भविअ, हुलुभुलिं (य) कलेटि, ता एदश बच्चणा-णिमित्तं एव्व दाव कलइशं । [कुसुमावचय कुर्वन्नात्मानं मन्दयति] । वाशू । वाशू । वशन्तशेणिए । एहि । ७

षिट । अये । कामी सहत्त ; हन्त निव्वेतोऽस्मि । गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

* मल्यम् ।

+ भवतु मारयिष्यामि, अथवा कपटकापटिक एव ब्राह्मणो नृशंसगाम कटापि अपवारितशरीरो गत्वा, शरालो भूत्वा कपटं करोति ? तदेतस्य वपना-निमित्तमेव तावत् करिष्यामि । वासु । (बाले ।) वासु । (बाले ।) वसन्तसेने । एहि ।

(ब) शकारभाषाया नाश-न्यासशब्दयोरैकाकारतया प्रयोगदशमात्, “णाशेष इत्यस्य “विनाशं तिष्ठतु” इत्यथमाभेदेनैव शकारणोक्तमततः, अतो नास्य मित्या वादित्वमिति व्येयम् । कविनाऽप्यत्र वसन्तसेनानिधनमस्पृक्तोदन्तजातमित एव प्रारभ्यत इति सामाजिकेभ्य विद्यापयितृमेतत् सेद्वितमुपन्यस्तमिति वादतव्यम् ।

(भ) नृशंस,—कुर, घातुक इत्यर्थः, (“नृशंसो घातुक कुर” इत्यमरः) । एनां—वसन्तसेनाम् । अपवारितशरीर,—प्रच्छादितदेहः, अन्तराले स्थित्वा न्यत्र धापितविग्रहं सन् इत्यर्थः । चिकीर्षितम्—कर्ममितम् अभिलषितं कम्प इत्यर्थः ।

(म) एकान्ते—निर्जने, एकस्मिन् पार्श्वे इत्यर्थः ।

(य) कपटकापटिक,—अतोव मायावीत्यर्थः, [कपटाचरणं जीवमभेद्यं कपटशब्दात् “जीवम्” (४ ४।६१ पा०) इति सूत्रेण गौडार्थे त्रक] अन्त्यकपट व्यवहारो इति यावत्, अत्र कपटशब्दस्य पुनरुक्तत्वेन कथितपदत्वदोषः शकार-वक्तृकत्वात् सेदव्यः ।

रक्षार । शुवस्म अ टेमि, पिअ वदेमि,

पडेमि शीशेण शवेष्टणेण ।

तधावि मं णेच्छशि ? शुद्धदन्ति !

कि शिवअं कष्टमआ मणुग्गाः ॥ ३१ ॥ ३

वस । को एत्थ सन्देहो । १ [अवनतमुखो मुचूणं क "खलचरित"

इत्यादि श्लोक इय पठति] ।

२ मुवणं क दटामि प्रिय वटामि, पतामि शीशेण सवेष्टनेन ।

तथाऽपि नां नेच्छमि शुद्धदन्ति । कि सेवक कष्टमया मणुग्गा ॥

+ कोऽय मन्देह ।

अपवारितविग्रही भूत्वा विटघेत समापकार्यं पश्येत् तदाऽय महान्तं विघ्नमुत
पाटयैदिति विभाव्य त वच्चयितुमिदानीं वसन्तसेनाया स्त्रीय क्लृप्तानुगाग
प्रदंयति मुवणंकमिति ।—मुवणंक—मुवणालङ्कार, मुवणमुद्रा वा, [मुवणसेव
इति सुवरक मुवणशब्दात् स्वार्थे कन्] दटामि—यच्छामि, प्रिय—मधुगवचन-
मिति यावत् वटामि—कथयामि, सवेष्टनेन सोष्णोपेय, किरीटमुपितनेत्यर्थ,
शीपण—नमस्तेन पतामि—आत्मानं निक्षिपामीति भाव, तव पाटयोरिति ऽथ
पाटयै नमस्क सत्याय त्वाम अनुसयामीति फलितार्थ हे शुद्धदन्ति ।—शोभन-
दन्ते । तथाऽपि—इदंशानुगत्ये क्रियमाणेऽपि इत्यर्थ, सेवक—परिचारक, ना—
शकानमित्यर्थ कि—कथं म इच्छमि ?—कान्यसे ? तव छन्दानुवृत्तये एव
यद्यनिर्देशमनुतिष्ठति मयि ते निदृश्यव्यवहार उर्ध्वं वा अनुचित एवेति भाव,
एत चाटुशनेनापि वसन्तसेनाया प्रमादमलभमाना दक्षिणनिर्घेदं प्रकटयति वद
मया इत्यादि ।—तदा हि मणुग्गा—मानवा कष्टमया—हेनप्रधाना,

खलचरित । निरुष्ट ! जातदोष ।
कथमिह मां परिलोभसे धनेन ? ।

सुचरित-चरित विशुद्धदेह

न हि कमल मधुपा परित्यजन्ति ॥ ३२ ॥

सत्यपि सेवककामनाऽपि पूर्णरूपस्य तृतीयपादगतविशेषाथस्य सोपपत्तिकत्वकरणात्
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयान्तरन्यासोऽलङ्कार । उपजाति वस्तु ॥ ३१ ॥

‘गुणिषु गुणज्ञो रमते नागुणिषु हि तस्य परितोष । अनिरिति वनात् कमल
न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥’ इति व्यायात्, सती मत्सु एव अनुराग साहजिक, न
तु निर्गलेषु, इति असति त्वयि मेऽनुराग स्तरान्स्वाभाविक इति सामधिगन्तु त्वेदं
धनलोभपदार्थेन विफलमिति भग्ना आह, खलिति ।—हे खलचरित ।—खलस्य—
दुजनस्य, चरितमिव चरित—स्वभाव यस्य तादृश । निरुष्ट ।—नोच । (अथवा,
—हे खल । इति पृथगामल्लणपद, तथा, चरितेन—स्वभावेन, पापकम्पणा वा,
निरुष्ट ।—नोच ।) त्वं जातदोष ।—समुत्पन्नपाप, निरपराधाया सम जिघांसया
इति भाव, निखलदोषैकभूमिरिति वाऽथ, अथवा जाते—जनने, दोष,—अप

वाद, यस्य स, जारज इत्यथ, तथाभूत सन्नपि, इह,—अस्मिन्, त्वा प्रति प्रणय-
प्रदर्शनविषये इत्यथ, धनेन—अकिञ्चित्करणे अर्थेन, मा—गुणवदेकमेव वस्तुमेना-
मित्यथ, कथ—किमर्थे, परिलोभसे—प्रलोभयसे ? तुच्छेन धनेन गुणवद्वभाऽ
सम प्रलोभनं व्यर्थमिति भाव, एतमेवायमप्रस्तुतीत्यामेन प्रसूति, मुचरितति ।—

मधुपा,—ममरा, प्रकृतथापेक्षया भूमस्य वा, [नाजिका इति खनि, मधुपस्य
मधुपाथ इति विग्रहण ‘पुमान् स्त्रिया’ (१।२।१७ पा०) इति सूत्रान् एकश्रेय मधुपा

इति पद मिडम्, तथा चाप मधुपौतुल्याया वस्तुमेनाऽऽत्मसुष्ठानुरागमाय
मधुपतुल्यस्य च चारुदत्तस्य कमलतुल्याया वस्तुमेनाऽऽत्मसुष्ठानुरागमाय

पदार्थनगत्याहतमव, अतोऽत साम्यप्रदर्शने लिङ्गविषयानुजनितश्चा भ करणीयति]
मुचरितचारत—मुचरितं—महु कृत, चरित—जननमोदरणरूप काश्च न तादृश,

[पुरुषमिति ध्वनि, तत्त्वत्वे तु,—मु—मद्यत्रमित्यथ, चरित—कृत, मर चरितं त
यावन, चारत—स्वभाव येन तथोक्त, दारिद्र्यादद्यात्साम्यजनितस्वभावाभिप्राय, रति,
—सुचारत,—गजन, तस्य चारतमिव चरित—स्वभाव यस्य त, स्वजननस्य—

जादकमित्यथ] विशुद्धदेह—निन्दलाकार, (पुरुषपदं तु—अपापमित्यर्थ) न
—वद, न हि—नैव, परित्यजन्ति—उत्कृति, यथा गुणवद्वभावेन समद्य

यत्नेन सेवितव्यं पुरुषं कुलशीलवान् दरिद्रोऽपि ।

शोभा हि पणस्त्रीणां नटशजन-समाश्रयः कामः ॥ ३३ ॥

नकरन्दमन्धारपरिपूर्णं कमल विहाय कुसुमान्तरं न गच्छन्ति, तथा गुणानुरक्ता
 अत्रमपि विविधनङ्गणगणीदातु चारुदत्तमुपेत्य भवादृशसन्त्य कृपकृप नाश्रयामि इति
 भावः । { लभते लभ्यतेच परस्मैपदित्वेन "से" इति आत्मनेपदप्रयोगस्य, तथा
 तौदादिकत्वेन उपधागुणस्य चाननुशिष्टत्वात्, "परिलोभसे" इति पठ व्याकरणलक्षण
 हीनतया श्रुतसंस्कृतिदोषदृष्टमवधातव्यम्, "परिलुभमि" "परिलोभवसे" इति वा
 पदमाधुतया सङ्गच्छते "आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिना क्वचित्" इत्यनुशासनानु-
 सारेण कश्चित् आत्मनेपदमिडावपि तूदादिगणीयत्वेन गुणस्यासम्भवत् सन्धितमेव ।
 "भादेराकृतिगगवान् लोभति इत्यप्याह " इति दैवादिकधातुपाठविहतौ दीक्षितेन
 मिहान्तकौन्त्या केचित्त्वभिधाय सतमुपन्यस्त, तन्मतानुसरणे नास्य चतस्रस्कारता
 दौषदृष्टत्वं वेदिसत्यम् अथन्तु केचपि व्याकरणगणपाठेषु तौदादिकदैवादित्यति-
 रिक्तस्य लभत परस्मैपदिन अटशनात् अस्य प्रोक्तदौषदृष्टत्वमाक्रमितमित्यवधातव्यम् ।
 अत्र सामान्यादप्रस्तुतात् सधुपानां कमलपरित्यागाभावरूपात् विशेषस्य प्रस्तुतस्य
 वसन्तसेनाया चारुदत्तपरित्यागाभावरूपस्य गम्यत्वादप्रस्तुतप्रशमाऽलङ्कारः, तथा
 खलुचरितादिमद्भुद्विजिघ्रणपदानां साभिप्रायकानां प्रकृताद्यप्योदयामिप्रायेण प्रयोगात्
 परिकरालङ्कारश्चेति, अनयो तिलुतगङ्गलवत अन्योन्यनिरपेक्षतया सन्धिते सन्दृष्टि
 रिति बोध्यम् । पृष्णितादा हसन् ॥ ३२ ॥

अविश्र, सहकार-पाटवं मेविश्र पलाश पाटव अङ्गी-
करिस्स १ * (र)

शकार । दाशीए धीए । दलिहचालुदत्ताके शहआलु
पाटवे कडे, ङगे उण पलाशे भणिते ॥ किशुके वि ण कडे ।
एव्व तुम मे गालि टेन्ती (ल) अज्ज वि तं ज्जेव चालुदत्ताक
शुमलेशि । †

* अपि च सहकारपाटप सेवित्वा पलाशपाटपमङ्गीकरिष्यामि १

† दास्या पुत्ति । दरिद्रचारुदत्तक सहकारपाटप कृत, अह पुन पलाशी
भणित ॥ किशुकोऽपि न कृत । एव त्व मस्य गालि ददती अद्यापि तमेव चारुदत्तक
अरसि ?

माना स्वानुरूपे प्रणयिनि प्रणयिनी भवन्ति, तदा त्वामा घृण्याऽपि हृत्तिर्भूषणमेव
भवतीति भाव । अथ वारवनितासामान्यस्य अनुरूपपुरुषानुरागजनितगीभावगण-
रूपसामान्येन वारवनिताविशेषवस्तुसीनाया कुलशौलवत्त्वेन स्वानुरूपतया दीन
पुरुषचारुदत्तमेवाया करणोयत्वेन समथनात् सामान्येन प्रियपुनमर्धनरूपोऽर्थान्तर
न्यासीऽलङ्कार । आर्या वृत्तम् ॥ ३३ ॥

(र) सहकारपाटपम्—अतिसौरभादिगुणान्वितास्वतन्त्रम्, (“आमयूती
रमालाऽमी सहकारोऽतिसौरभ” इत्यमर) । पलाशपाटप—किशुकवक्ष, गन्ध
शून्यता निर्गुण मति भाव । “दिखुन पलाशपुष्य अति मनाहर । गन्ध विना केवा
हार करे सुमादर ॥” इति वङ्गोद्यमायाऽनुसारत अस्य भावोऽवगन्तव्य । अङ्गी
करिष्यामि—आशयत्वेन अभ्युपगमिष्यामि, प्रणयित्वेन स्वीकरिष्यामीत्यर्थ । अत
अप्रस्तुताया सहकारपलाशाभ्यां प्रस्तुतयोपारुदत्तशकारयोर्विधानात् अप्रस्तुतप्रणमेव
मलङ्कृति ।

(ल) अथ पलाशकिशुकयोरेकपद्याप्रकत्वेऽपि “पल माममश्राति” इति
पलाश,—रासस, इत्येवमर्थं कुशा शकारेण “एव्व तुम मे गालि टेन्ती” इत्युक्तम् ।
गालि ददती—आर्कोश कुर्वती इत्यर्थ, [गालन्ने इत्यन्धात् धौरादिकान् गलनया
कौरादिकान् गलधातो इति कते गालिगञ्च पुमि णाप आर्कोश आर्धे पुन्यादिन,
अत ईकारान्तविशया “गाली” इति मस्कृते अनुवात् समकृत गदत्त मन्नामन्ते ।

वन । हिअअगदो ज्जेव कित्ति ण सुमरीअदि १ ३ (व)

उत्तर । अज्ज वि दे हिअअगदं तुम च शम ज्जेव

मोडेसि । (श) ता दलिह गत्यवाहअ-मणुग्ग कामुकिणि । चिट्ठ

चिट्ठ । ११

वन । भण भण, पुणो वि भण, मलाहणिआइं एटाइं

अक्खराइ । १२ (घ)

उत्तर । पलित्ताअदु दाशीए पुत्ते दलिह-चालुदत्ताके

तुम । १३

वन । परित्ताअदि, जटि म् पेक्खदि । १४

१ हृदयगत एव किमिति न कथ्यते ।

२ यथापि न हृदयगत त्वाद्य सममेव मोटयामि । तद्वरिद-माद्यवाहक-मनुष्य कामुकि । तित्त तित्त ।

३ भण भण पुनरपि भण, द्राघनीयानि पतानि पचरादि ।

४ परिव्रायता दास्या पुन्यारुदत्तकम्पाम् ।

५ परिव्रायते यटि मां प्रेक्षते ।

(व) किमिति न कथ्यते ?—कथं विस्मयते ? इत्यर्थे इदानीमदृष्ट्यापि पश्यन् सिद्धयान्तरं तस्य विस्मयस्यासम्भवादिति भावः ।

(श) यथापि—इदानीमपि इत्यर्थे, सत्कृतानुनयसमकालं दौर्जन्यवर्षेण कामनाहृतं मनः समस्य हि तादृशजन्यं अनुमानस्यैवेति यावत् । हृदयगत—दिमाज्जन्दसिन् सारुदत्तमिति शेषः । त्वाद्य—भवतीत्यर्थः । सममेव—यत्न एतत्वं समकालस्वेत्यर्थः, मोटयामि—हस्तिं चुरयामि इत्यर्थे [मोटयतीति तर्हि तादृशान् मुटयतीति नटि रूपम्] । न चेत्येते हृदयगतं, तदा तदपि ज्ञानायमेव मूलतयादिनाय भविष्यति साधारण्यं विनाये साधेयस्यापि नाशदण्डान्न इति सत्यं कथं न चिन्तयाम् ।

शकार ।—किं शे शक्के वालिपुत्ते महिन्दे

लम्भापुत्ते कालणेमी शुबन्धु १ ।

लुहे लाआ टोणपुत्ते जडाऊ

चाणक्के वा धुम्भुमाले तिगड्डू १ * ॥ ३४ ॥

अथवा एटे वि टे ण लक्खन्ति । (स) †—

* किं स शक्का वालिपुत्तो महिन्दो रम्भापुत्त कालनेमि सुबन्धु ।

रुद्रो राजा टोणपुत्ता जटायुशायका वा धुम्भुमार्गमिश्रशु १ ॥

† अथवा एतेऽपि त्वां न रक्षन्ति ।—

विपन्ना मामद्रव्यचेत तदा नूग मङ्गासत्त्वोऽसौ मामरक्षिष्यदिति वसन्तसेनाऽभि
प्रायमवगम्य, का कथा दुर्बलस्य चारुदत्तस्य, शक्रादयो महावीरा अपि मदीयक्रोधे
त्वा रक्षितुं न शक्नुवन्ति इत्याह, किमिति ।—स,—चारुदत्त इत्यर्थ, शक्र,—इन्द्र,
किन् १ (किमिति सर्वैरेव कर्तृपदैरन्वेति) वालिपुत्र,—अद्भुत, अथवा बाली पक्षी
यस्य इति शक्रविशेषणम् । अथवा महिन्द्र,—देवेन्द्र, (शक्रमहिन्द्रयोरैकपञ्चायकत्वेऽपि
नीचपातशकारीकृत्वात् नासङ्गतोऽयं प्रयोग इति बोध्यम्), यद्वा,—महन्द्र,—
महेश्वर्यशाली, वालिपुत्र इत्यन्वय, रम्भापुत्र,—रम्भानामात्मरक्षणाय, काल-
नेमि,—रावणमातुली राजसविशेष, हिरण्यकशिपुपुत्र देवविशधी वा, (यथा,—
“कालनेमि दुराधर्मे रक्ष परमदुर्जयम् । चतुरास्य चतुर्हंसमप्येव भयावहम् ॥” इति
रामायणम्, तथा “आत्मानमिह सञ्जात जानन् प्राग् विष्णुना हतम् । महाऽमरं
कालनेमि यदुभि स व्यरुध्यत ॥” इति श्रीमद्भागवतम्), सुबन्धु,—तन्नामा दैत्य,
राजविशेष वा, रुद्र,—शिव, राजा—नृपति, टोणपुत्र,—अथवा ला, जटायु,—
गरुडात्मज पक्षिविशेष, चाणक्य,—गन्धर्वशोक्तेदक विष्णुगुप्तापरनामक पाण्डित्य,
धुम्भुमार,—हृदयपुत्र कुवलययाचनामक राजविशेष, वा—अथवा, तिगड्डू,—
स्वनामध्यात मूर्ध्वगण्य राजविशेष १ भवतीति शेष, किमिति पूर्वणान्य, त-
वन्नभयारुदत्तयेत उक्तानां प्रसिद्धवीराणामेकतमोऽभविष्यत, तदा मन्ये मन्त्रिणाम्
मम त्वामरक्षिष्यदिति, किन्तु तस्यातिदुर्बलस्य एतेषामन्यतमत्वाभावात् मन्त्रि-
णामरक्षणं मुत्तरामसम्भवोति भावः । शालिनो वृषम्, “मात्तो गौ सन्दन्ति
वेदन्तीकै” इति सूचयति ॥ ३४ ॥

(स) उक्तवीर्यं कथञ्चित् सम्भावितं स्वहन्ता वसन्तसेनापरित्यागसम्बन्धेन

चाणकेण जघा शीदा मालिदा भालदे जुए ।

एव्व दे मोडइय्यामि, जडाऊ विअ दोवदिं * ॥ ३५ ॥

[इति ताडयितुमुद्यतः] ।

वस । हा अत्ते । कहिं सि ? हा अज्जचारुदत्त ! एसो

जणो असम्पुस-मणोरहो ज्जेव विवज्जदि । ता उइ अकन्द-
इस्स, अथवा वसन्तसेणा उहे अकन्ददि ति लज्जणीअ
क्खु एट । (ह) णमो अज्जचारुदत्तस्स । †

० चाणकेन यथा सीता मारिता भारत युगे ।

एव त्वा मोटयिष्यामि जटायुषि द्रौपदीम् ॥

† हा मात । कुवासि ? हा आय्यचारुदत्त । एष जनीऽसम्पूर्णमनीरय एव

विपद्यते । तद्रूपमाकन्दिष्यामि, अथवा वसन्तसेना ऊर्ध्वमाकन्दतीति लज्जनीय
रूपं एतत् । नम आय्यचारुदत्ताय ।

इदानीं निराकर्तुं पचान्तरमाह, अथवेति ।—एतऽपि—पूर्वोक्ता अतिप्रसिद्धा वीरत्व-
ख्यातिं हृद्यैव वहन्त शक्रादयोऽपि, न रक्षन्ति—परित्रातुं न शक्नुवन्ति, मत्तोऽनधिक-
दलतया प्राक् कषयितुं सम्भावितम् एतथा त्वद्रक्षासान्ध्यमपि सम्प्रति नास्त्येवाह-
मममिनोमीति भावः ।

वसन्तसेनायां निधियातविषया शकार तन्निर्घ्यातनप्रकारमाह, चाणकेनेति ।—

भारत युगे—सहाभारतीयकथासदृशकाले, हापरान्ते कलिप्रारम्भे चेत्यर्थः, (पृथ्वी-
धरम् 'भारतावष्टिन्ने समये' इति व्याख्यौ) सीता—जानकी, यथा चाणकेन—
चन्द्रगुप्तचर्चिषेण विष्णुगुप्तेन, मारिता—विनाशिता, (दिणुगुप्तेन नवमन्दानां विनाश
करणात्, तद्रूपमहत्तयमुक्तिः) तथा जटायु,—पक्षिविशेषः, द्रौपदीम्—द्रुपदात्मजा-

शकार । अज्ज वि गम्भटाशो तश्श ज्जेव पावण्ण णाम
गल्लदि ? । [इति कण्ठे पीडयन्] शुमल गम्भटाशि । शुमल । ३

वस । गमो अज्जचारुदत्तस्स । ४

शकारः । मल गम्भटाशि ! मल । ५ [नाय्येन कण्ठे निपीडयन्
साश्रयति] ।

वस । [मूर्च्छिता निषेष्टा पतति] ।

शकार । [सहपम्] ।—

एद दोषकरण्डिअं आविणअण्णावाशभृदं खल
लत्त तश्श किलागदश्श लमणे कालागद आअदम् ।
कि एशे समुदाहलामि णिअअं वाह्ण शूलत्तण
णीशाशे वि मलेइ अस्स शुमला शीटा जधा भालदे § ॥ ३६ ॥

० अद्यापि गर्भदासी तस्यैव पापस्य नाम गृह्णाति ? अर गर्भदासि । अर ।

† नम आर्यचारुदत्ताय ।

‡ स्त्रियता गर्भदासि । स्त्रियताम् ।

§ एतां दोषकरण्डिकामविनयस्यावासभृतां खलां

रतां तस्य किलागतस्य रमणे कालागतामागताम् ।

किमेव समुदाहरामि निजक शालो शूरत्वम् ?

निशासिऽपि स्त्रियते अस्मा, सुमता सीता यथा भारते ॥

आत्मनैव प्रत्याख्यातस्य नीचस्य शकारस्यायत इदानीं मङ्गासत्त्वचारुदत्तानुरागिण्या
अभिमानिन्या वसन्तसेनाया अस्मात् भिया प्राणरक्षणाद्यमात्रवत् उच्चैः क्रन्दनं कृत्वा
दोषव्यप्रकाशशरत्वेन अतीव लज्जाकरमिति भावः, अतः, प्राणत्याग एव तत्र, न
त्वशरणवदाक्रन्दनमिति तात्पर्यम् ।

स्त्रीघातपातकौ अपि शकारः, कापुरुषवत् तस्या वयप्रभृत् स्वधीर्घातशय्य प्रकट
यत्तुमाह, एतामिति ।—करण्डिका—वशादिविरचितपावमेद, दीपाणां—दृष्ट
व्यवहाराणां, करण्डिका ता, दीपाकरभृतामित्यर्थः, अविनयस्य—दुर्निति, मादृश्य
पुरुषासङ्गेषु अनासक्तिरूपासौजस्यदर्शनादिति भावः, आवासभृता—वासभूमिभरणाम,
आविनयगतपुतामत्यर्थः, खला—कूरम्भभावाम्, आगतस्य—पुत्रमुत्पन्नमुपगतस्य,
तस्य—चारुदत्तस्य इत्यर्थः, रमण—रमणायासत्यर्थः, दाह—रत्नरत्नादिनागतं यत्नं,
आगतम्—उपस्थिता, रक्षा—तत्रानुरागिण्यो, कल—कुरु तदामोत्यर्थः, ("बाणा

इच्छन्त मम ऐच्छंति गणिआ लोशेण मे मालिदा,
शुश्रे पुष्पकलण्डके ति शहशा पाशेण उत्ताशिदा ।

* इच्छन्त मा नेच्छसीति गणिका रोषेण मे मारिता,
शुश्रे पुष्पकलण्डके इति सहसा पाशेण उत्तासिता ।

सम्भाव्यो ह्यस्य) कालागता—कालेन—महाकालेन, मृत्युना वा,
पागताम्—पानोताम्, [अन्तर्भावित्यर्थोऽपि गमघातु । “कालो मृत्यो महाकाले
नमये दमकपयो” इति मेदिनी] कालप्राप्ताम् इत्यर्थः, अकस्मात् कृतान्तसमस्य
नम इति पतितत्वात्, एता—वसन्तसेनामित्यर्थः इति शेषः, एष,—अह-
नित्यत्र निजक—स्वकीय, दाहो,—भुजयोः, शूरत्व—वीर्यं, पराक्रममिति यावत्,
किं सुमुदाहरान् ?—प्रकटयामि ? प्रकाशयामीत्यर्थः, शूरशिरोमणसम अवला-
सेता निहत्वा दाहवीर्येष्वापनम् अनावश्यकमिति भावः । वधस्य अनायासकृतत्वेन
वसन्तसेनायाः दुर्बलत्वं प्रकटयन्नाह, निश्चासिष्येति ।—यत अस्मा—माता,
वसन्तसेना इति भावः, (गणिकायाः पूर्वमुपभोग्यत्वं याच्यमानायां मातृत्वकथन-
हास्यरसानुसृत्य शङ्कायुक्तिः), यथा भारते—महाभारतीयोपाख्याने, सीता
—जानकी, सुमता—सुहृ सुता, तथा निश्चासिष्येति—मम निश्चासपानेऽपि, क्षियते
—नास्ति विद्युन्ते इत्यर्थः मम दाहवीर्यं दूरे तिष्ठतु, वसन्तसेना मदीयनिश्चासपात-
नपि न मरति, समाधिकमन्त्रत्वात् तस्याय पतिसौकुमार्यादिति भावः । [“समुद्र-
जम्बुद्वीपम्” इत्यत्र “समुद्र इव जम्बुद्वीपम्” इति पाठान्तरं—“क्षियते इव जम्बुद्वीपम्,
इति मन्त्रवचनम्] । रामादिभिरभोक्तुं पराजिते राक्षसकुले, सीतावधवार्तामुपश्रुत्य
उत्क्रान्तुं रामादयः दुष्टान् निवर्तयन्ति मरिच्यन्ति वा इति सम्भाव्य, एकदा इत्य-
त्रादाय शस्त्रविद्यया मायामयी सीता विरहस्य वानरसैन्यानां समस्य तां निजदु-
ःखेन रामादयो दाहो एतावदेव मूलमनित्यः, इकारेण रामादयश्च दाया-
नरसैन्येन उपवास्य हत इति प्रकारवृत्तेनाह सत्यम् सुसम्पन्नं पठेति ।
उक्तं वक्तव्यं—इत्यत्र ३६६

शे वा वञ्चिद-भाटुके मम पिता मादेव शा दोवदी

जे शे पेक्खदि गेटिश् ववशिदं पुत्ताह शूलत्तण * ॥ ३७ ॥

भोदु, सम्पद बुद्धखाडे आगमिष्शदि त्ति, ता (क) ओश-
लिअ चिहामि । १ [इति तथा करोति] ।

स वा वञ्चित-भाटुको मम पिता मादेव सा द्रौपदी

कौऽसौ पश्यति नेट्ठश्च व्यवसित पुत्रस्य गुरुत्वम् ॥

† भवतु, साम्प्रत दृढगङ्गाल आगमिष्यतीति, ततोऽपस्य लिहामि ।

इति पाठ समीचीन , न इच्छति इति हेतोरिति तदर्थ] ग्रन्थे—निजने इति
यावत्, पुष्पकरगुडके—तदारब्धे राजदत्तमदीयजीर्णोत्ताने, उच्चासिता—भयं प्रापिता,
पूर्वमिति शेष, गणिका,—वेशाङ्गना, वसन्तसेना इति यावत्, सहसा—हठात्,
रोषेण—क्रोधेन हेतुना, पाशेन—रज्जुरूपेण भुजेन इत्यर्थ, पीडयित्वा इति शेष,
मे—मया, [मे इति तृतीयाविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्यय, वामनाचार्यसम्मत वा,
अन्वेषाद्याचार्याणां मते मे इति आदेशस्य तृतीयाया विभक्तावदर्शनात् इति
वेदितव्यम्] इति—इत्य, कथितप्रकारेणैति यावत्, मारिता—नाशिता । इदानीं
स्वपौरुषस्य स्वजनैरदृष्टतया तेषां वञ्चितत्वमुपवर्णयति, स वा इति ।—वञ्चित
भाटुक, —वञ्चित, —प्रतारित, भाता येन तादृश, सहोदर वक्ष्यमानो
हि तदीय सख्यमेव न्याय्य धनमात्मसात् कृतवानिति तदर्थ, वञ्चकचूडामणिरिति
यावत्, स,—प्रसिद्धा, मम पिता—जनक, द्रौपदी—द्रुपदनन्दिनी इव, [द्रौपद्या
पञ्च पाण्डवा भक्तार आसन्, तया साईं सायकयनात् मूर्खेण शकार्ष्य स्वमात्
सर्वोपभाग्यत्व स्वेनैव प्रकटीकृतम्, पञ्चनिष्ठचतयोनिकानां हि शास्त्रेषु वेद्यान्तेन
निहारितवान्] सा—सर्वेष्वेव भुजङ्गेषु प्रसिद्धा, माता वा—जननी च इत्यर्थ,
मम पिता वञ्चक माता च चरिवद्गोना, अहं पुन तयोर्गुरुप पञ्च इति भावः, य
अमा—मम पिता तथा द्रौपदीमदृशी माता, पञ्चस्य—तनयस्य, ममेति यावत्,
व्यवसितम्—अनुष्ठित, प्रयोगतः प्रकाशितमित्यर्थ, दृढं—स्वीविनाशरूपम्, [एतन्
स्वभावाववच्छकात् पितुः स्वस्वामिप्रतारणेन कल्पितचारवाया मातुर्गपि शकार्ष्य
पैरुपाधिका व्यज्यते] गुरुत्व—शौच्ये, न पश्यति—नावलोकायन, अतस्मै नदृष्टं कल
नाविगतौ, दृष्टव्यस्यादृष्टनादिति भावात् । शार्दूलविक्रीणित इति ॥ ३७ ॥

(क) तत्,—तस्मात्, अतः परमर्थः ।

[प्रविश्य चेटेन सह विट] ।

विट । अनुनोतो (ख) मया स्थावरकश्चेट' । तद् यावत्
काणेलीमातर पश्यामि । [परिक्रम्यावलाक्य च] अये । मार्गे ण्व
पादपा निपतित । अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता । भी'
पाप' किमिदमकार्यमनुष्ठित त्वया ? तवापि पापिनः पतनात्
स्त्रीवधदर्शनेनातीव पातिता वयम् । अनिमित्तमेतत्, यत् सत्य
वसन्तसेना प्रति शङ्कित मे मन', सर्वथा देवताः स्वस्ति (ग)

(ख) अनुनोत,—सन्तोषित, शान्तवाक्यप्रयोगेण असन्तुष्टोऽयं सन्तुष्टः कृतः
इत्यर्थः ।

(ग) मार्गे—पथि । पादप —वृक्ष । अनेन—पादपेन इत्यर्थः । व्यापा-
दिता—नारिता । पाप—पापाचारः । इत्यर्थः, [पाप इति वृक्षसम्बोधनम् । वृक्षेण
वाद्याघानेन पतता कथ्यायित स्त्रिया तत्तलमधितिष्ठत्या वध अनुष्ठित, विवाटे
एतद्धि स्तस्त्रोशरीरं पश्यालोकयतां राजपुरुषाणां वचनेन वसन्तसेनैव चारुदत्तेन
मारिता इति प्राङ्विवाकानां निर्णये भविष्यतीति भाव्यर्थः अनेन समुचित इति
वेदितव्यम्] । तवापि इति ।—अतः अपिशब्दे वयमित्यनेन सम्बध्यते, तेन वयस-
पोच्यते । अतीव पातिता,—अतिशयपातित्य प्रापिता, निरय गमिता इत्यर्थः, त्वं
केवलमेक एव न पतित, वयमपि त्वयेव सह अतः पतिता इति अपिशब्दाद् ;
पापाचरणेन पापानुष्ठानदर्शनेन्यापि पातित्यजनकतया शान्तिमिदत्वादिति भावः ।
[अथ हि केवलम् अपसत्यदगनजनितपातित्येन वयमव न पतिता, अपि तु
निबिडगुणविभूषिताया निरपराधाया वसन्तसेनाया शकारकृतिनायघाजीवनमश्रय-
कारिणारण समधिकमिव विपरीकता दुजनस्यास्य सहचारित्वेन परस्परया सह-
कारित्वेन च पृथक्संस्तुतिपातित्यादिदोषदृष्टा इहलीकात परलीकाश्च पातिता
याव इत्यर्थो ल्यज्यते] । अनिमित्तम्—असम्भङ्गकुनमित्यर्थः । दत्त—उत्त, अनि

करिष्यन्ति । [शकारमुपस्य] काणेनीमातः । एवं मया
अनुनोत स्यावरकचेटः ।

शकार । भावे । शाअदं टे ? पुत्तका यावलका चेडा ।
तवावि शाअदं ? ३

चेट । अधड । १

विट । मदीय न्यासमुपनय ।

शकार । कौदिशे गाशे ? ३

विट । वसन्तसेना ।

शकार । गटा । §

विट । क ?

शकार । भावश्च उज्ज्व पिठदो (घ) । १

विट । [सवितर्कम् (ङ)] न गता खलु मा तथा दिशा ।

शकार । तुम कदमाए दिशाए गडे ? ३

विट । पूवेया दिशा ।

शकार । शा वि दक्खिणाए गडा । ११ (च)

विट । अहं दक्षिण्या ।

३ भाव । स्वागत त ? पुत्तक स्यावरक चट । तवापि स्वागतम् ?

१ अथकिम् ?

‡ कौटुम्भी न्यास ?

§ गता ।

५ भावस्यैव प्रकृत ।

३० त्व कतमया दिशा गत ?

११ साऽपि दक्षिण्या गता ।

दुर्जनहन्ते न्यासभूतत्वेन सस्थापनात् परत एवाह नितरा तज्जीवने मशयाकुलाऽभ्युक्त
भाव । सर्वज्ञा—सर्वज्ञाभावेन । स्वप्ति—मङ्गलम् , [एतेन देवान्कल्याणव
सवाहकस्य भिक्षो साहाय्येन सतकल्याण्यसौ पुन जीविष्यतीति धन्यत] ।

(घ) प्रकृत ,—पद्यादिव्यय ।

(ङ) सवितर्क—मसन्देह, स्वमनसि विचार्येयम् ।

(च) अनयोक्ता तथा मरश्च मन्थने , यमसदनस्य दक्षिण्या दिशि यत्

मानत्वान् इति भाव ।

शकार । शा वि उत्तलाए । *

विट । अत्याकुलं कथयसि, न शुध्यति मे अन्तरात्मा ; (क)

तत् कथय सत्यम् ।

शकार । शवामि भावश्च शीश अत्तणकेलकेहिं पादेहि, ता
शण्हावेहि (ज) हिअअं, एशा मए मालिदा । †

विट । [सविषादम्] सत्य त्वया व्यापादिता ?

शकार । जइ मम वअणे ण पत्तिआअशि, ता पेक्ख
पढम लद्धिअशालशण्हाणाह शूलत्तणं । ‡ (झ) [इति दर्शयति] ।

विट । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । [इति मूर्च्छितं पतति] ।

* साऽपि उत्तरया ।

† अयं भावस्तु शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्याम्, ततः सस्यापय दृढयन्, एषा
मया मारिता ।

‡ यदि मम वचने न प्रत्येयि, तत्पश्य प्रथम राष्ट्रियशालसंस्थानस्य शूलत्वम् ।

(क) अत्याकुलम्—असम्बद्धमित्यर्थः, अपराधिन इव पीष्वापथ्यसम्बन्धरहित
यथा तथ्यति भावः । शुध्यति—विद्रुमिति इत्यर्थः, प्रसीदतीति यावत् । अन्तरात्मा—
मन इत्यर्थः, पथ्याकुलभाषणेनैवावाप्रसन्नताया हेतुरित्यवधारयम् ।

(ज) आत्मीयाभ्यां—स्वकीयाभ्यां, पादाभ्यां—चरणाभ्यां, भावस्य—तव इत्यर्थः,
शीघ्रम्—उत्तमाद्, अयं—प्रतिज्ञां करोमि, तव मूलकसत्पादाभ्यां नृशः शपथं करोमि
इत्यर्थः, तुभ्यमिति चतुर्थ्यन्तपदमूहनायम्, लोके हमाभ्यां पुष्पादिशरीरस्यर्शनेन शपथ-
करणं प्रसिद्धम्, इह तु पादाभ्यां शीर्षमिति शकारस्य गव्योक्तिः । [भौवादिभ्यश्च
शपधातोर्भयपदित्वात् शप उपालम्भे (वा०) इति शपथार्थे आत्मनेपदविधाना-
दत्र आत्मनेपदप्रदानं सर्वदा नाप्युक्तम् । स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं शोभानानपदाङ्गुर्ध्वं
विधानात् साहचर्यं इत्यत्र कश्च न चतुर्थी इत्यपि नाङ्गुर्ध्वं, शीर्षमित्यस्य सम्बन्ध-
व्यवधानम् भावस्तु इत्यत्र पदोत्तरार्थे “त्वम्” इतिपदे तु शोभानानाम्-
रमदाने चतुर्थीति स्वीकृतवान्, तथा—एव शपधातोः स्वाभिप्रायज्ञापनपद-
शपथेनैव नान्यथा । सस्यापय—सस्यक् विवेकः, सुस्थापितं कुर इत्यत्र सा

शकार । ही ही, उवलटे (ज) भावे । *

चट । शमशशदु शमशशदु भावे । अविचालिश्रं (ट)
पवहण आणन्तेन जजेव मण पढमं मालिदा । †

विट । [समाश्रय्य सकरणम्] हा वसन्तसेने ।—

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेश गतिः

हा हाऽलङ्घ्यतभूषणे । सुवदने । क्रोडारमोद्भासिनि ।।

हा सौजन्यनदि । प्रहासपुलिने । हा मादृशामाश्रये ।

हा हा । नश्यति मन्मथस्य विपणि सौभाग्यपण्याकर. ॥ ३८ ॥

* ही ही, उपरती भाव ।

† समाश्रयितु समाश्रयितु भाव । अविचारित प्रवहणमानयतेव मया
अथम भारिता ।

(ज) उपरत, —सुत ।

(ट) अविचारितम्—अनवहितं यथा तथा, अनवगतविशेषमित्यर्थ । यतो
मया प्राक् प्रवहणं सत्यं न परीक्ष्य वसन्तसेना अस्य घातकस्य हस्ते निक्षेपिता,
अतः अहमेवास्या वधे निदानमिति चेदस्याशयः ।

शकारमुखात् तत्कृतवसन्तसेनावधवृत्तमवगत्य मन्मांहीतो विट तद्गुणकोर्धनपर-
सरं विलपन्नाह, दाक्षिण्योदकेति ।—घृणकस्य मन्मोघनान्तवसन्तसेनापदेनास्यान्तव-
इत्यवगन्तव्यम् । सर्व्वेव हा हति हति च समधिकविदम्वचकमव्ययम् । दाक्षिण्य—
सारथ्यमेव, औदाय्यमेव वा, उदक—जल, तस्य वाहिनी—नदी, प्रवाहिणी इत्यर्थः,
विगलिता—विशुद्धा, विनष्टा इत्यर्थः, तव नाशादिदानो दाक्षिण्यमिदं लाकारितुं
मिति भावः, गतिः,—कामपत्नी, वसन्तसेनादपिणी इत्यर्थः, (“गतिं स्त्रीं का-
दारिपुं रागिं सुस्तगुणयो” इति हंसचन्द्रः) स्वदेश—निजदेशं स्वर्गलोकमिति यावत्,
याता—गता, भलाकात् विनष्टा इत्यर्थः, यः पि गतिं यः लोकवासिने, तथापि
सा एतावन्मत्र कालमवेवावसदित्यस्यामहिं बन्धु, त्वयि च स्वगताया भ-
वधन्यान्त्यान् परित्यज्य स्वावसथनेव प्रयाता इति भावः, नवतो गतदपेक्षानादात्
न क्षणितमिति वेदितव्यम् । अलङ्घ्यतभूषणे ।—भूषणम्—अलङ्कारः, अलङ्कृत—यत्
यथा तत्कम्पुडो, [वाहितादिवात् निष्ठान्तस्य पुञ्यान्तात्] मादृशस्य मेमिदं

नोन्द्येष अलङ्कारालङ्कारस्वरूपे इत्यर्थः , सुवदने ।—सुसुखि । कौट्यायां—कौटौ, य
रम —चतुर्गण , तस्य उद्गमिनि ।—प्रकाशिके । हा सौजन्यगटि ।—सज्जनतारूप-
जलप्रवाहतरङ्गिणि । प्रकट —मधुर दृग्विकसिताघरग्रीभी इत्यथ हास —
हासम् एव पुलिन—मैकत, जलवेष्टितजलोत्थितभूभाग इत्यथ यस्यासादृशि ।
(हासस्य शुभ्रत्वेन वणनस्य कविममयमिदृत्वात् जलोत्थित शुभ्रवान्कामय पुलिन-
प्रदेशस्य च धावन्यात्, तद्वणसास्यादेव हि हासस्य मुखमण्डलमध्यवर्त्यघरगतस्य
जलपरिवेष्टितजलोत्थितभूभागरूपपुलिनाभेदेनाध्यासः , स च वसन्तसेनाया नदीत्वा
रीपहृत्तमिति वेदितव्यम्) । हा मादृशा—मतादृशानां, विटजगानामित्यथ , आशयः ।
—धनदानादिना पोषणात् आशयभूते इत्यथ , (मादृशानित्युपलक्षणं, सर्वेषामेव
विपन्नानामुज्जयिनोज्जयनानामिति वेदितव्यं) हा—हता इदानीं लोकाः शतं भावः न
केवलं रतिरेका एव गताः, तन्निग्रहसहस्रस्य कानस्य सौभाग्यभोग्यानिचयस्य गृहीत्वेव
प्रगता इत्याह हति ।—हा हा मन्मथस्य—कामस्य, सौभाग्यान्वेव—हाव भाव-
विदामादिभिः नायिकाऽलङ्कारैः प्रकटितानि सौन्दर्याच्छेदेत्यथ पद्यानि—विक्रोश-
द्रव्याणि तेषाम आकरः,—प्यानम् आधारभूत इत्यथ विपणि —पण्यवैधिका
(‘विपणि पण्यवैधिका’ इत्यमरः) क्रयविक्रयस्थानमित्यथ , नश्यति—नाश
प्राप्नोति । त्वयि गताया मुवनादघातं दाक्षिण्यं, कुमुन्लाभनीयाङ्गसद्वत्तुम् अन्वित्व-
नीयलावण्यं भूषणमयवसिद्धं, रुहीकासुरसं मुखं रमणीयं निधुवनसद्वत्,
शङ्करैकरमं सौजन्यं, अम्भोरुहसुरभिमुखग्रीभिसुमधुरमितं, आश्रितवाक्यं,
मनसिजमनीहरविपणिं कामसौभाग्यं सर्वमेवैतत् युगपत् विलुप्तमित्यहो किं कष्ट-
करमितोऽस्मिन्ति भावः करुणोऽत रसः , “अलङ्कृतभूषणं” इत्यादिभिः प्रतीयमान
प्रकाराऽस्याहम् । यद्यपि “करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामापि तादृशः” इत्यनेन
द्विरुद्धरसस्याद्वादिभावो न युज्यते, तथाऽपि ‘विरोधिनीऽपि खरसे सास्त्रेण वचने-
ऽपि वा” इत्यादिमा तत्परिहारः , “अथ स रश्मन्तर्क्षो पीनस्वनविनङ्गः । नाभ्यु-
त्थनस्पर्शं नोवोचितं न करः ॥” इत्यादिवत् स्वीकरणीयः, अतोऽयं रसवद-
-

[सामम्] कष्ट भोः । कष्टम् ।—

किं नु नाम भवेत् कार्यमिदं येन त्वया कृतम् ? ।

अपापा पापकल्पेन नगरस्थीर्निपातिता ॥ ३६ ॥

[स्वगतम्] अये । कदाचिदयं पाप इदमकार्यं मयि
सद्भ्रामयेत् ? (ठ) भवतु, इतां गच्छामि । [इति परिक्रामति] ।

शकार । [उपगम्य धारयति] ।

भृशगल्पीनादात्याध्यामात् निरङ्गदृषकम्, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया तिलतण्डुल
वत् सृष्टिः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३८ ॥

अकारणमस्या बधनं न केवलं स्त्रीबधरूपपापमेवोत्पन्नम्, अपि तु नगरशोभानाश
कृतं महदकार्यमप्याचरितमित्याह, किमिति ।—येन—यादृशेन, अतिनिष्ठुरमेत्यर्थः,
त्वया—भवता, कृतम्—अनुष्ठितम्, इदं—वसन्तसेनाहननं, किं नाम—किंमास्यं,
कार्यं—कृत्यं, भवेत्—स्यात्, नु—अहो, अहंतुं किमिदमसामान्यलाघवायां स्त्रिया
हननं कदाऽपि कुवापि पुरा कैरपि नानुष्ठितम्, अतस्तदुदाहरणं कुवाप्यदृष्टचरम्,
मरणात् लोकाचाराश्चाभीरूणां त्वया यदभिनवहननमाचरितम्, तदतो विविक्ष्यकरम्,
अतोऽहमेतत् तर्कयितुमपि न पारयानीत्याशयः, पापकल्पेन—इतो येन मूर्तिमता
पापेनेत्यर्थः, त्वया इति शेषः, [पापादौषधून् पापकल्प इति पापशब्दादौषधूनाथं
“दूषदन्मात्रौ कल्पद्वेयदेशीयम्” (५ । ३ । ६७ पा०) इति कल्पप्रत्ययः] ।
अपापा—पापलिङ्गरहिता, निरपराधा इत्यर्थः, नगरस्थी,—नगरस्थ—उच्चयिन्ना,
यो,—शोभा, निपातिता—विनाशिता, वसन्तसेनावधे न केवलं स्त्रीबधपापमु-
पयत, अपि तु नगरस्य शोभशोऽपीति भावः, “कष्ट भो । कष्टम्” इति प्रागुक्तं
चूणकेनावयं, नास्तीति परं किञ्चित्कटककरमस्माकं नास्ति तु तत्तत् । अतः निरप-
हृतभेदायामुपमेयभुताया वसन्तसेनायाम् उपमानभुताया नगरायदा तादात्म्येना
ध्यामात् रूपकमन्वहारः । पद्यावक्तुं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ठ) अये इति स्मरणार्थकमव्ययम्, (“अये कीपे विपादं च सम्भुने गार्गोऽपि
च इति मेदिनी) उद्बोधकाल्परवशात् शकारस्य “वल्चरिदं मूला “अद” इत्युक्तं
क्षेत्रम् । पाप,—पापाचारौ, शकार इत्यर्थः, इदमकार्यं—स्त्रीबधरूपदण्डम् इत्यर्थः ।
मयि सद्भ्रामयेत्—मा प्रापयेत्, मयि चारीपरादित्यर्थः, स्वयं कुवापि महदकार्यं
विदित्वैव इव मारिता, न तु मया, इति अनसमोपे कदाचित् आकरणात् अत एव
अकारणमिति यावत् ।

वित । पाप । मा मा स्यात्तोः । अलं त्वया, (ङ) गच्छामि
अहम् ।

प्रकार । अले । वशन्तशेणिअं शअं ज्जेव मालिअ मं
दूशिअ कहि पलाअशि ? शम्पदं ईदिशि हग्गे अणाधे
पाविटे । २ (ङ)

० अरे । वसन्तसेना स्वयमेव मारयित्वा, मा दूषयित्वा कुत्र पलायसी ?
साम्प्रतमौदृशीऽहमनाथ प्राप्त ।

(ङ) मा मा स्यात्तो — न ना लृश इत्यथ, [“मा मा स्यात्तो” इति पाठे—
च्युतनेपथे माशब्दस्य द्विवचन, मामिति श्रव । मा स्यात्तोऽन्ति स्मृधातो माङ्
संज्ञात “माङि लुङ्” (३।३।१०५ पा०) इति लुङ्, तथा “म माङ्थीने” (६।४।७४
पा०) इति चडागमनिषिद्ध, माङि लुङ्प्रयोगस्य सार्वकालिकस्य वैकल्पिक-
विधानात् पक्षे लीड्लुङादयः तात्कालिकप्रत्यया स्मृत्याचाय्या वैचमाहु
दोषितास्तु,—माङ्थीने लुङ् एव, यत्र तु लीड्लुङादयः प्रयोगा माथीने दृश्यन्ते,
तत्र का गतिः ? तत्र तु नाय माङ् अपि तु माशब्दः तत्समानाद्यक एव इति
समादधत्ते, वैकल्पिकविधानेनैवोपपत्तौ एतस्मादान्न सूत्रकारमतमुच्यते बोद्धव्यमिति
एव काशिका,—“माङ्प्रपदधातानुङ्प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा
कार्षीत्, मा कार्षीत् । कथं मा भवतु, तस्य पाप मा भविष्यतीति, असाधुरेवायम् ।
अविदारः अडिदपरी माशब्दो विद्यते तस्याय प्रयोगः ”, अस्यार्थो अस्त्व चेत्पि
एङि अस्त्व इय पदान्तरं भवतीति वेदितव्यम्] । अलं त्वया—त्वया मे न किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः, त्वत्करोपि न स्यात्तानीति भावः । [त्वदेति वारणादकालशब्ददीर्घे
दतोदा] ।

विट । अपध्वस्तोऽसि । (ण)

शकार ।—

अत्य शब्द टेमि शुबस्त्र टे कहावणं टेमि शबोडिअ टे ।

एणे दुशहाण फलकमे मे सामासए भोटु मणुअशआण ॥ ४० ॥

० अथान् शत ददामि सुवणक ते कापापण ददामि सपोपण ते ।

एष दु शब्दाणा फलकमी मे सामान्यको भवत सन्यकाणाम् ॥

समुदितार्थ , अथवा, अनाथ प्राप्त,—अशरण सञ्जात , पूर्वं सहायभूत यो हि आसीत्, सोऽपि इदानीं सा विमुच्य गत , अस्या विपदि सहायकान्तर किमपि मे नास्ति, अहोऽशरणोऽस्मि इदानीं सहज इति तात्पर्यम् ।

(ण) अपध्वस्तोऽसि—निन्दितोऽसि, अध पतितोऽसित्यर्थ , एव मिथ्याभाषणा दिति भाव ।

वसन्तसेनाद्वयारूपमकार्यं गोपायितुम् अन्येष्वपि एतदारीपयितुं वा विट धन-दानप्रस्तावेन प्रलोभयति, अथानिति ।—शत—शतसङ्ख्याकान्, बहुनित्यर्थ , अथान—धनानि, ते—तुभ्य, ददामि—अर्पयामि, [भविष्यत्सामीप्य वर्त्तमानता, दास्यामीत्यर्थ] सपोपण—सभोजन, भोजनसहितमिति यावत्, मृदु भोजयित्वा इत्यर्थो वा, यद्वा,—पोषणेन—परिजमानां यामाच्छादनादिनिर्वाहणेन सह वर्त्तमान यथा तथा, भवत परिजमाना यावता अर्थेन यामाच्छादनादिकममात्रासेनैव निर्वहति ताव दयम्, [“शबोडिम” इति प्राकृतस्य “सबोडिम” सवाडिकम्” इति च मङ्कत कृत्वा “बोडी—विशतिकपट्टक इति गौडि प्रसिद्ध , तच्चतुष्टय पण , ते षोडश कापापण कहावण इत्येके” इति पृथ्वीधर । “शबोडिम” इत्यत्र “सबोडिअ” इति पाठे—“सबेटिकम्” इति मङ्कत, बेटिका—बेटनम्, एषीध कटिद्वयम् वा, तस्मिन्निमित्तस्यर्थ] कापापण—षोडशपण (काइन) सुवणक—काश्चन, [सुवर्ण परिमाणव्यवहारे हि, धान्य चतुर्निलपरिमित, चतुर्भिं धान्येय रत्तिका, दशाभ रत्तिकाभिय माष दशगुणाफलपरिमित , अष्टाभिय माषे तोलक तद्दिगुण कर्षप इत्यादय सुवर्णपरिमाणवाचका शब्दा व्यवहियन्ते, गणनीयद्वयसमूह तु,—गणक-बोडी-पण षोडशपणसंमितकापापणशब्दा प्रयज्यन्ते , शकारस्तु वराटिकादिवत् जात्यकापापणमान भेदात् मौल्यान् सुवर्णमाने प्रयुक्तवानिति वेदितव्यम् । “कहावणम्” इति प्राकृतस्य अद्वयत्वादिवत् किंचिदन्वय वा वन्” इति प्राचीन सम्प्रदायाख्या] ते—तुभ्य, ददामि—प्रयच्छामीत्यर्थ , मे—मम, दुशब्दान्—

विट । धिक्, तव एवास्तु । (त)

चेट । श्रुतं पाव । ३

प्रकार । [हसति] ।

विट ।—

अप्रोतिर्भवतु विमुच्यता हि हासो

धिक् प्रोति परिभवकारिकामनार्याम् ।

२ ज्ञान पापस ।

नन्विनाशना वसन्तेनाथ ताडनमारणादिरूपाणां दुर्वचनानामित्यर्थः, दुः—
दुष्टानां उच्छाना—वसन्तेनाहत्यारूपाणामित्यर्थो वा सङ्गच्छते, (इत्यायां स्फुटिनैवो-
द्भायनापाया यदि कश्चित् प्रच्छन्नी भूत्वा श्रूयति, तदा विवादे तेन इत्येव प्रकारे
एव कृतेति सम्प्रदाय भवेदिति भियां प्रतीव वचक प्रकारं सुवेतेनैवेतत विटायोक्त
वानिति वेदितव्यम् अथ दुःशब्दस्तु सादेतिक इत्याऽवबोधनायै प्रयुक्त इति तु
सङ्गित्सार) एव फलकम्,—फलस्य—काराऽवरोधमायदृष्टादिरूपस्य, क्रमः,—
विधिं ननुपकायान्—अन्वेषा ननुपकायाम् इत्यर्थः, सामान्यकः,—साधारणः,
भङ्गु—फलम्, वसन्तेनाववाभिरोधं ननुपरि न पातयित्वा सामान्येन अन्यान् प्रति
पातय इति भावः । [पुनःकालरे “दुःशब्दस्य फलकम्” इत्यत्र “दुःशब्दस्य फलकम्”
“इत्यादयः फलकम्” इति च पाठान्तरद्वयं, तत्र “दोषस्थानं पराक्रम” “संस्थानपरा-
क्रम” इति च अद्याक्रमं संस्कृतम् तदर्थस्तु—दोषस्थानं—दोषभूमिं पराक्रमः,—
स्फुटिनैवोद्भायनाय अपरतः च पाठः—संस्थानं—सत्यौ, इत्यादयामित्यर्थः, वसन्त
समाया इति भावः, “संस्थानमाहूतौ सत्यौ सन्निवेशे चतुष्टये” इति मेदिनी, परा
क्रमः—अप्यपदशब्दः, अतिहासिकः कर्त्तुंति दावतः, संस्थानस्य—राजस्याहस्य
शब्दः पराक्रम इति वा । उपपत्तिः हसन ६ ४० ।

मा भूच्च त्वयि मम सङ्गतं कटाचित्

आच्छिन्न धनुरिव निर्गुण त्यजामि ॥ ४१ ॥

गकार । भावे ! पशोट पशोट, एहि, नलिणीए पविशिश्र
कीलेन्ह । * (थ)

विट ।—

अपतितमपि तावत् सेवमान भवन्त

पतितमिव जनोऽय मन्यते मामनार्थम् ।

* भाव । प्रसोट प्रसोट, एहि नालियां प्रावश्य क्रीडाव ।

निन्दाजननीम्, अनार्याम्—असाध्या, प्रीति—सौहार्दं, भवाट्टजन दुर्जनेन सङ्गति
शेष, धिक्—निभक्षयामोक्षय, दुजनमव्य सदैव विपञ्जनकमयशस्करम् इति
भाव, त्वयि—भवति, मम—मे, सङ्गत—मेलन, कटाचित्—जात, अपीति शय,
मा भूच्च—न भवतु इत्यर्थ, निर्गुण—गुणा,—दयादाक्षिण्यादय, तद्रहित, त्वाम
इति शय, पचे,—मोर्वीविहोन च, आच्छिन्न—शतृणा निकृष्ट, धनुरिव—गरामन-
मिव, त्यजामि—जहामि । अथ निर्गुणशकारस्य त्यागे छिन्नमूर्वीकशरासेनेन
अवेधस्यंसात्यकथमात, निर्गुण इत्यत्र प्रोक्ताथान्तरस्य च वाच्यत्वादेवायं श्लोकोपमा
ऽलङ्कार । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(थ) नलिन्या—नलिनानि—पद्मानि सत्यस्थामिति नलिनशब्दात् अर्गे
आदिभ्य मत्वर्थीये अचि गौरादित्वात् स्त्रिया डीप्, नलिनो—पश्युक्तदश, तस्मा,
पद्मसरसि इत्यर्थ, (“नलिनो-पद्मिनी व्योम निखगा कमलाकर” इति मेनिनी)
प्रविश्र—गत्वा, अवगाह्य वा, क्रीडाव,—तत्र जलक्रीडा कृत्वा इत्यर्थ । [“नलि-
योए” इत्यत्र “अभलाए” इति पाठान्तर—“नगध्याम्” इति संस्कृतम्] ।

दुर्जनसमर्गस्य अविविधानयकारितामुल्लिख्य “त्यज दुर्जनसमग भग साधुसमा
गनम्” इत्यादिदृग्गतात् दुर्जनसमर्गस्य दोष दर्शयन्नाह, अपतितमिति ।—अप—
मग्नवासीत्यर्थ, जन,—साधारणमानव इत्यर्थ, अपतितमपि—पापाकारिकमपि,
अथ स्वोपधाट्टजनितपातित्याभाववन्तमाप इति यावत्, मा—विष्टामन्य,
भवन्त—त्वा, अथ स्वीकृत्याश्रयात् पतितमिति भाव, सेवमानम्—भजमानम्,
अनुकूलकायसम्पादनं पारस्वर्यमिति यावत्, अतएव पातितमिव—पापकृता
जननिष्ठान्तरं पपकारिणमिव, अनार्यान्—अमानु, दुर्जनमिति यावत्, मन्यते
तावत्—समानवयम्, “अज करानि दीव्यन् कुरु पतति साधु” इत्यादिदृग्गतात्

कथमहमनुयाया त्वा हतस्त्रीकमेन

पुनरपि नगरस्त्री-शङ्कितार्द्धाचिदृष्टम् ॥ ४२ ॥

[सकलम्] वसन्तसेने ।—

अन्यस्यामपि जातो मा वेश्या भूस्त्व हि सुन्दरि । ।

चारित्र्यगुणसम्पन्ने ! जायेथा विमले कुले ॥ ४३ ॥

तस्माच्चारित्र्येनाहमेवाव अपराधो इति नून सर्वेषां निर्णयो भविष्यतीति मन्ये इति भावः, (अतः) अह—विट्, गोठ्या बहुमत इत्यर्थः, हतस्त्रीक—स्त्रीवधकारिणः, विनाशितवसन्तसेनमित्यर्थः, अत एव नगरस्त्रीभिः,—पुरकामिनीभिः, शङ्कितम्—अस्यामपि अयं कदाचिदेव घातयिष्यतीति सन्दिग्धं यथा तथा, अर्द्धाचिभिः,—सकुचितनेत्रैः, दृष्ट—ईक्षित, त, यद्वा,—नगरस्त्रीणां—पौरयोषितां, शङ्कितैः,—सशयाकुलैः, यत अयमेव वसन्तसेनाघातुकः, अतः पातकिनः अस्य दर्शनं किमस्याभिः करणीयमिति सशयाकुलतया इत्यर्थः, अर्द्धे,—अर्द्धोन्मीलिते, इत्यर्थः, अचिभिः,—नयनैः, दृष्ट,—अवलोकित, त, स्त्रिय अपि त्वा पथि गच्छन्त सायं एव घृणया द्रव्यन्ति, का कथा विवेकिना जनानामिति स्त्रीपटोपाटनानाम् प्रतीयते, [दृष्ट इति भाविनि भूतवदुपचारः, कोर्णोद्यानस्थस्य शकारस्य तटानीमपि अन्नात-हताभिः नगरस्त्रीभिरदृष्टत्वात् इति बोध्यम् । “नगरस्त्री” इत्यत्र “नगरयो” इति पाठो नु— दृष्टम्” इति भूतकालविहित पठः सङ्गच्छते, तस्या नगराधिदेवताया स्मृतिरपि सर्वेषां मन्त्राणां मन्त्रात्] एतन्—पुरोऽवतिष्ठमानः, त्वा—भवन्तः, पुनरपि—भूयोऽपि, वद—केन प्रकारेण, अनुयायान्—अनुगच्छेयम् ? न कथमप्यनुगच्छेयम् इत्यर्थः, इदं शक्यानुष्ठानात् परमपि नै तवानुगमनं कथमपि न युज्यते इति भावः । अत्र पतितत्वस्य अनाद्यत्वबोधस्य स्त्रीहत्यादयः विस्मयकरत्वा अनुगमना-शङ्कास्तुलाय कालान्तरमलङ्कारः । कालिनी इति ॥ ४२ ॥

शकार । मम केलिके पुष्पकलण्डक-जिम्बुज्जाणे वशन्त-
श्रेणिश्च मालिश्च कहि पलाश्चि ? एहि, मम आवुत्तश
अग्गदी बवहाल देहि । ४ (द) [इति धारयति] ।

षिट । आः । तिष्ठ जाल्ल । (ध) [इति स्वस्माकषंति] ।

शकार । [सभयसपत्न्य] किं ले । भौदेशि ? ता गच्छ । †

विट । [स्वगतम्] न युक्तमत्रावस्थातुम् । भवतु, यत्र
आर्य्यशर्विलक-चन्दनकप्रभृतयः सन्ति, तत्र गच्छामि ।

[इति निष्क्रान्त] ।

* मदीय-पुष्पकरण्डक-जीर्णोद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा कुत पलायसे ? एहि,
मम आवुत्तस्यागतो व्यवहार देहि ।

† किं रे । भौतोऽसि ? तद्वच्छ ।

—चारिवा—शौलव, गुणा,—दयादाक्षिण्यादय, तै सम्पन्ना, तस्या सम्बोधने,
सुषरित्रे । गुणशालिनि । चेत्यथ, यथा,—“चारिवागुणसम्पन्ने” इति “कुले” इत्यस्य
विशेषणम्, तथा च तव गणिकात्वादेवेय विपक्षिरूपस्थिता, कुलकामिनीले तु न
तथा, इति विबोधयितुमेवाह, चारिवेति ।—सौशील्यदयादाक्षिण्यादिगुणविशिष्टे
इत्यथ, विनले—विशुद्धे, कुले—वर्णे, (वशकरस्य तत्तद्गुणवत्तादर्शनात् सुतरा वशस्यापि
तच्छालित्व फलवत्तादायातमिति वेदितव्य) जायंथा,—उत्पद्येथा, इदानीमिह-
स्त्रीकादपसृतायास्ते अन्यत् किं वयं प्राययामहे इति विटस्याशयः । पथ्यावक्र-
वृत्तम् ॥ ४३ ॥

(द) आवुत्तस्य—भगिनीपते, राज्ञ इति यावत्, [तत्प्रत्ययान्तायत योगात्
“पठ्यतस्यर्थप्रत्ययेन” (२३।३० पा०) इति “आवुत्तस्य” इति पठो, “भगिनीपति
रावुत्त” इत्यमर] । अयत,—पुरत, ममसन्निवृत्त । व्यवहार—व्यवहाराय,
विवाद विवादविनिर्णय वेत्यथ, देहि—अपश्य, स्वस्य वसन्तसेनायातो इति अस्मि
योगसङ्गमानयिष्यामीति भावः, त्वयि अभियुक्ते मति, अभियाग तत्रापि दातव्य
स्यादित्यावदयित देहीत्युक्तम्, अथवा वसन्तसेनाया इत्यामन्नेहनिराकरणार्थं
मुत्तरमिति यावत्, “विनानार्थेऽव मन्नेहे करणं हारं लभ्यते । नानामन्नेहकरणं
व्यवहार इति ध्रुव ॥” इति कात्यायनवचनात् ।

(ध) जाल्ल—मृत्यु इत्यर्थः ।

शकार । निधणं गच्छ । (न) अले यावलका पुत्तका !
कीलिसे मए कडे १ ॥

चेट । भट्टके । सहन्ते अकज्जे कडे । १*

शकार । अले चेडे । किं भणसि १ अकज्जे कडे त्ति १
भोदु, एव्व दाव । [नानाऽऽभरणानि श्रवताय्य] गेह्ण एद अलङ्कारअं,
मए ताव टिस्से, जेत्तिके वेलि अलङ्कलेमि, तेत्तिक वेलं मम,
अस्स तव । ॥ (प)

चेट । भट्टके उज्जेव एदे शोहन्ति, किं मम एदेहि १ §(फ)

* निधणं गच्छ । परे स्थावरकपुद्गल । कीदृशं मया कृतम् ?

† भट्टक । भट्टकार्यं कृतम् ।

‡ परे चेट । किं भणसि १ अकार्यं कृतमिति १ भवतु, एव तावत् । गृहाणम-
सङ्कार, मया तावद्वत्, यावत्यां विलायाम् अलङ्करोमि, तावतो विला मम, अन्या
तव ।

§ भट्टके एव एते शोभन्ते, किं मम एतै १

शकार । ता गच्छ, एटाइ गोणाइ गेल्लिअ मम केनकाए
पाशाद-बालग-पटोलिकाए(व) चिट्ठ, जाव हगे आअच्छामि ।*

चेट । ज भट्टके आणवेदि । † [इति निक्काल] ।

शकार । अत्तपलित्ताणे भावे गटे अटंशण, चेड वि
पाशाद बालग-पटोलिकाए णिअलपूलिट कटुअ थावइण्ण ।
एब्बं मन्ते लक्खिदे भोटि । (भ) ता गच्छामि, अधवा, पेक्खामि
दाव एद, किं एशा मत्ता ? अधवा पुणो वि मालइण्ण ?
[अवल्लोका] कधं शुमत्ता । भोटु, एदिणा पावालएण पच्छा-
देमि ण । अधवा, णामद्धिदे एणे, ता के वि अज्जपुल्लिगे

* तद्वच्छ, एतौ गावौ गृहीत्वा सदोधाया प्रामादबालाग्रप्रतोलिकाया तिष्ठ,
यावदहमागच्छामि ।

† यद्वृत्तक आज्ञापयति ।

‡ आत्मपरिवाणे भावो गतोऽदर्शनम्, चेष्टमपि प्रामादबालाग्र-प्रतोलिकाया
निगडपुरित कृत्वा स्थापयिष्यामि । एव मन्त्रो रक्षितो भवति । तद्वच्छामि, अथवा,
पश्यामि तावदेना, किमेषा कृता ? अथवा पुनरपि मारयिष्यामि ? कथं ममृता ।

(व) प्रामादबालाग्रप्रतोलिकाया—प्रामादस्य—वृद्धदशालिकाया, बालाग्राम
—अभिनवनिर्मितायाम्, अग्रप्रतोलिकाया—प्रधानरख्यायाम् (“रथ्या प्रतोली
विगिखा” इत्यमर) यथा,—प्रामादस्य—राजाशालिकावद्व्रताशालिकाया,
(“प्रामादो देवभुजाम्” इत्यमर) बाल,—अभिनवनिर्मित इत्यर्थ, य अग्र,—
अग्रभाग, उपरिस्थगृहमिति यावत्, तस्य प्रतोलिका—रथ्या, चूडास्यगृहस्योपरि
अधिरोग्गणायम् अधिरोग्गणीयपरनामकमार्गविशेष इत्यर्थ, सोपानमिति यावत्,
तस्यान् । चेष्टे अन्यादरप्रदर्शनार्थमेतदभिधानमिति वेदितव्यम् ।

(भ) आत्मपरिवाणे—आत्मन,—स्वस्य, परिवाणे—रक्षणार्थमित्यर्थ । भाव,
—पण्डित विट इत्यर्थ । अटंशन गत,—चक्षुरवियत्रता प्राप्त, पलायित इत्यर्थ ।
निगडपुरित—गृहलवधदम् । नन्त —गुणवाद, वसन्तमेनावधदपरीष्यतिष्य इति
यावत्, (“मन्त्रो वेदविगमे स्यात् देवादीनाञ्च सावन्ने । गुणवादेऽपि च पमात्र”
इति मेदिनी) । रक्षितो भवति—गुप्तस्मृतोऽस्य । नो वेदेव करोमि, तथा पुन
चेष्ट वसन्तमेनावधदिहसान्तजात मज्जेमज्जद प्रकाशयति इति ।

पञ्चहिजाणेदि । भोदु, एदिणा वाटालीपुञ्जिदेण शुक्वपस्स-
पुडेण (स) पच्छादेमि । [तथा कृत्वा विचिन्त्य] भोदु, एब्बं दाव,
सम्पद अधिअलण गदुअ ववहाल लिहावेमि । (य) जहा
अत्यश्श कालणादो शट्टवाह चालुदत्ताकेण मम केलकं पुण्फ-
कलण्डक जिस्सुज्जाण पवेशिअ वशन्तशेणिआ वावादिदे त्ति । ॥—

चालुदत्तविणाशाअ कलेमि कवड णव ।

णञ्जलीए विशुद्धाए पशुघाट व्व टालुण § ॥ ४४ ॥

भवतु, एनेन प्रावारकेण प्रच्छादयामि एनाम्, अथवा नामादित एष तत्काऽपि
आयपुरुष प्रत्यभिज्ञान्यति । भवतु एतेन वातालीपुञ्जितेन शुक्लपर्णपुटेन प्रच्छा-
दयानि । भवतु, एव तावत् नाम्नतमधिकरण गत्वा व्यवहार लेखयानि, यथा
अद्यस्य कारणात् माघवाहचारुदत्तकेन मदीय पुष्पकण्डक जीर्णोद्यान प्रवेश्य वसन्त-
सेना व्यापारितेति ।—

§ चारुदत्तविनाशाय करोमि कपट नवम् ।

मगध्यां विशुद्धाया पशुघातनिव दारुणम् ॥

(न) एना—वसन्तसेनानित्यर्थ । प्रावारकेण—उत्तरीयवस्त्रेण । प्रच्छादयामि
—आपातनमकम् आहणामि । नामादित —नम नामादिहित इत्यर्थ । आय-
पुरुष —प्रधानपुरुष, यदा,—आर्याणां—मानानां, राजादीनानित्यर्थ, पुरुष,—
अधिकृतम्न रधिपुरुष इत्यर्थ । प्रत्यभिज्ञान्यति—मद्रामादितनुत्तमेयमालोक्य
अस्मिन् हत्याकारी इति निर्धारयित्वतीत्यर्थ । वातालीपुञ्जितेन—वायुसमूह-
रहितेन वाय्वान्तोत्तेज्ये । शुक्लपर्णपुटेन—विशोषितपत्रपुटकमीनेनित्यर्थ ।

(य) अधिकरण—विषयानुसन्धित्यर्थ । व्यवहार—विवादम् । लेखयामि—
लेखे कारयामि, प्राङ्विवाकसमोपनुपस्थापयामीति दावत, [इव भविष्यन्मालीये

भोदु, गच्छामि । [इति निष्क्रम्य दृढा सभयम्] अविट-
माटिके । जेण जेण गच्छामि मग्गेण, तेण ज्जेव एणे दुट्ठम-
णके गहिद कशाओदक चीवल गेह्लिअ आअच्छदि, एणे मए
णशि च्छिअ बाहिदे (र) किटवेली कटावि म पेक्खिअ, एटेण
मान्हिदे त्ति पआशइश्शदि, ता कधं गच्छामि ? [अवतीरन्]
भोदु, एट अट्ठपडिद पाआलखण्ड उल्लाहिअ (ल) गच्छामि । *

* भवतु, गच्छामि । अविटमादिके । येन येन गच्छामि मार्गेण, तेनेन
एष दुष्टमणकी गृहीतकषायोदक चीवर गृहीता आगच्छति, एष मया नासां
क्षित्वा वाहित कृतवेर कदापि मां प्रेत्य, एतेन मार्गता, इति प्रकाशयिष्यति,
तत्कथं गच्छामि ? भवतु, एतम् अट्ठपडित प्राकारखण्डमुल्लाह्य गच्छामि ।—

चारुदत्तस्य निरपराधस्य पशुवस्त्राशयमित्यर्थं, नवम्—अभिमव, केनापि प्रागनुज्ञावित
मिति यावत्, टारुण—नृशम, कपट—कूटप्रयोगं, करोमि—विदधामि, पदिमा
नगरो यथा निद्वयघातुकानाम् अवैधजीवन्तिमादिना दूषिता भवति, तथा जिघांसा-
विनिवृत्त्यर्थं निष्पापचारुदत्तमपि कूटव्यवहारानयनेन निव्यातयिष्यामि इति सरणाद्यर्थं ।
पद्यावक्तुं उक्तम् ॥ ४४ ॥

(र) अविटमादिके—इति खेदविस्मयभयद्योतकम् अव्ययम् । गृहीतकषायो-
दक—गृहीत—घृत, रज्जनाथ निहितम् इत्यर्थः, कषायोदक—रागराश्रितकल यत्र
तद्यथाविध, (कषायो रसभेदेऽपि निव्यासे च विलिपने । अत्ररागे च न सो म्यात्
सुरभो लाहिने विपु ॥” इति मेदिनी) आरक्तमलिलमिक्तमित्यर्थः । चीवर—वस्त्र
खण्डम् । एष,—शमणक । नासां—नासिकाम् । क्षित्वा—विहेत्यर्थः, [अथैव
अद्वय प्रथमे (३२६ पं १६ पं) पुष्पकरण्डकोद्यानप्रविष्टेन भिक्षुरेगिसवाङ्गेन
तत्र शकारस्य दर्शनमात्रं तस्य भिक्षुनामावेधस्वाभाव्य वर्णितम्, स्वाङ्कस्य तु तथापि
ऽपि नासावेध केषापि कविना नाक्त इति, ३६ “मया नासा क्षित्वा वाहित ” इति
शकारोक्तेरनुवृत्तत्वेऽपि बौद्धमत्यासिना परस्परं केश गत्यमुत्पन्न कायायनामपरि-
धानादिषु सामान्यसत्त्वात् अक्षिन्ननासेऽपि अस्मिन् मवाङ्के क्षिप्तनासात् कल्पित
अन्यत्र भिन्नाभ्योन्मादादिति कथञ्चिदप्युक्तं सङ्गतिं करणीया] । वाहित,—ताडित ।

(ल) अट्ठपडितम्—अट्ठमग्रम् । प्राकारखण्ड,—प्राचीरगम् । उल्लाहि—
उत्प्लुत्य, उत्पतनेन अतिक्रम्य इति यावत् ।

एषे न्हि तुलिद-तुलिदे लङ्गा णअलीए गअण्णे गच्छन्ते ।

भूमीए पाआले हणूमशिखरे विअ महेन्द्रे * ॥ ४५ ॥

[इति गिष्कात्] ।

[प्रविश्य अपटोक्षेण सवादको भिक्षु] . पक्खालिदे एषे मए चौवलखण्डे, किं णु हु शाछाए शुक्खावड्ढश्श ? इध वाणसा दितुप्पन्ति । किं णु हु भूमीए ? धूलीदोषे होदि, ता कच्चिं पशालिअ (व) शुक्खावड्ढश्श ? [दृष्ट] भोदु, इध बादाली-

* एषोऽहं त्वरित त्वरितो लङ्कानगव्या गगने गच्छन् ।

भूम्यां पाताले हनूमच्छिखरे इव महेन्द्र ॥

+ प्रचलितमेतन्मया चौवरखण्डम् , किं तु खलु शाखाया शोषयिष्यामि ?—
इह वाणसा विलम्पन्ति । किं तु खलु भूम्याम् ?—धूलौदोषो भवति । तत् कुत्र प्रमाद्य

उपमानप्रदर्शनद्वारा भद्रप्राकारपथेन कृत पलायनमुपवर्णयन्नाह, एष उक्तः ।—
एष,—पलायस्थित, अह—शकार इत्यर्थं, हनूमच्छिखरे—हनूमत,—पवन-
नन्दनस्य, शिखरे—शङ्के, (“हनूमानिव महेन्द्रशिखरे” इति वक्तव्ये “हनूमच्छिखरे
इव महेन्द्र ” इति विषयस्ता शकारोक्तिः , तदपस्तु —महेन्द्रशिखरे—महेन्द्राख्य
गिरिशङ्के) पाताले—धरायास्तलस्थे भुवने, गगने—व्योमसार्गे, लङ्कानगव्या—
लङ्काख्यपुण्या, त्वरितत्वरित,—त्वरितादपि त्वरित, अतोव त्वरान्वित इत्यर्थं,
गच्छन्—प्रजन् परित परित्याम्यन्नित्यर्थं, सीताया अनुत्थानार्थमिति भावः, महेन्द्र
इव—तदाख्यपर्वत इव, (हनूमानिवेत्यभिप्रायः) भूम्या—भूमितले, यद्येच्छ गच्छा
सीति पूर्वोक्तगद्यस्येनात्वय , हनूमत इव प्राचीरमुल्लङ्घ्य त्वरित गच्छामीति भावः ।
अतः हनूमानिति वक्तव्ये हनूमदिति निर्विभक्तिरुक्तं, तथा महेन्द्र इति वक्तव्ये महेन्द्र
इति विभक्तिविषयासञ्जितं प्रस्तुताश्रयतीति विधातकार दोष शकारभाषितत्वात्
रूपोऽयम् । इह हन्तोऽदुरोधात् “एषमोण” “एषण” इत्युभयोर्लङ्कान् पाठः । पाठ्या
इत्यस्य । ४५ ।

पुञ्चिदे (श) शुक्लवत्तमञ्चए पशालइश्श । [तथा कृत्वा] गमो
बुद्धश्श । [इति उपविशति] भोदु, धम्मक्खलाइं (प) उटाहलामि ।
[“पञ्चजण जेण मालिटा” इत्यादि पूर्वोक्तं पठति] अधवा, अल मम
एदेण शमेण, जाव ताए वसन्तसेणाए बुद्धोवाशिआए पच्चुव-
आल ण कलेमि, जाए दशाणं शुवस्सकाण किटे जूदिअलेहि
णिक्कीदे, (म) तटो पडुदि ताए कीट विअ अत्ताणअ अव-
गच्छामि । [दृश] कि णु हु पसोदले शमुश्शगदि ? ॥

श्रीपयिष्यामि ? भवतु, इह वातालीपुञ्जिते शुक्लपवसञ्चये प्रसारयिष्यामि । नमो
बुडाय । भवतु, धर्माचराणि उदाहरामि । [“पञ्चजना येन मारिता ”] अथवा, अल
ममेतेन स्वर्गेण, यावत्तस्या वसन्तसेनाया बुद्धोपासिकाया प्रत्युपकारं न करोमि,
यथा दशाना सुवर्णकानां कृते द्यूतकराभ्या निष्क्रोत, तत् प्रभृति तया क्रीतमिवा
त्मानमवगच्छामि । किं नु खलु पर्णोदरे समुच्छ्रंसति ?

प्रवक्ष्या प्रवन्ते, अतोऽव श्रीपणायस्य स्थापने नृनमेवैते धीवरमतत् छेत्त्यनीति
भावः, [हेतुनाशक-तौदादिकगुम्पते भविष्यत्सामोष्ये लट्, वडा,—“प्रवक्ष्योपरतयव
वृत्ताविरत एव च । मित्यप्रवृत्ति सामोष्यो वत्तमानयत्तुव्विभ ॥” इतिानामात
“इह कुमारो क्रीडन्ति” इतिवत् वृत्ताविरतवत्तमाने लडिति बोध्यम्] । मया—
भूमितले एव विस्तार्येत्यर्थः, श्रीपयिष्यामीत्यन्वयः । धुनीदोष,—रञ्जोमालन
मित्यर्थः । प्रसाद्ये—विस्तार्य ।

(श) वातालीपुञ्जिते—समीरणप्रवाहेण राशीकृते ।

(प) धर्माचराणि—धर्मापदेशभूमिप्रवचनानि, “पञ्चजना येन मारिता ”
इत्यादि श्लोकइयमिति यावत् ।

(म) एतेन स्वर्गेण—स्वर्गगमनकामनया एतत्प्रापेन, लज्जय्येन वतन इत्यर्थः,
उपकारप्रत्युपकारसकृत्वेन लोकान्तरं प्रयातव्यं तव शान्तिनं भवतीति भावः । (अत्र
तावदित्यस्याद्वाह्ये, तेन तावत् मम एतेन स्वर्गेण अल, यादृदित्यन्वया बाध्यः ।
अत्र स्वर्गपदं मोक्षपरं, यतीनां मोक्षस्यैवाकाङ्क्षितत्वात् । तदुक्तं सम्यग्भाष्येनार्थं,—
“किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगास्त्यजति सुख्यितान । गन्धवामभयादौ तौतोपाया
तथैव च ॥ गुहा प्रवेष्टुमिच्छामि, परं पदमनामयम् ॥” इत्यादि) । प्रत्युपकारम्—
उपविभोचनरूपकृतीपकारस्य अनुद्वेष इतिाचरयमित्यर्थः । यथा—वसन्तसेना

अथवा.—

वाटादवेण तत्ता. चीवल-तोएण तिम्मिदा पत्ता ।

एटे विधिस्सपत्ता मस्से पत्ता विअ फुलन्ति ॥ ४६ ॥

वच । [मञ्जा लब्धा हन् दशंयति] ।

मिह । हा । हा । शुद्धालङ्कालभूषिदे इत्यिआहस्ये शिक्क-
मदि । (ह) कध. दुटिए वि हत्ये ॥ [बहुविध निवृत्त्य] पञ्चभि-

९ पदश — वातातपेन तत्तानि चीवरतीयेन तिमितानि पदाणि ।

एतानि विस्मीर्यपदाणि नये पताणीव स्फुरन्ति ॥

+ हा । हा । गुडालङ्कारभूषित स्त्रीहस्यो निष्क्रान्ति । कध द्वितीयोऽपि

इत्यर्थः । सुवचकाणां—प्राङ्गणमापन्नमितानां हंसान् । कृते—निमित्तम् । द्यूतकगम्या
—मायुर-तकहचगम्यामित्यर्थः, [अपादाने पञ्चमी] । निष्क्रान्त, —दशमुदयविनि-
न्देन विमोचित कण्ठदंडोऽहमिति ईष ।

पुञ्जितपदाभ्यन्तरे निपतिताया वचनसेनाया समुच्चयनेन स्फुरत्यवाप्ति
दृशा किमिदमिति विचारयद्वाह वातातपेनेति ।—वातातपेन—वातेन—वायुना
सहित आतप—गैट, तेन तत्तानि—ग्रीष गतानि इत्यर्थः, एतानि—
दृग्गन्तानानि पदाणि—पदानि, चीवरतीयेन—चीवर—यतीना दन्तस्य तस्य
तोटन—तस्मिन् दन्तस्य यतीना दन्तनिष्पीडनविधेयात् सनलवस्त्रखण्डात्
एतितेन उच्यतेति भावः, तिमितानि—सिक्कानि सन्ति स्थितानतीति ईष एतानि
—हंसानि पुरतः दृग्गन्तानानि इत्यर्थः, विस्मीर्यपदाणि—प्रसारितपदानि,
पताणीव—दक्षिणा पञ्चद्वारि इव (पञ्चसु बाह्वे पदे न्याय पदे इत्यपि) इति
न दृग्गो) स्फुरन्ति—स्फुरन्ति इति नये—नकावयसौन्दर्य, सुदृग्गन्तानादपि स्फुरन्ति
यदा पक्षि पदा वदने तर्ह्येतामिति तर्ह्येतामिति इति भावः । अथ तु दृष्टीक्षर,—
इत्यर्थेन तत्तानि चीवरतीयेन तिमितानि इति भावः, तिमितानि इति भावः-
इत्यर्थेन तत्तानि चीवरतीयेन तिमितानि इति भावः, तिमितानि इति भावः-
इत्यर्थेन तत्तानि चीवरतीयेन तिमितानि इति भावः

जाणामि विअ एटं हत्थं । अथवा, किं विचालेण ? (क) शच्च जे
ज्जेव हत्थे, जेण मे अभयं दिख । भोदु. पेक्खिअ । [गच्छोपनिषत्
इहा प्रत्यभिज्ञाय च] आ ज्जेव बुडोवाशिआ । १

वस । [पानीयमाकाङ्क्षति] ।

भिच्छ । कध । उटअ मग्गेटि ? दूले च टिग्घिआ, कि दाणि
एत्थ कलङ्गणं ? भोदु, एट चीवल शे उवल्लि गालङ्गणं । ॥ (ख)
[तथा करोति] ।

वस । [सज्ञां लब्ध्वा उत्तिष्ठति] ।

भिच्छ । [पटान्तेन वीजयति] ।

वस । अज्ज । को तुमं ? § (ग)

हस्त ॥ प्रत्यभिज्ञानामीव एत हस्तम् । अथवा, किं विचारेण ? सत्यं स एव हस्तः,
येन मे अभयं दत्तम् । भवतु, प्रेक्षिष्ये । सैव बुडोपनिषत् ।

‡ कथमुदकं मार्गेयति ? दूरे च दीर्घिका, किमिदानीमत्र करिष्यामि ?
भवतु, एतच्चोवरम् अस्या उपरि गालयिष्यामि ।

§ आर्य । कस्त्वम् ?

(क) प्रत्यभिज्ञानामीव—अरामीव, पूर्वं किलैव मया अवलोकित इति
संस्कारसहजतः ज्ञानमव प्रत्यभिज्ञापदात्, इति प्राग्दृष्टस्य संस्कारवलादेव अव
गच्छानोर्विषयः । विचारेण—एष हस्तः तस्या एव न या इति वितर्केण इत्यर्थः ।

(ख) मार्गेयति—अन्विष्यति, याचते इत्यर्थः । [वैकल्पिकचोरादिकस्य
मार्गेयते मार्गेत्येव लटि प्रयोगः] । गालयिष्यामि—सज्जनवस्तु निर्यासं सज
दास्यामीत्यर्थः । [चोरादिकात् चरणायकात् सकृन्मकादागनेपदिनय गालयति
इत्यस्य लटि द्रष्टव्यं, “गालयिष्ये” इत्येव पदमव साधुतया सप्रवृत्ते, भौतादिकस्य
गच्छते भक्षणायकत्वेन, तस्य णिवि रूपमेतदिति तु नाग्रहनीयं, तस्य आद्यगतवर्गाव
दशनादिति तु विभावनीयम्] ।

(ग) आर्य । कस्त्वमिति ।—सूत्र्यासदस्ताया मे पुन भोवनमस्यमेव नीतनी
पक्षेभूत विपद्वैकगणय भवान् क इति ज्ञातुमिच्छामि, एतादृशा विपदे नानि मे
किमपि शरणमत्र, अतः अप्रायित्वावतः किद्वामनेधो भवानिति जिज्ञासा ।

भिच् । किं म ण शुमलेदि बुद्धोवाशिआ दशसुवण-
णिक्कोद ? ३ (घ)

वस । सुमरामि, ण उण जधा अज्जो भणादि, वर अहं
उवरटा ज्जेव । १ (ङ)

भिच् । बुद्धोवाशिए । किं खेदं ? ४

वस [सन्निवेदम् (घ)] ज सरिस वेसभावस्स । § (क)

भिच् । उट्ठेउ उट्ठेउ बुद्धोवाशिआ एट पादव समीज्जाद
लट ओलस्विअ । १ (ज) [इति लता नमयति] ।

* किं मा म स्मरति बुद्धोपासिका दशसुवर्णनिष्क्रीतम् ?

+ स्मरामि, म पुन यथा आर्यो भणति, परमहंसुपरतैव ।

‡ बुद्धोपासिके । किं तु खेदम् ?

§ यत्सदृश वेशभावस्य ।

१ उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु बुद्धोपासिका एता पादपसमीपजाता लतामवलम्ब्या ।

(घ) किमिति ।—दशसुवर्णनिष्क्रीत—दशभिः—दशसुवर्णैः, सुवर्णैः,—प्रत्येक
पौडगमापक्रमितैः दोनारैरित्यर्थः, निष्क्रीत—निष्कृत, हारितायां ना द्यूतकरभ्यः,
सप्तपणेन तत्र विक्रीतस्य बहस्य वा पुनः निष्क्रीति उद्धार माघन वा यस्य तम् ।

(ङ) स्मरामि, म पुन यथा आर्यो भणति—“दशसुवर्णनिष्क्रीतम्” इति यत्
कथयति, तत्र स्मरामि, [अनेन वसन्तसेनाया मरुदौदार्यं सूचितम्] । सुवाङ्म-
क्तप्रशंसावादनं लज्जिता स्वविपत्तिसङ्कोत्वापनेन प्रस्तुतपरिजिह्वीयं या आह, पर-
मिति ।—पर—किन्तु । उपरता—सता, मया त्वं दशसुवर्णनिष्क्रीत इति न स्मरामि,
परन्तु सततयाश मे शोचनदानेन भवता एवाह निष्क्रीता इत्येव स्मरामिति भावः ।

(ज) सन्निवेद—साधुताय नमोराज्य वा ।

(क) वेशभावस्य—व्याजनाश्रयनिवतधम्मस्य गणिकाश्चेतिरित्यर्थः । मरुद्वत्-
—इत्येतं दशगणं वाहरो बुद्ध्या अद्वयभावात् तादृशी एव न भूता इति तु तदर्थः,
अतः एव आश्रयनेन विधिविपद्वाहरोक्तं गणिकागाम् अत एव तादृग्विद्वत्पातो न न
बध्नुमिति भावः ।

वस । [गृहीत्वा उत्तिष्ठति] ।

भिच्छ । एटश्शि विहाले मम धम्मवहिणिआ चिद्धदि,
तहि शमश्शशिदमणा भविअ उवाशिआ गेह गमिअदि , ता
शेषं शेष (भ) गच्छदु बुद्धोवाशिआ । [इति परिक्रामत । दृष्टा]
ओशलध अज्जा ! ओशलध, एशा तलुणी इत्थिआ, एशो भिक्खु
त्ति शुद्धे मम एशे धम्मो । * (ज) —

* एतस्मिन् विहारे मम धम्मभगिनी तिष्ठति, तव समायत्तमना भूत्वा उपा-
सिका गेह गमिष्यति, तत् शनै शनैर्गच्छतु बुद्धोपासिका । अपसरत आया ।
अपसरत, एषा तरुणी स्त्री, एष भिक्षुरिति शुद्धी मम एष धम्म । —

तेन च यतिनियमभङ्गप्रसङ्ग आपद्येत इति विविच्य धर्म्मस्वल्पनभिया तामस्पृष्ट-
तस्या लताऽवलम्बनेनोत्पापनाय प्रयत्न अनुसृत भिक्षुणेति भाव ।

(भ) विहारे—शौदानाम् आश्रमे, बुद्धोपासनास्थाने इत्यर्थ । (“विहारी
भमणे सुत्थे लोलाया सुगतालये” इति मेदिनी) । धम्मभगिनी—समानधर्म्मावलम्बि-
तया एकगुरो शिष्यत्वेन च भगिनीसमा इत्यर्थ , यथा,—धम्मत,—आचारत एव,
भगिनी—भगिनोभूता, न तु लोकेत, भगिनोवदाचरशीला इति यावत् । समायत्त
मना,—समायत्तम्—अनुत्थि, शान्तमित्यर्थ , मन,—अन्तःकरण यस्या सा,
किञ्चित् स्वस्थोभूत्यर्थ । शनै शनै,—नन्त मादमित्यर्थ ।

(ज) अपसरत—इतोऽपगच्छत इत्यर्थ । अपसरणे हेतुमाह, एषेति । —तरुणी
—युवता, गच्छति इति शेष , पथि गच्छत्या अस्या । स्त्रया निवाधमन यथा
भवति, तथा भवद्भिर्गार्ह्य किञ्चिदपसृत्यायतिष्ठमानै कृतञ्चमेवात भाव , ननु कथं
वयमपसराम ? यत त्वं किल अनुसरसि इत्याशङ्क्याह, एष इति । —एष,—अथ
जन , अहमिति यावत्, भिक्षु,—शौद्धमश्रमासी इत्यर्थ । ननु विपरिवर्तस्य ते युवत्यनु-
सरणमयुक्तमित्याशयेनाह, शुद्ध इति । —नम—मे, एष,—अवश्यकृतञ्चमेवानुत्थितो-
ऽयमित्यर्थ , धम्म,—सौख्यसंस्थितिहेतुभूततया शास्त्रकारे उल्लिखित अधर्म्मदान
नोय विधि , यथा,—एष धम्म,—विपन्नमरणमिच्छादाननिर्णय माकृत एष
सत्त्वानाचार , विपन्नानामुदरव्यामेव धर्म्मानीति तात्पर्यम् , [त्रिपन्न मरणान्नं जग
दनेनेति व्युत्पत्त्या धरत त्रिपत्ते इत्यस्य सा करणे भविष्य, माकरद्व द्वभूत धम्म
इति तु व्युत्पत्तिरित्यादि पञ्चवर्षेव] । शुद्ध,—पवित्र , कृतानामनुत्थित

हृत्पञ्चदो मुहपञ्चदो इन्द्रियपञ्चदो, श्रे क्व माणुषे ।

किं कलेति लाञ्छिते ? तश्च पल्लोश्चो हत्ये णिञ्चले * ॥ ४७ ॥

[इति निष्क्रान्तौ] ।

इति वसन्तसेनामोटनो नाम अष्टमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

* इत्तसयतो सुखसयत इन्द्रियसंयत स सुख मनस्य ।

किं करोति राजकुलम् ? तस्य परमोक्तो हस्ते निश्चलः ॥

इत्यर्थे , नाह कामुक इवेतामनुमराभि, परन्तु यस्या प्रत्युपकाराश्रमेव अनु-
व्रजामीति भाव , नाह धर्मकण्टक इति शङ्कनीयमित्येवाव तात्पर्यम् ।

बुवत्यनुसरण दृष्टा कश्चिदन्यथाऽऽशङ्की चेत् इत्याकलय्य मुमुक्षूणां तत्सम्भावनाऽपि
 नास्ति इति दर्शयितुनाह, हस्तसयत इति ।—यो नर इस्तेन—करेण, सयत,—
 नियमित सयतहस्त, य खलु हस्ताभ्यां किमपि प्रकाशं न करोतीत्यर्थे, मुखसयत,
 —मुखेन—वदनेन, सयत,—आवड, सयतमुख इत्यर्थे, यो हि मुखेन परपीडाकर
 किमपि कटुवाक्यं न कथयति, जिज्ञालालसागूढय भवतीति, अधिकार्या वाचि
 अभिधीयमानाया मत्या यदि कदाचिदपि भर्मेण मिथ्याभाषणं प्रयुक्तं स्यादिति शङ्कया
 य मदा भौनो मन्त्रास्ते इति वा तात्पर्याद्यं, तथा इन्द्रियसयत,—सयतेन्द्रियः, यस्य
 इन्द्रियाणि चक्षुर्गादौनि विषयेभ्यः निरग्रहोतवानित्यर्थः, स खलु—स एव, मनुष्य,—
 मनुष्यत्वेन गण्य राजकुल—राज, —शामक्य, कुल—गृह, राजगृहावस्थिता
 पुत्रया इत्यर्थे विचारालयो वा, तस्य—हस्तादिभिः सयतस्य इत्यर्थः, जितेन्द्रियस्येति
 भावः किं करोति ?—किमनिष्टं कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः, निरन्तरं दासकम्याचरणं
 राजकुले दग्नसम्भावनाऽपि नास्तीति भावः, तस्य हस्ते परलोक,—स्वर्ग, निश्चल,
 —स्थिर, इह मनात् पदपातादा दग्नावाप्तिसंस्तेऽपि कदाचिदपि स स्वर्गात् न
 भ्रमतीत्यर्थः परलोकं निरवच्छिन्नसुखधाराया एवाकाङ्क्षितत्वात्, ऐहिकं तु दुःख
 रमिषं सुखं ग्राह्यज्ञानपेक्षणीयमेवेति भावः । गीतूपगीतिसिद्धं तत्तम् ॥ ४७ ॥

इत्यप्यस्याष्टादशीनुषंगपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीनन्दोबानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिताया, तदात्मजाभ्या

एति उत्तमो न साधु रोज विद्यामय ए पण्डितश्री न हि स्वर्गं भविष्यति गवाभ्या

२०२ छेलादाननलाखाया नष्टकटिकदाखानाम

एहमेर ॥ ८ ॥

नवमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति शोधनकः] ।

शोधनक । आणत्तस्मि अधिअरणमोइएहि,—“अरे मोहणआ । व्यवहारमण्डव (क) गदुअ आमणाइ सज्जीकरेहि” त्ति । ता जाव अधिअरणमण्डव सज्जिदु गच्छामि । [परिक्रम्य अवलोक्य च] एद अधिअरणमण्डवं, एस पविसामि । [पवित्र्य सम्प्राज्जामनमाधाय] विविक्त कारिट मए अधिअरणमण्डव, विरइटा मए आमणा, ता जाव अधिअरणिआण (ख) उण गिवेदेमि ।

* आश्रतोऽस्मि अधिकरणभोजकै,—“अरे शोधनक । व्यवहारमण्डप गत्वा आसनानि सज्जीकुरु” इति, तत् यावदधिकरणमण्डपं सज्जितं गच्छामि । इदमधिकरणमण्डपम्, एष प्रविशामि । विविक्त कारित मयाऽधिकरणमण्डपम्, विरचितानि

(क) अधिकरणभोजकै,—अधिक्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या विचारेणाविक्रियते निर्णयते वा याथार्थ्यम् अस्मिन्निति अधिकरण—विचारालय, तस्य भोजका,—भोगकारिण, विचारका इत्यथ, प्राड्विवाकादय इति यावत्, तै । व्यवहारमण्डप—व्यवहार,—विवाद, (“विवादो व्यवहार स्यात्” इत्यमर) विचारो वा, तदुक्तं मिताचाराग्राम्,—“विनानाथेऽव मन्देहं हरणं हार उच्यते । नानामन्देहहरणाद्व्यवहार इति श्रुतः ॥” इति, “परस्परं मनुष्याणां स्वाद्विप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्त्यायातव्यस्यान् व्यवहार उदाहृतः ॥” इति च । तस्य मण्डप—गृह, विचारालय इत्यर्थः, तत् ।

(ख) विविक्त—विशुद्ध, सम्यक् सट्ठमित्यर्थः, (“विविक्तो पुतविग्नो” इत्यमर) । कारित—विधापित, परिचारकादिभिः परिचारकादीन् वेति श्रयः, [अथ करोति णिचि प्रयोज्यकर्तुं वैकल्पिककर्मत्वविधानात्, तदथ कम्मत्तात्तिगुण कम्मणि वार्यं कर्तुं यथेष्टमुभयवैव मुख्ये गौणे च कम्मणि उत्पन्नमाना उत्पन्न गौणश्च कम्मणः अधिकरणमण्डपस्य सत्तत्वं वेदितव्यम्], आनकराणानाम्—अधिकरण—धर्माधिकरणे, विचारालये इति यावत् निश्चयानाम्, अधिकरणस्य इत्यर्थः, [अथ ग्रंथे पटो] ।

[पत्निसन्वावशोऽयं च] कथं ॥ एमो रद्विअसालो दुष्ट दुज्जण-मणुस्सो
इदो ल्लेव आअच्छदि ॥ ता दिद्विपध (ग) परिहरिअ गमिस्स ।
[इति पञ्चांके स्थित] ।

[ततः परिश्रुति उज्ज्वलवेगधारी शकारः] ।

शकार ।—

ह्लाटेऽहं शल्लिलजलेहि पाणिण्हिं,
उज्जाणे उपवणकाणणे णिशस्से ।
गालोहिं शह जुवटीहिं इत्थिआहिं,
गन्धर्व्वे विअ शुहिदेहिं अङ्गकेहि १ ॥ १ ॥

नशाऽऽमनानि तत्र यावदधिकरणिकानां पुनः निवेदयामि । कथं ॥ एष राष्ट्रिय-
ध्यान्ते दुष्टदुजनमनुष्य इत एव आगच्छति । तद्वदप्य परिहृत्य गमिष्यामि ।

† स्नातोऽहं मल्लिलजले पानीयैरुद्याने उपवन-कानने निपत्य ।

नारीभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिर्गन्धर्व्वं इव मुहूर्त्तरक्तकैः ॥

खण्णेण गरुही, खणजूलके मे, खण्णेण मे चञ्चलकुन्तले वा ।

खण्णेण मुके, खण उद्धचूडे, चित्ते विचित्ते हगे लाअशाले ॥ २ ॥

० चणेन ग्रन्थि, चणजुटकी मे, चणेन मे चञ्चलकुन्तला वा ।

चणेन मुक्ता, चणमूर्हचूडाशिकी विचिवोऽह राजग्याल ॥

विनोदयन्तिष्ठन्ति, तथेवाहमपि युवतीभि सह आत्मान विनोदयन् वर्ये इति तु ताव्यथम् । अत्र शकारवद्भूत्वात् “मलिलजलै पानीये” तथा “उद्याने उपवन-कानने” अपि च “नारीभि स्त्रीभि” इति पर्यायकशब्दप्रयोगकृतपुनरुक्तत्वदोष उपेक्षणीय । [“गन्धर्वे विष युहिदेहि अङ्गकेहि” इत्यत्र “गन्धर्वेहि युविहिटणहि अङ्गकेहि” इति पाठान्तर दृश्यते, तस्य तु—गन्धर्वे सुविहितैरङ्गके इति सङ्कतम्, तदथस्तु,—सुविहितै,—रत्नखचितभूषणमनोहारिभि, अङ्गके,—रम्यतया कीमल-तया च प्रशस्तेरवयवैरुपलक्षितैरित्यर्थ, गन्धर्वे,—देवयोनिविशेषै, देवगात्रैरिति यावत्, तत्सदृशैरिति भाव, युवतीभिरिति पूर्वेष्वान्वय, अत्र अस्मरीभिरिति वक्तव्ये “गन्धर्वे” इति पुंभि साकं युवतीनां साम्यप्रदर्शनकृतलीकविकृष्टार्थाभिधान हास्य-रसानुकूलतया शकारसदृशाना नीचपादाणामधमत्वप्रतीतिकारत्वेन च भूषणमित्यव-धातव्यम् । “मलिलजलेहि” “ज्वरीहि” “युहिदेहि” इत्यत्र सानुस्वाराणामपि अन्यस्वराणां लाघव हन्तोऽनुबोधात् स्वीकृतव्यम्] । प्रहर्षिणो वृत्तम् ॥ १ ॥

केशाना नामाविधिविन्यासवशात् स्वस्य असाधारणशिरशीमां प्रकटयत्माह, खण्णेति ।—मे—मम, चणेन—चणकालं, कदाचिदित्यर्थ, ग्रन्थि,—केशवन्ध, सयतकेश इत्यर्थ, चणजुटक,—चणेन जुटक,—जटा, चणेन वा मे चञ्चल-कुन्तला,—चञ्चला केशपाशा, चणेन मुक्ता,—वस्त्रनात् भूषिता, चण वा ऊर्ध्व-चूडा,—उपरिस्थिता शिखा, राजन्ते इति शेष, [सञ्चल कुल्लपट्टानुपट्टेणा-न्वय, अत्र कुल्लपट्टादिकरणादीना वैचित्र्यरूपफलप्राप्ते द्योतितत्वेन कालवाचकान “चणेन” इत्यस्मात् “अपवर्गे ततोया” (२१६ पा०) “चणेन” “मे” इत्यत्र च पुनरुक्तिरुक्तता दोष वक्तृरधमपावत्वादेवोपेक्षणीय] । चणन रज्जे जुटकादथ करणे फलमाह, चिव इति ।—यतोऽह राजग्याल,—राज ग्यालक, अत, पित विचिव,—चणे चणे नानाविधविचिववैशम्यम् इत्यर्थ, राजग्यालनेन भवि सर्वमेव सौभाग्यशिल्पमितमुपपन्न भवति इति भाव । [“हगे” इत्यत्र एकार हन्तोऽनुबोधात् लघु पठनीय] । उपजाति वृत्तम् ॥ २ ॥

अवित्र, —विशगरिठ-गन्ध-पवित्रेण वित्र कीडएण अन्तलं
सगसाणेण पाविट मए सहदन्तल, ता कश्श एदं किविण-
चेट्टिअं पाडइश्श ? (घ) [श्रुत्वा] आ । शुमलिट मए, टलिट-
चालुदत्तश्श एट किविण-चेट्टिअ पाडइश्श । अस्स च टलिहे
क्कु शे, तश्श शब्ब शम्भावाअदि । भोदु, अधिअलगमण्डवं गदुअ
अगदो ववहाल लिहादइश्श, जधा चालुदत्ताकेण वशन्त-
शेणिआ मोडिअ (ङ) सालिदा, ता जाव अधिअलगमण्डवं
ज्जेव गच्छामि । [परिक्रम्यावलोक्य च] एदं त अधिअलगमण्डव,
एत्थ पविशामि । [प्रविश्यावलोक्य च] कध, आशणाइ दिस्साइं
चिठ्ठन्ति, याव आअच्छन्ति अधिअलगभोइआ, दाव एटिअं

* अपि च—विशदन्दिगमप्रविष्टेनेव कीटकेनान्तर मार्गसाधेन प्राप्त मया सह-
दनम्, तत्कथेद हृषदचेष्टित पातयिष्यामि ? आ । श्रुत मया, दण्डिचालुदत्तस्य
इदं हृषदचेष्टित पातयिष्यामि । अन्यद्, दण्डि खलु स, तस्य सर्वे सुभाव्यते ।
भवतु अधिकरणमण्डप गत्वा अशतो व्यवहार लिखयिष्यामि, यथा चालुदत्तेन दन्त-
नेना नोटयित्वा साधिता । तत यावदधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । एतत् तदधि-
करणमण्डपम् अहं प्रविशामि । कथम्, कामनानि दत्तानि तिष्ठन्ति, यावदाग-

दुष्चत्तले सुहुत्तश्च उवविशिश्च पडिवाल्दण्ण । * (च)
[तथा स्थित] ।

शोधनक । [अन्यतः परिक्रम्य पुरो दृश] एते अधिअरणिआ
आअच्छन्ति, ता जाव उवमप्पामि । † [इत्युपसर्पति] ।

[ततः प्रविशति श्रेष्ठिकायस्यादिपवित्रतोऽधिकरणिक (क)] ।

अधि । भो भो । श्रेष्ठिकायस्थौ ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । आणवेदु अज्जो । ‡

अधि । अहो । व्यवहारपराधीनतया दुष्करं खलु पर-
चित्तग्रहणमधिकरणिकै । (ज)—

च्छन्ति अधिकरणभोजका, तावत् एतस्मिन् दुर्व्याचखर मुहूर्तमुपविश्य प्रति-
पालयिष्यामि ।

† एतः अधिकरणिका आगच्छन्ति, ततः यावदुपसर्पामि ।

‡ आज्ञापयतु आस्य ।

(च) दृशानि—सज्जीकृतानि, शिस्तानीत्यर्थः । [आगच्छन्ति जलतः, “यावत्
पुरा निपातयोल्लं” (३११४ पा०) इति यावच्छब्दयोगे भविष्यति लट्] । दृश
चत्वरं—दृवादलाच्छ दिताङ्गनभूमौ इति यावत् । प्रतिपालयिष्यामि—प्रतीक्ष्ये ।

(क) श्रेष्ठो—वणिक्, “शठ” इति ख्यातः, तस्य द्रव्यादिपरीक्षाशमविकरण
नियोगमाह कात्यायनः यथा,—“कुल-शौल वरा नर विभवाविरमक्रे । शान्ति
भ्यान् कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥” इति । कायस्थ —निखनवृत्तिक करणाध्य-
वर्णमद्वरजातिविशेषः, (“शूद्राविशोन्तु करण” इत्यमरः) “अथ निखनवृत्तं कायस्थ
इति ख्यातः” इति भरतः, तज्जातिवृत्तिभेदः त्रयैर्वर्तते—स्मरवर्गः ८५ इति उक्तो
अथा,—“कर्मैकश्च दुराचारी जन्मैः न करणो भवत् । विद्वैर्कालपिक्का च भक्त्य-
दातुर्धनं हरत् ॥” इत्यादि । अधिकरणिकः,—प्राडाववाकः, विचारवत् इति
यावत् ।

(ज) अहो । इति खेदः विनये वा । व्यवहारपराधीनतया—परतः—
विचारः, विवादनियमः इत्यर्थः, या पराधीनता—परया—साक्षिभिराधीनता इत्यर्थः,
अधीनता—प्राप्तता तथा, साक्षादधीनता वाक् प्रमाणोक्त्या विचारवत् इति
इति उक्तं इति यावत्, परचित्तग्रहणं—परिष्कारं—अदृष्टवृत्तिग्रहणं इति उक्तं,

हृन् कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृतं.

स्नान् दोषान् कथयन्ति नाधिकारणे रागाभिभृता स्वयम् ।

तै पक्षापरपक्षवर्जितवलेर्दोषैर्नृप स्पृश्यते.

सुदुष्पाटपवाट एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूत ॥ ३ ॥

वित्तद्वय—सन्निगतभावबोधकम् तेषां वाक्यं श्रुत्वा स्वदुष्टभावेन मनीस-
भावपरिज्ञानमिति भावः । अथ अहो इति खेदाद्येत परस्मिन् दृष्टस्य दृष्टरतया
कदाचित् विचारविषये पापमुत्पत्त्याशङ्कया खेदो बोध्यः, वित्तकांक्षयेत्,
अतीव क्लेशज्ञानमिति तर्क्यासीत्यर्थः परस्परविनम्रादि अर्थिप्रत्यर्थिभावेन श्रुत्वा
स्वदुष्टा तच्चाप्रधानस्य अतीव दुष्ट इति तात्पर्यम् ।

व्यवहारकरणं ननु सम्पादनस्य दुष्करते हेतुवचनप्रसङ्गेन असम्बन्धव्यवहारस्य
लोपन इ हृन् कार्यमात्रं ।—पुरुषा,—अभियुक्ताभिधीकृतमृतयः, न्यायेन—
तेषां पुनः वा दूरीकृत—निराकृत नीतिवहितसंयुक्त वा इत्यर्थः कायम्—
अमनीसविषयीकृतं यत् इति जायते हृन्—आय्यनाद्यादि, यथा तथा असम्ब-
न्धेन सुखसुखेन वा वादत इत्येति भावः, उपासपान्—व्यवहारस्य प्रयुज्यते,
कावेदयस्त्वैव, 'यत् त' इति पदद्वयस्य कृदन्वयस्य, स्वयम्—आत्मना,

अपि च ।—

छन्न दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृताः,

स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे, सन्तोऽपि नष्टा ध्रुवम् ।

सम्यक्धीयवाग्जालैराच्छन्नमति तथा किकर्त्तव्यताज्ञानविरहेण अधिकरणकेन कदाचित् असत्यस्य सत्यवाग्रणं यात्, कदाचित् सत्यस्य असत्यवन्निर्णयार्थं भाव, तेन च इह महदयशस परव च निरयस्य भाजन नृपति भवतीति फलितम्, यथा,—पक्षा,—राज्ञ स्वपक्षा, असाम्यभृत्यादय इत्यथ, अपरपक्षा,—व्यवहारार्थपक्षा, व्यवहाराजीविन, “उकील” इति प्रसिद्धा इत्यथ, तै, तथा हि,—राजपक्षा असाम्यादय. बुद्धिविपर्ययात् उत्कीचयहणाद्वा कुमन्तणाप्रदानेन नृपम् अन्यथा चालयन्त, तथा व्यवहाराजीविनोऽपि लोभपारवश्यात् सतत वाक्फौर्गलन स्याप्रमाणाद्युपस्थापनेन च अतृप्तमपि व्यवहार यथार्थत्वेन वर्णयन्त दोषमुत्पादयन्ति, तदुदाटयितुमशक्ते समाहा अदण्ड्यान् दण्डयति राज्ञि तस्यापसम्पर्शं भवतीति बोध्यम्, अत एव व्यवहारस्य अथवादर्शने अदर्शने च दोषमाह सन्, यथा,—“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यायेवाप्यदण्डयन् । अथगो महदाप्नोति नरकश्च गच्छति ॥” इति । भवतु तावत् विचारविपर्ययेण नृपस्य पापस्पर्शं, प्राङ्निवाकस्य तेन किमित्याशयेनाह, सङ्क्षेपादिति ।—अत सङ्क्षेपात्—सामान्यात्, किमनन्यजन्यमे नेति भाव, द्रष्टु,—व्यवहारदर्शने, विचारकस्येत्यर्थे, अपवाद एव—निन्दा एव, सुलभ,—सुप्राप, गुणस्तु—प्रशंसालाभस्तु, दूरत एव—दूरवर्त्ता एव, न सुलभ इत्यर्थं, व्यवहारकस्य गुणस्तु सत्यादनस्य अतीव दृक्कृतया तत सामान्यमात्र खलुनेनैव महती निन्दा जायते, प्रशंसालाभस्तु सुदूरपराहत एव इति भाव । [अत्र सुलभ इति खलायकस्य कर्तुं द्रष्टु इत्यस्य कथं पठोत्वम् ? ‘न लोकाय ।’ (राश. ६६ पा०) इति सूत्रेण पटोप्रतिषेधदर्शनान्न, अत्र तु दीनता,—‘सर्वेति कारकपठ्या प्रतिषेध, श्रेये पठौ तु स्यादेव’ इत्याह, तथा च सुलभ इत्यस्य क्रिया पदस्य द्रष्टुरेव कर्तृत्वेऽपि श्रेये पठौ इति कृत्वा समाधानं करणीयमिति, एव । “कोपदण्डसमयाणां किमेपासन्ति दृक्कर्म” इति “मुक्तानां किं दण्डाय मद्यायानाम्” एवमादिषु स्थलेषु प्रोक्तनिग्रमस्य व्यभिचारदर्शनात्, सम्यक्विषयतया, नत्रा निर्दिष्ट स्वानित्यत्वादेति व्यवस्थया समाधातव्यमिति] । शार्दूलविक्रीडिते वृत्तम् ॥ ३७

उक्तमर्थे पुनर्भङ्गान्तरेणाह, छन्न दोषमिति ।—ये, पुरुषा इति श्रेय, कुपिता, —कोपपरतन्ता, अत एव न्यायेन—दूरीकृता, दूरीकृता —नं ॥ ३७ ॥ ५०

ये पक्षापरपक्षदोषसहिता. पापानि सङ्गुर्वते,
सङ्क्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टृगुणो दूरतः ॥ ४ ॥

यत अधिकरणिक (भू) खलु,—

शास्त्रज्ञ कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधन-
स्तुल्यो मित्रपरस्वर्केषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तर. ।

(दृश्यते हि लोके कदा पापं मदमद्विकशया भवन्ति इति) अधिकरणे—
विचारालये, कृष्ण—कटाचित् सत्यमसत्येन, कटाक्षश्च असत्य सत्येन आहत, दीप-
पापम् अन्योऽन्यस्योत्तरेषु उदाहरन्ति—वर्णयन्ति तथा सुलोऽपि—साधक आप,
ये स्वान्—निजान् दीवान्—अपराधान् न कथयन्ति—न प्रकाशयन्तीत्यर्थः, (ते
नूनमित्यस्याहार्यं यत्तदोर्न्वित्यसम्भवात्) पक्षापरपक्षदोषसहिता,—पक्षाणाम्
अपरपक्षाणां—परस्परविरुद्धपक्षाणामित्यर्थः, दीपै,—दूषणैः, परस्पर निर्यातनेष्वपि
अपराधोपि इति भावः सहिता—न्युक्ता, प्रतिहिंसापरतन्त्रतया उभय-
पक्षीयानोपितदोषदत्ता मन्त्र, पापानि—किल्बिषाणि, सङ्गुर्वते—सम्यक् आच-
रन्ति, पापिन भवन्तीति यावत्, (अतः ते) धुक्—निश्चित, नष्टा,—नाश गता,
उभयलोकाभ्यां भ्रष्टा भवन्तीति भावः । अवशिष्टाशानां त्याग्या तु पूर्वश्लोकवत्
देदितव्या । शार्दूलविकीर्णहस्तस्य ॥ ४ ॥

(भू) अधिकरणिक —[अधिकरणस्य अयम् अधिकरणशब्दादितमर्धे इक-
प्रत्यय “अत इतिठनौ (५ । २ । ११५ पा०) इति ठन् वा] अधिकरणसम्यग्भू,
विचारकभा इत्यर्थः प्राङ्निवाकपदवाच्य इति यावत् ।

क्लीवान् पालयिता शठान् व्यथयिता धर्म्येऽस्ति लोभान्वितो
हार्भावे परतत्त्व-वद्वहृदयो राज्ञश्च कोपापह्नः ॥ ५ ॥

आचरण, विवादिप्रयामृतमिति यावत्, अथिप्रत्यर्थिनोरिति शेष दृष्टैव—विचारण
पञ्चानुपद्मश ज्ञात्वैवेत्यर्थे, [स्वाद्योग्यवच्छेदकीऽयम् एवकार, एतेन लज्जाभया
दिभिरुत्तरदाने विकल्पः अकथय इति सूचितम्, “चरितं दृष्टैव” इत्यत्र “चरिते
दृष्टे च” इति पाठान्तरे—विचारिते मतीत्यर्थः] दत्त—विहितमित्यर्थः, उच्यते—
राज्ञान्तिप्रतिवचन, वादिप्रतिवादिनी जयपराजयरूपमिति यावत्, यत् तथाभूतं,
क्लीवान्—अविक्रमान्, अक्षमानित्यर्थः, (“—पापे क्लीवः नृपसकः । पश्यत्यवद-
विक्रमे—” इति मेदिनी) पालयिता—दुज्जनेभ्यः स्वभावतः रक्षिता रक्षणशील
इत्यर्थः, शठान्—धूर्तान्, दुज्जनान् इत्यर्थः, व्यथयिता—प्रकृत्यैव दण्डयिता,
दण्डदानशील इत्यर्थः, [त्वच प्रयोगे कथं कृदयोगात् “क्लीवान्, शठान्” इत्युभयस्य
कर्मणि न षष्ठी, इति तु नाशङ्कनीयं, शौलाय त्वच योगे षष्ठीप्रतिषेधात्, अथवा
भव्यार्थे लुटः एवायं प्रयोगः, पात व्यथयनेत्यलृटि तथैव प्रयोगः भवतीति
विज्ञेयम्,] धर्म्ये—धर्मादनपेते कर्मणि, धर्माचरणे इत्यर्थः, अस्ति लोभान्वितः—
अतिलब्धः, धर्मपरायण इत्यर्थः, (धार्मिकस्य पक्षपातीति तु फलितं, विटपा गण
पक्षपातदर्शनात्) [“धर्म्येऽस्ति लोभान्वितः” इत्यत्र “धर्म्यो न लोभान्वितः” इति
पाठान्तरे—धर्मा, —धर्मादनपेत, धार्मिक इत्यर्थः, न लोभान्वितः,—निर्लोभ
इत्यर्थः] तथा हार्भावे—हार्, —हारम्, अभ्युपाय इत्यर्थः, (“हारः निर्गमनेऽपि
स्यादभ्युपाये” इति मेदिनी) तस्य भावः,—सत्ता तस्मिन्, उपाये मतीत्यर्थः,
परिषाम्—अर्थिप्रत्यर्थिना, यत् तत्त्व—शायार्थं तस्मिन्, तन्निर्णये इत्यर्थः, न दृष्टयः,
—त्यासकमना, परतत्त्वानुसन्धाने समाहितचित्त इत्यर्थः, व्यवहारार्थं स्वाय
परतया यथा स्वविषये वद्वहृदो भवति, तथा अधिकरणिकोऽपि तद्व्यवहारमभ्यासा
भावात् उपाये सति केवलं तत्त्वानुसन्धानाश्रयं समाहितमना भवेदिति भावः,
यथा,—परः,—प्रधानः, श्रेष्ठः वा यत् तत्त्व तस्मिन्, किमत्र तत्त्वमिति श्रद्धा राक्षितेनात्र
तत्त्वमिति विनिर्णये, वद्वहृदयः,—आकुलचेता, अभियोग्यविवेकात् स्वयं तत्त्वता त-
निर्णयपटु इति फलिताय, तथा राज्ञः,—निधीयत इत्यर्थः नृपते कोपापह्नः,—
—क्रोधः, अथवा व्यवहारदर्शनादिति भावः, तस्य अपहर्त्तुः—नाशकः तस्य अप-
नाशकस्य, कर्णेज्जपानामुत्तिवैचित्र्येण विचारकात् इति चरितं कथं अमलं ।
तथा पक्षपातित्वं सत्त्वा विचारकस्यांतस्त्वत्वात् क्रुद्धः राज्ञः सद्व्यवहारमिति

देहिजायस्यौ । अज्जन्म वि णाम गुणे दोसो त्ति बुच्चदि १ जइ
एव्व. ता चन्दालोए वि अन्धआरो त्ति बुच्चदि । ३

अधि । भद्र शोधनक । अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय ।

शोधनक । एदु एदु अधिअरणभोइओ एदु । १' [इति परि-
ज्ञानलि] ।

शोधनक । एद अधिअरणमण्डव. ता पविसन्तु अधिअरण-
भाइआ । १' [मन्त्रे प्रविशन्ति] ।

अधि । भद्र शोधनक । वह्निर्निष्क्रस्य जायता, क. क
कार्योर्यी (ज) इति ।

शोधनक । ज अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य] अज्जा !
अधिअरणिआ भणान्ति. को को इध कज्जत्थी त्ति । §

प्रकार । [नष्टपत्र] उवत्थिए अधिअल्लणिए १ [माटीप (ट)
परिकल्प] हग्गे वलपुलिशे मणुग्गे वाशुटेव तट्ठिअशाले (ठ)
लाअशाले कज्जत्थी । १

गोधनक । [ससभ्रमम्] हीमाटिके । पढम ज्जेव रट्टिअसालो कज्जल्यो ! भोदु, अज्ज । मुहुत्त चिद्ध, दाव, अधिअरणिआणं णिवेदेमि । [उपगम्य] अज्जा । एसो क्खु रट्टिअसालो कज्जल्यो ववहार (ड) उवत्थिदो । *

अधि । कथ । प्रथममेव राष्ट्रियश्याल कार्याधी । यथा सूर्योदये उपरागो महापुरुषनिपातमेव कथयति । गोधनक ! व्याकुलेनाद्य (ढ) व्यवहारेण भवितव्यम् । भद्र । निष्क्रुम्यो-
च्यता, “गच्छ, अद्य न दृश्यते तव व्यवहार ” इति ।

गोधनक । ज अज्जो आणवेदि त्ति । [निष्क्राम्य गकारमुपगम्य] अज्ज । अधिअरणिआ भणन्ति, “अज्ज गच्छ, ण दोशदि तव ववहारो” । †

* इत् । प्रथममेव राजश्याल कार्याधी । भवतु, आद्य । मुहुत्ते तद तावत्, अधिकरणिकानां निवेदयामि । आर्या । एष खनु राष्ट्रियश्याल कार्याधी व्यवहारम् उपस्थित ।

† यदाद्ये आज्ञापयति । आद्य । अधिकरणिका भणन्ति, “अद्य गच्छ, न दृश्यते तव व्यवहार ” ।

बोधनाये तदभेदाशय कृत राष्ट्रियश्याल,—“राजश्यालम् राष्ट्रिय ” इत्यमरः । राष्ट्रियशब्देनैव राजश्यालस्य गम्यमानत्वेऽपि “राजश्याल ” इति पठ विगणनाभावे पञ्चपञ्च इत्यादिवत् इति वीजम्, अनूटामादत्वेन विगणबोधनाये वा, मृग भाषितत्वाद्वा पौनरुक्त्येन न दोषायति वेदितव्यम् ।

(ङ) व्यवहार—विचारगृहमित्यर्थ ।

(ढ) उपराग,—राष्ट्रया मुख्येण चन्द्रमसो वा यास इत्यर्थ, (“उपरागा यदा राष्ट्रयस्ते त्विन्यो च पुत्रि च” इत्यमरः) यथा—यदत्, महापुरुषनिपात—मापुत्रन-
विनाश, कथयति—महापुत्रोक्त्यर्थ, तथा प्रथममेव राष्ट्रियश आगमन रट्टिअणं निपातमेव सूचयतीति गोपी बोध , [एतेन महापुरुषस्य आरुढमस्य तदवकाशेन आवा एवेति सूचते] । व्याकुल—विश्रामितेन, विवर्धितेन, अन्तःकल-
यावत्, [एतेन च अस्मात् आरुढमस्य निरपराधस्य प्राबल्येनैव अविचारिते

शकार । [सक्तीधम्] कि । ण दीशदि मम ववहाले ? जइ
अ दीशदि, तदो आउत्तं लाआण पालअ वहिणीवदि विस्स-
विअ, वहिणि अत्तिक च विस्सविअ, एदं अधिअलणिअ दूले
फेलिअ एत्थ अस्स अधिअलणिअ ठावइअ । * (ण) [इति
ननुनिच्छति] ।

श्रीधनक । अज्ज रट्ठिअशालअ । सुहुत्तअ चिठ्ठ, दाव
अधिअरणिआण खिवेटेमि । [पधिरणिअमुपगम्य] एसो रट्ठिअ-
शालो लुविटो भसादि । † [इति नदुःख भवति] ।

अधि । सर्वमस्य सूर्खस्य सम्भाव्यते । भद्र । (त) उच्यताम्,
“आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः” ।

श्रीधनक । [शकारमुपगम्य] अज्ज । अधिअरणिआ भणन्ति,
“आअच्छ, दीसदि तव ववहारो,” ता पविसदु अज्जो । ‡

* कि । न दृश्यते मम व्यवहार ? यदि न दृश्यते, तदा आनुत्तं राजानं पालक-
भगिनीपतिं विज्ञाप्य भगिनीं अन्तिकासं विज्ञाप्य एतमधिकरणिअकं दूरीकृत्य अथ
अन्यमधिकरणिअकं व्यापयिष्यामि ।

† आथ राष्ट्रियशाल । सुहुत्तकं लिठ्ठ, तावदधिकरणिआणां निवेदयामि ।
एष राष्ट्रियशालो कुपितो भवति ।

‡ आथ । अधिकरणिआ भवन्ति, “आगच्छ दृश्यते तव व्यवहारः,” तत्
दृश्यतु आथ ।

शकार । पडम भणन्ति ण दीशदि, सम्पट दीशदि त्ति ,
ता णाम भोटभोटा अधिअलणभोइआ, जेत्तिअ हगे भणिअ,
तेत्तिअं पत्तिआवइअं ; (थ) भोटु, पविशामि । [पविश्य उपसृत्य]
शुशुह अम्हाण, तुम्हाणम्य शुह देमि ण देमि अ । *

अधि । [स्वगतम्] अहो ! स्थिरसस्कारता व्यवहारार्थिन । (ट)
[प्रकाशम्] उपविश्यताम् ।

शकार । आं । अत्तणकेलका शे भूमी, ता जहिं मे रोअदि,
तहि उवविशामि । [अष्टिम प्रति] एअ उवविशामि । ' शोधनक
प्रति] ण एअ उवविशामि । [इति अधिकरणिकमन्त्रा के हस्त दत्त्वा]
एअ उवविशामि । † [इति भूमौ उपविशति] ।

अधि । भवान् कार्य्यार्थी †

शकार । अधइ । ‡

अधि । तत् कार्य्यं कथय ।

* प्रथम भणन्ति न दृश्यते, साम्प्रत दृश्यते इति, तत् नाम भौतभौता अधि
करणभोजका, यदयदह भणिष्यामि, तत्तत् प्रत्याययिष्यामि । भवतु, पविशामि ।
सुसुखमस्माक, युष्माकमपि सुख ददामि न ददामि च ।

† आ । आत्मीया एषा भूमि , तद् यत्र मञ्च राचते, तदोपविशामि । एष
उपविशामि । ननु अत्रोपविशामि । एष उपविशामि ।

‡ अथकिम् ।

(घ) मान—सम्भावनायाम् । भौतभौता,—अतिशयेन भौता इत्यर्थः, अति
भवतृता इति सम्भावयामोति यावत् , प्रत्याययिष्यामि—विश्रामयिष्यामि, अधि
करणिकान् इति शेषः, [प्रतिपूर्वकस्य एते णिचि लूटि उपम्] अहं यद् यद्
कथयिष्यामि, तत् तदेव विचारकान् विश्रामयिष्यामोति तात्पर्यम् ।

(ट) व्यवहारार्थिन,—अस्मत्तो विचारप्रार्थिन, शकारस्य इत्यर्थः । स्थिर
सस्कारता—स्थिर,—अविचल, यथा प्राक्, तथा इदानीमपि इत्यर्थः, स्मृतिर—
मिद्वान् इत्यर्थः यस्य तस्य भावः, एकरूपमेव ज्ञानम्, अस्मत्तो परमपि न कश्चित्
परिवर्तिरिति भावः, यद्वा,—स्थिर,—सदाकां विश्रामनेदमेव भविष्यतेति दृढता
नश्यत, स्मृतिर,—ज्ञानदेया तेषां भावः, कथयार्थे अविचलितमति इति भावः ।

शकार । कस्मै कञ्जं कधदृश । एव्व वडुके गल्लक-
प्पमाणाह (ध) कुडे हग्गे जाटे । ३—

लाअशशुले मम पिदा, लाआ तादृश होइ जामादा ।
लाअशिशाले हग्गे, ममा वि वहिणीवदी लाआ १ ॥ ६ ॥
अधि । सर्व्वं ज्ञायते ।—

कि कुलेनोपदिष्टेन, शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरा स्त्रीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥ ७ ॥

तदुच्यता कार्य्यम् ।

शकार । एव्व भणामि, अवल्लाह वि ण अ मे कि पि
कलदृशदि । तदो तेण वहिणीवदिणा परितुष्टेण मे कीलिटु
लक्खिटु शव्वल्लाणाण पवले पुप्फकलण्डक जिस्सुल्लाणे दिस्से :

* कर्णे काये कथयिष्यामि । एव हसति गल्लकप्रमाणस्य कुलि अह जात ।—

† राजदृशुगे नम पिता, राजा तातस्य भवति जामाता ।

राजशालीऽह, ममापि भगिनीपती राजा ॥

‡ एव भणामि, अपराहस्यापि न च मे किमपि करिष्यति । ततस्तेन भगिनी-
पतिना परितुष्टेन मे क्रीडित रक्षितुं सर्व्वोद्यमाना प्रवर पुष्पकरण्डकजीर्णान

(ध) गल्लक, —सुरापानपादम् । “गल्लक” इति प्राकृतस्य “गल्लक” इति वा
संस्कृतं पर्य्यवर्द्धवाद्य “मल्लक” इति पाठस्य “नल्लक” इति संस्कृते नारिकेलशब्दा-
धारभूता कठिना त्वगेवाद्य, “नारिकेल साला” इति वडभाषा ।

तहि अ पेक्खिदुं अणुदिअह, शोभावेदु, शोधावेदु, पोत्थावेदु, लुणावेदुं गच्छामि । टेव्वजोएण (न) पेक्खामि, ण पेक्खामि मा, इत्थिआ-शलील णिवडिद । ॥

अधि । अथ ज्ञायते का स्त्री विपन्नेति ? (प)

शकार । हहो ! अधिअलगभोइआ । किं त्ति ण जाणामि त तादिशिं णअलमण्डण कच्चणशटभूशणिअ ? केण वि कुपुत्तेण अत्यकल्लवत्तश कालणादो शुस्स पुप्फकलण्डक-जिणुज्जाण दत्तम् , तव च प्रेक्षितम् अनुदिवस, शोषयितु, शोधयितु, पोषयितु, लावयितु वच्छामि । दैवयोगेन पश्यामि, न पश्यामि वा, स्त्रीशरीर निपतितम् ।

१ हहो । अधिकरणभोजका । किमिति न जानामि ता तादृशीं नगरमण्डनं

(न) अपराधस्यापि—कृतापराधस्यापि । करिष्यति—कर्तुं शक्यतीत्यर्थः , यद्यपि भवन्त धर्म्मस्य स्थापनाय, धर्म्माधिकरणमिदमलङ्घ्यन्त, तथाऽपि पालकस्य प्रीतिभाजनं सा दृष्टयितुं भवता शक्तिनास्तीति भावः , [एतेन अयमेवापराधी इति स्फुटीकृतः, पालकराज्ये धर्म्माधिकरणिका प्रत्युत्पन्नमतय धर्म्माकाय आसन्न, ते तु सदा अपत्यपातविचारं कर्तुमीश्वर अपि कदाचित् कथञ्चित् राजानुरोधोपेक्षया राजपक्षमाश्रयमासुरिति सूचितम्, अत एतद्राज्यं राजवदभवद्वाति ध्येयम्] । ततः , —राजं प्रीतिभाजनत्वादिवेति भावः , यदि राजं त्वयि प्रीतिरस्ति, तर्हि तत्प्रीतिदानं किमस्ति भवतः ? इत्याशङ्क्यामाह, तेनेत्यादि । —ततः—प्रसिद्धेनेत्यर्थः । मे—ममम् । क्रीडितुं—विह्वलितुम् । प्रवर—येष्टम् । जीर्णोद्यानम् इत्यत्र जीर्णं ति पदं पुरातनत्वख्यापनायम् । ततः—उद्याने इत्यर्थः । अनुदिवस—प्रतिदिनम् । प्रोक्तम्—उक्तम् । शोषयितुं—युष्मत् कारयितुम्, वीजपणादीन् इति शेषः । शोधयितुं—उष्णयुतयुष्मत्कर्णादिदुर्गोकरणद्वारा परिष्कारं कारयितुमित्यर्थः । पोषयितुं—प्याना-लगादानीतवृत्तिकारिणा निचभूमिं पूरयितुमित्यर्थः, दीक्षदद्यानेन पुष्पाणां फलानां वा परिपुष्टिं साधयितुं वा, यदा,—जलसेचनादिना बालं युष्मत्प्राप्तवान् वर्हा तस्य इत्यर्थः । लावयितुं—श्वतागुहादीनां गोभावेदनायै विगृह्यन्मावेन इतस्तत् प्रसारितं पल्लवान् छेदयितुमित्यर्थः । दैवयोगेन—सहजा , अवाग्योऽन्यविशदभाषितं वा, यत्नं तेनादृष्टत्वेन, प्रतिदिवसं गमनम्, दैवगत्या अदृष्टनादृष्टनादीं परमं वदन्ति ।

(प) अथ—अथैव । ज्ञायते, भवतेति शेषः । विपन्ना—सूता, मृच्छकटिका इति यावत् ।

पक्षेशिञ्च बाहुपाश बलकालेण (फ) वशन्तशेणिञ्चा मालिदा,
ण मए । § [इत्यर्द्धोक्तिं सुखमाहणीति] ।

अधि । अहो ! नगररक्षिणा प्रमाद । भो अष्टिकायस्थौ !

“न मया” इति व्यवहारपदं (व) प्रथममभिहितव्यताम् ।

कायस्थ । ज अज्जो आणवेदि । [तथा कृत्वा] अज्ज !
लिहिदं । ॥

शकार । [स्वगतम्] होमादिके ! उत्तलाअन्तेण विअ
पाअश-पिण्डालकेण अज्ज मए अत्ता एव्व णिस्साशिटो । (भ)

काञ्चनशतभूषणम् ? केनापि कुपुवेच्च अद्यकल्यवत्तस्य कारणात् शून्य पुष्पकरण्डक
कोर्णोद्यान प्रदेश्य बाहुपाशवलात्कारेण वसन्तसेना मारिता, न मया ।

* यदाय्य आज्ञाययति । आय्य । लिखितम् ।

॥ होमादिके । उत्तरयन्तेव पायसपिण्डारकेण अद्य मया आत्मैव निष्ठाशित

(फ) अहो इति सम्बाधनसूचकमव्यय, अ इत्यर्थः । किमिति—कथम्
नगरमण्डन—नगरस्य—उज्जयिन्या इत्यर्थः, मण्डन—शीभासताम् । काञ्चनशतभूषणं
—काञ्चनानां—सुवर्णानां, शत—समूहः, भूषणम्—चलितहार यस्या ता, बहु-
सुवर्णालङ्कारालङ्कृतमित्यर्थः । शून्य—निञ्जनित्यर्थः । बाहुपाशवलात्कारेण—
वनपुष्पैकं भुजपाग्नं तस्या यौवादेशमाहृत्य इत्यर्थः ।

भोटु एव्वां दाव । [प्रकाशम्] अहो अधिअल्लणमोडआ । गं
भणामि, मए ज्जेव दिट्ठा, किं कोलाहल (म) कलेध ? *
[इति पार्दमं लिखितं प्रोज्झति (य)] ।

अधि । कथं त्वया ज्ञातं, यथा खलु अर्थनिमित्तं बाहुपाशेन
व्यापादिता ?

शकार । हहो । गूण शूणशूणाण मोघट्ठाणाण गोवाल्लि-
आण, गिशुवस्सजेहि आहल्लणट्ठाणेहि (र) तक्केमि । †

भवतु एवं तावत् । अहो अधिकरणभोजका । ननु भणामि, मया एव दृष्टा,
किं कोलाहले कुरुत ?

† हहो । मून गुणगुणया मोघस्थानया गोवाल्लिकया, नि सुवर्णकैराभरण-
स्थानैस्तर्कयामि ।

यथा रसना दग्धोक्तिवत्, तथा मयाऽप्येत्यर्थः, निपातितः,—निश्चयेन नाशं प्रापितः,
“त्वया मारिता न वा *” इति केनचित् अपृष्टऽपि, प्राक् स्वयमेव “न मया” इत्यत्रा
स्वापराधव्यौकारसम्भावनात् इति भावः, [“उपमगादसमासेऽपि गोपन्यम्”
(८ । ४ । १४ पा०) इति णत्वम्] । अत्र पायमशब्देन चारुदत्तस्य ज्वनाश एव
फलतोऽभिप्रेतः ।

(म) कोलाहल—कलकलम् ।

(य) प्रोज्झति—प्रताडि, अक्षरवर्णान् मुष्णाति इत्यर्थः ।

(र) गुणगुणया—स्कीतस्कीतया, [अथवा भौवादिकस्य कर्त्तारिणत्याया रूप
मेतत्] गुणात् गुणा तथा, अतिस्कीतया इत्यर्थः, उच्छेद्यवत्या इति यावत् । [कायम्
“गुणगुणाण” इति प्राकृतस्य “गुणगुणया” इति संस्कृतं स्यात् आभरणगुणः
स्कीतया च” इत्यर्थं कुर्वन्ति । “गूणगुणाण” इत्येव “पट्टिगुणाण” इति पाठान्तरं
“परगुणया” इति संस्कृतं, भयणगुणया इत्यर्थः] मोघस्थानया—मोघ—मोघस्थान-
स्थान—स्थितः, सत्ता इत्यर्थः, तादृशान्तराद्विरहादिति भावः, अत्र तादा-
श्वेयकापहरणात् गुणान्तरस्थानया इति यावत्, यावात्तया—यौवनात्, यथा,
—यौवामनात् भवति यावत्ता, [अन्ते कर्त्तारिणत्याया रूपं देयम्
इत्यत्र पट्टिगुणत्वमेतन्नाह, मोघस्थानया—मोघ—मोघस्थानस्थान-
यक, स्थान—शरीरस्थान इत्यादि तादाश्वेयतां स्मृतिं श्रेयः, तदाह, —मोघ-
स्थानकान्—सौवर्णभरणान् येषु तथानुते, आभरणस्य ते,—इति भावः ।

त्रेष्टिकायस्यौ । जुज्जदि विश्र । ॐ

शकार । [भगवत्] दिष्टिआ पत्युज्जीविदम्हि । १

अविदमादिके । (ल)

त्रेष्टिक यस्यौ । भा । क एसो ववहारो अवलम्बदि ? ॥ (व)

राध । इह हि द्विविधो व्यवहार ।

त्रेष्टिकायस्यौ । केरिसो ? ९

राध । वाक्यानुसारेण, अर्थानुसारेण च । यस्तावद्

वाक्यानुसारेण, स खलु अर्थिप्रत्यर्थिभ्य । (श) यश्च अर्थानु-
सारेण, स च अधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्य ।

त्रेष्टिकायस्यौ । ता वसन्तसेनामातर अवलम्बदि ववहारो । ११

राध । एवमिदम् । भद्र शोधनक । वसन्तसेनामातर-
मनुव्रजयन्नाह्वय । (घ)

शोधनक । तथा । [इति निष्क्रम्य कपिकामावा नृह प्रविश्य] एदु

एदु अज्जा । २६

वृद्धा । गदा मे दारिका मित्तघरञ्च अत्तणो जीव्वण अणु-
भविदु, एसो उण दीहाज भणादि, आअच्छ, अधिअरणिओ
सद्दावेदि, ता मोहपरवसं विअ (स) अत्ताणम अवगच्छामि,
हिअअ मे थरथरेदि । अज्ज । आदेमेहि मे अधिअरणमण्ड-
वस्स ममा । ॥

गोधमक । एदु एदु अज्जा । [उभौ परिक्रामत] एदु अधि-
अरणमण्डवं, एत्थ पविंसदु अज्जा । १*

[इत्युभौ प्रविशत] ।

वृद्धा । [उपसृत्य] सुह तुम्हाण भोटु भावमिस्साण । ॥ (ह)

अधि । भद्रे । स्वागतम् ? आस्यताम् ।

वृद्धा । तथा [इत्युपविष्टा] ।

शकार । [साक्षेपम् (क)] आगदाणि वुट्टकुट्टणि । आगदाणि ? §

अधि । अये । त्व किल वसन्तमेमाया माता ?

* गता मे दारिका मित्तघरम् आत्मनो यौवममनुभवितुम्, एष पुन
दोषायुर्भवेति, आगच्छ, अधिकरणिक शब्दायते (आह्वयति) । तस्मात्तपरवश
मिवात्मानमवगच्छामि, हृदय मे प्रकल्पते । आद्य । आदिश मे आधिकरणमत्र पश्य
मार्गम् ।

† एतु एतु आद्यां । एयोऽधिकरणनण्डप, अत्र प्रविशतु आद्या ।

‡ सुख युष्माक भवतु भावमियाणाम् ।

§ आगतामि वृद्धकुट्टनि । आगतामि ?

(स) दारिका—वाणिका, कन्या इत्यर्थ । मित्तघरम्—साख्यभवन, चाव
दत्तासयनमिति यावत् । अनुभवितुम्—सुभोचुम् । मोहपरवश—अज्ञानीपक्षम्,
मुष्कांशानामिव सर्वत्र अत्यकाराच्छत्रम् इति भाव ।

(ह) भावमियाणां—भावयितुं—विदुः, मिया, —येता, तेषाम्, (एतत्
पदस्यस्य मिश्रशब्दस्य येताशब्दकत्वात्) पण्डितव्याख्यानस्य, भावार्थ—
विदामस्य, मियाव—पुण्याव तेषां वा ।

(क) साक्षेप—सन्निष्कारम् ।

हडा । अधई १ ॥

अधि । अथेदानी वसन्तसेना क्व गता ?

हडा । मित्तघरअ । १

अधि । किन्नामधेय तस्या मितम् ?

हडा । [स्वगतम्] हड्डी । हड्डी । अदिलज्जणीअ क्व एदं ।

[प्रकाशम्] जणस्स पुच्छणीओ अअं अत्थो. ण उण अधि-
अरणिअस्स । ‡ (ख)

अधि । अल लज्जया . (ग) व्यवहारस्वा पृच्छति ।

मेढिकाअत्थो । व्यवहारो पुच्छदि, णत्थि दोसो ; (घ)
कधेहि । §

हडा । कध १ व्यवहारो १ जइ एव्व, ता सुणन्तु अज्जमिस्सा ;
—सो क्व, अत्यवाह विणअटत्तस्स णत्तिओ, साअरटत्तस्स
तणओ, सुगहिटणामहेओ (ङ) अज्ज चालुदत्तो णाम,

* अर्थस्मि १

† मित्तगृहम् ।

‡ हा धिक् । हा धिक् । अतिलज्जनीय खम् इदम् । जनस्य प्रच्छनीयोऽयमय,
न पुनरधिकरणिकस्य ।

§ व्यवहार पृच्छति, नास्ति दोष कथय ।

१ कथ व्यवहार १ यद्यव तदा श्रूयन्तु पाथमिथा, —स खल माप-

सेष्टिचत्तरे पडिवसदि, तहि मे दारिआ जीव्वणसुहमणु-
भवदि । १।

शकार । शुट अज्जेहि ? लिहीअन्दु एटे अक्खला, चालु-
दत्तेण शह मम विवादे । ॥

श्रेष्ठिकाग्रस्थौ । चालुदत्तो मित्तो त्ति गत्थि दोसो । ॥

अधि । व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते । (च)

श्रेष्ठिकाग्रस्थौ । एव्व विअ । ॥

अधि । धनदत्त । वसन्तसेना आर्य्यचारुदत्तस्य गृह
गतेति लिख्यता व्यवहारस्य प्रथम. पादः । कथमार्य्यचारुदत्तो-
ऽपि अस्माभिराह्वययितव्यः ? अथवा व्यवहारस्तमाह्वयति ।
भद्र शोधनक ! गच्छ, आर्य्यचारुदत्त स्वैरममभ्रान्तमनुदिग्न
सादरमाह्वय, प्रस्तावेन (छ) अधिकरणिकत्वा द्रष्टु-
मिच्छतीति ।

शोधनक । ज अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रान्त, चारुदत्तेन सह
प्रविश्य च] एदु एदु अज्जो । §

वाहविनयदत्तस्य नता, सागरदत्तस्य तनय, मुग्धहीतनामधेय आर्य्यचारुदत्तो नाम,
श्रेष्ठिचत्तरे प्रतिवसति । तव मे दारिका यौवनमुखमनुभवति ।

* श्रुतमार्थे ? लिख्यलामेतान्यनराणि, चारुदत्तेन सह मम विवाद ।

+ चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोष । § पश्यमित ।

§ यत्राय आज्ञापयति । एतु एतु आय्य ।

(च) चारुदत्तमवलम्बते, प्रत्यर्थितया इति भाव ।

(छ) धनदत्त । इति कायस्थनामसन्धोधनम् । प्रथम, —आय, पाद —
अग्र इत्यय । स्वैर—मन्द, धीरनित्य, असम्भ्रान्तम्—अन्तर, यथा नराप्रकाश
न भवति तथेत्य । अनुदिग्नम्—अन्त्याकुलम्, एव वाक् प्रदीप्तोत्पन्न इत्यय
येन तद्विधे “कथनहमधिकरणमण्डपे आहृत किमनिष्टमापतितम्” इत्यादि
उद्देश उद्घटयते तथा इति भाव । मान्तर—मन्त्रान्तरम् । प्रस्तावेन—प्रस्ताव
प्रसङ्गेन, कथादन्तरेषु भवद्भनद्वे द्योतयति यावत् ।

धार । [विचिन्त्य]—

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।

यत्सत्यमिदमाह्वानमवस्थामभिशङ्कते ॥ ८ ॥

[सवितर्कं स्वगतम्]—

ज्ञातो नु किं म खलु बन्धनविप्रयुक्तो

मार्गागतः प्रवहणेन मयाऽपनीतः ? ।

चारेक्षणस्य नृपतेः श्रुतिमागतो वा ?

येनाहमेवमभियुक्त इव प्रयामि ? ॥ ९ ॥

इदानीमाह्वानकारणं दितर्कयति, परिज्ञातस्येति ।—राज्ञा—नृपेण, पालके-
नेति यावत् शीलेन—चरित्रेण च, कुलेन—प्रशस्तान्वयेन, परिज्ञातस्य—विदितस्य,
यत् सत्यमावगता वशगता च काऽपि शङ्का न सम्भवतीति भावः, मे—मम, यत्
आह्वानम्—आकारणा, (“हृतिराकारणाह्वानम्” इत्यमरः) हतमिति शेषः । इदम्
—आह्वानमित्यर्थः, सत्य—निश्चितम्, अवस्था—दशां, दारिद्र्यमिति यावत्, अभि-
शङ्कते—सन्देहि, महारिद्र्यम् अभिलक्ष्य कस्मिंश्चिदपि विषये मदीयदीपं तर्कयति,
यत् दीपं महता दरिद्रेणैव आश्रयति, न तु धमिनः, दारिद्र्यस्य सर्वदीपैकहेतुत्वा-
दिति भावः । पथ्यावक्तव्यम् ॥ ८ ॥

आह्वानकारणानुसन्धाने ऽवतर्कान्तरमाह, ज्ञात इति ।—बन्धनात्—कारा-
वासनात्, विप्रयुक्तः,—विश्रुतः, तत् मार्गागतः,—मार्गवशात् आगतः,—उपस्थितः,
पाल इत्यर्थः, स,—आयुक्तामा गोपालसुतं मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः, प्रवहणेन—
शकटेन, अपनीतः—अपसारितः, स्थानान्तरणीत इति यावत्, खलु—निश्चयेन,
अथ वा किं नु ज्ञातः ?—अपि किं सर्वज्ञेन विदितः ? नु—चित्कर्तुः, सर्वे
एकस्मिन् १ त्वा राजनि प्रकाशितवन् किमिति भावः, अदीपाद्यान्तरिणं राज्ञं

अथवा किं विचारितेन ? (ज) अधिकरणमण्डपमेव
मच्छामि । [प्रकाशम्] भद्र शोधनक । अधिकरणस्य (झ)
मार्गमादेशय ।

शोधनक । एटु एटु अज्जो । * [इति परिक्रामत] ।

चार । [सञ्चरन्] तत्किमपरम् ?—

रुचस्वरं वाशति वायसोऽयममात्यभृत्या मुहुर्वाहयन्ति ।

सर्व्वेष्व नेत्रं स्फुरति प्रसह्य समानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥ १० ॥

* एतु एतु आद्य ।

(अ) विचारितेन—विचारिण, वितर्केण इति यावत् । किं—निष्प्रयोजन
मित्यर्थः ।

(झ) अधिकरणस्य—अधिकरणमण्डपस्य इत्यर्थः ।

अमनमार्गं दुर्निमित्तानुभवमाह, रुचस्वरमिति ।—अयं—परो गतमान इत्यर्थः,
वायसु,—काक, रुचस्वरं—विकृतशब्द, कर्कशं यथा तथेति यावत्, वाशति—
शब्दायने, [देवादिकस्य वाशघातोरात्मनेपदित्वेऽपि वक्ष्ये पुनर्केपु भौवादिकतया
उभयपदित्वेन चास्य प्रयोग दृश्यते, यथा,—“दक्षिणपार्श्वेऽनुवाशते यावत्” इति
“यदि वाशत्यस्थिभद्राय” इति “वज्रौ वाटाग्रं वाशते वक्ष्य” इति च, यदा—माश्रयत
इति वाश, पचाद्यच्, शब्दकारौत्यर्थः, स इव आपरतीति वाशान् कतरूप
मानादाचारार्थं “मन्त्रेपातिपदिकेभ्य क्त्वा वक्तव्य” (वा०) इति पाणिनिः
क्लिप्प्रत्यये वाश इति गामधातो लटि वाशतीति सिद्धम् । अस्यातिमग
जनकत्वमाह बृहत्कहिताया वराहमिहिर, यथा,—“दारुणतादक्षकौटिल्ययो
वायसो महाभयद” इति] अपि च, असामाना—गाननियुक्तानां पुरुषाणां, मन्त्रा,
—परिचारका, मृग,—दारदारस्य, आहयन्ति—आकारयन्ति (अधिकरणमण्डपस्य
भृत्यादिभिर्नोचनेन सहसामाकाराणां दुर्निमित्तरूपं गच्छति, अत्र हि मन्त्रा
धर्माधिकरणदृष्ट्यात दिव्यतीर्त्वात्) तथा मन्त्र—वाम, नेत्र—मध्य, ५५४
—महता स्फुरति—अदत्त पुनः वामाङ्गस्फुरत्यहं दुर्निमित्तमनुभवमाह अत्र
पुराणम्, यदा —“सदृशदिव्यजाते तु शब्द प्रसक्तश्च भवेत् । आश्रितस्तं वा
पृथक् दृष्ट्वा च ॥” इति । (वि० श्रुता १) अनेनित्येन—प्राप्तं न भवति न हि
—नित्यं न मन—स्मिन्नेव सत्यं विवक्षया कर्मणि च, मासिद्वये, सप्तमि—

शीघ्रनक्त । एतु एतु अज्जो सैर असम्भन्त । ३

चारु । [परिक्रम्यागतोऽवलोक्य च]—

शुक्लवृक्षस्थितो ध्वाङ्ग आदित्याभिसुखस्तथा ।

सयि नोदयते वामं चक्षुर्घोरममशयम् ॥ ११ ॥

[पुनरन्यतोऽवलोक्य] अये । कथमयं सर्प ।—

२ एतु एतु आये मैनसम्भान्तम ।

अवसादयन्ति, क्लेशयन्ति इत्यर्थः, यद्वा,—[मन इति मन्त्रे षष्ठी, अनिमित्तानीति मन्त्रिपट्टेनाव्ययने, नास्मिन्ति कम्पदन्तरमवाध्याहृत्यस] । अहो । न जाने एतानि दुर्निमित्तानि अथ किमनभिमत सा दर्शयिष्यन्तीति भावः । उपजाति हन्तम् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तमेव दुर्निमित्त भङ्गान्तरेण विशदीकृत्याभिव्यक्तिः, शुक्ल इति ।—शुक्लवृक्ष-स्थितः—नौरुपादपाधिरुद, तथा—एवम्, आदित्याभिसुख, अभि—अभिगत, परोवर्त्तित्यर्थः सुख यस्य स अभिसुख आदित्यस्य अभिसुख, इति बहुव्रीह्यान्तर-पक्षीमसाम् आश्रयणीयं मुख्यमवलोकयन्निष्ठः, ध्वाङ्ग,—काक, (“काके तु करटारिष्ठहन्तिपुष्टनङ्गप्रजा । ध्वाङ्गात्मघोषपरभट्टहन्तिमुग्धायसा अपि ॥” इत्य-नरः) सयि—मम उपरि इति यावत् घोर—भयानक, वाम—मध्य, चक्षुः,—

मयि विनिहितदृष्टिर्भिन्ननीलाञ्जनाभः

स्फुरितविततजिह्व शुक्लदट्टाचतुष्क ।

अभिपतति सरोषो जिह्विताधातकुञ्चि

भुजगपतिरयं मे मार्गमाक्रम्य सुप्त ॥ १२ ॥

अपि च इदम्,—

खलति चरणं भूमौ न्यस्तं, न चाद्रतमा मही,

स्फुरति नयन वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।

अपरमपि दुर्निमित्तमाह इत्या, मयीति ।—मयि—मम उपरि, मा प्रतीत्यर्थ, विनिहिता—अर्पिता, दृष्टि, —नेत्र येन स, (“लोचनं नयनं नेत्रमौक्षिकं चतुर्वाच्यम् । दृग्दृष्टौ” इत्यमरः) भिन्न—सुदृढ, दृष्टमित्यर्थ, नीला—नीलवर्णा, यत् अन्न—कञ्जल, तस्य आभा इव आभा—कान्ति यस्य तादृश, कृष्णवर्ण इत्यर्थ, स्फुरिता—स्फुटिता, वितता—विस्तृता, जिह्वा—रसना, यस्य तथाभूत, लेलिहानरसन इति यावत्, शुक्ल—शुभ, दट्टाणां—दन्तपङ्क्तिद्वयप्रान्तस्थेपदवकाकतिर्दीप्तान्ता, सविषदग्मानामिति यावत् चतुष्क—चतुष्टय, यस्य स, जिह्वित, —नकोक्त, कुण्डलीकृत इति यावत्, आधात, —पवनान्नत्वात् वायुना प्रेरित, स्फोट इत्यर्थ, बहा, —आधात, —रापवशात् भूमौ आस्काननेन शङ्कित इति यावत्, कान, —उदर यस्य तादृश, तथा मे—मम, मार्ग, —गमनस्य पथानम, आक्रम—अतिक्रम सुप्त, —शयित, (“सुति स्पर्शान्ता निद्राविद्यम्भे शयने स्विताम” इति मान्नि), अय—परावर्त्ती, भुजगपति, —सर्पराज, सरोष, —सक्रोध मन, (दृष्टाम् । न्याहार) अभिपतति—सदभिमुखमागच्छतीत्यर्थ । अयं च विगर्हादि मूषकत्वमुक्तं वृक्षमहितायाम्, यथा,—“फाणनीतिभिसुखागमोऽस्मिन् कथं न दन्तवधाल्ययश्च यात्” इति । वसन्तराजशाकुनेऽपि,—“गोनास दन्तस्य राजा जाला जालैव सर्वे भग्नता भजता” इति । अत्र जिह्वा वितत्य प्रधात स्फुटित वा ना प्रगल्भा स्फोटस्य दृष्टमप्यस्य दट्टद्वया सरोषमभिस्तुतापतनम् तथा स दट्टा म शयनस्य च स्वभावमिदं तत्क्रियानुदपापवपन्दशं नात भवान् ॥ १२ ॥ मान्निनो वृत्तम् ॥ १२ ॥

शकुनिरपरश्चाय तावद्विरोति हि नैकश ,

कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥ १३ ॥

सर्वथा देवता स्तस्ति (ज) करिष्यान्ति ।

शोधनक । एदु एदु अज्जा, इस अधिअरणमण्डव पविसदु
अज्जो । ६

६ एतु एतु आथ्य इमम् अधिकरणमण्डप प्रावशतु आथ्य ।

नही च—एवौ तु आर्द्रतमा—अत्याद्रा, न भवतीति शष अत्याद्रायां भूमौ हि
चरणस्वनन सम्भवति इति भाव , नयन—चक्षु, वार्तामिति शेष , स्फुरति—
स्पन्दत, तथा वान ,—दक्षिणेतरे , बाहु —भुज , मुहु ,—वार वार , विकम्पते—
स्फुरतीत्यर्थ , अथ—पुरस्य एष , अपर ,—अन्य , शकुनिश्च—दुर्निमित्तकृच्छक
पक्षी , तावत् नैकश —मुहुमुहु , विरोति—विकट शब्दाद्यते , (अत एतत् कृत्वं
निति व्याख्यायम्) महाघोरम्—श्लादिसाध्यतया अतिदारुण , मृत्यु—मरण
वक्षयति—जापयति , अथ—आफिन् विपत्ति , विचारणा—वितर्क , नश्य इति
यावत् न अस्ति इति शेष , एतत् निश्चितमेवेत्यर्थ । अकारण चरणस्वलनस्य
दुर्निमित्ततामाह वसन्तराजशकुने , यथा,—“स्वपादयान्स्वलनं नृपाणां भद्रं
कश्चिद् यानपलायनञ्च । दाराभिघाताध्वगश्च स्वपाता प्रस्थानविघ्नं कथयन्ति यातु ॥”
इति । अपि च , शाङ्करपद्धतिं विशिष्य वामाक्षिन्दुरणत्पददुर्निमित्तफलमाह ,
तथा हि —‘वामस्याध स्फुरणमसृक्कङ्करी भङ्गहंतुमर्ह्येधोद्रे हरति नितरा मानस
दुःखजालम् । नेत्रोपात्ते हरति च घ्न निषर्कायै च दन्त , मुञ्चे चैतत् फलमविकल्प
व्यय आपस्ये ॥ दक्षिणकङ्क एव नियाय वाम श्मावह स्फुरितम् । नीचाक्ष-
कङ्कमात्रं फलति च गार्धोचित स्पन्द ॥” इति । एवं नष्टादे आर्द्रतमत्वाद्य
भावेऽपि अत्रैकैव पादस्वननादे वदन्नात्र हेतु विनैव तत्त्वार्थोत्पत्तिकथनरूपा
विशेषमात्रादयः तदा पादस्वननाना वक्ताद्याना बहुपादस्वनस्य महाघोर

चात् । [प्रविश्य समन्तादवलीक्य] अहो ! अधिकरणमण्डपस्य
परा श्रो । इह हि,—

चिन्तासक्त निमग्न मन्त्रिमलिनं दूतोर्मिशङ्काकुलं
पर्यन्तस्थितचार-नक्रमकरं नागाश्व-हिंसाश्रयम् ।

नानावाशक-कङ्कपक्षि रुचिरं कायस्य सर्पास्पदं

नीतिक्षुस्तटञ्च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते ॥ १४ ॥

अधिकरणमण्डप वर्णयन्नाह, चिन्तेति ।—चिन्तायाम्—तत्त्वाद्यावत्करणविषयक
भावनायाम्, आसक्ता,—प्रवृत्ता, अत एव निमग्ना,—निविष्टमनस, गाटाभि
निविष्टा इत्यर्थ, मन्त्रिण,—सचिवा एव, मन्त्रिलानि—अलानि यस्य तत्,
(मन्त्रिणा विद्वत्तया ऋशुकत्वेन शीतलप्रकृतिकत्वेन च मन्त्रिमन्त्रयम् । इह
“चिन्तासक्तनिमग्न—” इत्यत्र आसक्तशब्दस्य विषयान्तरपरिहारणं तदन्तरात्
अभिनिविष्टाद्यकत्वेन फलती निमग्नशब्दसमानाद्यकतया आपाततः पुनरुक्तवदा
भासमानत्वात्, पथ्यवसाने च आसक्तशब्दस्य सामान्यतः प्रवृत्ताद्यकत्वसम्भवात् पुन
रुक्तवदाभासी नानालङ्कार भवितुमशक्तीति विभाव्यम्), तथा दूता,—वातातला
एव, कम्पय,—तरङ्गा, शङ्का,—कम्पवय, काम्पाक्षता शङ्का वा, तेराकृते—
व्याप्तम्, (दूतानामितस्तत् सञ्चरणात् काम्पशब्दे मास्यम्), तथा पथ्यन्ते—
प्रान्तेऽपि, मध्येषु वा, स्थिता,—अवस्थिता, चारा,—गमचरा, ते एव रुका,—
कुम्भीरा, मकरा,—स्वनामग्यातजलजन्तुविशेषाश्च यस्य तत्, । चाराणां हिंस्र
जनकतया गृहचारितया च भयावहत्वात् नक्रमकरमास्यम् अवगन्तव्यम्, तथा
हि मनु,—“तान् विदित्वा सुचरिते गृहस्तत्कर्मकारिभिः । चाराणां हिंस्रजन
प्रीत्याय वशमानयेत् ॥” इति), तथा नागा,—हस्तिन, अदा,—गोट
काय, ते एव हिंस्रा,—क्रूरजन्तव, तेषामादय,—स्थानं तत्, (नागाणां
वध्यघातनार्थं स्थापितत्वात् तेषामपि जलहस्तिभिः स्निह्यमानेन हिंस्रजनैः
नास्यवगन्तव्यम्), तथा नाना—विविधा,

पात्रि” इति वङ्गभाषा, लोहपृष्ठाख्यसमुद्रतौरसचरत्पक्षिविशेषा वा, “हाडगिला
इति कथित, तथा च राजनिघण्टु,—“कइस्तु लोहपृष्ठ स्यात् सन्दशवदन.
खर । रणालङ्करण क्रूर स च स्यादानिषप्रिय ॥” इति) तै रुचिर—
मनोहरम् (अलनिहितहिंसाहत्तिकत्वेऽपि वहि प्रकटीकृतसाधुभाषत्वेन खलाना
वक्तव्यम् “रुचिरम् इत्यत्र “राचतम् इति पाठे—रचित—विरचित,
व्यातमिति यावत्), तथा कापस्या,—करणाख्यवर्णसुद्धरजातिविशेषा एव,
सुपा—भृङ्गा, तेषामास्यट—स्थानम्, (मसौजीवित्वाश्च एतेषा धम्माधि-
करणत्वेन निपत वर्तनञ्चान भवतीति आस्यटपटोपादानात् प्रतीयते, समुद्रो
यद्या भीषणै विषधैराकुल तदैव जिह्मगणैः शोषकै खलप्रकृतिभि कायस्यै
रितदनिगमाकुलीक्षित इति चोक्तव्यम् तथा हि —“कायस्येनीटरस्येन नातुर्मांस
न भक्षितम् । दया हेतुर्न चेवाव दन्ताभावी हि कारुण्यम् ॥” इत्यादि दर्शनात्, तेषा
टन्दगकम्बभाव कविभिर्वर्णित सुसङ्गत एवेत्याभाति, तेषा हत्तिनाह पराशर —
“धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा तथैव च । हिंसाते परिचय्या च दुर्गन्त पर
रक्षणम् ॥” इति), एव नीतिरिव—शासनगान्धर्व, ह्य—भयम्, एकत्र चोत्तसा,
अपरत्र कीटान्तेन च नम्रतया अन्तरालरा उन्नतत्वानतत्वात् दुर्गन्तमिति यावत्,
तट—कुत्र च यत् तत्, (नीत्या अनवरतपय्यालोचनयाऽपि अवान्तरसूक्ष्मातिनुष्णा-
निकावपदनाटलतया भ्रमात् कदाचिदसत्यमपि न्यवत्, कदाचित् सत्यमपि असत्य-
वत् । कदाचि नोतिविद् इति विचारशैल्या दुर्गन्तत्वात् सुखिनावधीधाभावाच्च तस्या
धृष्टतटसाध्यगवगन्तव्यम्, एतेन यद्या हि बन्धुरतटभूमिषु अध्वगस्य पादमृदलन
निदतनव्याभचारि तथैव कुटिलाया दुर्गन्ताहाडाह राजनीतौ विषयस्यापि
खलन खतसम्भवाति प्रतीयते) तथा हि—हिंसाशैलै, एतैरुपलक्षितम्
[वन्द्यततोऽत्र] राजकरण—राज आधकरण—एतत् विचारस्यानमित्यद,
राजावत—समुद्रवत् च सरति अविकरण कञ्चन समुद्रवत् दुर्गन्तमिति भाव ।
[रण इत्यादिवाचार्थे वा इ, समुद्रादिति नामधेयं लट् टप् । “राजकरणम्”
इति राजभक्षण इ- प पठ्यते । अत्र “समुद्रवत्” इत्यत्र कर्त्तरि विहितेन

भवतु—” [प्रविशन् शिरीघातमस्मिनीय मवितकम्] अहह । इदम-
परम्, (ट)—

सव्य मे स्यन्दते चक्षुर्विरौति वायमस्तथा ।

पन्थाः सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु देवत ॥ १५ ॥

“—तावत् प्रविशामि । [इति प्रविशति] ।

अधि । अयमसौ चारुदत्त । य एष,—

घोणोन्नत मुखमपाङ्गविशालनवं

नैतद्वि भाजनमकारणदूषणानाम् ।

सहोच्यते, न चैष परम्परितरूपत्वेनाशङ्कनीय, राजकरणे समुद्राभेदारोपे क्रि-
माणे एव तदवसर सम्भवति, इह तु उपमया तदिघातोऽकारिणीति वेदितव्यम् ।
शार्दूलविक्रीडित वनम् ॥ १४ ॥

(ट) इद—नृहप्रवेशकालि शिरीघातरूपम्, अपरम्—अन्यत्, दुर्लक्षणमात-
रूपम् । “हाराभिघाताख्यगणपता ” इत्यादिश्लोक १३ सङ्ख्यकश्लोकव्याख्यानाधारे
उद्धृत इति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं विविध प्रासङ्गिकं सव्यमेतत् दुर्निमित्तं सङ्घिष्याभिदधाति, स यमिति ।—
स—नम, सव्य—वाम, चक्षुः—नयन, सान्त—मुरति, तथा वायम,—काय,
विरौति—शब्दादत्, अय—पुरस्य, पन्थाः,—मार्ग, सर्पेण—पङ्क्तिमा, रुद्ध—
पाशत, अस्मासु—अस्माकमित्यर्थ, देवत,—देवात्, दवान्कृत्यन इत्यादि । [देव-
-द्व्यात् पञ्चम्या तमित्] स्वलि—मङ्गलस्य, भवतु इति श्रुत्य, दधता मम आत्म-
कुर्वन्तु इति भावः, यदा—देवतम् एव देवतं न्याय आण वा माय, तथा न
देवत,—दवतासमूह, अस्मासु—विदग्धेषु

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु

न ह्याकृति सुसदृशं विजहाति हतम् ॥ १६ ॥

चारु । भो । अधिक्तेभ्यः स्वस्ति । हृदो नियुक्ता ।

अपि (ठ) कुशल भवतान् ?

अधि । [समन्वयनम् (ड)] स्वागतमार्थ्यस्य ? भद्र गोधनक !

आर्थ्यस्य आसनमुपनय ।

नामिका (“घोषा नामा च नामिका” इत्यनुर) यच्च [आहिताम्ब्यादत्वात् वा परनिपात पक्षे—उन्नतघोषन] खगपतिनामिकावत् तिलकुमुभवद्वा विशाल नामस उन्नतगामिकमित्यर्थ अपाङ्गो,—नेवान्तयो विशाले—आदत्ते, कथान विग्रान्ते इति यावत्, नेवे—लोचने यस्य तादृशम् आकण्ठपुरितनेत्रमित्यर्थ, मुख —शङ्ख (य एष इति प्रागुक्तचूणकैरान्वय) विभर्त्ताति शय, एतास्मान् नरामस्त्वे प्रगान्ते सुखवेत्ताददुष्काय्याचङ्ग किमपि नामोति भाव एतत्—अयनमी चारु- दत्त इति चूणकीकृत्यैवाक्षेप एतत्पदन क्रियत इति शोडशम् एष हि चारुदत्त इत्येवाह, [विधेयप्राधान्यादस्य लीङत्वम्] अकारणदृष्टणानाम्—अहेतुकदोषणा, व्यवहारानीपितापराधानामित्यर्थ, भाषन—पाषन आश्रय इत्यर्थ न हि—नैव, भवतीति नय तथा हि, नागेषु—एभिः, गोषु—गौरभेदेषु तुरगेषु—अश्वेषु तथा नरेषु—मानवेषु नागादिमण्डले इत्यर्थ, आकृति—वर्हराकात् सुसदृश—स्वातु- रप वाच्याह्वनयुयाधीत्यर्थ, हत—चरित न विजहात्—न लज्जति आकृति रवाग्नान्दृष्टित्व प्रमादयति इति भाव । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां नरनागादीनाम् आकृत्युपपत्त्यभाषापरित्यागरूपैषधक्ताभसंख्यतात् र्दपकालद्वार आप च पुनरपि तदादित, वदपमरसैव चारुदत्त पराहन्ते—“नरेषु” इति हत्ता माना न न रगताम् मानास्मि विपक्षनघनरपोऽदान्तरन्त्याह्य इत्यन्दीरन् इत्य- र्दोषतात् सूर । अकृतिरिव हत्ता १६ ।

भवतु—” [प्रविशन् शिरीघातमभिनीय सवितकम्] अहं । इदम-
परम्, (ट)—

सव्य मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायमस्तथा ।

पन्थाः सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु देवत ॥ १५ ॥

“—तावत् प्रविशामि । [इति प्रविशति] ।

अधि । अयमसौ चारुदत्त । य एष,—

घोणोन्नत मुखमपाङ्गविशालनेत्र

नैतद्धि भाजनमकारणदूषणानाम् ।

सङ्क्षोभ्यते, न चैष परम्परितरूपत्वेनाशङ्कनीय, राजकरणे समुद्राभेदारीपे क्रिय-
माणे एव तदवसर सम्भवति, इह तु उपमया तदिघातोऽकारिणीति वेदितव्यम् ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ट) इद—इहप्रवेशकालि शिरीघातरूपम्, अपरम्—अन्तर, दुर्लक्षणाभात
गण । “हाराभिघाताध्वगशस्त्रपाता ” इत्यादिश्लोक १३ सङ्ग्रहश्लोकाव्याख्यानावसरे
उद्धृत इति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं विशिष्य प्रागुक्तं सर्वमेतत् दुर्निमित्तं सङ्घिष्याभिदधाति, सयमिति ।—
स—तम, सव्य—वाम, चक्षु,—मयनं, स्पन्दते—स्फुरति, तथा वायम,—काक,
विरौति—शब्दादत, अयं—पुरस्य, पन्था,—मार्ग, सर्पेण—अहिना, रुद्ध—
पातत, अस्मासु—अस्माकमित्यर्थ, देवत,—देवात्, दवानुकृत्येन इत्यर्थ, [देव-
शब्दात् पञ्चम्या तमिन्] स्वस्ति—मङ्गलञ्च, भवतु इति शब्द, दधता मम ज्ञप्ति
कुर्वन्तु इति भाव, यद्वा,—देवतम् एव देवत स्वार्थं अणि वा साय, तथा च
देवत,—दधतामसूह, अस्मासु—विदग्धेषु इत्यर्थ, स्वस्ति—युक्, विदधातु इति
शब्द, अशरणानां देवा एव शरणं भवन्तु इत्याशयः । “देवतानि पुंसि वा”
इत्यमरीक्ते पुंसि अपि व्यवहारः देवशब्दस्य दृश्यते, अतः सम्यक्कदाचिदपि एव
विधिशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्य कविभिरनादृतत्वात् अप्रयुक्तत्वं द्रष्टव्यं एवम्यागदितम्,
अस्माभिन् “पन्थाऽयं दारुणाचारः सर्वदेव विभाव्यत । तथा जन्तु देवता, ५ । ५ । ५ ।
राचमा, यद्वा ॥ ” इत्यादि प्रयोगदशनात् प्राक्तदीपादारगैर्वाद्याणां वसर प्रयोगः ता-
वेदितम् । पञ्चावली वृत्तम् ॥ १५ ॥

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु

न ह्याकृति सुसदृशं विजहाति हृत्तम् ॥ १६ ॥

चारु । भो । अधिकृतेभ्यः स्वस्ति । हृहो नियुक्ता ।

अपि (ठ) कुशल भवताम् ?

अधि । [नमस्कृतम् (ड)] स्वागतमार्थ्यस्य ? भद्र शोधनक !

आर्यस्य आसनमुपनय ।

नामिका (“घोषा नामा च नामिका” इत्यनर) यष [आहिताभ्यादत्वात् वा परनिपात पक्षे—उन्नतघोषन] खगपतिनामिकावत् तिलकुसुमवद्वा विशाल नामस्य उन्नतनामिकमित्यथ अपाङ्गो,—नेदालयो, विशाले—आद्यते, कण्ठान् विशाले इति यावत् नेवे—लौचने यस्य तादृशम् आकण्ठपूर्तिनेत्रमित्यथ, मुख —वटम् (य एष इति प्रागुक्तचूषकेनान्वय) विभर्त्तीति शष, एतांस्मान् नरान् मत्वे प्रगल्भे मुखवेकतादिदुःकायाचङ्ग किमपि कालीति भाव एतत्—अयमसौ चारु-दत्त इति चूषकीकृत्येषां एतत्पटन क्रियत इति शौच्यम् एष हि चारुदत्त इत्येवाह, [विधेयप्राधान्यादस्य शीघ्रत्वम्] अकारणदृष्टानाम्—अहितुकदोषणा, व्यवहारादीपितापराधानामित्यथ, भाजन—पावनम्, आश्रय इत्यथ, न हि—नैव, भवतीति तेष तदा हि, नागेषु—हस्मिन्, गोषु—नीरम्बेषु तुरगेषु—अश्वेषु तथा नरेषु—मानवेषु नागादिमध्ये इत्यथ, आकृति,—वर्हराकारः सुसदृश—स्वाशु-रूपं वाक्ताकृत्यनुयायीत्यथ, इत्त—अस्मिन् न विजहात्—न लज्जति आकृति रवाभ्य निहृषित्व प्रनाणयति इति भाव । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुताना नरनागादीनाम् आकृत्यनुपपन्नभाषापरित्यागरूपैकधक्काभिन्नत्वात् दीपकालङ्कारः, आप च पुन्याहम् तदादितर्विदमरस्यैव चारुदत्तस्य पराङ्मनेन “नरेषु” इति कृत्वा सामान्यं समग्रतां सामान्येन दिग्गमनघनरूपोपधान्यन्त्याद्य इत्यन्वीर्य इत्य-रं पौष्टतां नद्वय । इत्यन्तिल्लव हृत्तम् ॥ १६ ॥

शोधनक । [आसनमुपनीय] एह आसनं, एतत् उवविमदु
अस्मि । *

चारु । [उपविशति] ।

शकार । [सक्तीधम] आगदेशि ले इत्यिआघादआ । आग-
देशि ? अहो । गाए बवहाले ॥ अहो । धम्मे बवहाले ॥
जं एटाह इत्यिआघादकाह (ढ) आशणे दीअटि । [सगख्यं]
भोटु, णं दीअटु । †

अधि । आर्य्य चारुदत्त । अस्ति भवतोऽस्या आर्य्याया
दुहित्रा सह प्रसक्तिः, प्रणयः, प्रीतिर्वा ? (ण)

चारु । कस्याः ?

अधि । अस्याः । [इति वसन्तसेनामातर दर्शयति] ।

चारु । [उत्थाय] आर्य्ये । अभिवादये ।

* इदमासनं, अतीपविशतु आय्य ।

† आगतोऽसि रे स्त्रीघातक । आगतोऽसि * अहो । न्यायो व्यवहार ॥ अहो ।
धर्मो व्यवहार ॥ यदंतस्मै स्त्रीघातकाय आसन दीयत । भवतु, ननु दीयताम् ।

आगमनेन तत्सर्वार्थं सुदाचारस्य अक्षुण्णतया सुरक्षणपरायणानाम् आधिकार-
शिकानां त्वरा ज्ञातव्या ।

(ढ) अहो—इति अस्माद्याम् । न्यायः,—न्यायादनपेत, भीतिमग्नत इत्येव ।
व्यवहारः,—आचरणम् । धर्मः,—धर्मादनपेत, धर्माशास्त्रानुमोदित इत्येव,
[कश्चित् “एटाह इत्यिआघादकाह” इत्यस्य “एतस्य स्त्रीघातकस्य” इति सङ्कतम्]
आसनदानेन पातकस्य ससर्गकरणात् ससर्गकृत पातित्यमाशङ्कितम्, अत आह
अनोक्तिरेषा ज्ञेया ।

(ण) “अस्या” इति वसन्तसेनाया मातर प्रति अङ्गुलिनिर्देशो बोध्यः ।
प्रसक्तिः,—प्रसङ्गः, सम्पर्क इति यावत्, प्रच्छेदानुसारं इति वा । प्रणयः,—प्रेमः,
सौहार्दमिति यावत्, (“प्रणय प्रय ये प्रेक्ष्य द जाविच्छेदोपि” इति मेदिनी
प्रीतिः,—प्रमोदः, सन्तोषादिमात्र इत्याशयः, (“प्रीतिर्गमान्ते प्रेक्ष्य कारयते मुद
स्वियम्” इति मेदिनी) ।

हृदा । जाट । चिर मे जीव । [स्वगतम्] अथ सो चारु-
दत्तो ॥ एष्य (त) सुगिक्खित्तं क्व दारिआए जीव्वण । ३

अधि । आर्थ्य । गणिका तव मितम् ?

चारु । [लज्जा नाटयति] ।

शकार ।—

लज्जाए भीलुदाए वा चालित्तं अलिण् । गिगूहिदुम् ।

अथ मालिअ अत्यकालणा दाणि गूहदि ण तं हि भट्ठके ॥१७॥

० जात । चिर मे जीव । अथ स चारुदत्त ॥ अथ सुनिश्चितं खलु दारिकया
जीवनम् ।

† लज्जया भीरुतया वा चारित्र्यमस्तीक । निगूहितुम् ।

अथ मालिन्ना अपकाण्णदिदानीं गूहति न तदि भट्टक ॥

(त) अथ—अस्मिन् चारुदत्ते इत्यर्थः ।

गणिकाप्रेत प्रकाशयितुं लज्जमानं चारुदत्तमधिनिपति, लज्जयति ।—अलति
—गच्छति अध, मिथ्याकथनेन इति अलोक, हे अलोक ।—सिद्धावादिन् । अथ-
कारणात्—धनलालस्य, [निमित्ताद्यकाले कारणज्ज्ञानं पश्यन्, अथायं कण्ठ्यात्
न्तोऽदयं भज्जा एव विभक्त्यः स्मृतिरिति वदितव्यम्] स्वयम्—आत्मना, मारयित्वा
—विनाशं लज्जा—वपय भूयतया—भयशीलत्वेन वा, इदानीम्—अधुना,
चारित—चारित्र्यमेव चारित, [प्रकाशितत्वात् स्वार्थे अण् प्रत्ययः] स्वकृतदुष्काव्यव-
सितिं यावत् निगूहितुं—गोपायितुं चेष्टते इति शेषः, भट्टक, —प्रभु, —नन
भणिनापतिरित्यर्थः यथा,—राजनैतिकुशलं सुपरिचितं आधिकारिक इत्यर्थः,
[कण्ठ्यात् स्वार्थे कण्] हि—निश्चितं ततः—तत्र एतत् दुश्चरितमित्यर्थः न गूहति
—नैव आह्वयति नैव गोपायित्वा त्वं नीचयति इत्यर्थः प्रमाणदृष्ट्यादिना मनः

श्रेष्ठिकायस्थी । अञ्ज चातदत्त । भणान्ति, अल लज्जाए, बवहारो कतु एसा । *

चात । [सलज्जन] भो अधिकृताः । मया कथमीदृश वक्तव्यम् ? यथा गणिका मम मित्रमिति, अथवा यौवनमत्रापराध्यति, न चारित्र्यम् । (थ)

अधि ।—

व्यवहारः सविघ्नोऽयं, त्यज लज्जा हृदि स्थिताम् ।

ब्रूहि सत्यमल धैर्यं, कुलमत्र न गृह्यते ॥ १८ ॥

अल लज्जया, व्यवहारस्त्वा पृच्छति ।

* आथ्य चातदत्त । भण, अल लज्जया, व्यवहार खलु एष ।

पठित, यथा—“लज्जाए आदु भौलदाण वा चालत्त अलिअ गिगुहटि शअ इत्थिअ मालिअ अत्यकालणाए गिगुहटि ण त हि भट्ठके” इति, अपि च “अलिण” इति प्राकृतस्य “अलीकम्” इति मस्कृतं दृश्यते, तथात्वे, अलीक—कियाभूत्, चारित्र्य—सत्त्वभाववत्त्वमित्येवाथ करणीय इति । यस्यान्तरे च अत्यपाटं “एणि गृहटि त ण भट्ठके” इति पाठान्तरं दृश्यते, तस्याथसङ्गतिं सुधीभि स्वयं तवणीया । “भौलदाण” इत्यथ एकार “शअ” इत्यथ अकारय कृन्दाऽनुरोधात् लघतया पठनीय] । अत्र वैयालीय कृन्द् ॥ १७ ॥

(थ) अथवेति ।—अत्र—गणिकामित्रत्वे, यौवन—तारुण्यं, नवीनं वा इत्यथ, ममेति शेष, उद्दामयौवनमेव ईदृशाचरणे सा प्रवर्तयामास, न चारित्र्या—दौ शौल्य, लाघव्य वा इत्यथ । “बलवानिन्दप्रगामी निवाममाप कपात” इति भगवन्मनुवचनेन, सञ्चरित्वा आप यौवने कदाचिदन्धियनिरुद्धाजमा भवन्तीति ज्ञायते, तथाच, सता सक्तं नवलन न तया चरितोक्तिं मन्त्रया अपन्त्याव नायकस्याशय ।

व्यवहारं लज्जाभवादिना सत्यगोपनस्य अनिष्टोदकत्वात् तत्परित्यक्तुं स उपदिशन् प्राह, व्यवहार इति ।—अथ—वर्तमान, व्यवहार—अभिधीग, मायम्,—सप्रबुद्ध प्राणदण्ठाद्यनिष्टजनक इति भाव, अत इति—अल करण, अल—वर्तमाना, लज्जा—वषा, त्यज—मुञ्च, लज्जया म. गी. दने तदेव कृन्दात् ॥ १८ ॥ तीति भाव, मल—यदाह, द्वाह—वधव, दैह्य—र म्मे १४, १५—५१,

चार । अधिकृत । केन सह सम व्यवहारः ?

प्रकार । [साटोपम] अले । मए शह ववहाले । *

३५ । त्वया सह सम व्यवहार सुदु सह । (८)

प्रकार । अले । इल्लिआघाटआ । त तादिशि लअश-
अटभृशणिअ वशन्तशेणिअ मालिअ, अस्पद कवड-कावडिके
भद्विअ गिगूहेशि १ ५ (ध)

५ अर्धे सदा सह व्यवहार ।

- इरे स्त्रीघातक । ता ताडुशीं वरुणतमुषया वसन्तसेना कारयित्वा साम्प्रतं
वपुःकापटिकी भत्वा निगूहसि ।

[illegible]

चारु । असम्बद्धः (न) खलु अस्मि ।

अधि । आर्य्यं चारुदत्त । अलमनेन, ब्रूहि सत्यम् । अपि(प)
गणिका तव मित्रम् ?

चारु । एवमेव ।

अधि । आर्य्यं । वमन्तसेना क्व ?

चारु । गृह गता ।

श्रेष्ठिकायस्यौ । कधं गता ? कदा गता ? गच्छन्ती वा केन
अणुगता ? *

चारु । [स्वगतम्] किं प्रच्छन् (फ) गतेति ब्रवीमि ?

श्रेष्ठिकायस्यौ । अज्ज । कधेहि । †

चारु । गृह गता, किमन्यत् ब्रवीमि ?

शकार । मम कैलक पुण्डकलण्डक जिस्सुज्जाण पवेणिअ,
अत्यणिमित्तं बाहुपाण बलक्कालेण मालिदा । अए । सम्पट (व)
वदणि, घनं गटे त्ति ? ‡

* कथं गता ? कदा गता ? गच्छन्ती वा केन अनुगता ?

† आर्य्य । कथय ।

‡ मदीय पुण्यकरण्डककीर्णान् प्रवेश्य अशनिमित्तं बाहुपाण वमन्तारण
मारिता । अये । साम्प्रत वदमि, गृह गतति ।

धर्मकक्षुक् इति, तात्पर्य्ये, कपटपदस्यावाधिका शकारभाषितनाट्यमत्र,
कापटिक इत्यनेनैव गतायत्वात् इति वेदितव्यम् । निगृह्णामि—गोपयामि ।

(न) असम्बद्धः,—असम्बद्धप्रलापोत्यर्थः, असम्प्रतभाषीति यावत्, असम्बद्धः
प्रखापो इति वक्तुं यत् “असम्बद्ध” इत्येतावदेव असमाप्तवाक्यमुक्तं, तत् पिशुनस्य
शकारस्य दुष्वाक्येण अतिगन्धोरयापि महासत्त्वस्य चारुदत्तस्य अत्युद्देशत्वात् कष्टात्
बोधवशाद्वाभवत् इति विभावनीयम् ।

(प) अनेन—शकारेण सह वाक्प्रपञ्चनेत्यर्थः । अपि—प्रश्ने ।

(फ) प्रच्छद्मम्—अप्रकाशम् ।

(व) सम्पट—प्रवेश कारयित्वा, वसन्तकनान् इति श्रेयः । मायट—इतानी
मित्यर्थः ।

चार । आः । असम्बद्धप्रलापिन् ।—

अभ्युक्षितोऽसि सलिलैर्न वलाहकानां

चाषाग्रपक्षसदृश भृशमन्तराले ।

मिथ्यैतदाननमिदं भवतस्तथा हि

हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति ॥ १८ ॥

अपराधिन इव अस्य चास्यवैश्वर्येन सर्वशरीरव्यापिस्वेदीकृतेन च सापराधत्वं
 तेन च उक्ताभिधीगस्य मिथ्यात्व प्रतिपादयितुमाह, अभ्युक्षित इति ।—अन्त-
 राले—अन्तरोद्रे, (“अन्तराले” इत्यत्र “अन्तरा ते” इति पाठे,—अन्तरा—मध्य-
 भागे, ते—तव एतत् निध्या इत्यन्वयः] वलाहकानां—वारिवाहकाणां मेघानां,
 [वारोपा वाहका, वलाहका पृषोदरादित्वात् साधु] सलिलैः,—जलैः, चाप,
 —पक्षिविशेषः, (“अग्रं चातक ” इत्येके, “भृगभपतिस वारि चातकानां रुजाकरम्”
 इति दृष्टान्तः, सलिलपानादया ते प्राप्य मेघमार्गेण सञ्चरन्ते इति दृश्यते,
 “नीलकण्ठ ” इत्येके) तस्य अपपक्ष —पक्षाग्र, तस्य सदृश—तुल्य दद्या तथा,
 भृशम्—अत्यधे न अभ्युक्षित —न मित्र, असि—भवसि देनचित्त निमिषेन
 कोऽपि चेत् कदाचित् कसपि मृद्या अभियुङ्क्ते, तदाऽसौ मृतमन्त्रिणाऽभिधीग-
 प्रकाशमिद्या इति त्विन्द्रकल्पवर्गी जायते इति दृश्यते, तवापि मामेव राजाधि-
 कृते अभियुज्जानस्य मेघसलिलमेकाग्रभावेऽपि सहसा एव मित्रकायम् आत्मानं
 प्रकाशयन् नि मम्य स्वापराधमूषक अकस्मात् स्वेदीकृत एव अभिधीगस्यास्य मृद्यात्वं
 प्रतीकादयतीति भावः । तथा—एव भवतः,—तव, इदं—परिदृश्यमानम्, आनन

अधि । [जनान्तिकम्] ।—

तुलन चाद्रिराजस्य समुद्रस्य च तारणम् ।

ग्रहण चानिलस्येव, चारुदत्तस्य दूषणम् ॥ २० ॥

[प्रकाशम्] आर्य्य चारुदत्तं खलु असौ कथमिदमकार्य्यं
करिष्यति ? (घोषेत्यादि पठति) ।

शङ्कार । किं पक्षवादेण (भ) व्यवहारे दीशदि ? *

* किं, पक्षपातन व्यवहारा दृश्यन्ते ?

शैवाक्षणीय, नापि विचारार्हं इति तात्पर्य्यम् । अथ वदनस्य हंसकालीन
कमलेनाविधम्यमायकथनात् उपमाऽलङ्कारः, तथा मुखस्नानतापादकस्य कस्यचित्
कारणस्य अनुक्तावपि मुखस्नानिरूपकार्य्योत्पत्तिकथनात् विभावनाऽलङ्कारश्च । न च
प्रकरणपथ्यालोचनार्चितस्य मिथ्याऽभिप्रायानयनजनितदोषस्यैव निष्प्रभताया हेतुत्व-
सम्भवात् कथमत्र हेतुं विना कार्य्योत्पत्तिरिति वाच्य, सामान्यतः हेतुं विना कार्य्यो-
त्पादकस्यासम्भवात्, विभावनायामपि प्रसिद्धहेत्वभावस्यैव वक्तव्यत्वात्, प्रकृते च निष्प्रभ-
ताया कस्यचित् प्रसिद्धकारणस्य रोगशोकादरभाव एव कारणाभावपदेन विवक्षित
इति सुधीभिश्चित्तनीयम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

चारुदत्ते आरोपितस्य अभियोगस्य असम्भाव्यत्वेनाविश्वासनीयत्वमुपवर्णयन्नाह,
तुलनमिति ।—चारुदत्तस्य—तदाख्यस्य अस्य सज्जनस्य, दूषण—तस्मिन् दीपारो-
पणम्, [दुष्यते णिचि “ल्युट् च” (३।१।१५ पा०) इति ल्युटि रूपम्] अद्रि-
राजस्य—हिमालयस्य, तुलनम्—तुलायाः करणमिवेत्यर्थः, तुलायन्त्रेण गुरुत्वनिरु-
पणमिवेति यावत्, [न च तोलयते तोलतेत्यल्युटि तोलनमित्येव पदं भवतीति
तुलनमिति पदमसौधिति वाच्य, तुलाशब्दात् करोत्यर्थे णिचि तुलि इति नामधातो-
ल्युटि कृते तुलनपदस्य साधुत्वसम्भवात्] समुद्रस्य—सागरस्य, तारण—सन्तरणेन
अपरपारगमनमिव, तथा अनिलस्य—वायो, ग्रहणमिव—हस्तेन धारणमिव, सदा
गतं गतिरोध इवेत्यर्थः, असम्भवमिति शेषः, यथा एतत्सर्वं जनानामत्यन्तसमम्भ-
वीय, तथा चारुदत्तस्य दूषणमपि न कदाचित् शक्यसम्भवमिति भावः । अथ चारु-
दत्तदूषणरूपस्य उपमेयस्य अद्रिराजतुलनादिभिर्बहुभिरुपमानैर्विरुद्धधर्मातिविशेषित
अत्यन्तसम्भवत्वरूपसाधर्म्यकथनात् मालोपमाऽलङ्कारः । पथ्यावक्तव्यं वृत्तम् ॥ २० ॥

(भ) पक्षपातेन—पक्षे—अन्याख्यमाहाय्ये, पाते,—अभिनिवेशः, चारुदत्त-
मिति अनुरागवशेन न्यायमुल्लङ्घ्य कियमाण इति भावः, तेन ।

अधि । अपेहि (म) मूर्ख ।—

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि, न च ते जिह्वा निपतिता ?

मध्याङ्गे वीक्षसेऽर्कं, न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ? ।

दीप्तार्गे पाणिमन्तः क्षिपसि, स च ते दग्धो भवति नो,

चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि, न ते देहं हरति भूः ? ॥ २१ ॥

(म) अपेहि—अपगच्छ, दूरीभव इत्यर्थः ।

सञ्जननिन्दाया अमुमीदृक्त्वेन अकर्तव्यत्वं वक्तुमाह, वेदार्थमिति ।—त्व—
भवान्, प्रकृतनृकृतमपकार्यं यस्य स प्राकृत, —नीच, अधमजातिसमुद्भव
सन्निव्य, (“विषण्णं पामरी नीचं प्राकृतं पृथग्जनं” इत्यमरः)
वेदार्थान्—श्रुतिप्रतिपादिताभिधेयान्, वदसि—कथयसि, वेदवदतिविशुद्धस्य चारु-
दत्तस्य नामोच्चारणमपि त्वया न करणीयं, का कथा तन्निन्दाया ? यत्स्वस्त्वं
कर्तुं मनुगतं अतः असमसाहसिकोऽसि इति भावः, ते—तव, वेदोच्चारणमिव
अस्य निन्दावादं कुर्वत इति भावः, जिह्वा—रसना, न च निपतिता ?—न
ग्वलिता ? नूनं पतिष्यत्येवेति काक्का व्यज्यते, इदं तु िशतिशयव्यञ्जकमित्यव-
गन्तव्यम्, नीचजातीनां वेदोच्चारणे अनधिकारेण बलादुच्चारिते च जिह्वाच्छेदनस्य
शाम्नीयत्वेन अर्धोच्चारणमिति भावः, तथा मध्याङ्गे—मध्यन्दिने, अर्धं—सूर्यं,
वीक्षसे—पश्यसि, [एतेन चारुदत्तस्य तेजस्वित्वं ध्वन्यते] सहसा—तरलणात्, दर्शन-
क्षममेवेत्यर्थः, तव—ते, दृष्टिः,—नेत्रं, दर्शनशक्तिर्वा, न विचलिता ?—न प्रति-
श्ठा ? अगोचरे तेजस्विपदाद्यदर्शनेन दृष्ट्युपघातस्य स्वाभाविकत्वात् विश्रुतचरितस्य
महीयमया तपनवतं तेजस्विनं चारुदत्तस्य दर्शनमपि त्वया कर्तुमशक्यमेव, कृतं
तद्विरुद्धाचरणमिति भावः, तथा, दीप्तार्गे,—प्रज्वलितानलस्य, अन्तः—

आर्थ-चारुदत्तः कथमकार्यं करिष्यति ?—

कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रयमात्रशेषं

दत्तानि येन हि धनान्यनपेक्षितानि ।

विमर्द्दमपटीयास वृशस भगवतो पृथ्वी किमर्थं वक्षसि वक्षतीति न जाने इति तात्पर्यम् । अतः चारुदत्तात् चारित्र्यत्रागनेन सार्धं प्राकृतस्य वेदाश्रयकथनस्य, माध्यन्दिनमध्यबोक्षणस्य, तथा प्रदीपार्थी पाणिप्रक्षेपस्य च दिव्यप्रतिदिव्यभाव-बोधस्य सम्भवद्विधया वर्णनात् सम्भवदस्तुसम्बन्धरूपा अनेकैश्च सह वाक्यार्थे पञ्चमाश्रितुमेष विष्वप्रतिविम्बतात्वेपात् मालारूपा मिदृशनाऽलङ्कारः, एव जिह्वा-पतनप्रभृतौन् प्रति वेदाश्रयसमुच्चाराणादेर्हेतुत्वेऽपि तज्जन्यपतनरूपफलाभावदर्शनात् विगोशक्तिरलङ्कारः, तल्लवणलूक दर्पणकारिणः,—“सति द्वेती फलाभाव विगो-योक्तिः,—” इत्यादि, तथाच अनयो परस्परसापेक्षितया सन्ध्यते सङ्गः, अतिधृतिरन्तर्गत सुमधुराख्य वृत्तः,—“सो स्त्री मी नो गुरुयेऽमुशररसैरुक्ता सुमधुरा” इति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

एव गुणावलीवर्णनेन धनार्थं महाऽनुभवस्य चारुदत्तस्य ईदृशपापानुष्ठानायोग्यत्व-प्रकटयितुमाह, कृत्वेति ।—येन—चारुदत्तेन इत्यर्थः । समुद्रम्—अर्थवम्, उदकानां—जलानाम्, उच्छ्रयः,—प्रसृत्य, प्राचुर्यमित्यर्थः, तन्मात्र—तदेव, शिष्यते इति शेषः,—अवशिष्टं य य त, जलाधारमात्रमित्यर्थः, कृत्वा—विधाय, तद्वर्त्मजातरत्नमु-दायाहरणात् इति भावः, अनपेक्षितानि—अविचारितानि, दानशौण्ड्या अस्ती-क्षितानि इत्यर्थः, आशाऽतीतानि इति यावत्, धनानि—अर्थाः, दत्तानि—वितरि-तानि, [यथा,—समुद्रम्—अतिगम्भीरतया जगति प्रसिद्धिं गतमिति यावत्, उदकानां—सलिलानाम्, उच्छ्रय एव, उच्छ्रयमात्र—प्रवृद्धिमात्र, तदेव शेषः,—अवशिष्टं, अवशिष्टमित्यर्थः, यस्य त, गाम्भीर्यदरिद्रमिति यावत्, कृत्वा—विधाय (अतः समकालि-का, “सुखं व्यादाय स्वपिति” “ठनत् कृत्वा पतति” इतिवत् बोध्यम्) अन-पेक्षितानि—अपारिंतात्यपि याचकैरिति शेषः, (एतेनानिवचनीयदानशौण्ड्यं प्रति-पादितम्) धनानि—स्वधनानिारण्यितानि यावन्ति मूल्यवन्ति खानि, इत्यर्थः । दत्तानि—याचकेभ्यः व्यक्तानि, कदाप्यतन दानकर्मण पूज्यत परता वा दयानां दत्तानां वा धनानामनुशोचना न कृता, अपि तु अकात-दीनेभ्यः धनं विसृज्य धीरतया अदल-वदवस्थानेन समुद्रस्य गाम्भीर्यम् अपहृत्य त गाम्भीर्यविरहिततया जलमादावर्ग्य-सेवासौ कृतवानित्यर्थः । एतेनास्य गाम्भीर्यं समुद्रादप्युत्कर्षप्रसूते व्यतिरेकान्

स श्रेयसा कथमिवैकनिधिर्महात्मा

पापं करिष्यति धनार्थमवैरिजुष्टम् १ ॥ २२ ॥

प्रकार । कि पक्षवादेण बबहाले टीशदि ? *

हृदा । हृदास ! जो तदाणि शासौकिद सुवर्णमण्डपं
रन्ति चोरेहि अवहिद, त्ति तस्स कारणादो चटुस्समुद-सारभूदं
रअणावलि देदि, सो दाणि अत्यक्खवत्तस्स कारणादो इमं
अक्ख करेदि ? हा जादे । एहि (य) मे पुत्ति । १ [इति
रोदिति] ।

४६। आर्य्य चारुदत्त । किमसौ पद्मया गता ? उत प्रव-
हणेनेति ?

* कि, पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते *

+ इताश्च । यन्मदानो न्यासीकृतं सुवर्णभाण्डं राक्षसौ चौरैरपहृतमिति तस्य कारणात् अतु संसृजसाग्भूता रक्षावर्त्ता ददाति, स इदानीमर्थकल्यवत्तस्य कारणाद्विद्वज्जायं करोति ? हा ज्ञाते । एहि मे पुत्रि ।

दागीऽव अज्यने] येयसी—सकलमङ्गलानाम्, [“द्विचन—” (५।१।५० पा०)
इति प्रगम्यशब्दादौयमुन् “प्रगम्यस्य च ” (५।१।६० पा०) इति यादेश्य]
एकमिधि —एकमात्रनित्य, महात्मा—महाशय, स.—चारुदत्त, धनार्ध—
धनलाभाय, ब्रह्मरिजुष्ट—ब्रह्मिणा—शत्रुणाऽपीत्यर्थं, न जुष्ट—न सेवितम्, अति-
दुष्कायत्वेन शत्रुभिरपि आचरितुमशक्यामिति यावत्, [“ब्रह्मरिजुष्टम्” इत्यव-
‘ब्रह्मरिजुष्टम्’ इति पाठान्तरे—कापुरुषोचितम् इत्यर्थ] इदं पाद—दुष्कर्म,
साधारणी मारी धनलाभात् निहत्य तदलङ्करणजातापहरणदपमिति भावः, कथ-
मिव—कथादिव करिष्यति —आचरिष्यति नैव करिष्यतीत्यर्थः, ईदृशदान्यस्य
दानवीर्यं कर्मस्य पुण्यकर्मण्यं चारुदत्तस्य कापुरुषोचितं स्त्रीहननदोषमारीष्य-
नद्वारात् निष्पातनप्रदानं वाक्यद्वयानुसन्धानवत् विफलमेवेति समुदितार्थः ।
५४ । इत्यवत् चारुदत्ते मन्दनस्य निम्नकर्मवदाहतासन्त्येऽपि तत्कर्मसाक्षात्तात्मा
वस्तुतः सत्यं न तादृशं तत्र न च । इत्युक्तित्वं वक्तुम् । २२ ॥

चारु । ननु । मम प्रत्यक्षं न गता, (र) तन्न जाने, किं पद्मयां गता, उत प्रवहणेनेति ।

[प्रविश्य सामयं (ल)]

वीरक ।—

पादप्रहार-परिभव विमानणा वडगुरुअ-वेरस्स ।

अणुशीघ्रतस्स इअं कथं पि रत्ती पभाटा मे * ॥ २३ ॥

ता जाव अधिअरणमण्डव उवसप्पामि । [प्रवेटकेन (व)] सुह
अज्जमिस्साणं । † (श)

* पाद-प्रहार-परिभव विमानना-वडगुरुद्वैरस्य ।

अनुशीघ्रत इय कथमपि रात्रि प्रभाता मे ॥

† तदद्यावदधिकरणमण्डपमुपसपामि । शुभमाख्यमियाणाम् ।

(र) ननु ।—मो । इत्यय । प्रत्यक्ष—साक्षात्, ज्ञातसारिणेति यावत् ।

(ल) सामय, —सकोध ।

अभिधीगमुत्थापयितुमागत स्वाभिजीव्यस्य वस्तुन नितराम् असहनीयतां वण्य-
आह पादेति ।—पादप्रहारेण—चरणाघातेन, चन्दनकस्येति शेष, य परिभव,
—पाकमणमित्यथ, अनादर इति यावत्, [“परौ भुधोऽदज्ञाने” (१।३।५५ पा०)
इति घञौ वैकल्पिकत्वात् “कटदीरप्” (१।३।५७ पा०) इत्यप् । “अनादर
परिभव ” इत्यमर] तेन या विमानना—अवज्ञा, तया वड—नष्टम्, उत्पानित
मित्यथ, गुरुक—महत्, दृढमित्यथ, वैर—शत्रुभाव यस्य तादृशस्य, अनुशीघ्रत,
—सपण्तितापम् इतिकथयतान् अनुशीलयत, मे—मम, इयम्—अचिरात्
अतीता, (अथ रात्रेरवसितत्वेऽपि प्रत्यक्षरूपताबीधकस्य इदम् अल्प प्रयोग इति,
तत अचिरप्रभातत्वेन तदानौमपि तिमिरस्य सत्यगपगमाभावात् इति बाध्यम्)
रात्रि,—तथा, कथमपि—अतिकष्टेनेत्यर्थं, प्रभाता—अतीता, प्रायेण प्राचि अरुण-
किरणाहासिता अभवत् इत्यथ । आद्याभिदान्तर्गत गायानाम हन्तम् ॥ २२ ॥

(व) प्रवेटकेन—प्रवेष्ट एव इति प्रवेष्टक—बाहु, (“भुजबाहु प्रवेष्टो दी”
इत्यमर) तेन, मादुमुत्तोन्य इत्यर्थः ।

(श) शुभ—मङ्गलं, भवतु इति शेष, आख्यमिया जयन्तीत्यर्थः ।

अधि । अये । नगररक्षाऽधिकृतो (ष) वीरकः ॥ वीरक ।
किमागमनप्रयोजनम् ?

वीरक । हो । वत्सल-भेद-सम्भवे अज्जकं अस्सेमन्तो,
ओवाडिद पवहणं वच्चदि त्ति विआरं करन्तो अस्सेमन्तो,
“अरे । तुण वि आलोइदे, मए वि आलोइदब्बो” त्ति भणन्तो
ज्जेव, चन्दनमहत्तरण पादेण ताडिदो म्हि । एद सुणिअ
अज्जमिस्सा पमाण । * (स)

अधि । भद्र । जानीषे, कस्य तत् प्रवहणमिति ?

* हो । वत्सनभेदनसम्भवे आथकमन्विष्यन्, अपवारित प्रवहणं तज्जतीति विचार
कुर्वन् अन्विष्यन् — “अरे । त्वयाऽपि आलोकितं, मयाऽपि आलोकितव्यम्” इति
भणन्नेव, चन्दनमहत्तरकेण पादेन ताडितोऽस्मि । एतत् श्रुत्वा आथमिया प्रमाणम् ।

(ष) नगररक्षाऽधिकृत — नगररक्षा — पुरीरक्षणम्, अधिकृता — अष्टचत्वेन
आयत्तीकृता येन स, नगररक्षाकर्मणि नियुक्तानामध्यक्ष इत्यर्थः, यद्वा, — नगर
रक्षायां — पुरीरक्षणकर्मणि, अधिकृत, नियोजित, प्रधानपुररक्षक इत्यर्थः ।

(स) हो इति विषादाश्रयकमन्वयः, (“हो दु खे हेतावाग्यातो विषादे विस्मयेऽपि
च” इति मेदिनी) ‘वत्सनभेदनसम्भवे — वत्सनम्य — कारागृहस्य, भेदन — भद्र,
तत्र भित्त्वा अपगमनमित्यर्थः, आथक्येण इति भावः, तेन च सम्भवे, — रुवेग, त्वरा
इत्यर्थः, तस्मिन्, सम्भवे जाते सति इति यावत् । अन्विष्यन् — तन्नुसन्दधदित्यर्थः ।
अपवारितम् — आच्छादितम् । विचार — विवेकं सन्देहमिति यावत् । भणन् एद —
वदन् एव अहमिति शेषः । चन्दनमहत्तरकेण, — मत्त महता चन्दनकेन इत्यर्थः,
[अयमभिव्यक्तिशयेन महान्ति महत्तर तेन, इयोरैकस्मैत्वर्थे “द्विवचनम् —”

वीरक । इमस्म अज्ज-चारुदत्तस्म, वसन्तसेणा आलूढा,
पुष्पकरगुडक जिणुज्जाणं कीलिदुं गीअदि, त्ति पवहणवाह-
एण कहिदं । *

शकार । पुणो वि शुदं अज्जेहिं १ ॥ (ह)

अधि ।—

एष भोः । निर्मलज्योत्स्नो राहुणा ग्रस्यते शशी ।

जल कूलावपातेन प्रसन्न कलुषायते ॥ २४ ॥

* अस्य भाष्य-चारुदत्तस्य, वसन्तसेना आलूढा, पुष्पकरगुडकजीर्णोद्यान क्रोडितु
नीयते, इति प्रवहणवाहकेन कथितम् ।

† पुनरपि श्रुतमर्थ्यं ?

(ह) पुनरपि—सूचीऽपीत्यर्थ, श्रुतम्—आकर्णितम् * मया प्रथमं यदुक्तं,
सदिति शेष, वीरकमुख्यादिति भावः । “वसन्तसेना शून्य पुष्पकरगुडक जीर्णोद्यान
प्रवेष्ट्य अर्थनिमित्तं मारिता” इति प्रागुक्त-स्ववाक्यस्य प्रमापकत्वेन वीरकवाक्यमुद्धि-
ग्वितुं “पुणो वि” इत्यादिकं शकारेणोक्तमिति बोध्यम् ।

वीरकवाक्यस्य शकारोक्त्यनुकूलतया चारुदत्तस्य सदोपलब्धतावगमात् दण्डमीत्रत्वं
माशङ्क्य विलपन्नाह, एष इति ।—भो । इति अधिकरणस्यानामासक्त्यनन्तरम् ।
निम्नत्वा—विशदा, शुभा इत्यर्थ, निखिललोकलीचनानन्दकरीति यावत्, ज्योत्स्ना—
कौमुदी यस्य तादृश, एष,—पुरतः परिदृश्यमान, शुभयशोधरलितदिङ्मण-
ल-चारुदत्तस्य इत्यर्थ, शशी—चन्द्र, अनाकाशे गलितहरिण शीतकिरण इति यावत्,
राहुणा—सैहिकेयन, पापयहदपिणा शकारेण इत्यर्थ, ग्रस्यते—कवलीक्रियते,
[एतैः पूर्णिमाया प्रतिपदस्य सम्बन्धो राहुशमात् परं यथा पूर्णस्यैवाततमणालस्य
शशिनं पुनः सुप्रकाशो दृश्यते, तथैवेदानीं प्रक्षीणीऽपि चारुदत्त राजानुग्रहेण
वेणातटस्थकुशावतोरान्यप्राप्ता वसन्तसेनालाभेन च प्रागिव पुण्यतया विभवशाली
भविष्यतीति ध्वन्यते], तथा च, आपाततः कूलावपातजनितकलुषितस्यापि मलिनस्य
पुनरपिरादेव स्वाभाविकस्वच्छतालाभं द्रव्यते एवेत्यधस्तात्प्रसन्नो दृष्टान्तेन प्रोक्तायस्य
साधर्म्यं दृश्यति, जलमिति ।—तथा हि, प्रसन्न—निम्नल, कथमपि मालिन्यसंश्लेष-
अकलुषितमित्यर्थ, जलं—सलिल, कूलावपातेन—तटभङ्गेन, [अलीक अवधार

वीरक । पद्मादिह भवतो न्यायं (क) द्रव्याम । य एषो-
ऽधिकरणद्वारि अश्वस्तिष्ठति, तमेनमारुह्य गत्वा पुष्पकरण्डको-
द्यान दृश्यताम्, अस्ति तत्र काचिद्विपन्ना स्त्री न वेति ?

वीरक । ज अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रान्त प्रविश्य च]
गतोऽस्मि तर्हि, दिदृश मए इत्थिआकलेवर सावदेहि विलु-
पन्त । ॥ (ख)

त्रैलोक्याद्यौ । कथं तु ए जाणिदं इत्थिआ कलेवर म्ति ? ॥

* यदाय्य राज्ञापयति । गतोऽस्मि तत्र, दृष्ट्वा सया स्त्रीकलेवर आपटोऽकुरुष्य
मानम् ।

+ कथं त्वया ज्ञात स्त्रीकलेवरमिति ?

समारोपनेति गम्यते] कल्पायते—सन्निपाद्यते, [अकल्प कल्प क्रियते अनेन
इति अस्तवशावेऽपि मृगादीनान् आकृतिगणनेन तदन्तर्गतात् कल्पशब्दात् कर्थाङ्क
कल्पादिति नामधातो कल्पि लटि एवाय प्रयोगः । “कल्पायते” इत्यत्र “कल्पा-
यते” इति पाठे तु कर्तरिप्रयोगे मुकर एव अर्थः] । अथ एतत्पदवाक्येन चारुदत्तेन
सपत्नीप्रभतेन साङ्गं निष्कलज्योत्स्नं शशिन् अमेदारीपात किमय रूपकालङ्कार,
अपि वा, एतत्पदेन विग्रेषितस्यैव शशिन् सर्व्वदैव निगोप्यं दिपये चारुदत्ते
अमेदाश्वसामात् भेदेऽमेदरूपातिशयोक्तिरित्येतयो रूपकातिशयोक्त्या कन्देहसदृश
उद्दनीय एवञ्च विषयः प्रकारम् निगमनेन विषयिण राज्ञो अमेदप्रतिपत्तिरूपात्
प्रकारम् रागदा अमेदेनाश्वसामात् भेदे अमेदरूपातिशयोक्त्यालङ्कारः तथा पुल्लिङ्ग-
वत्तम आरुदत्तस्य निष्कलज्योत्स्नशशिन् राहुकर्तृक्यासुप्तस्य विग्रेषस्य दम्भन,
परादेन । सप्तमल्लिङ्ग कलावपातजनित कल्पीकरणरूपसदृश-विग्रेषवद्भुजा सायस्य
। एव नमस्त्यात् दृष्टान्तलङ्कार इत्येतां परस्परनादेवतया कल्पिते सदृश ।
एवञ्च इति ॥

वीरक. । सावसेमेहि केमहत्थ-पाणि-पाटिहि उव-
लक्खिदं (ग) मए । २५

अधि । अहो ! धिग् वैपस्य लोकव्यवहारस्य । (घ)—
यथा यथेद निपुण विचार्यते, तथा तथा मङ्गटमेव दृश्यते ।
अहो ! सुमन्ना व्यवहारनीतयो मतिस्तु गौ पङ्कगतेव मीढति ॥२५॥

* सावगपै केशहस्त-पाणि पाटैरुपलनित मया ।

(ग) सावगपै,—मुक्तावशिष्टेरित्यथ । केशाद्यादि ।—[शरीररुद्धजालकरचरणैः,
[केशानां हस्ता समूहा इति पठ्यीममाम, ते च पाणी च पादौ च तेषा
समाहार इति इन्दे, “इत्थं प्राणितुल्यसीनाङ्गानाम्” (२।४।२ पा०) इत्यनुशासन-
मन्त्रात् एकत्वप्राप्ते कथं बहुत्वमिति चेदत्रोच्यते,—केशहस्तसहिता पाण्य
तत्सहिता पादा तैरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासेन कथञ्चित् बहुत्वमुपपादनीय
मिति, व्यासवाक्ये पादादीनां बहुत्वन्तु आपदादित्तत्त्ववत्बहुत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम् ।
केशवाचिशब्दात् हस्तशब्दस्य समूहाशक्त्यभावे अमर यथा,—“पाश पचय हस्तय
कलापार्था कचात् परे” इति, कलाप,—समूह] । उपलक्षित—दृष्टम, अनु-
मितमित्यथ, यद्यपि शृङ्गालादिभि तत् कलिवर प्रायश एव भक्षित, तथाऽपि मया
सुदीर्घेण केशकलापेन सुकीमलपाणिपाटेन च एतत् स्विष्टा एव कलिवरमिति
विशिष्टैव विज्ञातमिति प्रतिकूलसाक्षिण वीरकस्याभिमतम् ।

(घ) अहो—इति खेदे, विस्मये वा । लोकव्यवहारस्य—लौकिकविचार-
दर्शनस्य, व्यवहारनीतिरित्यथ । वैपस्य—वेपरीत्यम् । धिक्—निन्दनीयमित्यथ,
ज्ञायते सत्यमेव चारुदत्त निन्द्य, परन्तु सात्यादिभिघटनायाम् अवगताया
सर्वमेतद्विरुद्धमिव प्रतिभाति, अतः प्रकृत्या साधावपि असाधुत्वारोपणाद् व्यवहारस्य
निन्दनीयत्वमिति भावः ।

लोकव्यवहारस्य विषमत्वमेव विशदयन्नाह, यथेति ।—इदं—व्यवहारदपं दम्,
यथा यथा—तेन तेन प्रकारेण, यय यत वा, निपुण—सम्यक्, सप्रणिधानमित्यथ,
विषाद्यते—निर्णीयते, तादृशवस्तुन तत्त्वनिर्णयार्थं यत्यते इत्यथ, तथा तथा—तेन
तेनैव प्रकारेण, तव तवैव वा, मङ्गट—सुदारुण, सन्देहवहलमित्यर्थ, दृश्यते—
लक्ष्यते, अस्माभिरिति शेष, व्यवहारशास्त्रस्य नानाभावजटिलतया सुप्रमाणमापेक्ष
तथा च भट्टिति तत्त्वनिर्णयस्य दुष्करत्वात् सुविचारिण चारुदत्तस्य निन्द्यत्वप्रतिपाद
नार्थम् अह येन मार्गेण गन्तुमभिलषामि, तन्नैव दारुणसगयाबुद्धौ भवामीति

चार। [स्वगतम्]—

यथैव पुष्प प्रथमे विकाशे समेत्य पातुं मधुपाः पतन्ति ।

एव मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ २६ ॥

अधि। आर्य्य-चारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम् ।

चार।—दुष्टात्मा परगुणमत्सरौ मनुष्यो

रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।

तात्पर्याद्य , व्यवहारस्य—व्यवहाराङ्गभूतविचारस्य, नीतय,—नियमपद्धतय,
शास्त्रीयविधानानि इत्यद्य, अही इति विषादे, सुसन्ना, —सुलभ्या, सम्यक् मिलिता
इत्यद्य, तु—किन्तु मति,—मदोया बुद्धि, पद्धगता—कर्तृमपत्तिता, गौरव—
सौरभेदीव सौन्दर्य—अवसाद गच्छति, न उल्यातु शक्नोतीत्यर्थ, अवसन्ना सती
तत्त्वाद्यविनिर्णये न क्षमा भवतीति यावत्, नष्टुद्धिस्तु चारुदत्तस्य निर्दोषितामिव
प्रकापयते, घटना तु दण्डनीतिमनुसरति, तदनुसारेण विचार्य्य निरपराधमपि
चारुदत्त निम्नोक्तु न शक्नोमीति भाव । अत्र अधिकरणिकबुद्धे पटुपतितगवा सह
अवैधममान्यकदनात् उपमाऽनङ्गार । वङ्ग्यविल हत्तम् ॥ २५ ॥

किं यो यद् वदति मृषैव जातिदोषात्

तद् याह्य भवति ? न तद्विचारणोयम् ? ॥ २७ ॥

अपि च,—

योऽहं लता कुसुमितामपि पुष्पहेतो-

राकृष्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।

सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घं

केशे प्रगृह्य रुदती प्रमदा निहन्मि ? ॥ २८ ॥

भारोपिताभिर्गोमयं मिथ्यात्वं वक्तुमाह, दृष्टास्मैति ।—इह—अस्मिन् ससारि, य परगुणतत्सरी—परगुणेषु—अन्योत्कर्षेषु, मत्सर,—हेष, सोऽस्मास्मैति परगुण मत्सरी, परगुणविहेषीत्यर्थ, (“मत्सरीऽन्यशुभहेष” इत्यमर) दृष्टास्मा—दुराशय, मनुष्य, —नर, दुर्जन इत्यर्थ, रागात्, —रागेण—वनितादिविषयासक्त्या, कीदृश वा, अन्य, —सदसद्विवेकयुक्त इत्यर्थ, तथा परम्—अन्य, हन्त—नाशयितुं, काम, —अभिन्नाप यस्या तादृशी, बुद्धि, —मति यस्य तादृशं रुन्, जातिदोषात्—अपक्वजटातिवशात्, मृषैव—मिथ्या एव, यत्, वाक्यमिति शेष, वदति—कथयति, तस्यत्यादि, तत्—मिथ्यावचनं, किं याह्य—सत्यत्वेन स्वीकार्यं, भवति ? तत्—वाक्यं, विचारणीय—सत्यनिर्णययोग्यं, न ?—न भवति किम् ? अवश्यमेव विचार्य मियथ, शकारवाक्यं सत्यमसत्यं वा इति निपुणमविचार्य समं दण्डविधानान्वेषणं भ्रातृगामत्यन्तमैवानुचितमिति भावः । यदा,—किं याह्य भवति ? नैवेत्यर्थ, एवञ्च अयाह्यस्य विचारोऽपि न कर्तव्य इत्याह, नेति ।—तत्—अयाह्यवचनं, न विचारणीय—नैव विचारयोग्यम्, मिथ्यात्वेन श्रवणायोग्यस्य वचनस्य प्रमाणं यत्तदादिना विचारोऽपि अयुक्तं एवेत्यर्थः । अथ अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतस्य मिथ्या वादिनः शकारस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशमाऽलङ्कारः, तथा परगुणमत्सरिप्रभृतिविशेषणानां शकारवाक्यस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् साभिप्रायत्वेन परिकरमेव न शौरङ्गादिभिर्विनोदकः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥

स्वयं निर्द्दोषित्वं प्रकटयितुमाह, य इति ।—य अहं—चारुदत्त इत्यर्थ, कुसुमिता—सञ्जातकुसुमाम्, अपि लता—वौक्ष, पुष्पहेतो, —पुष्पायन, आकृष्य—आकृष्य, आकषणं कृत्वा इत्यर्थ, कुसुमावचयं—पुष्पवचनं, नैव, करोमि—विदधामि, तासां पत्रवत्केदजनितपीडोत्पादशब्दोऽपि भावः, स अहं, भ्रमरपक्ष

शकार । हंही । अधिअलणभीइआ । कि तुम्हे पक्खवादेण
ववहाल पेक्खध ? जेण अज्ज वि एसे हदाश चालुदत्ते आशणे
धालीअदि ? * (ड)

अधि । भद्र शोधनक ! एव (च) क्रियताम् । [शोधनकस्तथा
करोति (ङ)] ।

चारु । विचार्यता भो अधिकृताः । विचार्यताम् । [इति
आसनादवतीव्य भूमौ उपविशति] ।

शकार । [सहर्षं नर्त्तित्वा स्वगतम्] ह्री । अणेण मए कडे पावे
असुअ मत्यके णिवाडिडे, ता जहि चालुदत्ताके उवविशदि,
तहि हग्गे उवविशामि । (ज) [तथा कृत्वा] चालुदत्ता । पेक्ख
पेक्ख म, ता भण भण, मए मालिडे त्ति । †

* हही । अधिकरणभीजका । कि यूय पचपात्तेन व्यवहार पश्यत ? देना-
यापि एष हताशद्वारादत्त आसने धायते ?

† ह्री । अनेन मया कृत पापमन्यस्य मन्त्रके निपातितम्, तत यत् चारुदत्त
उपविशति तवाहमुपविशामि । चारुदत्त । पश्य पश्य मा तद् भण भण "मया
नारता इति ।

चारु । भो अधिकृताः । [“दृष्टात्मा—” इति पूर्वोक्तं पठित्वा सन्निधाम
स्वगतम्]—

मैत्रेय । भोः । किमिदमद्य समीपघातः ?

हा । ब्राह्मणि । द्विजकुले विमले प्रसूता ।

हा रोहमेन । न हि पश्यामि मे विपत्तिम् ?

मिथ्यैव नन्दमि परव्यसनेन नित्यम् ॥ २८ ॥

वाक्येन पीडनार्थश्चेति बोध्यम् । प्रमापितापराधस्य हि आसनदत्तं नेन स्तुतारोऽनाचितं
इति भ्रमावुपवेशितस्य चारुदत्तस्य समीपं समासने भ्रमाविव शकारस्यापि उपवेशनं
वर्णयता कविना अचिरमेव अपराधनिन दण्डनीयत्वं सूचितमित्यवधेयम् ।

सम्प्रति विपत्तौ अनन्यगतिकं स्वजनसम्बोधनपरं सरं विलापात्, मैत्रेय इति ।—
भो मैत्रेय ।—सखे विदूषक । इदम्—एतत्, समाकार्मकदुष्टदृष्टान्तरित्यर्थः, विम —
कष्टमुपगतमित्यर्थः ? इदमिति सामान्येनीक्षा तदेव विवृणोति, अयेति ।—अद्य—
अस्मिन् दिवसे, सम—मे, सर्वथा निर्दोषस्यापीति भावः, उपघातः,—अनिष्टपातः,
विनाशरूप इत्यर्थः, एवविधे विपत्त्यागरे निमज्जितो भविष्यामि इति तु प्राक्
कदाप्यहं न चिन्तितवानिति तात्पर्यं, हा—इति खेदसूचकमव्ययम्, (“हा टिपाट
शुगर्तिषु” इत्यमरः) ब्राह्मणि ।—स्वपत्न्या सम्बोधनमिदं, विमले—निमले,
अकलङ्के इत्यर्थः, द्विजकुले—विप्रवर्णे, प्रसूता—जाता, अस्तीति शेषः, अकलङ्क
कुलजाया सत्यात्मवत् पत्युरीदृशकलङ्कापातेन प्राणदण्डोऽस्तिदं सह त्वया इति
भावः, [एतेन सुकुलीनाया सदाचारप्रताया अपि ते “अस्या भया अदलीकेन
स्त्रीहत्यारूप महापातकं कृत्वा राजदण्डेन प्राणान्तकं दण्डितः” इति जनापवाद
यावज्जीवमेव दुरपनेयः, अहो ! कष्टम् इति सूचितम्], हा गीहर्तुन ।—पुत्र
सम्बोधनमिदं, मे—सम, विपत्तिः—प्राणदण्डरूपा विपदः, न हि पश्यामि ?—नैव
अवलीक्ष्यामि ? परव्यसनेन—परिण—कैवल्येन, व्यसनेन—वात्सल्यभेन क्रोचेन,
नित्यम्—सतत, मिथ्यैव—मयैव, वृथैवेत्यर्थः, नन्दमि—आनन्दमनुभवामि, यथा—
पर—प्रधानम्, अतीव दुःखजनकतया अतिदारुणमित्यर्थः, व्यसन्—विपत्तयः
अकाले पितृवियोगरूपमिति भावः, तेन उपलक्षितं मनु, नित्यम्—निरन्तरम्, आ
वाल्यादिति यावत्, मिथ्यैव नन्दमि, मिथ्यैवेत्यनेन तवायमानन्दं अचिरमेव विपाटे
परिणश्यते इति तात्पर्याधीनं लभ्यते, अतः परम् अतीव दृष्टमागरे पतिष्यमीति
भावः । प्राणापगमसमये प्राणसमस्य पत्नीपुत्रादेः नामादिवहणपुरःसरं विलाप

प्रेषितञ्च मया तदार्त्ताऽन्वेपणाय मैत्रेयो वसन्तसेना-
सकाशम्, शकटिकानिमित्तञ्च तस्य (भू) प्रदत्तानि अलङ्कर-
णानि प्रत्यपेयितुम् । तत्कथं चिरयते ?

[ततः प्रविशति गृहीताभरणो विदूषकः] ।

विदू० । पेसिटोस्मि अज्जचारुदत्तेण वसन्तसेणामआसं, तहिं
अलङ्करणाइ गेहिअ, जधा “अज्ज मित्तेअ । वसन्तसेणाए
वच्छो रोहसेणो अत्तणो अलङ्कारेण अलङ्कारिअ जणणीसआमं
पेसिटो, इमस्स आहरणं टाढव्व, (ज) ण उण गेहिदव्व, ता

९ प्रेषितोऽस्मि आर्यचारुदत्तेन वसन्तसेनासकाशम्, तदाशङ्करणानि गृहीत्वा,
तथा “आर्यमैत्रेय । वसन्तसेनया वत्सो रोहसेन आत्मनोऽलङ्कारिणालङ्कृत्य व-
त्सनी-

कथञ्चित्पेयं मुञ्चनुत्पादयति इति पुत्रादीन् स्वजनानां दृष्ट्य एव विलापं कृत इति
शब्दम्, [“परव्यमनेन” इत्यत्र “वत व्यमनेन” इति पाठान्तरं—वत इति विदूषक-
सङ्गद्यन् हा इति विदूषीतकाव्ये मलपि पुन वतपटोपाटानकृत्य अथ पाटं न
सर्माचीनतया प्रतिभासते तथा पाटे स्थिते तु—कथितपटत्वं विधाटे विमये वृद्धि
ए गृह्णाईकारात् वक्तव्यं विधादयन्त्वात् कथञ्चित् समाधातुमपि शक्यते] ।
वसन्तात्सकं हस्तम् ॥ २८ ॥

समप्येहि” त्ति । ता जाव वसन्तसेना-सआमं ज्जेव गच्छामि ।
[परिक्रम्यावलोक्य च आकाशं] कथं भावरिभिल १ भो भाव-
रेभिल । किं निमित्तं तुम उब्बिगो (ट) उब्बिगो विअ लकवी-
असि १ [आकण्यं] किं भणसि १—“पिअवद्धस्सो चारुदत्तो

सकाशं उपेत, अस्या आभरणं दातव्यं, न पुनरुद्घोषेण तत् समर्पय” इति ।
तत् यावत् वसन्तसेनासकाशमव गच्छामि । कथं भावरिभिल १ भो भावरिभिल ।
किं निमित्तं त्वमुद्दिष्टं उद्दिष्टं इव लक्ष्यसे १ किं भणसि १—“प्रियवयस्य चारुदत्त

(ट) उद्दिष्टं,—उद्भ्रान्त व्याकुलचित्त इत्यर्थः । चारुदत्तेन वसन्तसेना
निहतंति अधिकरणिकानां दृढतरप्रत्यशोत्पादनार्थं कविना मालङ्करणस्यैव विदूषक-
स्याव प्रवेशोऽकारि, तथा च, किमर्थं हि विदूषकेण अलङ्करणजातं प्रत्यर्पयितुमेव
गच्छता अगत्तैव तद्गृहम् अधिकरणं प्रविष्टमिति पूर्वोपगमसम्बन्धस्य सूचकं कर्तुं
“भाव रेभिल” इति सम्बुद्धिपुरं सरं विदूषकमुखेण “किं ब्रवीषीति दम्बाद्ये दिना
पार्थं प्रयुज्यते । श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थे तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥” इत्युक्तलक्षणेन
आकाशभाषितेन “किं निमित्तम्” इत्यादवाक्यमुदीरितमिति । एतेनैतदेवान् प्रती-
यन्ते, यत् भावी रेभिलो हि पथि वसन्तसेनायै अलङ्करणजातं प्रत्यर्पयितुं गच्छन्तं
विदूषकम् अधिकरणे चारुदत्तस्य आह्वानम् अकथयदिति, तत् स्वामी प्रिय-
महदथारुदत्तस्याकस्मिकीमापदसाशङ्क्य त्वयसेना वसन्तसेनागृहमगतैव, तदीयान्
ङ्करणकानि गृहे रुम्याप्य अधिकरणे गमने कालक्षेपम् आशङ्कमानं त्वरितपटेन
तन्नेव साङ्गं विचारमण्डपं प्रातिष्ठत । यदा त्वाधिकरणिका गृहस्थं चारुदत्तं
विचारालयमाजुहुवु, तत् किञ्चित् प्रागेव विदूषकं चारुदत्तगृहात् अलङ्करणभाण्डं
गृहीत्वा वसन्तसेनासदनाभ्युग्रे प्रतस्थे । तदानीं वसन्तसेना तु गृहं नामीत, यत्
सा शकारकृतनिकारापनोदनार्थं सवाहकेन भिक्षुणा तद्वस्त्रमग्न्या मठे मरिचिता
इति तु कविर्नवावेदितम्, एतत् सव्यसञ्ज्ञानतो तज्जननी विचारावसरं प्राङ्विवाक-
ममत्तं, वसन्तसेना चारुदत्ताभिभरणाद्यमेव गतवतीत्येतावन्मात्रमवगतवती, विचा-
रकम्तु कुत्रापि कथमपि तस्या मन्थनमनधिगत्य, पादपयातहताया म्निता कलवरं,
प्रतिकूलसाक्षिणी वीरकादीना वधमा, वसन्तसेनाया एवात मन्थमानं प्रमादवत्
सायिन्यैव चारुदत्तं दण्डितुमिच्छुरभवदिति । भावरिभिलम् श्रोतृचलनवाक्यं
चारुदत्तादीनामन्तरङ्गं कथितं सुगायकं, तस्मात् किल चारुदत्तं मदीतरमङ्गम्

अधिअरणमण्डवे सदावीअदि' ति ? ता ण हु अप्पेण कल्लेण
(ठ) होदव्व । [विविच्य] ता पच्छा (ड) वसन्तसेणा सआमं
गमिस्सं. अधिअरणमण्डव टाव गमिस्सं । [परिक्ख्यावलीक्य च]

अधिकरणमण्डपे उच्यते" (आह्वयते) इति ? तत न खलु अस्मिन् काव्येण
भवितव्यम् । तस्य प्रातः वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि, अधिकरणमण्डपं तावत् गमि-

भवित कदाचित् तद्वन्मनसत एतत् तृतीयोऽङ्के रेभिलसङ्गीतनैपुण्यप्रदसावरे
वसन्तसेना चतुर्थे तु शर्विलक वसन्तसेनाद्वयं प्रियतमा मदनिकामधिगत्य,
तददि निरादेशमन्येन जानिता पालकेन कारागृहे बद्धं प्रियसखनायकमुपश्रुत्य
तादृशीचलात् पल्लवेता अथैव विदुषः रेभिलस्य गृहे चेटेन ता मदनिका प्रेरित-
वान् । ततः प्रभृत्यसौ शर्विलकं बद्धमायकं कारागृहादुन्मोचयितुं राज्ये च
प्रतिष्ठापयितुं विविधकृतमन्त्रणाया लिलोऽभवदिति तु तत्रैवाङ्के शर्विलकमुखेनोप-
बसितं कविना । आलोक्योद्धारणायै यादाकालं मदनिकाया रेभिलस्यै रुम्यापन-
दशनात् रेभिलस्यैतत्प्राप्तयेति प्राप्नोदति स्फुटतया विज्ञायत । विदुषकाय चारुदत्त-
विवारकदाहनापन्नेन अथा हि घोरापानापदि रेभिल एव चारुदत्तस्य प्रिय-
माधनदम् अलविद्रोहकारिभिः शर्विलकादिभिर्नियुक्तं प्राप्नोदित्वगम्यते, एत-
न्निवेदितवानन्तरं च कदाश्च सामञ्जस्यं नृपकृत्या मरचितं कविना रेभिलकृत्यामव-
ताप्य विचारप्रतापावसरे आकाशभाषितमेतदवतारितमिति मृच्छगीभिरवधेयम् ।

इदं अधिअरणमण्डव, ता जाव पविमामि । [प्रावण्य] सुद्ध
अधिअरण भोडआण, कहिं सम पिअवअस्सो ? ३

अधि । ननु एष तिउति । (ठ)

विद् । वअस्स । सोत्थि दे ? ४ (ण)

चारु । भविष्यति । (त)

विद् । अवि ववेसं दे ? ५

चारु । एतदपि भविष्यति ।

विद् । भो वअस्स ! किं निमित्तं उब्बिग्गो उब्बिग्गो विअ
लक्खीअसि ? कुदो वा सद्दाइदो ? ६

चारु । वयस्य ।—

मया खलु नृशसेन परलोकमजानता ।

स्त्री रतिर्वाऽविशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३० ॥

यामि । अयमधिकरणमण्डप, तत् यावत् प्रावणामि । सुखम अधिकरणभोडका-
नाम् । कुत सम प्रियवयस्य ?

† वयस्य । स्वस्ति ते ?

‡ अपि चेत् ते ?

§ भो वयस्य । किं निमित्तम् उद्दिष्ट उद्दिष्ट इव लल्यसे ? कुतो वा शम्भयित
(आहृत) ?

(ठ) गुरु—सन्वोधने, प्रत्युक्तौ वा । एष,—चारुदत्त । तिष्ठत, अत्र इति
शेष ।

(ण) ते—तुभ्यम्, [स्वकिशब्दयोगात् “नम स्वस्ति स्वाहा—” (२।३।१६
पा०) इति चतुर्थी] ।

(त) भविष्यति—अनिष्यते, अचिरमेव इति शेष, दर्शनानन्तराद्यान् न
दृश्य, दैवदुर्विपाकात् इदानीमेव विपत्त्यागरे निजस्य अरुहायस्मिन् कदापि
मङ्गलसम्भावना नासीत्, किन्तु सम्प्रति भवदृशस्वाहादिमस्य सुद्धो लाभोदयिना-
दव मङ्गलसम्भावना जातिति भावः । इत्यन्तु निवृत्तसन्देहयोगे वाक्ये ददितय,
भाविन स्वप्ति-वेमप्रातिष्ठापयइवस्य उपपन्नपुर नर यइणत, तथा हि,—“उप-
न्यासस्तु काव्याणां यथनम्” इति दर्पण ।

मैत्रेयप्रश्नस्य उत्तरं दातुं इत्याऽपवादस्य समुचितं सम्प्रत्ययतया कौशलादन्वितान्

विदुः । किं किम् ?

वचन । [कर्त्तुं] एवमेवम् ।

विदुः । को एव भण्णादि ?

वचन । [कर्त्तुं वा उच्चार्य] ननु एष तपस्वी हेतुभूतः ।

ह्यतन्तो सा व्याहरति । (य)

विदुः । [उच्चार्य] एव कीम वा भण्णादि, गच्छ गच्छे

ति ?

वचन । उच्चरानमपि श्रवणादोषात् न गृह्यते । (द)

१. २. एव एवम् ।

+ एव कश्च न मन्त्रेण ? गच्छ गच्छेति ।

यत्र कौत्सवद्वाह मतेति—परलीक—पर,—येन शीक,—सुवनं, स्मृतिं क
मान्द्रिक सुवनमिति यावत्, अज्ञानता—अनुमाननिम्न, अनप्यता इत्यर्थ, दृष्टिम्
—निर्दिष्ट मता—आप्तमतेत्यर्थं यत्—निर्दिष्ट स्त्री—श्रीपति, वा—अथवा,
अविशेष—अभिष्टेन गति—कान्तपदो, यत्वा अविशेषा काचित् कामिनीत्यर्थ,
[“रतिश” इत्यनेन वसन्तमेवा दपसावस्यादातिङ्मात कान्तपत्न्या अनुना इति
मन्त्रे “स्त्री रतिशविशेषे” इत्यत्र “स्त्री रतिशविशेषे” इति पाठान्तरं—
अविशेषे स्त्री रतिश सन्ने एवेत्यर्थ] किं कृता इत्याकाङ्क्षायां अनुकूलन्यनाह ईषन्
—अविशेषे दृष्टव्योऽनन्तरमिति “घातिता” इति पठन्मिति यावत्, एष, अकार
इति ईष अविधान्ति—अविशेषेति । अत्र वसन्तमेवाया यत्वा लक्ष्मिदाश्रयमाना
अप्यकारणतः, पाठान्तरार्थे तु—अहताग्रहणी स्त्रीरन्ती एतत्तु समावेशात् दीपका
ननुमते इति शेषः । यथा, दृष्ट इत्यम् ॥ ३० ॥

विद् । भी भी अज्जा । जेण दाव पुरद्वावण-विहाराराम-देउल-
तडाग कूब जूवेहि अलङ्घिदा गअरौ उज्जइणी, सो अणीसो
अत्यकल्लवत्तकारणादो एरिस अकज्ज अणुचिह्वादि त्ति ॥ (ध)
[सकोधम्] अरे रे काणेलीसुदा । राअस्साल-सण्ढाणआ !
उस्सङ्गलआ । किदज्जण दोमभण्डआ । बहुसुवस्स मण्डिट-
मकडआ । भण भण मम अण्णदो । जो दाणि मम पिअवअस्सो
कुसुमिद माधवीलद पि आकिट्ठिअ कुसुमावचअ ण करेदि,

* भी भी आर्या । येन तावत् पुरस्थापन-विहाराराम-देवालय-तडाग कृप
वृपरलङ्घता नगरी उज्जयिनी, स अनीश अत्यकल्यवर्त्तकारणात् दृष्टश्रुकायम
अनुतिष्ठतीति ॥ अरे रे कुलटामुत । राजश्यालमस्थानक । उच्छृङ्खलक ।
कृतजनदोषभाण्ड । बहुसुवर्ण-मण्डित-मर्कटक । भण भण ममागत, य इदानीं
मम प्रियवयस्य कुसुमिता माधवीलतामप्राकृत्य कुसुमावचय न करोति,
गृह्यते—सत्यत्वेन स्वीक्रियते, विश्रस्यत इत्यर्थः, दरिद्राणां सत्यवाक्यमपि मिथ्यात्वेन
परिणमतीति भावः ।

(ध) पुरेति ।—पुराणां—नगराणां, स्थापन—प्रतिष्ठाकरण, विहार,—
बौद्धमठ, आराम,—उपवन, देवालय,—देवानां—हारहरादिविद्यानाम,
आलय,—आवास, देवमन्दिरम् इत्यर्थः, तडाग,—सरोवर, पञ्चशतानूनधनुर्मित
द्विसहस्रानूनहस्तचैवफलक पञ्चवत्वारिण्डुलानूनदोर्घविस्तार जलाशय इत्यर्थः,
कृप,—उदपान, वृक्षाकारस्वल्पपरिमुरादिगर्भोत्पन्नजलाशयविशेष इत्यर्थः, यन्त्रोपपद्यन्मन्दारविशेष, एते, (पृष्ठाधरम् कृपयूयेति पदद्वय लौकिकोक्ति
नाह) । अनीश,—अलम, इदानीं दरिद्र भूत्वा इत्यर्थः । अनुतिष्ठति ?—आप्त
रति किम् ? इदंमहात्मन अखिललोकादितायमिटापुतादिकर्मकारिण एवविध
शृङ्खलवदाचरण सम्भवति किम् ? इत्यभिप्रायः, नैवेत् कथमाप सम्भवतीति भावः ।
कल्ये—प्रभाति, वस्तुन्ते ये अर्थेति—ते कल्यवत्ता,—प्रभातकालमावध्यायिन,
अवध्यायिन इत्यर्थः, [वर्त्तते इत्यस्य पचादित्वात् कचरि अच्] तथाभूता ये अथा
विनश्यता इति भावः, [राजदत्तादित्वात् परनिदात्] तथा कारणात् अदिरम्यारि-
चनायमिति तावध्यायः, यो हि पुरा धनानि दद्यात् सकलान् अदिशतम् अगर्भं
तान् व्यकिरत् इदानीं किमसौ तेषु सुखं ? इति वक्तुराग ।

कटा वि आकिट्टिटाए पल्लवच्छेदी भोटि ति, सो कध एरिस
अकज्ज उहअ लोअविरुद्ध करेदि ? चिट्ठ रे कुट्टणिपुत्ता । चिट्ठ,
जाव एदिणा तव हिअअ कुडिलेण (न) दण्डकट्ठेण मत्थअ टे
सदखण्ड करेमि । *

प्रकार । [नकीधन] शुणन्तु शुणन्तु अज्जमिस्सा । चालुदत्ता-
लेण शह मम विवाटे ववहाले वा, ता कीश एसे काकपट-
शीशमत्थका मम गिले शदखण्डे कलेदि ? मा दाव (प) ले
दाशीए पुत्ता दुट्ठवड्का । †

कटाचित् आहटतया पल्लवच्छेदी भवतीति स कधनीदृशनायायमुभयलीकावरुद्ध
करोति । तिष्ठ रे कुट्टनीञ्च । तिष्ठ यावदेतेन तव हृदयकुटिलेन दण्डकाहेन
सम्पन्न ते शतखण्ड करोमि ।

- शृणन्तु शृणन्तु आज्जमिदा चारुदत्तेन सह नम विवादी व्यवहारी वा,
तन किमर्थेन काकपटशीष-सम्पन्न नम शिर शतखण्ड करोति ? मा तावत्, रे
दास्या पक्ष दटवटक ।

(न) उच्छृङ्खलक ।—नियन्त्रणहित । असयतचित्त । असयतभाषिन् । इति
वाङ्म । हतजनदोषभाण्ड ।—हतन्—आविष्टत जनानां—लोकानां, निष्पापा-
नानि भाव, दोषाणां—पापानाम्, असङ्गतानामपीति भाव, भाण्डम्—आधार
येन तस्य सङ्गुदी अयदा दीर्घकट्टनित्य, यो हि सचिकाप्राय सदैव लोकानाम्
समतापि दोषान् आवकुलन् तिष्ठति तादृश इति तात्पर्यात्, [केचित्तु “किट-
वदोमभण्डा” इति प्राकृतस्य “हतजनदोषभाण्ड” इति संस्कृत कृत्वा हत-
जनदोषदासी भण्डयेति [विविधपन्नान] हतजनदोषभाण्ड —परदीषादिष्ठां
अह नमार्थं चेत्स (“नार्ड” इति लोके) इत्येव व्याचक्षते] । कुमुनितामिति ।
—पल्लवच्छेदी भवतीति हेतोः कुमुनावयव न करोतीत्यर्थः । उभयलीकविरुद्धम्—
इदं कपटं कनकं रक्कन । इदं कुटिलेन—इदं दण्डं—एतत् करणवत् कुटि-
लेन—क्षेत्रे ।

विद् । [दण्डकाष्ठमुत्पद्य पूर्वोक्त पठत] ।

शकार । [मकोधमुत्पाद्य ताडयति] ।

विद् । [प्रतोप ताडयति । अन्याऽन्य ताडयत । विदूषकस्य कनदेशा
दाभरणानि (फ) पसन्ति] ।

शकार । [तानि गृह्णीत्वा दृष्ट्वा समाध्वमम् (व)] पेषन्तु पेषन्तु
अज्जा, एदे क्व ताण तवश्शिणीए (भ) कीलका अलङ्काला ।
[चारुदत्तमुद्दिश्य] इमश्श अत्यकल्लवत्तश्श काल्ण्णदी एणा
मान्निदा, वावाटिदा (म) अ । ३

२ पश्यन्तु पश्यन्तु आर्या, एते खलु तस्यास्तपस्विन्या अलङ्कारा । अस्य
अथकल्यवर्त्तस्य कारणादेषा भारिता, व्यापादिता च ।

मध्यम्या गिख्या इत्यथ, सक्तके यस्य स, इदन्तु भाषण विदूषकस्यानादरज्ञापकम् ।
भा तावत्—न तावत्, मामिव प्रहर्तुं शक्तापि इति मनसाऽपि न तावत् चिन्तय इति
भावः ।

(फ) प्रतोप—विपरीतम् । ताडयति—मारयति, प्रतिप्रहरतीत्यर्थः । कन-
देशात्—बाहुमूलात् । आभरणानि—वसन्तसेनया ग्रीहमेनाय दधानि अलङ्कार-
णानि ।

(व) समाध्वम—समभ्रम, [“सभ्रम समाध्वमेऽपि स्यात् भवेगादरयोग्यम्”
इति मेदिनी । अथनिमित्तं चारुदत्तेन वसन्तसेना मारिता इति अभियोगस्य सत्यता
प्रसङ्गकस्य तस्यैव अलङ्कारजातस्य चारुदत्तमित्यस्य विदूषकस्यैव सकाशात् अप्रत्या-
शितभावन आविर्भावात् अतिदृष्टेणाय शकारस्य सभ्रमो बोध्यः] , यथा,—समाध्वम-
—समभ्रम, विदूषकात् पुनः प्रहारसम्भावनायाः दृष्टिणा चिन्तय मन्त्रेव उल्कागन्त-
त्वात् अलङ्कारागमवृत्तान्तं चारुदत्तश्च मन्त्रममलं यथाग्रथं प्रकाशयति इति सत्य-
प्रकाशाशङ्का वा अवाप्य समाध्वमत्वमित्यवगन्तव्यम् ।

(भ) तपस्विन्या,—अनुकम्पनीयाया, निरपराधिन्या इति यावत्, (तपस्य-
तापसे चानुकम्प्ये विपु” इति मेदिनी) ।

(म) एणा—अभियोगविषयमता वसन्तसेना इत्यर्थः । भारिता—भारिता
अनेन इति शेषः । व्यापादिता इति शकारभाषितेन पुनरुक्तमपि न दोषावहम् ।

[चङ्किता सर्वे अधीशुखा म्यिता] ।

चारु । [जनान्तरिकम्]—

अयमेवविधे काले दृष्टो भूषणविस्तर ।

अस्माक भाग्यवैषम्यात् पातित पातयिष्यति ॥ ३१ ॥

विद् । भो । कौन भूदत्तं (य) ण निवेदीअदि १ ५

चारु । वयस्य ।—

दुर्वल नृपतेञ्चक्षुर्नैतत् तत्त्वं निरीक्षते ।

केवल वदतो दैन्यमस्त्राध्यं मरण भवेत् ॥ ३२ ॥

० भ । ' किनये भतायो न निवेद्यते ' .

चङ्किता विदपक्षपात्तुना भूषणपतननालोच्य अभिधीगम्य अशुभ परिणाम
फलमुद्गाह्य अशमिति ।—एवविधे—दृष्टं, वचनसेनाया हस्याऽपराधेनाभिमुक्तस्य
ऽस्य निदोषविपक्षानर्जटलि डात यावत् काले—समये अस्माक—समेत्य
अतावि—प्रत्यक्षाद एकत्वे “अहदी द्योय” (१।१।५८ पा०) इति अनुशासनेन
एववचनम् । भाग्यवैषम्यात्—दीभाद्यात्, पातित —विदपक्षस्य कस्यदेशात् प्रसट
त्येव [पतितपदेन अथ निर्दोषे नयि मिथ्याहत्याऽभिधीगान्यनान् उभयल्ले क
मिति नष्टपातको प्रकारश्च व्यन्यते] अत एव दृष्ट —एवलीकित, राजपक्ष-
विति इव अह—परिदृष्टं जान इत्यर्थ, भूषणविस्तर —फलद्वारमुद्गाह्य पत
न न नमो विस्तृतं गता फलद्वारा इत्यर्थ, (“विनागी विरही व्यास स च उल्लस्य
विस्तर” इत्यमरीकौ विस्तरशब्दस्य वाग्विस्तरार्थे एव उपात्तत्वेऽपि शब्दरवाकरादौ
स धारणफलमर्थेऽपि उपादानाद् कश्चित् दीप इति बोध्यम्) पातयिष्यति—।वनी
गो पक्षस्य मतिरिति इव निरपराधस्यापि न अनेन भूषणेनैव अपराध मुतरा
चङ्किता भवत्यति इति समुदिततात्पर्यम् । पद्यावक्क इत्यम् ॥ ३१ ॥

अधि । कष्ट भोः । कष्टम् ।—

अङ्गारक विरुद्धस्य प्रजीणस्य वृहत्स्यते ।

ग्रन्थोऽयमपरः पार्श्वे धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३३ ॥

दुबल—मलहीन, चारचक्षुषैव दर्शनात् स्वयं तत्त्वदर्शने अचसमित्यर्थ, एतत्—
राजचक्षु, तत्त्व—याथाथ्य, प्रकृतघटनामिति यावत्, यद्वा,—एतच्छब्दम्—एतस्य
—उपस्थितविवादस्य, तत्त्व—याथाथ्ये, न निरीक्षते—न पश्यति, नियतपरमुखा
पेलिण राजामो हि इदमेवाव तत्त्वमिति स्वयं विनिर्णेतुं न शक्नुवन्ति इति तात्पर्यम्,
अथ तत्त्वाश्विजिज्ञासादित जने अनिच्छया यथाकथञ्चित् प्रकृताश्वकथनेऽपि तस्य
तादृशाश्वोपशक्तिविरहात् इष्टाश्वप्राप्तिसम्भावना दूरमाप्ता, प्रत्युत तद्विरुद्धफलापत्तय
सम्भावनैवेत्याह, केवलमिति।—वदत,—“न मया मारिता, नापीदमनङ्गरण
मयाऽपहृतम्” इति कथयत, सम—मे, केवलम्—एकमेव, देय—दीनतामात्र,
व्यथ कातरताप्रकाश एव, न तु काचित् फलोदयसम्भवनेत्यर्थ, तथा अत्रात्र—
राजदण्डव्याप्तिनिन्दितत्वात् अप्रशमनीय, सर्वजनविगर्हितमित्यर्थ, यद्वा,—दण्ड
मिति क्रियाविशेषण, वदत इत्यस्य कश्चिद् वा, तथा च, दैर्घ्य—कातरताप्रदर्शनं
पूर्वकं यथा तथा वदत, स्वदीनभाव प्रकाशयती वा,—“वसन्तमेना मया न
मारिता” इति सविनय सत्य कथयतीऽपि, सम केवलम्—एकम्, अत्रात्र—नित्य
नीय, (स यारत्राव्यवन्तु टक्कृतकारित्वापवादजन्यत्वात्, परापकारादिसत्कर्मजन-
मरणस्य तु कौत्सिजनकत्वमेव,—“धनानि जीवितञ्चैव परार्थं प्राणं न सृजते” इत्यादि-
स्मरणान्) मरण—मृत्यु, भवेत्—सम्पद्येत्, तत्त्वाश्वविजिज्ञासमाने अविवेक च
जने मत्यकथन विडम्बन कातरताप्रकटनमात्रपथ्यवसायि च भवति, न तु कथमाप
प्राणदण्डान्निष्कृतिरिति भावः । पथ्याशक्त वृत्तम् ॥ ३३ ॥

चारुदत्तस्य अक्षविजयभोविदृषकात् अभियोगविषयोभूतानाम् अप्रदाराणां
मागजदर्शनानां, तस्मिन् निरपराधत्वेन पूर्वं ज्ञातप्रत्यक्षतयाऽतिविषयोऽधिकरणिक
विषयत्वाद्, अङ्गारकेति ।—अङ्गारकेण—मङ्गलेन पापग्रहेण इत्यर्थ, विरुद्ध—
विपरीतस्य, कुत्तर्हृद इत्यर्थ, प्रार्थना ज्योतिषका एव एतन्मागजानि,—
यदङ्गारकं वृहत्स्यतं शत्रुरिति, वराहमिहिरादयः नयन्तु तयो एव विरोधभावं न
स्वीकुञ्चन्ति, तथा हि वृहत्तात्किं,—“जीवेन्द्रणकरा कुत्रस्य मृत्युः” इति, स्थान
विशेषस्थिते तु तात्कालिकशत्रुत्वस्य स्वीकुञ्चन्त्येव, तत्र च नात्र तन्मागजानि
विरुद्धतादीपावहर, यद्वा,—विरुद्ध अङ्गारकं यस्य तत्त्व, (आदित्यस्य) तावत्

हृदा । [अवलीक्य] सरिमो एमो, ग उण सो । ० (ल)

शकार । आ वुडकुट्टणि । अक्खीहिं मन्तिदं, वाआए
मूकिदम् । १ (व)

हृदा । हृदास । अवेहि । ‡

येहि कायस्थी । अप्पमत्तं कधेहि, सो ज्जेव एमो ग वे त्ति ? §

हृदा । अक्क । सिप्पिकुशलतया ओबन्धेदि (श) टिट्ठिं, ग
उण सो । १

अधि । भट्टे । अपि जानामि (घ) एतानि आभरणानि ?

० सदृशमेतत्, न पुनस्तत् ।

† आ वुडकुट्टणि । अक्षिभ्या मन्त्रित, वाचा मूकितम् ।

‡ हृताश । अपेहि ।

§ अप्रमत्त कथय, तदेवेतत् न वेति ?

१ आर्य्य । शिल्पिकुशलतया अववध्नाति दृष्टिं, न पुनस्तत् ।

(ल) एतत्—भागदस्यालङ्करणजातम् इत्यर्थः । सदृश—तस्या एव अलङ्करणसमूहस्यानुरूपम् । तत्—वसन्तसेनाया अलङ्करणम् इत्यर्थः ।

(व) अक्षिभ्या,—चक्षुर्भ्याम् । मन्त्रित—तदेवेदमिति भाषितम् । किन्तु वाचा—वाक्येन, स्पष्टीक्या इति यावत् । मूकित—मूकया—वाक्शक्तिरहितयेव आचरितं, गोपायितमित्यर्थः, [मूकितमिति मृकाशब्दादाचारार्थं किपि निन्ताया रूपम्], अस्या अक्षुर्हं दृष्ट्वा ऽव प्रतीयते, यत् “तदेवेदम्” इति एषा प्रत्यभिज्ञानान्वयः, किन्तु चारुदत्तपक्षपातेन “तदिदं न” इत्युक्त्वा गोपायतीति भावः ।

(श) शिल्पिकुशलतया—शिल्पिनः,—भूषणनिष्ठायाः, कुशलतया—निष्ठायाः नैपुण्येन, सौष्ठवातिशयविधात्रिकयेति शेषः । अववध्नाति—आकर्षयति, अलङ्काराणां मनोरमनिर्माणपारिपाद्यं तदीयत्वबोधनेन दृष्ट्यान्तरात् अवैव नयनं बलपुत्रकमाकर्षयति, न तु तदीयत्ववृद्धिं व्यवस्थापयतीति भावः, यथा,—अववध्नाति—रुण्णति, अलङ्काराणां कृत्या दृष्टिप्रतिरोधात् “तदेवेदं न वा” इति मग्न एव मा पातयति इति भावः ।

(घ) भट्टे ।—कन्याणि । वसन्तसेनामातुरालम्बनमेतत् । अपि—प्रत्येकं । जानामि ?—परिचिनीयि, अवबुध्यसे इत्यर्थः, कस्य एतान्माभरणानितीति धरं म किम् ? इत्यर्थः ।

वृडा । ग भणामि । ग हु ग हु अणहिणादो, अहवा,

कदा वि सिप्पिणा घडिदो (स) भवे । ५

अधि । पश्य श्रेष्ठिन् ।—

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नून

रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य ।

दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गः

सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम् ॥ ३४ ॥

५ ननु भणा न । न हि म । इ अनभिज्ञातानि, अथवा, कदाऽपि शिल्पिना
घटितानि भवेयु ।

(स) ननु—भो । भणामि—वदामि, “शिल्पिकुशलतया ५६६५ ति दृष्टि, न
पुन तत इति शेष । अथवा—पदान्तरं । न हि न हि—नैव नैव । अनभिज्ञातानि
—अपरिचितानि, मन्वैव अपरिचितानि इत्यपि वक्तु न शक्तीमीति भाव । कदा
ऽपि—कस्मिन्नपि समये, शिल्पिना—तेनैव कारुणा, अन्येन केनचित् कारुणा वा ।
घटितानि—तदनुकूपाणि अपराणि अलङ्करणानि निर्मितानि, तदलङ्करणानुरूपा-
ण्येकान्यन्यालङ्करणानि निपुणशिल्पिभि निर्मितानीति वृद्धावचनतात्पर्यम् ।
[‘ग हु ग हु अणहिण दो’ इत्यत्र ‘ग हु ग हु अणादा’ इति पाठान्तरे,—“न हि
न हि अज्ञात’ इति संस्कृतम् ।]

श्रेष्ठिकायस्थी । अञ्ज-चारुदत्तस्स केरकाइं एटाइ १ ५ (ह)

चारु । न खलु न खलु ।

श्रेष्ठिकायस्थी । ता कस्स १ १

चारु । इह अवभवत्या दुहितुः । (क)

श्रेष्ठिकायस्थी । कध एटाइ ताए विओअं गटाइ १ ३ (ख)

चारु । एव गतानि, आ इटम् । (ग)

* आर्यचारुदत्तीयानि एतानि ?

† तत् कस्य ?

‡ कथमेतानि तस्या विधोग गतानि ?

तत्सदृश निर्मातु शक्तीव्येत्यथ, इति दृष्टञ्च—सूयन्तया अवसीकितव्येत्यथ, अस्माभिरिति शेष, यद्वा,—क्रिया दृष्टा अनुकरोति—सदृशीकरोति, तत्र सादृश्यं दृष्टमेव, अत्र भूषणमिदं वसन्तसेनाया एव, नान्यस्येति कथं निर्णयिते ? इति भावः । अलङ्कारसमूहायैतं वसन्तसेनाया अलङ्काराणां तुल्या, न तु त एव इति अधिकरणिकस्याशयः । अत्र पूर्वार्द्धगत कृतिमत्वगुणयोगात् वस्तुन वस्तुन्तरसदृशीभवनरूपकार्ये, परार्द्धगतेन शिल्पिवर्गाणां कृतकमत्तारूपकारणेन समर्थितमिति कारणेन काव्यसमयनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(ह) आर्यचारुदत्तीयानि—आर्यचारुदत्तसम्बन्धीनि । एतानि—इमानि आभरणानि इत्यर्थः ।

(क) इह—अथ, विद्यमानाया इति शेषः । अवभवत्या,—मानाया, वसन्तसेनामातरमुद्दिश्येयमुक्तिः । दुहितुः,—कन्याया, वसन्तसेनाया इत्यर्थः ।

(ख) तस्या,—वसन्तसेनाया, वसन्तसेनाऽङ्गादित्यर्थः । विधोग—विच्छेदम् । गतानि—प्राप्तानि, केन प्रकारेण एतान्यलङ्कारानि वसन्तसेनामकाशात् भवदलिकमागतानि इति समुदितताव्ययम् ।

(ग) एवम्—इत्थं, गतानि—प्राप्तानि, तस्या विच्छेदमिति शेषः । श्रेष्ठिकायस्थी “कथमेतानि” इत्यादिप्रश्नस्य एवमस्फटीकरणेन अपि हेतुर्नृपः, तथा हि—सुवर्णशकटिकार्यं रीक्यमानं रीहमेतं सान्वयितं प्रदानरूपं प्रकृतमलङ्कारागमनविषयमाधिकरणिकस्य विद्याय भविष्यति न वेति शङ्कया यथायथमनुपपन्नं “आम इटम्” एतावन्मात्रमुक्त्वा विररामः, अथवा,—आमिति कारणादकम्पः परः, आकम्पिकदुर्घटनायाः चञ्चलचेता नृपस्य मौनी अभवत्, ततः किञ्चित् कृत्वा स्फटनम् ।

वेदिकायस्यौ । अज्ज चारुदत्त । एत्थ सच्चं वत्तव्वं । पेक्ख
पेक्ख, —

सच्चेण सुहं क्खु लब्धमद्दं, सच्चालावि ण होइ पादइ ।

सच्चं ति दुवेवि अक्खरा मा सच्च अलिण्ण गूहेहि १ ॥ ३५ ॥

वाक्य । आभरणानि आभरणानीति न जाने, किन्तु
अस्मद्गृहाटानीतानीति जाने । (घ)

* आद्य चारुदत्त । अत्र सत्य वक्तव्यम् । पश्य पश्य, —

- सत्येन मुखं खलु लभ्यते सञ्चालापी न भवति पातकी ।

सत्यमिति वै अपि अचरे ना मय्यनलोकेन गृह्य ॥

अपरिभाष्य “वान् इदम्” इत्येतावन्मावनेधीक्षा चलच्चिन्तयथा पुन तूष्णीम्भावं
नाश्याविति वेदितव्यम् ।

शकार । उज्जाणं पवेजिञ्च पटस सालेशि, वदड-
कावडिञ्चटाए शम्पट गिगूहेशि १ * (ड)

अधि । आर्थे चारुदत्त । मत्वमभिधीयताम्,—

इदानीं सुकुमारिऽस्मिन् नि शङ्ख कर्कशा कशाः ।

तव गात्रे पतिष्यन्ति महास्माकं मनोरथै ॥ ३६ ॥

* उज्जाणं प्रवेज्य प्रथमं सारथ्यसि, कपटकापटिकतया साम्प्रतं निगूहसि ?

सकाशात् विदूषकस्थानिकसन्तपामागम ? इत्याशङ्क्यामाह, किन्त्वित्यादि ।—
अस्मद्गहादेव—मदीयभवनादेव । आनीतानि—उपस्थापितानि, विदूषकेणेति शेष ।
इति—एतावन्मात्रमेवेत्यर्थः । जानि—वेदि, अहमिति शेष । कथं हि यथाश्रुत
विवरणम् आमूलादाविकरणिकसमच चारुदत्तेन न वर्णितमिति चेत्, अत्राय
माशयः,—“यदि त्वहं यथाश्रुतमेवामूलमेतत् वर्णयेय, तदा स्वभाष्याया धृताया,
चक्ष्याय रदनिकाया आह्वानं धर्माधिकरणे अपरिहार्यं भवेत्” इत्याशङ्कितं चारु-
दत्तेन, तथैव तव लिप्तत्वात्, तथा च स्वजीवनार्थं कुलीनाया स्त्रिया, आत्मपार-
जनभूतायाश्चेष्टया साध्यदानाशमाकारणा अतीव लज्जाकरोति विभाव्य, अभि-
जात्यरक्षायमेव श्रुतविषयस्यावतारणा न कृता, तथा चास्य यथाश्रवादित्वं कथमपि न
व्याहृतमिति बोध्यम् ।

(ड) प्रवेज्य—प्राप्येत्यर्थः, वसन्तमेनामिति शेषः । कपटकापटिकतया—
अतिकपटाचारतया इत्यर्थः, कपटपटसताधिकमपि शकारवक्तृत्वेन न दोषावह-
मिति बाध्यम् । निगूहसि—गोपायसि, मिथ्याभाषणेन प्रकृतं स्तब्धोपीत्यर्थः ।

मिथ्याकथनस्य भोषणं परिणामफलमाह, इदानीमिति ।—सुकुमार—सुकुर्मलं,
कर्कशकशाघातसहनाक्षमे इत्यर्थः, अस्मिन्—परिलिप्त्यभागे, तव—त, गात्रं—
शरीरं, इदानीन्—अधुना अगतिविलम्बेनैवेत्यर्थः, कर्कशा,—कटिना, कशा,—
प्रहरणावशेषा, अश्रुताङ्गनामधनानात् यावत्, अस्माकं मनोरथे,—आकाङ्क्षां,
तव निद्रोषताप्रमाणानुसन्धानार्थं सततमेव व्याकुर्तेरिति छन्दः, सङ्घ—सङ्घः,
नि शङ्खम्—प्राणविनाश भवेन्न वेति शङ्कार्जित, निद्रोषमित्यर्थः, अन्त्यव नि मज्ज-
यथा स्यात् तथ', पातष्यन्ति—तव पारानन्विता भावष्यन्ति, त्वा राजपुत्रा कशाभि-
प्रहरिष्यन्तीत्यर्थः, अन्त्यव निरागन्धना भविष्यन्ति, यथा अस्माकं मनोरथान्तरा-
न्तराण्योपायसमुत्पन्नतः अपि अदुकूलप्राणाभावात् निरवलम्बना मृतान्तरा-
ष्यन्ति (विकृता भविष्यन्ति इत्यर्थः) तदा अविनश्यन्तैव ततोपरि यो री राजदण्ड-

चान् ।—

अपापाना कुले जाते मयि पाप न विद्यते ।

यदि सम्भाव्यते पापमपापेन च किं मया ? ॥ ३७ ॥

[स्वगतम्] न च मे वसन्तसेनाविरहितस्य जीवितेन
कृत्यम् । (च) [प्रकाशम्] भो ! किं बहुना ?—

मया किल नृशसेन लोकद्वयमजानता ।

स्त्री रतिश्च विशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३८ ॥

भावयतीति समुदायात् । अतः ककशकशाना मनोरथानाञ्च युगपत् पतनासम्भवे
ऽपि समकालिकत्वसम्बन्धेन तत्पतनसम्बन्धीकृत्या, पतनस्य सम्बन्धिभेदादेव भेदेऽपि
अभेदाभ्यवसानात् भेदेऽभेदरूपाऽतिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलङ्कारः । पथ्यावक्तुं
हृत् ॥ ३६ ॥

निर्दोषतापापने उपायान्तरादर्शनात् हताशः सन्निदानौ सत्कुलजातस्य आत्मन
दृष्टशपापप्रतिरेकसम्भवत् प्रदर्शयन् विलपति, अपापानामिति ।—अपापाना—पाप-
गत्याना, पुण्यवतामित्यर्थः कुले—वर्गे, प्रातःस्मरणीये प्रख्यातसदृश इति यावत्,
जाने—उत्पन्ने, मयि—चारुदत्ते इत्यर्थः, पाप—कलम, न विद्यते—न वर्तते,
स्वशोधवलीकृतदिग्गङ्गले अन्ववाये जातत्वेन मयि दीपलेशसम्भावनाऽपि
नास्तीति भावः, तथाऽपि यदि—चेत् पापम—अथ, सम्भाव्यते—मन्यते, भवद्भि
मर्थीति शेषः, तदा अपापेन—नास्ति पापः,—पापकस्मा इत्यर्थः, [पाप विद्यते अस्य
इति पापशब्दादस्यर्थे अशब्दादित्वाद्] यस्मात् तेन, दृष्टशपदुक्त्वांनुष्ठानात्
अतिपापीयसा इत्यर्थः, मया, मम जीवितेन चेति शेषः, किम् ?—किं प्रयोजनम् ?
नास्ति किमपि प्रयोजनमित्यर्थः यद्वा,—मया अपापेन—नास्ति पाप यस्य तेन,
पापशब्देनैत्यर्थः, कि—केन प्रकारेण, भूयते इति शेषः, यदि भवन्त विचार्य मा
पापिममैव मन्यन्ते, तदा केनोपायेन अहम् आत्मन निर्दोषत्व प्रमापयामि इति
भावः । अतः चारुदत्ते पापमसत्त्व प्रति प्रथमपादादस्य हेतुतया उपन्यासात् काव्यलिङ्ग
रलङ्कारः । पथ्यावक्तुं हृत् ॥ ३७ ॥

शकार । बावादिदा । (क) अन्ते तुमं पि भण, मए बावादि-
देत्ति । *

चारु । त्वया एवोक्तम् । (ज)

* व्यापादिता । अरे त्वमपि भण, मया व्यापादिनेति ।

मान असन्तमप्यपराध कथञ्चित स्वीकुञ्चन्नाह, मयेति ।—लोकद्वयम्—इहलोक
परलोकश्च, इह जगति राजदण्ड-लोकापवादादिक, परव नरकभोगादिकश्च
इत्यथ, विशेषेण रति,—रतिरूपा, एकमेव मे अनुरागपावं, न हि सामान्या
स्त्री, किन्तु रतेरविशेषा एवैषेति, द्वितीया मूर्च्छितो रतिरेवेति वा तात्पर्यम् ।
अन्यत् शिष्टं पूर्वं (४५० पृष्ठे) व्याख्यातम् । [“स्त्री रतिश्च” इत्यत्र “स्त्रीरत्नश्च”
इति पाठान्तरम्] । पथ्यावक्तव्यम् ॥ ३८ ॥

(क) [“बावादिदा” इत्यत्र “तद्वा मि” इति पाठान्तरे,—“तथाऽपि” इति
संस्कृते—त्वया वसन्तसेना व्यापादिनेति मयि अभिहितवत्यपौरुष्य , यद्वा,—तथाऽपि
—पुनरपि, एवमसम्पूर्णं वदसि ? त्वयैव व्यापादिनेति स्पष्टमभिधीयतामित्यथ ।
अरे । त्वमपीति ।—अह किमेकाकी एतत् कथयिष्यामि ? भवानपि कथयतु, यत्
अहमेव वसन्तसेना मारितवानिति] ।

(ज) उक्त,—कथित, “मया व्यापादिता इति” इति शेष, आरोपितस्वदीप
चालनाय आत्मघाणाय च उपायान्तरमदृष्ट्वा, तथा वसन्तसेनाविरादित्य जीवनस्य
दुर्बलत्व मत्वा च चारुदत्तेन मिथ्याऽपवादोऽपि आत्मकतत्वेन स्वीकृत इति बोध्यम्,
वस्तुतस्तु परमधार्मिकस्य तत्त्वतः स्त्रीहत्यामकुञ्चत चारुदत्तस्य अभियोगस्य मिथ्यात्व
ज्ञात्वापि आत्मकतत्वेन स्त्रीहत्याया स्वीकारे मिथ्यावादित्वदीपापातात् स तथा
ऽयौक्तिकमेवैतत् प्रतिभाति, अतोऽवायमाशय उपवर्णयत, तथा हि,—उक्त—
स्वमुखेन त्वयैव कथित, मया व्यापादितेति पुनोक्त वचनमिति शय, भवान् वसन्तसेना
व्यापादितवानिति तु निश्चितम्, अतः स्वमुखेनैव व्यापादिनेति अशादृततया त्वया
उच्चारितमिति तात्पर्यम् । चारुदत्त “मया व्यापादिता” इति पाप वचनं स्वमुखेन
नाज्ञाय “शय अप्रममिधास्यति” इत्युक्तवान्, एवञ्च अस्या “त्वयैवोक्तम्” इति चारु-
दत्ताक्तो, आचक्षते “मया व्यापादिता” इत्युक्तवाक्यं स्मितम् अस्मत्पाद शकारमव-
बोध्यत्वेन लज्जयां करोति, न तु चारुदत्तमिति फलता वक्तुं निरदरावल्गव्यायुक्तं
मेतदिति हृदयम् ।

शकार । शुण्ध शुण्ध भट्टालका । एदेण सालिदा ।
एदेण ज्जेव शशए छिसे । एदश दालिहचालुदत्तश शालीले
दण्डे धानीअदु । २ (भ)

अधि । शोधनक । यथाह राष्ट्रियः । भो राजपुरुषाः !
गृह्यतामय चारुदत्त । [राजपुरुषा गृह्णन्ति] ।

वडा । पमादन्तु पमीदन्तु अज्जमिस्सा । (“जो तदाणि णासीकिद
मुच्चमण्ण रत्ति चौरैरपि अवहित—” इत्यादि पूर्वोक्त पठति) ता जदि
वावादिदा मम दारिआ, वावादिदा , जीवदु मे दीहाज ।
अस्स च—अत्थिपच्चत्थिण ववहारो, अहं अत्थिणो, ता मुच्चध
एदम् । १ (ज)

२ शरत् शरत् भट्टालका । एतेन मारिता । एतेनैव सशयस्त्रि । एतस्य
दण्डिचारुदत्तस्य शरीरो दण्डो धाय्यताम् ।

+ पमीदन्तु पमीदन्तु आत्थमिया । (“यमदानो न्यासीकृत सुवर्णभाण्ड रात्रौ
चौरैरपहतम् इत्यादि पूर्वोक्त पठति) । तस यदि व्यापादिता मम दारिका,
व्यापादिता , जीवतु मे दीघायु । अन्यच्च—अर्थिप्रत्यर्थिनोर्व्यवहार , अहमर्थिनो,
तस मुच्चतेनम् ।

(भ) मुशय —वमन्तसेना अनेनैव मारिता न वा इति सन्देह । छिद्र,—
खलिन मिरण इति एव च चारुदत्तेन स्वयमेव सापराधस्य स्वीकारादित्याशय ,
एव अन्तर्धे चारुदत्तेन प्रयुक्तमपि “त्वयैवोक्तम्” इति वाक्य दुष्टशकार स्वाभि
मयादुक्त्वा व्याख्या तस्य सापराधत्वम् अधिकरणिक विश्वासप्राप्तास इति बोद्धव्यम् ।
शारीरो दण्ड —कशाभहार गुलारीपणादिरूपा दैहिकी शान्तिरित्यर्थ । धाय्यताम्
—अवलम्ब्यता विधीयतामित्यर्थ ।

शकार । अपेहि गर्भदासि । गच्छ, किं तव णट्टिणा ? (ट)
अधि । आर्य्य । गम्यताम् । हे राजपुरुषाः । निष्क्रामयत
एनाम् । (ठ)

वडा । हा जाद । हा पुत्तअ । † [इति रुदती निष्क्रान्ता] ।

शकार । [स्वगतम्] कडं मए एट्ठग्ग अत्तणो गल्लिग, (ड)
शस्पद गच्छामि त्ति । ‡ [निष्क्रान्त] ।

अधि । आर्य्य चारुदत्त । निर्णये वयं प्रमाणं, श्रेष्ठे तु
राजा । तथाऽपि शोधनक । विज्ञाप्यता राजा पालक . (ढ) —

* अपेहि गर्भदासि । गच्छ, किं तवैतेन ?

† हा जात । हा पुत्रक ।

‡ कृत मयैतस्य आत्मन सदृशम्, माम्प्रत गच्छामीति ।

अत्युत्तरी” इति पाठे—“न चाहमर्थिनी” इति मङ्कत, तथा समैवार्थित्वे सत्यपि
नाहमस्य दण्डप्रायिनोत्यर्थ्य बोध्य] । सदुद्दिष्टं निधनात् मयैव वादित्वे विद्यमाने
ऽपि नैवाहमस्य दण्डमर्थ्ये, अपि तु सुक्तिम्, इति मनसि कृत्वाऽऽह, ता इति ।—
एन—चारुदत्तमित्यर्थ । सुष्ठुत—परित्यजत, नास्य दण्ड विधत्ता, वात्स्या मया
अभियुज्यत चेत्, तदैव विचार्यमधिकरणिकेन, न तु कस्यचिददमीनस्याभिप्रीये
विचार कर्त्तव्य इति भावः । एतत्तु स्वीस्वभावचापल्यादवोक्तं, वस्तुतस्तु हत्याऽपराधे
राजा स्वयमेव अर्थी भवतीति निप्रसंगो बोध्यः ।

(ट) एतेन—चारुदत्तेने यस्य । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? अनेन सह तव
क सम्बन्धः ? किं वा अयं ते सावप्रियति ? तेनाम् मोक्षितुं त्वया दृष्टो प्राथना
क्रियते इति भावः, अथवा—एतन्—अनेन व्यवहारसमानाचनेन इत्यर्थः, यतोऽयं
हत्याऽपराधेनाभियुक्तः, अतः राजपुरुषा नैनं मोक्षयन्ति, ततः कथं त्रया प्रत्यपाम इति
तात्पर्यम् ।

(ठ) राजपुरुषा ।—रक्षिण । निष्क्रामयत—वह्निभयत । एन—वडा,
वसन्तमेनामातरमित्यर्थः, [अत्र गत्यर्थकत्वात् “एनाम्” इति प्रयोज्यकत्वं कथ्यते] ।

(ड) एतस्य—चारुदत्तस्य सम्बन्धे । आत्मन,—वयम् । सदृशम्—एतद्वत्,
अहन्तु यादृकं चतुरं, तथाविधं कट्टिल्यं स्वधियैव नमोर्वाचितवान् इति भावः

(ढ) निर्णये—दोषित्वादीपत्वावधारणः । प्रमाणं—हन्, अभिकारिण इत्यर्थः,

अथ हि पातकी विप्रो न बध्यो मनुरब्रवीत् ।

राष्ट्रादस्मात् तु निर्वास्थो विभवैरक्षतैः सह ॥ ३८ ॥

शीघ्रनक । ज अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सासम्(ण)]
अज्जा । गदस्मि तहि . राजा पालओ भणादि,—“जिण अत्य-
कल्लवत्तस्स कारणादी वसन्तसेणा बाबादिदा, त ताइं ज्जेव

५ यदर्थं आज्ञापयति । आर्या । गतोऽस्मि तव , राजा पालकी भणति,—

दोषिन्नादोषिन्निरूपणपर्यन्तमेव साम्प्रतिकमधिकार , इतः अन्यस्मिन्नस्माक शक्तिर्नास्ति
इति भावः । शब्दे—एवमिष्टे व्यापारे, अपराधिन विमोचने दण्डविधाने वा इत्यर्थः ।
राजा—नृपते , प्रमाणमिति शेष , राजा चेद्विच्छति, तदा अपराधिन लघु
दण्डविधानं विमोचनं वा कर्तुं शक्नोति न तु विचारका , ते तु केवल दण्डनीतिमेव
अनुसरन्ति, ततः पदैकमपि गन्तुं न हि प्रभवन्ति इति भावः । तथाऽपि—राज्ञः
अभिलाषानुसारिण दण्डदामाधिकारि सत्यपि इत्यर्थः । विज्ञाप्यता—निवेद्यता, वक्ष्य
माण शास्त्रशासन दण्डनीतिश्च इति शेषः । [पालक इति प्रयोज्यकर्तुं कस्मिन्
उक्तत्वे णिचि कस्मिन् प्रयोज्यकर्तुं प्रायशः तथात्वदर्शनात्] ।

अपराधिनो दण्डविषये स्वमतं विज्ञापयितुं मनूक्ता दण्डनीतिमुल्लिख्य राज्ञि
पालके आवेदनोद्यमाद्, अयमिति ।—अथम्—अभियुक्त , विप्रः,—ब्राह्मण , चारु
वत् इत्यर्थः पातकी,—स्वोक्तबध्नपपापकर्मा , (तथापि) न हि—नैव, बध्यः,
—विनाश्यः, प्राणदण्डाहं इत्यर्थः, इति मनु,—धर्मशास्त्रप्रणेता स्वमतप्रसिद्ध
न्यायविशेषं अब्रवीत्—अकथयत् अतः, अक्षतैः,—अविनष्टैः, समर्थैरिति यावत्,
विभक्तैः—धनैः, सह—साधनैः (अथम्) अस्मात्—भवदधिकृतादित्यर्थः, राष्ट्रात्
—राज्यात् निवास्य—दूरीकृतव्यः । पातकिनो विप्रस्य प्राणदण्डमकृत्वा निर्वासने
भद्रपक्षेन यथा—‘न ज्ञात ब्राह्मण इत्याम् सञ्जपापेऽपि स्थितम् । राष्ट्रादेन
वहिष्कृतात् समदधनमन्वनम् ॥ इति, “नौण्डा प्राणान्तिकी दण्डो ब्राह्मणस्य
विधीयते” इति च । तथा च हत्याऽपराधिन ब्राह्मणस्य तदीया सकला सम्पत्ति
तर्फे दत्त्वा राज्यादेवासी निष्काशनीय इति मानवी दण्डनीतिः, तव भवता किमभि
मतं कीदृशं इत्येतत् इत्याशयः । पद्यादङ्ग इत्यमरः ॥ ३८ ॥

। ५ । सासम्—असम्—नैतज्जलन सह विद्यमान, सरोदनमित्यर्थः । (“असु
पराधोदमहासक्तु च इत्यमरः) ।

आहरणाद् गले बन्धिञ्च डिङ्गिडम ताडिञ्च टक्किणममाण गडञ्च
सूले भज्जेध त्ति । जो को वि अवरगे एरिम अकच्चं अणु
चिद्धटि, मो णटिणा सणिआरदण्डेण मामीअटि” । * (त)

चारु । अहो । अविमृष्यकारी राजा पालक' (य) । अथवा,—

ईदृशे व्यवहाराग्नौ मन्त्रिभिः परिपातिताः ।

स्थाने खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणा दशाम् ॥ ४० ॥

“यैन अथकल्यवर्त्तस्य कारणात् वसन्तसेना व्यापादिता, त तान्नेव आभरणानि
गले बद्धा डिङ्गिडम ताडयित्वा टक्किणममाण नीत्वा शूल भडक्त इति । य
कोऽप्यपर ईदृशमकायमनुतिष्ठति, स एतन् मनिकारदण्डेन शिष्यते” ।

(त) तव—राज्ञ पालकस्थान्तिके । भणति—आदिशसौत्यथ । डिङ्गिडम—
राजादेशघोषणोक्त्या वाद्यमान यन्त्रविग्रहम् । ताडयित्वा—वादयित्वा इत्यथ ।
टक्किणममाण—टक्किणदिग्वस्थित शवदाहस्थान, वधस्थान वा इत्यथ, [ममाण
मिति “मण् शब्देन शव प्रीकृतं शानं तत्स्थानमुच्यते” इति वचनात्, ममाणं शवा
शिरसे अव इति व्युत्पत्त्या शिरसे इत्यस्मात् धातोरानच्, डिङ्गि] शूल—शूलस्योपरि,
आरोप्येति शेष । भडक्त—मारयत इत्यथ । [अनुतिष्ठति इत्यत्र “आशमाया
भुतवच्च” (३ । ३ । १३२ पा०) इति आशमार्थे भावयत्कालं लट्प्रयोगो बीज,
अनुष्ठास्यतीत्यथ] । मनिकारदण्डन—मापमानदण्डेन । शिष्यते—दण्ड्यते, शान
जीर्णं भविष्यतीत्यथ ।

(य) अहो—विस्मये, विषादे वा । अविमृष्यकारी—अविवेचक, अमद
विचारक इत्यथ, यतोऽयं विग्रहस्तान्त्रिकान्त्रिकत्वात् दण्डप्रदायीति भावः । [अविमृष्य
—पौर्वापश्यसदृष्टैव करोति इति कर्त्तरि णिनि] ।

पूर्वमविमृष्यकारित्वेन राजानं विनित्य पन्तान्त्रेण तदविमृष्यकारितायां
कुमन्त्रिबुद्धिपरिचालनामूलकतया कुमन्त्रिदोषिणैव तदोपमाह, ईदृशे इति ।
मन्त्रिभिः,—कुमन्त्रितामात्रेणेत्यथ, ईदृशे—एवमकार, अतिदण्ड इत्यथ, एव
दारायो—विचारदण्डनरूपवद्भौ, परिपातिता,—सन्तोषावेन नित्यता, अथ
गमिता इत्यथ, महीपाला,—राजानं, कृपणा,—दीनं नरकपातदुर्गमतामिनं
यावत्, दशाम्—पञ्चमा, [“दशाम्” इत्यत्र “ययम” इति पाठः—कृपणा—यावत्,
द्विथ—सम्यक्, मन्त्रिपरतन्त्रस्य स्वयमविमृष्यकारिणं मन्त्रिपञ्चममाशङ्कान्ति

अपि च ।—ईदृशैः श्वेतकाकीयै राज्ञः शासनदूषकैः ।

अपापाना सहस्राणि हन्यन्ते च हतानि च ॥ ४१ ॥

सखे मैत्रेय । गच्छ, महचनादस्वामपश्चिरम् अभिवाटयस्व,
पुत्रश्च मे रोहसेन परिपालयस्व । (द)

विदू । मूले क्लिप्ते कुदो पादवस्स पालणं १ * (ध)

* मूले क्लिप्ते कुत पादपस्य पालनम् ?

शीघ्रञ्च बाध्यम्] गच्छन्ति—प्राप्नुवन्ति, इति यत्, तत् स्थाने खलु—युक्तमेव,
(“युक्ते हे साम्प्रत स्थाने” इत्यमर) , सन्निष्ठां दीपिनिर्दोषत्वनिर्णयाधिकारित्वात्
राज्ञश्च तन्मतमवलम्ब्यैव दण्डदातृत्वात् तेषा निर्दोषदण्डविधानजन्यनिरयगामित्वे
कुनन्निष्ठा एव हेतव इति भावः । अत्र व्यवहाररूपे निरपराधे विषये अग्रेसरादात्म्या
ध्यासात् रूपकमलङ्कारः । पद्यावक्तृ हसन् ॥ ४० ॥

राज्ञानदण्डदण्डविधानादिरूपेऽविमृष्यकारित्वदीपे कुनन्निष्ठामेव हेतुत्वं दृश्य-
न्नाह ईदृशैः ।—श्वेतकाकीयै,—युधवर्णकाकतुल्यै, यथा युधवर्णा काका हि
केवलं वहि मुट्ठ्वा परंनतीवानिष्टजनका, तथा कुनन्निष्ठ वहिर्दोषतत्साधुभावा
अलङ्घ्या इति भावः, ईदृशैः,—एवमप्रकारैः, वहि साधुभिरन्तर्विषैरिति यावत्,
राज्ञः—दूषकः शासनदूषकैः—शासन—दण्डनीति, दूषयन्ति ये तै तथीनैः, अथवा-
व्यवहारदर्शिमरित्वथ, सन्निभिरिति शेषः, अपापाना—निरपराधाना, सहस्राणि—
षड्गुणि इत्यर्थः, बहुसहस्रसङ्ख्याका निरपराधा जना इति यावत्, हतानि—मारितानि,
प्राणित इति भावः, हन्यन्ते—नाशयन्ते च, इदानीमपीति शेषः । [युधवर्णकाकानां
भारतं षट्पञ्चोपि ‘षट्ठेलिया’ इति नाम्ना ख्याते द्वीपान्तरे तादृशा काका
सन्ति इति प्राणितत्त्वविहिरामननात् न तेषामप्रसिद्धत्वं इति सुधीभिरवधातव्यम्] ।
पद्यावक्तृ हसन् ॥ ४१ ॥

चारु । मा मैवम्, (न)—

नृणां लोकान्तरस्थानां देहप्रतिकृतिः 'सुत' ।

मयि यो वै तव स्नेहो रोहसेने स युज्यताम् ॥ ४२ ॥

विदू । भो वयस्य । अहं ते पित्रवयस्मां भवित्र तु ए विर-
हिदाहं पाणाहं धारमि १ ५. (प)

* भो वयस्य ! अहं ते पित्रवयस्यो भूत्वा त्वया विरहितान् प्राणान्
धारयामि ?

दिना त्वत्पुत्रस्य जीवनरक्षणं न सम्भवति इति भावः । अत्र मूलच्छेदानन्तरं पादपस्य
रक्षणसम्भवरूपपादप्रस्तुतात् चारुदत्तविनाशात् परं तत्पुत्ररक्षणसम्भवरूपस्य प्रस्तु-
ताथस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशसां नाम अलङ्कारः ।

(न) एवम्—इत्य, “मूले किन्ने कुत पादपस्य पालनम्” इत्येवरूपमित्यथ,
वचनमिति शेषः । मा मा—न हि न हि, वादी इति शेषः, नैव कथय नैव कथय
इत्यर्थः ।

समाभावे मत्पुत्रस्य पालने असामर्थ्यापनरूपगुणाधिक्यस्य “मूले किन्ने” इत्यादि
वाक्यस्य प्रत्युत्तरं “मा मा” इत्यादिना यदुक्तं, तदेव समर्थयितुं पितुं पुत्राभिलष-
माह, नृणामिति ।—सुतः,—पुत्रः, लोकान्तरस्थानां—अन्यं लोकं इति लोकान्तरः,
तव स्थितानां, परलोकगतानामित्यर्थः, नृणां—पुरुषाणां, देहः—शरीरम्, प्रति-
कृतिः,—प्रतिरूपं, पुत्रं पितृर्हितीयो देहः इति भावः, सुतस्य स्वदेहप्राप्तकृति-
श्रुतिप्रमाणं यथा,—“आत्मा वै जायते पुत्र” इति, स्मृतिरपि यथा,—अज्ञा-
दज्ञात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामास स जीवः प्रयति प्रतमः ॥
इति, अतः मयि—तवाकृतिममिव चारुदत्ते इत्यर्थः, तव—ते, त्वत्पुत्र इत्यर्थः,
यः,—यादृश इत्यर्थः, वै—एव स्नेहः,—प्रणयः, रोहसेने—तदाग्रे समाश्रितः, सः,
—तादृश एव स्नेह इत्यर्थः, युज्यताम्—अर्प्यताम्, पितृलोकान्तरतत्पदस्य
तदङ्गजन्तुत्वं तत्प्रतिकृतिरूपत्वात् पुत्रजीवनरक्षणेनैव पितुं सत्ता सम्भवति तथा मा-
नय स्नेहः अस्ति, स चेत् रोहसेने अर्प्यते, तदा मध्येव अर्पितो भवति अतः तदा-
न समीचीनमिति भावः । अतः वै इति पादपूरणे अप्रयत्नमिति काचित् । अतः तव
हमम् ॥ ४२ ॥

(प) तव विनाशे समं विनः । । तव विनाशे समं विनः । । तव विनाशे समं विनः । ।

चारु । रोहसेनमपि तावद्दर्शय । (फ)

विदुः । एवञ्च जुञ्जति । ३ (ब)

अधि । भद्र शोधनक । अपसार्यतामय वटु । (भ)

शोधनक । [तथा कराति] ।

अधि । क कोऽत्र भो । चण्डालानां दीयतामादेश । (म)

[इति चारुदत्तवस्तुन्य निष्काला सर्वे राजपुरुषा] ।

शोधनक । इदो आअच्छदु अज्जो । १

चारु । [सकृत् एव (२)] “मैत्रेय भो । किमिदमद्य” [इत्यादि

पठति । आकाश (२)] ।—

० एव युज्यते ।

+ इत आगच्छत आर्य्य ।

मित्याह, भो । इति ।—धारयामि १—धनुस्तुहो किमित्यथ, प्रियवयस्तेन त्वया विरहित अहं जीवितुमेव न शक्यामि, ततश्चाहमेव अजीवित, कथं रोहसेन पालयामि स्त्रियामि वा इति भावः ।

(फ) अपिरव अनुज्ञायान् । दर्शय—साक्षात्कारय, मामिति शेषः ।

(ब) एवञ्च इति स्वीकाराद्यकमव्ययम्, दशयानीत्यर्थः । युज्यते—युक्तियुक्तो भवति आत्मजदशनाभिलाष इति शेषः ।

(भ) अपसार्यता—स्थानान्तरं नीयताम् । वटु,—विप्रवाहक, विदूषक इत्यर्थः, चारुदत्तविदूषकयोर्विलापभयिष्ठा परस्परोक्तिमुपश्रुत्य स्त्रिद्वेनाधिकरणिकेन प्रशान्तस्य धर्माधिकरणस्य च सुतारं सुखिदृष्टाभिधीयमानैर्विदूषकवचोभ्यां शान्तिं भङ्गमाशङ्क्य तस्मिन्नात विदूषकस्यापसारणाद्यनुसृतिरदीयतेति, यद्यपि वटुपदस्य सागवकादत्वनिधाने दृश्यते तथाप्यतः बालकीचित्तं विदूषकविप्रलापं श्रुत्वा वटुमिहोपि तस्मिन् अथवा वटुत्वनामपि तन्मिव धातव्यम् । [“वटु” इत्यत्र “वह्नि” इति पञ्चान्तरसंस्कृतपाठः] ।

विष-सलिल-तुलाग्नि प्रार्थितं मे विचारं

क्रकचमिह शरीरं वीक्ष्य दातव्यमद्य ।

अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मणं मा निहमि

पतमि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥ ४३ ॥

अयमागतोऽस्मीति । [निष्क्रान्ता सर्वे] ।

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्ग समाप्तः ॥ ८ ॥

निरपराधस्य स्वस्य अविचारिण जीवनदण्डादंशदानात् राजानम् अधिकर-
णिकं वा आकीर्णनाह, विधेति ।—विधेय—शरत्वेन, सलिलेन—जलेन, जल-
निमज्जनेनेत्यर्थः, तुलया—तुलायन्त्रस्योपरि आरोपणेनेति यावत्, अग्निना—
अनलमध्ये निक्षेपेण वा, प्रार्थितं,—याचितं, मयेति शेषः, तस्मिन्,
विषादिभिः परीक्ष्य निष्पादनौघे इत्यर्थः, मे—मम, विचारं—मय्यारोपितस्य दुर्ग-
योगस्य तत्त्वनिर्णये सति इत्यर्थः, विषादिपरीक्षया मदपराधस्य तत्त्वनिर्णयो भवतु
इति सहर्षं मत्प्राप्तये सतीति यावत्, वीक्ष्य—विशेषेण दृष्ट्वा, प्रोक्तपरीक्षाभिरुक्तं
पापं न वेति पूर्वं सम्यक् विचार्य इत्यर्थः, यदि पापं विद्यते, तदा विषमजले
सलिलमज्जने वा प्राणवियोगः, अपापस्य तु तत्करणेऽपि न तथा, तुलादण्डेन
जलेन पापं गुरुभवति, तेन च पापिनः आधारभूततुल्यैकभागं अधो याति,
अपरभाग ऊर्ध्वमुख्यतो भवति, अपापयेत् तदधिष्ठिततुल्यभाग ऊर्ध्वमुख्यतो भवति,
अपरभाग गुरुभूत्वा अधो यातीति, अग्निप्रवेशे वा तत्र धारणे पापिनः शरीरस्य
वा तदंशस्य दाहः, अपापत्वे तु न तथेति परीक्ष्य इति यावत्, निगद्यविधौ
विषादिपरीक्षा च याज्ञवल्क्येनाक्ता यथा,—“तुलाग्न्यापो विषं कोपो दिव्यानां ह
विशुद्धये । महाभियोगेवेतानि शीर्षकस्येऽभियोगात्तरि ॥” इति । अन्य—वर्तमान-
दिने इत्यर्थः, इह—अस्मिन्, शरीरे—देहे, क्रकच—करपत्रं, त्रिणादिविषाटनकर-
खुरधारः अस्त्वविशेष इत्यर्थः, (“करात्” इति वङ्गभाषा) दातव्यं—दातुमुचितम्,
अधिकरणिकस्येति शेषः, विषादिपरीक्षेण समापराधित्वे नि मग्नो भूत्वा अधिकर-
णिकः यदि अतीव यत्नणादायकेन क्रकचेनापि मम प्राणदण्डं दिव्यानां, तदा
मे किमपि वक्तव्यं न स्यादिति भावः । इयमस्यानेपौत्तिवोया, वस्तुतस्तु विचार-
न्यायतः धर्मशान्तिविरुद्ध एव विचारः कृतः, आरुद्र्यं,—“विषादेऽन्वयतः न
समाभवे तु साक्षिणः । मान्यभावात् ततोऽपि प्रवदन्तं कर्तव्यम् ।” इति

तथा च प्रोक्तालौकिकप्रमाणरूपस्य दिव्यस्य पूर्वोपात्तयो पतसाक्षिणीरभावे एवानु-
 गृह्यत्वात् अथ च सालिभिरेव निर्णयस्य निष्पादितत्वात् दिव्यकरणे आगही न
 कृतीऽधिकरणिकेनेति मुधीभिरवधातव्यम् । तथाऽकरणान् साक्षीशमाह, अथेति ।
 —अथ—यदि, रिपुवचनात्—रिपो—शत्रोः, शकारस्य इत्यथ, वचनात् वा—
 वाक्यादेव, यदा,—वा,—पक्षान्तरे (“वा स्याद विकल्पोपस्योरेवार्थेऽपि ससञ्चये”
 इत्यमर) ब्राह्मण—विप्र, मां—चारुदत्तमित्यथ, निरपराधमिति यावत्, ब्राह्मण-
 तया निष्पापतया च अवध्यमिति भावः, निहसि—मारयसि, तदा पुत्रपौत्रौ,—
 तनय तत्तनयादिभिः, समेत,—सहित, नरकमध्ये—निरयान्त, पतसि—
 गच्छतीत्यथ, अवश्य निरयगामी भविष्यतीति यावत् । निरपराधदण्डस्य नरक
 फलकत्वमाह मनु,—“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डाद्देवाण्यदण्डयन् । अयं शो-
 महटाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥” इति । अथ दण्डदातु पुत्रपौत्रादिभिः साह-
 नरकनयपतने, रिपुवचनमात्रमाश्रित्य निरपराधब्राह्मणहननस्य निष्पादकहेतुत्वेनो-
 क्तोक्तनात् वाक्याग्रहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः । सालिनी वृत्त, ‘ननमयययुतेय
 सालिनी भोगिलोके’ इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥

इत्यप्यगाम्वाटवीमञ्जरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा
 श्रीमञ्जोवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिताया, तदात्मजाभ्या
 पण्डितश्रीनटायवीधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्निष्यवीधविद्यारत्नाभ्यां
 प्रतिसंस्कृतायाममलाख्याया मञ्जुकटिकल्याख्यायां
 नवमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

दशमोऽङ्कः ।

[तत्र प्रविशति चाण्डालइवेनातुगम्यमानचारुदत्त] ।

समी ।—

तर्किं गा कलत्र काल्पण्य नववध बन्धनअणे गिउणा ।

अचिलेण शेशक्खिअण शूलालोविण कुशलम् ॥ १ ॥

ओशलध अज्जा । ओशलध । एषि अज्जचालुदत्ते, ॥—

तत्र किं न कलत्र कारण नववध बन्धनयने निपुणौ ।

अचिरं शीर्षच्छेदनं शूलारोपेण कुशलम् ॥

† अपमृत आर्यो । अपमृत । एष आर्य-चारुदत्त, —

चारुदत्त विनाशयितुं दक्षिणश्मशानं नयन्तौ घातकौ तेषां गमनकारणमज्ञानं कश्चनप्रत्याहृतुं, “तर्किं” इति ।—तत्—प्रज्ञात, इत्यस्य विदितमित्यर्थः, कारण—हृतुम्, अनेन पथा गमने इति भावः, किं न कलत्र ?—विचारय ? इत्यर्थः, अस्माकं गमनप्रयोजनं किं त्वं न जानासि ? तत् किमिति विशिष्य आह, नववधः ।—नव, —नूतने, वधे—नाशः, तथा बन्धे—बन्धनविषये, यथा,—नव,—नूतन, ॥ १ ॥ ५५ बन्ध, —बन्धन, तत्र यत् नयनं—साधनं तस्मिन्, अभिनववधदण्डाभावात्तस्य बन्धनं सम्पादने इत्यर्थः, [‘साधुनिपुणाभ्यामज्ञायाम्’ (२३ ४३ पा०) इति मत्तस्य मतम्] निपुणौ—दत्तौ (अत्र आवास् इति कर्तृपदमव्याहरणोपम) अचिरं—शीघ्रम्, शीघ्रम्,—शीघ्रम्, छेदनेषु—कर्तव्येषु, तथा शूलं—शूलरूपिणः, आरोपेण—आरोपणेन बध्यत्यति शयः, कुशलौ—अभिर्जा, [‘आयुतकुशलं भवाम्’ (२३ ८० पा०) इति मत्तस्य मतम्] कुशलं—भवति, अत्र ववादिमानस्य नववधवधादिषु नेपथ्यं प्रकाशयितुं तथा शीघ्रच्छेदनादप्युक्तं प्रज्ञायां तु नाना भावप्रयोगमनस्मिन् भावः । [‘व’ इत्यस्य भविष्यकार्त्तस्य लट् । कालत्र इत्यस्य दण्डानुगुणधेनुत्वाभावात् । उपगच्छति इत्यर्थः, तत्र नववधः, —“अ ४ ३५४ तु नूतनं दण्डं पादुकादङ्गीतिम्” इति ॥ १ ॥

दिस्सुक्कलवीलदामे गहिदे अस्सेहि बज्जभपुल्लिसिंह ।

दीवे व्व मन्दस्सेहे धोअं धोअ खअ जादि ॥ २ ॥

चारु । [सविषाणम्]—

नयनमल्लिलसिक्त पाशुरूक्षीकृताङ्ग

पितृवनसुसनीभिर्वेष्टित मे शरीरम् ।

८ दत्तकरवीरदामा गृहीत आश्रमा बध्यपुरुषाभ्याम् ।

दीप इव मन्दस्सेह स्तोक स्तोक लय याति ॥

चारदत्तस्य हत्यापराधज्ञापकवैशम्पवर्णयन् बध्यतेनास्य स्वत एव क्रमशः
चयित्वमाह दत्तेति ।—दत्तकरवीरदामा—दत्तम्—अपित करवीरम्—प्रतिहासा
परपण्याजकस्य रक्तवर्णपुष्पाविशेषस्य, दाम—माल्य यस्मै स, करवीरमाल्यभूषित-
कण्ठ इत्यर्थ (रक्तमाल्येन रक्तचन्दनेन च बध्य अलङ्कियते इति प्रसिद्धि) दध्य-
पुरुषाभ्या—बधे—बधविषये साधू इति बध्यौ [“तव साधु ” (४।४।८८ पा०) इति
सूत्रेण यत्] बधनिपुणौ इत्यर्थ, तौ च तौ पुरुषौ चेति ताभ्या, घातुकाभ्यामित्यर्थ,
आश्रमाभ्या—छाण्डालहवनेत्यर्थ, गृहीत,—धृत, “एष आश्रयचारुदत्त ” इति
पूर्वाक्तगण्यवाक्येनावय मन्दस्सेह,—रुन्द,—रुल्य, रेह,—रैत्, पट्टे—ट्रिका,
देहस्थघातुरसी वा यस्य तर्थाक्त, दीप,—प्रदीप इव स्तोक स्तोकम्—रुल्यमल्य,
शनै शनै यथा तथेत्यर्थ, लय—नाश, यात—गच्छति, प्राप्तासीत्यर्थ, स्तोकैस्तेही
दीपो यथा शनै शनै निवाति, तथा रक्तकरवीरादिवध्यचिह्नार्पणेनैव आत्मन
नाशनिश्चयात् अस्य प्रतिक्षण देहस्थयो जायते इति तात्पर्यार्थ, “अशने पतने न
वेदना पतनज्ञानमतीव दुःसहम्” इतिवत् मरणापेक्षया मरिष्यामि इति ज्ञानस्यैव
दुःसहत्वादिति भावः । अतः श्लिष्टविशेषणेन मन्दस्सेहपदार्थेन विशेषितयो चारु-
दत्तशोषशोर्वैधर्म्यसाहचर्येति हेतुानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः । अस्सेहि इत्यत्रापि पुष्प-
बध्यन्त्याऽनुरोधादवानुस्माराभावः । सादुस्मरते तु अगत्या लघुतया पाठ्यम् । आश्रमा
हसम् । २ ॥

विरममिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्त

बलिमिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥ ३ ॥

चाण्डाली । ओशनलध अज्जा । ओशनलध ॥ —

किं पेक्खध ? छिज्जन्तं शप्पुलिशा । कालं पल्लशु धालाहि ।

शुअण शउणाधिवासं शज्जण पुलिशदुमं एद ॥ ४ ॥

* अपसरत आया । अपसरत । —

† किं पश्यत ? क्षिप्तमानं सत्पुरुषा । कालं परगुधाराभ्याम् ।

सुजनं शकुनाधिवासं सज्जनपुरुषदुर्ममेतम् ॥

कृतानि—धूसराणि, अङ्गानि—अवयवा यस्य तत तथोक्तं, तथा पितृवनसुमनोभिः,
—पितृवनं—शमशानं, बधस्थानं वा, (“शमशानं स्यात् पितृवनम्” इत्यमरः) तस्य
सुमनोभिः,—तत्र भवैः, तत्र गमनसूचकैर्वा पुष्पेरित्यर्थः, (“स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रमृज्य
कुसुमं समम्” इत्यमरः) करवीरपुष्पेरिति यावत्, (प्राक् करवीरस्यैकीकृतात्)
वेष्टित—परिवृतं, रक्तगन्धेन—रक्तेन—रक्तवर्णेन, गन्धेन—घृष्टचन्दनेन, घृष्टरक्त-
चन्दनेन इत्यर्थः, अनुलिप्त—परित्यागः, सञ्चितमित्यर्थः, मे—मम, शरीरम्—अङ्गं,
बलिमिव—काकादिप्रदेयभृतयस्त्रोयद्रव्यमिव, ऐश्वदेवाय दीयमानं पुत्राद्रव्यमिव वा,
तत्तु काका एव भुञ्जते, अत एव तेषां “बलिमुक्तं, बलिपट” इति मनादयम्,
काकादिभ्यो बलिप्रदानमाह मनु,—“शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचा पापरीणिणाम् ।
वायसानां क्लृप्तोणाञ्च शनकैर्निर्वपेक्षुवि ॥” इति । परिभोक्तुं—खादितुं, तत्र यान्त-
—उत्प्रेक्षन्ते, अस्माभिर्हतं भक्षणीयमिति विचारयन्तीत्यर्थः । अपोपमानं—तत्र
बलिना साहचर्यं शरीरस्यावैधर्म्यस्यास्य प्रतीतिरूपमाऽलङ्कारः । मालिनी उक्तम् ॥ ३ ॥

सज्जनस्य विनाशदर्शनं साधूनामनुचितमिति तास्ततो निवर्धयन्त्यावाहयत्,
किमिति ।—हे सत्पुरुषा ।—साधवः ।, चारुदत्तस्य बधः द्रष्टुमागता इति भावः,
सुजना,—सहृदयमानवाः, एव शकुनाः,—पक्षिणः, तेषाम् अधिवासः,—आश्रयः
तः, सज्जनपुरुषः,—साधुपुरुष एव, दुर्ममः,—वृक्षः तं, पक्षिणो यथा वृक्षमाश्रित्य
तिष्ठन्ति, तथा बहवः सत्पुरुषा दुर्ममरूपमनुमेव साधु चारुदत्तमाश्रित्य अश्रित-
इति भावः, कालपरगुधाराभ्यां—काल एव—कृतान्त एव, कृतान्तस्य दर्शय इत्यर्थः,
यदा,—कालः,—कृतान्त इव, तस्य सारकत्वादिति भावः, परगु—परगताः, पर-
गुधाराभ्यां—तीक्ष्णादभागाभ्यां, [चण्डालस्य पित्तान् परगुधाराभ्यां निर्वर्धयन्ति]

आअच्छ ले चालुदत्ता । आअच्छ । ॥

चारु । पुरुषभाग्यानामचिन्त्या खलु व्यापाराः, यदह-

मीदृशी दशासनुप्राप्तः । (क) —

सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनरुस्तकैः ।

पिष्टचूर्णावकीर्णश्च पुरुषोऽह पशूक्ततः ॥ ५ ॥

० आअच्छ र चारुदत्त । आअच्छ ।

आशब्धा विधृताभ्यामिति ३५ क्लियमान—विपाद्यमान विनाशमानमिति यावत्, एत—चारुदत्तमित्यर्थ किं पश्यतः ?—किमवलीकयतः ? न युक्तमीदृशसाधनन द्रष्टुम् अत अपसरत इति भावः । [“क्लिज्जन्त शष्पुलिशा” इत्यत्र “क्लिज्जन्त शष्पु- लिश” इति “शष्पुलिश वज्रकल” इति च पाठान्तरद्वये “क्लियमान सत्पुरुष” “सत्पुरुष वज्रमानम्” इति च संस्कृतद्वयम्, तथा “कालपलशुधालाहि” इत्यत्र “कालपलशु- धालाहि” इति पाठान्तरं “कालपरशुधराभ्याम्” इति संस्कृते आवाभ्यामिति कृत्विशेष्यपदस्य विशेषणतया व्याख्येयम्] । अत एतत्पदप्रतिपाद्ये उपमेये चारु दत्ते उपमानभूतस्य द्रुमस्य तादात्म्यासीपातः, मुजनेषु शकुनित्वे काले च परशुधारात् मार्गेपितमि त साङ्ग रूपकमलङ्कारः । एव “सज्जनद्रुमम्” इत्यनेनैव अभीष्टाय सिद्धौ पुनः पुरुषपदप्रयोगात् पुनरुक्ततादोषः, स च “सज्जनसरलद्रुममेतत्” इति पाठपरिवर्त्तनेन समाधातुं शक्यते । आध्या वक्तम् ॥ ४ ॥

(क) पुरुषभाग्य ना—नानवाट्टानाम् । अचिन्त्या,—आवभासनीया, दृष्टेया इति यावत् । व्यापारा,—विषया, फलानीति यावत् । “स्त्रियार्थवत् पुरुषस्य भाग्यं देवान् जानन्ति कुता मनुष्याः” इति भावः । यद्—येन अचिन्त नोपभाग्यनेत्यर्थः । ईदृशी—कदाप्यचिन्तनीया प्राणदण्डरूपनिकारवतीमित्यर्थः । दशम—१५व्याम् । अनुप्राप्त—लब्धः ।

[अग्रतो निरूप्य] अहो । तारतम्य नराणाम् । (ख) [सकलणम्]—
अमी हि दृष्ट्वा मदुपेतमेतन्मर्त्यं धिगस्त्वित्युपजातवाप्या ।
अशक्तवन्तः परिरक्षितुं मा स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति पौरा ॥ ६ ॥

सन्, पश्यन्त, —देवतीदृश्यकक्षेच्छागादिपशुरूपेण परिणत, देवताप्रीतये
छेदनीय पश्यवगो यथा रक्तचन्दनादाभिरलाङ्घ्यत, तथा अहमाप कृत इत्यथ,
[अपश्य पश्य सम्पद्यमान कृत शत विग्रहे “वृश्चस्ति—” (५।४।५ पा०) इति
कृवातृत्तरपदात् पश्यशब्दादभूततद्भावे चिप्रत्यय] पुरा हि वज्रस्य शरीर रक्तचन्दनेन
रक्ताकारचिह्नाङ्कितमक्रियतेति व्यवहारोऽनेनानुमीयते । अक्षीपमानभूते परूपे
पशोन्नादात्म्याध्यासात् निरङ्ग रूपकमलङ्कार । पय्यावक्तुं हसम् ॥ ५ ॥

(ख) अहो इति खेदे, विस्मये वा । नराणां—राजपुरुषदृष्टृपुरुषपाणा
मित्यथ । तारतम्य—बधसाधन-वाप्यविसर्जनादिकृत परस्पर भेद, केऽपि मां
निघ्नन्त हृष्यन्ति, केचन वा तदवलोकयन्त दुःख प्रकाशयन्तीति भावः ।

राजपुरुषाणां नागरिकाणाञ्च परस्पर तारतम्य दशयितुं नागरिकाणां खेद
विद्वेषव्राह्म, अमी इति ।—अमी—इतस्तत् समवेता, पौरा,—नागरिका,
मदुपेत—मयि—मद्विषये, उपेतम्—उपस्थितम्, अथवा मया उपेत—दुर्दैववशात्
प्राप्तमित्यथ, एतत्—उपस्थितम् अकारणबधदण्डरूपम् अवमाननमित्यथ, यदा,—
मया उपेत—प्राप्त, धृतमिति यावत्, एतत्—करवीरमात्यादिरूप वध्यचिह्न,
[“एतत्—निरपराधवधादि” खम्’ इति लज्जादीक्षित । ‘उपेतम्’ इत्यतः
‘मम देहमेतम्’ इति पाठान्तरे—एतम्—इदृश, अथाचर्हयितमित्यथ, मम—
मे, देह—शरीर] दृष्ट्वा—विलोक्य, मर्त्य—मानव, मरणव्यक्ताणामर्थ, पश्यन्त
व्यवहरन्तमिति यावत्, धिक्—निन्दा, अन्तु—वसन्तम्, तादृश जनान्ताम
इत्यर्थ, इति—इत्यम्, उक्तेति शेष, उपजातवाप्या,—उत्पत्तिशब्दात् अथ
पूर्णनयना, [“उपजातवाप्या” इत्यतः उपजातवन्ता’ इति पाठान्तरम्] मा
व्यभूत चारुदत्तमित्यथ, परिरक्षितुं—घातकहन्ता परवृत्तम्, अहम्, त—
अपारयन्त

चाण्डाली । ओशलध अज्जा । ओशलध । कि पेक्खध ? ॥—

इन्द्रे प्पवाहिअन्ते, गोप्पशवे, शङ्कमं च तालाणं ।

शुपुलिश पाणविपत्ती, चत्तालि इमे ण दट्ठव्वा ॥ ७ ॥

०८ । हण्डे आहीन्ता । (ग) पेक्ख पेक्ख, ॥—

* अपसरत आयां । अपसरत । कि पश्यत ?—

इन्द्र प्रवाह्यमाणो गोपसव सङ्क्रमय ताराणां ।

सुपुलपपाणविपत्तिस्तार इमे न दृष्टव्या ॥

† हण्डे आहीन्ता । पश्य पश्य,—

नाभुभि सञ्जनध्वादनस्य अशस्त्रीयत्वेन अयुक्तत्वात्, ताम्रतो निवर्त्तयित
त सञ्जनध्वादनस्य दग्धत्वात्, इन्द्र इति ।—इन्द्र,—इन्द्रध्वज, स्वराज्य
हृदिशस्यादिहृद्दार्ढ्यं राजा क्रियमाण इन्द्रदेवत पताकाविशिष इत्यर्थ, [अथ इन्द्र
इत्येन इन्द्रपूनाद्यै निर्मितं तदीयध्वज एव लल्यते, तस्यैव विसर्जनकाले प्रवाह्यत्व
दृश्यात्, अन्वदा इहलोके इन्द्रस्य साक्षाद् दर्शनासम्भवाद उक्तिरियमसङ्गता स्यादिति
विद्वद्भि विभावनीयम्] प्रवाह्यमाण —विसर्जनार्थं नीयमान, [इन्द्रध्वजविस
र्जनस्य रहसि कर्तव्यतामाह कालिकापुराण यथा,—“उत्थापयेत्तूयैरवै सञ्जे-
लीकस्य वे पुन । रक्षो विसर्जयेत् कर्तुं विशेषीऽय प्रपूजने ॥” इति “एव कृत्वा
।दवाभानि शक्नोत्यापनमादित । अवर्त्तयेयुतायाश्च दादृश्या पार्थिव स्वयम् ॥ अन्त-
पादे भग्नान्तु निशि शक्न विसञ्जयेत् । सुतेषु सञ्जेलीकेषु यथा राजा न पश्यति ॥”
इति च । गी ।—सौरभेया प्रसव —गर्भमीषन, ताराणा—नक्षत्राणां, सङ्क्रम,
—सङ्क्रम, अन्तर्गतमित्यर्थ ।

‘णअली-पधाणभूदे वज्झीअन्ते कदन्तअस्याए ।

किं लुअदि अन्तलिकवे ? आदु अणद्धे पडदि वज्जे ? १ ॥ ८ ॥

द्वितीय । अले गोहा । (घ)—

ण अ लुअदि अन्तलिकवे णेअ अणद्धे पडदि वज्जे ।

महिला शम्भूह मेहे निवडदि णअणस्सु धाराहि १ ॥ ९ ॥

* नगरीप्रधानभूतं बध्यमाने कृतान्ताश्रया ।

किं रोदित्यन्तरीचम् ? अथवा अनभं पतति दध्मम् ? ॥

† अरे गोह ।—न च रोदित्यन्तरीचं नैवानभं पतति वज्रम् ।

महिलासमुद्गमेघाग्निपतति नयनास्य धाराभिः ॥

चारुदत्तस्य वधादेशयवणेन शोकात्तानां गवाक्षदेशस्थितानां पुरस्त्रीणां रोदनादिश्लाघां प्रथमचाण्डालस्य वितर्कमाह, नगरीति ।—कृतान्तस्य—अलङ्कारादशस्य यमकल्पस्य राज्ञः पालकस्य, आज्ञया—आदेशेन, नगरीप्रधानभूते—नगर्या,—उज्जयिन्या इत्यर्थं, प्रधानभूते—श्रेष्ठपुरुषरूपे, चारुदत्ते इत्यर्थं, बध्यमाने—हन्तुं बध्यमाने नोद्यमाने सतीत्यर्थं, आवाभ्यामिति शेषः, अन्तरीचम्—आकाशं, रोदति—क्रन्दति किम् ? अथवा—किं वा, अनभं—सध्वस्तम्भरहितामत्यथ, [नास्ति अभं मेघो यस्मिन् तदिति विग्रहः] मेघगत्यादाकाशदेशात् इति यावत्, वज्रम्—अग्निः, पतति—मण्डलं निक्षिप्तं भवति किम् ? तादृशमनुकूपस्य अकारणप्राणदण्डोदयागदशनेन रोदयमानानां पुरस्त्रीणां भ्रमाविवरणधारमश्रुपतनानां अन्तरीचं रोदति, चतुर्दिशु यवणविदारि-हाहाकारशब्दप्रादुर्भावात् न च पततीति चाण्डालस्य वितर्कः । अथ प्रकृतया पुरस्त्रीकर्तृकयारश्रुपातरदनयोः अप्रकृतान्तरौचकर्तृकरोदनवज्रपातयोः तादात्म्यारोपस्य किञ्चिन्नेन सूचनान् मन्दहस्यपत्त्या पश्यमानात् सन्नेही नाम अनङ्कारः । आश्वा उक्तम् ॥ ८ ॥

(घ) गोह इति प्रथमचाण्डालस्य नाम्ना आसन्वणं बोधयति ।

अवित्र ।—

वज्रमि गीअमाणे जणश्श शब्बश्श लोदमाणश्श ।

णअण शलिलेहि शित्ते लच्छादो ण उस्समइ लेणू ॥ १० ॥

चारु । [निरुप्य सकलणम्]—

एता. पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो मा

वातायनार्द्धेन विनि सृतास्या ।

* अपि च ।—वध्ये नौयनाने जनस्य सर्वस्य रुदत ।

नयनसलिलसिक्तो रघ्यातो न उन्नमति रेणु ॥

नारीनिकर एव नैघ, —जलद, तस्मात्, [अविरतनेत्रजलवर्षणात् नारीसमूहे नैघवारोपो बोध्य] नयनाम्—नेत्रोटकम्, अश्रु इति यावत्, धाराभि, —प्रवाहे, वृष्टिप्रवाहरूपवाहेत्यर्थ, पतति—स्रवति, पीरयोधिता लोचनेभ्य अनवरतमश्रु धारा विलीयते । अत्र निरुपद्रवविषये महिलासमूहे मेघतादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कार । उपगीति वृत्तम् ॥ ८ ॥

नागरिकाणामपि शोकप्रकटप्रकारनाह वध्य इति ।—वध्ये—मारणीये, चारु दत्ते इत्यर्थ, नौयनाने—प्राप्यमाणं सति, वधाय रघ्याभूमिम् आवाभ्यासति शब्द, रुदत —क्रन्दत क्रन्दनपरायणस्य इति यावत्, सर्वस्य—सकलस्य, जनस्य—नगरवासिलोकस्य रुदतामुज्ज्विनीवामिनामित्यर्थ, नयनसलिलेन—अश्रुधारया, सिक्त, —झाट पङ्क्तिता गत इति यावत्, रेणु, —धूलि, रघ्यास्य इति भाव, रघ्यात् —नागान न उन्नमति—उत्तिष्ठति उड्डीय परितः प्रसरति इत्यर्थ, अविरतवृत्तेनैवजलप्रतनेन कट्टमोभतत्वादिति भाव । “णअणशलिलेहि” इत्यत्र णकारस्य सान्स्वारत्वेऽपि कृन्तोऽनुरोधात् लघुत्व बोद्धव्यम् । अत्र रघ्यारेणूनामनुत्पत्तेरुत्पत्तिनाजनमजनसलिलमेकात्म्यत्वेऽपि तत्सम्बन्धकद्वयात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपा आतशोक्तिरलङ्कार । आद्या वृत्तम् । १० ॥

हा । चारुदत्तेत्यभिभाषमाणा

वाप्य प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

चाण्डालौ । आअच्छ ले चालुदत्ता । आअच्छ । इम घोषण-
द्वारा । आहणेध डिण्डिम, घोषेध घोषण । * (ड)

उभौ । शुणाध अज्जा । शुणाध । एणे शय्यवाह विणअ-
दत्तश्च गालिके, शाअलदत्तश्च पुत्तके अज्जचालुदत्ते णाम,
एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वशन्तशेणा अत्यकम्प-
वत्तश्च कालणादो शुस्स पुण्फकलण्डअजिस्सुज्जाण पवेशिअ

* आगच्छ रे चारुदत्त । आगच्छ । इद घोषणाध्यानम् । आहत डिण्डिम,
घोषयत घोषणाम् ।

† शृणुत आर्या । शृणुत—एष साधवाहविनयदत्तस्य नप्ता, सागरदत्तस्य पुत्रक
आर्यं चारुदत्ती नाम । एतेन किलाकायकारिणा गणिका वसन्तसेना अत्यल्पवर्ण

यामा ता, तथाभूता मय, [“विनि सृतास्या ” इत्यत्र “विनि सृतास्त्य इति
पाठान्तरे—विनि सृतानि अनीणि याभि तथोक्ता] माम उद्दिश्य इति शय, हा
इति खेदे, चारुदत्त । इति—चारुदत्तेत्येतावन्मात्रमेव, अभिभाषमाणा,—कथयन्त्य,
विलपन्त्य मय इत्य, प्रणालीभि,—परिवाहविनिर्गतजनधाराम, यदा,—
जलनि मरणमार्गे इव, (“इया प्रणाली पयस पदयाम् इत्यमर) वाप्य—एत
जलम्, उत्सृजन्ति—मुञ्चन्ति, जलनालीभिरिव पौरयोपता नेदै प्रवलवर्गेन
अश्रुवारा विगलन्तीत्यर्थ । अव प्रकृताना स्त्रियामभ्या पय प्रणालीत्वेन सम्भावनात
उत्प्रेक्षाऽलङ्कार । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ड) घोषणाध्यानम्—अपराधप्रख्यापनध्यानमित्यर्थ, अनुमीयते नैतत्त एत
राज्ञा मुचिरप्रचलता एषा शासनपद्धति आसीत् किल, येन हि सम्पादनाकना
प्राणदण्डाद्या राजदण्डाया श्रेष्ठिचत्वरूपे, महाजनतामभामय, चतुष्टयेषु, नगरा
प्रधानस्थलेषु वयनमिषु च प्रख्यापयितुम् अविनोतान मनीषतान शिवविजयन
दण्डनीयस्यापराधवापणा विज्ञेयघातकैरुक्तिरनेति, तत्र हि उन्मत्तस्या प्रधानम
मार्गेषु चारुदत्तस्यापराधवापणा चाण्डालै पक्षकत कर्तेति बोध्यम् । आहत—
ताडयत, बादयत इत्यर्थ । डिण्डिम—राजादारादेषाद्यं वाद्यमानन्ति इत्यर्थम् ।
घोषयत,—उच्चै प्रख्यापयत इत्यर्थ । घोषणा—राज आह्वयम् ।

बाहुपाशवलकालीण सालिदे त्ति एशे शनोत्ते (च) गहिदे. शअ
अ पडिवसे । ततो लस्सा पालएण अस्से आसुत्ता णट मालेदु ।
जदि अवले ईदिश उभअ लोअविलुड अकज्ज कलेदि, त पि
लाआ पालअ एव्व ज्जेव शाशदि । ११

चारु । [मानवेद (६) स्वगतम्]—

सखशत परिपूत गोत्रमुद्भासितं मे

सदसि निविडचैत्य-व्रह्मघोषै पुरस्तात् ।

कारणान् यन् पुष्पकरगुडकजीर्णोद्यान प्रवेष्ट्य बाहुपाशवलात्कारिण सारितेति एष
सल्लो गृहीत स्वयं प्रतिपन्न । ततो राज्ञा पालकेन वयनाज्ञाता एत
सारितम् । यद्यपर ईदृशमुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति, तमपि राजा पालक
एवमेव ज्ञाति

(च) नता—पौत्र । एष —चारुदत्त । सल्लो, —लोभ —दस्युतस्करा
दिभिः अपहृत धनं पश्यन्तु वसन्तसेनाया भक्षणं जातं तन सहितं, सद्रव्यं, साम्
हार इत्यर्थः । “लोभलु तदने” इत्यनर, तदने—चौधधने इत्यर्थः । गृहीत,—
हृतं स्वयम्—आत्मना स्वमुचिनेति यावत् । प्रतिपन्न,—वसन्तसेना मयैव हता
इति स्वोक्तशान्तिनि नाव । जायता,—आदिष्टा । एत—चारुदत्तमित्यर्थः । अपर
—एवम् । कश्चिदिति इष । ईदृशम्—एवमप्रकारं, न्यौधधरूपमिति यावत् ।
उभयलोकविरुद्धम्—इहलोकपरलोकप्रतिकूलम् । ऐहिकपारविकानङ्गलहेतुभूत-
मित्यर्थः । करोति—कुरियतीत्यर्थः । एवमेव—ईदृशमेव, चारुदत्तस्य दण्डानुरूप
मेवम् । ज्ञाति—आदिष्टं त इत्यर्थः कश्चिदेव कुरियति चेत् राजा त दण्डयि-
ष्यतीत्यर्थः । करोति “ज्ञाति इत्येव “आज्ञाता—” (भाषा १३२ पा०) इति
आज्ञाता भविष्यदर्थे कर्तुः ।

तव वदन-भवामृतं निपीय

कथमवशो ह्ययशोविष पिबामि ? ॥ १३ ॥

युगलेन घातुकघोषणा त्रीतमशक्तुवन्नाह शशीति ।—शशिन, —चन्द्रस्य, ये विमला,
—उज्ज्वला धवला इत्यथ नयूखा, —किरणा ते इव शुभा, —विशदा, दन्ता,
—दण्डना यस्यान्तस्त्रमुडौ निम्बलसुधाकरकरावटातदशने इत्यथ, तथा सुचिर,
—अतिमनीहर य विद्रुम —प्रवाल, तत्सन्निभ—तस्मद्दृशम् अधरौष्ठम्—अधर,
—निवीष्ठय ओष्ठ, —उत्तरोष्ठय तथो समाहार, [प्राण्यद्भत्वात् “इदं”
(१४४२ पा०) इति सनाहारं एकवद्भाव] तत यस्या तत्सम्बोधने, प्रवालवदति
रुधिररक्तिनाधरौष्ठविशिष्टे इत्यथ (यद्यपि “ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशन
वाससी” इत्यमरोक्ते अधरौष्ठौ एकाग्रवाचकौ, तथाऽपि केषाञ्चित्मते ऊहस्य ओष्ठ,
दध स्यस्तु अधर “अधरोष्ठेऽधर पुमान्” इति बलशर्माङ्गि अधरौष्ठशब्देन उत्तरा-
धरौ रदनच्छदौ बोध्यौ । केषिचु सनाहारइदमुपेत्य “अधरेण सहित ओष्ठ ”
इति विग्रहे शाकपाधिवदित्वात् उत्तरपदलोपिममास वदन्ति तथात्वे तत्सन्निभ
अधरोष्ठ यस्या इति अनुदितविग्रह] तव—ते, वदनभवामृत—सुखीत्यपौयुष,
निपीय—आस्वाद्य (इटानीम्) अवश, —अनायत्त, पराधीन सन् इत्यथ, कथ
—केन प्रकारेण अग्रशोविषम्—अयश —स्त्रीघातकोऽयमिति अकीर्तिरूपमित्यथ,
विष—गरलम् [इति रूपकम्] विषमिव अयश, —दुष्कौर्तिमिति वाऽर्थ,
[इत्युपमा] पिबामि—पान करोमि आस्वादयामीत्यर्थ, पूर्वं बहुश सर्वोत्कृष्ट
प्राणप्रद स्वाद सुपय निवृत पिबते अनाय पद्यादतिकटु स्वादरहित छदयटादक
पथ कथमपि न रोचते इति भावः । यशोधनाना हि अयश विषममृतशाल्यवत्
ममृतं भवति तात्पर्यम् । अनायतपान-विषपानरूपयो विरुद्धा वस्तुनिरिकत
नरुदनादण्णात् विषनालहार, तथा शुद्धशशिनदृखै सह दन्ताना । दृष्टं केष
नराधरौष्ठस्य अवेषकृन्नास्त्रोष्ठादुपमाइत्यम् एवमेव आपातत आस्वाद्यमान
अहारजन करणस्याइत्तमधिगत इति तस्य गुणोत्तत्वात् रसवदलहार इत्येतथा

उभौ । ओशलध अज्जा । ओशलध,—

एषे गुणलअण णिहो मज्जनदुक्खाण उत्तलणशेदू ।

अशुवणमण्डणअ अवणीअटि अज्ज णअलीदो ण ॥ १४ ॥

* अपसरत आथा । अपसरत,—

† एष गुणरत्ननिधि मज्जनदु खानामुत्तरणमेतु ।

अशुवणमण्डनकम् अपनीयतेऽयं नगरीत ॥

विरोध इत्यवधातव्यम्, “विरोधिनीऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा । भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गित्वमप्यसौ ॥” इति दर्पणवचनान् । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ १३ ॥

चारुदत्तगुणपञ्चातिनी घातुकावपि राजशामनात् चारुदत्तस्य अपराधं पुत्रं सुहृद्य इदानीं तस्य गुणानपि उद्दीपयन्त्यावाहत्, एष इति ।—गुणरत्ननिधि,—गुणा, —दयादाक्षिण्यादयः, एव रत्नानि—मणयः, तेषां, निधोऽन्ते अस्मिन्निति निधि,—आधारः, यथा,—गुणानां रत्नानि इव—रत्नाकर इव, समुद्रे रत्नयोगवदस्मिन् पर्व । गुणयोग विद्यते इति तावत्थ, सद्गुणनिकराकरं समुद्रिताय, तथा मज्जनानां—साधुवृत्त्याणां, यानि दुःखानि—द्वारिद्र्यादिनिमित्तककेशमहाता इत्यथ, तेषाम् उत्तरणे—अतिक्रान्ते, विमोचने इत्यथ सेतु,—आलिख्य रूप, पञ्चा नगरादीनां परस्परगमनसाधनकविमार्गविशेष इत्यथ, सत्यरूपकेशविमोचनतत्पर इति यावत्, (“सेतुगालो स्त्रिया प्रसान्” इत्यमरः), सेतुसाधनेन लोकाः प्रथा नगरादीनां परस्परं गच्छति, तथा मज्जना अपि, धनदानादिना निवृत्तं दुःखतादौल्यपकृज्यतामेव सत्यं दुःखात्यतिक्रामन्ति इति भावः, एवमुत एष,—एष चारुदत्त इत्यथ, अशुवणमण्डनक—नास्ति श्रवणमण्डन—काचनभूषणं प्रीक्षन् तदुपया तथा, पुत्रसम्प्राप्तौ शुभकामिणि एव श्रवणभूषणं भूष्यते, एवंविधे तु काले कथं नयमेव स्वसाध्यादिनिर्वाहो भावः, अथ—अस्मिन् दिवसे, नगरीत,—परीत उज्जिणि इत्यथ, अपनीयते—अपनायते स्थानान्तरं प्राप्यते इत्यथ,

असुखः—

शब्दे क्वु होइ लोए लोओ शुह शण्डिदाण तत्तिहा ।

विणिवडिदाण एलाण पिअकाली दुल्लहो होदि * ॥ १५ ॥

चारु । [सक्तेतोऽवलीक]—

अमी हि वस्तान्त-निरुद्धवक्ताः

प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्या ।

परोऽपि वन्धु ममसंस्थितस्य

मित्र न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥ १६ ॥

* दम्भ ।—सर्वं खलु भवति लोके लोक सुखमस्थितानां चिन्तायुक्त ।

विनिपतिताना नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥

नैतीय अमेटाध्यानात् निरङ्ग उपकनलदार । “सज्जनदुक्खाण” इत्युपातुस्वाराभावः
इन्दोऽनुरोधात् शेषः । आर्या वत्सम ॥ १४ ॥

सुममः कदाचिद्दुःखदुःखदुःखतमपि चारुदत्तमिदानीं विपदि नि महायमालोक्य
विदग्धत्वाद्वाक्यं सर्व इति ।—लोके—जगति सर्वं—सकल, लोक—जन,
खलु—निश्चितं सुखमस्थितानां—सुखिन—अतुल्यैश्चयोगाद्यानन्तेनेत्यर्थः, निरुद्धव
द्यदा तद्येति प्राक्च मस्थितानां—वत्तमानानां सुखिना जनानामित्यर्थः, चिन्ताया
—प्रमत्तचित्ते युक्त—रत, भवति—वर्तते इत्यर्थः, परन्तु विनिपतितानां—
विपद्भान् नराणां—जनानां प्रियकारी—हितकारी मन्य इत्यर्थः, दुर्लभ—
प्राप्य भवति—सम्पद्यते सर्वस्य हि सुखदत्तं स्वमर्षाद्विद्यतमिति भावः । “शुह
शण्डिदाण” “विणिवडिदाण” इत्युभयत्र इन्दोऽनुरोधादुपातुस्वाराभावः, अतदुपरि तु
अतदुपातुस्वाराभावः आदानात्तत्र गुरुप्रतिनिध्याऽऽद्यान्तत्वं रक्षयोऽस्मिन्ति आर्या
हन्तः १५ ।

चाण्डालौ । ओशाल्लण किटं, विविक्तं लाअमग्गं, ता आणेध
एटं टिस्सवच्चकिहं । * (भ)

चारु । [निश्चय "सैवेय भो । किमिदमय—” इत्यादि पठति] ।

[नेपथ्ये] हा ताट । हा पिअवअस्स । †

चारु । [आकर्ण्य सकरुणम्] भो' स्वजातिमहत्तर । इच्छा-
म्यह भवतः सकाशात् प्रतिग्रहं कर्तुम् । (ज)

* अपसारणं कृतं, विविक्तौ राजमार्गे, तटानयत्नेन दत्तवञ्चिह्नम् ।

† हा ताट । हा प्रियवयस्य ।

किञ्चित् साहाय्यं प्राप्ये, इत्याशङ्कया महानपथं परिहृत्य दूरवर्तिस्थानमयत्ने इति
भावः, तथाहि परीक्ष्य—उदासीनोऽपि शत्रुपि वा, ममे—समापन्नवस्थाग्राम्
इत्यर्थं सम्पदीति यावत्, सम्यक्तस्य—वत्तमानस्य, विभवशालिन इति भावः जनस्य
—नरस्य वत्, —मव भवति—सम्पद्यत, साहाय्यलाभप्रत्याशया, वैरमात्रेण
असनशय्या वा वस्तुवद्विषयतोति भावः, कथित—कोऽपि जनः, विषयस्यतस्य—
विषये—मद्वटे, स्थितस्य—वत्तमानस्य, विषयस्य इत्यर्थः, जनस्य इति शेषः, भिन्न—
मुह्यत, न, भवतीति शेषः उपकारलाभसम्भावनाविरहादिति भावः । अतः
मद्वटावस्थायां सञ्चनार्थं मित्रव्यागम्याभावरूपमामात्रं आरुत्तामताणां
तद्विरुद्धाग्रामिदानोऽपि परित्यागद्विषयस्य समर्थनात् सामान्येन विषयसमर्थन-
रूपोऽप्यन्तरगम्योऽप्युक्तः । इन्द्रजिह्वेन्द्रवज्रयोरुपजातिः प्रथमः ॥ १६ ॥

(भ) अपसारणम्—अपनयनं, विताडनमिति यावत्, दृशकान्ताभावात्
शेषः । विविक्तं,—विजनं, जनशून्य इति यावत् (“विविक्तौ पुत्रावननौ” इत्यमरः) ।
तत—तस्मात्, उदासीनो राजमार्गस्य निजनान इत्यर्थः । आनयत—उपस्थापयत,
त्वयि दत्तवञ्चमिति शेषः, अन्यथा चारुदत्तदृशनाथ राजमार्गं एव जनार्णव-
संवरणस्य वञ्चमुनिनयनं व्याहतं भवदिति भावः । एन—आरुदत्तस्य । २-४ ॥ १७ ॥
—दत्तानि—अपितानि, परित्रयलानीत्यर्थः, वयानां—वधुदत्तानां, १-४ ॥ १८ ॥
रक्तकरवोरमात्यादीनि प्रापकलन्नापि यत्नतः परिप्रापितवन्तः इति भावः ।
मिथ्यम् ।

चाण्डालौ । किं । अस्माकं हत्यादो पांडिगह कलेषि ? * (चारु । शान्त पापम् । न अपरीक्ष्यकारी दुराचारः पाल इव चाण्डाल । तत् परलोकार्थं पुत्रमुख द्रष्टुमभ्यर्थये । (८ चाण्डालौ । एव (८) कलौअदु । †

[नेपथ्ये] हा ताट । हा आवुक । ‡ (८)

चारु । [श्रुत्वा सक्रम्य] “भोः स्वजातिमहत्तर ।—” [इत् पठति] ।

चाण्डालौ । अले पउला । खुण अन्तल (ण) देध, एणे अर

* किम् । अस्माकं हत्यात् प्रतिग्रह करोषि ?

+ एव क्रियताम् ।

‡ हा ताट । हा आवुक । (पित

प्रतिग्रह—स्वीकरणम्, दानग्रहणस्वीकारमित्यर्थः । (“प्रतिग्रहः स्वीकरणे नैव पतद्गृहे । द्विजिभ्या विशिषद्वेये तद्गृहे च ग्रहानरे ॥” इति मेदिनी) ।

(८) अस्माकं—चाण्डालानामित्यर्थः ब्राह्मणानां चाण्डालप्रतिग्रहस्य पापं कर्त्तव्यं मन्त्रव्ययं निषिद्धमेव ब्राह्मणकुलप्रभृतयः चारुदत्तस्य तथाविधमिलापं अस्मत्पुत्र इत्यादिना “अस्माकम्” इत्यस्य प्रयोगो बोध्यः, यथा,—हीनदग्निद्राणामस्य हमात् किं प्रतिग्रह—दानग्रहणं करोषि ? नीचानामस्माकं का शक्तिः सर्वत्र प्रतिग्रहप्रतिभूतिमात्रं । करोषि—करोष्यस्योत्पत्तिः [अथ भविष्यत्कालीये लः

(८) पाप—पापमाधकम्, अत्याधिकमित्यर्थः, दुःख इति वाच्यम् । शान्त निरम्भ भवतु इति ईदं दूय चाण्डाला इत्यादिषुप ना वदत इति भावः । कुत इत्यादिनाह निति ।—अपरीक्ष्यकारी—अपरीक्ष्य—मन्यक् विविध, न करोति तथाविध अपरीक्ष्यकारी इत्यर्थः, दूय जाला चाण्डाला अपि दुर्ज्ञेय अविवेच्यमाने इव व्यवहारतः चाण्डाला न मन्दबुद्धिप्रकाशनादित्याशयः युष्माकं न नृपतेः सम इति भावः । परलोकादं—परलोके पुत्रानन्तरकालं परित्यागलाभ इत्यर्थः । अन्तरे—दार्ढ्यम् ।

‡ एवम्—इत् पठन्त्यदृष्टमित्यर्थः ।

।—ए इति इत्यादौ तत्कर्मस्थानम् । आवुक ।—अनक । “अद्यावुः

चालुदत्ते पुत्तमुह पेक्खदु । [नेपथ्याभिमुखम्] अज्ज । इटो इटो ।
आअच्छ ले दालआ । (त) आअच्छ । *

[ततः प्रविशति दारकमादाय विदूषकः] ।

विदू । तुवरदु तुवरदु भद्दमुहो, पिटा टे मारिटुं
णीअदि । † (थ)

दारक । हा ताद । हा आवुक् । ‡

विदू । हा पिअवअस्स । कहि मए तुमं पेक्खिटब्बो ? §

चारु । [पुनः मित्रञ्च बोध्य] हा पुत्त । हा मैवेय । [सकलणम्]

भो कष्टम् ।—

चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः ।

अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम् ॥ १७ ॥

* अरे पौरा । क्षणमन्तरं दत्तं, एष आद्यचारुदत्तः पुनःमुखं दृश्यते । आद्यः ।
इत इत । आगच्छ रे दारक । आगच्छ ।

† त्वरता त्वरता भद्रमुखः, पिता ते मारयितुं नोयते ।

‡ हा तात । हा आवुक् । (पिता ।)

§ हा प्रियवयस्य । कुत मया त्वं द्रष्टव्यः ?

(त) आद्यः ।—सात्यः । इदं तु रीदृशेन मादायागच्छतः विदूषकस्यासत्त्वपदम् ।

इत इत,—अस्याम् अस्यां दिशि । दारकः ।—बालकः । इदं रीदृशेन मन्वाधनम् ।

(थ) त्वरता त्वरता—सत्वरं भव सत्वरं भव, अतित्वरितभाग्यलक्षणम् । भद्र-
मुखः,—भद्र—कल्याणः मुख—शब्दः, पितायाः कान्तापकी रव इति यावत् । अथ
स, सुमधुरभाषिन् इत्यर्थः, (“मुखं नि मरणे वक्त्रे प्राग्भाषायाश्चर्या । सुमन्त्र-
नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम् ॥” इति सादनी), यदा भद्र—कल्याणकरः,
मुखः,—वदन् यस्य तत्काम्योपने, पुनःमुखदः तेन पितुः पद्मानन्दकपलनायमानन्दं दातुं
कल्याणापायकत्वं तथ्येति द्रष्टव्यम् । मारयितुं—हन्तुम् । नोयते—नोयमानं
प्रापयन्ते, राजपुरुषैरिति शेषः ।

दुग्धपोषकस्य विपादपणेतः पुत्रकन्याभिराः अन्तःचक्राजः, यत्र यत्र ।
परलोके—लोकान्तरे, स्वर्गलोके इत्यर्थः, चिरं—चिरकालं दाय इत्यर्थः, यत्र—

किं पुत्राय प्रयच्छामि ? [आत्मानमवलोक्य यज्ञोपवीत (द) दृष्ट्वा] ।

आ । (ध) इदं तावदस्ति । मम च,—

अमौक्तिकमनौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।

देवतानां पितॄणाञ्च भागो येन प्रदीयते ॥ १८ ॥

[इति यज्ञोपवीतं ददाति] ।

निश्चितं पिपासितं—दृष्ट्वातः पिपासाप्रशमनोपयुक्तस्य उदकस्य अलाभादिति भावः भविष्यामि—वर्तिये न कदाऽपि मम पिपासा निवर्त्तियते इत्याशयः । ननु लोभता अनेनैव पुत्रेण सत्यं भवतः पिपासा अपनेष्यते निषापजलदानेन इत्याह, अत्यल्पमित्येव—यतः अद्यात्—न, अद्यदेवशौधानामित्यर्थः निषापो दक्षभोजन—निषाप—पितॄणां तर्पणं (“निषापं पितृतर्पणम्” इत्यमरः) तस्य उदक—जन तस्य भोजन—पानं यस्मात् ततः, पितृपुरुषेभ्यः अलङ्गणपूजायां इत्यर्थः, इदं—नीष्टमेतदप्यस्य अपत्यमित्यर्थः अत्यल्पम्—अतिसान्त्वयम्, अतिशाल इति उच्यते अनेन पुत्रकेन चिरपिपासितस्य नै नित्यञ्चेजानाञ्च निषापोदकेन सम्पूणां दानेन साधयितुं शक्यते अतिशालत्वादनृणां यज्ञत्वात् पालकगण्यत्वान्न्यत्वाच्चाम्य पुत्रादप्यनो विवर्त्तयतां सततं मनसि समुदगात् सुविरमस्माकं सर्वेषां वृषापनोदने किमलं इति भावयतीति बहुलाहम् । पद्यावक्तुं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(द) उदकं पानं—उदकं दत्तम् ।

चाण्डाल । आअच्छ ले चालुदत्ता । आअच्छ । *

द्वितीय । अले । अज्ज चालुदत्तं णिलुबवटेण णामेण
आलुवेशि ? (न) अले । पेक्ख,†—

अभुदए अवशाणे तहेअ लत्तिन्दिव अहटमग्गा ।

उद्दामे व्व किशोली णिअदी क्खु पडिच्छिदं जाटि ॥ १६ ॥

* आगच्छ रे चारुदत्त । आगच्छ ।

† अरे । आद्यचारुदत्तं निरूपपट्टेन नाम्ना आलपमि ? अरे । पश्य,—

‡ अभुदये अवसाने तथैव रातिन्दिवसहसमागा ।

उद्दामेव किशोरी नियति खलु प्रसौष्ट याति ॥

द्विजातीनामेव वेदाधिकारस्य शास्त्रसम्मतत्वात् देवे पक्षे च कर्मणि तेषामेवाधिकारः,
न तु असंस्कृतानाम्, वेदाधिकारस्य च उपनयनात् परमेव जायमानतया वैदिक
संस्कारविहीनस्य बालस्य तदुद्योग्यत्वसम्पत्तये स्वीय यज्ञोपवीतमेव तारकाय प्रदत्त
मिति बोध्यम् । अत्र यत्पदवाच्ये उपसंगम्य यज्ञोपवीते उपमानभूतस्य निमुपगम्य
सादात्म्याज्यामात्, तत्र चोपमानभूते भौतिकत्वसौवर्णत्वाभावरूपवैजगज्यावगाहना
दधिकाढटवैशिष्ट्यरूप रूपकसलङ्कार । पद्यावक्तृ वृत्तग ॥ १८ ॥

(न) निरूपपट्टेन—उप—समोपे, उच्चरित पदमित्युपपद—निशयणादिक
नास्ति उपपद इत नन, आद्यत्यादिसम्मानसूचकोपपदगर्भनेत्यर्थ । आलपमि—
कथयमि, आह्वयमि इत्यर्थ ।

अस्य च —

शुक्ला ववदेशा शे १ किं प्रणमिअ मत्यए ण काअब्बं १ ।

लाहुगहिदे वि चन्दे ण वन्दणीए जणपदस्य १ ॥ २० ॥

* अन्यच्च — गुप्ता व्यपदेशा अस्य १ किं प्रणम्य मस्तके न कर्त्तव्यम् १

राहुगृहीतोऽपि चन्द्रो न वन्दनीयो जनपदस्य १ ॥

दुर्दैववशेन महानुभवयारुढत इदानीमीदृगवस्थाऽपि, अनुकूलदैववशेन पुनरपि
अधिराट्त्वं पूजामवस्थां प्राप्तुं शक्नोति, अतो नाम्य अवमाननमुचितमिति तात्पर्यम् ।
अथ एकस्मिन्नेव वाक्ये नियते उद्दानकिशोऽप्या सङ्घे वैधर्म्योक्तिशून्यसाधन्यकथनादुपमा
नामान्तरात् । आख्यां हतम् ॥ १९ ॥

उक्तमेवायं प्रकारान्तरेणाह, गुप्ता इति ।—अस्य—चारुदत्तस्य, व्यपदेशा,—
कुलनामादय [व्यपदिश्यते परिचोयते पुरुष एभिरिति व्यपदिशते करणे घञ्]
गुप्ता १—नृपा किन् १ अपि तु न नृपा इति काकुल्वोऽय, अस्य च—चारु
दत्तस्य, गुणादिकमिति शेष, प्रणम्य—नत्वा ससम्पूज्य इति भावः, मस्तके—शिरसि,
न कर्त्तव्य—न करणीयम् १ न स्थापनीय किमित्ययं, अस्माभिरिति शेष, अपि तु
सर्वमेव चारुदत्तसङ्गतं गुणादिकं प्रणम्या शिरसि धार्यामित्यत्र, दुरदृष्टेन परिभूय
माणतया मिथ्याऽपवाददूषितस्य माननीयस्यास्य नाम गुर्वादिनामवत आख्यादिविशि
ष्टं कर्त्तव्यं उच्चार्यमिति हृदयम् । [“काअब्बं” इत्येव “काअब्बा” इति पाठे—
'प्रणमिअमत्यएण' इति समस्ततया पठनीयम्, “कर्त्तव्या” “प्रणमितमस्तकेन” इति
च यथाक्रमं नस्तत्त्वं 'प्रणमित—प्रकर्षेण अवनमित, मस्तक—शीर्षं येन तथीक्रेन,
मस्तकनेत्यत्र, अन्यमूर्ते अस्माभिरिति यावत् यदा,—प्रणमितम्—अवनमितं यत्
नस्तत्त्वं तत् [इति कस्माधारय] अस्माभिरवनमितेन शिरसा इत्यत्र, अस्य—सर्वं
अवमाननीयस्य गुणानघे चारुदत्तस्येत्यत्र, व्यपदेशा,—कुलनामादय, किं गुप्ता,
—उपपत्त्यादित्येन नारुतया अवमानना इति यावत् कर्त्तव्या,—विधात्वा १

बालक । अरे रे चाण्डाला । कहि मे आवुकं गेध ? ॥

चारु । वत्स ।—

अंसेन बिभ्रत् करवीरमालां स्कन्धेन शूल हृदयेन शोकम् ।

आघातमद्याहमनुप्रयामि शमितमालव्युमिवाध्वरेऽज. ॥ २१ ॥

चाण्डाल । दालआ । ॥—

* अरे रे चाण्डाला, । कुव मम आवुकं (पितर) नयत ?

† दारक ।—

छागपटोऽपि जनदेश्यो ” इति सेटिनी) न वन्दनीय ?—न स्तवनीय , न प्रणम्यो वा, किम् ? इति शेष , अपि तु प्रणम्य पवेत्यथ , चन्द्र राहुशस्त्रीऽपि यथा पूजयन् सर्वेषां नमस्य , तथा अयम् अस्त्रीकापवादेन विपद्गुस्ताऽपि अस्माभिरावर्तते इति भाव । राहुशस्त्रीऽपि चन्द्र यथा स्त्रीकैरभिवन्द्यते, तथा अपवाटगुस्ताऽपि चारुदत्त अस्माभिः सत्सर्वज्ञीय इति चारुदत्तस्य चन्द्रेण सह साम्यस्य प्रणिधानतः गम्यमानत्वात् दृष्टान्तालङ्कार । आद्या वचम् ॥ २० ॥

चाण्डालान् “कहि मे” इत्यादि पृच्छते गौहमेनाय स्वप्रमेवोत्तरं प्रयच्छन्नाह असेनेति ।—अद्य—अस्मिन् दिने, अहम् असेन—स्तम्भेन, शूलदण्डेन दातयात् करवीरमाला,—करवीरस्य—तदाख्यरक्तवर्णपद्मविशेष इत्यर्थः, माला—वस्त्रमालमित्यर्थः, तथा, स्तम्भेन—भुजशिरसा, शूल—हत्यापराधिना वधमात्रेण मुक्तापायवृद्धफालमित्यर्थः, तथा, हृदयेन—चेतसा, शोक—सदापराधजनितः तत्त्वानन्दः, विभ्रत—धारयन् मनु, [अभ्यस्तत्वाद्भ्रमागमप्रतिपक्षः] अध्वर—यज्ञ, आल—दण्डमु, [आङ्पुत्रकस्य स्वभारतीमंरणाशक्तव्याकरणमिदम्] शमित—शान्तः । यशुवधनस्यानम्, अज,—काग इव, कागो यथा अभिसन्ति आदभानमानगतं वज्रभूमिम् अनुप्रयति तद्वदिति विशेषात्, (‘अज्ञं विदुर्दृष्टारा’ इति श्रुतिः) आघातम्—वज्रभूमिम्, [आह्वयते अत इति हनेरधिकरणे अज । अनुपशान्ति—अनुगच्छामीत्यर्थः । दर्पणकल्पति अनेकासु क्रियासु एककारकान्तरमालं पदं येषां लङ्कारः,

दारक । ता (प) कीम मारिध आवुक् १ †

चाण्डाल । दीहाओ । अत्त लाअणिओओक्कु अवलज्झदि,

णक्कु अम्हे । ‡ (फ)

दारक । वावादेध म, मुच्चध आवुक् १ ‡ (ब)

चाण्डाल । दीहाओ । एवं भणन्ते चित्तं मे (भ) जीव । §

चारु । [सात्त (म) पत्र कण्ठे गृहीत्वा]—

इद तत्स्नेहसर्वस्वं सममाव्यदरिद्रयोः ।

अचन्दनमनौशौरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥ २३ ॥

* तत् किमय मारयत आवुकम् (पितरम्) ?

† दीघायु । अत्र राजनियोग खलु अपराध्याति, न खलु आवाम् ।

‡ व्यापादयत मा, मुञ्चत आवुकम् (पितरम्) ।

§ दीघायु । एव भणन् चिर मे जीव ।

(प) तत्—ताह, यदि यूय न तत्त्वत चाण्डाला, तदा इत्यर्थः ।

(फ) अत्र—त्वत्पितृभारणविषये इत्यर्थः । राजनियोग, —राजादेश, राजाज्ञयैव वयं पुण्यश्लोक चारुदत्त मारयितुं प्रवृत्ता, न पुन स्नेह्या नृशोचिनेऽस्मिन् कर्मणि निपुक्ता इति समुदिताय, क खलु पराधीनस्य व्याघ्रात्याज-विचारावसर इति तु हृदयम् ।

(ब) व्यापादयत—मारयत, यूयमिति शेषः । आवुक, —पितरम्, (—अथावुक । जनक — इत्यमरः) । मुञ्चत—परित्यजत, न मारयत इत्यर्थः ।

(भ) एवम्—इत्य, “वावादेध म” इत्यादिरूपमित्यर्थः । भणन्—अभिदधत, त्वमिति शेषः । मे—महा, सम वा, [यस्य प्रीतिजननोद्देशेन क्रिया अनुष्ठायते तत्रैव अभिप्रेत्यार्थे चतुर्थी अनुशिष्टा, तथा च अत्र चाण्डालप्रति ज्ञातृत्वमेव बालस्य पञ्चकथनदर्शनात् “क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानम्” इति वार्तिकेन चतुर्थी, सम्बन्धमात्रविवक्षायां वा कर्माणि पठ्यते], अपरिणतबुद्धेर्बालस्यापि पितरि प- प्रीति गमनप्रत्यादिकमार्गीक्य आनन्दविह्वलहृदयेन चाण्डालेनापि तस्य मुदोद्योजनं प्राथतर्मात् बोध्यम् ।

(न) सात्तम्—प्रक्षेप—अशुणा सञ्चित यथा तथा, नगोदनमित्यर्थः, [क्रिया विनिर्णयमेतत्], अथवा सात्तमिति ‘पुवन्’ इत्यस्य विशेषण, रुदन्तामित्यर्थः । वानपुत्रस्य तादृशकारुण्यपूर्णवचनश्रवणेन विगलितहृदयं पुमान् इति नानुभूतिः ।

[“अनेन विनये” इत्यादि पुन पठति । अवलोक्य स्वगतम् “अमो हि
बन्तानिर्द्वयका” इत्यादि पुन पठति] ।

विद् । भो भद्रमुखा । सुवृध पित्रवत्सलं चालुदत्त, मं
वावाटेध । ॥

चारु । शान्तपापम् । (य) [इति स्वगतम्] अद्य अवगच्छामि ।
[“परीति वत्सु जलसन्धितय” इत्यादि पठति । [प्रकाशम्] “एता पुनर्हस्यंगता
स्त्रियो ज्ञान्” इत्यादि पुन पठति] ।

चारु । ओश्लध अज्जा । ओश्लध, १—

१ भो भद्रमुखा । सुवृध पित्रवत्सलं चालुदत्त, मा व्यापादयत ।

— अपसरत आया । अपसरत,—

किं पेक्खध शप्पलिश अजशवशेण पणट्ठजीवाणं ? ।

कूपे खण्डितपाश कञ्चनकलशं चि दुब्बन्तं ॥ २४ ॥

चारु । [सकरुण 'शशिविमलसयूख' इत्यादि पठति] ।

अपर । अले । पुणो वि घोशेहि । †

चाण्डाल । [तथा करोति] ।

चारु ।—

प्राप्तोऽह व्यसनकृशा दशामनार्थ्या,

यत्रेद फलमपि जीवितावसानम् ।

* किं पश्यत सत्पुरुषम् अयशीवशेन प्रनष्टजीवाणम् ? ।

कूपे खण्डितपाश काञ्चनकलसमिव मज्जन्तम् ॥

† अरे । पुनराप घोषय ।

चारुदत्तावलोकनाय समागत जनसङ्घम् अपसारयितुमाह, किमिति ।—
खण्डित, —छिन्न, पाश, —बन्धनरज्जु यस्य तम्, अत एव कूपे—उदपाने,
मज्जन्तम्—अन्तः प्रविशन्त, वृद्धन्तमित्यर्थ, निमग्नोभवकामिति यावत्, जलोत्थोलन-
समये अरघदायसम्बद्धरज्जुत विद्यततयेति भावः, काञ्चनकलसमिव—सौदृग्घट-
समिव, (यद्यपि सर्व्वेव च्छन्मयघटेन अरघद्वयेन जलोत्थोलनं क्रियते इति दृश्यते,
तथापि तस्य पार्थिवतया अत्यल्पमूल्येन तेन साम्यकथने मङ्गोदारचेतसः चारुदत्तस्य
गौरवदानिमाशङ्क्य कलसे काञ्चनविशेषणमुपात्तमिति वेदितव्यम्) अयशीवशेन—
'अयशः,—उत्तमसेनायुधसंनिवागजनितं वयाकलङ्क', तद्वशेन—तत्सामर्थ्येन, तदा-
यत्ततयेत्यर्थः, प्रनष्टा—अदर्शनं गता, [नश्यतेत्येव षोडशश्लोकाभावात् न शब्दः]
जीवस्य—जीवनस्य, आशा यस्य त तथाविधः, औवनरक्षणाविषये हताग्रमित्यर्थः,
सत्पुरुष—सुजनं, निरपराधमिति भावः, किं पश्यत ?—किमवलोकयति ? इय-
मिति शेषः, केवलं मिथ्याऽपवादसाधित्वं विधीयमानं सुजनस्य ब्रह्ममन्त्राख्यमवसानं
कैरपि न द्रष्टव्यम्, अत इतः सत्वरम् अपसरत इति भावः । अथ काञ्चनकलसेन
सादृशे चारुदत्तस्यवैधर्म्यसाम्यप्रतीतिरूपमाऽलङ्कारः । आख्या वृत्तम् ॥ २४ ॥

“चारुदत्तेन वसन्तसेना मारिता” इति श्रवणविदारिणी घोषणा श्रोतुमशक्तान्
सविलापमाह, प्राप्त इति ।—अहं—चारुदत्त इत्यर्थः, व्यसनकृशा—यत्नेन—
विवेका, कृशा—चोषा, शोचनीयामिति यावत्, [व्यसनकृतानिति पाठे—विपन्नमिति
मित्यर्थः] अत एव अनाश्राम्—नितान्तमर्कोत्तिकरतया भार्य्यं विगृहिता, दशाम्—

एषा च व्यथयति घोषणा मनो मे,

श्रोतव्य यदिदमसौ मया हतेति ॥ २५ ॥

[ततः प्रविशति प्रासादस्थो वडः स्थावरकः] ।

स्थावरकः । [घोषणानाकण्यं च वैक्लव्यम् (२)] कथं । अपावे चालु-
दत्ते वावदीअदि । हम्मे णिअलेण शामिणा बन्धिटे ।
भोदु, आक्कन्दामि । शुणाध अज्जा । शुणाध । एत्थ दाणि
मए पावेण पवहणपडिवत्तेण पुप्फकलण्डअ-जिसुज्जाणं
वसन्तसेणा णीदा, तदो मम शामिणा “म ए कामेशि”त्ति
कटुअ वाहुपाशवलक्कालेण मालिदा, ए उण एदिणा अज्जेण ।

२ कथम् । अपापशब्दना व्यापायते ॥ अहं नगडेन स्वामिना वडः । भवतु,
आक्कन्दामि । अगुत आत्था । अगुत,—अथ इदानीं मया पापेन प्रवहणपारवर्त्तेन
पुष्पकरगुच्छकौर्णयान वसन्तसेना नीता, ततो मम स्वामिना, “मा न कामयसे”
अवस्था, दुःखशान्तित्वं, प्राप्तं — लब्धं, यव — यस्या दशाग्रम्, इदम् — एतत्,
अनतिशिरमेवानुभवनीयमित्यर्थः, कौवितावसान — कौवितस्य — जीवनस्य आधुप
इत्यर्थः, अवसान, — परिणामात्, उव, तथाभूत, प्राणदण्डरूपमित्यर्थः, फलमपि —
चरमपरिणामीऽपीत्यर्थः — वा, अथ एषा च — सर्वसमक्षमेव उद्बुध्यमाणा
स्वकर्णेन श्रुता — प्राणि धेत्य, या — सर्वजनसमीपे उच्चैरपवादाख्यानपुरस्सर
चाण्डालानां दण्डादशकौत्तनामात् यावत्, मे — मम, मनः, — चित्तं, व्यथयति —
पङ्क्तिं, कथमेतदित्याह, यदिति । — यत — यस्मात्, असौ — वसन्तसेना, मया —
चारुदत्तेनेत्यर्थः हता — अक्षय्या वाहुपाशवलात्कारेण नारिता, दात — इत्यम्,
इदम् — एतत्, दुःखमनुदनिद वचनमित्यर्थः, श्रोतव्यम् — आकर्षणीयं, स्वकर्णेनैव
कदात शयः,

कथं विदूषदाए ण को वि शृणादि ? ता किं कलेमि ?
अत्ताणअ पाडेमि ? (ल) [विचिन्त्य] जइ एब्बं कलेमि, तदा
अज्ज-चालुदत्ते ण बाबादीअदि । भौदु, इमादो पाशाद-
बालग पदोलिआदो एदिणा जिम्मगवक्खेण अत्ताणअ णिक्खि-
वामि । वलं हग्गे उवलदे, ण उण एग्गे कुलपुत्तविहगण

इति कृत्वा, बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, न पुनरेतेन आर्थेण । कथम् । विदूरतया
न कोऽपि शृणाति । तत् किं करोमि ? आत्मानं पातयामि ? यद्येव करोमि, तदा
आयुश्चारुदधौ न व्यापाद्यते । भवन्तु, अस्या प्रासादवालायप्रतीलिकात् एतन्
जीर्णगवाक्षेण आत्मानं निक्षिपामि । वरम् अहमुपरत, न पुनरप्य कुलपुत्रावहगानां

(ल) व्यापाद्यते—विनाश्यते, प्राणघात इत्यत इत्यथ, राजपुरुषोरिति
शेष । स्वामिना—प्रभुणा, शकारेणोक्तं यावत् । नगडेन—शृङ्खलेन, वड —
सयमिते, अतोऽहं तत्त्वप्रकाशनार्थमिदं गन्तुं न शक्नोमीति भावः, आक्रन्दामि—
आह्वयामि, एतान् प्रकृततत्त्व ज्ञापायतुं उच्चैः विग्रीनौत्यथ, (“आक्रन्द क्रन्दने
हं ने निवदारुणयुद्धो ” इति मेदिनी) । अतः—अस्मिन् विषये, उपस्थितघटनायां
यत् तत्त्व, तन्मात्रं कथ्यते, भवद्भिस्त्वद्विज्ञेयैस्तदाकथ्यतामिति तात्पर्यम्, इदानीम्—
अधुना, अनतिचिरमेव, यदा,—अथ इदानीम्—ने मर्यादा अस्मिन् स्थाने, स्थितं
इति शेषः । पापेन—वधनिमित्तभूततया पापीयसे—वेदितव्यं प्रवक्ष्यपारवर्ते—
प्रवक्ष्यस्य—गोशकटस्येत्यथ, परिवर्त्त,—परिवर्त्तनं, आपय्यास इति यावत्, तन्,
प्राक् किल स्थावरकण शकारस्याज्ञया जीर्णोद्यानं गच्छता पुरीषात्तन् पत्न्या
शकटान्तरेण रुद्रमालाक्य तदपसारयितुं चारुदत्तपक्षद्वारे खशकटं संस्थाप्य गतः,
तस्मिन्नेवावसरे अमातुं खवाहनार्थं स्थापितं चारुदत्तशकटमेतदिति अन्यमानया
वसन्तसेनया तच्छकटमारोहि, पथात् सम्यगपरीक्ष्य चेष्टेन तच्छालतम्, इत्यप्रवक्ष्य
विपय्यासः मर्यादितः, शकटस्य असमीक्ष्य नयनात् अहमपि निरपराधं चारुदत्तविनाश
हेतुरिति चेष्टस्य आक्षेपोक्तिवीजमवधातव्यम् । कामयसे—अभिलषसि, रमा—तुमिति
भावः । इति कृत्वा—इति इती, इत्येवमपराधं समारोप्येति यावत् । एतन्—चारु-
दत्तनेत्यथ । विदूरतया—विप्रकृत्यतया, चाण्डालादी दशकजनानां छातद्वारात्प्राप्तं
यावत् । आत्मानं—दहम्, (“आत्मा यदा धृतिमुवि स्वभावा न्नाथं नम च”
इत्यनुर.) । पातयामि—अध क्षिपामि, स्वयमेव इति शेषः ।

वाशपादवे अज्ज चालुदत्ते । एज्ज जइ विवज्जामि, लद्धे मए
पल्लोए । (व) [इति आत्मानं पातयित्वा] । हो ही । ग उवलदम्हि,
भग्गे मे दण्डणिअले, ता चाण्डालघोशं शमस्सेशामि । (श)
[दृष्ट्वा उपसृत्य] । हहो चाण्डाला । अन्तल अन्तलं (घ) । ३-

वासपादप आश्रयवाक्येन । एव यदि विषये, लब्धो मया परलोक । आश्रयार्थः ।
न उपरतोऽस्मि । भग्गे मे दण्डनिगड, तच्चाण्डालघोषं समन्विष्यामि । हहो
चाण्डाला । अन्तरन्तरम् ।

(व) एव—ग्रहणावदावस्थाप्राप्तेव इति आत्मानं पातयित्वा । न आपा-
यने—न विनाशने चाण्डालद्वयसमीपमुपस्थितं यद्यहं प्रकृतव्यापारं प्रकाशयामि,
तदाऽसौ नूनमेव प्राणदण्डात् मुक्तिं लप्स्यते इति भावः । प्रासादवालाग्रप्रतीलिकात्,
—प्रासादस्य—इष्टकानाम्भितभवनस्य, यं बालः,—अभिनवानाम्भित अग्र,—अग्र-
भागः, चूडाख्यग्रहणं दातुं चावत्, तस्य—तत्र गन्तुमित्यर्थः, या प्रतीलिका—रथ्या,
अधिरौहणीतं दातुं, (“रथ्या प्रतीली विशिखा” इत्यमरः) तत्त । जीर्णगवाक्षेण—
नग्नवाताशनपथेन । आत्मानं—स्वम् । कुलपुत्रविहगानां—कुलपुत्राः,—सत्कुल-
प्रभृता जना एव, विहगाः,—पक्षिणः, पक्षिभृता कुलीना इत्यर्थः, [वासे पादप-
त्वारोपादेव कुलपुत्रे विहगत्वाभेदारोप कृतः, इति परम्परितरुपक्रमलङ्कारं वीध्य]
तथा वानपादप —आश्रयवत्, तत्सदृश इत्यर्थः, पवित्रो यथा नौडाथ पादप-
नाशयान्तं पादपं तेषामाश्रयदानेन नि स्वायमुपकरोति, तथा ये निजना निरा-
शयाश्च भवन्ति, ते एतमेव आवासभूतं शरणम् आपुवन्ति, शरणागताश्च तान् अव-
श्यादानेन परिचरति, न तत्र कथमपि असम्पत्तिं प्रकाशयतीति तात्पर्यात्,
अपि निराशयाणां सत्वरूपाणामाश्रयप्रद इति सत्त्ववाऽस्य रक्षा विधेयेति भावः ।
एव—जीर्णगवाक्षेण महापुरुषपाथरचायन् आत्मनिपातने क्रियमाणे सति इत्यर्थः ।
विषये—विषयः । लब्धः,—प्राप्तः, [“लब्ध” इत्येव भाविनि भवतदुपचारः, तेन
लब्ध इत्यर्थः] । परलोक — स्वर्ग इत्यर्थः ।

चाण्डालौ । अले । के अन्तल मगेदि ? *

चेट । [“गुणाध—” इति पूर्वोक्त पठति] ।

चारु । अये ।—

कोऽयमेवविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।

अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणमेघ इवोदितः ? ॥ २६ ॥

भो । श्रुत (स) भवद्भि ?—

न भीतो मरणादस्मि, केवलं दूषित यशः ।

विशुद्धस्य हि मे सृत्यः पुत्रजन्मममो भवेत् ॥ २७ ॥

* अरे । क अन्तर मगपत (याचत) ?

प्रत्यक्षदर्शिनं स्यावरकस्य वाक्येन मिथ्याऽपवादोचनं भावयतीति सम्भाव्यं
प्रकाशयन्नाह, कोऽयमिति ।—मयि—चारुदत्ते इत्यर्थः, कालपाशस्थिते—कालम्—
यमराजस्य, पाशे—बन्धनरज्जौ, स्थित—वत्तमाने, कालसदृशपालकराजमङ्गलवद्दे
इत्यर्थः, अचिरेणैव मरिष्यमाणे सतीति यावत्, एवावदे—एवम्प्रकारे, काले—
समये, सृत्यकवलकल्पे वत्तमानसदृशसमये इत्यर्थः, अनावृष्टिहते—अनावृष्ट्या—वर्ष-
णाभावेन, हते—विशुद्धो सतीत्यर्थः, प्रचण्डनरीचिवितप्रतया सृतप्राये सतीति यावत्,
शस्ये—वान्ययवादी, द्रोणमेघ—द्रोणनामा जलदराजविशेष इव, अस्य शस्य
वृद्धकन्वमुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे यथा—“तियुते शाकवर्धे तु चतुर्भिः शेषितं क्रमात् । आवर्त्तं
विद्धि सर्वर्त्तं पुष्करं द्रोणमस्तुदम् ॥ आवर्त्तो निजं लो मेघं सर्वर्त्तं य वृद्धदक । पुष्करो
दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥” इति । उदितः—उद्भूतः, आवर्त्त इत्यर्थः,
उपस्थित इति यावत्, अयं—दृश्यमानो जन इत्यर्थः, कः ?—किनामधेयः, किम्पार-
चय इत्यर्थः, यथा द्रोणमेघं अकस्मादाविर्भूतं तौतातपदमधः गत्वा सन्नैवयति, तथा
निर्द्वन्द्वस्य कुटुम्बे पालकस्य अन्यायविचारेण प्राप्तम्लुदण्डं नारयितुमप्रायित
तथैवोपस्थितं कारुण्यवारा निधिः अयं कः ? इति समुदिताय । अत्र किमञ्च
वाक्येन स्यावरकेण सह द्रोणमेघस्यावैधर्म्यसाम्यप्रतीतिरूपमाऽनङ्कारः । पञ्चावकं
उक्तम् ॥ २६ ॥

(स) श्रुतम् ?—आकर्णितम् ? चेदवाक्यमिति शेषः ।

ननु विनश्वरस्यास्य जावनस्य कृतं कथं त्वमेवमुक्ताष्टनां जात इत्याशङ्काह,
नेति ।—मरणात्—मृत्या, न भीतः,—न शङ्कितः, अस्मि—भवामि, अहं मरिष्या

अन्यच्च,—

तेनास्माकृतवैरेण क्षुद्रेणात्यल्पबुद्धिना ।

श्रेणेव विषाक्तेन दूषितेनापि दूषित' ॥ २८ ॥

नोति न विभेनोत्येव । ननु यदि क्षुद्युभौती नाऽसि तदा कथमोदृक् विनयायसे ? इत्याशङ्क्याह केवलमिति ।—यश्च,—कौत्स, यत आजन्मन वृत्तायासेन सञ्चित निव भाव दूषित—स्त्रीहत्याऽपवादकलङ्कित कृतमित्यर्थ, “सम्भावितस्य चाकौत्सि नराणादतिगिह्ये” इति वक्तुमाश्रय तेन हि केवलम्—एकमेव, भोताऽस्मीति ईष स्त्रीहत्याऽपवादात् नदीयमुधयशसि कालिनाऽऽधाद्यकादेव केवल विभेनोति भाव । विगडस्य—परिप्लुतं निदीयस्येत्यत्र इदानीं स्यावरकचेटवचसा अप्वादविस्तुक्तं ते यावत्, जे—नम, सत्यु —नरण हि—निययेन, पुत्रजन्मसम, —सुतनम्वसदृश तनुल्यानन्ददायक इति यावत्, भवेत्—सम्पद्येत, “पुत्रस्ते जात’ इति अस्तुतर्षाविवचनयवगुणसमकालाह । पतु निरतिशयहृषीदपदर्शनादित्याश्रय अत्यन्तदुःखावस्थायाजपि पुत्रजननं ज्ञत्वा तत्त्वार्थावनलानन्देन पित्रा स्रष्टुं दुःखं यदा सुसहं भवति, तथा अत्रयारीपतहत्याऽपराधकलङ्कितोऽहम् अनवम् इति अत्यन्तदुःखितोऽपि इदानीं चेष्टवचना स्त्रीवधापवादविस्तुक्त, अतः सुखं नमिष्यामीति फलिताय । अतः सत्यो पुत्रजन्मना सह अवैधस्यसाम्यकथनात् उपनाऽन्वहार । पद्यावच्छेदवृत्तम् ॥ २७ ॥

चाण्डाली । यावलत्र । अवि (ह) शच्चं भणामि ? ५

चेट । शच्चं । जग्गे वि, मा कण्ण वि कधइण्णशि त्ति पाणाद-
वालगा पढोलिआए दण्डणिअलेण बन्धिअ णिक्खित्ते । १ (क)

शकार' । [प्रविश्य सहर्षम्]—

मशेण तिक्खामिलकेण भत्ते, शाकेण शूणेण ग्रमच्छकेण ।

भुत्त मए अत्तणअण्ण गेहे शालिण्ण कूलेण गुल्लोदणेण ॥ २८ ॥

० स्यावरक । अपि सत्य भणामि ?

† सत्यम् । अहमपि, मा कस्यापि कथयिष्यमीति, ग्रामादवालाग्रप्रतीलिकाया
दण्डनिगडिनेन वत्सा निचिन्त ।

‡ नासेन तित्कान्नेन भक्त शाकेन शूणेन ग्रमच्छकेन ।

भुक्त मयात्मनो गेहे शालीयकुरेण गुल्लोदनेन ॥

सेनामलम्बा सञ्जातमत्सर स्वयमेव वसन्तसेना इत्या आत्मवाणाय तन्नेयस मम
जीवननाशार्थं वा मयि तमपराधमारापितवान्, न त्वह तत्त्वतो दोषोति भाव ।
अत्र तत्पदप्रतिपाद्यस्य शकारस्य विधाक्तेन ग्रहेण सादृशमवैधस्य साम्यप्रतोते उपमा
सुखदार । पद्यावक्तव्यम् ॥ २८ ॥

(ह) अपरित प्रश्ने, यथार्थं कथयामि किम् ? इत्यर्थ ।

(क) सत्य—यथार्थं, भणामीति शेष । कस्यापि—जनस्य, इति सम्बन्ध
विवक्षया पृष्टी, कमपि जनमित्यर्थ । दण्डनिगडेन—दण्डस्य—ग्रामनस्य, निगड,
—ग्रङ्गल तन, [अश्वघामादिवत् तादर्थ्ये पृष्टीमसाम], यत्रा,—दण्डसल्लग्न,—
गृहकुड्याभ्यितदाकविशेषसयुक्त, य निगड,—आवदगृहल्ल इत्यर्थ, तन, [शाका-
पार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपो समास] । वत्सा—सुयस्य, करचरणावित्यर्थ ।
निचिन्त,—एकान्तं स्थापित इत्यर्थ ।

स हि कनापि निषेण चारुदत्त व्यापादयित्वा, त्यक्ताहारनिद्रा शकार मन्यति
चारुदत्तस्य प्राणदण्डान्नया कृत्यात्मन्य इदानीं हर्षं प्रकाशयन् स्वगृहं नियन्त्रितेन
कृत स्वभोजनयापार वर्णयति, नासेनेति ।—नासेन—सुपके । आगन्तिषिग्रामन
तित्कान्नेन—तित्केन—तित्करसेन, कारवेलादिना इत्यर्थ, तथा अस्मिन्—अस्मिन्नेन,
तान्तिआदिना चेत्यर्थ, शाकेन—अस्मिन्नायसंस्कृतपदपुष्पादिना, तित्करसवता अस्म
रसवता च दण्डविधेन भाजनोपकरणेन इत्यर्थ, ("सुलपवे करोराय फलकान् ॥ १५
२८ तम् । त्वत् पुष्प कवकैव शाक दगावध व्युत्तम् ॥" इत्युक्त) सन्त्यक्तम्—

[कथे दत्ता] भिष्यकंश-खड्गणाए चाण्डालवाआए शल-
शंजोए, जधा अ एशे उक्खालिदे वज्झडिण्डिमशदे पड-
हाण अ शुणीअदि, तथा तक्केमि, दलिइचालुदत्ताके वज्झ-
हाण शीअदि त्ति, ता पेक्खिस्स । शत्तुविणाशे णाम मे महन्ते
हलकस्स पलिदोशे होदि । शुद अ मए, जेबि किल शत्तुं
वावादअन्त पेक्खदि, तस्स अस्सशिशं जम्भान्तले अक्खिलोगे ण
होदि, मए क्खु विगगखिगढभ पविट्ठेण विअ कीडएण किं
पि अन्तज्ज सम्ममाणेण उप्पाडिदे ताह दलिइचालुदत्ताह
विणाशे । शम्पदं अत्तणकेलिकाए पाशाद बालग पदोलिआए
अहितुहिअ अत्तणो पलक्कम (ख) पेक्खामि । [तथा क्खत्ता

* भिन्नकास्यखड्गनाया चाण्डालवाचाया स्वरसंयोग, यथा च एष उक्खालितो
वज्झडिण्डिमश्च पट्टहानाच्च श्रूयते, तथा तर्कयामि, दरिद्रचारुदत्तको वध्यस्यान
नीयते इति । तत्र प्रेक्षिष्ये । शत्रुविनाशे नाम मन मज्झान् हृदयस्य परि-
तोषो भवति । श्रुतञ्च मया, यो हि किल शत्रु व्यापाद्यमान पश्यति, तस्य अन्यस्मिन्
जन्मान्तरे अचिरोगी न भवति । मया खलु विसयन्यिगमंप्रविष्टेनेव कौटकीन किमपि
अनर मृगयमाणेन उत्पादितस्तस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाश, साम्प्रतम् आत्मीयाया

मत्स्यपुत्तेन, मपेन—अश्वनभेदन, मुद्गादिदिदलेन सहेत्यर्थ, [सहार्थे तृतीया, सुखेन
पीयते अतो इति मू, मुपूज्यतात् प्रियते घञर्थे क, पृथोदरादित्वात् साधु] तथा
शालीपुत्रेण—शालितण्डुलप्रभवेण अन्नविशेषेण, (कूरशब्दस्याभार्यकत्वमुक्तं हला-
युधन) अभुतनेति पदार्थाहास्यम्, गुडीदनेन—गुडेन—गुडमिश्रितेन, आदनेन—
पकेन अन्नेन, पायसेन इत्यर्थ, आत्मन एव—स्वस्यैव, गेह—भवने, मया—शका-
रूपेण, नक्तम्—अन्न, (“मक्तमन्ने तत्परे च” इति हिमचन्द्र) मुक्त—भाचतम्,
अहन् प्रत्यहमेव स्वगृहे विविध सुखाय यथेच्छ निश्चिन्तना मुक्ते, अतो नास्ति
नक्तन कीडप सीमावधानित्याशयः । इन्द्रवज्रा उक्तम् ॥ २६ ॥

(ख) भिन्नकास्यखड्गनाया, —भिन्नकास्यवत अस्त्रखड्गननिनाद कुर्वन्त्या,
पट्टहानाच खड्गना इत्यर्थ, [खड्गना खड्गन कुर्वन्त्या इत्यर्थे भृशोदराकृतिगणत्वेन
७०११-सदनुगतशक्तिरेति प्रसिद्धे, यथात् पञ्चादित्वादचि स्त्रिया टाप् च खड्गना

इति पद सिद्धमिति] चाण्डालवाचाया, —चाण्डालवचस, [वाच्-शब्दात् स्त्रिया
वैकल्पिक टापप्रत्यय, “ज्ञा वाचा दिशा कुञ्चा विपाशा च स्रजा रुजा । गिरीणिष्ठा
देवविशा पचे चुदवादिगादय ॥” इति दर्शनात्] । स्वरसयोग, —स्वराणा—
कण्ठध्वनिना, सयोग, —सम्यक् सम्बन्ध, यूयते इति शेष, कर्कशकण्ठस्वरपरिचयेन
एष घातकाना रश्च इत्यनुमीयते इति तात्पर्यम् । उत्खालित, —उद्धमित, उत्थापित
इत्यर्थ, घातुकैरिति शेष, [उत्पूज्ज्वात् भौवादिकात् खलते णिचि कम्पणि निष्ठा,
अस्य चलनाथकतयैवात्र उद्धमनाथकत्वम्, उद्धमनस्यापि चलनविशेषरूपत्वादिति]
बध्यडिगुमशब्द, —बध्याना—राजादेशेन हननीयानामित्यर्थ, डिष्टिम, —राजा-
ज्ञया अपराधिना बधकाले वादनीय वाद्यभेद, तस्य शब्द, —स्वन । पटहानाच्च,
—टक्कानाच्च, शब्द इति शेष, [चकारस्य समुच्चयार्थकत्वेऽपि “पटहानाम्” इति
सम्बन्धपदेन अन्वयार्थ “बध्यडिगुमशब्द” इति समस्तपदस्यैकदेशस्य शब्दपदस्य
अनुपपत्तेरान्वयो न सम्भवति एकदेशान्वयस्यानङ्गीकारात् इति ऊर्ध्वेन पृथक्शब्द-
पदेनान्वय, तदङ्गीकर्तृमते तु न काचिद्भानिरिति बोध्यम्] । शत्रुविनाशे—शत्रो,
—अरे, चारुदत्तस्येत्यर्थ, विनाशे—हत्याया, चारुदत्तस्य वदे जाते सतीत्यर्थ ।
[“शत्रुविनाशे णाम” इत्यत्र “शत्रुविनाशेण” इति पाठान्तरम्] नाम—सम्भावनाया,
परितीषो भवतीति सम्भावयामीत्यर्थ । व्यापाद्यमान—विनाशमानम् । [अत्र
“वावादश्मान” इति वक्तव्ये, “वावादश्नत्” इति प्राकृत, व्यापाद्यन्तम्—आत्मान
घातयन्तम् इत्यशक पदमुच्चारयन् शकार अचिरादेव स्वस्य बधानुरूप पराभव
भविष्यति, न तु जिघांसितस्य चारुदत्तस्य इति भाविनमर्थं भ्रमात् स्वयन्नेवाभ्यधादिति
रहस्यम्] । “अन्यन्मिन् जन्मान्तरे” इति द्विवक्ति शकारवक्तृत्वात् न दीयावदिति
बाध्यम् । अचिरादो न भवतीति ।—शत्रुविनाशदर्शनस्य चतुर्धोरतिसन्नपणतया तेन
चक्षुरोगो न भवति इति शकाराशय । विमस्य—मृणालस्य, गन्धि, —पञ्चमसि,
तस्य गर्भे—अभ्यन्तरे, प्रविष्टेन—गतेनेत्यर्थ, कौटकेन—चुद्रप्राणिविशेषेण ।
किमपि—किञ्चित् । अन्तरम्—अवकाश, निष्क्रमणमार्गमित्यर्थ । मृगयमाणेन—
अन्विष्यता । उत्पादित, —जनित, सङ्गठित इत्यर्थ, मृणालयत्तियगमप्रविष्ट कौटो
यथा तत् निष्क्रमितुं कमपि अवकाशमन्विष्यन् केनचित् क्रिद्रेण मुक्तिं व्रमत, तथा
वसन्तसेनाहत्याऽपराधजनिताया दुस्तरायानापदि पतित अवरुद्धप्राय अत्र तस्मान्ना
मुक्तिमन्विष्यन् चारुदत्तस्योपरि तमपराध पातयित्वा उपस्थितात् महत सङ्घात
इदानीं सञ्चया निमुक्तो जात इति भाव । पराक्रम—सामर्थ्य, प्रभुशक्तिमित्यर्थ,
चारुदत्तविनाशसाधकं खड्गदिकौशलमिति यावत् ।

दृश च] ही ही । एदाह दलिहचालुदत्ताह वज्रभा णीअ-
मणाह एवड्ढे जणसम्मद्दे, ज वेलं अस्हालिशे पवले वलमणुशे
वज्रभा णीअदि, त वेलं कीदिशे (ग) भवे ? [निरीक्ष्य] कध । एशे
शे णववलहके विअ मण्डिदे दक्खिण दिश णीअदि ? अथ
कि णिमित्त मम केलिकाए पाशाद-वानग-पदोलिआए
समीवे घोषणा णिवडिदा णिवालिदा अ ? (घ) [विलोक्य]
कध थावलके चेडेवि णत्थि द्रध ? मा णाम तेण इदो गदुअ

प्रासादवालाप्रतीलिकायामधिरुद्ध आत्मन पराक्रम पश्यामि । ही ही । एतस्य
दरिद्रचारुदत्तस्य वध्य नीयमानस्य एतावान् जनसम्मर्द्दं, यस्या वेलायामस्मादृश
प्रवर्ग वरनानुषो वध्य नीयते, तस्या वेलाया कीदृशी भवेत् ? कथमेव स नववलीवर्द
इव नष्टितो दक्षिणा दिश नीयते । अथ कि निमित्त मदीयाया प्रासादवालाय-
प्रतीलिकाया समीपे घोषणा निपतिता निवारिता च ? कथं स्यावरकथेऽपि

(ग) दरिद्रचारुदत्तस्य—तन्नामधेयस्य दुर्गतस्य सायबाहस्येत्यर्थः, दर्शनायेति
शेषः । वध्य—वचाय इदं, वध्यमानमित्यर्थः । जनसम्मर्द्दः,—जनानां परस्पर
नृशयणमित्यर्थः, जततेति यावत्, [मनर्द्दनम् इति सम्मर्द्दं, सपूर्वज्ञातं नृशती भावे
घञ् ५५म्] । यस्या वेलाया—यस्मिन् समये । अस्मादृश,—अस्माकदृश, नादृश
परमैश्वर्याशीत्यर्थः । वरनानुष,—प्रधानपुरुष, [नयते कस्मिन् प्रधानकर्मण
वरनानुष इत्यस्य उक्तत्वात् प्रधाना] । वध्य,—वध्यमानम् । नीयते—प्राप्यते ।
कीदृश,—कस्मिन्कार यदि एतस्मिन् दोने वध्यमस्मि नोऽमाने तद्दृशनार्थम् एता
वान् जनसम्मर्द्दं, तर्हि, न जाने लोकोत्तरविभवशालिषु अस्मां एव नीयमानेषु
अस्मी कीदृक्कविदिति अनुदिताद्य, (एतन् मुखं शङ्कार स्वस्याचिरादेव वध्यमस्मि
नान्न म वध्यतेति विज्ञापितवान् । एवड्ढे ” इत्यत्र ‘एषे वड्ढे’ इति पाठान्तरं,—
“एव एव इति लज्जितस्य वड्ढे —उन्मोक्तस्य वड्ढि प्रात इत्यर्थः] ।

मन्तभेदे किदे भविष्यति ? ता जाव गं अणेगामि । ‡ (ङ)
[इति अवतीर्थ उपसर्पति (च)] ।

चेट । [दृष्ट] । मट्टालका । एणे शे (क्) आगडे । †
चाण्डालो—ओगलध, देध मग, टाल ठक्केध, होध तुल्लोआ ।

अविणअ तिकवविगाणे दुट्टवड्ढे इदो एत्ति ‡ ॥ ३० ॥

नास्तौह ? मा नाम तज इतो गत्वा मन्तभेद कृतो भविष्यति ? तद् यावदेन-
मन्विष्यामि ।

† भट्टारकाः । एष स आगत ।

‡ अपसरत, दत्त मार्ग, हार पिधत्त, भवत तूष्णीका ।

अविनयतीक्ष्णविद्याथो दुट्टवलोवद इत एत्ति ‡ ॥

घोषणा—घोषणावाक्यमिति यावत् । निपतिता—उद्धोषिता, राजशासनमुद्धोषण
समकालमव इति यावत् । निवारिता—निषिद्धा, केनचित् इति श्रुय, कथ निपतिता
घोषणा अकाले एव निवारिता ? इत्याशङ्का ।

(ङ) नाम—सम्भावनाया, विकल्पे वा । तेन—स्यावरकचेष्टेनेत्यथ । इत,
—अस्मात् स्थानात् । गत्वा—अपसृत्य, जनसमक्षमिति शेष । मन्तभेद,—मन्त्रस्य—
गुह्यवादस्य, मत्कृतवसन्तसेनाइत्यारूपगुप्तविषयस्येत्यथ, भेद,—प्रकाश, सञ्जसमक्ष
ज्ञापनमिति यावत्, मा कृत भविष्यति—अनुष्ठित न सम्पत्स्यते, असौ हि दृष्टाशय
चेट ईदृशात् सुरक्षितस्थानात् इदानीमेव पलायितवान्, मन्ये किमसौ म सञ्जमव
गुह्यविषयमप्रकाशयत् किल, यदि हि तेन गुप्तवाद सञ्जसमक्ष प्रकाशित स्यात्, तर्हि
मे सहाननर्थ आपद्येत इति, अत एव मया त्वरितमेव तदनुसरण कर्तव्यमिति तर्हि
मे गुप्त रहस्यमसौ भड्क्तु न शक्त्यादिति भाव । दृष्टव तर्हि अविनयमेनेव तदिधेय
मित्याह, यावदिति ।—एतडि सम्भ्रममूषकम् अन्यथम् । एन—स्यावरकम्,
अन्विष्यामि—अनुसन्दधामि, अन्यत सर्वं परित्यज्य एनमव अनुव्रजामि इत्यर्थ ।

(च) अवतीर्थ—अवरुध्य, प्रासादाद्यादिति शेष । उपसर्पति—उप—
समीपे, सपति—गच्छति चाण्डालादीन इति शेष ।

(क्) भट्टारका इति चाण्डालानामामन्त्रणम् । एष स,—य वसन्तसेनां
वाहुपाशबलात्कारण मारितवान्, स असौ नयम् प्रकाश इत्यथ ।

स्यावरकमुखात् प्रकाशस्य दुष्टेष्टितमाकर्ण्य तत्तीक्ष्ण्येयामपि अपकारमाशङ्का
पीरण्याम् अप्रसादमवस्थानमुपादशत, अपसरतेति ।—अपसरत—अपगच्छत, इतो

शकार । अले अले । अन्तल अन्तल देध । [उपसृत्य]
पुत्तका थावलका चेडा । एहि, गच्छम्ह । *

चेट । ही ही अणज्ज । वशन्तशेण्णिअ मालिअ ण पलि-
तुट्ठेशि ? शम्पद पणइज्जण-कप्पपादव अज्जचालुदत्तं माल-
इदु ववण्णिदे शि ? † (ज)

* भरे भरे । अन्तरमन्तर दत्त । पुत्रक स्थावरक चेटक । एहि, गच्छाव ।

† ही ही अनाथ । वसन्तसेना मारयित्वा न परितुष्टोऽसि ? साम्प्रत प्रणयि-
जनकल्पपादपमाव्यचारुदत्त मारयितुं व्यवसितोऽसि ।

दूर पलायध्वमित्यर्थ, मार्ग—पथानम्, अवाधागमनार्थमिति भावः, दत्त—अपंयत,
दुर्विनीतपशुरूपस्य शकारस्य इति शेषः, शकारस्यावाधागमनार्थं मार्गावरोधं त्यजते-
त्यर्थः, दार—कपाटमित्यर्थः, स्वस्वगृहस्येति भावः, पिधत्त—बध्नीत, [अपिपूर्वकात्
दधाते लोटि रूपम्, “वटि भागुरिरह्नीपमवाप्यीरुपसर्ग्यो” इति वचनात् अपि
अकारस्य पालिकी लोपः] इतः पलाय्य गृहं गत्वा गृहकपाटं कन्ध इत्यर्थः, यडा,—
भवन्त्या सर्वे गृहकपाटान् आवृणुत इत्यर्थः, अन्यथा उद्दमककुञ्चानयम् अन्युक्ता
दारमार्गेण गृहं प्रविश्य युष्मान् सर्वान् निष्कांतयिष्यतीति भावः, तूष्णीका,—
नीतिनः, [तूष्णीं शीलं येषां ते इति शीलार्थे कन्, निपातनात् मलोपः] भवत—
तः, अन्यथा एव कदापि कस्यापि उक्तिविशेषस्य अन्यथाऽर्थे गृहीत्वा महदनिष्टं
सृष्ट्यादयिष्यतीति भावः, कथमेवमकस्मादुपदेशप्रचार इत्याशङ्काह, अविनयेति ।—
अविनयः—ट शीलता इत्यर्थः, [विनयस्याभावः अविनयम् इत्यव्ययीभावः] तदेव
तीक्ष्ण—निश्चितं, नृत्त्याशामत्यर्थः, विषाण—शङ्ख यस्य तादृशः, दुष्टव्यवहाररूप-
य आशयविषाणमोपपन्न इत्यर्थः, दुष्टबलौबह,—दुष्टान्तर्गमः, [अत्र शकारि दुष्टबलो
बद्धाभेदाभावात् तद्वत् तस्य भौदित्यमूखत्वाद्यातिशयश्च नूयते] इतः,—अस्या दिशि,
अजानन्तुडित्यर्थः, एति—आगच्छति । अत्र अमरुताद् दुष्टबलावहात् प्रस्तुतस्य
अलशकारस्य प्रतीतेरमरुतप्रशङ्काऽवधारः, तथा अविनये तीक्ष्णविषाणतादात्म्या
भावात् उपक्रमः, एव पराङ्गतवाक्याशस्य पृष्ठाङ्गतवाक्यव्याख्यास्य अपसरणार्ह-
नपादकतया अवतारपातः काव्यनिष्कालद्वारद्वैतेपानलद्वाराणां परस्परमापेक्षतया
शोभतः सङ्गः । अन्तिमं ॥ ३० ॥

शकारः । ण हि लक्षणकुम्भ-शलिशे हगो इत्यत्र वावा-
देमि । ५ (भ)

सर्वे । अहो । त्वं मालिदा, ण अज्ज-चालुदत्तेण । ५ (ज)

शकारः । के एव्व भणादि ? ६

सर्वे । [चेटमुद्दिश्य] णं एसो साह । ६

शकारः । [अपवाच्य (ट) स्वगत सभयञ्च] अविदमादिके ! अविद-

२ न हि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रिय व्यापादयामि ।

† अहो । त्वया मारिता, न आर्य्यचारुदत्तेन ।

‡ क एव भणति ?

§ ननु एष साधु ।

विष्मयार्थे प्रयोगोऽयं बोध्यः, (“होहीशब्दो विष्मयहास्ययो” इति मेदिनी), वसन्त-
सेना “मारयित्वाऽपि न परितुष्टोऽसि, सम्प्रति चारुदत्तमपि मारयितुमुद्युक्तोऽसि ?
अहो । ते दुष्टतता ।” इति विष्मयस्यैव प्रतीतिः । अनायः ।—असाधो । दुष्जन-
इत्यर्थः । प्रणयिजनकल्पपादप—प्रणयिजनानां—याचकजनानां, सिन्धजनानां वा,
[“प्रणयः प्रणये प्रेम्णि याज्ञाविश्रम्भयोरपि” इति मेदिनी] कल्पपादप,—अभिलषित-
दायी स्वनौमत्यात् सुगतस्वविशेषः, त, तस्वरूपमित्यर्थः, कल्पत्रयो यथा प्रार्थना-
मात्रमेव याचकेभ्योऽभिलाषानुरूपं वस्तु ददाति, तथा अयमपि, अर्थिनां सर्वविधमभि-
लाषं प्रायनामात्रमेव पूरयतीति विशदयति । व्यवसित,—उद्युक्त, प्रवृत्त इत्यर्थः ।

(भ) रत्नकुम्भसदृशः,—रत्नपूर्णकलसतुल्यः, रत्नपूर्णं कुम्भो यथा महामूल्य-
वृद्धायपूज्यतया अन्तःसारवान्, तद्वत् महासत्त्वेन अतुल्यविभवेन च सम्पन्नतया सारवान्
अहं धनलिप्सा नैव स्त्रियं हतवान्, न मे अथाभावो कसिदस्ति, न वाऽहं नि सत्त्वं,
अतः नयि एतादृशदुष्कर्मानुष्ठानं कथमपि न सम्भवतीति भावः, उदा,—रत्ननिर्मित-
कुम्भ, रत्नकुम्भः, स हि यथा सदृशं बहुमूल्यश्च भवति, तद्वत् सुखं वरपुरुषश्च अहं
न रत्नभूतां स्त्रियं हतवानित्यर्थः ।

(ज) अहो इति विष्मयार्थकमव्ययं, साधुरयं स्थावरकं समागत्य “चारुदत्तेन
सा न हता, अपि तु शकारिणैव” इति साक्ष्यं ददाति, शकारस्तु सर्वदा तदपनर्पात्
इति विध्यकारणम् ।

(ट) अपवाच्य—आच्छाद्य, जनान्तरिभ्यः परावृत्य मुखं तिरोधाय चेत्यर्थः,
तथा च दम्पणकारः,—“तद्वदपवारितम् । रत्नमनु यदन्वसं परावृत्य प्रका-
शयते ॥” इति ।

मादिके । कथं यावत्कचे चेडे सुहु, ए मए शञ्जदे ? एशे कवु
सम अकज्जश शक्खी । (ठ) [विचित्र] एब्ब (ड) दाव कलइश ।
[प्रकाशम्] अलिअं भट्टालका । हहो । एशे चेडे शुवस्सचोलि-
आए मए गहिटे, पिट्टिटे, मालिदे, वडे अ, ता किदवेले
एशे ज भणादि, कि शब्ब शच्चं ? (ढ) [अपवारितकेन चेटस्य कटक

* हन्त । कथं स्यावरकचेट सुहु न मया सयत ? एष खलु मम अका-
यस्य साची । एव तावत् करिष्यामि । अलीकं भट्टारका । अहो । एष चेट सुवर्ण

(उ) अविदमादिके ।—अथ-विष्णु-खेदमूचकमव्ययमिद, * विरुक्तिस्तु भया-
दौनामातिशयबोधनायेम् । सुहु—सम्बुक्, दृढमित्यथ । सयत,—वड, निगडित
इति यावत् । एष —अय, चेट स्यावरक इत्यथ । अकायस्य—वसन्तसेनाहत्या-
रपानुचितकम्पण इति भावः, [“स्वामीश्वराधिपति—” (२३।३६ पा०) इत्यादिभूतेण
अतः सान्निध्ययोगात् घटो, पक्षे सप्तम्यपि भवितुमर्हति] । साची—प्रत्यक्षदर्शी ।

(ड) एवम्—अन्वेषामर्गोचरेण चेटहस्ते सुवर्णकटकूपोत्कीचदानानुष्ठानमित्यथ ।

(ढ) अलीक—मिथ्या, चेटोऽयं यद्वदति, तत्सत्यमेव अयथायमित्यथ ।
भट्टारका इति दर्शकानां सम्बोधनम्, भट्टारा पूज्या, तेषां समूहा भट्टारका,
[समूहाय कन्] भो नान्वा इत्यथ । यद्यपि नाट्योक्तौ भट्टारकशब्दं नृपस्यैव
बोधकतया प्रयुज्यते, तथाऽपि आत्मापराधप्रकाशशब्दा शकारस्य उद्धान्तत्वात्
शकारभाषितत्वाद् वा एवविधं यादृच्छिकप्रयोगं सीदध्य, सुवर्णचौरिकया—
सुवर्णानां—खण्डालङ्काराणामित्यथ, चौरिका—चौर्यं तया, [चोराणां कम्प इत्यर्थं
चौरशब्दात् कम्पणि ठन् ठक् वा, ततः स्त्रियानामपि चौरिका इति पदं सिद्धम्]
सुवर्णचौरपणं हतुना इत्यथ । [केचित्तु “शुवस्सचोलिआए” इति प्राकृतस्य “सुवर्ण-
चौरकाया” इति पञ्चम्यन्तसङ्गतपठित्वा हेतोः पञ्चमी, सुवर्णचौर्याहेतोरीत्यवच्छ-
ेदः] तत—तस्मात्, नयेव बहुधा निष्पातितत्वादित्यम् । कतरे,—कत—

प्रयच्छति । खैरकम् (ण)] पुत्तका थाबलका चेडा । एद गेद्धिअ
असुधा (त) भणाहि । †

चेट । [मृहीला] पेक्खध पेक्खध भट्टालका । हहो । (य)
शुवसेण म पलोभेदि । ‡

शकार । [कटकमाच्छिद्य (द)] एणे शे शुवसेके, जश्श काल-
णादो मए वड्डे । [सकोधम्] हहो चाण्डाला । मए क्व, एणे
शुवस भण्डाले णिउत्ते, शुवस चीलअन्ते मालिटे, पिट्टिटे , ता
जटि ण पत्तिआअध, ता पिट्टि दाव पेक्खध । ‡ (ध)

चौरिकया मया मृहीतस्ताडितो मारितो वडय, तत् कृतवैर एव यत् भणति, किं
सर्वं सत्यम् ? पुत्तक स्यावरक चेट । एतद्मृहीला अन्यथा भण ।

† पश्यत पश्यत भट्टारका । अहो । सुवर्णेन सा प्रलोभयति ।

‡ एतत् तत् सुवर्णक, यस्य कारणात् मया वड । हहो चाण्डाला । मया
खलु एव सुवर्णभाण्डारे नियुक्त, सुवर्णं चोरयन् मारितस्ताडित, तत् यदि न
प्रत्यध्व, तदा पृष्ठ तावत् पश्यत ।

(ण) अपवारितकेन—अपवारित—“तद्वैदपवारितम् । रक्षन्तु यदन्यस्य
पराहत्य प्रकाशने” इति दर्पणोक्तलक्षणक गोपनीयविषयज्ञापक नाटकीयवक्त्रपेठा
विशेष, तदेव इति स्वार्थे कनि अपवारितक, तेन, अन्येभ्य पराहत्य केवल बोध्य
स्थानिक स्वीयस्वप्रकाशनार्थं चेष्टाविशेषाश्रयणेनेत्यर्थ । कटक—सुवर्णवल्लय
मित्यर्थ । खैरक—खैरमेवेति । खैरक, [स्वार्थे कन्] मन्द मन्दमित्यर्थ, मृदुस्वरणेन
वावत् ।

(त) अन्यथा—अन्यप्रकारं, मया पूर्वं यदुक्तं तन्न सत्य, न प्रकारेण वसन्तसेना
मारिता, परन्तु चावदत्तेनैव इत्येव रूपमित्यर्थ ।

(य) अहो इति धिगर्भकं विस्मयायक वाड्ययम्, (“अहो धिगर्भं श्रीके
च विस्मये पादपूरणे” इति मेदिनी) ।

(द) माच्छिद्य—बलादाकृत्येत्यर्थ ।

(ध) प्रत्यध्व—विश्व सत । पृष्ठ—पृष्ठदेश, पथाज्ञागमित्यर्थ, चेटस्तेति
शेष, प्राक् वसन्तसेना क्लृप्ता शकारिणादिष्टेष्ट परलोकाभयात् तदादेशं कथमाप
नाह्यकरोत्, तदेव तेन कट शकार पृष्ठदेशं त बहुधा निर्दयन् अताडयत्, तन्नेव
हि अस्य पृष्ठदेशं प्रहारचिह्नानि जातानि, सम्मति तु तादेव प्रदर्श, “सुवर्णभाण्डाद

चाण्डाली । [दृष्टा (न)] शोहणं भणति । वितत्ते चेडे
किं न पलवदि ? * (प)

चेट । हीमादिके । ईदिशे दाशभावे, ज शच्चं कांपि न
पत्तिआअदि ॥ (फ) [सकरुणम्] अज्ज चालुदत्त । एत्तिके मे
विहवे । † (ब) [इति पाठयो पतति] ।

* शोभन भणति । विततचट किं न प्रलपति ?

† हन्त । ईदृशी दासभावः, यत् सत्यं कमपि न प्रत्याययति ॥ आय्यचारु-
दत्त । एतावान् मे विभाव ।

मयाऽयं प्रकृतः, तस्यैव एतानि विज्ञानि” इत्यादि स्वीकृतं वचं सुदृढं कर्तुं चेदस्य
पृष्ठदेशं प्रदर्शयितुमन्यायसुदयोग इति बोध्यम् ।

(न) दृष्टा, पृष्ठदेशमिति शब्दः ।

(प) शोभन—सुष्ठु, युक्तियुक्तमित्यर्थः । वितत, —विशेषेण तप्तं, प्रहार
जनितवेदनासमुद्भूतशोकसन्निभेय्याक्रोधसन्तप्त इत्यर्थः । किं न प्रलपति ?—किं विरुद्धं
न भाषत ? सर्वमेव विरुद्धं भाषितुमीष्टे इत्यर्थः, स्वामिनि विरक्ता दासा न
निष्यादितुम् अन्वीकानपि दोषान् आरोप्य तनमियुञ्जते इत्यपि सम्भावयितुं शक्यते
इति भावः । [“प्रलपति” इत्यत्र प्रतपति” इति पाठे—किं न प्रतपति ?—श्रीक-
सूक्तं किं न अनतिष्ठति इत्यर्थः, नास्ति हि अकार्यं किमपि क्रोधाभ्यानामिति भावः ।

(फ) हन्त इति खेदमूचकमव्ययम् । ईदृशः,—एवविधः, भृत्यानां यथा
विध्यनुष्ठेयमानेष्वपि कस्मिन्, यथायथमभिधौवमानेष्वपि वचसु च सततमेव प्रभूणां
भुयस्यया अविश्वसनीय इति यावत् । दासभावः,—दासत्वः, परकीयभाग्योपजीवित्व-
मिति यावत् । यत—यतः, दासत्वादव हेतोरित्यर्थः । सत्य—तथ्य, प्रकृतं वस्तु
इत्यर्थः, यत्र नास्ति कापि विप्रतिपत्तिस्तद्व्यञ्जनपि पदार्थमिति यावत् । कमपि—
प्रभुं, तदिदं वा कञ्चिदित्यर्थः । प्रत्याययति—विज्ञासयति, दासजनस्य सत्यमपि
बाधनं कोऽपि तत्त्वेन विश्वसितुमर्हति अहं हि दासः, शकारन्तु मम प्रभुः, अतः
खलु वा नान्ये मम सत्यमपि वचनमुपेत्य निव्यान्त तद्वचनमेव यदवा परगृहीत-
मित्यत्र वस्तु विप्रदोषजनं “किं पि” इत्यत्र “किं पि” इति पाठे—“किमपि”
इति चञ्जनम् । कमपि—सिद्धिदयि, वास्तव्यवहारादिकमिति यावत् । सत्य—
वस्तुतत्तत्तत् इत्यर्थः, सत्यमेवेति जानते प्रत्याययति, जनमिति शब्दः ।

(ब) एतावान्—एतस्य विहितः, नन्वेवमुपेत्यापि घातकं योगादिमुज्ज्वलन-

षाम् । [सकरुणम्]—

उत्तिष्ठ भोः । पतित-साधुजनानुकम्पिन् !

निष्कारणीपगतवान्धव । धर्मशील ।।

यत्नः कृतोऽपि सुमहान् मम मोक्षणाय

दैव न संवदति, किं न कृतं त्वयाऽय ॥ ३१ ॥

समन् प्रकृताथप्रकाशनरूप इति यावत् । मम विभव,—सामर्थ्य, भवतो रक्षणे प्रकृतमभिदधता मया सामर्थ्यानु रूप प्रयत्न कृत, न हि मे भूत पर किमपि सामर्थ्य मस्तीति भाव ।

परोपचिकीर्षया स्वजीवन लक्षणां मन्यमान प्राप्तादायप्रतीतिकात् गृह्यन्सय मितमेवात्मानं पातयन्तमसु स्थावरकम् अकृतकार्यतया पादपातेन विलपन्तमानीक्य तं सान्त्वयन्नाह, उत्तिष्ठेति ।—भो । पतितान्—विपन्नान्, साधुजनान्—सत्पुरुषान्, निरपराधानित्यर्थ, अनुकम्पते—दयते य तत्सम्बोधने, विपन्नसज्जनीपकारण । इत्यर्थः, निष्कारणीपगतवान्धव ।—नि,—नास्ति, कारणम्—उपकारकरणादिषुपी हेतु यस्मिन् तद्वयथा स्यात्तथा, उपगत,—प्राप्त, अपाधिततदेवोपस्थित इत्यर्थ, यो बान्धव,—सुहृत्, तत्सम्बोधने, अकृतविमप्रणयिन् । इत्यर्थः, कृतविमद्वत्वादिकन्त उपकारादिकारणजन्य, तादृशकारणाभावात् त्वयि तु तत् महज्जमिति वक्तुराशयः, तथा धर्मशील ।—धर्मावरणपरायण । [“—बान्धवधर्मशील ।” इति समस्त-पाठे तु—निष्कारण—निर्निमित्तम्, उपकारादिहेतु विनाऽपि इत्यर्थः, उपगत—प्राप्त, सञ्जाताकाङ्क्षमित्यर्थः, बान्धवधर्मे—वस्तुकृत्ये, वस्तुभिरनुष्ठेयोपकाराद्याचरणे इति यावत्, शीलं—स्वभाव यस्य तत्सम्बुद्धौ, निश्चिताहेतुकपरोपकाराचरणपरायण । इत्यर्थः] उत्तिष्ठ—उत्थिती भव, प्राणपातिचेष्टयाऽपि प्रतिकूलदेववर्गेन अकृतकार्यस्य विपणस्य ते पादपातेन न युज्यते इति भावः । कथं न युक्त इत्याशङ्काह, यत्न इति ।—त्वया—भवता, अथ—इदानीम्, पूर्ववत् एव इत्यर्थः, मम—मे, मोक्षणाय—प्राणदण्डादिमुक्तये, किं न कृतम् ?—अनुष्ठितम् । अपि तु सर्वमेव सुहृत्कार्यं कृतमित्यर्थः, (कित्) सुमहान्—सातिशयः, यत्नवत्तम इति यावत्, यत्नः,—आयासः, प्रभोरसन्तोषमुपेत्यापि सत्यमभिधाय मम रक्षणार्थं निर्वन्धातिशयरूप इति यावत्, कृतः,—आचरितोऽपि, (केवल) दैव—दुर्भाग्य, टरट्टमित्यर्थः, पूर्वजन्मकृतमनुभवाधन कस्मेति यावत्, (“पूर्वजन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यते” “स्वमेव कर्म देवाख्य विद्धि देहान्तरान्ति” “प्राग्जन्मनि कृतं

चाण्डालौ । भट्टके । पिष्टिअ एदं चेडं णिक्खालेहि । ‡ (भ)
 शकार । णिक्कम ले । [इति निष्कामयति (म)] । अले
 चाण्डाला । कि विलम्बेध ? मालेध एद । † (य)
 चाण्डालौ । यदि तुवलशि, ता शअ ज्जेव मालेहि । ‡ (र)
 रोह । अरे चाण्डाला । म मालेध, सुञ्चध आवुक्कं । §

* भट्टक । ताडयित्वा एत चेष्ट निष्कासय ।

† निष्काम रे । अरे चाण्डाला । कि विलम्बध्वम् ? मारयतेनम् ।

‡ यदि त्वरयसे, तदा स्वयमेव मारय ।

§ अरे चाण्डाला । ना मारयत, सुञ्चत पितरम् ।

कम्प शुभ वा यदि वाऽशुभम् । दैवशब्देन निर्दिष्टमिह जन्मनि तदुभै ॥” इति च
 स्मरणात्), न सवदति—नानुकूलयति, नानुकूल भवतीत्यर्थ , भवान् यथा मयि
 स्वत एव अनुकूल, तथा चेत् दैवमप्यभविष्यत, तदा अनायासेनैवाहमस्मात्
 अवीकाभिरीगकृतप्राणदण्डात् विमुक्तिमलप्स्ये, मयि तु साम्प्रत तस्यैव सम्पूर्णप्रति-
 कृततया त्वया कृतोऽयं नुमहानपि पुरुषकार ऊपरभूमावुत्त वीजमिव विफलो जात
 इति भाव , यदा—न सवदति—न प्रमाणयति, सत्यमपि त्वद्वाक्य प्रमाणत्वेन न
 स्वीकरोतीत्यर्थ , “सवाद प्रामाण्यम्” इति तान्त्रिका , अथवा दैव—नियति,
 जन्मान्तरीणकम्पपरिपाक इत्यर्थ , न सवदति—न वशीकरोति, विपक्षभूतान् जना
 निति शेष , [सपृच्छकात् वदते वशक्रियाथकत्व कोपप्रसिद्धम् । “वशक्रिया सवदनम्”
 ६२भर] । अथ पतितसाधुजनानुकम्पित्वादिविशेषणान्तरपदानां साभिप्रायक-
 तया परिकरालङ्कार । वसन्ततिलक इतम् ॥ ३१ ।

शकार । शपुत्त ज्जेव एद मालेध । ३

चारु । सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते ; तद्वच्छ पुत्र । (ल)

मातुः समीपम् ।

रोह । किं मए गदेण कादब्बम् ? १ (व)

चारु ।—

आश्रमो वत्स । गन्तव्यो गृहीत्वाऽद्यैव मातरम् ।

मा पुत्त । पिट्ठदोषेण त्वमप्येव गमिष्यसि ॥ ३२ ॥

* सपुत्रमेव एत मारयत ।

+ किं मया गतेन कर्तव्यम् ?

(ल) सर्व—सकलमेवेत्यर्थः, सपुत्रस्यैव मन निधनादिरूप सर्वविधमेव दुष्कर्म इति यावत् । मूर्खस्य—मूढस्य, हिताहितज्ञानवर्जितस्येत्यर्थः । अस्य—एतस्य, शकारस्येत्यर्थः । सम्भाव्यते—तत्त्वने, अनेन मूर्खेण सर्वमप्यकार्यं कर्तुं शक्यमित्यनुमीयत इत्याशयः । तत्—तस्मात्, मया सह तवापि विनाशस्य सम्भाव्यमानत्वादित्यर्थः । पुत्त ।—वत्सरोहसेन । इत्यर्थः ।

(व) गतेन—यातेन, मातृसमीपमिति शेषः, इह त्वामेव विपन्नमशरणं विहाय मातृसमीपं गत्वा अहं किं करिष्यामि ? इति समुदिताय ।

पुत्रकृतप्रश्नस्य प्रतिवचनं दातुं मातृसमीपं गत्वा कर्तव्यमुपदिशन्नाह, आश्रम इति ।—इह वत्स ।—तात । मातर—जननी, धृतमिति यावत्, गृहीत्वा—अव तस्मात्, मात्रा साङ्गमित्यर्थः, मातर सहकृत्यात यावत्, अद्यैव—एतस्मिन्नहन्त्येव, [अद्यैवेत्यनेन अवधारणात् क्षणकालमपि नगरेऽस्मान् अवस्थानकृतं ।वलम्बो न काव्य इति आशयः सूचितः । एवमब्दस्यातः नियोगाशयकत्वं, नियोगावधारणम्, अत एव सन्धौ एकारस्य वृद्धिः, अनियोगाशयकत्वे तु एवकारस्य सन्धौ परस्परमेकादेशः, तेन च अद्यैवेति पदं भवति, तथा च वाचिकम् “एवैवानियोगे” इति] आश्रम—सुनिजनतपश्चैव, नित्यशान्तिनिकेतनतया निबाध इति भावः, गन्तव्यः,—यातव्यः, त्वयेति शेषः । आश्रममनाश्रित्य यथापूर्वं गृह्णावस्थाने, मदधेनाप्यपारतुष्टेन मूर्खं शकारेण पुत्रस्यापि विनाशी मा भूदित्याह, मात ।—इह पुत्र ।—तनय । त्वमपि पिट्ठदोषेण—पिट्ठकृतवसन्तसेनाषधमूलकेनारोपितापराधेन, एवम्—इदंश्रम, शकारेणप्राप्यदण्डमित्यर्थः, मा गमिष्यसि—न प्राप्नुहि इत्यर्थः । अनावस्थितस्य तत्त्वपत्तिर्न क्षम्यविता, यतः, यदि कदाचिदयं प्राप्ताहंसाप्रवृत्तिपरवशं शकारं मदधेनाप्यपरितुष्ट्यन् वसन्तसेनाघातकस्य पुत्रोऽयमस्मादधिकारं जीवतीति रात्रे १९२५६८

तद्वयस्य । गृहीत्वैनं व्रज । (श)

विद् । भो वञ्चस्व । एव तु ए जाणिद, तु ए विणा अह
प्याणाइ धारेमि त्ति ? ४ (ष)

वाक् । वयस्य । स्वाधोनजीवितस्य न युज्यते तव प्राण-
परित्यागः । (स)

विद् । [चगतम्] जुत्त णेद, तधा वि ण सक्कुणोमि पिअ-
वञ्चस्स-विरहिदो प्याणाइं धारेदु त्ति, ता व्वम्हणीए दारअं सम-

* भो वयस्य । एव तया ज्ञात, तया विनाऽह प्राणान् धारयामि इति ?

† युक्तं नेदम्, तथापि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहितं प्राणान् धर्तुमिति,

तदा अविचारकं पालकोऽपि, अयमपि जीवन् पिबेत् स्त्रीवधादिकमकार्यं शतं
करिष्यतीति विविच्य त्वा घातयेत्, अतस्तया नात्मा सह अविलम्बमेव कुराज
शासितादस्मात् नगरात् पलायितव्यमिति भावः । पर्यावक्तव्यम् ॥ ३२ ॥

(श) तत—तस्मात्, मनापराधेन अस्यापि प्राणविनाशसम्भवात् इत्यर्थः ।
वयस्य—सखे । विदूषकस्यानल्पमनतः । एन—एव रोद्धसेनमित्यर्थः । व्रज—गच्छ,
आश्रयं गृहं वेति शेषः ।

(ष) ज्ञात—विदितं किम् ? ननसि चिन्तितं किमित्यर्थः, त्वयि उप-
रतेऽपि अहं जीवानि इति त्वया स्मरौक्यं किम् ? येनेदानीं रोद्धसेनं गृहीत्वा
नानपि आश्रयं गन्तुनादिशसि ? इति समुदितायं, [“ज्ञातम्” इति ज्ञाधातो
अतोर्निष्ठा, न तु वर्धमाने, तथा सति ज्ञानायकानां वर्धमाने निष्ठाया तत्कर्तार
“कस्य च—” (२।२।८७ पा०) इति षष्ठीनियमात्, “तथा” इत्यत्र पठ्यापत्तिः ।
न च नाप्यल्पकालमेव कथनतीति निष्ठाया सम्भव इति वाच्यम्, अतोऽप्येक-
नापि व्याख्यातुं शक्यं वात, “वर्धमाने कालात् प्रवृत्तिः । अतएव विज्ञात-
मासीत् ।” इत्येव अतोऽप्येकानिर्वाचकस्य वर्धमानस्य सम्भवादित्यनसन्देहम् ।

पिअ प्पाणपलिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्स अणुगमिस्सं । (ह)
 [प्रकाशम्] भो वअस्स । पराणेमि एदं लहुं । † (क) [इति
 सकण्ठयह पादयो पतति (ख) । दारकोऽपि रुदन् पतति] ।

शकार । अले । णं भणामि, शपुत्ताकं चालुदत्ताकं बावा-
 देध त्ति । ‡

चारु । [भय नाटयति] ।

चाण्डालो । णहि अस्हाण ईटिशी लाआस्सत्ती, जधा
 शपुत्त चालुदत्त बावादेध त्ति , (ग) ता णिक्कम ले टालआ ।

तत् ब्राह्मण्यै दारक समर्थ प्राणपरित्यागेन आत्मन प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि । भो
 वयस्य । पराणयामि एत लघु ।

‡ अरे । ननु भणामि, सपुत्रक चारुदत्त व्यापादयतेति ।

§ न हि अस्माकमीदृशी राजाजति, यथा सपुत्र चारुदत्त व्यापादयत

(ह) इदं—स्वेच्छया प्रार्थनसर्जनरूप कर्म, आत्महननम् इत्यर्थः । न युक्तः—
 नीचितः, यत अन्वतामिसा अमूया नाम लोका आत्मघातिन प्रपद्यन्ते इति ऋषयः
 अनुब्रुवन्ति, अतः स्वेच्छया जीवनविसर्जनं नैव कर्तव्यमिति भावः, आत्मघातिन
 तादृशलोकप्राप्तिरुक्ता वाजसनेयसंहितोपनिषदि यथा,— ‘अमूया नाम ते लोका
 अन्धेन तमसा वृताः । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥’ इति ।
 तथाऽपि—आत्महननस्य तादृशभौषण्यनरकसाधनत्वेन मत्त्वयाऽयुक्तत्वे सत्यपीत्यर्थः ।
 प्रियवयस्यविरहितः,—प्रियवयस्येन—प्राणाधिकमुद्धता, चारुदत्तेनेत्यर्थः, विरहितः,—
 विच्छिन्नः, आजीवन सङ्गमुखवञ्चित इति यावत् । ब्राह्मण्यै—चारुदत्तपत्न्यै, धृतायै
 इति यावत् । दारक—बालक, रोहसेनमित्यर्थः । अनुगमिष्यामि—अनुसारस्यामि,
 भरिष्यामीति भावः ।

(क) पराणयामि—व्यावर्त्तयामि, स्थानादस्मात् मातृसमीपं प्रापयामीत्यर्थः ।
 एतम्—इमं, बालकमित्यर्थः । लघु—शीघ्रम्, भवदादेशादचिरादेव बालमिमं
 स्थानान्तरमपसारयामीति समुदिताय ।

(ख) सकण्ठयह—कण्ठस्य—गलदेशस्य, यह,—बाहुयुगलेन यद्वर्णमित्यर्थः,
 तेन सह वचनानं यथा तथा, आदौ कण्ठे गृह्णीत्वा आलिङ्ग्य पश्चात् पादयो
 पतनमिच्छाव्रगन्तव्यम् ।

(ग) अस्माक—घातकानाम्, आवयोरित्यर्थः । ईटिशी—वर्त्यमाण्यप्राप्त्यै,

गिक्रम । [इति निष्क्रामयत] । इमं तद्वत् घोषणद्वयं, ताडयत
डिण्डिमम् । §

[पुनर्घोषयत] ।

प्रकारः । [स्वगतम्] कथं एषेण पत्तिआअन्ति पौला ?
[प्रकाशम्] हहो चालुदत्ता । बडुका । एण पत्तिआअन्ति एषे
पौलजणे, ता अत्तण केनिकाए जीहाए (घ) भणाहि, मए
वशन्तशेणा मालिदे त्ति । ॥

इति, तन्निष्क्रान्तिरे दारकः । निष्क्रान्तिः । इदं तृतीयं घोषणास्थानं, ताडयत
डिण्डिमम् ।

५ कथमस्य न प्रत्यागच्छन्ति पौरा ? अरे चारुदत्त । वटुक । न प्रत्यागच्छति
एष पौरजनः, तदात्मोद्यया जिह्वया भण्य, मया वसन्तसेना मारितः ।

सपुत्रचारुदत्तहननरूपेत्यर्थः । राजाज्ञमि,—राज्ञ,—नृपते, पालकस्येत्यर्थः,
आज्ञमि,—आदेशः, वयं हि राजादृशानुवाचिनः, राजादेश्य एकाकिन एव चारु-
दत्तस्य हनननिर्वाणरूपः, अतो न राजादेशवद्भिर्भूतं पुत्रस्यापि हननमनुतिष्ठाम इति
चाण्डालाश्च ।

पिअ प्याणपलिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्स अणुगमिस्सं । (ह)
[प्रकाशम्] भो वअस्स । पराणेमि एदं लहु । ५ (क) [इति
सकण्ठगृह पादयो पतति (ख) । दारकोऽपि रुदन् पतति] ।

गकार । अले । णं भणामि, मपुत्ताकं चालुदत्ताकं बावा-
देध त्ति । ॥

चारु । [भय नाटयति] ।

चान्दालो । गहि अस्हाण ईदिशी लाआम्हत्तो, जधा
मपुत्त चालुदत्त बावादेध त्ति ; (ग) ता णिक्कम ले टालआ ।

तत प्राङ्गणं दारक समर्थं प्राणपरित्यागेन आत्मन प्रियवयस्यनुगमिष्यामि । भो
वयस्य । पराणयामि एत लघु ।

‡ अरे । ननु भणामि, मपुत्तक चारुदत्त व्यापादयतेति ।

§ न हि अस्माकमीदृशी राजाजति, यथा मपुत्त चारुदत्त व्यापादयत

(ह) इदं—स्वेच्छया प्राणावसज्जनरूप कम्प, आत्महननम् इत्यर्थ । न युक्त—
नाचित, यत अन्धतामिस्रा अमूया नाम लोका आत्मघातिन प्रपद्यन्ते इति कृपय
अनुव्रवन्ति, अत स्वेच्छया जीवनविसर्जनं नैव कर्तव्यमिति भाव , आत्मघातिन
तादृशलोकप्राप्तिरुक्ता वाजसनेयसद्वितीपनिषदि वया,—‘अमूया नाम ते लोका
अन्धेन तमसा ऋता । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के आत्महनो जना ॥’ इति ।
तथाऽपि—आत्महननस्य तादृशभोग्यनरकसाधनत्वेन मञ्जयाऽयुक्तत्वे सत्यपीत्यर्थ ।
प्रियवयस्यविरहित, —प्रियवयस्येन—प्राणाधिकमुद्धता, चारुदत्तेनेत्यर्थ, विरहित,—
विविक्त्र, आजीवन सङ्गमुखवचित इति यावत् । ब्राह्मण्यै—चारुदत्तपत्न्यै, धृतायै
इति यावत् । दारक—बालक, रोदसेनामित्यर्थ । अनुगमिष्यामि—अनुसारस्याम,
अगमिष्यामीति भाव ।

(क) पराणयामि—व्यावर्त्तयामि, स्थानादध्यात मातृसमीपं प्रापयामीत्यर्थ ।
एतम्—इमं, बालकमित्यर्थ । लघु—शीघ्रम्, भवदादेशादचिरादेव बालमिमं
स्थानान्तरमपसारयामीति समुदिताय ।

(ख) सकण्ठगृह—कण्ठस्य—गलदेशस्य, यद्, —बाहुयुगलेन यद्वर्णमित्यर्थ,
तेन सह वृत्तनान यथा तथा, आदी कण्ठे गृह्णीत्वा आलिप्तं पथात् पादयो
पतनमिहावगन्त्यम् ।

(ग) अस्माक—घातक्रानाम्, आवयोरित्यर्थ । ईदिशी—वक्ष्यमाणरूपा,

गिक्रम । [इति निष्क्रानयत] । इमं तद्वत् घोषणद्वयं, ताडध
डिगिडम । §

[पुनर्घोषयत] ।

शक्रात् । [स्वनतन] कधं एषे ण पत्तिआअन्ति पौला ?
[पक्राणन] हहो चालुदत्ता । वडुका । ण पत्तिआअन्ति एषे
पौलजणे, ता अत्तण-केलिकाए जीहाए (घ) भणान्ति, मए
वशन्तशीणा मालिटे ति । ¶

इति, तन्निष्क्रान रे दारक' निष्क्रान । इदं तृतीयं घोषणस्थानं, तद्वत्
डिगिडम ।

* कदमस्य न प्रत्यागच्छन्ति पौरा ? अरे चालुदत्त । वडुका । न प्रत्यागच्छति
एष पौरजनः, तदात्मोऽयं जिह्वया भण्य, मया वननत्तेना नारितति ।

समुच्चचारुदत्तहननरूपेण । राजाज्ञति,—राज्ञ —वृषते, पालकस्येत्यर्थः ।
आज्ञति,—आदेशः, यत्र हि राजादेशानुवर्तिनः, राजादेशस्य पक्राण्ति एव चारु-
दत्तस्य हनननिगाररूपः, अतो न राजादेशवद्भिर्भूतं पुत्रस्तापि हननननुतिष्ठानं इति
चारुदत्ताग्रयः ।

चार । [तूणीमाले] । (उ)

प्रकार । अले चण्डालगोहे । ग भणादि चालुदत्त-वडुके,
ता भणावेध इमिणा जज्जल वणखण्डेण शङ्खलेण (च) तालिअ
तालिअ । *

* अरे चाण्डालगोह । न भणति चारुदत्त वटुक , तद्भाषयत अनेन अर्जरवण
खण्डेन शङ्खलेन ताडयत्वा ताडयित्वा ।

इत किञ्चित् पूर्वं ५१३ पृष्ठे “हीमादिके” इत्यादिचूर्णके “पत्तिआअदि” इति
प्राकृतस्य “प्रत्याययति” इति संस्कृतमस्ति, अत पूर्वापरसङ्गत्यनुरोधेन “कथ एषे ग
पत्तिआअन्ति पौला” इत्यादि प्रकारीकौ “पत्तिआअन्ति” “पत्तिआअदि” इति प्राकृत-
इयस्य “प्रत्याययन्ति” “प्रत्याययति” इति संस्कृतेनानुवाद एव न्याय्य । केचित्तु उक्त
प्राकृतइयं “प्रत्ययन्ते” “प्रत्ययते” इत्येव संस्कृतेनानुवदन्ति , तथा चात्र भौवादिकस्य
अयधातो प्रयोग इति स्वीकृतिविरोध प्रतीयते , यत प्राक् प्रत्याययति इत्यत्र इण-
धातो णिचि रूपमेवाकलितम्, अत तु अयधातो , एतद्धि उक्तिवैषम्य दृष्ट्वा अस्माभि
यथामति सामञ्जस्य पूर्वाविरोधेनैव सुसंरक्षितमिति ध्येयम् , “एणे” इत्यस्य “एते”
इत्यनुवादस्तु विवचनाया पक्षो विनैव स्वाभीक्ष्णित्याशससाधकतया साधीयानिति मन्या-
महे । आत्मीयथा—स्वीयया । जिह्मथा—रसनया, स्वमुखेनेति यावत् ।

(उ) तूणी—नीनी, किमपि प्रत्युत्तरमव्याहरन्नित्यर्थः ।

(च) भाषयत—वाचयत । अर्जरवणखण्डेन—जीर्णवैणशकलेन, भग्नप्रायवण-
खण्डरूपेणेति यावत् । शङ्खलेन—डिण्डिमताडनदण्डेन , यावदयं स्वमुखेन वसन्-
सेनाया इत्या मयैव कर्तेति न स्वीकरोति, तावत् शङ्खलेन प्रहार प्रहारम अप-
राध स्वीकारवेत्यर्थः । [कस्मिंश्चित्पक्षमिधाने शङ्खलशब्दस्य प्रयोग यद्यपि न दृश्यते,
तथाऽपि प्राकृतोऽयं शब्द इति मन्यमाने प्रचीने प्रकृतायमनसत्त्वैव व्याख्यातमित्यनु-
मोद्यते , वयन्तु—निपिकरप्रमादवशात् सृष्टकारमीषेण “शङ्खलेन” इत्यत्र “शङ्खलेन”
इति आयातमिति, अत बहुषु पुस्तकेषु तथैव पाठो दृश्यते इति अनुमिन्म ।
“इमिणा” इत्यत्र “खड्गमिणा” तथा “शङ्खलेण” इत्यत्र “शङ्खलेण” इति पाठान्तर-
द्वे—खड्गायमानेनेति आद्यस्य संस्कृतानुवादे, मारणसमकालमेव “त खम् इति
शब्दं कुर्वता” इत्यर्थः, तथा “शङ्खलेन” इति द्वितीयस्य संस्कृतानुवादे, शङ्खलेन—
अपराधिनं बन्धनार्थं नीयमानेन निगडनेत्यर्थः] ।

चाण्डाल । [प्रहारमुद्यम्य (क)] भी चालुदत्त । भणहि । ५
चारु । [सक्कणम]—

प्राप्यैतद्व्यसन महार्णव प्रपात

न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः ।

एको मा दहति जनापवादवह्निः ।

वक्तव्य यदिह मया हता प्रियेति ॥ ३३ ॥

३ भी चालुदत्त । भण ।

(क) प्रहार—प्रहिंसे—ताडयते अनेन इति प्रहार [प्रपूर्विकात् हरते करणे
षञ्] त प्रहारसाधनमित्यत्र, वशस्तुङ्घनिति यावत् । उद्यम्य—उत्तोल्य इत्यत्र ,
अकण्ठेन प्रतिहिंसापरवशेन शकारेण निर्द्वन्द्वं प्रहृत्य भाषयितुमादिष्टोऽपि, तदादेश-
स्तुङ्घने राजकोपमाशङ्कमान, तथा अन्यत तत्त्वतो निरपराधस्य तस्य ब्राह्मणस्य गात्रे
दण्ड पातवितुनतितरा विन्यचाण्डाल केवल दण्डमुद्यम्य त भीषितवान्, न तु
अधमन्यादेकशोऽपि प्रहृतवानिति शकारापेक्षया अतिनीचस्य चाण्डालस्यापि
चित्तस्य प्रसारी दास्यत इति बोध्यम् ।

शकार । [पुनस्तथेव] (ज) ।
 चारु । भी भोः पौराः । [“मया खलु नृगमेन—” इत्यादि

पुन पठति] ।

शकार । वावादिदा । ३
 चारु । एवमस्तु । (भ)

प्रथमचारुडाल । अले । तव अत्त वञ्क्तवानिआ (ज) । १

द्वितीयचारुडाल । अले । तव । ३

३ व्यापादिता । १ अरे । तव अत्त वञ्क्तपालिका । ‡ अरे । तव ।

करोतीत्यर्थः, यन—ग्रामाद्वेत्तो, मया—चारुदत्तेनैत्यर्थः प्रिया—प्रोतिप्रदा वसन्त-
 मनस्यर्थः, इता—मारता, इत—इत्यर्थः, इह—वध्यस्थानि, वक्तव्य—सुखमनसं
 ननुमुखनवीचारायतश्चित्त्यर्थः, प्राणदण्डादशात नाह किञ्चिदापि वर्मसि, न वा
 किञ्चिद्विपादाम्, कवलम् “अहन्तव वसन्तसनाहन्ता” इति स्वमुखोच्चारणात् दृढो
 भूत दुरपण्ययः सञ्जगन्प्रत्ययकारि न्यायभूत जनापवाद सामतोव दुःखयतीति
 समुदिताथ । अतः निरपङ्गवावपये सपन्थे व्यसने महाश्वतोदात्ताद्यासात्,
 तथा प्रकृत तादृज जनापवाद वाङ्मतादात्त्यायासात् रूपकव्यमलङ्कारः । प्रहृषिको
 दणम् ॥ ३३ ॥

(ज) “पुनस्तथैव” इत्यस्य कविवाक्यपरत्वे—पुनः,—भयोऽपि । तथैव—
 तद्वत्पुनः, पूर्ववत् पुनरपि शकार “ह ही चालदत्ता वडका ।” इत्यादिक, “अल-
 चच्छालगोह” इत्यादिक वा कथयतीत्यर्थः । शकारोक्तपरत्वे तु—पुनस्तथैव इत-
 चावदनं प्रातः शकारस्य अधिष्ठेपवचनं बोध्यम्, एतदथस्तु—पुनः,—भयोऽपि, तदेव
 —पूर्ववद्वत्, कलवचनमित्याशयः, वदसि ? इति शयः, नाद्यापि इत्यापराध-
 स्वीकरोमि, कवलम् अथवावाङ्मलेन पौराणिक प्रतारयसि ? इति भावः ।

(भ) एवम्—इत्यर्थः, त्वदुक्तमेवेत्यर्थः, मयैव व्यापादिता इत्येवद्वपनात् यावत्,
 तथा च, भवता ‘मया व्यापादिता’ इति यदुक्तं, तद्वत् सत्यमस्तु इति उत्तरप्रति-
 राशयः, शकारवर्तसि नयितव्यान्त्येन शकारस्यैव बोधनात्, वसन्तसि ॥ ३३ ॥ इति
 कर्तृत्वं शकार एव बोध्यते इति शकारवाक्ये चारुदत्तस्य अनुमोदनं युज्यते एवेति
 बोध्यम् ।

(ज) वय्यपालिका—वयस्य पालिका—घातनपध्यायः । अहन्तु इति पुञ्ज-
 मपः इतिवाङ्मलं, इदानीं तु तव पश्यान् आपतितं इति भावः ।

प्रदत्तः । अले । लेख्यम् (ट) कलेम्ह । [इति बहुविधं
लेख्यम् (उ) क्त्वा] अले । यदि मम केलिका वञ्क्तवालिश्चा, ता
चिड्डु दाव मुहुत्तम् (ड) । ३

द्वितीयः । किं निमित्तम् ? १

प्रदत्तः । अले । भगिदो म्हि पिटुणा श्रमं गच्छन्तेण,
जधा,—“पुत्त वीरम्ह । जइ तुह वञ्क्तवाली होदि, मा शहशा
वावादम्हश्चि वञ्क्त” । ३ (ढ)

द्वितीयः । अले । किं निमित्तम् ? §

५ अरे । लेख कुम्ह । अरे । यदि नदीया वञ्चपालका, तदा तिष्ठतु तावत्
मुहत्तम् ।

१ किं निमित्तम् ?

२ अरे । भणितोऽस्मि पिवा श्रमं गच्छता यथा—“पुत्त वीरम्ह । यदि तव
वञ्चपालिका भवति ना नहमा व्यापादयन्ति वञ्चनम्” ।

३ अरे । किं निमित्तम् ?

शकार । [पुनस्तथैव] (ज) ।

चारु ।

भो भोः पौराः । [“मया खलु नृगसेन—” इत्यादि

पुन पठति] ।

शकार ।

बाबादिदा । २

चारु ।

एवमस्तु । (भ)

प्रथमचाम्पाल ।

अले । तव अत्त वज्जुबालिआ (ज) । १

द्वितीयचाम्पाल । अले । तव । ३

३ व्यापादिता ।

१ अरे । तव अत्त वज्जुपालिका ।

३ अरे । तव ।

करीतौत्यथ , यत—यस्मात्तेतो , मया—चारुत्तेनेत्यथ प्रिया—प्रोतिप्रदा वमन-
सनत्यथ , हता—मारता , डात—इत्यम् , इह—वध्यस्थाने , वक्तव्य—सुखमनस
स्वमुखनेवाचारयतमित्यथ , प्राणमडाटगात नाह किञ्चिदापि वमसि , न वा
किञ्चिद्व्यापादाम् , कवलम् “अहन्तव वसन्तसेनाहन्ता” इति स्वमुखीचारागात दृढो
भूत दुरपणवथ मल्लजनप्रत्ययकर । मयाकृत जनापवाद सामताव दुःखयतीत
समुदितार्थ । अतः निरपङ्गवावपये उपनये व्यसने महाणवतादास्याध्यासात्,
तथा प्रकृत तादृश जनापवाद वाङ्मतादास्याध्यासात् रूपकद्वयनलङ्कार । प्रहपिथो
हन्तम् ॥ ३३ ॥

(ज) “पुनस्तथैव” इत्यस्य कविवाक्यपरत्वे—पुन, —भूयोऽपि । तदेव—
तद्वपमव, पूर्ववत् पुनरपि शकार ‘ह ह्रीं चालदत्ता वडका ।’ इत्यादिक, “अल
चण्डालगोह” इत्यादिक वा कथयतीत्यथ । शकारोक्तपरत्वे पु—पुनस्तथैव डात
चाब्दस्य प्रातः शकारस्य आधश्चैपवचन बोध्यम् , एतद्वस्तु—पुन, —भूयोऽपि, तदेव
—पूर्ववद्व, कलवचनमित्याशय , वदसि ? इति शय , नाद्यापि हत्यापराध
स्वीकरोपि, कवलम् अथवावाङ्गालिनि पौरानिव प्रतारयसि ? इति भाव ।

(भ) एवम्—इत्य, त्वदुक्तमेवेत्यथ , मयैव व्यापादिता इत्येवदपिनात यावत् ,
तथा च , भवता “मया व्यापादिता” इति यदुक्तं , तद्व सत्यमस्तु डात उत्तरयितु-
माशय , शकारवदसि नयेत्यगच्छेन शकारस्यैव बोधनात् , वसन्तसेनाया हनन-
कर्तृत्वं शकार एव बोध्यते डात शकारवाक्ये चारुदत्तस्य अनुमोदनं युज्यते एवेति
बोध्यम् ।

(ज) वज्जुपालिका—वज्जुस्य पालिका—घातनपद्धत्या । अहन्तु इति पुञ्ज-
मपर हतवाङ्, हतानां तु तव पद्धत्या आपर्णित इति भावः ।

प्रथम । अले । लेखत्रं (ट) कलेम्ह । इति वडविष
लेखक (उ) कला] अले । जदि मम केलिका वज्जवानिआ, ता
चिद्धु दाव मुहुत्तअ (ड) ।

द्वितीय । कि निमित्त ?

प्रथम । अले । भणिदो म्हि पिदुणा गग गच्छत्तेण,
जधा,—“पुत्त वीरअ । जइ तुह वज्जवाली होदि, मा गहगा
वावाटअशि वज्ज” । ‡ (ढ)

द्वितीय । अले । कि निमित्त ? §

७ अरे । लेख कुम्ह । अरे । यदि मदीया वध्यपालिका, तदा तिदत्त तान्त
मुहत्तकम् ।

+ कि निमित्तम् ?

‡ अरे । भणितीऽस्मि पिवा स्वर्गे गच्छता, यथा— पुत्र वीरक । यदि तत्र
वध्यपालिका भवति सा सहसा व्यापादयति वज्जम्” ।

§ अरे । कि निमित्तम् ?

(ट) लेख—लिखन, वध्यपालिकानिर्णयार्थं रेखापातमिति यावत् ।

(उ) लेखक—लेख एव इति लेखकम्, अनिदृष्टरेखापातमित्यर्थः, घातुको
केवलं कस्य हननपथ्या इदानीम् आपतति इति निश्चेतुं नानाविधरेखापाततत्पत-
कालपरिसङ्गमकुरुता तेन च ताभ्यां हननक्रमं निर्धारयित्वाश्रयः, अथवा एतेन
अनुमीयते चेत्तत्, यत् पुनः किल, चाण्डालानां समाजप्रचलितं तथा प्रथा आसीत्
येन, राजगणानां नरहत्याकरणकाले तस्माज्जायमानं पापमपनीदयितुं स्वामीणां
देवता प्रनृत्तं घातुका नानाविधं तत्कालपरिसङ्गं लेखकनकार्यमिति, अतः चारु-
दत्तहननमनये तानि पठति पठति अपि अनुसस्यतुरित ।

(ड) मुहत्तक—दण्डदयमितं कालं, किञ्चित्कालमिति वाऽयम् ।

(ढ) सहसा—अकस्मात्, अविचारितं यथा तथैत्यर्थः । व्यापादयति—
नाशयति, [अथ अनुज्ञार्थं विवर्चितेऽपि आश्रमायां लट्प्रयोगः, बोध्यः] किञ्चित्कालं
प्रतीचयं कृत्वा नाशयति समुदिताश्र ।

प्रथम । कदा वि कोवि साह्य ग्रथं ददग्र वज्ज मोआ-
वेदि । कदा वि लणो पुत्ते भोदि, तेण वडावेण शब्बवज्ज्हाण
मोक्खो होदि । कदा वि हत्थो वन्ध खुण्हेदि, तेण शम्भमेण
वज्जे मुक्के होदि । कदा वि लाअपल्लिवत्ते होदि, तेण शब्ब-
वज्ज्हाणं मोक्खो होदि । * (ग)

* कदाऽपि कोऽपि साधुरथं दत्त्वा यध्य मोचयति । कदापि राज्ञ पुत्री
भवति, तत्र तदिमहोत्सवेन सर्वपुत्रानां मोचो भवति । कदाऽपि हस्ती वन्ध
खण्डयति, तेन मन्थमेण वध्यो मुक्ती भवति । कदापि राजपरिवर्त्तो भवति,
तत्र सर्वपुत्रानां मोचो भवति ।

(ग) साधु — मुत्तन, परदु खामङ्गिरुति पावन । अर्थ—धन, वज्रस्य
ओवनविनिमयस्वरूपमित्यर्थ । दत्त्वा—प्रदाय, राज्ञे इति शेष । [एतेन प्राचीन
काले प्रचलित दण्डविधे देविध्यं प्रदर्शितम् तथा हि — कुर्वाचन यथाविधिप्राणादि
दण्डविधान, कुर्वन्निव दण्डाहविमोचनार्थं प्राणादिदण्डावनिमयेन तज्जीवनान्दि
मूल्योचितस्य अथस्य परिग्रह इति] । तदिमहोत्सवेन—इडा—अभ्यदयेन हेतुना,
पुत्रजन्मादिजनितनेति भाव, य महोत्सव,—प्रकृतानन्दप्रकाशकव्यापारानुष्ठान,
तेन, सुतसम्भवाद्यभ्युदयनिमित्तकापारानन्दप्रकाशकव्यापारेणेत्यर्थ । वन्ध—वध्यते
अनेन इति वन्ध, त गृहलमित्यर्थ, [वध्नाते करणे घञ्] । खुण्डयति—भनक्ति ।
तेन—गृहलभङ्गेनेत्यर्थ । मन्थमेण—सवेगेन, दण्डेन आकस्मिकगृहलभङ्गजनित
भयवशात् नागरिकाणां रक्षिपुरुषाणाञ्च यत् इतस्तत् पलायन, तज्जनितया त्वये
त्यर्थ । राजपरिवत्त,—नृपतिपारवत्तनं, पूर्वभूपति विनाशय पराजित्य वा अन्येन
भूपतिना सिद्धासनाविकारे कृते नवस्य भूपतराधकारप्रवत्तननिति पावन, [अनेन
पालकस्य विनाश, आयकस्य च तद्राज्यलाभ अनतिचिरमेव भविष्यति इति
सूचितम्] । तेन—राजपरिवत्तेन । सर्वपुत्रानां—प्राणदण्डेन दण्डनीयानां सर्व-
यामेव जनानामित्यर्थ । मोच,—मुक्ति, प्राणदण्डादिमोचनमित्यर्थ, नवाभिपत्तो
हि नृपति प्रकृतिषु सौदाय्यप्रदर्शनार्थं नम सिद्धासनाधिरोहणोत्सवसमये वस्यापि
आधिमा भूत्, सर्वथा एव प्रजा अविशेषणैव उत्सवसमुभवत् इति मन्थमान
सर्वानेव वज्यान् मोचयति इति, तथा च एतेषु किमपि चेत् अस्य मुक्तये उद्भवेत्
तदा अयमपि मुक्ति लब्धुं शक्नुयादिति भाव, [एतेन चारुदत्तस्यापि मोच
अचिरभावोति सूच्यते] ।

शकार । किं किं ? लाञ्छननिवृत्ते ङोऽटि ॥ ३ । त)

चाण्डाल । अले । वज्रमालिनीयाए लेकत्तअ (य) कलेम्ह । ॥

शकार । अले । शिग्घ मालेध चालुदत्ताक । ॥ ३ ॥ २३

चेष्ट गृहीत्वा एकान्ते स्थितः] ।

चाण्डाल । अल्ल चालुदत्त । नाश्रनिश्रीश्री क्व अव-
लज्जदि, ण क्खु अल्ले चाण्डाला, , ता गुमलेहि, ज गुमलि-
दल्ल । § (ट)

* किं किं ? राजपरिवर्त्तो भवति ॥

१ अले । वज्रपालिकाया लेख कुम्भ ।

२ अले । शीघ्र मारयत चारुदत्तम् ।

§ आद्य चारुदत्त । राजनिर्गोप खलु अपराध्यति, न खलु वय चाण्डाला,
ततः कर, यतः स्मृत्यम् ।

(त) किं किं निति समुद्भूतप्रश्ने, यद्वलेन मम ईदृक् प्रभुत्व, मदेकाग्र्यमुत्प-
न्ननिर्गोपने तस्य राज पालकस्यापि किं परिवर्त्तनं भविष्यति ? इत्याशङ्कमानस्य
शकारस्य भयविस्मयनभूतयातनाद्यन्तव विवर्चनं त्रोड्यम्, नृवाभिषिक्तनृपस्याधिकारं
तु स्वकीयप्रभुत्वादिकं किमपि न स्यादिति, चारुदत्तोऽपि सुक्री भूत्वा निखिलमेव
भूतायै तत्कर्मोपि प्रकाशयति चेत् तदा स्वस्य अवश्यमेव दण्डनीयत्वमित्यादिसम्भावनाया
च नृगादिकं वीक्ष्यन्, अत्रवा,—चाण्डालानां मुखे राजपरिवर्त्तो भवति इति अशुभ-
नृचक्षं वचनं श्रुत्वा तेषामधिपेपवीधकृत्वाक्यमिदम्, तथा च—युष्माकमेतादृशो
महो, यतः अस्मत्समन्वयेनैव एव वक्तुं प्रभवथ ? इत्याशयः ।

(य) वज्रपालिकाया,—वज्र—हनुमिटे जने, या पालिका—पथ्याय
दिवसं तस्या, वषाहंघातनपथ्यायदिवसस्येत्यत्र, [पलति—गच्छति निर्दिष्टदिवसे
या ना इति चुत्पत्त्या भौवादिकस्य पलते इति ततः स्वार्थे कनि स्त्रिया टापि
पालिकेति सिद्धम्] लेख—लिखन्, वज्रपालिकानिर्णयायै रेखापातमिति यावत् ।

(ट) राजनिर्गोप,—राजादेशः । अपराध्यति—दुष्यति, तव मारणविषये
इति नात्र, राजनिर्गोपपरतन्त्रा वयं राजादेशेनैव त्वा मात्रयाम, अतो नाव वयं
नृनृगाडा भवान इति वाक्यात् । स्मृत्यम्—चलितस्मृतये करणीयम्, इष्टमन्त्रादिकं
उपकृत्यादिकं वा इति यावत् ।

चार ।—

प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽय
प्रबलपुरुषवाक्यैर्भाग्यदोषात् कथञ्चित् ।
सुरपति भवनस्था यत्र तत्र स्थिता वा
व्यपनयतु कलङ्क स्वस्वभावेन सैव ॥ ३४ ॥

भो । क्व तावन्मया गन्तव्यम् ?

चाण्डाल । [अगतो दशयित्वा] अले । एद दीशदि टक्खिण-

मशाण, जं पेक्खिअ वज्झा भक्ति प्पाणाइं मुञ्चन्ति । पेक्ख पेक्ख, —

अरे । एतत् दृश्यते दानिष्पशान, एतु प्रेक्ष्य वज्झा भक्तिं प्राणान्
मुञ्चन्ति । पश्य पश्य,—

मित्र्याऽपवादयस्तस्य धम्ममिष्टस्य आत्मन अयथारापित कलङ्कमपनोदात्तु धम्म
स्मरणपूर्वक कलङ्कनिदानभूतां वसन्तसेना स्मरन्नाह, प्रभवतीति ।—भाग्यदोषात्—
दुरदृष्टनिमित्तात्, दुर्दैववशादित्यथ, अय—आत्मन् दिवसे, प्रबलपुरुषाणां,—राज
पुरुषाणाम्, यदा,—प्रबलपुरुषस्य राजानुग्रहात् शक्तिमती नरस्य, प्रकारस्थेत्यथ,
वाक्यै,—वचनै, मिथ्याभूतैरिति भाव, दूषितस्यापि—अपराधस्यापि, मे—मम,
धम्मा,—सुकृत, नियतानुष्ठितसुकर्मफलमित्यथ शुभादृष्टविशेष इति यावत्, यदि—
चेत्, कथञ्चित्—किञ्चिन्नात्रमपि, प्रभवति—प्रभाववान् भवति, सदाचरितधम्मस्य
यदि किञ्चिदपि प्रभावो लब्धोऽस्त्यथ, यदि कदापि मया धमाचरण कृतमिति
यावत्, तदा तद्वलेनेति पूरणौघ, सुरपतिभवनस्था—सुरपते,—इन्द्रस्य, यज्ञवन—
गृह, स्वर्ग इत्यर्थ, तत्र तिष्ठति या सा स्वर्गस्थेत्यथ, वा—अथवा, यत्र तत्र—वस्मिन्
क्षमिन्नपि लोके इत्यथ, स्थिता—वर्त्तमाना, सा एव—वसन्तसेना एव, स्व-स्वभा-
वेन—मिजया दोषविनिमुक्तेया प्रकृत्या, कलङ्क—व्यापवादोप कालिनान,
ममेति शेष, व्यनयतु—अपसारयतु, स्वयभागमनेन शोधयतु इत्यथ । यद्यहं
कदाऽपि धर्मानुष्ठानमकार्षे, यदि वाऽहं यथायतो निर्दोषोऽभूव, तदा मम
तत्सुकृतवलेन वसन्तसेनैव मूर्तिमती इहागत्य मत्कलङ्कमवगन्तव्यं चान्निष्यात् इति
समुदिताय । [अनेन वसन्तसेनाया अचिरभावि आगमन सूचितम् इति बोध्यम् ।]
सातिनी उक्तम् ॥ ३४ ॥

अड कलेवल पडि-वुत्त कट्टन्ति दीहगोमाओ ।^१

अड पि शूललग वेग विअ अट्टहागग्ग ५ । ३५ ।

चारु । हा । हतोऽस्मि मन्दभाग्य । (ध) इति न वेगस न]
उपविशति] ।

प्रकार । ग दाव गमिग्ग, चालुटत्ताक वावाटअन्त (प)
दाव पेक्खामि । [परिक्रम्य दृश] कथ उवविट्ठे १ १

० अड कलेवर प्रतिवत्त कथान दावगोमाओ ।

अडनपि गूललग वेग इवाट्टहामस्य ।

१ न तावद्धमिथ्या न, चारुदत्तक व्यापागमान तावत् पग्गामि । कट्टमुपविट्ठे १

प्रदर्शितस्य दक्षिणतमानस्य भाषणत्वं वर्णमग्राह्यं अडन्ति ।—दीघा —आगत
कलेवरा इत्ययं विमल-व्रतावधवा इति यावत्, ये गोमाओ, —मनाना, पतिहत
—गूढान् अन्तर्लुप्तान्, अड कलेवर—देहस्य निवर्त्यमानानि २२ कट्टिदेहान्
पदालम्बयन्तानि तावत् (“पुन्यडोड्ड समे, मक्के” इत्यमरः) कथंति, —पात्रस्य
खड्गमिति भवत्यर्थः । गूललग—गूलसमक, गूलविदुमिति यावत्, अडम्—
कायनदरागमिष्ये अदि, अट्टहामस्य—अयुक्तानस्य, विगति अग्निन् इति
लुप्तस्य वेग —आवाग इत्ययं, इव, दृग्गते इति शेषः । गूलोपरि स्थितस्य प्रेत
शरीराद गम्य सदृशतनुवृत्तिस्त्रिद्वयस्य, सुष्ठुस्य च प्राणविधोगावसरं आगततया
दन्तैश्चरानां पङ्क्तिं प्रकृतवान् ततः अट्टहामस्याधारस्वरूपमिव अभ्युदिति भावः ।
अवीरनयनस्य गूलस्य प्रेतशरीरादस्य उपमानमताट्टहासात्मकतया सम्भावनात्
उपेक्षा । अङ्गार , तल्लवण उया दर्पणे,—“भवेत् सम्भावनीयेचा प्रकृतस्य परात्मना”
इति । आद्या इत्तम ॥ ३५ ॥

(५) हा इति विधादे , वयस्यानि गूलागपिताना प्रेताना वीर्यसाकारदर्श
हेन परदुःखान्दिगो परमकारुणिकस्य तस्य तेषां मरणकालिकवेदनादिकम् अनु
नाम अतिक्लिष्टस्य चारुदत्तस्य “एवमेव दोना दशाम अपवाददृष्टित अडनपि
अचिरात् गमिष्यामि, न च नै कलङ्कालनावसरं अनुपस्थित” इत्येव चिन्तैव
विषादकारणं न तु ननुभयम् इति बोध्यम् ।

(न) सावेगेत—सावेगेत—अद्वयितकारणसमुपवननं चोभजनितं दृश्यदुःखेति
सह उया तथेत्ययम् ।

(५) आयायनान—विनागमनान, घातुकाभ्यामिति शेषः ।

चाण्डाल । चालुदत्त । किं भीदेशि ? *

चारु । [सहस्रोत्थाय] मूर्ख । [“न भीतो मरणादस्मि केवल
दृषिते यश,—” इत्यादि पुन पठति] ।

चाण्डाल । अज्ज चालुदत्त । गअणदले पडिवशन्ता चन्द-
शज्जा वि विपत्ति लहन्ति, किं उण जणा मलण-भीलुआ
माणवा वा ? लोए कोवि उट्ठिदो पडदि, कोवि पडिदो वि
उट्ठेदि । † (फ) —

उट्ठन्त पडन्ताह वशण-पाडिआ शवश उण अत्थि ।

एदाइ हिअए कदुअ सन्धालेहि अत्ताणअं ‡ ॥ ३६ ॥

* चारुदत्त । किं भीतोऽसि ?

† आर्यचारुदत्त । गगनतले प्रतिवसन्तो चन्द्रमूल्यावपि विपत्ति लभेते, किं पुनर्जन्मा
मरणभीरुका मानवा वा, लोके कोऽपि उत्थित पतति, कोऽपि पतितोऽप्युत्तिष्ठते ।—

‡ उत्तिष्ठत्यततो वसनपातिका शवस्य पुनरस्ति ।

एतानि हृदये कृत्वा सन्धारयात्मानम् ॥

(फ) गगनतले—आकाशतले, विपदागमसम्भावनारहित इति भाव ।
विपत्ति—राहुयास मेघावरणादिरूपा विपदमित्यर्थ । मरणभीरुका,—मरणात्—
मृत्यो, भीरुका,—भयशीला, [विभ्यति ये इति व्युत्पत्त्या, विभेते कर्त्तरि कृप्रत्यय,
तत स्वार्थे कन्, यद्वा,—“क्लृक्त्रपि वाच्य ” (वा०) इति क्लृक्] अत्युच्चैरवतिष्ठ-
मानो महाप्रभावो मूल्याचन्द्रमसावपि यदा राहुणा यक्षो विपत्ति लभेयाता, तदा का
कथा मरणधमिणाम् अतितुच्छानां मत्स्यानां पुन विपन्नतायाम् इति समुदिताय,
[एतेन कदाचित् देवदुर्विपाकवशात् राहुणा यक्षावपि मूल्याचन्द्रमसौ यथा आचरा
देव तस्मात् मुक्ति लभमानौ अतितरां प्रतिभाते, तथा विधिवशादेव विपत्कवस्य
पतितोऽप्ययमचिरादेव मुक्तिमधिगच्छन् सुतरां भास्यतीत्यर्थो ध्वन्यते] । “जना”
“मानवा” इति पुनरुक्तिस्तु नीचचाण्डालवचनत्वात् न दीयावद्वा । लोके—जगति ।
उत्थित,—अभ्युदयमापन्न, उन्नतपदवीमारुढ इत्यर्थ । पतति—अपश्यति, दुरवस्था
प्राप्नोतीत्यर्थ । उत्तिष्ठते—उन्नमति, उन्नतिं सम्पदं वा समधिगच्छति इत्यर्थ,
[उपसृज्येकात् तिष्ठते “उदाऽनूठकम्पणि” (१।३।२४ पा०) इति सूत्रात् आत्मनेपदम्] ।

गद्याक्तमेव जागतिकानां मानवानां सुखदुःखसम्पदिवदार्थेषु चक्रवत् नियत

[वितोषचाण्डाल प्रति] एदं चउड्ड घोशणङ्गाणं, ता उरघो-
ग्रम्ह । * [पुनस्तथैवोदोषयत] ।
चार । हा प्रिये वसन्तसेने । ["अग्निविमन्त्रमयूख—" इत्यादि
पुन पठति] ।

[तत प्रविशति समभ्रमा वसन्तसेना भिक्षु (न)] ।
भिक्षु । हीमागहे । पङ्कागपनिशन्तं शमश्राशिश्च व्रजन्त-
श्रेणिश्च गात्रन्ते अणुगाहिर्दाम्ह पञ्चज्जाए । उवाशिए । कहि
तुम गाइश ? † (भ)
वस । अज्ज-चारुदत्तस्स ज्जेव गेह , तस्स दसणेण मित्र-
लाञ्छणस्स विअ कुमुदिणि आणन्देहि म । ‡ (म)

* एतत् चतुर्थे घोषणास्यान, तदुदोषगाव ।
† आश्चर्यम् । प्रस्थानपरिस्थान्ता समाश्रास्य वसन्तसेनिका नयन् अनुगृहीतोऽस्य
प्रव्रज्यया । उपसिके । कुव त्व नेष्यामि ?
‡ आश्चर्यचारुदत्तस्यैव गेहम् , तस्य दर्शनेन सगलाञ्छनस्यैव कुमुदिनीस
आनन्दय माम् ।

(व) समभ्रमा—सत्तरा, द्रुतगामिनीति यावत् । समभ्रमाऽव चारुदत्तदर्शने
त्कण्ठो बोध्य । भिक्षु,—बौद्धमणक , श्रमणकधम्मावलम्बौ सवाहक इति यावत् ।
(भ) प्रस्थानपरिस्थान्ता—प्रस्थानेन—अध्वपथ्यटनेन, प्राक् ओर्णोद्यानात्
विहारनयनकाले, इदानीं विहारदानयनकाले च इति भाव , परिस्थान्ता—खिन्नाम् ।
समाश्रास्य—सान्त्वयित्वा, आश्रयता क्लेश्य । नयन्—प्रापयन्, तस्या द्रोष्टतप्रदम्
मिति शेष । प्रव्रज्यया—प्रव्रज्या—सञ्ज्ञास तथा, सञ्ज्ञासयङ्ग्येनेत्यर्थ , अनुगृहीत ,
—अभ्युपपन्न , उपकृत इति यावत्, प्रव्रज्याक्षलेनेव वसन्तसेनाया आघातजानत
मूच्छाऽपनोदनपूर्वकगोवनरक्षणेन तत्कुतोपकारस्य स्वाभौष्टप्रत्युपकारसम्पादनादिति
भाव । यथा,—यदि मया पूर्वे प्रव्रज्या परिगृहीता नाभावय्यत, तदा मया साऽ
गच्छन्तीमिमा तरुणोमालाक्य सर्वे मामसस्वभाव मन्यमाना नूनमनिन्दित्यन्, अत
सा एवेदानीं प्रत्युपकारनिरतस्य मम लाकापवादात् सरस्य भूयासमुपकारमकरात्
इति तात्पर्यम् । नेष्यामि—प्रापायष्यामि ।
(म) "आश्चर्यचारुदत्तस्यैव" इत्यत एवकारस्य अन्ययोग्यवच्छेदायकतया

भिन् । [स्वगतम्] कदलेण समेण पविशामि १ (य) ।
लाभमगेण ज्ञेय पविशामि । उवाशिष्ट । एहि. इम लाभमग ।
[आकष्यं] किं गु क्व एषे लाभमगे महन्ते कलत्रले । (र)
शुणाश्रदि १ २

वन । [अयतो निरूप्य] कथं पुरतो महाजगमसृहो १ अज्ज ।
जाणाहि दाव किमुदत्ति । विममभरकन्ता विअ वसुन्धरा,
एअवासोसदा उज्जङ्गणी वट्टदि । १ (ल)

१ कतरण समेण पविशामि १ राजमार्गेणैव पविशामि । उपा नर पाद
अय राजमार्गे । किं नु खलु एष राजमार्गे महान कलकलं युज्जते ?

१ कथं पुरतो महान् जनसमूहः ? आद्यः । जानीहि तावत् किं नु इदमिति ।
विषमभाराकान्तेव वसुन्धरा, एकवासोन्नता उज्जयिनी वधते ।

“न त्वन्यस्य” इत्यर्थो लभ्यते । गेह—भवन, नय इति शब्दः, “क्व त्वा नैष्यामि”
इति पूर्वोक्तभिन्नुपग्रन्थोत्तरमिदम् । तस्य—चारुदत्तस्य । मृगलाञ्छनस्य—मृग, —
शय, लाञ्छन—चिह्न यस्य तस्य, शयधरस्येत्यर्थः । कुमुदिनीमिव—कैरविणीमिव,
कुमुदलतिक्रान्तित्वेनैव, कुमुदशास्त्रोदये हि कुमुदकुसुमान्येव प्रफुल्लन्ति, इति
कविचिन्तनप्रसिद्धत्वादेव चन्द्रकुमुदिनोनायकनायिकाभावः प्रसिद्धः, कुमुदिना
चन्द्रं दर्शयित्वा यथा आनन्दयति, तथा चारुदत्तं दर्शयित्वा मामपि आनन्दयेति
तु समुदितायं । अत्र “इन्दु कुमुदवासवः” इत्यादि पर्यायान् विहाय मृगलाञ्छन-
पदनिर्देशात् शुभकिरणे चन्द्रमसि यथा कृष्णवर्णं मृगरूपं कलङ्कं शैलधावल्यादि-
गुणसमूहयोगात् न लोकावादाय प्रभवति, तथा सर्वगुणाकरस्य चारुदत्तस्यापि
गणिकाऽऽज्ञातत्वेन कलङ्कं न लोकापवादाय कल्पते इति ध्वन्यते, तथा कुमुदिन्या
रात्रिविकाशित्वात् वेद्यानाञ्च निशोदये एव प्रदीपप्रकर्षोदयात् गणिकाया वस्तु-
सेनाया कुमुदिनीमात्रेण सुसङ्गच्छते एवेति बोध्यम् ।

(य) कतरण—राजमार्गे तथा नागरिकैर्भटिति गमनायमाविष्कृतो यास्य
पथश्चेति मार्गद्वयं विद्यते, एतयो रयो केन इत्यर्थः ।

(र) कि—कथम् । गु—वितर्कः । एष,—युयनाथ । कलकल,—कीलाहल ।

(ल) जनसमूहः,—जनतेत्यर्थः । जानीहि—कनपि पृष्टा अवबुध्यस्व इत्यर्थः,
अथवा जानीहि तावत्—जानामि किम् ? इत्यर्थः । उज्जयिनी—तदभिधाना एषा
नगरी । एकवासोन्नता—एकस्मिन्—एकवैध प्रदेशे, अस्या वृद्धभूनावित्यर्थः, दी

चाण्डाल । इमं अ पच्छिम वीशगद्वाण , ता तालिध
डिण्डिमं, उग्घोशेध वीशग । [तथा कृत्वा] भो चालुदत्त !
पडिवालिहि, (व) मा भाआहि, लहुं ज्जेव मालीअग्गि । *

चारु । भगवत्यो देवताः । (ग्र)

भिधु । [श्रुत्वा समन्वृतम (प)] उवाग्गिए । तुमं किल चालुदत्तेण
मालिदाग्गि त्ति चालुदत्तां मानिदु णीअदि । †

* इदञ्च पश्चिम घोरणास्थानम् , तच्चाडयत डिण्डिमम्, उद्घोषयत घोषणाम् ।
भो चारुदत्त । प्रतिपालय मा भै, शीघ्रमेव मायसे ।

† उपामिक्षे । त्वं किल चारुदत्तेन मारितासीति चारुदत्तो मारयितुं

नीयते ।

वास,—आपाद्यमान चारुदत्त सङ्गानुमति प्रकाशयितुं समवेताना उज्जायनीवासि
नामवस्थानमित्यथ, तेन उन्नता—उच्चा, वसन्ति—विद्यते, अत एव वसुधरा—
पृथिवी, [वसूनि धनानि धरति या सा इति व्युत्पत्त्या “सज्जाया भृतृरजिघारिसङ्घित-
पिदम्” (३२.४६ पा०) इति सूत्रेण, वसूपपदात्. धरते सज्जाया खच् स्त्रिया
टाप् च] । विषमभाराक्रान्तेव—विषमेण—दारुणेन, दुःसहेनेत्यथ, भारिण—
गुरुत्ववद्भ्येण, आक्रान्तेव—पीडितेव [इति उच्चेचा], उज्जायिनीस्थाना सर्वपाप्मेन
जनानां चारुदत्तदर्शनाद्यमेकवत् समवेतत्वात्, अत्यन्तमाक्रान्ता धरणीय खिद्यत इवेति
भावः । अत्र भाराक्रान्तत्वे एकवाभोन्नतत्वरूपहती निष्पादकत्वात् वाक्यादहतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(व) प्रतिपालय—प्रतीक्षस्व, स्थिरीभव इत्यर्थः, मत्त आघाते लक्ष्मुमिति
शेषः, प्रहारसमये चञ्चले लक्ष्ये प्रहारः सम्यक् न भवति, अतः अचञ्चलं सन्तिष्ठ
इत्याशयः, इदानीमेव त्वां घातयामीति भावः ।

(ग्र) भगवन्,—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस्य त्रियः । ज्ञानवैराग्ययो-
र्यैव पन्था भग इतोद्भवाः ॥” इत्युक्तान्तरात्, अतः समग्रैश्वर्यवीर्यादभ्यस्तम्भ-
न्वितायकभगवत्त्वविशेषितदेवतामन्त्रस्यायमाशयः,—देवतानाम् ऐश्वर्यादिरूपम-
त्वात् ता स्वप्रभावेण सा रक्षितुं समथा, अतः ता मा स्वप्रभावेण रचन्तु इति ।
(प) श्रुत्वा—चाण्डालाभ्यामुदुष्यमाणा चरमा पचमो घोरणात्मकखेल्यथ ।
समन्वृतम्—सत्वर, भयद्वेतुङ्गेगसङ्घितमिति वाड्यः ।

वस । [मन्दमन्दम्] हड्डी । हड्डी । कथं । मम मन्दभाङ्गः ।
किंटे अञ्ज चालुदत्तो वावादीअदि १ भी । तुरिद तुरिद
आटेनेहि मग्ग । २ (म)

अथ । तुवलदु तुवलदु बुडोवागिआ अञ्ज-चालुदत्त
जीअन्त शमग्गाशिटु । अञ्जा । अन्तल अन्तल देव । १ । (ड)

वस । अन्तर अन्तर । ३ (क)

३ हा धिक् । हा धिक् । कथं । मम मन्दनागिन्या कृतं पापं पादपं
व्यापायत १ भी । त्वरित त्वरितनादश नागम ।

१ त्वरता त्वरता बुडोवासका पापपादपं जीवन्त मनायासितम् ।
पाया । अन्तरमन्तरं दध ।

२ अन्तरमन्तरम् ।

(म) मन्दमन्दगिन्या,—मन्द य भाग इति कम्पधारय म पया अस्तेत्यर्थः
इति डोषि च मन्दभागिनो, दुर्भंगा इत्यर्थः, तथा प्रियं समुच्च वित्तजनकत्वात्
नाकृष्टं प्रतिविद्धत्वा चास्मिन् पदवा कृतेति । कृते—निमित्त, कृते इति विभक्त्यन्त
प्रतिपक्षमन्वयम् “अथ कृते च तादर्थ्यं कथित इयमन्वयम्” इति वचनात् । नमेव
नारयाभिप्रायेण अञ्जं प्रापदप्यादिशब्दं ज्ञातत्वादिति भावः । नागं—पादपं—
सर्पपदमनूपयोगिपदमित्यर्थः । आदिशब्द—आज्ञापय, प्रदर्शय इति यावत् ।

(ड) त्वरता—सत्वरं भवतु, शीघ्रमागच्छतु इत्यर्थः, [समुन्ने विवक्तिः] ।
जीवन्त—नप्राप्य, इदानीमपि जीवदवस्थायां वृत्तमानम् इत्यर्थः । मनायासितम्,
—सत्याश्रयं कर्तुं प्रोत्प्रेषितमित्यर्थः, त्वं जीविता तिष्ठसि इति आपनेन घातक-
इत्तान् परिहाय तस्य स्थिरा निर्हति जनयितुमिति यावत् । अकरम—आवयो-
गेनमोचितनवकाशमित्यर्थः पादपमेव व्यापायमानं द्रष्टुं, मनवेता जनतानुक्रम्य
दृष्टेः सत्वरं गन्तुमस्मत्पक्षे भिद्यतिव समुन्नेमोक्तिर्वैदितव्या ।

(क) “अन्तरमन्तरम्” इति वक्तव्येनायां अनन्तमात्रायां निर्गतशयसमुच्च
वैदित्यनवकम् । सङ्कतभाषाश्रयित्वं तथा पादपस्य जीवनाशशङ्काजनितोत्प्रेष्य
अतोवावेगवशात् नहर्नैव कृत इति चेन्न, एवं हि कुवचित कुवचित वैदित्य-
प्राप्त्यर्थं सङ्कतकथनं चालुदत्तिकापानप्यनुगतं तथा हि द्रष्टुं,—“योषिक्को-
पउपेय्याहितवापररा तदा । वैदित्याश्चै प्रदातव्यं सङ्कतं चान्तरान्तरा ॥” इति ।

चाडाल । अज्ज-चालुदत्त । ग्रामिणिओओ अव-
लज्जदि, (ख) ता शुमलीहि, ज शुमलिदब्ब । *

पा० । कि बहुना ? (ग) ["प्रभवत—" इत्यादि शोक पठति] ।

चाडाल । [खड्गमात्तय] अज्ज चालुदत्त । उत्ताणे भविअ

ग्रम चिड्ड, एक्कप्पहालेण मालिअ तुमं ग्रम गेम्ह । * (घ)

* आय्य चारुदत्त । स्वामानयोगोऽपराध्यात , तत स्मर, यत् स्मृत्यम् ।

+ आय्य चारुदत्त । उत्तामो भूत्वा सम तिष्ठ, एकप्रद्वारेण मारयित्वा तं

स्वर्गे नयाम ।

(ख) स्वामानयोग — स्वामिन, — प्रभो, राज इति यावत्, निमोग —
आज्ञा, वधादृश इत्यर्थ । अपराध्यात—दुष्यति, वाक्यव्यवहारादिना तव निरपराधत्वे

विश्रुता अपि वयं वत त्वामिदानीं व्यापादायतुम् उद्युक्ता, तत्र अपराधायस्य राजा
दशस्यैव दोष, वयन्तु राजनिमोगपरतन्त्रा इति अन्यायाचारणोऽप्यत्र निरपराधा

एवेति भाव ।

(ग) कि बहुना—प्रमिन् स्तत्तयापदेशे अधिकेन उक्तेन किम् ? इत्यर्थ ,
इतो नाविक स्तर्तयमन्तोति भाव ।

(घ) उत्तान, — ऊर्ध्वमुख इत्यर्थ, उत्तमितथोव इति यावत्, ("उत्तानमग
भीरे स्यादूष्णग्रथिते त्रिपु" इति मेदिनी) । सम—समानम्, ऋजुम् यथा तथे
त्यर्थ । एकप्रद्वारेण—एकेनैव खड्गाघातेनेत्यर्थ । [यद्यपि चाडाल प्राक् राज्ञा
पालकेन शूलं समारोप्य चारुदत्तं घातयितुमादिष्ट, तथाऽपि कथं तत्र राजा
दशमुखेन स्वेच्छया चारुदत्तहननाय खड्गं उत्तोलत इति शङ्कमानान् प्रलुच्यते,
तथा ऽह, — चारुदत्तेहनेन चाखालयोऽस्य स्वारसिकोऽच्छा नासीत्, कवलर जा-
द्वेष्टानुपालनाशमेव तत्र तथा प्रवर्तत, आय्यकशावलकादिभिः नगद्या विद्रोहे
जनयितव्ये, यदि भाग्यात् राजपरिवत्तनवशात् चारुदत्तावमुक्तर्भवेदिति सम्भावनया
ताभ्यां किंत्वाकाल कालक्षेपोऽक्रियतेति, अत एवोक्तघेतत्पूर्व्यमेकं चाखालेन त-
व यपालिकायान् अपतिताग महसा बध्य न व्यापदयेत्येव पिता आदिष्टमिति,
तथा च पितुः राज्यादशमुभयमेवाचुक्षतया कुरक्षितुं तेन प्रथमत एव बध्य
शूलं नारोपित, वाग्वितण्डया पूर्वं दण्डं विलम्ब्य, सहसा बध्यस्याव्यापादनाय खड्गेन
हननीदृशमभिनीय च पितुराज्ञां प्राक् पालिना, ततश्च प्रहर्तुं गौहमानस्य स्वस्य
हस्तं खड्गपतमभिनीय तावुभावेन चाखालौ चारुदत्तं शूलं समारोपयितुमोप-

चारुदत्त । [तथा तिष्ठति] ।

चाण्डाल । [प्रहस्यमानो हसन् । खड्गपतन इत्यादिभिरन्यन् (ङ)] ह्रीं कथम् ।—

आश्रद्धिदे शलोश सुष्टीए सुष्टिणा गहीदे वि ।

धलणीए वीश पडिदे दालुण्के अशणिशमिहे खम्मे ॥ ३७ ॥

जधा एद सवुत्त, तथा तक्केमि, ग विवज्जदि अज्जचालुदत्ते
त्ति । भअवदि । शज्जवाशिणि । प्पगीद प्पगीद, अवि

० ह्रीं कथम् ।—

† आकट सरोष सुष्टी सुष्टिना गहीतोऽपि ।

धरणा किमिति पतितो दारुणकोऽग्निसन्निभ खड्ग ॥

‡ यथा एतत्सहस्रं तथा तर्कयामि न विषयते आद्यभारुदत्त इति । भगवति ।

इति पूर्वपरगत्याभप्राय । वचाय, “कथमेवम एताभ्यां राश्यां पालकस्यापि आदेशं
समुद्बोधितः” इति कैरपि नाशदनीयमिति सर्वं सुखम् ।

(ङ) ईदृश—चेष्टनं, उद्यमो भवतीत्यर्थः । अभिनयन्—नाट्येन प्रदर्शय-
न्निव ।

इदानीमात्मानभोक्षितवधस्य निरपराधस्य चारुदत्तस्योपरिदृष्टमानकृत्यमुत्पा-
दयितुमेव, निरन्तरं वधाभ्यस्तातृत्वात् अकस्मात् खड्गस्रजलनमभिनयन् सप्रकाशमाह,
आकट इति ।—सरोष—सन्निभः यथा तथैव, आकट,—करवालाधारात्
आकृष्य उत्तोलित इत्यर्थः वज्रस्य हननाशमिति भावः, अग्निसन्निभ,—वज्रसदृशः,
अनीघाघात इति भावः, दारुणक,—भीषणः, सुष्टीए इति यावत्, खड्ग,—
असि, सुष्टी—तरी, खड्गमूलभागे इत्यर्थः, सुष्टिना—बडपाण्याना, (“—सुष्टिर्ह्यो
पले । बडपाणी त्तरौ—” इति मेदिनी । “त्तरु खड्गादिमुष्टौ स्यात्” इति च
अनरः) दृढमुष्टिना इत्यर्थः, गहीतोऽपि—भूतोऽपि, किमिति—करः, धरणा—
भरौ, पतितः,—खालतः, महसा विद्युत् इत्यर्थः, कदाप्यभूतपूर्वसौदृश्यपतन
याददानां भयं, तन् तस्य किमपि कारणमास्त इति दशकानां विषयमुत्पाद-
यितुं कियत्कालक्षेपविधायकव्यापारोऽनुसृत इति वेदितव्यम् । आख्यामेदान्तर्गत
गीतवृत्तं, तल्लक्षणमुक्तं वृत्तवाक्ये यथा—“आख्या प्रथमदलीकं यदि कथमापि
लक्षणं न वेदुमयो । दलीको कृतयतिशोभा ता गीति गीतवान् भुजङ्गश्च ॥”
कीशेति इन्द्रोऽनुरोधो लघुतया पाठ्यम् ॥ ३७ ॥

गाम चालुटत्तश्श मीक्खे भवे, तदो अणुगह्मिद (च) तुण
चाण्डालउल भवे । ६

सह्यवामिनि । प्रसीद प्रसीद, आप नाम चारुदत्तस्य मीक्षा भवेत्, तदनुगृहीत
त्वया चाण्डालकुल भवेत् ।

(च) चारुदत्त इत् कथमप्यनभिलाषुक अनीकञ्च खड्गपतनाभिनय कुञ्चन्,
परिग दण्डायमानामा दशकाना भयसा आनुकूल्यमुष्णादित्तमेव श्लोकीकृतमदुतरमा
प्रततया विस्मयत्पादक वस्तु पुन चूणकेन भ्रून्तरिणाभिधत्ते, यथेति ।—यथा—यत्,
हस्तीचालनसमकालमेवेत्यथ । एतत्—इद, इदमुष्टना सयल गृहीतस्याप खड्गस्य
भटिति खलनमिष्यथ । सह्य—जातम् । तथा—तत् इत्यथ । तदयामि—सम्भा-
वयामि । विपद्यते—विपद्भी भवति मरिष्यति इत्यथ, इननादयागाभिनय कुञ्चत
चाण्डालस्य एवविधा छक्ति क्लमिमा किलेयवधातव्यम्, [विपद्यते इति विपूर्वकात्
पडातोर्भविष्यत्सामोप्ये “वर्त्तमानसामोप्ये वर्त्तमानवडा” (३।३।१३१ पा०) इति
लट्] । सह्यवामिनि ।—सह्य, —स्वनासप्रासह भारतीयसप्तकुलपञ्चतानासयतस
पर्वतविशेष, [तथा हि किरात अष्टादशसर्गे “भृशस्या इव सह्यमहोभृता पृथुनि
रीधमि सिन्धुमहोम्य ” इति, स हि पर्वत पृथाप्यनगरस्य पश्चिमाक्षरस्या दिशि
समुद्रवेलाभमित किण्टूरसवतिष्ठते, “पश्चिमघाट” इति पर्वतविशेषस्य असौ अग्र-
वशेष एवेति आख्यायते आधुनिकै, अस्यादेव पर्वतात् गोदावरी नदी समुद्भूता]
तदयामि ।—तस्ये । तदधिष्ठातृदेवते । इत्यथ, सा हि सत्रत्याना चाण्डालाना
कृत्वदवता किल इत तस्मिन्निधनम् । अपि—प्रथे । नाम—सम्भावनायाम् ।
मीक्ष, —मुक्ति । भवेत्—स्यात्, चारुदत्तस्य मुक्तिमभावना अपि किमिति
समुद्दिताय [भवेदिति सम्भावनाया लिङ् अपिशब्दात् मीक्षस्य भवनसमवायकत्व-
प्रतीतौ तु, “उताप्या समययोर्लिङ्” (३।३।१५२ पा०) इति मूढेण लिङ्] । तदा
—यदि मुक्तिर्भवेत् तर्ह्येति । अनुगृहीतम्—अनुकम्पितम्, दीनशरणस्य सज-
जनमानमोयस्य निरपराधस्य ब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य इत्यानिमित्तकापराधमावात,
पृथे तदनेने प्रवृत्तस्य स्वस्य इक्ष्वात खड्गशरूपप्रतिबन्धकोत्पादनात् न क्वल माग,
अपि तु सर्वमेव चाण्डालकुल प्रति दद्यान् अनुगृह्य प्रदर्शित इत वत्तुराशय ।
[एतन् चारुदत्तस्य निरपराधस्य इनने चाण्डालाना श्लोकीकृतोक्ता नादीदिति
व्यज्यते] ।

अपर । अधान्त (इ) अणुचिह्नम् । *

पयस । भोदु, एव (ज) कलेत् । † [इत्युभौ चान्द-]

समारोपितमिच्छत ।

चाक । [अभवति—] इत्यादि पत पठति ।

मिन्नु वसन्तेना च । [दृश (क)] अज्जा । मा दाव मा
दाव । ‡ (ज)

वस । अज्जा । एसा अह मन्दभाङ्गी, जाण कारणादो
एसो वावाढोअदि । §

चाल्मल । [दृश]—

तुलित का उण पशा अश पडन्तेण चिउलभालेण ।

मा मेत्ति वाहरन्तो, उड्डिटहत्या इदो एदि ? ¶ ॥ ३८ ॥

३ यदाऽऽज्ञप्तमनुष्ठानं ताव ।

† भवतु एव कुं ।

३ आद्या ' ना तावत ना तावत ।

§ आद्या ' एषा अह मन्दभागिनी, यस्या कारणादेष व्यापायने ।

¶ त्वरित का पनरेषा अस्ते पतता चिकुरभारिण ।

ना मेत्ति व्याहरन्तो उल्लितहस्ता इत एति ? ॥

(इ) यदाऽऽज्ञप्तम्—आज्ञप्तम्—आज्ञाति, आदेश इति यावत् तदनतिक्रम्य,
यादृशनाञ्जत तादृशमिच्छे अनतिक्रमेत्यधीभाव, आदेशानुरूपमित्यर्थ, यत् आवां
पूलेन घ तदितुनेवोपदिष्टौ, न तु खड्गेन हनुमित्यपरस्य चाख्खलस्याशय, राजा
दि गृह्णागोदरेण हनुनाददेश, त्वन्तु खड्गेन हनुनुपाकनया, तत्र युज्यते इति
असमारोप्यैव एव हनिष्याव इति समुदित्वा ।

(अ) एव—यदाऽऽदेशमनुष्ठानमित्यर्थ ।

(क) दृश—दूरत चारुदत्त गृहे भारीपथितुनुयतमवस्थित्यर्थ ।

(ज) ना तावत ना तावत—नैव नैव, 'न पूले भारीपथेति शेष ।

मन्दमननागच्छन्तो वसन्तेना दृश वितक्रात, त्वरितमिति ।—अस्ते—लक्ष्म
देशे, दत्ता—विजुडता, लक्ष्मविल म्वना इत्यर्थ, चिकुरभारिण—कुल्लवलापेन
उपवर्जिता, आनुष्ठापितकेशपाशतया अनपतितचिकुरभारिणिकृत्काया इति यावत्,
[इत्यन्तुवसन्ते वर्तन्ते । एतेन चारुदत्त आत्मन कृते एव विषयनानोऽमुदित्वा-

वस । अज्ज चारुदत्त । किंयेदं ? ३ [इति चरास पतति] ।

भिचु । अज्ज चालुदत्त । किंयेदं ? ४ [इति पादयो पतति] ।

चाण्डाल । [मभवमपस्य (ट)] कध । वगन्तग्गिणा । ण क्खु
अस्सेहि शाह्ण ण बावाटिदे । ५ (ठ)

भिचु । [उल्लास्य] अले । जीवटि चालुदत्ते ? ६

चाण्डाल । जीवटि, वण्णगद । ७ (ड)

० आर्यचारुदत्त । किं तु इदम् ?

+ आर्यचारुदत्त । किं तु इदम् ?

‡ कथ । वसन्तसेना । ननु खलु अस्माभि साधुन व्यापादित ।

§ अरे । जीवति चारुदत्त ?

॥ जीवति, वर्षशतम् ।

कथं तद्दर्शनव्याकुलाया वसन्तसेनाया समुद्रमात् केशविशेषो जात इति सूचितम् ।
चि इत्यव्यक्त शब्द कुरति रीति, इति व्युत्पत्त्या चिश्चात् कुरते तौदादकात्
“इगुपध—” (१।१ १३५ पा०) इति सूत्रेण कर्त्तरि क “चिकुर कुन्ती वाल ”
इत्यमर] उल्लितकृता—उल्लितौ—उल्लितौ, इहौ—करो वरा मा, निरपराध
स्यास्य वधनिषेधार्थमुत्तोलितकरा सतीत्यर्थ, का पुन —किन्न मधेश खलित्य,
एषा—परिदृष्टमाना रमणी इत्यर्थ, मा मा—न हि, न हि, [अथ तैन्ने समुद्रे वा
दिकृति न कश्चिन्पदत्वदोषावाधिका] इति—एतावन्मात्र, व्याहरन्ती—भाषमाणा,
त्वग्नि—सत्वर यथा तथेत्यर्थ, इत,—अस्या दिश इत्यर्थ, एति—आगच्छति ।
आर्या वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ट) अपस्यत्य—दूर गत्वत्यर्थ, तरण्यानादिति शेष ।

(ठ) ननु इति समुद्रे आनन्दणे वाऽव्ययम् । खलु इति नियये । साधु —
निर्दोष, अनपराधी चारुदत्त इति प्रावत, यदि साधुसम चारुदत्तमह इत्या, तदा
सम मज्जनतथ आपयेत, भाग्येनैव मया हनुमुद्यमेन निरपराधस्यास्य वध न
समावित इति सम्येयेमम्पादनाथे चाण्डालेनैतदभिहितमिति बोध्यम् ।

(ड) “अरे । जीवति चारुदत्त ।” इति भिचुकृतप्रश्नस्य समुचितम् उत्तर
दात चाण्डाल केवल “जीवति” इति प्रतिवचनम् अनुक्ता, भद्रकरेण—न
केवलम् यथापि जीवति, अपि तु वधगत—शतवत्सरान् याव्य जीवित्यति इति
अभिहितवानिति वेदितव्यम् ।

वस । [सङ्गम] प्रचुञ्जीविटमिह । २ (ट)

वाङ्मय । ता जात्र एद वुत्त रसो जस्रवाड गदग्य । ३ (य)

शिवेदेह । ४

[इति निष्क्रान्त (त)]

शङ्कर । [वसन्तसेना दृष्टा नवामस] हीमाटिके । केण गम्भ-
दार्मी जीवाविटा ? उक्कन्ताइ (य) मे प्याणाइ , भोदु, पला-
इश्य । ५ [इति पलायने] ।

चाण्डाल । [उपसृत्य (ट)] अले । ण (ध) अह्माण ईदिगौ

१ प्रचुञ्जीविताक्षि । २ तदुपवदतइत्त राज्ञी उज्जवाटगतस्य नवदशाव

३ 'पादर्थ्य' केन गम्भदार्मी जीविता (जीवन प्रापिता) ? उक्कन्ता मे

प्राणा , भवतु, पलायिष्ये ।

(ट) प्रचुञ्जीविता—पुनर्जीविता, अहन्तु चारुदणवधवापायवशात् नृत
वासस, इदानीं त जावन्तनाकण पुनर्जीवन अव्ववतीवेति तात्पर्यम् ।

(य) तत—तस्मात्, यतो वसन्तसेना जीवतीति अत इत्यर्थः । यावत्
इति साकल्ये, सन्नेवेत्यर्थः । एतत् वृत्तम्—इम व्यापार, वसन्तसेना जीवतीति
वातानन्त्यर्थः । वज्रवाटगतस्य—वज्रस्थानस्थितस्य, ("वाटी मार्गे वृत्तिस्थाने स्यात्
कुटोवालुनी स्त्रियान्' इति निर्दिनी) । राज्ञः,—नृपतः पालक इत्यर्थः, [सम्बन्ध-
नाश्रिविवादा कम्पनि षष्ठा] ।

(त) निष्क्रान्तः,—निष्क्रान्तिं प्रवृत्तौ भवत इत्यर्थः ।

(ध) गम्भदार्मी—या जन्मन परिचारिका इत्यर्थः । जीविता—जीवन
प्रापिता ? [जावत्तणचि निहाया रूपनिदम] । उक्कन्ता,—उत्त—ऊह,
कान्ता,—गता, स्वदेहात् अपसृता इत्यर्थः, दहान्तर प्राप्तं इति शेषः , वसन्तसेना
दृष्टा मन प्राणा स्वदेह न सन्तीवेति मन्ये, इदानीं नितरा भयव्याकुल, सशयित
जीवितदाहमस्मीति भावः ।

(द) उपसृत्य—द्वितीयचाण्डालस्य समीप गत्वा ।

(ध) ननु इति प्रचुञ्जी , द्वितीयचाण्डालात् "ता जाव" इत्यादि वाक्य
श्रुत्वा तस्य प्रत्युत्तरनृपकमेतदिति, अथवा, अनपारणे, अस्माकमोदमी एव राजा
मूर्तिरित्येव ।

लाभ्यास्यत्ती, जेण शा बाबादिदा, तं मालेध त्ति, ता लट्टिअ-
शालअं जेव असोशम्ह । ५

[इति निष्क्रान्तौ] ।

चाह । [सविस्मयम् (न)]—

केयमभ्युद्यते शस्त्रे मृत्युवक्त्रगते मयि ।

अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणवृष्टिरिवागता ? ॥ ३८ ॥

[अवलोक्य च]—

वसन्तसेना किमियं द्वितीया ? समागता सैव दिव किमित्यम् ।

भ्रान्त मन पश्यति वा ममैना, वसन्तसेना न मृताऽथ सैव ४०॥

५ अरे । ननु अस्माकमौदृशो राजाप्रप्ति, येन सा व्यापादता, त मारुत
इति, तत् राष्ट्रिप्रशान्तमवान्विष्याव ।

(न) सविस्मय—साथस्यै उद्या तथेत्यय आह्वात शेष, अथ असम्भाव्य
जीविता वसन्तसेनासुपस्थिता दृष्टा चारुदत्तस्य विस्मयोऽजनोति बोध्यम् ।

अकस्मात् मृत्युकवलितकल्पमात्मानम असम्भावितापायेन लुप्तप्राय सम्भाव्य सङ्घं
विस्मयमाह, केयमिति ।—अनावृष्टिहते—अनावृष्ट्या—अवयवद्वेष, वर्णभावेनेत्यय,
हते—नष्टे, प्रचण्डभानुकरेण विदग्धे इत्यय, शुक्लप्राये इति यावत्, शस्ये—चवस्थ
धान्यवर्गो मूसादौ, द्रोणवृष्टि, —द्रोणनाम्न शस्त्रप्रपूरकात् संधात् पाततत्रादित्यय,
इव, (“पुष्करो दुष्करजलो द्रोण शस्त्रप्रपूरक ” इति प्रागुक्तज्योतिषतत्त्ववचनात् द्रोण
मेघस्य शस्त्रप्रपूरकत्व बोध्यम्) शस्त्रे—वधसाधने खड्ग इत्यय, अभ्युद्यत—अभि—
सञ्चतोभावेन, लक्ष्योक्त्य वा, उद्यते—मम कण्ठदृश लक्ष्योक्त्य उत्थापित मतात्यय,
अत एव मृत्युवक्त्रगते—मृत्यो, —कालस्य, वक्त्रे—मुख, तद्धत—तत्र प्रावष्ट, मृत्यु
कवलितप्राये इत्यय, मयि—चारुदत्ते, [विषयाधिकरणे सप्तमो], मम हतभाग्यस्य
जीवनरचायम् इत्याशय, आगता—अकस्मादुपास्यता, इत्यम्—एषा स्त्रीत्यय, का ।
—किन्नामधेया ? मृत्युकवलात् सा प्रत्यावर्त्तयितुं, केयमुपस्थिता ? अत इदमद
वाच्यया वसन्तसेनया सङ्घ द्रोणवृष्टेरवैधर्म्यमास्प्रातपादनादुपमाऽलङ्कार । पद्यावक्त्रे
हत्तम् ॥ ३८ ॥

सर्वैर्मृतत्वेन नियततया असम्भाव्यागमना मूर्तिमती वसन्तसेना समागतामा
लोक्य सर्वथम् ? अत तत्समानाकातरपरा वा काचित इति वितर्कयति, वसन्त-
सेनात ।—इय—दृश्यमाना, मृत्युरस्या रमणीत्यय, वसन्तसेना—अनन्तमप्राप्त

अथवा,—

किं नु स्वर्गात् पुनः प्राप्ता मम जीवातुकाभ्यया ।

तस्या रूपानुरूपेण किमुतान्वयमागता १ ॥ ४१ ॥

नन्वेवमीति यावत्, किम् ? अथवा द्वितीया १—अपरा वसन्तसेनात्यतिरिक्ता
कापि किमित्यर्थः, किंवा सैव—मया पूर्वम् उपभुक्ता वसन्तसेना एव इत्य-
इत्यम्—एवमकारिणः, मरणान्तरं तद्वद् व्यापयमानस्य मम प्राप्तरनाशं पुनर्देह-
धृत्वैव, दिवः,—स्वर्गात्, समागता—समुपस्थिता किम् ? स्वकृतपरिपाक-
विदिवन्नाभगताऽपि प्रेम्णो मम निनिमित्तवधकातरा ना घातकहत्यात् परिवान-
यादिर्वा तानव नृचि पुनः परिगृह्य इह समुपेता किमिति निवृत्त्या वा—
अथवा वसन्त—वसन्तस्य मम—मे, मम,—चित्तम, एता—पुरोवर्तिनी नारी,
वसन्त वसन्तसेनात् निद्रामपि इति भावः, पश्यति—अवलोकयति वसन्तसेनैव ।
निति हत्वा तद्विद्रावानेवैतस्यो तद्वद्विमुक्त्यादयतीत्यर्थः, अतस्मिन् तदन्तानुदरेव मम
रूपत्वादित्याशयः, मम प्रियतमा सा वसन्तसेना नतैवेति सत्यं, मन्मथान् मृतं
तदावनाऽऽनक्तया सत्त्वं जगत तन्मथसेव पश्यति इति भावः अथ—अथवा,
मरणान्ते इत्यर्थः वसन्तसेना—स्वनामप्रसिद्धा गणिकेत्यर्थः, न मृता—न उपरता,
सैव—चरमनावात्कारकालेऽपि या मया मङ्गता सा एव इत्यनित्यम्, नेय तदस्या
कापोल्याशयः । अत्र प्रकृतप्रकृतयो वसन्तसेनातद्विद्रावो नाथो द्योरेव तुल्य-
वस्तुता स्थिते एकशेष कर्तुमशक्यत्वात् आदौ मथ, स च “न मृताऽयं सैव”
इत्यनेन उपसङ्गरे नियममन्त्रात् नियमान्त एवेति बोध्यम्, तदुक्तं विश्वनाथपादैः,—
“सन्देहं प्रकृतेऽन्यथ मथ प्रतिभास्यते । शुद्धो नियमगर्भाऽसौ नियमान्त इति
विधाः ॥” इति । इत्यवस्योपेन्द्रवच्योरुपजातिर्हन्तम् ॥ ४० ॥

उक्तनिर्वाहं प्रकारान्तरेणाह, किं निति ।—मम—मे, जीवातो,—जीवनस्य,
कात्या—इच्छा तया, जीवनरचयेच्छया इत्यर्थः, [“जीवरातु” इति १ पा० ७८
उपादिनृत्वात् जीव्यते अनेनेत्यर्थं जीवनेरातु । “जीवातुरस्त्रिधा भक्ते जीवने
जीवनौषधे” इति मेदिनी] स्वर्गात्—दिवः, पुनः,—द्वितीयवारमित्यर्थः, प्राप्ता—
अप्राप्ता, किं नु ? (किं नु इति वितर्के) पूर्वं जीवद्गुणाय बहुशः प्राप्ता, इदानीं
नृत्वापि पुनः किं नदुःखकातरा मुरलीकादिह समुपस्थिता ? इति तात्पर्यायः,
मृत—अपरा, इत्यन—एषा परिदृग्मानित्यर्थः, अन्या—अपरा कापोल्यर्थः, तस्या,—
वसन्तसेनायाः, अथ उच्छ्वासावैपि प्रकृतान्तया तच्छब्देन वसन्तसेनाया एव जीव-

वस । [सासम् (प) उत्थाय पादयोर्निपत्य] अञ्ज-चालुदत्त । सा
ज्जिव अहं पापा, जाए कारणादो इअ तुए असारसी अवत्या
पाविदा (फ) । *

[नेपथ्ये] अच्चरिअ अच्चरिअ ॥ जीवति वसन्तसेना । †

[इति सर्वे पठन्ति] ।

चारु । [आकथ्यं सहस्रोत्थाय स्पर्शमुखमभिनीय निमोलिताश्च एव हृषं
गद्गदाधरम् (व)] प्रिये । वसन्तसेना त्वम् ॥

वस । सा ज्जिवाह मन्दभाग्या । ‡

* आश्र-चारुदत्त । सेवाह पापा, यस्या कारणादिय तया असदृशी
अवस्था प्राप्ता ।

† आश्रयमाश्रयेम् ॥ जीवति वसन्तसेना ।

‡ सेवाह मन्दभाग्या ।

यत्तदोर्नित्यसम्बन्धत्वेऽपि प्रकृतप्रसिद्धानुभूतायकत्वे तच्छब्दस्य यच्छब्दाकाङ्क्षाया
विनिवृत्तेरिति धीयम्] रूपस्य—आकृते, अङ्गसंस्थानस्येत्यर्थ, अनुदपेण—साम्येन,
तस्यदृशाकृतिविशिष्टा सती इत्यर्थ, [रूपानुरूपेण इत्यभूतलक्षणे प्रकृत्यादिभ्य वा
तृतीया । रूपस्य योग्यमित्यर्थे अव्ययीभावे “तृतीया सप्तमीवहुलम्” (२।४।८४ पा०)
इति सूत्रेण तृतीयाया अमभावस्य वैकल्पिकत्वात्, पचे तृतीयाविभक्तिं सत्त्वमिति,
रूपानुरूपमित्यपि पदान्तरमत्र भवतीति ज्ञेयम्] आगता किम् ?—उपस्थिता तु ।
अत्र ह्योरेव पचथी तुल्यबलतया स्थिते, एकतरस्याप्यनिर्णयान्, अन्ते च सशयस्यैव
प्रत्यवसानाच्च शब्द सन्देहा नाम अलङ्कार । पर्यावक्तव्यम् ॥ ४२ ॥

(प) सासम्—अशुभकपूर्वकं यथा तथेत्यर्थ, (‘अस कोणे कचं पुमि
ज्जीवमशुणि शीणिते’ इति मोदनी) ।

(फ) पापा—पापीयसीत्यर्थ, [पापमस्या असीत्यर्थे अर्थ आदित्वात् मतर्थयि
अचि स्त्रिया टाप्] । असदृशी—अनुरूपा, अतीव दृश्यतया भवत अयोद्धा
इत्यर्थ । प्राप्ता—अधिगता ।

(व) स्पर्शमुख—पादपतितवसन्तसेनाया अङ्गसम्पर्कजनितानन्दमित्यर्थ ।
अभिनीय—नाट्येन प्रदर्शयं । हृषंगद्गदाधर—हृषेण—वसन्तसेनास्य अङ्गजनितानन्देन,
गद्गदम्—पञ्चकनधुरन्धरमयोगेनोच्चारितम्, अचर—वचनमूढं अविज्ञं तदवशा
तवेत्यर्थ, आइति शब्द ।

चारु । [निरुध्य (भ) मङ्गपम । कथं । वसन्तमनेव ? नान्यत्न —

कुतो वाप्याब्जधाराभि स्तपयन्ती पयोधरी ।

मयि मृत्युवशं प्राप्ते विद्येव समुपागता ? ॥ ४२ ॥

(भ) निरुध्य—वसन्तमनेव इयं नवेति विशेषणवन्तीति इत्यर्थः ।

स्वप्रागेभ्योऽप्यधिका वसन्तमेना जीवन्ती परत मनागता इति इयं प्रकाशय
वाह, कुत इति ।—मयि—चारुदत्ते इत्यर्थः, मृत्युवशं—मृत्या, —मरणस्य, वगन्—
अधीनता, कृतान्तकवलभित्यर्थं, प्राप्ते—गते सति, [प्राणदण्डस्य अवग्रहान्तिन
ज्ञानात् एवम् अतीतप्रयोगी बोध्यः] वाप्याब्जधाराभि,—प्रियतमस्य मे प्राणदण्डा
देशश्रवणजनितैरनुप्रवाहैरित्यर्थः, पयोधरी—कुक्षौ, स्तपयन्ती—आभाप्रचली सती
[अनुपसर्गेण चानिरादादिकस्य णिचि द्रव्यस्य वैकल्पिकविधानात्, ग्रथनात् तन्मात
डोपि स्तपयन्तीति वैकल्पिकसन्त्यदपि रूपं भवितुमर्हतीति, अपि चात्राकम्पकसात
णिचि प्रयोज्यकर्तृभूतयो पयोधरयो कम्पत्वं ज्ञेयम्] विद्येव—स्वयं मूर्तिमती मृतमन्त्रा-
वनी विद्येवेत्यर्थः, [इत्युपना] कुत,—कस्मात् स्थानात्, समुपागता ?—समुपस्थिता ?
पुरा यथा मृतसञ्जीवनी विद्या, मृतानुरसैन्यसमल समुपस्थिता स्वप्रभावेण अचिरा
देव मृताननुरानुज्जीवयति स्म, तथा त्वमपि स्वयमिहागत्य मृत्युकवलितकल्प ना
द्राक् प्रत्युज्जीवयसीति निष्कर्षः । [दैत्यगुरु शक्राचार्ये विद्यायामस्यामतीव अभिज्ञ
आसीत् इति श्रूयते, एतदेव चासौ देवासुरसङ्ग्रामनिहतान् असुरसैन्यान्वज्जीवि
दिति पौराणिका आननन्ति । यथा,—विद्या—इतराविविक्तात्मज्ञान, “विद्ययाऽमृत
मश्नुते” (ननु० १२ अ० १०४ श्लोक) इति श्रूयते, सा च विद्या द्विविधा, परा
अपरा चेति, यथा अक्षरमधिगम्यते सा परेत्युच्यते, ऋग्वेदादिलक्षणा च अपरा,
सा च अध्ययनाध्यापनरूपा, एवम्भूताया विद्याया विवक्षाज्ञानसन्नधानगमनीय
वर्णनमपि दृश्यते, तथा हि, द्वितीयाध्याये चतुर्दशाधिकशतसङ्ख्यकश्लोके मनु,—
“विद्या ब्राह्मणमेत्याह शिवधिक्षेऽस्मि रच नाम् । अमृतकाय ना ना दाक्षया स्था
दौष्यवत्तना ॥” इति । विद्या हि कदाचिदव्यापक विद्वत्पुरुषसुपागत्य, “तवाह
निधिरस्मि” इति कथयन्ती निधिभूताया स्वस्या रचण तमेव विद्वान् ब्राह्मण
याचितवती चेत्येवविधायांभिप्रायिका कुल्लुकभट्टादिव्याख्या द्रष्टव्या, तथा क्वान्दौग्य
ब्राह्मणेऽपि,—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मा पालय, अनहते
मानिने नैव ना दा गापाय ना येयसो तऽहमस्मि ॥” इति] । रुदती विद्याऽधिष्ठात्री
देवो यथा न्वत कञ्चित् अव्यापकब्राह्मणमुपेतवती, तथा रौरुयमाना इयं वसन्तसेना

प्रिये वसन्तसेने ।—

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमान देह त्वयैव प्रतिमोचित मे ।

अहो । प्रभाव प्रियसङ्गमस्य, मृतोऽपि को नाम पुनर्धियेत ? ॥४३॥

सत्युपश्रमात् त्राहणं सामुपगतवतीति एतावन्मात्रं साम्यमवलम्ब्य । वदया सहम् उपमेयभूताया विद्याया उपमानोपमयभाव प्रदर्शित, अत एव अवापि पक्षे चकारूपेण साम्यप्रदर्शनात् पुञ्जवद्वेषोपमाऽनङ्कार । अत्र “वायु ऊष्मणि नाऽस्ते” इति मदिनीवचनात् वायुपदेनैव नयनसलिलार्थबोधोपात् अस्त्युपदे पुनरुक्तमेव इति पुनरुक्तत्वदोष उन्नेय । पर्यावक्तव्यं ॥ ४२ ॥

वसन्तसेनाया कृते विगतप्रायप्राणोऽपि पुन तयैव सरचितप्राणोऽहमभवमिति विचिन्त्य सानन्द प्रियजनसमागमस्य अनौक्तिक प्रभावमाह, त्वदर्थमिति ।—त्वदर्थ—त्वमेव अथ,—निमित्तं यस्मिन् तद्व यथा तथेत्यथ, तव निमित्तमिति यावत्, [क्रिया-विशेषणमेतत्] विनिपात्यमान—विनाशयमान, घातकैरिति शेष, शकारवचनात् “अहं किल तव हृत्पाकारौ” इति निश्चिन्तानै राजपुरुषे मयि त्वहातकत्वभ्रमेण मन्त्राणदण्डविधानादित्याशय, एतत्—परिदृश्यमान, मे—मम, देह—शरीर, (“का मे देहं क्लीवपुष्पो” इत्यमरशासनात् अत्र देहशब्दस्य क्लीवत्वम्) त्वयैव—भवत्या एव, प्राक् प्राणदण्डादेशस्यापि निमित्तोन्मूलतया त्वयैव, न तु अन्यथा कदाऽपीत्यथ, प्रतिमोचित—रचित, रचित्वो घातुकैर्व्यो वा विसृक्तवन्तः कृतमित्यथ, पूवं उदेवं दुर्देववशात् मम नाशकारणमासीत्, तदेवेदानीं सौभाग्योदयात् जीवनकारणम् अजनि इत्यहो एकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धकाव्यजनकत्वमिति भावः । ननु कथं एकस्यैव वस्तुन परस्परविरुद्धाभयफलविधायकत्वमिति चेत्, अनौक्तिकशक्तिमतं प्रियजनसमागमस्य प्रभावादित्यवेह्येत्याह, अहो इति ।—प्रियसङ्गमस्य—कान्तसमागमस्य, प्रणयजनसङ्गतिरित्यथ, अहो ।—विस्मयकर इत्यथ, अनिश्चयचिन्तय इति यावत्, प्रभाव,—सामर्थ्यं, साहाय्यमित्यथ, नन्वसौ प्रभाव कीदृशः । इत्याशङ्क्या तमेव वर्णयन्नाह, मृत इति ।—क,—को जनः, नाम—सम्भावनाया, मृतोऽपि—परितोऽपि, गतप्राण सन्नपीत्यथ, पुनर्धियेत—मृतोऽवतिष्ठत, पुनर्जीवित्वेति, [तोदादिकादात्मनेपदिन धृधातो कर्त्तरि लिङि उपमेतत्] न कोऽपीत्याशयः, मय्ये प्रियसङ्गमाद कृते मृतकल्पं सञ्जीवयितुमिदं नाम्यपर किमपि वस्तुतरानात्, यः गतप्रायजीवगोऽपि अहं केवलं प्रियजनसमागमप्रभावेणैव उज्जीवामि, तथा चास्य शक्तिरनिवचनीया एवेति भावः, “विपलम्बोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे”

अपि च,—प्रिये । पश्य,—

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियञ्च माला

कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।

एते च बध्यपटह ध्वनयस्तथैव

जाता विवाह पटह ध्वनिभिः समाना ॥ ४४ ॥

इति तात्पर्यम् । अथ एकस्मिन् वसन्तमेनारूपवस्तुनि दृष्टविनिपातकत्वधर्मयोगे
पुनः तवैव दृष्टप्रतिपक्षकत्वव्ययनं न सम्भवति, नागकत्वमोचकत्वात् परस्पर
विरोधात्, एवञ्चापाततः प्रतीयमाने अस्मिन् विरोधे सत्यपि वसन्तमेनाया अदमन
कालकृतत्वे विनिपातनं, समागमकालकृतत्वे प्रतिमोचनमिति भिन्नकालिकत्वात्
वसन्तमोचनगोरेकस्मिन्नाधारे कालभेदेन सत्तागमविरोधात् पश्यवसाने प्रीतिविरोध-
परिहारेण विरोधाभासी नाम अलङ्कारः, तथा प्रियसङ्गमप्रभावस्य विस्मयजनकत्व
प्रति स्तस्यापि पुनरुच्चीकृत्यरूपकारणस्य समयकतया अथान्तरन्यासः, इत्यनयो पर-
स्परानुरूपेण तया सन्धिर्न सृष्टिः । इन्द्रवज्रोपन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्भवत् ॥ ४५ ॥

इन्द्ररेच्छया विषयापि कदाचिदमृतायनान्तवत् निरतिशयसन्तापकराणामेतया
पश्य उच्चवसनमाल्यादीनां तावकीनसमागनात् इदानीं हृदयसन्तर्पकतया विपरीत-
भावावगतात् परमशोभाऽऽधायकत्वमित्याह, रक्तमिति ।—तदेव—इदमेव, [वध्य-
दशागाम् अतिक्रमप्रदत्वेन अनुभूततया इदानीं प्रत्यक्षविषयस्यापि तच्छब्देन निर्देशः,
पूज्यानुभूतत्वबोधनाय यच्छब्दनिरपेक्ष तच्छब्दप्रयोगस्य आलङ्कारिकसम्मतत्वात्, तथा
च “इदमन्तु सान्नकृष्टं सनीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षं
विज्ञानीयात् ॥” इति नियमात् तदिदमो परोक्षापरोक्षवाचित्वेन विभिन्नायकत्वेऽपि
अथ तच्छब्दः प्रत्यक्षोक्तियमात्रेऽपि वस्ते पूज्यानुभूतत्वबोधनाय, इदमर्थे प्रयुक्तं इति
शोध्यम्], रक्त—रक्तवर्णं, वरवस्त्रम्—उत्कृष्टपटवसनं, तथा इयं—दृश्यमाना,
इदानीमपि मया कण्ठे परिहिता इत्यर्थः, माला—सूक्, वध्यलक्षणकरवीरमाला
इत्यर्थः, च कान्तागमेन—कान्तायाः,—प्रियायाः, प्रीतिनिलयायास्तवेत्यर्थः, आगमः,—
उपस्थितिः, प्राप्तिरित्यर्थः, तनः, पत्ने,—कान्तायाः,—वध्वाः, आगमः,—लाभः, तेन,
यदा,—कान्ताया आगमो यदादिति व्युत्पत्त्या विदाहनेत्यर्थः, वरस्य यथा—उद्योद-
रिव, हि—नान्यतः, विभाति—शोभते, इदानीं प्रियस्यास्तव लाभेन, मनः बध्यदशागो
परिधाननानेतत् वसनं, तथा करवीरकुमुदमाल्यञ्च नवोदासङ्गतस्य वरस्य रक्तपट-
वसनमाल्यञ्च अतितरा रत्नयोः प्रतापवत्ते इति भावः, च—तथा, एते—श्रुताः

वस । अदिदक्खिणदाए कि खेद ववसिटं (म) अज्जिण १ ॥

॥ अतिदक्षिणतया कि न इदं व्यवसितमर्थेण १

इत्यथ वध्यपट्टद्वयम्—अथववर्षोपणार्थं ताद्यमानस्य वागविशेषस्येत्यथ वनय,—
गच्छा, तथैव—तादृशैव, रक्तवस्त्रादवस्तुजातं यथा वैवाहिकमाश्रयद्रव्यानुकारि
भवात् तद्वदेत्यत्र, विवाहपट्टद्वयानभि,—परिणयकालं वाद्यमानपट्टद्वयौरित्यथ,
सनाया,—तुल्या, जाता,—सम्पन्ना, रक्तवस्त्रादक परिधानस्य वरस्य वरस्त्री
नाम यथा आगन्तातिगयो जायते, तथा एतादृशीमापदमापन्नस्यापि नम हृदय-
वज्रभाया तव अकस्मादधिगमेन ततोऽप्यविकालौक्तिकद्वयो जात इत्यर्थः । प्रिय
सङ्गमस्य प्रभावः, येन सम्यक् प्रतिज्ञानानामपि एतथा परमानन्दरुन्दोदजनकत्वेन
अथर्नैव अनुकूलवराचङ्गभूमानतया परिणतजानति हृदयसः, [वैवाहिकवैश्वरूपतया
पारणतन रक्तवस्त्रादना त्रयुधतस्य मे त्वया साउमद्य विवाह एव सञ्जात, इत पर
कदाऽपि मा मा त्याचारात् वक्तुरभिप्रायः, आयकेश राज्ञा सुनुटेन आचरादेव
वसन्तसना वधूश्चन्द्रप्रयोगेण सन्वद्धिता भावप्यतीति भाव्यदृशनादवमवावगम्यत इति
वेदितव्यम्] । अथ प्रतिज्ञानानामपि वक्तुना रक्तदसन करवीरमाला वध्यपट्टद्वयगोना
वैवाहिकवस्तुत्वत्वेन परिणमस्य नायकस्य आनुकूल्यकर्तृत्वोपवर्णनात् अनुकूलो
ऽलङ्कारः, तद्वक्ष्ये यथा दपण,—‘अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुवर्त्ति चेत्’ इति,
तथा वध्यचिह्नभूतानां तत्तद्वस्तुजातानां तादृशे वैवाहिकमाश्रयजनकवस्तुभिः
सहावैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनादुपनालङ्कारस्य इत्यन्योरङ्गाङ्गिभावतया सन्धिते सङ्गः ।
वसन्ततिलकं वक्ष्यम् ॥ ४४ ॥

(म) अतिदक्षिणतया—अत्रि गणिकायां प्रदर्शितया अलुदारतया इत्यथ,
(“दक्षिणे सरलीदारौ” इत्यमरः), अत्रायनामोऽनुनोदत, तथा हि—वसन्त
सनाया मनसि तदानोम् ईदृशी आशङ्का समुदपद्यत, यत् चारुदत्त तत्सृष्टा सत्य
घटनान् अधिकरणे सर्वसंसर्ग प्राकाशयिष्यत् चेत् तदा नूनम अधिकरणिकस्य
नादृशद्वयिष्यादति, किन्तु तथा कृतं “वसन्तसनाविरहितस्य मे जीवेन चिरसन्तापकर
तया निष्पृजीजनम्” इति चारुदत्तस्य आशयो न सिध्येदिति सत्यप्राप्तेन त्वजीवन-
रक्षायामुदासीनचारुदत्त वसन्तसनाया यः किल अनुपमसुरागः प्रकाशितवान्,
आत्मनः कृतं कृतं तनातिर्लज्जिता वसन्तसना “आशयप्रनाप परनाधन्यायां भाव
नवेदगोदायप्रकाशं कथनप न युज्यते” इति आन्तरोपलतं प्रतः प्रकाशिताभ-
नन्दयताति । नु इति प्रश्ने । व्यवसितम्—अनुहितमित्यर्थः ।

चारु । प्रिये । त्वं किल मया हतेति, (य) —

पूर्वानुवद्वैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।

नरके पतता तेन मनागस्मि निपातित ॥ ४५ ॥

वस । [कर्णं पिधाय] सान्त पाव , तेन स्मिन् रात्रिसालेण
वावाटिदा ।

चारु । [भिक्षुं दृष्ट्वा] अयमपि कः ?

३ शान्त पाप, तनास्मि राजश्यालने व्यापादता ।

(य) किलेति श्लीके, (चारुदत्तेन वसन्तसेनाहननस्य श्लीकतया तस्य
तत्त्वप्रशनायमव चत किलशब्द प्रयुक्ता) । मया—चारुदत्तनेत्यत्र । हता—
मारिता । इति—इत्यम्, अभियागमाराध्य इति शेष , “निपातित” इति वक्ष्य-
माणश्लोकस्थपदान्तरम् ।

स्वावस्थाविषयस्य कारण प्रियतमायै पुन विहङ्गवद्वाह, पूर्वैति।—पूर्वानुवद्वैरेण
—पूर्वजातशत्रुभावेण, (चारुदत्त प्रति सम्बद्धानुरागतया यदा वसन्तसेना सान्त्वय
वाचनानमपि प्रकारमुपेक्षितवती, तत प्रभृति असौ दृष्टशकार तावमौ प्रत्येव
अत्यन्त क्रुद्ध प्रतिहिंसासाधनपरवशतया सन्नुपजातवैरस्याभवादिति शीघ्रम्)
प्रभविष्णुना—राजश्यालतया निरतिशयप्रभावशालिना, निरतिशयगुणसमर्थनेत्यर्थ ,
नरके—निरये, पतता—प्राप्तान् निचिपता इत्यर्थ , अकारणपरद्रोहाचरणादिति
भाव , [पतता इत्येव भविष्यत्सामौघ्ये वृत्तमानप्रयोगो बोध्य , तन नरके पतिष्यता
इत्यर्थो लभ्यत] सम्प्रति वसन्तसेनाया साक्षाद्दृशनात् शकारकृताभियोगस्य
निष्ठात्वनिश्चयेन तथा प्रकारानुगृहीतया वसन्तसेनया अचिरादेव स्वनिर्गुहप्रकार
स्वयमेव अधिकरणे प्रकाश्य करिष्यमाणानाभियोगेन च अचिरादेव तस्यैव प्राणदण्डो
भावयति, ततश्च महापापिनस्तस्य नरकपतनं शीघ्रमेव अवश्यमासीति भाव , अथवा,
यदि राजश्यालकृतया तस्य इह कोऽपि दण्डो न भवति, तथापि, परलोके पतत्य
नरकदण्डे अवगमनव भविष्यतीत्यावेदयितुं “नरके पतता” इत्युक्तमिति वेदितव्यम् ,
तन—दुर्गततया अतिप्रसिद्धेन प्रकारेणेत्यर्थ , मनाक्—प्रापश , जीवितया स्वय-
मागतया त्वया मृत्युश्रवणात् अपुनैव मम राक्षतत्वात् न सम्पूर्णरूपेणोत भाव ,
निपातित,—निचिप्त , विनाशित इत्यर्थ , अस्मि—भवाम , मया त्वं हतात् तन
दृष्टेन कथनादत्र एव निहतप्राय एवाभवमित्यर्थ । पय्यावक्तुं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

वस । तेण अणज्जेण बावादिदा, एदिणा अज्जेण (र) जीवा-
विदम्हि । *

चार । कस्त्वम् अकारणवन्धुः (ल) ?

भिन् । ए पच्चभिजाणादि म अज्जो ? अहं शे अज्जश्श
चलण-शवाह चिन्तए शंवाहके णाम , जूदिअलेहिं गहिटे
एदाए उवाशिकाए अज्जश्श केलकेत्ति अलङ्कालपण-णिक्की-
देम्हि, तेण अ जूदणिब्बेदेण शक्कशमणके शवुत्तेम्हि । एशा वि
अज्जा पवहण-विपज्जासेण पुप्फकलण्डक-जिस्सुज्जाण गदा,
तेण अ अणज्जेण “ए म बहुमस्सेशि” त्ति बाहुपाशवलक्कालेण
मालिदा, मए दिट्ठा । † (व)

५ तेनानार्येण व्यापादिता, एतेन आर्येण जीविता (जीव प्रापिता) अस्मि ।

† न प्रत्यभिजानाति सामाया ? अहं स आर्यस्य चरणसवाहचिन्तक सवाहको
नाम द्यूतकरैर्गृहीत एतया उपासिकया आर्यस्यात्मनोऽस्मि इति अलङ्कारपण-
निष्करोतीऽस्मि, तेन च द्यूतनिवेदेन शाक्यश्रमणक सवत्तोऽस्मि । एषा अपि आर्या
प्रवहण विपय्यासेन पुष्प करण्डक-जीर्णोद्यान गता, तेन च अनार्येण “न ना बहु
मन्वसे” इति बाहुपाशवलात्कारेण मारिता, मया दृष्टा ।

(र) अनार्येण—असाधुना, एवमेतेन इत्यर्थः । तेन—शकारेणेत्यर्थः । एतेन
—समीपस्थेन परिदृश्यमानेन अनेनेत्यर्थः । आर्येण—साधुवृत्तेन, भिक्षुणा इति
चावत् ।

(ल) अकारणवन्धुः,—सहेतुकमिव, मयैतस्य कदापि कस्मिन्नपि उपकारे
अकृतेऽपि, एतेन प्राणसमाया वसन्तसेनाया जीवनरचनादिति भावः ।

(व) प्रत्यभिजानाति—स्मृत्या अवबुध्यते, परिचिनोतीत्यर्थः । आर्ये,—मान्य
शारदत्त इत्यर्थः । चरणसवाहचिन्तक,—चरणयोः,—पादयोः, सवाह—संवेदन
काय, परिचय्याकम्प इत्यर्थः, चिन्तयति—कृतव्यतया भावयति, य तथाभूत, कथं
चरणसवाहनेन प्रभो सन्तोष विधास्यामीति चिन्तापर इत्यर्थः, उपासिकया—
उपासनशीलया वसन्तसेनया इत्यर्थः । आर्यस्य—पुण्यस्य, भवत इति शेषः ।
आत्मनोऽस्मि,—आत्मसम्बन्धो, दासजन इत्यर्थः । इति—इति हेतोः । अलङ्कारपण-
निष्करोति,—अलङ्कार,—भूषणम्, एव पण,—मुख्य तेन, तदनेनेत्यर्थः, निष्करोति,

[नेपथ्य । कलकल] ।—

जयति वृषभकेतुर्दक्षयज्ञस्य हन्ता,

तदनु जयति भिक्षा पण्डितः कौञ्चगवः ।

—विमोक्षित इत्ययं, श्रुतकरहन्नादिति शेषः । अस्मि—भवामि । [“अलङ्कारपत्र” इत्यत्र “अलङ्कारपत्र” इति पाठान्तर—“अलङ्कारकण” इति संस्कृतम्] । तन—सभिन्नादिकृताऽथाचारज्ञस्यतया । अतिप्रसिद्धेने यथ । श्रुतनिवेदन—श्रुतात्—श्रुत क्रीडाऽभ्यासज्ञानतात्मनियहादित्ययं, जाती २ निवेद,—वैराग्य, तेन । गान्ध्यामणक,—श्रीकृष्णासी । एषा—इयं, पुरतः परिदृश्यमाना इत्ययं । आस्था—मान नोया, वसन्तसेना इत्ययं । प्रपङ्गविपङ्गसेन—शकटव्यत्ययेन । तेन—सर्वविधा- निटसाधकतयाऽतिप्रसिद्धेन शकारिणेन । अनाद्येण—अनाधुना, पार्ष्णीयसेनस्य । बहु नन्यसे—आद्रियसे स्वेच्छया कान्यसे इत्ययं । इति—एव कथयतेत्ययं, नारिता—मृतकल्या हन्ता, (सजीवतया वसन्तसेनायाः प्रत्यक्षदर्शिनः सवाहकस्य वाक्ये “नारिता” इत्यस्य ‘हता’ इत्ययं कथमपि न युज्यत इति लक्षणया एवमेव व्याख्येयम् ।) नया—सवाहकेन । दृष्टा—मात्रात्कृता, मृतकल्या पण्डिताराम्यभन्तर- शाश्रिता वसन्तसेनेति शेषः, वल्कलशोषणार्थं तत्र गतेन भिक्षुणा तदवस्थायास्तस्याः तत्र दर्शनात् इति बोध्यम् । नारणमनो भिक्षोक्तवानुपस्थितेनैकत्वेनैकमारणदर्शनासम्भवात् “नण दिष्टा” इति प्रकृतस्य हत्याक्रियादर्शनाशकत्वमाशङ्कमानेन केनचित् अनङ्गवद्वशा अपनय उपेक्षितः ।

प्रियमुहदः पाथ्यकस्य राज्यप्राप्तिजनितमानन्दं सूचयितुं नेपथ्यस्य शश्विलकः स्वामोददेवन्तुतिनुवेन अचिराद्विहृदराजासनस्य तस्य विजयमाश्रयते, जयतीति ।— दक्षप्रज्ञस्य—दक्ष—तद्व्यप्रापते, यं यज्ञ,—याग, तेनानुष्ठेयमानं क्रतुरित्ययं, तस्य हन्ता—नाशक, वृषभकेतुः—वृषभज, शिव इत्ययं, जयति—सर्वोत्कर्षेण वृन्तान्, यज्ञवाटगतस्य पालकस्य हननात् परमतीव हृष्टः शश्विलकः तदनुवृत्तया आदौ यज्ञदीक्षितघातिनः भगवतः शिवस्य स्तुतिं कृतवानिति वेदितव्यं, (दक्षप्रजापतिस्तु ब्रह्मणः दशमुपनिषु पञ्चतन आसीत्, तस्य अनेकासु कन्यासु चन्द्रसप्तविंशति कन्याः कश्यपः वज्रोदगः, भगवान् शङ्करस्तु एका द्वाचापणीनुपनिषे, एकदा त्वर्वा प्रजापतिः नृणां विरचय्य सर्वान् देवान् क्षीयामानवान् परन्तु तदाऽऽ दुहितरः सती, जानातरः शङ्करः नाजुहावः, सती तु पित्रा अनाहताऽपि तदाऽऽ वृषभजनादिति तेन अतीवावमानिता ततैव देहं त्याज्य, भगवान् हरस्तु

तदनु जयति क्लृप्तां प्रभ्रुकैलामकेतु
विनिहतवरवैरी चार्य्यको गा विशालाम् ॥ ४६ ॥

यदत हतान्तमग्रात् तदैवातिक्रुद्ध तव गत्वा स्वगणपति वीरभद्र स्मर, ततः
परत समागत वीरभद्र दृष्ट्वा तं यज्ञ विनष्टमादिदृश, तनादिदृश्य वीरभद्र गण-
गणापित तव प्रवृत्त । ताद्य तथा भोषणानवलोक्य यज्ञ स्वप्रसातभोत नृगरूप
तत्प्रयात, भेत्ता—सुनानोत्वात शत्रुव्यूहमदकारो, कौञ्चशत्रु,—कौञ्चम्—दैत्य-
विगणस्य, तदाख्यपञ्चतस्य वा, शत्रु,—शातयिता, अनूदय इत्यर्थ, [“कौञ्चो
क्षोपविशपे स्यात् पक्षिपर्वतभेदयो ” इति मेदिनी । कार्तिकेयस्य कौञ्चाख्यदैत्यस्य
क्षतृत्वमुक्तं मृगैरुद्धितायाम्, यथा,—“कौञ्चे (क्षोपे) कौञ्चो क्षतो दैत्य कौञ्चाद्रो
क्षमकन्दरे । क्लृप्तेन युद्धा सुचिर चित्रमायी सुमार्गिना ॥ स शैलस्तस्य दैत्यस्य
ख्यातयित्रण कम्पना । केतुतामसमत् तस्य नाम्ना कौञ्च स उच्यते ॥ ” इति],
यथा,—भेत्ता—रन्ध्रकरणार्थं शरजालिन श्वेतगिरे साद्रकटस्य कौञ्चाख्यागरे
विदारक इत्यर्थ, [जलधरसमये येन रन्ध्रेण राजहसा मानसे सरसि गान्ति,
कार्तिकेयेन हिमाचललग्नस्य कौञ्चाचलस्य तादृश एक रन्ध्र अकारि, तन्मैवास्य
“भेत्ता” “कौञ्चदारण” इति सञ्ज्ञादय जातमिति पौराणिका आमनन्ति ।
कार्तिकेयेन कौञ्चाख्यपञ्चतविगणस्य भेदकया भरते वनपञ्चणि २२४ अयावे
उक्ता, तथा हि,—“धनुर्दिकेय्य व्यसृजद्वाणान् श्वेते महागिरौ । विभेद स
(कार्तिकेय) शरैः शैल कौञ्च क्षिमवत सुतम् ॥ ” इत्यादि । आगमैरपि एतद-
विवरण दृश्यत यथा,—“मानसस्याविनी क्षसा कौञ्चरन्ध्रेण सुचरन्त” इति । अन्यत्र
तु अन्यथाप्युपवर्णित दृश्यते, तथा च मेघदूते जामदग्न्यस्य कौञ्चभेदकयामाश्रित्य
कालिदासेन—“भालिशद्रूपतटनतिक्रम्य तान्नाम् विगणान् क्षसां नृगपतिप्रभोक्तं
यत् कौञ्चरन्ध्रम् ” इति वर्णित, तच्च रन्ध्रे परशुरामेण कृतमिति तद्व्याख्याने विवृत
मल्लिन थपादे,—“पुरा किल भगवतो देवात धूञ्जटे धनुर्गणपिपदमधोयानेन भृग
नन्दनेन स्कन्दस्य स्वर्द्धया कौञ्च शिखरिणमतिनिगितविशिष्टमुत्तिन हनन्वा सृष्टिभेद
भित्त्वा तत कौञ्चभेदादेव सद्य समुञ्जृम्भिन् कश्चिन्नपि यम नीरनिधौ निमित्तनर्नाप
नगज्जालमाज्ञावितम् ” इति, भृगुनन्दनकार्तिकेयभ्यामनयोऽन्य विवदनानाम्यामेव
कौञ्चविदारणमकाराति कौञ्चभेदं कुर्वन्ति कार्तिकेयेन, कुर्वन्ति परशुरामेण
कृतमित्युपवर्णितमिति न विरोध इति वीक्ष्यम्] यस्मिन्,—कार्तिकेय, जयति,

[प्रविश्य सङ्गमा शब्दिकः] ।

शब्दिकः ।—

हत्वा त कुट्टपमह हि पालक भो ।
तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्थक तम् ।
तस्याज्ञा शिरसि निधाय शेषभूता
मोक्ष्येऽह व्यसनगतश्च चारुदत्तम् ॥ ४७ ॥

शब्दिकस्य सेनानायकत्वेन स्वाभोटतया दवसेनान्य कार्तिकेयस्य क्षुति तन कृतति
वेदितव्यम्, तदनु—तदनन्तरमित्यर्थ, विनिश्चित,—विनाशित, वर,—येन,
वैरो—शत्रु, पालक इत्याशय, येन स, विनिपातितप्रधानरिपरित्यक्त, आर्थक,
—तदाख्य प्राक् सिद्धादेशप्राप्ताराज्य गोपालदारक इत्यर्थ, गुप्त,—धवल, य
कैलास,—तदाख्य राज्य, स एव केतु—विजयमूचकयेतपताका, सेनाचक्र वा,
(“केतुना रुक्पताकाविवहात्पातेषु लक्षणे” इति मेदिनी) यस्या तां, कैलासपञ्चत
पयन्तानित्यर्थ, (नृपाणामिह हि रौतिरस्ति, यत्, यावता भू तै अधिक्लियत,
तस्मैमानिर्देशाय, सर्वस्य तावत्पयन्तस्य आत्मविजितत्वज्ञापनाय च सेनाप्रदेश
स्वसङ्केतशालिनो विजयपताका निखल्यत इति) विशाला—विस्तीर्णा, कस्मा—
सम्पूणा, गा—पृथ्वी, जयति—स्वायत्तीकरोतु इत्यर्थ, यज्ञ,—जयति—परित
स्वपताप प्रकोप्य पृथिव्या सर्वोत्कर्षण वर्त्तताम् इत्यर्थ । मालिनो वृत्तम् ॥ ४६ ॥

नेपथ्योक्तः पालकराज्ये आर्थकस्याधिकारनिर्दानो रुक्मिणसमक्षसुहृद्य स्वस्यागमन-
प्रयोजनमाह, इत्येति ।—भो ।—इति नागरकानुद्दिश्य सम्बोधनम्, अहम्—
एषोऽहं शब्दिक इत्यर्थ, त—प्रजापौडकत्वेन आतप्रासङ्गं, कुट्टप—कुत्सितराजान्,
अदृष्टाद छानुष्ठा नादिना परिहृष्यराजधम्माणानित्यर्थ, पालक—तदाख्यमुज्जयिनी
पतिनित्यर्थ, हत्वा,—विनाश, तद्राज्य—तस्य—पालकस्य, राज्ये—राजकर्मणि,
प्राप्तधिकृत राष्ट्रे इत्यर्थ, त—पूर्वं सिद्धादेशेन सभावितराज्यतया अतिप्रसिद्धम्,
आर्थक—तदाख्य गोपालदारकमित्यर्थ, द्रुतम्—अविलम्बित यथा स्यात् तथेत्यर्थ,
अपुनरेति यावत् अभिषिच्य—अभिषिक्त कृत्वा, राज्याधिकारप्राप्त्यर्थं मृतत्वसम्पत्तये च
तोषादकै स्वपत्न्या इत्यर्थ, तस्य—आर्थकस्य, शेषभूता—वरमाप्त, [एतन् अस्मा
एव वरमाप्तात्वाभिधानात् अनेन नृपातकायमत्युत्कृष्टमनुष्ठितमिति व्यज्यत । अत्र
“प्राप्तादात्तजनित्वावदाने शर्धति कीर्तिता” इति विश्ववधन प्रमाणत्वेन उद्धृत्य
कथिदेव चाश्रयत, तथा हि,—शेषभूता—प्रसाददत्तनिमात्यदानरूपमित्यर्थ, इति,

हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रिहीन,

पौरान समाश्वास्य पुनः प्रकर्षात् ।

प्राप्तं समयं वसुधाधिराज्यं

राज्यं बलारिरिव शत्रुराज्यम् ॥ ४८ ॥

तत्र मञ्जुश्च ते, उल्लिखितकीपे, तथा, “—ग्रीष्मं सङ्घर्षणे वने । अनन्ते ना प्रसादेन
स्वनिम्नान्यापणं स्त्रियाम्” इति मेदिनीकीपे च “ग्रीष्मा” इति आकारान्तशब्दस्यैव
प्रसाददत्तनिम्नान्यादानाथकत्वदर्शनात्, प्रकृते तु अकारान्तशब्दात् तादृशाथलाभस्य कथं
मपि असम्भवादिति सुधीभिर्विभाव्यम्] आनाम्—आदेश, चारुदत्तस्य वत्सनमोचन
विज्ञापिकाभिर्मात्रं भावः, शिरसि—मूर्द्धि, निधाय—धृत्वा, बहुमानास्पदतया तदादश
सादरं गृहीत्वेति यावत्, व्यसनगत—विपन्न, चारुदत्त मोक्ष्ये—विपदं मोचयिष्येति,
रजिष्यामीत्यर्थः । गणव्याख्याने सुच्यते त्यागाथकत्वे एव सकम्पकत्वस्य, वत्सनरहितो
भावाथकत्वे तु अकम्पकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् अथ च सुचधातावत्सनरहितो
भावाथकतया णिचि एवास्य “मोचयिष्यामि” “मोचयिष्ये” वा इत्येवङ्पस्य प्रयोगस्य
समोचीनतया “मोक्ष्ये” इति प्रयोगस्य व्याकरणलक्षणहीनत्वादस्य चतुस्तत्कारतादीप
दुष्टत्वमवगन्तव्यम् । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ४७ ॥

मन्त्रि-बलादिसहायशून्यस्य राज्ञः पालकस्य विजयकार्ये, राष्ट्रि-द्ववभौतानां पौरा-
णाञ्च समाश्वासनमुल्लिखन् पालकराज्ये आध्यक्षाधिकारं पुनरुद्घोषयत्, इत्येति ।—
जलानि च—सैन्यानि च, मन्त्रिण्य—अमात्या, ते हीनः—परित्यक्तः, वरहितो
वा, तम्, अस्माकं पराक्रमं दृष्ट्वा सत्त्वं एव बलमात्मादयः भौतिविह्वलाः तं परित्यज्य
प्रलायिताः, न केऽपि तद्रक्षाथम् अयेमरा जाता इति भावः, मेदीपायमवलम्ब्य
अस्माभिः राज्ञः पालकस्य बलवता सप्तकानां सैन्यानां, तथा सुधीश्वरानां मन्त्रिणाञ्च
परस्परं वियोगे ललितं, असौ मुजय आसीत् इति तात्पर्यम्, [एतेन स्वपक्षोपाया
पराक्रमातिशयः, तथा पालके सर्वेषामेव प्रकृतवगाथाभननरक्तत्वं सूचितम्, “बल-
मन्त्रिहीनम्” इत्यत्र ‘बलमन्त्रिहीनम्’ इति पाठांतरम्] तं—प्रजापौडकत्वेन प्राप्तं,
रिपु—शत्रुः, पालकमित्यर्थः, हत्वा—विनाशय, प्रकर्षात्—अन्तर्गमनात् प्रकर्षयित्वा,
[ल्यब्लोपे पञ्चमी] पुनः पौरान्—पुरवासिनः, राजकृतीपदवेषं व्याकुलान् इति
भावः, समाश्वास्य—आश्वासदानेन सात्वयित्वेति, कृतीऽपि ना भेदः इत्यादि
वचनेन राजानं प्रति तथा भयाभावं समुत्पाद्य इति यावत्, अत एव वसुधाधिराज्यं
—वसुधायाः,—समयायां लितः, अधिराज्यं—साम्राज्यम्, आधिपत्याभिति यावत्,

[अयती निरूप्य] भवतु, अत्र तेन भवितव्य, यत्र अय जन-
पदसमवाय । अपि नाम अयम् आरम्भ क्षितिपते आर्थिकस्य
आर्थ्यचारुदत्तस्य जीवितेन सफल स्यात् ? (ग) [त्वरिततरु-
स्य] (प) अपयात जाल्मा । (स) [दृश सदृशम्] अपि ध्रियते
चारुदत्त सह वसन्तसेनया । सम्पूर्णा खलु अस्मात्स्वामिनो
मनोरथा, (ह)—

[आधकी राजा इति प्रादित्यरूपे अधिराज, तत तस्य कर्म इत्यर्थे 'राजपुत्राद-
यत' (४ १।१३७ पा०) इति उक्तं] यस्मिन् तत तथाभूत, समयश्रुतिरीत्याधपत्य
निदानभूतमित्यर्थ, बलारे,—बलनामकदैत्यरिपी, इन्द्रस्यैव, राज्यमिदं—राज-
पदमिव, इन्द्रत्वामत्रेत्यर्थ, ऐन्द्रपदवदतिमुखास्पदमिति भाव, समय—सम्पूर्ण,
श्रुती,—पालकस्य, राज्य—तदधिकृतराष्ट्रमित्यर्थ, प्राप्त—लब्ध, विजितमिति यावत्,
आर्थ्यकेति शेष । अवीपसेप्रभृतस्य शत्रुराज्यस्य बलारिरज्येन सार्जुमवैषम्यसाध्य
प्राप्तपादनात् उपसाजलद्वार । इन्द्रवच्चा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(ग) भवतु—अस्तु, आर्थ्यकविजयादिसृष्ट भूतवृत्तान् इदानीमनालोच्यते
एवेति शेष, परमोपकारकस्य आर्थ्यचारुदत्तस्य घातुकृत्तात् रक्षयात् पूर्वं विगत-
विषयाञ्चोचनया कालक्षेपो न कर्तव्य इत्याशय । अत्र—यस्मिन् पुरोवर्तिनि स्थाने
इत्यर्थ । तेन—आर्थ्यचारुदत्तेन इत्यर्थ । भवितव्य—वर्तितव्य, स्यात्तर्क्यमित्यर्थ ।
यत्र—यस्मिन् स्थाने । जनपदसमवाय,—जनपदानां—जनानां, (“भवेज्जनपदा-
ज्ञानपदोऽपि जनदेशो” इति मेदिनी) समवाय,—सङ्घात वर्तते इति शेष ।
अपि—प्रथे । नाम—सम्भावनायाम् । आरम्भ,—पालकघननोद्दीप्त, आर्थ्यकस्य
नूतनराजपदे प्रतिष्ठानमित्यर्थ । जीवितेन—चारुदत्तजीवनरक्षणेन । सफल,—
फलवान्, सायक इत्यर्थ, चारुदत्तस्य जीवनरक्षणेन आर्थ्यकराज्यलाभस्य साफल्य-
सम्प्राप्ति भवेत् किम् ? इति समुदिताशय ।

(प) त्वरिततरु—प्रतिशुभ्र, द्रुतपदनित्यर्थ, उपसृत्य—समागत्य, जनपद
समवायमिति शेष ।

(स) अपयात—अपसरत । जाल्मा,—मूर्खा, इतरजना इत्यर्थ, दीनैक
शरणानां नृपजनानां वधदर्शनं शस्त्रासङ्गतमिति चारुदत्तस्य वध द्रष्टुमागतान् प्राप्त
अवस्था एवमभिहितमिति ज्ञेयम् ।

(ह) आप ध्रियते—जीवात् एव, अपिकारोऽत्र एवार्थः । वसन्तसेनया सह

दिष्ट्या भोः । व्यसन-महार्णवादपारात्

उत्तीर्णं गुणधृतया सुशीलवत्या ।

नाविव प्रियतमया चिरान्निरीक्षे

ज्योत्स्नाया शशिनमिवोपराग मुक्तम् ॥ ४८ ॥

—वसन्तसेनया साह्ये, यथा वसन्तसेना जीवति तथैवायसपीत्यर्थः, वसन्तसेना अनेन भारितेति अस्यापि बधादेश्यवशात् उभयोरेव नरण सम्भावितमासीत्, इदानीन्तु पुरत एव उभयोरेव जीवतीदृशनादेव सहर्षोक्तिर्बोद्धव्या । सम्पूर्णा,—सर्व्वया सिद्धा, सफला जाता इत्यर्थः । अस्मत्स्वामिनः,—अस्माक प्रभो, आश्रयकस्य इत्यर्थः । मनोरथा,—प्रभिलाषा, चारुदत्तस्य जीवनरक्षणविषयका इति भावः ।

वसन्तसेनासहितं चारुदत्तं जीवितं दृष्ट्वा हर्षं प्रकाशयति, दिष्ट्येति ।—भो ।—हे, नागरजना इति शेषः, नाविव—तरल्येव, गुणधृतया—गुण,—अनुरागादिारित्यर्थः, अन्यत्र गच्छ, तेन धृतया—आकृष्टयेत्यर्थः, एकत्र प्रेयस उज्जीवनायम्, अन्यत्र च वाहनायमिति भावः, सुशीलवत्या—सञ्चरिवत्या, प्रियतमया—प्रेयस्या वसन्तसेनया कवया, अपारात्—एकत्र अप्रतीकार्यात्, अन्यत्र—दक्षतरया अशक्यपारगमना दित्यर्थः, अनुत्तरणीयादिति यावत्, व्यसन—विपदेव, महार्णवं,—प्रशस्तसागरं, तस्मात्, दुस्तग्विपदिशालवारिधेरित्यर्थः, उत्तीर्णं—मुक्तं, पारं गतमित्यर्थः, निस्तोणा पारापसारावारमिति यावत्, आश्रय चारुदत्तमिति शेषः, उपरागात्—राहुयासात्, [शकाराक्रमणादिति च व्यज्यते] मुक्तं—परित्यक्तं, ज्योत्स्नाया—चान्द्रिकाया, [वसन्त सेनयेति ध्वन्यते] आश्रय—युक्तं, सम्पूर्णं सङ्कुलमित्यर्थः, शशिनमिव—राकाचन्द्रमिव, [“पूर्णमाप्रतिपत्तन्वो यस्य ते राहुणा शशौ” इत्युक्ते पौर्णमासीप्रतिपदत्वावेव राश्यास्य दर्शनात्] दिष्ट्या—भास्ववशेनेत्यर्थः, [दिष्ट्येति हर्षभास्यादिस्वकमव्ययम्] चिरात्—बहुकालात् परमित्यर्थः, निरीक्षे—पश्यामीत्यर्थः । अत्र उपमेयभूते व्यसने उपमानभूतस्य महार्णवस्याभेदागोपातं निरनु रूपकमलङ्कारः, अपि च उपमेयभूतया प्रियतमया साह नाव अवैधर्म्यं साम्यप्रतिपादनादपमा, सा च “गुणधृतया” इति विशेषणशेषस्य साम्यभावनिकाङ्क्षकत्वरतया उपन्यासात् शेषानुप्राणिततया श्रियता विज्ञेया, अपि च, विशेषणवलादुपस्थितस्य चारुदत्तस्य उपमेयभूतस्य शशिनो महा वैधर्म्यं साम्यप्रतीतिरपमा, इत्येवामलङ्काराणामन्योऽन्येनैरपेक्ष्यैव सम्यक् संसृष्टः ।

तत् कृतमहापातक कथमिव एनमुपनर्पामि ? अथवा.
सर्वत्र आजिव (क) शोभते । [प्रकाशमुपसृत्य वडाञ्जलि] (ख) आर्थि-
चारुदत्त ।

चारु । ननु । (ग) को भवान् ?

शवि ।—

येन ते भवन भित्त्वा न्यामापहरण कृतम् ।

सोऽह कृतमहापापस्त्वामिव शरण गत ॥ ५० ॥

(क) कृतमहापातक,—कृतम्—आचरित, महापातक—त्राक्षणस्वामिक
मुवणचौख्येय मङ्गपाप देन स, [विप्रस्त्रानिकस्वपापहरणस्य महापातकत्वमुक्तं
(ननु० ११ ५० ५५ द्रो०) यथा,—‘त्राक्षणस्या मुरापान सेय गवज्जनागम । नङ्गानि
पातकान्याहु सत्तमेयापि तै सह ॥’ अतः सेयपदस्य त्राक्षणस्वामिकमुवणहरण-
परत्वं कुड्मुक्तमभ्याख्याया दृष्टम् । अस्य च शब्दिलकस्य त्राक्षणचारुदत्तगृहे मन्त्रि
खननपूर्वक स्वपालहारहरण पूर्वमुक्तम्] । कथमिव—इवशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारः,
केन वा प्रकारेण इत्यर्थः । एन—चारुदत्तम् । आजिवम्—अनुवृत्त सरलता इत्यर्थः,
नन्वे प्राङ्मुक्तदीयनुवर्णपहरणजनिता लज्जा विह्वलाधुना सरलभावेन दीनशरणस्यास्य
चमोपि गमनस्य अशोभनं न भविष्यतीति वक्तुराशयः ।

(ख) प्रकाश—स्पष्ट, प्रत्यक्ष यथा तथेत्यर्थः, चारुदत्तमनसम् इति यावत् । उप-
सृत्य—चमोपि गत्वा इत्यर्थः, जनसङ्घान्तरालावस्थित तत्समीपगमने शब्दाऽऽकुलभावात्मान
चमोपनननेन प्रकाशोक्त इति यावत् । वडाञ्जलि,—कृताञ्जलि, आर्पित इत्यर्थः ।

(ग) ननु इति शान्त्युपायेकनव्ययम् ।

अपरिचितपूर्वस्य स्वस्य नानजान्यादिनावकथने चारुदत्तस्य सम्यक्तया तत्परि-
चयप्रदानासम्भवात् सहजपरिचायकेन पृथगानव्यसाधारणकस्मोत्तिष्ठेन रूपरिचयमाह,
देनेति ।—देन—महापातकिना, ते—तव, दीनतया प्रशान्ततया च विस्वस्नुप्तस्य
इति भावः भवन—गृह, भित्त्वा—विदीप्य, तद्गृहे मन्त्रि कल्पयित्वा इत्यर्थः, न्यासस्व
—वस्तुनन्वेनवा रचितस्य मुवणभाष्यस्य, अपहरण—मोषण, चौख्यमित्यर्थः, कृत—
विहित, गणिकाऽऽसक्तचित्ततया मदनिका वस्तुनन्वेनात मोचयितुमिति भावः कृत-
महापाप,—कृतम,—आचरितं नष्टम्—उत्कटमित्यर्थः, विप्रस्वर्णपहरणादित्या-
शयः, पाप—दुष्कृतं महापातकरूपमिति भावः, देन तदीयं, स,—तादृशं, सह—
शब्दिवत् इत्यर्थः, त्वामिव—नवन्तेव, दीनदैत्यविमोचनेन चमोदायादिगुणेन च

चार । सखे । मेवम् । त्वया असी प्रणय (घ) कृतः ।
[इति कण्ठे गृह्णाति] (ङ) ।

शवि । अन्यच्च,—

आर्थिकेणार्थवृत्तेन कुलं मानञ्च रचता ।

पशुवद् यज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥ ५१ ॥

अतिप्रसिद्धमिति भावः, शरण—राक्षसतार, गत,—प्रातः, अस्मि दात शयः, त्वयि कृतापराधः मङ्गापातकी अहं स्वमुखेनैव स्वदीपं स्वीकृत्य शरणं गच्छामि, तदानौ प्रियतमायां मदनिकायाम् अत्यनुरागेण विमोहितचेतस्य दूषितकुलाचारस्य मम पूर्वकृतम्पराधजातमात्मगुणेन क्षमस्वेति भावः । पश्यावकं वृत्तम् ॥ ५० ॥

(घ) सखे ।—मित्र । शर्विलकैत्य, (तत्कृतापराधस्य परिमार्जनान्नापनायै पूर्वकृतापकाय्येण सञ्जातनिर्देदं शर्विलकं सखिसम्बोधनेन आहूतवानिति वेदि तथम्) । एवम्—उक्तदृष्ट, शरणागतत्वादिवचनमित्यर्थः, मा—न, वादीरिति शयः । असी—मदृढात् स्वर्णालङ्कारापहरणरूपव्यापार इत्यर्थः । प्रणय,—प्रोतिसम्पादनार्थं परिहास इत्यर्थः, तवेदमनुष्ठानं यदि परिहासकृतं न स्यात्, तदा कथं मम गृह्णात् बहुमूल्यं तं स्वर्णालङ्कारं निर्विवादम् अपहृत्यापि तत्फलं स्वयं किञ्चिदनुपभुज्येव मम प्रियतमायै वसन्तसेनायै एव तद्दानं सम्भवेदिति, तथा च वसन्तसेना-स्वामिकस्यैवालङ्कारस्य प्रकारालरेण तद्वक्त्रे एव समर्पणात् एतत्पारहासादन्वत्किमपि वक्तुं न शक्यते इति भावः ।

(ङ) कण्ठे गृह्णाति—सकण्ठग्रहम् आलिङ्ग्यतीत्यर्थः, कण्ठग्राहः स्वजते इति यावत् ।

इदानीं चारुदत्तस्य भीषणवार्त्ताज्ञापनेन प्रोति जनयितुं प्रथमतः पालकविनाशवार्त्तां ज्ञापयति, आर्थिकेति ।—आर्थ्यं—साधु, अनुकरणयोग्यमित्यर्थः, वृत्त—चरित्रं यस्य तेन गोपदारकत्वेऽपि न नीचप्रकृतिरिति भावः, कुल—सन्तति, प्रजानां वशधारामिति यावत्, दुराचारपालकस्य प्रजापीडकत्वादिति भावः मारु—सम्मान, पालकेनावमाननानां प्रजानामिति भावः, रचता—पालयता, [पालकस्य उत्तुङ्गेन जनानां मानवता कुलवताञ्च दशलीपं तथा मानात्ययश्च अनेकशः अभूत्, भवानपि तत्र प्रकटनिदर्शनम्, अतः तद्विनाशनं आर्थिकस्य तथा कुलमानरिचक्षुर्विति वतुरागयः], आर्थिकेण—दीनशरणेन त्वया प्राक् स्वप्रवृत्तदानविमोचितेन तन्नाद्या गौपालदारकेत्यर्थः, यज्ञवाटस्थः,—यज्ञशालास्थितः, दुरात्मा—दुष्टात् करः,

चारु । किम् ?

शवि ।—

त्वद्ग्यानं यः समाकृष्टं गतस्त्वः शरणं पुरा ।

पशुवद् वितते यज्ञे हतस्तेनायं पालकः ॥ ५२ ॥

चारु । शर्विलकः । योऽसौ पालकेन घोषाटानीय निष्कारणं कूटागारे बद्ध आर्य्यिकनामा त्वया मोचितः ? (च)

पालकः—तदाह्य उच्चयिनीपति, पशुवत्—झागादरिव, दीनं पश्यन्त्या जन-
शालाया यजनानेन निह्य इत्यने, तदित्यर्थः, [एतन् असहायस्य निरस्तस्य तस्य
निर्देशनादेन नारण सूचितम्] हतः—नारितः, उत्थोडतप्रजानां कुलमात्मादीनां
रक्षाय, तथा राष्ट्रं सूचिरां शान्त्यर्थं व्यापयितुं साधुचेता आर्य्यिकः दृष्टव्यपातः तं पालकं
हतवान् न तु राज्यलिप्सया दातुं निश्चेष्टः । यद्यपि शर्विलकः स्वयमेव पालकः
हतवानिति प्रागुक्तम् अथ तु आर्य्यिककृतहननात्ते विरोधः आयाति इति तथाऽपि
शर्विलकादिभिः पालकहाने आर्य्यिकस्य सन्वेद्या आनुकूल्यं कृतं, येन विना आर्य्यिकः
तदनने कथमपि प्रभुर्न भवेदिति अत एव आर्य्यिकवत् परम्परया शर्विलकादीना-
मपि पालकहन्तृत्वनायातनित्यविरोधः द्रष्टव्यः । पथ्यावक्क इत्तम् ॥ ५१ ॥

पालकहन्तृत्वेन आर्य्यिकस्य पारचयप्राप्त्यर्थं पूर्वज्ञानलक्षणा पुनराप चारुदत्तेन
दृष्टं पालकविनाशवाचां प्रकाशयति, त्वद्ग्यानमिति ।—पुरा—प्राक्, यः,—यो जनः,
चारानारातः पलायित इति भावः, त्वद्ग्यानं—वसन्तसेनानयनार्थं पृथकरण्डकजीर्णो-
द्यानं प्रति चेटेन चालितं तत्र प्रवृष्टमिति, समाकृष्टं—अधिरुष्टं, त्वा—भवन्तः,
शरणं—रक्षितारं, गतः—प्राप्तः, आर्य्यिकत्वेन त्वत्वं इत्यर्थः, आसीदिति शेषः, तेन—
पूर्वोक्तदृष्टेः भवता विमोचितेन आर्य्यिकेणैव, अथ—एतस्मिन् दिवसे, वितते—
विस्तृते यज्ञे—यज्ञक्षेत्रे इत्यर्थः, पालकः पशुवत् हत इत्यन्वयः, व्याख्या तु पूर्ववत् ।
यद्यपि पूर्वज्ञाकेन एष एवायं प्रतिपादितः, तथाऽपि तत्र केवलं पालकस्य प्रमापौड-
कत्वनावनेव वक्तव्यमासीत्, अथ तु तद्विमोचनं चारुदत्तौदार्य्येण जातमिति कृतज्ञता
प्रकाशयितुं पुनः तादृशनिवारणवतारितवानिति विदितव्यम्, अतः नास्ति तेन सह अस्य
पौनरुक्त्यमिति । पथ्यावक्क इत्तम् ॥ ५२ ॥

(च) कूटागारं—चन्द्रशालिकायां, सौधचूडाभ्यगृहे इत्यर्थः, बद्धः—
बद्धमिति इत्यर्थः । त्वया मोचितः—भवता मुक्तवन्तः कृतः, स एव पालकः
हतवान् किम् ? इति चारुदत्तप्रश्नाशयः ।

शर्वि । यथाह (क) तत्रभवान् ।

चारु । प्रिय नः प्रियम् । (ज)

शर्वि । प्रतिष्ठितमात्रेण तव सुहृदा आर्य्यकेण उज्जयिन्या
वेणातटे कुशावत्या राज्यमतिष्ठम् । तत् प्रतिमान्यता प्रथमं
सुहृदप्रणयः । (झ) [परिहृत्य] (ञ) अरे रे । आनीयतामय
पापो राष्ट्रियशठ । (ट)

(क) यथा—यदित्यर्थः, तत्रभवान् यदिति तदेवेति भावः ।

(ज) प्रिय नः प्रियम्—आस्माकं सम्बन्धे इयम् अतीव प्रियवाक्ता इत्यर्थः,
निरपराधस्यास्य प्रियोचनेन, कुतूषलं पालकस्य हननेन चास्माकनतीव प्रियकाव्य-
मनुष्ठितं भवन्ति बहु सातिशयवत्सूचकमतिदृढगमात् विभाव्यम् ।

(झ) प्रतिष्ठितमात्रेण—राज्ये अभिषिक्तेन एवेत्यर्थः, मिह्रासनलाभचण्डे
पर्वत्याशयः । सुहृदा—निवेण, [राजरोषात् परित्रातुं पलायनार्थं चारुदत्तेन तस्मै
यवदण्डं प्रदत्तम् तेन चानेन आर्य्यकस्य सुहृत्कृत्य कृतमिति बोध्यम्] । उज्जयिन्याम्
—उज्जयिनीमभीपे इत्यर्थः । वेणातटे—वेणानाननद्या, तटे—तीरसमीपे इत्यर्थः ।
कुशावत्या—तदाख्याया कुशप्रतिष्ठितनग्या, दक्षिणकोशलस्य राजधान्यामित्यर्थः,
तथा च रामायणे,—“कोशलस्य कुश वीरमुत्तरेषु तथा लवम् । अभिषिच्य महात्माना-
बुभौ राम कुशीलवौ ॥” इति । कालपरिवर्तनेन पुरातनानां नदीनां नगरीणां देवानां
विलोपात्, सप्ताजं अशोकस्याधिकारप्रापके भुवः चित्रे (मानचित्रे) चानुज्ञेयात्
पतासामर्थास्थितिस्थाननिर्णयो दुष्टः पर्वति । राज्य—राजपद, राजत्वमित्यर्थः ।
अतिष्ठ—दत्तं, तुभ्यमिति शेषः । प्रतिमान्यता—सुहृदोपायनत्वेन स्वीक्रियता,
कृतज्ञतानिदर्शनभूततया सादरं प्रदीयमानत्वादित्याशयः । प्रथमं,—आद्यं, प्रवं
कदाप्यकृतं इति यावत् [एतन् सर्वथा प्रत्याख्यानान्नृत्वं सूचितम्] । सुहृत्
प्रणयः,—सुहृदः,—मित्रस्य आर्य्यकस्येत्यर्थः, प्रणयः,—प्रोत्तदानं, कुशावतीराज्यं
सम्प्रदानरूपमिति भावः ।

(ञ) परिहृत्य—प्रत्याहृत्य, नेपथ्याभिमुखमिति शेषः ।

(ट) राष्ट्रियशठ,—राष्ट्रियेषु—राजश्यालेषु, (“राजश्यालेस्तु राष्ट्रिय” इत्य-
मर) शठः,—धूर्तः, यावन्ती राजश्याला सन्ति, तव ज्ञापेक्षया अतीव प्रवृत्तक-
इत्यर्थः, यद्वा,—राष्ट्रियः,—राष्ट्रियरूपः शठः, धूर्तः राजश्यालकं प्रकार इत्यर्थः ।

[नेदये । यथाऽऽज्ञापयति शर्विलक] ।

शर्वि । आर्य्य । ननु अयमार्य्यको राजा विज्ञापयति, इदं
मया युष्मद्गुणोपाज्जितं राज्यं तदुपयुज्यताम् । (ठ)

चार । अस्मद्गुणोपाज्जितं राज्यम् । (उ)

नेदये । अरे रे राष्ट्रियशालक । एतच्छ्रेष्ठं, स्वस्याविनयस्य
फलमनुभव] ।

तत् पवित्रं परंपरैरभिहितं पथाद्वाहुवत् । (उ) गकारः ।

गकारः । होमादिके ।—

एव दूतमदिक्कन्ते उदामे त्रिंशु गदहे ।

आणोटे क्व हगि वडे हुडे असे व्व दुक्कले ॥ ५३ ॥

* गदहे ।—एव दूतमदिक्कन्ते उदाम इव गदभः ।

आणीतं खल्लहं वडे कुकुरोऽन्य इव टक्कर ॥

(ठ) दुक्कले—चारदत्तप्रवृत्तौ नान्यथैव गुदै—प्रवृत्तद्वानादिष्वपि नाहाय-
दानं दिक्कन्ते उपाज्जितं—लब्धं नया—आयत्तेषु अधिकृतमिति शेषः । तत्—
तस्मात् दुक्कलेवानुगच्छेत् सर्वस्य राज्यस्य लोभादित्यर्थः । उपयुज्यताम्—भुज्यताम्,
आसीदिति हवा एतत् कुमावर्तीराज्यं उपभोगविषयोक्रियतानित्यर्थः ।

(उ) “एकद्वयोपाज्जितम्” इत्यादि वाक्यं चारदत्तस्य विस्मयार्थकम्, तथा
च—इदं नैवा भक्तिं तस्मादायकरणे च स्वपराक्रमेणैव पालकेन विपत्त्याग-
मुत्तमं राज्यं लब्धं नात्र नया कृता जायते नृहायतति चारदत्तवाक्यमशयः ।

(ढ) हुडे—रविदुर्लभे । अधिहितः—अनुगतः, गृहीत इत्यर्थः । पथा-
द्वाहुवत्—पथाद्—इदं हि, वाह—मुनी, वडो—सप्तमी यस्य तथास्तु, एव
निमित्तमुत्तम इत्यर्थः ।

[दिशोऽवलोक्य] शमन्तदो उवद्विदे ण्णे लट्ठिअवन्धे । ता क
दाणि अशरणे शरण व्वजामि १ (ण) [विचिन्त्य] भोदु, तं ज्जेव
अम्भुववण शरणवच्छल (त) गच्छामि । [इत्युपसृत्य] अज्ज-
चालुदत्त । पलित्ताआहि पलित्ताआहि । २ [इति पादयो
पतति] ।

[नेपथ्ये अज्ज चालुदत्त । मुञ्च मुञ्च, वावाटेह एट] । १

शकार । [चालुदत्त प्रति] भो अशरण-शरणे । (थ) पलि-
त्ताआहि । ३

* समन्तत उपस्थित एष राष्ट्रियवन्ध । तत्कमिदानीनशरण शरण व्रजामि १
भवतु तमेव अभ्युपपन्न शरण-वत्सल गच्छामि । आथ्य चालुदत्त । परिवायस्व
परिवायस्व ।

† आथ्य चालुदत्त । मुञ्च मुञ्च, व्यापादयाम एतम् ।

‡ भो अशरण-शरण । परिवायस्व ।

उपस्थापित, आस्मि इति शेष । अथ गद्गमेन कुक्कुणे च सह शकारस्य अवैधर्म्यं
साध्यप्रतीतरूपमाह्वयम् । पथ्यावक्तृ वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(ण) समन्तत,—परित, चतुर्दंशु इत्यथ, (“समन्ततस्तु परितः सञ्चरती
विष्वगित्यपि” इत्यमरः) । राष्ट्रियवन्ध,—राष्ट्रियस्य—राजग्यालस्य मन, वन्ध,—
विपन्न, श्रवणं इत्यथ, [वच्यतेऽनेनेति वन्ध, करणे घञ्,] अथवा,—वन्ध,—वन्धन,
[भावे घञ्] विपदित्यथ, [“लट्ठिअवन्धे” इत्यत्र “लट्ठिअवन्धे” इति प्राकृतपाठ
कुत्रचित् दृश्यते, तस्य तु “राष्ट्रियवन्धु” इति संस्कृतम्, तददन्तु—राष्ट्रियस्य—
शकारस्य समेत्यथ, वन्धु,—स्वजन, सञ्चरतमम आत्मीया विपन्न मा द्रष्टु समुपा-
गता वर्त्तन्ते इत्यथ] । अशरण,—निरायय इत्यथ, क, जनमिति शेष । शरण
व्रजामि—आयय प्राप्नानि, आययत्वेन कमवलम्ब्य आत्मरक्षां करिष्यामीत्यथ ।

(त) अभ्युपपन्नाना—अभि—सञ्चरतीभावेन, उपपन्नाना—समीपमागताना,
शरणागतानानित्यथ, विपन्नानामिति भावः, शरणे—रक्षणे, वत्सल—खेदयुक्तं,
तम्, आपन्नरचितारमित्यथ ।

(थ) अशरणशरण ।—अशरणस्य—नास्ति शरण—रक्षिता यस्य तथोक्तमित्यथ,
निराययस्वेति यावत्, शरण—रक्षिता, आययदाता इत्यत्र, तत्सम्बोधने, निरायय
आन्वव । इत्यर्थः ।

चारु । [मानुकम्पम्] (द) अहह । (ध) अभयमभय गरणागतस्य ।
शवि । [मावेगम्] (न) आ । अपनीयतामय चारुदत्त-
पाश्चात् । [चारुदत्त प्रति] ननु । उच्यता किमस्य पाण्य्य अनु-
ष्ठेयतामिति, (प) —

आकर्षन्तु सुवध्यै न ? श्वभि सद्वाद्यतामय ? ।

शूले वा तिष्ठतामेष ? पाव्यता क्रकचेन वा ? ॥ ५४ ॥

चारु । किमहं यद् ब्रवीमि, तत् क्रियते ?

शवि । कोऽत्र सन्देह ?

शकार । भट्टालाया । त्वालुदत्त । शलणागदे स्मि, ता
पलित्ताआहि पलित्ताआहि, ज तुए शालश, त कलेहि, पुणो
ए ईदिश (फ) कालिश । ३

• भट्टारक । चारुदत्त । शरणागतीऽस्मि, तत्परिवायस्व परिषाऽस्व, यत्तव
सदृश तव कुरु, पननं दृष्टं करिष्यामि ।

(द) मानुकम्प—सदयम् ।

(ध) अहह इति परदृष्ट्वासहिष्ठुतया आतक्लेशज्ञापकमन्वयम्, (“अहहेत्यङ्गुने
खेदे परित्क्लेशपक्षयो ” इति नेदिनी) ।

(न) मावेग—क्रोधजनितत्वरसहितमित्यर्थः ।

(प) ननु इति सामन्त्रणे । अनुष्ठीयता—विधोऽता, क्रियतामित्यर्थः, दुष्मा-
भिरिति शेषः, इदानीमस्य यादृशी दण्डः समुचितः भवति, असावचिरेणैव भवद्भि
विधातव्य इत्यर्थः ।

नटारातकिनशास्य दण्डप्रकारं प्रच्छति, आकर्षन्तु इति ।—एन—शकार, सुवध्य
—पादयो दृष्टं वडा इत्यर्थः, आकर्षन्तु—दंशात् देशान्तरं नयन्तु, रचिण इति शेषः,
अय—अथवा, एष, —अयम् आनीत राष्ट्रिय इत्यर्थः, श्वभि,—कुङ्कुरैः, सद्वाद्यता—
भोज्यता, [खादने णिचि कम्पणि लोटि रूपः, ‘श्वभि’ इति प्रयोज्यकर्तुं न कर्त्तव्यं,
खादन् तन्निषेधादिति] वा—अथवा, श्वले—तदाख्यमारणसाधनयन्त्रविशेषः, तिष्ठतां
—वर्तमानम्, इमं शूले आरोपयन्तु वा इत्यर्थः, वा—किंवा, क्रकचेन,—करपक्षेण,
पाव्यता—विदायताम्, [अत्र सर्व्वेव सम्प्रत्ये लोट्] । पद्यावक्तुं इत्तम् ॥ ५४ ॥

(फ) सदृशम्—अनुदप, प्रकृतियोग्यमित्यर्थः । कुरु—विधेहि, यत्र कुर्वे

पौरा । [उपत्ये] बावादेध, कि निमित्त पादकी जीवा-
बीअदि १ ५ (ब)

वम । [वध्यमालां चारुदत्तस्य कण्ठादपनीय शकारस्य उपरि चिपति (भ)] ।

शकार । गव्भदाशीधोण । (म) पगौद पगौद, ए उण
मालइण, ता पलित्ताआहि । १

शवि । अरे रे । अपनयत । आर्य्यचारुदत्त । आज्ञाप्यता,
किमस्य पापस्य अनुष्ठीयताम् १

चारु । किमहं यद् ब्रवीमि, तत् क्रियते १

शवि । कीदृश मन्देह १

चारु । सत्यम् १

शवि । सत्यम् ।

चारु । यद्येवं (य) शीघ्रमयम्—” ।

* व्यापादयत, कि निमित्त पादकी जीव्यते १

† गर्भदासीपुत्रि । प्रसौद प्रसौद, न पुनमार्य्यय्यामि तत्परिषायस्व ।

भवान् जात, तत्र कदापि आश्रित न त्यज्यते निश्च्यते वा इति आ जन्मन स्वत-
मिद्धा तामेव प्रकृतिमाश्रित्य शरणागत मामिदानी परिषायस्वेति भाव । ईदृशम्—
एवविध, त्वन्निष्ठातनार्थं यादृक् क्रूरगचरण पूर्व्वं मया कृते, तादृगित्यर्थ ।

(ब) जीव्यते—जीवनेन धायते, सप्राण- विमोचते इत्यर्थ, दुष्प्रभाभिर्जात
शेष ।

(भ) शकारस्य उपरि—शकारस्य कण्ठदेश इत्यर्थ, (वसन्तसेनया शकारस्य
कण्ठे वध्यमालाचिपणेन, स्वस्य चारुदत्तस्य च निष्ठातनजनिताक्रोशेन शाब्जलक-
कृतकर्तव्यजिज्ञासायाम् “अथ वध्य एव” इति प्रत्युत्तर कृत्वेन प्रदत्तम् इत्यवधेयम्) ।

(म) गर्भदासीपुत्रि ।—गर्भदास्या, —या गर्भवत्तमात् कल्पितपरिचारि
काया, पुत्रि ।—तनये । [पुत्रशब्दात् गौरादित्वात् स्त्रिया डोप्, गौरादेराकृति
गणत्वान्, तथा च, “सुता तु दुहित्वा पुत्री” इति विकारानुश्रव] । आत्मजीवनरचार्य
विनीतभावेन प्रसादभिचासमयेऽपि “गर्भदासीपुत्रि ।” इति सावजनमन्त्रोपन शकारस्य
मुखताऽनुरूपमेवेति विभावनीयम् ।

(य) एवम्—इत्यम्, अहं यद्ब्रवीमि, तदेव क्रियते चेदित्यर्थ ।

शवि । किं ह्यन्यताम् ? (र)

चारु । न हि न हि, “—मुच्यताम् ।

शवि । किमर्थम् ?

चारु । शत्रु कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतित ।

शस्त्रेण न हन्तव्यः—” (ल)

शवि । एवं, (व) तर्हि श्वभि खाद्यताम् ?

चारु । न हि,—“—उपकारहतस्तु कर्त्तव्यः । (ग)

शवि । अहो आश्चर्यम् । (प) किं करोमि, वदतु आर्य्यम् ?

(र) शकारनित्यातने विलम्बासङ्गिणुना शब्दिलकेन चारुदत्तस्य “शौत्रमयम्” इत्यस्यपूर्णवाक्यस्य “मुच्यताम्” इति तदभिप्रेतप्रत्युत्तरबोधकक्रियापदमुच्चारयितुमवसरानदत्तैव स्वाभिप्रायानुकूल “किं ह्यन्यताम्” इति प्रतिवचन तडाकाशेषत्वेन उपादातु वितर्कितमित्यवगन्तव्यम् ।

(ल) एव कृतापराधस्यापि विमुक्तौ कारणमाह, शत्रुरिति ।—कृतापराधः, —कृतदोषः शत्रु,—रिपुः शरण—रक्षकम्, उपेत्य—प्राप्य, पादयोः,—चरणयोः, पतित —विलुठित स्वजीवनभित्तयेत्यत्र, अत इति शेषः शस्त्रेण—मारणसाधनेन केनाप्यायुज्जेत्यर्थः, न हन्तव्यः,—न विनाशयितव्यः, शरणार्थिना रक्षणमेव धम्माशक्तकृताननुनत न तु तदनुनमिति तात्पर्यम् ।

(व) चारुदत्तोक्त “शस्त्रेण न हन्तव्यः” इति, “किमर्थम्” इति स्ववाक्यस्य प्रतिवचन प्रकारान्तरसाध्यहननविषयकमेव इति अवबुध्यैव वितर्कयति, एवमिति ।—एव—शस्त्रेण न हन्तव्येदित्यर्थः ।

(ग) एतावता रत्नेन “किमर्थम्” इति शब्दिलकप्रश्नोत्तरदत्त्वा, पुनः शब्दिलकेन “एवम्” इत्यादियत्नेन पृष्टस्योत्तरमाह, न हीति ।—न हि—नैव, “श्वभि खाद्यताम्” इत्यपि नेत्यर्थः, तर्हि किं कर्त्तव्यमित्यत्राह, उपकारेति ।—उपकारहतस्तु —उपकारिण—अनुग्रहप्रदशनेनेत्यर्थः, हतस्तु,—विनष्ट पवेत्यर्थः, [उपकार एवार्थः] कर्त्तव्यः,—विधेयः कृतापकारस्य शत्रोरुपकारे कृते स हतप्रायः एव भवतीति नात्र, शत्रौ शरणार्थिन उपकृतिवधानं हननादपि अधिकफलप्रदः प्रगल्भशक्तिर्न नीजस्य नाधीनमिति सूक्ष्मे ।

(प) आततायिनः प्रति चारुदत्तस्य सदस्यव्यवहारदर्शनेन “अहो । आश्चर्यम् ।”

चारु । तन्मुच्यताम् ।

शवि । मुक्तो भवतु । [इति मोक्षयति] ।

शकार । हीमादिके । (स) पञ्चुज्जीविदेस्मि ॥ * [इति पुरुषै (ह) सह निष्कान्त] ।

[नेपथ्ये कलकल । पुनर्नेपथ्ये] एसा अज्जचारुदत्तस्स बहुआ अज्जा धूदा पदे वसनञ्चले विलगन्त दारअ आक्खिबन्तो बाप्प भरिद णअणेहिं जणेहिं णिवारिज्जमाणा पज्जलिदे पावण पविसदि । * (क)

* आश्रय्ये । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि ॥

+ एसा आश्रय्यचारुदत्तस्य वधूराख्या धूता पदे वसनाञ्चले विलगन्त दारक-
मानिपत्नी वाप्य भरित नयनै जने निवाय्यमाणा पज्जलिने पावके प्रविशति ।

इति एकायकाव्ययशब्दद्वयप्रयोगेण तदुदारताया स्वविधायतिशय्य प्रकटोक्तमिति
वेदितव्यम् ।

(स) “हीमादिके” इत्यव्ययपद गतप्राप्तया अप्रत्याशितरक्षणस्य स्वजीवनस्य
पुन प्राप्ता आनन्दातिशय्यमेव प्रकटयति शकारस्य, न तु चारुदत्तस्य औदाय्यदशनेन
विस्मयमिति ज्ञेयम्, अतिमूखे अकृतज्ञे शकारे कृतज्ञताया एकान्ततोऽसम्भवात् इति ।
आनन्दप्रकाशाय आश्रय्याश्रयपदप्रयोग शकारे वक्तारि न विस्मयसावहति ।

(ह) पुरुषै,—रनिपुरुषैरित्यर्थः ।

(क) पद—चरणं, वसनाञ्चलं—परिधियाश्रयं, विलगन्तं—लुठन्तं, मातरञ्चलं
धृत्वा तदनपदं गच्छन्तमिति यावत्, अग्नौ आत्मप्रक्षेपणव्यापारात् मातरं निवारयितुं
मिति शेषः, अत्र अञ्चलशब्दशक्त्या वसनप्रान्ताश्रयोऽपि पुन वसनशब्दोपादानादस्य
प्रान्तसावायकत्वमुपादातव्यमिति । दारक—बालकः, रीक्षसेन इत्यर्थः । आचपत्नी—
अपसारयन्ती, अञ्चलं धृत्वा प्राणविमज्जनोत्सुका मातरं प्रीत्यवसायात् निवारयन्त
बालं मुदूरं नयन्तीत्यर्थः । वाप्यभरितनयनै,—अश्रुपूर्णलाचनैः, (अग्नौ आत्मविम-
र्जनीयताया धूताया चारुदत्तस्य च विद्यागमस्मावनया श्लोकाकुलानां जनानामेवमश्रु-
पूषणनयनत्व बोध्यम्) । निवाय्यमाणा—निषिध्यमाना, व्यवसायादध्यात निवर्तस्य इति
भ्रमसा अनुसूयमाना अपि इत्यर्थः । पावके—पञ्च जलदेश्यौ, प्रविशति—आत्मानं
निक्षिपति, धूतया अग्निप्रवेशोद्यमस्तु चारुदत्तस्य प्राणदग्नादेश्यवशात् पति मृतप्रायः

शवि । [आकष्य नेपथ्याभिमुखमवलीक्य] कथं चन्दनकम् ॥ चन्द-
नकम् किमेतत् ?

चन्दनकम् । [प्रविश्य] किं न पेक्खदि अज्जी महाराअप्पासादं
दक्खिणेण महन्तो जणममहो (ख) वट्ठदि ? [“ण्णा” इत्यादि
पुन पठति] कहिद अ मए तीए, जधा,—“अज्जे । मा माज्जमं
करेहि, जीवदि अज्ज चारुदत्तो” त्ति, परतु, दुक्खवावुडदाए (ग)
को सुणेदि ? को पत्तिआएदि ? *

चारु । [सोडेगम्] ह्या प्रिये । जीवत्यपि मयि किमेतत्
व्यवसितम् ? [जहंसवलीक्य दीर्घे निश्चय्य च]—

* किं न पश्यति आर्य महाराजप्रासादं दक्षिणेन महान् जनसम्पदो
वर्तते ? कथितं नथा तस्यै, यथा,—“आर्ये । मा माहसं कुरुष्व, जीवति आर्य
चारुदत्तः” इति परन्तु दुःखव्याप्ततया कं शृणोति ? कं प्रत्ययते ?

जननाय तद्वारोहयेच्छ्या प्रकारीति वेदितव्यम्, सती पतिविरहिता जीवनं चण-
नपि धर्मं नेच्छति, अतः चारुदत्तं स्यात् इति श्रवणात् प्रागेव पावके प्रवेशीदयोग
तत्परत्या दृश्यते इति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

(ख) महाराजप्रासाद—महाराजभवनमित्यर्थः, [महाराजप्रासादमित्यर्थः
“एनपत्तत्तरव्याम्—” (५ । ३ । ३५ पा०) इत्यादि सूत्रेण एनपत्त्ययनिष्पादितेन
“इच्छिन्ना दिशि” इत्यवकेन दक्षिणेनेतिपदेन योगे “एनपा द्वितीया” (२ । ३ । ३१
पा०) इति द्वितीया, महाराजभवनस्य दक्षिणभागे इति समुदिताय] महाराज
शब्देनाव आर्यकं खचित इत्यवगन्तव्यम् । “प्रासादो देवभुजानाम्” इत्यमरकौ
प्रासादशब्दस्य राजभवनवाचकत्वेन विवक्षिततया तेनैव प्रोक्तायप्यवसानात् पुन
महाराजशब्दोपादानं नवाभिपिकेन महाराजेन आर्यकेष्व अधिकृतस्य पालकभवनस्य
बोधादिति विभाव्यम् । जनसम्पदः,—जनानां परस्परसङ्घर्षः, जनतैल्यर्थः ।

(ग) माहसम्—“माहसां किरते यत्तु तस्माहसनिर्होच्यते” इति खचणात्
अहस्यकानिषा कथं इत्यर्थः, पैर्जापय्यमज्ञात्वा अग्निप्रवेशरूपाकस्मिककाव्यारम्भ-
निते न ३ । दुःखव्याप्ततया—दुःखेनाभिभूततयेत्यर्थः ।

न महीतलस्थितिमहानि भवचरितानि चारुचरिते । यदपि ।
उचित तथाऽपि परलोकसुखं न पतिव्रते । तव विहाय पतिम् ॥ ५५ ॥

[इति मोहमुपागत] ।

शवि । अहो । प्रमादः, (घ)—

त्वरया सर्पणं तत्र मोहमार्याऽत्र चागतः ।

हा धिक् । प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥ ५६ ॥

पर्वो स्वस्य चिरविश्रीगामाद्गणतया अग्निप्रवेशप्रवृत्ता सुता अतीव व्याकुलः
तद्गुणादिकं स्मारं स्मारं विलपति, नेति ।—हे चारुचरिते ।—पाशुलत्वादिदीपरोहित-
तया विशुद्धस्वभावे । धृते । इत्याशयः, यदपि—यद्यपि, भवचरितानि—भवत्या,—
तव चरितानि—पातिव्रत्यलक्षणातीत्यथ, महीतलस्थितिमहानि—महीतले—भूतले,
स्थितिः,—श्वस्थान, तां सहन्ते इति तथोक्तानि, पृथिवीतलावस्थानयोग्यानि इत्यथ,
[महीतलस्थितौत्युपपदात् सहते इत्यस्मादातो कर्त्तरि पचादित्वादचि रूपम्]
न, भवन्ति इति शेषः, भवचरितानि दिवौकसामनुष्पाणीति भावः, तथाऽपि भव-
चरितस्य देवसदनवासयोग्यत्वेऽपि इत्यथ, हे पतिव्रते ।—पतिः,—पतिगुणमिव
व्रत—नियमं यस्याः, तथोक्ता, यद्वा,—पति व्रतमिव सदोपास्य यस्याः तथोक्ता,
तत्सम्बोधने, पतिपरायणे इत्यथ, पति—मां, विहाय—त्यक्त्वा, एकाकिनं विसृज्ये-
त्यथ, तव—एकपत्न्या भवत्या, परलोके—लोकान्तरे, स्वर्गे इत्यथ, यतः सुखं—
स्वर्गभोगजनितमित्यथ, तदुपभोगमिति शेषः, न उचितं—न युक्तं, पतिव्रताद्यान्ते
एकाकिन्याः स्वर्गसुखभोगः अयुक्तः, तथात्वे पातिव्रत्यभङ्गापत्तिरिति भावः । पतिव्रता-
लक्षणमाह हारोत,—“आचार्ये मुदिता वृष्टे प्रोपिते मलिना कृशा । मृते स्मियेत
या पत्न्यौ सा स्त्री चेथा पतिव्रता ॥” इति । अत्र पराशोपनिषदायस्य परमाक-
सुखोपभोगौचित्याभावरूपस्य प्रतियोगिनः प्रोक्तौचित्यं प्रति पूर्वोक्तवाक्यायस्य मही-
तलस्थितिमहत्वाभावस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् वाक्यायहेतुकं काव्यनिद्रमलङ्कारः ।
प्रमिताक्षरा वृत्तम्,—“प्रमिताक्षरा सजससै कथिता” इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

(घ) अहो । इति खेदि । प्रमादः,—अनवधानता, कर्त्तव्यायस्याचिरादननु-
पालनम् इत्यर्थः, चारुदत्तस्य आकस्मिकमोहस्य बध्ना धूताया अग्निप्रवेशनिवारणरूप-
कर्त्तव्यायानुपालनस्यान्तरायभूतत्वादित्याशयः ।

प्रमादस्वरूपमेव विशदीकृत्याह, त्वरयेति ।—तत्र—तस्मिन् स्थाने, धूताया वज्र-
प्रवेशस्थाने इत्यथ, त्वरया—शीघ्रं, [प्रकृत्यादिभ्यश्चर्त्तया] सर्पणं—समनम्,

वन । समस्तमिदं अज्जो, तस्य गदुअ जीवावेदु अज्जा
अस्सधा अधीरत्तणेण अणत्थो सम्भावीअदि । (ड)

वाक । [नमायत्य सहस्रीत्याम्] हा प्रिये । कामि ? देहि मे
प्रतिवचनम् । (च)

चन्द । इटो इटो अज्जो । १ [इति नर्व परिक्रानन्ति] ।

० नमात्रमितु आय्य, तव गत्वा जीवयतु आय्याम, अन्यथा अधीरत्वेन अनय
सम्भाष्यते ।

१ इत इत आय्ये ।

अस्माकमुचितमिति पदद्वयमध्याहार्यम्, किन्तु अत—अस्मिन् प्रदेशे च, आय्य —
चारुदत्त सोऽह—विवेकराहित्यम्, अस्माकं प्रियस्या वद्विप्रवेशवात्तायवणादिति
भावः, आगत,—प्रातः । हा धिक् । [एतद्वि आक्षेपोक्तिमात्रं, धिगित्यन्यथस्य
केनापि योगाभावात् न द्वितीयापत्तिः], प्रयत्नस्य—प्रियमुद्धत आय्यकस्य अकारण
कारादण्डदातु सिद्धादेशेन सज्जातराज्याधिकारशङ्कस्य ज्ञानस्य पालकस्य प्रतिहिंसया
प्रियतमाया नदनिकाया भावस्य रेभिलस्य गृहे स्थापनात् प्रवृत्ति राज्यावाप्तिपर्यन्तस्य
उद्द्योगस्य, वैफल्य—निष्फलता, सर्वतोमुख—सर्वतः —सर्वेस्मिन् वस्तुनि, मुख—
प्रारम्भ प्रसन्नित्वम्, यस्य ततः, सर्वतोभागीत्यर्थः, सर्वप्रकारेण उपनतमिति
यावत्, दृग्गते—पञ्चोक्त्यते । तथा हि धृतागमग्री प्रविष्टाया तच्छोकेन आय्य
चारुदत्त नूनं प्राणान्यत्यति, यत्प्राणरचायमस्माभि र्देहश प्रयास कृतः, तस्मिन्
चारुदत्ते च मृते उपकारकस्य जीवनरचणानामन्यात् प्रियमुद्धदाय्यकोऽपि अति
शयेन खिन्नः, न जाने किं करिष्यति इति विभाव्य 'हा धिक्' इति आक्षेपगर्भ-
निर्गन्तव्यकम् अन्वयपदानुपात्तमिति बोध्यम् । पद्यावक्तृवृत्तम् ॥ ५६ ॥

(ड) नमात्रमितु—आश्रयणी भवतु, धैर्येणवलम्ब्य इत्यर्थः । तव—धृताया
वद्विप्रवेशस्थले । आय्यो—नात्या, धृतानित्यम् । अन्यथा—त्वरित तदागमने इत्यर्थः ।
अधीरत्वेन—धृताया वैद्याभावेण हतुना, चाक्षत्यदीपस्य स्त्रीणा साहजिकत्वा
दिभ्यः । अनय —अनिष्ट, धृताया अयौ प्राणविमर्शनरूप इत्यर्थः । सम्भाष्यते
—अनुमोदते ।

(च) मे—नन्दन् । प्रतिवचन—नडाक्षरं प्रत्युत्तरमित्यर्थः ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा धृता चलाचलमाकर्षणं विदूषकेण
अनुगम्यमानो (छ) रोहसेनी रटनिका च] ।

धृता । [साम्भ] जाट । मुञ्चेहि मं, मा विग्व करेहि,
भीआमि अज्जउत्तस्स अमङ्गलाकण्णटो । * (ज) [इति चत्वात्र
अचलमाकृष्य पावकाभिमुखं परिक्रामति (झ)] ।

रोह । माट अज्जए । पडिवालेहि म, तुए विणा (ज) ण
सक्खोमि जीविदं धारिदुं । † [इति त्वरितमुपसृत्य पुनः अचलं गृह्णाति] ।

विदू । भोदीए दाव बम्हणीए भिस्सत्तणेण चिदाधरोहण
पाव उदाहरन्ति (ट) रिमोओ । ‡

* आत । मुञ्च मां, मा विघ्नं कुरु, विममि आर्यपुत्रस्य अमङ्गलाकर्षणं नात् ।

† मातरार्यः । प्रतिपालय मां, त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धारयितुम् ।

‡ भवत्यास्तावन् ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चित्ताधरोहणं पापमुदाहरन्ति ऋषयः ।

(छ) यथानिर्दिष्टा—उक्तानुसूया, “पदे वसनञ्चले बिलगन्त” इत्यादिरूपवा
प्रागुक्तया दिशा यादृशी वर्णता, तादृशी इत्यर्थः । चलाचल—वस्त्रपाल, मातु-
र्धूताया इति शेषः, अथ चेलशब्दस्य प्रयोगे सत्यपि अचलशब्दस्य प्रान्तमावायकत्वाद्वा
कारात् न पौनरुक्त्यदोषः केवलम् अचलशब्देनैव विवक्षिताशलाभेन गताशत्वादिति
शङ्का न करणीया । अनुगम्यमानः,—अनुस्रियमाणः, पथावतिविदूषकेण सात्वनाथं
सागृह्यमनुधाव्यमान इत्यर्थः ।

(ज) विघ्न—प्रतिवन्धम्, अग्निप्रवेशे इति भावः । अमङ्गलाकर्षणं—
प्राणविनाशरूपपापभवात्तायवणादित्यर्थः ।

(झ) पावकाभिमुखम्—अनलसंमुखम्, अग्निं लक्ष्मीकृत्य इत्यर्थः, [अग्निगत
मुखम् इत्यभिमुख इति प्रादिसमासः, ततः, पावक एव अभिमुखः पुरोवर्त्तो भवति
यस्यां क्रियायां तत् यथा तथेत्यर्थः] । परिक्रामति—अग्निप्रवेशात् प्रागनुष्ठेयमानं
प्रदर्शयितुमाचरतीत्यर्थः ।

(ज) प्रतिपालय—परिरक्ष । [“माट अज्जए । पडिवालेहि” इत्यत्र “दाव
अज्जए । पडिवालेहि” इति पाठान्तरे,—तावदार्थः । प्रातपालयस्व” इति सूत्रं
तम्, तथात्वे तावदिति वाक्यालङ्कारः] । त्वया विना—त्वामन्तरेण, [त्वयेति
विनायोगे वृत्तौ] ।

(ट) ब्रह्मण्या,—ब्राह्मणपत्रा इत्यर्थः । भिन्नत्वेन—इत्यन्त्वेन, पत्युर्गन्तुर्देह-

धृताः वर पापाचरण, ग उग अज्जउत्तत्त अमङ्गला-
कस्सणं । ॐ (ठ)

शवि । [पुरोऽवलोक्य] आसन्नहुतवहा आर्या, तत् त्वय्येता
त्वय्येताम् । (उ)

चारु । [त्वरित परिक्रामति] ।

१ वर पापाचरण न पुनराव्यपुत्रस्य अमङ्गलाकरणेनम् ।

सान्निध्यनन्तरेणेति यावत् । चिताऽधिरोहण—चिताया—दृढदाहार्थं प्रज्वलित-
काहाया पुष्पामित्यर्थः, अधिरोहणम्—आरोहणम् । उदाहरति—कथयति ।
ननु देशान्तरसूतस्य भक्तु दृढाप्रप्तौ मतीना स्त्रीणां पत्यु पादङ्काशयम् उरमि
निधाय प्रज्वलितचिताया प्रवेशनम् अन्वारोहणधर्म उक्तम्, तथा च स्मृति,—
'देशान्तरे सूत्रे पत्यो साधो तत्पादङ्काशयम् । निधायोरमि सगुड्या प्रविशञ्चात्
वदन्तम् ॥' इति, एवञ्च स्थानान्तरसूतस्य भक्तु चारुदत्तस्य दृढप्राप्तेरयोनात्
धृताः एतदन्वारोहण कथं पापजनकत्वेनीत्कीर्तितानिति चेत्, मैव, प्रोक्तविधानं हि
चाक्षगादीनामेव, न तु विप्राणां, तथा च उग्रनसीक्ता गृहितस्त्वधृता स्मृति,—
“पृथक्चित्ति समावृष्ट न विप्रा गन्तुमर्हति । अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्माऽप्य
पर स्मृतः ॥” इति, तथा च, “ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा” इति सूत्रान्
ब्राह्मणा धृताः धर्मशास्त्रानुसारत यावज्जीव ब्रह्मचर्यानुपालनमेव कर्तुंमुचित
मिति वक्तुरभिप्रायः ।

(ठ) पापाचरण—शास्त्रविधिलङ्घनरूपमनुचितानुष्ठानं, पत्युसङ्कृतचिता-
ऽऽरोहणरूपमिति यावत् । वर—मनाकूपितम् । अमङ्गलाकरणं, न वरमिति पूर्वेषा-
न्वयः, आर्यपुत्रस्य अमङ्गलनिधनवात्ताऽऽकरणेनात् पापाचरणमपि साधोय इति
भावः ।

(उ) आसन्नहुतवहा—आसन्न,—समीपवर्ती, हुतवह,—अग्निं यस्या-
तयानता अग्निसमीपस्था इत्यर्थः, आता इति शेषः । आर्या—धृता । तत्—तस्मात्,
आसन्नहुतवहं त्वरितमेवात्मविसृज्योदयोगदर्शनादित्यर्थः । त्वय्येता—सत्वरणं भूय-
तान्, यत् आर्या अग्निरत्यासन्ना जाता, अतो मत्वे इदानीमेव अग्निं प्रवेक्ष्य-
तोति, तत् सत्वरणागत्य तन्निवाच्यतानियन्, अन्यथा कालविलम्बे अनर्थं पदनधि-
करिष्यतीति भावः ।

धूता । रअणिए । अबलस्व दारअ, जाव अह समीहिद
करेमि । * (ढ)

चेटी । [सकरुणम्] अहं पि जधोवदेमणि ण्हि भट्टि-
णीए । † (ग)

धूता । [विदूषकमवलोक्य] अज्जी दाव अबलस्वेदु । ‡

विदु । [सावेगम्] (त) समीहिद-सिद्धिए पउत्तेण वस्सणी
अगदो कादब्बो, अदो भोदीए अह अगणी होमि । § (थ)

* रदनिके । अबलस्वस्व दारक, यावदह समीहित करोमि ।

† अहमपि यथोपदेशित्यस्मि भट्टित्वा ।

‡ आयस्तावत् अबलस्वताम् ।

§ समीहितसिद्धौ प्रवृत्तेन ब्राह्मणोऽग्रे कर्तव्य, अती भवत्या अहम् अगणी
र्भवामि ।

(ढ) अबलस्वस्व—धारय, अवलम्बित्यथ । समीहितम्—अभीष्टम् । करोमि
—साधयामीत्यथ ।

(ग) यथापदेशिनौ—यथा—वाङ्म, उपदेश, —शिक्षा, तद्वतौ, भवदा
अरितदृष्टान्तानुवर्तिनीत्यथ, भवती कम्पणा यथा उपदेशति, तदनुकारिणी इति
यावत्, अनुजीविनीनां भर्तृदृष्टान्तानुसरणीचित्यात् अहमपि भवती विद्यायां स्थातु
म शक्यामि, अत भवती यदाचरति, तथाभूतमेव उपदेशं गिरासं निधाय तदेवा
अरिप्यामीति भावः ।

(त) सावेग—शोकजनितत्वरसहितमित्यथ ।

(थ) समीहितसिद्धौ—अभीष्टकाव्यसाधनायमित्यथ, प्रवृत्तेन—व्ययतन,
अनेनेति शेषः । ब्राह्मण, —विप्र, अहमित्यथ । अग्रे कर्तव्य, —पुरस्काय, ब्राह्मण
पुरता निधाय अभीष्टसिद्धौ यतितव्यम् इत्यथ । अहमगणीर्भवामि—परलोका-
पतिसमागमसम्पत्तये पतिलाकाजगन्निधौ भवत्या वैधज्वलनप्रवेशस्य पुरत एव
वैधकम्पणि अग्रे ब्राह्मणस्यैव निर्धोज्यत्वेन विधानादहं ब्राह्मण एव अग्रतः स्थापयितुं
सुचित इति भावः, वक्तुर्विद्योगदुःखमसहमानोऽहं पूर्वमेव वक्तुं प्रविशामीति
अदवम् ।

धृता । कथं, पञ्चादिष्टान् दुर्वेहि ॥ (द) [बालकानामिष्टा ।

जाद । तुम ज्जेव पज्जवद्वावेहि अत्ताण अम्हाण तिलोदअ-
दाणाअ । अदिकन्ते कि मणोरहेहि ? (ध) [ननिश्चयन]

ए क्खु अज्जउत्तो तुम पज्जवद्वाविस्सदि ॥ ३ (न) ।

चात । [आकल्यं सहस्रोपसृत्य] अहमेव पथ्यवस्यापयामि
बालिशम् । (प) [इति बालक बाहुभ्यामुत्थाप्य वचसा आनिद्रति] ।

* कथं, प्रत्यादिष्टान् हाभ्याम् ॥ जात । तन्नव पथ्यवस्यापय आत्मानम्
अस्माकं तिलोदकदानाय । अतिक्रान्ते कि मनोरथे ? न खलु आद्यपुत्रत्वा पथ्यव
स्यापदिष्यति ॥

(द) प्रत्यादिष्टा—निराकृता ('प्रत्यादेशो निराकृति' इत्यमर) । हाभ्या—
विदूषकरदनिकाभ्याम्, अत एवकार ऊहनोय, तेन, हाभ्यामिवेत्यर्थः ।

(ध) पथ्यवस्यापय—प्रतिपालय, त्व स्वयमेव आत्मानं रक्ष, सान्त्वय इति
वाऽयं, इदानीं रक्षान्तरस्याभावादिति भावः । तिलोदकदानाय—सर्तलजल-
दानाग्नित्वेन । अतिक्रान्ते—अतीतविषये, मनोरथे,—आभिलाषे, किम् ?—किं
फलम् ? न किनपीत्यर्थः, अहं तु वञ्चो अधुना अप्रविष्टाऽपि प्रावष्टा एवात मत्वा
नृचेतसि स्थैर्यमाधातव्यं, गतकल्पाया समानुशोचनया न कोऽपि ते फलोदयोऽस्तीति
तात्पर्यम् ।

(न) आद्यपुत्रं,—तव पिता । खलु—निश्चितमेव । न पथ्यवस्यापदिष्यति—
सान्त्वयिष्यति, त्वामात शय, स तु आद्यपुत्रं सम्प्रति परलोकपाथिक एव, अतः
कुतोऽपि ते अधुना रक्षणाया नास्ति, तदात्मनैव आत्मानं धृत्वा परलोकविग्रामना-
नन्नाक निवापाञ्जलये त्वं सुचिरं जाय्या, मा भू अस्मद्विशोयाना पिण्डलोप इति
इदम् ।

(प) पथ्यवस्यापयामि—सान्त्वयामि, रक्षामि वा । बालिश—बालक,
('शिशवाश्चैव बालिश' इत्यमर), धृताया दीर्घं निश्चय्य "न खलु आद्यपुत्रत्वा पथ्यव-
स्यापदिष्यति" इत्यादिकं सखेदमुक्तवत्या, तस्या शोक नाशयितुं "अहमेव पथ्यव-
स्यापदिष्यामि" इत्यादचारुदत्तवाक्यवत् बालकवररक्षणरूपैरर्थे परत्या स्वाविशग-
ननिर्वाचितान्येयादिद्रोकरणेन स्वरोकरपात्, लभ्यार्थे शोकादिक्रतास्येयादि
भाजनरूप कृतिनामक निर्वहणास्त्वसत्वरश्मिद वेदितव्यं, "लभ्यायश्चनन कृति" इति
दृष्टोक्तमुच्यते ।

धृता । [विलोक्य] अम्हन्ने । अज्जउत्तस्स ज्जेव स्सर-
सज्जोओ । (फ) [पुनर्निपुण निरूप्य (व) सहर्षम्] दिट्ठिआ अज्जउत्तो
ज्जेव एसो, पिअ मे पिअ । * (भ)

पालक । [विलोक्य सहर्षम्] अम्हो । आवुको म परिस्स-
जदि । (म) [धृता प्रति] अज्जए वड्डवौअसि । (य) आवुको
ज्जेव म पज्जवट्ठावोदि । † [इति प्रत्यालिङ्गति] ।

* आश्चर्यम् । आश्चर्यस्यैव स्वरसंयोगः । दिष्ट्या आश्चर्यं पवेष, प्रिय मे प्रियम् ।

† आश्चर्यम् । आवुको मां परिष्वजति । आर्ये । वड्डसे तात पव मा पश्य-
स्थापयति ।

(फ) आश्चर्यम् ।—चित्रम्, दुराचारे पालक शासितरि, प्राप्तप्राणदण्डाग्रस्य
चारुदत्तस्य मुक्तोत्थानिकासम्भवात् सर्व्व एव राज्यवानिन् तज्जीवने । नराग्र
जाता इति मगसाप्यप्रत्यक्षपुत्रदशनस्य तस्य इदानीं सङ्गसा पुन सनागम धृतादीनां
विस्मयहृत्प्राप्तौति बोध्यम् । स्वरसंयोगः,—स्वरस्य—कण्ठध्वने सुवाग,—प्रयोग,
सम्बन्ध इत्यर्थः, सुतपूर्व्वस्वरस्य परिष्वय इति श्रवतः, स्वरसादृश्यात् अवसाद्यपुत्र
पर्वति विभाव्यते इति तात्पर्य्यम् ।

(व) निपुण—सम्यगित्यर्थः । निरूप्य—निश्चित्य, सविशेषदण्डनेन चारुदत्त
एवायमिति सहृद स्थिरीकृत्य इत्यर्थः ।

(भ) “प्रिय मे प्रियम्” इत्यादियन्त्रेण, चिरात्कार्ज्जितदशनस्य प्रियस्य अप्रत्या-
शितसमागमेन हृष्टाया नायिकाया वाञ्छितसमागमलाभीपवर्णनात्, वाञ्छितसमा-
गमरूपम् आनन्दमानक निवर्द्धणसम्बन्धमिदं वेदितव्यम्, “आनन्दो वाञ्छितागमः”
इति दर्पणकदुक्ते ।

(म) आवुको,—पिता, (“अथावुको जनकः,—” इत्यमरः) परिष्वजति—
आलिङ्गति, [“खन् नो जि डालिङ्गने” इति गणपाठे भौवादिकस्यालिङ्गनायकस्य
खन्मधातोरात्मनेपदित्वेऽपि परिपूर्व्वकस्य तस्य परिष्वजति पाञ्चाली मन्त्रम पाठु-
नन्दनम्’ इत्यादौ बहुश परस्मैपदे प्रयोगदशनात् गणकृतमनित्यमिति आयेन
परस्मैपदित्वमपीति नात्र काव्यगुपपत्तिरिति ध्येयम्] ।

(य) वड्डसे—वड्डि गताऽऽपि, जययुक्ता भवन्तीत्यर्थः, सम्भावितनागस्य मे पित्र

वाक् । [धृतं प्रति]—

हा प्रेयसि । प्रेयसि विद्यमाने कोऽयं कठोरी व्यवसाय आसीत् ।
अभोजिनी लोचनमुद्रणं किं भानावनस्तद्गमिते करोति ? ॥५७॥
धृता । अज्जउत्त । अदो ज्जेव सा अचेतनेति चुस्वी-
अटि । २ । (२)

० वाक्यपुत्र । अत एव सा अचेतनेति बुध्यते ।

इदानीं पुनः प्राप्ता त्वं नौभाग्यवती जातः, तत्र घाटनपि नौभाग्येनैव भवतीति
तादृश्यम् ।

प्रियतनः प्राप्तपाण्डव्यं निश्चितं जलदग्निपत्रेणैव आत्मघाताद्यता धृतान्वितं
कारितेन नाट्यनटुमुद्रणे इति ।—हा इति शोकमूचकमव्ययम्, प्रेयसि ।—प्रिय-
तने । [प्रियमृष्टात् इत्येकैकोत्कर्षे गम्यमाने “अवचन—” (५३।५७ पा०) इति
द्वन्द्वम् ततः स्त्रिया ऊप्] प्रेयसि—प्रियतन, पत्न्यौ इत्यर्थः, विद्यमाने—वर्तमाने
सति एवेत्यत्र कठार—निहुर, निहृय इत्यर्थः, अयम्—एष, आचक्ष्यमाण आग्र-
प्रवेशीदृशोरूप इत्यर्थः, क, —कोटश व्यवसाय, —उद्दोग, नवेति शेषः, आनीतः
—अभवत्, नर्त्तया अनुक्त एवानीदति भावः, भानो—तूयं अनन्त गमिते—स्वप्नम्
असिद्धरत्नमिति ठति सतीत्यर्थः, [गमिते इत्यत्र स्वार्थे एव णिच् प्रत्ययौ बोध्यः]
यथा—अनन्त गमिते—अनाचलनप्रापिते, विधिना इति शेषः [अस्मिन् पक्षे गमिते
इत्यत्र प्रेयसि एव णिच्प्रयोगः] अभोजिनी—पश्यिनी लोचनमुद्रण—नेदनिनीलन-
नेदवत्पदद्विनीलनमित्यर्थः, करोति किम् ?—विदधाति किम् ? नैव करोतीत्यर्थः,
नयि जीवत्येव तत्र अयम् अग्रिपर्वेन प्राणपरित्यागसमनारम्भरूपं निर्दयव्यवहारं
अनुचितं एवेति भावः । अत्र प्रियतने विद्यमाने प्रेयस्या तदयम् अग्रिपर्वेसमनारम्भः,
नवितरि अनाचलनं अनादिते अस्मिन्नित्या लोचनमुद्रणमिव नितान्तनयुक्त इति
ननानवर्त्तव्यइत्युच्यते परस्परं विन्दप्रतिविन्दभावावगमात् दृष्टान्तालङ्कारः, तथा
“प्रेयसि” इति पदस्य स्वरूपप्रसङ्गते क्रमेणैवत्या पादादयमकालङ्कारयेति अनयो
नट्टे “अनन्त गमिते” इत्यत्र प्रतिषेधस्य प्राधान्यावगमात् नञः प्रसज्यप्रति-
षेधादक्ततया द्वितीया नञः एव नाचात् अन्वयार्थं “न गमिते” इति कृत्वा प्राधान्येनैव
तद्विदेश उचितः आसीत्, अतः तत्पुरुषनानास्य पश्येदन्ततया नञः गुणोभावे विवेक-
त्वात्भवति अविस्मयविवेकादन्तत्वेन दीप उद्देशः । इन्द्रवचा वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(२) अत एव—भानौ अनन्तगमिते सरोजिन्या नेदनिनीलनादिवेत्यर्थः । सा—

विदू । [दृष्ट्वा सहस्रम्] ह्री, ह्री, भो ! एदेहि ज्जेव अच्चीहि
पिअवअस्सो पेक्खीअदि । अहो ! सदीए पद्दावो । जदो
ज्जल्लग प्पवेस ब्बवसाएण ज्जेव पिअसमागम प्पाविटा । (ल)
[चारुदत्त प्रति] जेटु जेटु पिअवअस्सो । ३

चारु । एहि मैत्रेय ! [इत्यालिङ्गति] ।

चटो । अहो ! सविधानअं । (व) अज्ज ! वन्दामि । ४
[इति चारुदत्तस्य पादयो पतति] ।

* आश्चर्य्य भो । एताभ्यामवाचिभ्या प्रियवयस्य प्रेक्ष्यते । अहो ! सत्या
प्रभावः । यतो ज्वलन प्रवेश व्यवसायेनैव प्रियसमागम प्रापिता । जयति जयात
प्रियवयस्य ।

† अहो ! सविधानकम् । आश्चर्य्य । वन्दे ।

अश्वोजिनी, भवतो दृष्टान्तभूता पद्मिनीति यावत् । अचेतना इति चुम्बाने—
अचेतनेति वाचा स्पृश्यत इत्यर्थः, जडा इति जनैराभधीयते इति यावत्, वक्त्रा
अदायमाशयः,—आश्चर्य्यम् । सा हि भानुभामिनी अश्वोजिनी अचेतना, तेन एव
भावित्वाद्यदर्शनं विभाव्य शोचितुमशक्ता, पत्यु भानो अस्मावलगमनात् परमेव
स्वभावात् विरहकृशा चक्षुषी निम्रीलयति, अहन्तु सचेतना भाविदु खानुशीलनचम
तथा तव विपदात्ताश्रवणात् प्रागेव आत्मानं वक्त्रौ विसृष्टु प्रवृत्ता आसम्, अचेतन
सचेतनयोरेवमिव विशेष इति ।

(ल) सत्या,—पतिव्रताया । प्रभावः,—साक्षात्स्पृश्यम् । यतः,—यिन सती-
प्रभावविशेषः । ज्वलनेति ।—ज्वलनम्—अग्निः, तत्र प्रवेशात्—गाहनाय, यो व्य-
सायः,—अश्रवसाय, उद्यम इत्यर्थः, तेन, ज्वलदनलावगाहोद्यममावेष्टेवेति यावत्,
पतिवियुक्ता रमणी देह विसृज्य विविधव्रतायाचरणजसुकुतपरिपाकरण परलोकं गत्वा
एव पतिसमागमं लभते, इति श्रूयते, पतिव्रताचरणोऽस्य पतिविप्रोमानलरमनल
प्रवेगनात्महननस्य अनिवाच्यमाहात्म्यादित्यन्तु अग्नौ अपविश्यापि प्रवेगोपक्रमदेव
सतीधम्मप्रकटनेन मृतप्रायं पतिं पुनरुज्जीव्य अलौकिकपातिन्यमाहात्म्यफलमुत्तमं
इष्टेव तत्समागममलभतेति भावः ।

(व) सविधानक—सङ्कटनम्, देवसम्मेलनं, दम्पत्योऽनयोस्तत्कृतमेतन्नं वा
इत्यर्थः ।

चारु । [पृष्ठे कर दत्त्वा] रदनिके । उत्तिष्ठ । [इति उत्थापयति] ।

धूता । [वसन्तसेना दृश] दिष्ट्या कुमलिणी (ग) वह्नि-

णिआ १ ॥

वस । अद्भुता कुमलिणी मवुत्तन्नि । १ (प) [इति

अन्योन्यामालिङ्गते] ।

शवि । दिष्ट्या जीवितसुहृद्वर्ग (म) आर्य्य ।

चारु । युष्मत्प्रसादेन । (ह)

शवि । आर्य्ये वसन्तसेन । परितुष्टो राजा भवती वधूशब्देन
अनुगृह्णाति । (क)

* दिष्ट्या कुमलिनी भगिनी ?

+ अधुना कुमलिनी सुहृत्ताऽस्मि ।

(ग) कुमलिनी—क्षेत्रवती, वर्तते इति शेष, भगिनि । अपि कुशल ते ?
इति समुदिताग्र ।

(प) अधुना—सम्प्रत्येव, जीवन्ती त्वा जीवन्तमायचारुदत्तश्च हृष्टैव इत्यर्थः,
न तु इतः प्रागिति भावः, भवतीनां कुशलैर्नैव न कुशलमिति तु फलितम् ।

(न) दिष्ट्या—भाग्येनैव, न त्वन्येन केनापि हेतुनेति भावः । जीवितसुहृ-
द्वर्ग, —जीवित, —प्राप्यैष्ट, रक्षित इत्यर्थः, सुहृदा—धूता वसन्तसेनादीनां
प्रियजनानां, वर्ग —समूह इत्यत्र तथानृत, वर्तते इति शेष, भाग्यवत्त्वेनैव आर्य्यस्य
सुहृद्वर्ग जीवितस्मिन्नस्तीति तात्पर्यात् ।

(ह) युष्मत्प्रसादेन—युष्माकमनुग्रहेण, एतेन स्वस्य वित्तयातिशयः प्रकटी-
कृतम्, (“प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणव्याख्यप्रसक्तिषु” इति मेदिनी) ।

(क) परितुष्ट —वत्प्रियतमचारुदत्तज्ञतोपकारेण अतिप्रीत इत्यर्थः । राजा
—नवनृपति, आर्य्यक इत्यर्थः । वधूशब्देन—वधू, —विवाहिता स्त्री, (“व ज्ञाया
सुधा स्ता च” इत्यमरः) तच्छब्देन—“वधू” इति पदेन, चारुदत्तस्य पाणिगृह्णीतो
भूता यया वधू तथा भवती अपि वधूरिव, इदानीं न पुनर्गणिकात्वेन गणनीयेति
भावः । अनुगृह्णाति—अनुग्रहं करोति, प्रसोदति इत्यर्थः, इतः पूर्व वधूस्त्वधीनम्
अनृषितावती त्वा तच्छब्देन आनन्द्य स्त्रीया प्रसन्नता प्रदर्शयति इति भावः ।

वस । अज्ज । कदत्थम्हि । * (ख)

शर्वि । [वसन्तसेनामवगुण्या (ग.) चारुदत्त प्रति] आर्य्य । वि
भिचोः (घ) क्रियताम् ?

चारु । भिचो । किं तव बहुमतम् ? (ङ)

भिच । इम ईदिश अण्णिच्चत्तणं पेक्खिअ दिउणे मे ।
ज्जाए बहुमाणे सबुत्ते । † (च)

चारु । सखे । द्ढोऽस्य निश्चय' । तत् पृथिव्या सर्व्ववि
रेषु कुलपतिरयं (छ) क्रियताम् ।

* आर्य्य । कृतायाऽस्मि ।

† इदमौदृशमनित्यत्वं प्रेत्य दिगुणी मम प्रव्रज्याया बहुमानं सवृत्तम् ।

(ख) कृताया—सिद्धप्रयोजना, सकलमनारथा इत्यर्थ, चिरादाकादि
चारुदत्तवधूपदस्य लाभोदिति भावः ।

(ग) अवगुण्या—शिरावसनेन तस्या' मुखम् आच्छाद्य, वधूपदेन त
सङ्केतितत्वादिति भावः, [अवगुण्या—प्रावारकेणाच्छाद्य इति केचित् । एतेन व
सेनाया गणिकात्वपरिहारेण आर्य्यकोक्तवधूपदाभिधानस्य सायकता सम्पादि
बोध्यम्] ।

(घ) अस्मेति पुरस्य भित्तु प्रति अङ्गुलिनिर्देशपूर्व्वकं तत्प्रदर्शनम्,
इदमा निर्देश इति बोध्यम् । भिचो,—आक्यग्रमण्यस्य सवाङ्कस्येत्यर्थः ।

(ङ) बहुमतम्—पाटतम्, अभीष्टितमित्यर्थः, किं ते अभीष्टितमपुण्यं
तत्प्रकाशय, येनाचिरादव तत् तुभ्य प्रदातुमस्माभि चेष्टिष्यते इति फलिताय ।

(च) इदं—किञ्चित् पूर्व्वमेव दृष्टमित्यर्थः । ईदृशम्—एवम्भूतम् । अनि
—क्षणस्यायित्वम्, असारत्वमित्यर्थः, सर्व्वस्यैव विषयस्येति शेषः । प्रव्रज्याय
सन्ध्यासायमे । बहुमानः,—आदरातिशयः । सबुत्तम्,—सञ्ज्ञातम्, अतः निष्पृह
न किमपि अभीष्टितमस्ति, यत् त्वया प्रसन्नेन साधयितव्यमिति तात्पर्यायः ।

(छ) अस्मि—भिचो' । निश्चयः,—सर्व्वमिदमनित्यमित्यादिनिर्वेदाभ्यादि
मिदधान इत्यर्थः । द्ढ,—स्थिरः, दुरपनेयतया दृढाभावाप्रतिपाद्यत इति यावत्
अनेन अस्माकं यादृक् उपकारं कृतं, तत्प्रतिदानस्य इह असम्भवत्वेऽपि अस्मै कश्चि
राज्याय दत्त्वा एनं सासारिकसुखभोगनिरतं करिष्यामीति मे वक्तव्यं वाच्यम् ।

शर्वि । यथाऽऽह (ज) आर्य्य ।

भित्तु । पित्र गो पित्र । *

वस । सम्पद जीवाविदम्हि । † (भ)

शर्वि । स्यावरकस्य किं क्रियताम् ?

चारु । सुवृत्तः अदामो भवतु । ते चाण्डाला सर्व-
चाण्डालानामधिपतयो भवन्तु । चन्दनकं पृथिवीदण्डपालको
भवतु । तस्य राष्ट्रियशालस्य यथैव क्रिया पूर्व्वमासीत्, वत्ते-
माने तथैव अस्तु । (ज)

* प्रियं न प्रियम् ।

† साम्प्रतं जीवताऽस्मि ।

आसीत्, किन्तु इदानीमस्य वार्त्तन एन सत्याभायमे कृतदृढानयसमगम्य मा परि-
त्यज्यते इति हृदयसः । तर्हि अस्य किं क्रियतामित्याशङ्क्यामाह, तदिदं ।—तत्—
तस्मात्, प्रव्रज्यायमे दृढप्रत्ययतया संसारसुखे अनासक्तत्वादित्यथ । प्रायश्चा—भुवि,
विद्यमानेषु इति शेषः । सर्वविहारिषु—सर्वेषु बौद्धमठेषु । कुलपति, —सञ्चमठा यच्च ।
(ज) यथाऽऽह—यद्व्रवीतीत्यर्थः, भवता यदुक्तं, तत् तथैव भविष्यतीति
समुदिततात्पर्यम् ।

(भ) वक्तुमेतनाया जीवनरक्षणरूपस्य भित्तुकीर्तयकारस्य प्रत्युपकारार्थं चारु-
दत्तं शब्दिकेन भित्तु सञ्चविहाराध्यच कारितवान्, स्वप्रियेण चारुदत्तेन कृतं च
प्रत्युपकारं आत्मकृतत्वेन मन्यमाना चामौ हर्षभरात जीविताऽस्मीति उक्तवती,
उपकारिण प्रत्युपकाराकरणे जावितवैफल्यमिति वक्तव्या आशयः । [“जीवाविदम्हि”
इति प्राकृतस्य “जीवापिताऽस्मि” इति संस्कृतं केचित् पठन्ति, तथात्वे,—जीव—
जावनम्, आपिताऽस्मि—प्रापिताऽस्मि इत्यर्थः, प्रियचारुदत्तेर्नात शेषः, उपकारिण
प्रत्युपकारकरणेन तत्परिशोधादिति भावः] ।

(ज) सुवृत्तः,—सुचरित्रः, स्यावरक इत्यर्थः, [सुवृत्तेति निर्विसर्गपात्रोऽपि
कचिद्भवेति, तथात्वे सुवृत्तेति शब्दिलकसम्बोधनम्, अदामो भवतु—स्यावरक
इति शेषः] । अदानः,—दासत्वविमुक्तः । पृथिवीदण्डपालकः,—पृथिव्या—भुवि,
दण्डस्य—अपराधिनान् अपराधीचितनियहस्य, पालकः,—सरलक विधायको वा,
दृष्टदमनाधिकारिणा सत्वाच्च इत्यर्थः । राष्ट्रियशालस्य—शकारस्य, [अत्र
“राजशालन्तु राष्ट्रिय” इत्यनरवचनात्, राष्ट्रियशब्देनैव विवचितायलाभसम्भवात्
शालपदनधिकर्मेवात ज्ञेयम्] । यदैव—यादृशो एव । क्रिया—कायः, स्वेच्छया

शर्वि । एवं यथाह आर्यः, परमेनं मुञ्च मुञ्च, (ट)
व्यापादयामि ।

चारु । अभयं शरणागतस्य । (“शब्द कृतापराध ” इत्यादि पठति) ।

शर्वि । तदुच्यतां, किं ते भूयः प्रिय (ठ) करोमि ?

चारु । अतः परमपि (ड) प्रियमस्ति ?—

दानादानसम्मानसुखसम्भोगादिलक्षणी व्यापार इत्यर्थः । पूर्वं—प्राक्, पालकस्याधि-
कारकाले इत्यर्थः । वर्त्तमाने—इदानीम्, अस्मदधिकारकालेऽपीत्यर्थः । [“वर्त्तमाने”
इत्यत्र “वर्त्तमाना” इति पाठान्तरे,—तथैव वर्त्तमाना—सम्प्रत्यपि तथैव स्थिताऽस्तु
इत्यर्थः] । अत्र दानीयप्राप्ताया प्रियभाषणेन सन्तोषविधानात्, तथा शब्दभिव-
निर्विशेषेण यथायोग्य सर्वेभ्यः आधिपत्यादिदानाच्च इदं सामदानादिरूप भाषण-
नाम निर्वहणसम्भेरङ्ग वेदितव्यम्,—“सामदानादि भाषणम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(ट) आर्यः,—मान्यः, चारुदत्त इत्यर्थः । यथा—यत् । आह—कथयति ।
एवम्—इत्थं, तथैव इत्यर्थः, अस्तु इति शेषः । पर—केवलमित्यर्थः, [“एव यथाऽऽह
आर्यः ” इत्यनेन आदेशस्वीकाररूपवाक्याथसमाप्तावपि पुनः “परम्” इत्यनेन प्रिय-
मुञ्चद चारुदत्तस्य प्रीतिमुत्पादयितुं तदुक्तौ स्वसम्प्रतिप्रदर्शनं, पुनः आततायिशकार-
कृतेन अयथानित्यातनेन पापीयसस्तस्य दण्डविधानप्राथम्यं सूच्यते] । एन—
शकारम् । मुञ्च—त्यज, [मुञ्च मुञ्चेति द्विकृतिस्तु शकारनियङ्गायम् आयङ्गातिशय-
सूचिका बोध्या] । व्यापादयामि—विनाशयामि । भवता यदयदादिष्टं तत्कञ्च
तथैव भविष्यति, स्थावरकस्य दासत्वविमोचनं, घातुकचाण्डालयो तत्समाजाधिपत्यं,
चन्दनकस्य पृथिवीदण्डपालकत्वञ्च भवदाज्ञया अच्युतमेव भवतु, केवलं तव आत-
तायिनः शकारस्य यथापूर्वमवस्थानविनिमयेन बधमात्रं प्राथये, तस्य बधं विना
जमं प्रतिहिंसाया अनिर्वृत्तेरिति शब्दिलक्षणात् ।

(ठ) अथेदानीं काव्योपसृष्टारं कर्तुं ग्रन्थकारः सर्वेषामभीष्टितवस्तुसम्प्रदान-
नायकमुखेन समुद्योष्य शब्दिलकमुखेन ग्रन्थसमाप्तिवतारयति, तदिति ।—भूय,—
पुनः, अन्यदिति यावत् । प्रिय—प्रीतिजननं कर्मेत्यर्थः । यत्र अभिप्रेतवस्तूनां
सर्वेषामेव लाभोत्कौत्तनात् अभिवाञ्छितदानप्राप्तिरूपं काव्योपसृष्टारनामकमेतत्
निर्वहणसम्भेरङ्ग वेदितव्यम् ।

(ड) अतः परमपि—अस्मादधिकम्पि, स्त्रीइत्याऽपवादविमुक्तिं वक्ष्यमाण-
नामादिरूपप्रिसमाप्तेरन्यदपीत्यर्थः ।

लब्धा चारित्रशुद्धिचरणनिपतितः शत्रुरप्येव मुक्तः ,
 प्रोत्खातारातिमूलः प्रियसुहृदचलामार्थिकः शास्त्रि राजा ।
 प्राप्ता भूयः प्रियेयं, प्रियसुहृदि भवान् सङ्गतो मे वयस्यो
 लभ्य किं चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रायेऽहं भवन्तम् ? ॥ ५८ ॥

जगति यानि अभिवाञ्छितानि तानि तु प्राप्ताव्येव, अतो लब्धावप्येव नाम्न्यदित
 किनपि इति विशिष्यावेदयितुं लब्धानि वस्तूनि विशदीकृत्य प्रपञ्चयति, लब्धेति ।—
 चारित्र्य—चरित्रमेव चारित्र्यं सौशील्यम् इत्यर्थः तस्य, वसन्तसेनाहत्याऽपवादेन
 कल्पीकृतस्येति शेषः, शुद्धिः—वसन्तसेनावधरूपात् दुरपनेऽपरोपितापवादात्
 विमुक्तिरित्यर्थः, लब्धा—सवाहक-प्यावरकादीनामनुगृहेण प्राप्ता, मयेति शेषः, यथा
 हि स्वभावशुद्धं वस्तु वाह्यै मलीनस्यै समाच्छादितं सत् प्रथमतः कल्पितं भवति
 पश्चात् पावनैः सौल्लभ्यै प्रक्षालितं पुनः स्वाभाविकी शुद्धिमुपैति, तद्वत् स्वभावशुद्धं
 नञ्चरित्रमपि पापेन शकारेण कल्पीकृतं पुनः पुण्यात्मभिः सवाहकादिभिः विमुक्तं
 मज्जनीति तात्पर्यम्, एषः—अथ, पुरतः दृष्टायमानं शकार इत्यर्थः, शत्रुरपि—
 रिपुरपि, सन्त्येव सा शतयितुमीहमानोऽपीत्यर्थः, चरणनिपतितः,—पदतले पतितः,
 शरणागत इति यावत्, अत एव मुक्तः,—परिवातः, दण्डविधानमङ्गलैव परित्यक्तं
 इत्यर्थः, “विनिपातप्रतीकारं चरन्मोहिं महात्मनाम्” इति स्मरणात् चरणपतनादेव
 चञ्चनानां क्रोधः शान्त्यमुपैति इति भावः, प्रियसुहृत्—प्रियनिवृत्तम्, आर्थिकः,—
 तन्नामा गोपालदारकः, प्रोत्खातम्—उत्पाटितम्, अरातीनां—शत्रूणां, मूलम्—
 आदिः, रिपुमहीरुहशिकाभूतपालकनृपतिरित्यर्थः, येन तादृशः, [अनेन रिपुकूलस्य
 पुनरुद्गरोत्पत्तिसम्भावनाऽपि निराकृता इति बोध्यम्] अत एव राजा—नृपति
 सन्नित्यर्थः, अचलां—मुक्तां, (“भूर्भूमिरचलानन्ता” इत्यमरः) शास्त्रि—नियमयति,
 शुद्ध्या दुष्टान् निगृह्यन् शिष्टान् पालयतीत्यर्थः, तथा इयम्—एषा, सत्यमुखात्
 परिभटेति यावत्, प्रिया—प्रणयिनी वसन्तसेनेत्यर्थः, भूयः,—पुनरपि, प्राप्ता—अधि-
 गता, एव मे—मम, वयस्यः,—प्रियवस्तु, भवान्—त्वम्, शर्विलक इत्यर्थः, प्रियसुहृदि
 —प्रियनिवे आर्थिके मयि वा, सङ्गतः,—मिलितः, अतिरिक्तम्—अधिकञ्च, एभ्य इति
 शेषः, किं लभ्य—प्राप्तव्यम् ? अस्तीति शेषः, अधुना—इदानीम्, अहं भवन्तम्—त्वा,
 यतः अपरम्—अन्यत्, एभ्य अतिरिक्तमित्यर्थः, प्राये—याचे, सुहृदिर्भवन्नि सत्या-
 दितसकलक्षिततया न किनपि मे अपरं प्रार्थयितव्यमस्तीति भावः । सम्भरा वृत्तः,—
 “वर्धमाना वयेण विमुनियतियुता सम्भरा कौर्त्तितेयम्” इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

काश्चित् तुच्छयति प्रपूरयति वा, काश्चिन्नयत्युन्नतिं,
 काश्चित् पातविधौ कराति च पुन. काश्चिन्नयत्याकुलान् ।
 अन्योऽन्यं प्रतिपक्ष-संहतिमिमा लोकस्थिति बोधयन्
 एष क्रौडति कूपयन्त घटिकान्याय-प्रसक्तो विधिः ॥ ५८ ॥

इदानीं प्राक्तनीम् आत्मीयामवस्थां स्मरन् विधे विलसितस्य अचिन्तनीयवैषम्यं
 प्रदर्शयति, काश्चिदिति ।—कूपयन्त—कूपस्य—स्वनामग्यातस्वल्पपरिसरगमोरजला-
 शयस्य, यन्त्र—जलीतलनसाधनम्, अघटापरनामक, “कपिकल” इति वङ्गभाषा-
 प्रसिद्ध उपायविशेष, तस्य या घटिका—चुद्रघटी, रज्ज्वा यौवायो वड जलाधार-
 पावमेद, [ऋष्व (चुद्र) घट इति घटिका, घटशब्दात् चुद्रार्थे “ऋस्वे” (५।३।८३
 पा०) इति कन्, तत् स्त्रियामाप्] तस्या न्याय, —आचरण, नियम इत्यर्थे, तत्
 प्रसक्त, —रत, —प्रवृत्त इत्यर्थे, तदनुरूपव्यवहारक इति यावत्, एष विधि, —
 दैवम्, अविज्ञेयप्रसरमिति यावत्, अन्योन्य—परस्पर, प्रतिपक्षाणां—विरोधिनाम्,
 धनित्वाधनिलीत्रत्यवनतिप्रभृतिधर्माणामिति यावत्, संहति—समष्टिरूपम्, इमाम्—
 एतां, सदा सर्वैरेव अनुभूयमानामित्यर्थे, लोकस्थिति—लोकव्यवहार, ससारगति-
 मित्यर्थ, बोधयन्—ज्ञापयन् सन्, क्रौडति—दौर्व्यति, [देव हि पुरुषाभिहित, तेन
 हि आश्रयभूतस्य नमनीन्नमनेन आश्रयिन तस्य तथात्वमव्याहृतमेवेति विधे
 कूपयन्त्रवङ्गव्यवहार सुसङ्गत एवेति ज्ञेयम्] क्रौड्य हि तत् दैवविलसित येन जना-
 निरन्तर यन्त्रादृष्टमूर्तिवत् नश्यन्ते, इति तदेव विशदीकृत्याह, काश्चिदिति ।—अत्र
 विधि काश्चित्—कियत्, जनान् इति शेष, तुच्छयति—तुच्छान्—निर्धनत्वाद्धेतो
 घृणितान्, धनमानादिराहित्येन सारभूतानपि असारान् करोतीत्यर्थ, [तुच्छान्
 करोति इति तुच्छशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” (वा०) इति णिचि तुच्छिना-
 धातोर्लटि रूपम्] काश्चित्—कियत्, तुच्छानपि जनानित्यर्थ, प्रपूरयति—धन-
 मानादिभि पूर्णान् करोति, काश्चित् उन्नति—वृद्धि, नयति—प्रापयति,—उन्नत
 पदाब्दान् करोतीत्यर्थ, काश्चित् पातविधौ—पातनविषये, करोति—स्थापयति,
 अघ पातयतीत्यर्थ, पुन काश्चिच्च आकुलान्—विविधदुर्घटनादिभि व्याकुलान्,
 शोकमोहादिभिर्विषयैस्तानित्यर्थ, नयति—करोतीत्यर्थ, कूपयन्त्रस्य सञ्चलनगति-
 तन्मनावनमनाद्यनुसारेण तन्निवद्धा घटिका अपि यथा चालिता सती उन्नता अव-
 नता पुष्पा रिक्ताश्च भवन्ति, तथा देवस्य प्रातिकुल्यानुकूल्यादिवशात् शरीरिणीऽपि
 इत्यर्था अविभावनीयमेतत् विधे विलसितमिति भावः । अत्र एकमेव विधे तुच्छो

तथापि इदम् अस्तु भरतवाक्यम्, (ढ)—
 क्षीरिण्य सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्वसम्पन्नशस्या,
 पर्जन्य कालवर्षी, सकलजनमनो-नन्दिनो वान्तु वाता ।
 मोदन्ता जन्मभाज सततमभिमता ब्राह्मणाः सन्तु मन्तः
 श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्म्मनिष्ठाश्च भूपा ॥ ६० ॥

[इति निष्क्रान्ता मन्त्रः ।]

इति संहारी नाम दशमोऽङ्कः ॥ १० ॥

करणाद्यनेकक्रियाभिः कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । शृङ्खलविक्रीडित
 वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(ढ) तथाऽपि—सर्वविधे प्रियकर्मणि सम्पन्नेषु, यदि अन्यकिञ्चित् प्रिय
 प्राथनं विद्यते, तदा इत्यर्थः । इट—वक्ष्यमाणरूपमित्यर्थः । भरतव—भरतस्य—
 सदाख्यनाय्यशास्त्रप्रवर्तकमुनिविशेषभूमिक्षाऽवलम्बितेन नटस्य, । अथ—वचनम्,
 इटायां शसनमूचकवचनरचनमित्यर्थः, नाय्याचार्ये भरते तच्छपजीविभा स्वेष्टा
 प्रगाढा भक्ति मूचयितुं तदाक्यत्वेन स्ववाक्यमवतारितमिति ज्ञेयम् । अत्र नाय्यगुरु-
 मुखेणैव जगतः शान्तिसंस्थापनप्रार्थनापरत्वेन नटनीत्कीर्तितं प्रबलकानां श्रीमतां
 राज्ञा तच्छाश्रितानां देशानां शुभस्य शान्तेश्च शसनरूपं प्रशस्तिक निर्वहणसम्भ-
 वरमनङ्गनिन्दं वेदितव्यं,—“नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीते इति दर्पणोक्त-
 लक्षणात् ।

तदेव भरतवाक्यनाट्यं, क्षीरिण्य इति ।—गावः,—सौरभे क्षीरिण्य,—दुग्ध-
 वत्यः, सन्तु—भवन्तु, परम्परया आज्याद्युत्पादकतया तां सृष्टिमूलत्वादिति
 भावः, वसुमती—पृथिवी, सर्वसम्पन्नशस्या—सर्वतोभावेनानि,—परिपूर्णानि,
 शस्यानि—श्वगोधूनादीनि यत्र तादृशी, विविधशस्यपि इत्यर्थः, यद्वा,—
 सम्पन्नानि—भूतिवृद्ध्यात्मात्मक-इतिरूपप्रतिबन्धरहिततया नि यानि शस्यानि—
 वृक्षादीनां फलानि, “वृक्षादीनां फलं शस्यम्” इत्यमरीक्तेना कलमकलावादीनि
 चैवगतानि च “शस्यं चैवगतं प्राहुः” इत्युक्ते, ततश्च, —विविधानि सम्पन्न-
 शस्यानि यस्यां तथाविधा, विविधस्वादुफलमुगन्धिकुम्भशस्यसमूहेति यावत्,
 भवतु—अस्तु, पर्जन्य,—मेघः, काले—यथासमये,—वारि ददाति यः,
 तादृशः, भवतु इति शेषः, वाता,—वायवः, सकलजन्मसर्वलोकानां, मनांसि

—चेतासि, नन्दयन्ति—उत्फुल्लयन्तीति तयोक्ता सन्त, वान्तु—वहन्तु, जन्मभाज, —
जन्मिन, उत्पत्तिमन्त प्राणिन सर्वे इत्यर्थ, मोदन्ता—दृष्यन्तु, सुखेन तिष्ठन्तु इत्यर्थ,
ब्राह्मणा,—विप्रा, सतत—मर्च्यता, अभिमता,—यथाविधि स्वधर्मस्य अनुष्ठान
वन्त, सर्वेषां हितकारितया वर्त्तमानत्वात्, सर्व्वसम समादृता इति वा, तथा
सन्त,—माधव, सदाचारपरायणा इत्यर्थ सन्तु—भवन्तु, च—तथा, त्रीमन्त,—
लक्ष्मोवन्त, प्रशंसिता,—निराकृता, रिपव,—शत्रव ये तादृशा, निष्कण्टका
पराक्रमशालिन इत्यर्थ, धर्मनिष्ठा,—धर्मपरायणा, भगवन्मनुप्रदर्शितराजधर्मानु-
पालिन इत्यर्थ, भूपा,—नृपतय, पृथ्वी—धरणी, पान्तु—रचन्तु, दण्ड्यान्
दण्डयन्तु। गृष्टायान्पालयन्त्वित्यर्थ । “अन्ते कायस्य नित्यत्वात् कुल्यादाशिपमुत्तमाम्”
इति सारस्वतालङ्कारवचनात् स्वरचितकाव्यान्ते कविना निबद्धा नायकाभिनाप्रातु-
सारिणी आश्रितार्यामित्यपि बोध्यम् । सम्भरा वृत्तमिदम् ॥ ६० ॥

इत्यग्रेपशास्त्रवैसञ्चरणपञ्चाननेन पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमञ्जीवनन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिताया, तदात्मजाभ्या
पण्डितोमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारवाभ्या
तिसकृतायाचामलाख्याया मृच्छकटिकव्याख्याया

दशमोऽङ्कः ॥ १० ॥

